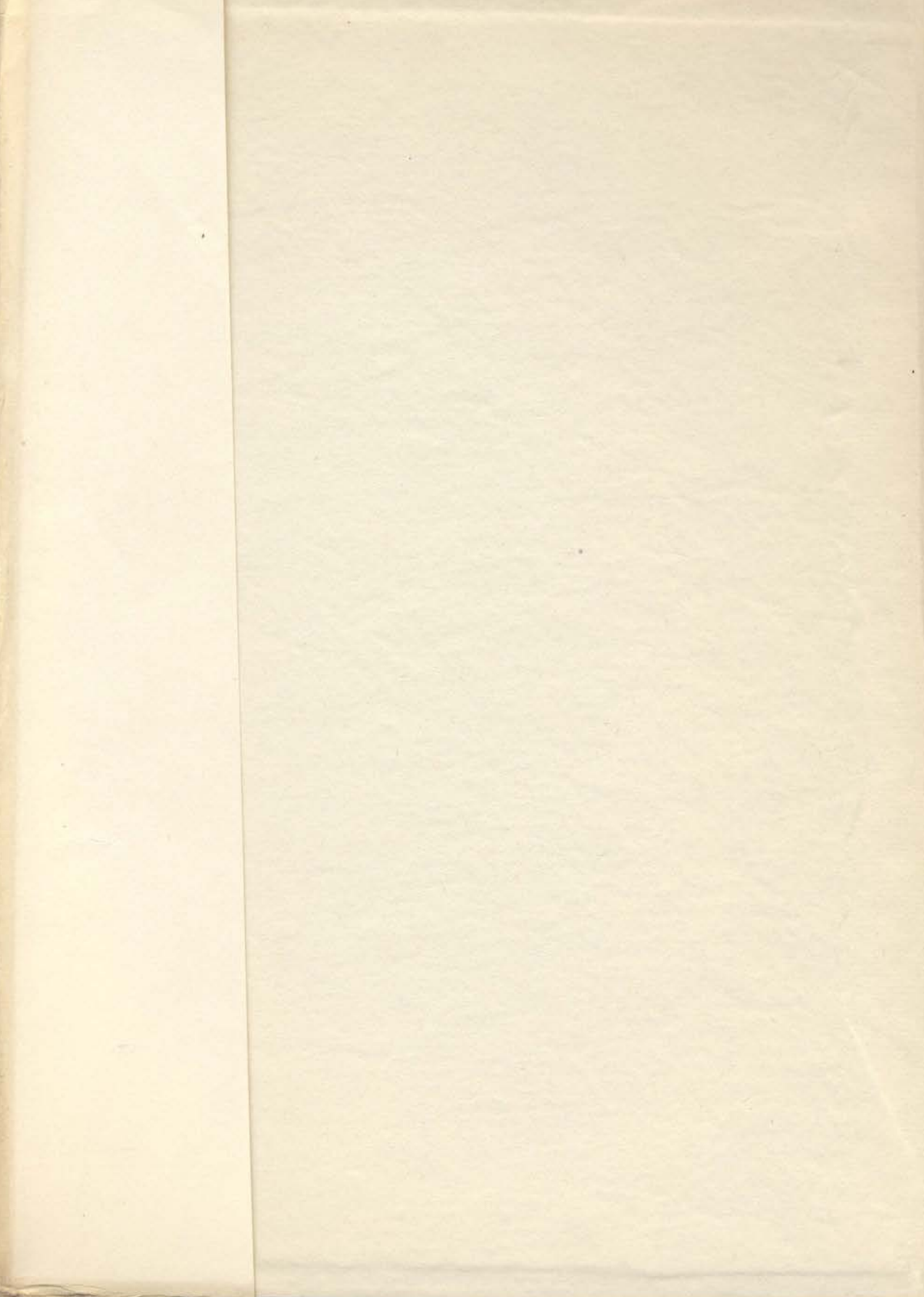

DĚJINY
ČESKÉ
LITERATURY

I

ČESKOSLOVENSKÁ AKADEMIE VĚD

Sekce jazyka a literatury

Ústav pro českou literaturu

PRÁCE ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

DĚJINY ČESKÉ LITERATURY

I

STARŠÍ ČESKÁ LITERATURA

DĚJINY ČESKÉ LITERATURY

Hlavní redaktor
JAN MUKAŘOVSKÝ

DĚJINY ČESKÉ LITERATURY

I

STARŠÍ ČESKÁ LITERATURA

Redaktor svazku
JOSEF HRABÁK

Autorský kolektiv
JIŘÍ DAŇHELKA, JOSEF HRABÁK, EDUARD PETRŮ,
EMIL PRAŽÁK, FRANTIŠEK SVEJKOVSKÝ,
ANTONÍN ŠKARKA

PRAHA 1959

NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

ČESKOSLOVENSKÁ AKADEMIE VĚD

Vědecký redaktor

Jan Mukařovský

Recensovali

Ján Čaplovič a Ján Mišianik

PRÁHA 1950

AKADEMICKÉ ZNAČKY ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Dějiny české literatury, jejichž první svazek, pojednávající o dějinách literatury starší, se dostává do rukou čtenářstva, jsou pokusem o soustavné marxistické pojetí vývoje naší národní literatury. Jejich praktické určení není jednoznačné: jsou zároveň určeny i širší čtenářské veřejnosti i školám jako vysokoškolská příručka. Nečiní si nároku na definitivnost: jsou spíše předstupněm k dějinám podrobným, první přehlídkou nových úkolů, před které staví literární dějepis doba budování socialismu.

Jejich rozsah nebude proto příliš značný: asi 2000 stránek rozdělených do čtyř dílů není počet veliký, jde-li o vylíčení tisíciletého vývoje české literatury. Český literární vývoj je v Dějinách rozvržen do čtyř úseků, z nich první zabírá celou dobu od staroslověnských památek do začátku obrození. Každý z dalších tří naproti tomu obsáhne přibližně pouhé půlstoletí vývoje. Jednotlivé úseky pak mají své členění vnitřní: ve větší části (jen v literatuře doby starší, jež zaujímá několik staletí) a v drobnější pododdělení (v úsecích všech). Rozhraní těchto částí a pododdělení odpovídají vždy určitým proměnám ve společenském dění a jejich odrazu v literatuře. Hlavní úseky: starší literatura, obrození, rozvoj pokrokové měšťanské literatury, cesta české literatury k dělnické třídě, odpovídají zhruba tradiční periodisaci. Názory o umístění předělů mezi jednotlivými pododděleními, ba i mezi úseky, se ovšem mohou někdy různit. Tak např. na rozhraní mezi úsekem 2. (obrození) a 3. (rozvoj pokrokové měšťanské literatury) jsou v Dějinách léta padesátá přiřazena k období obrozenskému, protože v této době dorůstají k svým největším dílům autoři, kteří začali svou literární činnost v době před revolucí z r. 1848; jde zejména o K. Havlíčka-Borovského, K. J. Erbena a B. Němcovou; zdůrazňuje se při dělení souvislost odrazu revoluce z r. 1848 v literatuře s dozráváním příprav k ní. Má však svou oprávněnost také názor, že pokroková literatura bachovského období stojí ve znamení příprav k rozmachu let šedesátých a má být proto přiřazena k nim; v tom případě stává se rozhraním rok 1848 sám, i v literatuře, jako konec období obrozenského.

Otázkou bylo i konečné datum, ke kterému má vylíčení českého literárního vývoje v Dějinách dospět. Zásadní obtíž příruček literárních dějin je totiž ta, že nikdy nemohou dojít do skutečné literární přítomnosti; když nic jiného, odděluje je od ní doba vytištění

knihy. Redakce Dějin se proto rozhodla pro pevné konečné datum; bude jím rok osvobození Československa Rudou armádou, 1945. Po tomto datu počíná zásadní, v dějinách literatury zcela nová proměna funkce literatury ve společenském životě, jejího vztahu ke skutečnosti i k čtenáři. Tato proměna probíhá ještě dnes, v období kulturní revoluce, a vytváří tedy bezprostřední přítomnost literární tvorby. Aby mohla být v knize vystižena, jak jen stále uplyvající přítomnost vystižena být může, bude na konci IV. dílu Dějin připojen oddíl výhledový, skládající se jednak z kapitoly obecné, jednak ze tří kapitol speciálních, pojednávajících o rozvoji základních uměleckých druhů — epiky, lyriky a dramatu v této době.

Tolik o uspořádání Dějin. Jde nyní o to, charakterizovat stručně metodu, kterou jsou pracovány. Dějiny jsou pokusem o soustavné marxistické pojetí vývoje české literatury. Literatura je proto pojata jako odraz třídního zápasu, s vědomím, že se tento zápas v nadstavbě odráží mnohdy složitě a že se někdy projevuje dokonce i rozpory uvnitř jednotlivých děl; odhalovat tuto složitost, rozpoznávat rozpory je úkolem rozboru literárně-historického. Rozbor literárněhistorický nesmí ovšem přitom pustit ze zřetel, že základní vývojovou tendencí literatury jakožto společenské síly je v každé době tendence k překonávání minulosti a k připravování budoucnosti, ať je ve skutečnosti jakýkoli okamžitý poměr síly tendence progresivní a reakční v jednotlivých obdobích; proto jako základní měřítko umělecké je uplatňováno měřítko pravdivosti uměleckého zobrazení. Původci literárních děl minulosti, i pokrokových, bývali nejčastěji příslušníci vládnoucích tříd; přesto však v lidu a jeho zápase za spravedlnost mělo svůj původ všechno, co kdy v literatuře bylo vytvořeno pokrokové; také lidová umělecká tvorba, ať viditelně nebo zahaleně, byla stálým zdrojem umělecké iniciativy.

Ačkoli je literatura odrazem třídního boje, má i svůj vlastní vývoj, sice závislý na společenském dění, jehož je odrazem, ale nepřetržitý. Není však vnitřně jednotný, neboť je pln protikladů, jež v něm vznikají jako odraz společenských rozporů; tyto rozpory vytvářejí dialektiku vývojového procesu. Viditelnými projevy této vnitřní dialektiky jsou literární směry a školy, generace, prostředky organizace literárního života, jako časopisy, literární sdružení, nakladatelství, někdy literární almanachy, manifesty atd.

Žádná národní literatura se nevyvíjí bez souvislosti s jinými národními literaturami. Starší literární věda tu mluvila o vlivech a mínila tím vztah jednosměrný, při kterém některé literatury, zpravidla literatury velkých západních národů, byly pokládány za samozřejmé zdroje „vztařování“ literárních vlivů. Marxistická literární věda vychází z předpokladu, že vztahy mezi literaturami dějí se zásadně na základě vzájemné rovnosti a často přímé vzájemnosti a že to, co z jedné národní literatury je přejímáno do jiné,

je přejímáno proto, že toho společnost, která vytváří přejímající literaturu, potřebuje; přejaté literární prvky, ať obsahové, ať formální, nabývají proto nového ideového smyslu. Pro český literární dějepis, který nepřítliš dávno prošel obdobím přeceňování cizích vlivů, znamená toto hledisko zásadní změnu metody. Ke vzájemným vztahům patří v historii české literatury také vztah k literatuře slovenské. Ten je však zcela jiného rázu než vztahy k literaturám jiným: jde tu o nejužší a nepřetržitou souvislost celých dvou národních kultur, z nichž každá je nemyslitelná bez stálé přítomnosti druhé; i když jednou se jevil silnějším vliv kultury české na Slovensku a jindy opět slovenské v zemích českých, je povinností literární historie počítat s ním na obou stranách jako s nepřetržitým.

Vzájemné vztahy mezi národními literaturami, pohlížíme-li na ně ze stanoviska určité z nich, nejsou stejně závažné ani stejně nepůsobí. Tak např. v české literatuře 19. stol. se nejzřetelněji uplatnily vlivy německé, francouzské a ruské, každý z nich však jinak, v jiné funkci a také s jinou závažností. Tak k literatuře německé měla literatura česká nejbližší v době obrozenské, k literatuře francouzské v druhé polovině 19. stol. a v prvních třech desetiletích stol. 20. Vliv literatury ruské pak je v 19. a 20. stol. nepřetržitý a má zcela jinou funkci než vztah ke kterékoli ze západních literatur; kdežto vlivy západních literatur, i když mnohdy ne neplodné, obsahovaly v sobě vždy nebezpečí kosmopolitismu, byl vliv ruský vždy dialektickým protikladem k nim — vždy českou literaturu vracel jejímu nejplastnějšímu národnímu rázu. Vedle jmenovaných vlivů soustavných projevil se během 19. a 20. stol. i vlivy některých jiných národních literatur, slovanských i neslovanských, přechodnějšího rázu, přesto však mnohdy velmi závažné (tak vliv literatury polské, s těžištěm v období obrozenském). Nejde zde však o jejich rozbor, nýbrž jen o obecnou charakteristiku metody, jaké bylo použito při sledování cizích vlivů na českou literaturu; nemluvíme zde o způsobu, jakým se uplatňovaly cizí vlivy v literatuře doby starší; co je zde řečeno o zásadní vzájemné rovnosti národních literatur, platí plnou měrou i pro dobu starší, a platí pro ni i zásada vzájemných dialektických vztahů mezi jednotlivými vlivy, působícími zároveň na určitou národní literaturu. Přesto však je problematika starší literatury stejně jako v jiných otázkách i v otázce vlivů do té míry odlišná od problematiky literatury novější, že musí být v své konkrétnosti projednána v souvislosti se starší literaturou.

Je nyní třeba aspoň zmínky o způsobu, jakým jsou v Dějinách pojaty vztahy mezi literaturou „umělou“ a lidovou slovesností. Tradiční literární historie projevovala v této věci vždy jisté rozpaky. O vlivu folklóru na umělou literaturu mluvila téměř jen v oněch obdobích, kdy byl ze strany umělé literatury programový. A otázku vlivu literatury umělé na folklór přehlížela — v té věci průkopníky stali se literární vědci marxističtí, především

Zd. Nejedlý a B. Václavek, kteří vztah mezi literaturou a lidovou slovesností pojímali dialekticky, jako vztah vzájemný. Nejde zde ovšem o folklór sám, ale o to, aby bylo objasněno, že dialektický charakter vztahu mezi literaturou umělou a lidovou slovesností předpokládá stálé kladení otázky po vztahu mezi oběma těmito druhy literárních projevů, při každém vývojovém úseku literatury umělé, ne jenom tam, kde je jejich souvztažnost zcela najeově; vždy může položení této otázky objasnit literární dění, někdy i ze stránky nečekané. Z dialektické povahy vztahu mezi umělou literaturou a lidovou slovesností vyplývá i metodologický požadavek, aby tento vztah byl zkoumán v celé své šíři a rozmanitosti, ne jenom s přihlížením ke „klasickému“ folklóru; vyskytují se za určitých historických okolností básnické zjevy, které mají např. souvislost s písní kramářskou, jiné zas s dětskými říkadly atd.

Nakonec několik slov o pojetí umělecké formy, o jaké usilují Dějiny. Základní předpoklad je zde ten, že vlastním jádrem básnického zobrazení je obsah, a že forma (kromě případů, kdy ustrnuje ve formuli a ztrácí tak souvislost se skutečností) je k tomu, aby sloužila pravdivosti uměleckého zobrazení v nedílném spojení s jeho ideovým obsahem. Umělecká forma je už podle své povahy těsně spjata s osobností každého jednotlivého spisovatele, tím výrazněji, čím větší je spisovatel, o kterého jde. A přece má v každém období umělecká forma literatury i některé rysy společné všem spisovatelům onoho období (popř. jisté generace, jistého literárního směru); jsou to rysy vyplývající z obecného ideového směřování doby (generace atd.), takže lze klást i otázku „dobového“ atd. uměleckého mistrovství.

Pokusili jsme se v nejstručnějším obryse charakterisovat metodu, s jakou Dějiny přistupují k vylíčení literárního vývoje. O souvislý jeho obraz se pokoušejí „obecné“ kapitoly, kterými počínají jednotlivá pododdělení. Nejsou to, jak bývalo zvykem, pouhé úvody: spíše je v nich hlavní osnova knihy. Právě ony mají za úkol ukázat literární proces jako odraz společenského dění, jeho nepřetržité plynutí, dialektiku jeho pohybu i zvraty, kterými prochází. Je ovšem nevyhnutelné, že v těchto „obecných“ kapitolách ustupují do pozadí jednotlivé osobnosti ve prospěch obecného literárního dění: přihází se často, že se o jednotlivých osobnostech děje zmínka na několika místech, často v různých pododděleních, ba i úsecích. Budou proto v Dějinách mnozí autoři, jejichž celkový profil bude třeba shledávat podle rejstříku.

Nebylo však možné jinak, nemělo-li se vylíčení českého literárního vývoje rozpadnout, jak tomu bývalo v starších příručkách dějin literatury, v kapitoly o jednotlivých spisovatelích, které by ovšem vůbec nemohly vystihnout dialektiku literárního procesu. Z druhé strany nebylo ovšem možné vyloučit z Dějin osobnosti, neboť to by také bylo pokřivením

celkového obrazu. Osobnost, jednatel je přece nositelem objektivních, nadosobních vývojových tendencí, a čím účinnější je jeho zásah do vývoje, tím zřetelněji se uplatňuje jako činitel spojující literaturu se životem společnosti, se zápasem třídy, která je nositelkou společenského pokroku. Proto bylo do jednotlivých pododdělení vloženo za kapitolu obecnou několik kapitol líčících co možná všestranně tvůrčí cestu velkých spisovatelů té doby. Výběr nebyl snadný. Zásadou při něm bylo, že osobnosti, na které případnou zvláštní kapitoly, mají být osobnosti pro dané období typické — podle toho byly také přiřazovány k takovým obdobím, v kterých se jejich činnost uplatnila nejvýrazněji ze stanoviska společenské účinnosti literatury. Jsou ovšem vždy možny pochybnosti a diskuse o tom, je-li ta která osobnost tak důležitým zjevem, aby mohla být nazvána ve smyslu historickém typickou; a jsou možny tím spíš, že množství kapitol o jednotlivých osobnostech je nutně omezeno rozsahem Dějin. Výběr osobností pro „monografické“ kapitoly nemohl se tedy i při nejpečlivějším výběru stát nesporným. Nesporný však je metodologický princip, že hlavně vynikající spisovatelé svými individuálními tvůrčími činy probíhávají nejúčinněji uskutečnění objektivních pokrokových tendencí v literárním vývoji a že proto nejde (a ani v budoucnosti nepůjde) o osobitý rozbor všech jednotlivých autorů, kteří se kdy literárního procesu zúčastnili, nýbrž o soustředění pozornosti hlavně na ty z nich, kteří měli jako umělci dost síly, aby svým individuálním uměleckým úsilím stanuli v čele zápasu literatury za společenský pokrok. Je ovšem třeba nakonec poznamenat, že v období starší literatury monografické kapitoly z valné části nemohly být věnovány autorským osobnostem, jejichž jména jsou nám často neznáma, ale jednotlivým literárním dílům.

ÚVOD

Pro českou literaturu od nejstarších dob až do počátků obrození v poslední čtvrti 18. století se ustálil název „literatura starší“. Z tohoto názvu však nesmíme vyvozovat, že by šlo o literaturu, v níž nejsou žádné živé hodnoty, o literaturu naprosto vzdálenou dnešku. Takovým postojem k starší literatuře bychom vyřazovali z oběhu velkou část našeho kulturního dědictví, a tím by vznikla nenahraditelná kulturní škoda. Starší česká literatura vytvořila díla takového významu, že jejich dosah proniká až do přítomnosti, a proto by je měl každý český člověk znát a měla by mu být drahá, tím spíše, že daleko přesahují rámec naší národní vzdělanosti. Na velkomoravské půdě se vyvíjelo nejstarší slovanské písemnictví a naše starší literatura dala světu takové muže, jako byli Kosmas, Štítný, Hus, Chelčický, Blahoslav a Komenský. To jsou nepochybně zjevy, které patří všemu lidstvu.

Starší česká literatura zaujímá přední místo mezi evropskými literaturami vůbec. Pozoruhodné je nejen její stáří, ale i obsah a rozsah. Vyvíjí se déle než 900 let a její vývoj je nesen pokrokovou, ba revoluční tradicí. Neméně pozoruhodná je svým proniknutím do širokých vrstev své doby. Úsilí doby cyrilometodějské a husitské o zlidovění kulturních statků nemá ve většině evropských literatur období. Svou revolučností a lidovostí je starší česká literatura přínosem do kulturní klenotnice celého světa. Proto si zaslouží mimořádnou pozornost v rámci celých českých literárních dějin a neměla by se zastiňovat nebo dokonce podceňovat jednostranným zdůrazňováním literatury nové a odtrhováním od ní.

Studium starší literatury však nemá jen význam citový. Je nezbytné i pro vědecké chápání literatury nové a nejnovější. Každý vývojový proces, jestliže jej chceme správně postihnout, je totiž nutno sledovat v co nejdělsím časovém průběhu. Proto je plné pochopení nové i současné literatury možné jen tehdy, jestliže ji vidíme jako jeden z článků dlouhé vývojové řady počínající již v devátém století. Studium nové české literatury se tedy nesmí neprodyšně oddělovat od studia literatury starší. Na druhé straně však i plné chápání a správné hodnocení literatury staré je možné jenom pod zorným úhlem literárního snažení dneška, a proto ani studium starší literatury nesmí tvořit svět uzavřený do sebe. Není vlastně žádná „stará“ a „nová“ literatura. To, čemu z praktických důvodů říkáme *starší literatura*, není jen starší

stadium literárního vývoje, nýbrž zároveň součást tak řečené literatury nové; vždyť takové zjevy, jako např. Komenský a Hus, náležejí i literárnímu dnešku.

Při studiu starší literatury se však setkáváme s tím, že její problematika bývá často zjednodušována a zkreslována a že se na ni nejednou mechanicky aplikují teoretické poznatky vyvozené z jednostranného studia literatury nové. O specifických vlastnostech literárního života v jednotlivých obdobích bude pojednáno na příslušných místech Dějin, úvodem je však nutno upozornit na některé obecné otázky týkající se literatury starší.

Nejnápadnější zvláštnost ve srovnání s literaturou novou je dlouhé časové rozpětí, v němž se starší literatura vyvíjela. Při studiu starší literatury sledujeme vývoj v době devíti set let. Proto by nebylo správné vidět ve starší literatuře celek úplně obdobný například literatuře za obrození nebo podobně. Dějiny starší literatury tvoří pět velikých epoch, jejichž náplň se měnila tak, jak probíhal vývoj naší společnosti. Avšak i tyto jednotlivé epochy zaujímají větší časové úseky, než jaké zaujímají vývojové periody v literatuře nové. Proto obraz vývoje ve starší době předpokládá větší dávku abstrakce, než jak je tomu v literatuře nové.

Pro celou starší dobu je dále příznačné, že pojem národní literatury nebyl v ní dosud vyvinut v dnešním slova smyslu. To se projevuje po dvojí stránce: jednak ve vztahu k literatuře slovenské, jednak v otázce vázanosti literatury k národnímu jazyku.

Starší česká a starší slovenská literatura tvořila vlastně jeden celek. Nepochybně se literární život vyvíjel jinak v českých zemích a jinak na Slovensku, ale tento obojí literární vývoj nelze od sebe oddělit. Hodnoty vytvářené v obou oblastech se pocítovaly jako společné kulturní vlastnictví, i když autoři sami žili jen v prostředí českém nebo slovenském. Takovým společným kulturním vlastnictvím je např. staroslověnská tvorba na Velké Moravě. Podobně i literatura exulantská byla určena pro české země stejně jako pro Slovensko, ba převážně pro Slovensko, tím spíš, že se po celou starší dobu užívalo v slovenské oblasti jako spisovného jazyka češtiny. Že české památky byly na Slovensku známy, dokazují dochované rukopisy nebo tisky v slovenských knihovnách. Kromě toho pozorujeme, že na Slovensku působili a se slovenským kulturním prostředím srostli spisovatelé českého původu, jako Třanovský a Jacobaeus, a naopak v českých zemích působili a do českého prostředí se věnovali Slováci, jako Silván, Kyrmezer a Benedikti. Tento společný kulturní majetek musíme při literárních dějinách respektovat, a proto do českých literárních dějin pojímáme i spisovatele slovenského původu, pokud v českém prostředí působili. Nebyla však věnována soustředěná pozornost spisovatelům, kteří působili jen na Slovensku a jejichž vliv na české kulturní prostředí se nápadněji nejeví.

To platí hlavně o spisovatelích doby protireformační, kdy se kulturní celistvost rozštěpila. Měli sice nepochybný význam v obrozenské době, protože byli pociťováni jako spisovatelé čeští — psali totiž jazykem v podstatě českým v době, kdy ještě spisovná slovenština nebyla vykrystalisována —, ale ve své době se jejich význam omezoval jen na prostředí slovenské; míníme autory jako Smrtník, Dubniczay, Hugolín Gavlovič apod. Rovněž nesledujeme lidovou píseň slovenskou. V době, kdy můžeme pozorovat i v Čechách a na Moravě sklon k literárnímu partikularismu, lze tyto zjevy sotva přiřadit k literárnímu procesu, který probíhal v našich zemích. Poučení o nich najde čtenář v *Dejinách starší slovenskej literatúry*, které vydala Slovenská akademie věd 1958.

Pokud jde o vázanost k jazyku, je třeba ve starší literatuře pamatovat na to, že pro příslušnost díla k domácí literatuře nebyla rozhodující vázanost na domácí jazyk. Proto např. na Slovensku pociťovali dlouho bibličtinu jako jazyk literatury slovenské, obdobně jako v nejstarších obdobích byla spisovným jazykem v našich zemích staroslovenština. V obou případech šlo o jazyk, kterým sice nemluvil lid, ale který byl lidu srozumitelný. Jako součást domácí literatury však byla pociťována i díla psaná latinsky, pokud se obracela k domácímu kulturnímu prostředí. — Tato skutečnost ovšem klade značné nároky na studium starší literatury. Jazyková přehrada však není nepřeklenutelná. Je sice samozřejmé, že vědecké studium starší literatury předpokládá znalost staré češtiny, staroslovenštiny a latiny, ale pro širší okruh zájemců o starší literaturu jsou dnes základní díla složená latinsky nebo staroslovensky přístupná v novočeských překladech. Z děl starší literatury působí jistě jazykové potíže jen staročeská díla doby předhusitské, ale ani tyto potíže nejsou nepřekonatelné, tím spíše, že edice staročeských památek bývají opatřeny diferenčními slovníčky. Některé památky byly i převedeny do nové češtiny, pro vážnější studium se však takové úpravy nehodí.

Jiným charakteristickým znakem starší literatury, zejména před koncem 14. století, je zlomkovitost. S ní souvisí to, že obraz literárního života musíme často rekonstruovat z fragmentů. V nejstarší době často pracujeme i s texty porušenými, které bývají dochovány ve zkomolené podobě, a vesměs s texty dochovanými jenom rukopisnými záznamy. Vědecké studium starých rukopisů proto vyžaduje spolupráci s paleografem a i tam, kde máme texty pro vědecké potřeby vydány tiskem, musí literární historik obírající se starou literaturou pracovat v těsné součinnosti s jazykozpytcem. Bez spolupráce s filologií se ostatně neobejde ani literární historik pracující v oboru literatury nové a nejnovější, ale při práci s literaturou staročeskou je tato spolupráce těsnější už proto, že studium starší literatury klade zvýšené požadavky na textovou kritiku.

Se zlomkovitostí dochovaných památek, ale také se specifickými zvláštnostmi literárního života v starší době, zvláště v 9. až 14. století, souvisí i a no ny-

mita většiny děl starší literatury. Autora neznáme často vůbec, nebo známe jen jeho jméno, pokud je uvedeno zmínkou v textu (např. v skladbě Svaté Maříe s nebes chvála je uvedeno jméno skladatele Levstěna) nebo v podobě připojené poznámky od písaře rukopisu apod. (např. Husovo a Čapkovo jméno uvádí písař u některých písní v Jistebnickém kancionále). Někdy se dají jména autorů také vyčíst z akrostichu¹ (např. Bartoloměj z Chlumce). Při takových poměrech je pochopitelné, že naši nejstarší spisovatelé vlastně pro nás nemají svou lidskou tvář, neboť se o jejich životě zpravidla dohadujeme jen z toho, co se dá vyčíst z narážek v jejich spisech.

Anonymita většiny děl staročeské literatury souvisela s tím, že autorova osobnost nehrála v literárním procesu tak významnou úlohu, jakou hraje dnes. Až do husitské doby se ani písaři, ani čtenáři nebo posluchači o autory literárních děl mnoho nezajímali. Autorova osobnost se začala více uplatňovat až od doby husitské a teprve humanismus přinesl čtenářský zájem o ni. Z hlediska středověké literatury hraje proto v literárním procesu hlavní úlohu dílo a na rozdíl od dějin literatury nové budujeme obraz literárního života především na dílech bez znalosti autorů.

S anonymitou literárních děl je do jisté míry souvztažný i ten zjev, že zápisy literárních památek nemívají zpravidla až do 15. století autorem vytvořené tituly, jak jsme tomu zvyklí v literatuře nové. Název skladby bývá v starší literatuře uváděn někdy v závěru (explicitu, např. Život svaté Kateřiny) nebo v prologu (např. Hra o Kristovu zmrtvýchvstání), ale velmi často nebývá skládání nijak autorem označeno. Tituly v dnešním slova smyslu jsou celkem vzácné (v rukopisech se ustálil pro ně typ „Počínají se knihy o . . .“). Běžným se stalo označování díla titulem teprve s příchodem knihtisku. V 16. až 18. století se velmi často užívalo pro česky psaná díla názvů dvojdiálních, jejichž první část byla latinská nebo řecká. Názvy také bývaly daleko delší, než je obvyklé dnes, neboť nesloužily jen k označení díla, ale uváděly i stručně jeho obsah. Při citování se tyto tituly obyčejně zkracují; např. *Diadochus, id est successio, jinak Posloupnost knížat a králův českých, biskupův i arcibiskupův pražských a všech tří stavů slavného království českého, to jest panského, rytířského a městského se*

¹ *Akrostich(on)* je báseň, v níž počáteční písmena (slova) veršů, slok nebo odstavců tvoří slovo (větu). Např. počáteční písmena jednotlivých slok písně k Božímu tělu *De superna ierarchia*, zapsané v rukopisu z první poloviny 14. století, tvoří slova *DOMAZLAUS PREDICATOR: „De superna ierarchia . . . | Optatus dux in hac uia . . . | Magne matris magnus natus . . . | Aufert morbos, dat salutem . . . | Zelator mirabilis . . . | Legis dator ueteris . . . | Agnus incruce leuatus . . . | Uite nostre reparator . . . | Sacramenta dictat prius . . .“* atd.

V přenesném smyslu se říká akrostich i takto vzniklému slovu. — Akrostich ovšem nemusí označovat autora, může jít i o jméno mecenášovo, světcovo v modlitbě nebo i o jméno obecně vztahující se k obsahu básně (akrostichon autorské, dedikační atd.).

Středověk si také liboval v *anagramech*, to je tvoření nových slov přeskupováním písmen nebo slabik (palma — lampa). Často se jich užívá jako hádanek, ale také jako pseudonymů. Do jaké míry jsou anagramy s pseudonymickou funkcí v starší české literatuře a do jaké míry se v nich skrývají údaje významné pro stanovení autorů, nedá se dosud bezpečně říci.

cituje jako „Diadoch“, nebo *Centrum securitatis, to jest Hlubina bezpečnosti aneb Světlé vymalování, jak v samém jediném bohu a pokorném se jemu na všecku jeho vůli oddání a poddání všecka dokonala přítomného života bezpečnost, pokoj a blahoslavenství záleží* bývá obvykle citováno jako „Hlubina bezpečnosti“. Autoři, zejména ti, kteří psali latinsky, také velmi často polatinštovali a počítávali svá jména, např. *Konáč* užíval latinského jména *Finitor*.

Tam, kde není v rukopise dílo označeno titulem, vytváříme názvy uměle nebo bereme za název počáteční slova skladby (incipit). Tak se stává, že některá díla starší literatury bývají označována titulem staročeským a jiná titulem novočeským. U některých skladeb je i rozkolísanost, např. u lyrických písní se užívá vedle sebe buď titulu, nebo incipitu: Závišova píseň || Jižt mne vše radost ostává. V Dějinách se snažíme uvést do označování památek jistý řád, kanonizovat určité tituly, neboť jinak by vznikl zbytečný zmatek. Tam, kde chceme zdůraznit, že je užito incipitu ve funkci titulu, dáváme v Dějinách pro větší názornost tento titul do uvozovek (např. „*Otep myrrhy*“).

Při zlomkovitém dochování mnoha skladeb a jejich anonymitě je pochopitelně velmi obtížná i datace staročeských památek. U nejstarších textů přihlížíme k jazykovým kritériím, musíme však počítat s tím, že památky nebývají nejčastěji dochovány v původním znění, nýbrž v pozdějších opisech. Abychom určili s pomocí těchto opisů archetyp, po případě abychom dospěli k rekonstrukci archetypu, pomáháme si textovou kritikou a filologickým rozbořením textu².

Datum pořízení rukopisu bývá někdy uvedeno opisovačem, ale tím nelze určit datum složení památky, které může být od data opisu vzdáleno o celá desetiletí, ba staletí. Autorem bývá datace památky vkomponována do textu jen výjimečně (např. v básnických skladbách Budyšínského rukopisu), u některých skladeb se však dá doba jejich složení určit podle narážek na soudobé události (Jidáš podle zmínky o vyměnění Přemyslovců jako o události současné, první Spor duše s tělem podle připomínky slavných zemědělců apod.). Ani u tisků nebývá často uveden letopočet, zejména u knížek lidového čtení nebo u písní jarmarečních. Někdy však bývá skryto datum vzniku skladby v chronogramu.³

² *Archetyp* je podoba díla, kterou mu dal autor. Pokud není dílo dochováno v prvopise, snažíme se do archetypu filologickou kritikou. — Filologická kritika se namnoze při úsilí o stanovení archetypu uchyluje k opravám porušeného textu, tak řečeným *konjekturám*. Např. v rukopisném znění básně z konce 14. století Podkoní a žák zní verš 313 takto: „Když ty již dieš budeš“; toto znění nedává smysl, a proto navrhl Josef Jireček znění pravděpodobnější: „Když ty již dieš, že prost budeš“ (= že budeš prost práce, že budeš mít volno). Konjektura velmi pravděpodobná, která je vlastně opravou zřejmé chyby, nazývá se *emendace*; v rukopise básně Svár vody s vínem (asi z téže doby jako Podkoní) je např. ve verši 88 obrat „dál . . . hrnek meka“, který emendujeme na nepochybně správné znění „dál . . . hrnek mléka“.

³ *Chronogram* je skupina slov, v nichž písmena odpovídající římským číslicím dávají dohromady letopočet. Např. František Jan Vavák v písní O zrušení roboty má verš skrývající letopočet 1777: „zDe VV CzeChskIM kráLoVstVVI“ (M = 1000, D = 500, dvakrát C = 200, L = 50, pětkrát V = 25, dvakrát I = 2). Písmena mající číselnou hodnotu bývají graficky vyznačena (nejčastěji velkými písmeny).

Jako první uvedení do studia starší literatury je dále podán soupis nejdůležitějších prací o starší literatuře jako celku nebo o několika jejích obdobích a seznam nejdůležitějších pramenů ke studiu památek. Speciální bibliografie bude připojena vždycky za příslušnou kapitolu Dějin. Tato bibliografie si ovšem nečiní ani zdaleka nárok na úplnost; rozsah Dějin dovoluje podat jen velmi omezený výběr prací. Přitom se přihlíží především k pracím novějším, které nejsou zachyceny v dosavadních literárních dějinách. Všechny bibliografické údaje obsahují rok vydání; místo vydání je uvedeno pouze u některých publikací mimopražských. Odkazy na další literaturu najde čtenář ve spisech a člancích citovaných v bibliografii.

První ojedinělé zprávy o spisovatelích a jejich dílech nacházíme již v 16. století, např. v historickém kalendáři Prokopa Lupáče z Hlaváčova *Rerum Boemicarum ephemeris* (Kalendář českých dějin — 1584).

Soustavný zájem se objevuje v 17. století u Bohuslava Balbína ve spise *Bohemia docta* (Učené Čechy; tiskem jej vydal v letech 1776 — 1780 Karel Rafael Ungar) a v rukopisných materiálech Jana Jiřího Středovského. Balbín zpracoval literární dějiny v Čechách a Středovský shromažďoval materiál k podobným dějinám moravským. Z pozdějších badatelů snesl bohatý literárněhistorický materiál František Faustin Procházka v pracích *De saecularibus liberalium artium in Bohemia et Moravia fatis commentarius* (Rozprava o dějinách věd a umění v Čechách a na Moravě — 1782) a *Miscellaneen der böhmischen und mährischen Literatur* (Rozmanitosti z české a moravské literatury — 1784 až 1785, 3 svazky).

Vědecky látku celé starší literatury zvládl teprve Josef Dobrovský v *Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur* (Dějiny českého jazyka a literatury — 1792; druhé vydání 1818 je rozšířeno, ale dovedeno jen do roku 1526). Nově vydal tento spis 1936 Benjamin Jedlička. Jedlička také pořídil překlad prvního vydání „Geschichte“ s titulem *Dějiny české řeči a literatury* (1951).

Svémi bibliografickými údaji dodnes poslouží druhé vydání *Historie literatury české* (1849) od Josefa Jungmanna.

Pevné základy k moderním dějinám starší české literatury položil ve svých universitních přednáškách Jan Gebauer (1838—1907). Ty však dosud nebyly vydány tiskem, vyšly jen jeho porůznu uveřejňované studie (*Stati literárně dějepisné I*, 1941, k vydání připravil Arne Novák). Gebauerových výkladů použil ve svých skriptech Emil Smetánka (1875—1949).

Po Gebauerovi zpracoval starší dobu souborně Jaroslav Vlček (1860—1930) v *Dějínách české literatury* (I 1897, II 1898; druhé, doplněné vydání vyšlo 1931 ve čtyřech svazcích; poslední vydání, pohříchu bez bibliografie, vyšlo ve dvou svazcích 1951) a Jan Jakubec (1862 až 1936) v *Dějínách literatury české* (1911; v druhém, doplněném vydání je starší literatuře věnován první svazek, 1929). Vlčkovy dějiny vynikají hlavně v partiích od husitství, kde autorovy soudy platí v podstatě dodnes. Doba předhusitská je však zpracována příliš stručně. Dějiny Jakubcovy jsou typické dílo pozitivistické vědy, shromažďující materiál v co největší úplnosti; uniká jim však hodnocení a nepostihují literární proces. Velmi cenná je zato jejich důkladná bibliografie sahající až do roku vydání. S ní musí pracovat každý, kdo se obírá starší literaturou. K ní také odkazujeme.

Nejllepší znalec starší literatury byl po Vlčkovi a Jakubcovi profesor brněnské university Stanislav Souček (1870—1935). Jeho universitní čtení, která byla dovedena až do Husa, nevyšla však tiskem. Rovněž nevyšly tiskem universitní přednášky Josefa Hanuše (1862—1941), který působil v letech 1921—1933 v Bratislavě, ač byly k tisku připraveny. Soubor statí pro-

fesora bratislavské a pak brněnské university Jana Vilikovského (1904—1946) vyšel posmrtně s titulem *Písemnictví českého středověku*, 1948 (péčí Antonína Škarky).

Poslední synthetické zpracování dějin starší literatury ve čtvrtém, přepracovaném a rozšířeném vydání *Přehledných dějin literatury české* od Arna Nováka (1880—1939) z let 1936 až 1939 (1946 vyšlo zkrácené znění upravené Rudolfem Havlem a Antonínem Grundem jako *Stručné dějiny literatury české*) zachycuje literární vývoj ve starší době jen stručně. Novákovy hodnocení je překonáno, jeho *Přehledné dějiny* (a stejně *Stručné dějiny*) uvádějí však základní bibliografii až do doby svého vydání, i když ne vždy spolehlivě.

Poslední zpracování starší doby sahající až do konce 15. století podal Antonín Škarka (* 1906) v *univerzitních skriptech Nástin dějin české slovesnosti v obdobích před rozkladem feudalismu I*, druhé vydání 1955.

Soubor statí o starší literatuře podávajících nový pohled na celou problematiku vydal Josef Hrabák (* 1912) s názvem *Studie ze starší české literatury*, 1956. Hlavně o český materiál se opírá jeho studie *Problém střídání literárních směrů v starých slovanských literaturách* (ve sborníku *Československé přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě*, 1958).

Hodně materiálu, zejména životopisného, snesl Josef Jireček (1825—1888) v abecedně uspořádané *Rukověti k dějinám literatury české do konce XVIII. věku* (1875—1876, 2 svazky; je sestavena většinou podle autorů).

Soupis starších tisků obsahuje *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*, který začal vydávat roku 1925 Zdeněk Tobolka (1874—1951). Pro literárního historika je též užitečná *Bibliografie české historie* od Čeňka Zírta (1864 až 1932), která vyšla v 5 svazcích v letech 1900—1912.

Edice staročeských textů přinášela knižnice *Sbírka pramenův ku poznání literárního života v Čechách, na Moravě a v Slezsku*, vydávaná Českou akademií (ČA); tato vydání jsou určena především filologům a jsou většinou transliterována (= písmenkový přepis; filologové takovému vydání říkají paleografické, kdežto historikové mu říkají diplomatické). Přístupněji byla zaměřena knižnice, založená Maticí českou, *Památky staré literatury české*; po druhé světové válce byla obnovena a nyní ji vydává ČSAV. Staré české památky vycházely také v knižnicích *Odkaz minulosti české* a *Národní klenotnice*; texty vážící se k reformaci přinášely knižnice *Špalíček* a *Sloupové pamětní*. Nyní vydává starší literaturu v úpravě přístupně širší čtenářské obci *Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění v knižnici Živá díla minulosti*. Pro literární vědu jsou také důležité *Prameny dějin českých* (*Fontes rerum bohemicarum*, zkratka *PDČ* nebo *FRB*), vydávané především pro potřebu historiků.

Velký Výbor z literatury české (dále zkracujeme Výbor) vyšel ve dvou dílech péčí Pavla Josefa Šafaříka (1845, zhruba do husitství) a Karla Jaromíra Erbena (1868, zhruba husitství a humanismus). Nový Výbor vydává ČSAV (dále zkracujeme Výbor ČSAV) za redakce Bohuslava Havránka a Josefa Hrabáka; 1957 vyšel první samostatný svazek zahrnující literaturu od nejstarších dob až po husitství. Významné staré tisky přinesla také Tobolkova sbírka faksimilií, *Monumenta Bohemiae typographica* (*Památky českého knihtisku*).

Z časopisů přinášejí studie o starší literatuře a vydání textů zejména *Časopis Českého musea* (ČČM), nyní vycházející jako *Časopis národního musea* (ČNM), *Listy filologické* (LF), *Archiv für slavische Philologie* (AslPh), *Časopis Matice moravské* (ČMM), *Slovo a slovesnost* (SaS), *Časopis pro moderní filologii* (ČMF), *Český časopis filologický* (ČČF), *Český lid* (ČL; zvláště pro dobu od 17. století), *České museum filologické*, *Krok* a *Slezský sborník*. Některé studie přinesl také *Věstník Královské české společnosti nauk*, třída filosoficko-historická (VKČSN), *Věstník České akademie* (VČA), *Český* (dnes *Československý*) *časopis historický* (ČČH, ČsČH), *Národopisný věstník československý* (NVČ), *Časopis společnosti přátel starožitností českých*, dnes *Časopis společnosti přátel starožitností* (ČSPS) a

Česká literatura. — Některé časopisy přinesly i souhrnné bibliografie prací, které v nich byly uveřejněny (ČČM, ČMM, Slezský sborník).

Pro studium jsou důležité také soupisy rukopisů chovaných v knihovnách a archivech. Nejdůležitější jsou tyto: Josef Truhlář, *Catalogus codicum manu scriptorum latinorum*, 1905—1906 (soupis latinských rukopisů pražské Universitní knihovny); týž, *Katalog českých rukopisů c. k. veřejné a universitní knihovny pražské*, 1906; Adolf Patera a Antonín Podlaha, *Soupis rukopisů knihovny metropolitní kapitoly pražské*, 1910—1922 (2 díly a dodatky); F. M. Bartoš, *Soupis rukopisů Národního musea v Praze*, 1926—1927 (2 díly); Josef Vašica a Josef Vajs, *Soupis staroslovanských rukopisů Národního musea v Praze*, 1958; kolektiv, *Průvodce po Státním archivu v Brně*, 1954; Miloslav Bělohlávek, *Městský archiv v Plzni*, 1954; kolektiv, *Archiv hlavního města Prahy*, 1955; kolektiv, *Státní ústřední archiv Praha*, 1955; Jaroslav Dřimal, *Archiv města Brna*, 1956; kolektiv, *Archív mesta Bratislavy*, 1956; kolektiv, *Státní archiv v Litoměřicích*, 1956; Jaroslav Eršil - Jiří Pražák, *Archiv pražské metropolitní kapituly I*, 1956; Emma Urbánková, *Rukopisy a vzácné tisky pražské Universitní knihovny*, 1957; Jaroslav Weber, Josef Tráška a Pavel Spunar, *Soupis rukopisů v Třeboni a v Českém Krumlově*, 1958; vedle četných soupisů rukopisů Vladislava Dokoupila — bohužel cyklostylovaných — týkajících se materiálu moravského, vyšel tiskem jeho *Soupis rukopisů knihovny augustiniánů na St. Brně*, 1957.

Poučení o vývoji jazyka podává Bohuslav Havránek v práci *Vývoj spisovného jazyka českého, Československá vlastivěda, řada II, Spisovný jazyk český a slovenský*, 1936.

Ze slovníků je důležitý hlavně pro studium 16. až 18. století Josefa Jungmanna *Slovník česko-německý*, 1835—1839 (5 dílů); speciální *Slovník staročeský* vydával Jan Gebauer (1903—1916, vyšly jen dva díly — po heslo „netbanlivost“). — Nový slovník staré češtiny připravuje ČSAV. — Malý diferenční slovníček vydal František Šimek, *Slovníček staré češtiny*, 1947; obsahuje však pouze málo výrazů, takže pro náročnější četbu nestačí. — Hodně materiálu obsahují slovníky při vydáních staročeských památek ve *Sbírcce pramenův*, zvláště při Smetánkově vydání *Životů sv. Otců*.

Uvedení do dějin staroslověnštiny podává Vatroslav Jagić, *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*, 2. vydání, Berlin 1913; z mluvnice André Vaillant, *Manuel du vieux slave, I Grammaire, II Textes et glossaire*, Paris 1948 (též ruský překlad *Rukovodstvo po staroslavjanskomu jazyku*, Moskva 1955); St. Kul'bakin, *Drevněcerkovnoslavjanskij jazyk*, 3. vydání, Charkov 1917 (též český překlad Bohuslava Havránka, *Mluvnice jazyka staroslověnského*, Praha 1928, přetisk 1947).

Staroslověnský slovník vydal Franjo Miklosich (Miklošič), *Lexicon Palaeoslovenico - graeco-latino*, Vindobonae 1862—1865, znovu 1922. Slovanský ústav ČSAV začal vydávat střední slovník, v němž jsou uvedeny významy český, ruský a německý.

Uvedení do středověké latiny (hlavně bibliograficky) podává Karl Strecker, *Einführung in das Mittellatein*, 3. vydání v Berlíně 1939. Vyšel také doplněný francouzský překlad, *Introduction à l'étude du latin médiéval*, traduite par Paul van de Woestijne, 2. vydání v Paříži 1946, a anglický, *Introduction to Medieval Latin. English translation and revision* by Albert B. Palmer, Berlin 1957.

Ze slovníků středověké latiny je základní dílo Carolus Dufresne dom. Du Cange, *Glossarium ad Scriptores mediae et infimae Latinitatis*, po prvé ve 3 svazcích v Paříži 1678; vydání, které přepracoval Leopold Favre, v 10 svazcích, Niort 1883—1888 a znovu 1937—1938. V podstatě praktický výtah z tohoto díla je W. H. Maigne d'Arnis, *Lexicon manuale ad scriptores mediae et infimae Latinitatis*, vydal abbé Migne, Paříž 1890. Stručný, ale praktický je slovník E. Habel - F. Gröbel, *Mittellateinisches Glossar*, Paderborn 1931. Z velikého díla J. L. Niemeyer, *Mediae Latinitatis Lexicon minus*, Leiden, od roku 1954, vyšlo teprve několik sešitů. Na slovníku naší středověké latiny pracuje v rámci velké mezinárodní akce Akademii

Kabinet pro studia řecká, římská a latinská při ČSAV. Od roku 1953 vydává Polská akademie věd Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce. Lexicon mediae et infimae Latinitatis Polonorum. Důležité je i vydání středolatinského slovníku Fr. Blatta, *Novum glossarium mediae latinitatis ab anno DCCC ad annum MCC*, Copenhague 1957.

Stručné poučení o středověké latinské literatuře podává Gustav Gröber, *Uebersicht der lateinischen Literatur von der Mitte des 6. Jahrhunderts bis 1350*. (Gröbers Grundriss der romanischen Philologie, sv. II, Strassburg 1902, 2. vydání 1905.) — Základní dílo o středověké latinské literatuře, bohužel nedokončené, je Max Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, I 1911 (od Justiniána do první poloviny 10. století), II 1923 (do boje o investituru), III 1931 ve spolupráci s Paulem Lehmannem (do konce 12. století). — Stručný přehled pozdější latinské literatury, i humanistické, podávají F. A. Wright - A. Sinclair, *A History of Later Latin Literature*, London 1931.

Soubor latinské duchovní lyriky vydali Guido Maria Dreves a Clement Blume, *Analecta hymnica mediae aevi*, Leipzig 1886—1930 (55 svazků a 4 svazky *Hymnologische Beiträge*).

K vědeckému a vůbec odbornějšímu studiu starší literatury je nutno naučit se pracovat přímo s rukopisy. K tomu účelu je třeba seznámit se se základy a zásadami paleografie (nauky o vývoji a čtení starých písem). Hlavní příručky pro získání základních potřebných znalostí jsou tyto: Gustav Friedrich, *Učebná kniha paleografie latinské*, 1890; Alexander Húščava *Dejiny a vývoj nášho písma*, Bratislava 1951; *Rukověť vývoje knižních písem v Čechách* připravuje Pavel Spunar. Vysokoškolská skripta připravil prof. Jindřich Šebánek; vyšla r. 1957. Z cizích příruček je důležitá práce Wl. Semkowicze, *Paleografia łacińska*, Kraków 1951.

Pro hlubší proniknutí do starší literatury je třeba znát dějiny středověké filosofie a někdy je třeba nahlédnout do spisů církevních spisovatelů. Dějiny středověké filosofie z marxistického hlediska podává kolektivní dílo *Filosofického institutu akademie věd SSSR*, *Dějiny filosofie I—II*, zpracované za redakce G. F. Alexandrova aj., český překlad 1950—1952; i když bylo podrobena kritice, je to dosud nejlepší syntetické zpracování látky. — K informaci poslouží také filosofický slovník *Kratkij filosofskij slovar'* (za redakce M. Rozentala a P. Judina), Moskva 1951; český překlad vyšel 1955 jako *Stručný filosofický slovník*.

Spisy církevních učitelů vydal souborně Jacques Paul Migne, *Patrologiae cursus completus, series latina* (221 dílů, Paris 1844—1864), *series graeca* (166 dílů, Paris 1857—1866); *Patrologiae Latinae Supplementum* začal vydávat Adalbert Hamman, Paris 1958.

K určování citátů z bible slouží tak zvané biblické konkordance. Latinské bývají zpravidla při velkých vydáních bible. — K určování českých citátů, ale jenom pro překlad Kralické bible, slouží *Biblická konkordance*, druhé revidované vydání 1933; nová konkordance vychází v sešitech od roku 1954 (Miloš Bič — J. B. Souček, *Biblická konkordance*).

Poučení o evropských dějinách z marxistického hlediska podává kolektivní práce *Istorija srednich vekov I—II*, Moskva 1952—1954, v českém překladu *Dějiny středověku*, I 1957, II 1958. Pro české vydání byly učiněny v textu některé úpravy.

Nejnovější zpracování českých dějin starší doby přináší *Přehled československých dějin I* (do roku 1848), který vydal *Historický ústav ČSAV* (za redakce Josefa Macka, Františka Grause a Jána Tibenského), 1958.

O dějinách výtvarnictví poučuje Antonín Matějček, *Dějepis umění I—VI*, 1922 až 1936; středověku je věnován díl II. a III. (1924—1927). — Stručné poučení o dějinách umění najdeme také v práci A. Matějčka *Dějiny umění v obrysech*, poslední vydání 1958. — Českému výtvarnému umění je věnována kolektivní práce *Dějepis výtvarného umění v Čechách*, redigovaná Zdeňkem Wirthem; vyšel jenom I. díl (1931), věnovaný středověku. Tyto práce jsou důležité hlavně materiálem, který přinášejí, jejich pojetí je však dnes již překonáno.

To platí i pro dějiny hudby, které zpracoval Gracián Černušák ve spise *Přehledný děje-*

pis hudby I—II, 1946—1947. — S minulostí české hudby nás seznamuje Jan Rácek v České hudbě od nejstarších dob do počátku 19. století, 1949; nové vydání vyšlo 1958. — O naší hudbě od nejstarších dob do dvacátých let 15. století pojednává obšírně Zdeněk Nejedlý ve spisech Dějiny předhusitského zpěvu v Čechách, 1904, Počátky husitského zpěvu, 1907, Dějiny husitského zpěvu za válek husitských, 1913. V sebraných spisech vyšly tyto práce v šesti svazcích pod společným titulem Dějiny husitského zpěvu, 1954—1956. (Dále citujeme jen podle tohoto vydání v sebraných spisech.)

Pojmy z oblasti hudební teorie vysvětluje nedokončený Pazdírkův hudební slovník naučný, I 1929, II 1937.

ČÁST PRVNÍ

DOBA PÍSEMNICTVÍ STAROSLOVĚNSKÉHO A LATINSKÉHO

(Od druhé poloviny 9. století
do druhé poloviny 13. století)

...doba zlova vznikala ...
...doba zlova vznikala ...
...doba zlova vznikala ...

...doba zlova vznikala ...
...doba zlova vznikala ...
...doba zlova vznikala ...

...doba zlova vznikala ...
...doba zlova vznikala ...
...doba zlova vznikala ...

LITERÁRNÍ ŽIVOT V NAŠICH ZEMÍCH MŮŽEME

sledovat nepřetržitě od šedesátých let 9. století, kdy byly položeny na Velké Moravě základy ke knižní vzdělanosti našich předků. Staroslověnská tvorba, která se rozvinula na Velké Moravě, nepředstavuje ovšem začátky slovesné tvořivosti u nás; ta se vyvíjela již daleko dříve, byla to však slovesnost ústní, po níž nemáme přímých stop; proto musíme dobu před vznikem knižní vzdělanosti pokládat z hlediska literárních dějin za předhistorickou. Nevylučujeme ji ovšem z dějin slovesnosti, ale obraz její slovesné kultury můžeme podat jen velmi matně, na základě nepřímých pramenů a podle analogie s dochovanými památkami hmotné kultury.

Pro nejstarší historickou dobu naší literatury musíme počítat s tím, že knižní vzdělanost byla dlouho určena jen nepatrné části společnosti a z hlediska celonárodního měla proti ústní slovesnosti podřadnou úlohu. Proto také nelze udělat si podle dochovaných písemných památek přesnou představu o slovesné tvořivosti našich předků v celém jejím rozsahu a jako celek ji zhodnotit. Jsme odkázáni na tu část, která byla fixována písmem. Jestliže ji studujeme, musíme si ovšem být vědomi toho, že studujeme jen jedno (a to nikoli největší) odvětví slovesné tvorby.

Toto odvětví je však vývojově nejdůležitější, neboť v pozdějších časech písemnictví nabývalo stále většího významu a rozsahu a v nové době se stalo hlavním představitelem slovesné tvořivosti; v souvislosti s tím se význam čistě ústní slovesnosti pro literární proces odsunul do pozadí, neboť písemnictví se vyvíjelo na jiné rovině než ústní slovesnost. Je tedy hlavním úkolem literární historie — když nemáme možnost sledovat vývoj slovesné kultury v celém jejím rozsahu — ukázat, jak se postupně rozvíjela knižní vzdělanost, jaké úlohy měla ve společnosti a jak je plnila. K ústní slovesnosti je však nutno stále přihlížet, pokud nám to prameny dovolují. Je to nutné už proto, že nebyla od písemnictví oddělena neprodyšně a že mezi ní a písemnictvím docházelo k vzájemným vztahům, že na sebe navzájem působily.

První vývojové stadium naší slovesnosti sahá od nejstarších dob asi do poloviny 13. století. Protože však ústní slovesnost, která předcházela před nejstaršími písemnými památkami, nedá se sledovat ve svém vývoji, historická doba české slovesnosti začíná teprve devátým stoletím, kdy vznikl nejstarší státní útvar se slovanským vedením na naší půdě — Velká Morava — a kdy byly položeny základy k písemnictví sloužícímu kulturním potřebám našich předků. (O době „předhistorické“, to je o ústní slovesnosti a slovesné kultuře starších období, po níž nemáme přímých stop, bude pojednáno v souvislosti se vznikem písemnictví na Velké Moravě.)

Tak se nám jeví jako zvláštní perioda v literárním životě doba od druhé poloviny 9. století do poloviny 13. století. Literatura v tomto období slouží podpoře nových společenských vztahů, vztahů feudálních, a zároveň bojuje proti ideologii podporující přežitky starší, rodové společenské formace. Tento boj probíhá v oblasti ideologické jako boj křesťanství s pohanstvím a v oblasti literární jako boj literatury vytvářené duchovenstvem s ústní slovesností lidovou.

Literatura vyjadřovala v podstatě vztah vládnoucí třídy k světu a jejím nositelem byl klérus. Protože dosud neexistovalo vědomí národní pospolitosti v dnešním slova smyslu, v literárních projevech nebyla dosud pocítována vázanost české literatury na národní jazyk a čeština se v písemnictví po celá staletí neuplatňovala. Kulturním potřebám našich předků sloužila jako spisovný jazyk nejdříve staroslověnština, k ní později přistoupila a pak ji vystřídalala latina a teprve ke konci období byly položeny základy k písemnictví v jazyce českém. Tak se nám jeví 9. až 13. století z hlediska písemnictví v národním jazyce jako doba přípravná.

Ze stanoviska vývoje společenského a politického jsou v této době patrné tři fáze, a ty se výrazně projevují i v životě literárním. Tím je dáno i rozdělení dalších výkladů do tří kapitol. — První kapitola se zabývá 9. stoletím a sleduje vznik staroslověnského písemnictví a jeho rozvoj. Druhá je věnována 10. a 11. století; tehdy se přesunulo těžiště politického a kulturního vývoje po zániku Velké Moravy do Čech, kde vznikl mocný feudální stát. Tato dvě století jsou naplněna úsilím o likvidaci zbytků pohanství, brzdícího rozvoj feudálního řádu. Poslední kapitola je věnována století 12. a první polovině století 13. V této době byly zbytky pohanství zlikvidovány a vyhranil se raný feudalismus.

V každé z těchto fází zasahuje literatura mocně do společenského vývoje a snaží se naň působit. Přitom je charakteristické, že každému období odpovídá specifický poměr k spisovnému jazyku: pro první je charakteristický spisovný jazyk staroslověnský, pro druhé zesilování vlivu latiny a její zápas se staroslověnštinou, pro třetí vítězství latiny nad staroslověnštinou a pomalé pronikání češtiny do písemnictví. Tak znamená každá ze zmíněných fází zvláštní etapu ve vývoji literatury směřující k písemným projevům užívajícím českého jazyka.

Literární život není ovšem možno mechanicky vtačovat do mezníků platných pro vývoj hospodářsko politický, i když je paralelnost vývoje společenského a literárního nesporná, ale je třeba přihlížet k specifickým podmínkám vývoje literárního. Proto si budeme stále klást otázku, jaká byla náplň literárního života v jednotlivých obdobích, v čem byl smysl literárního vývoje, v čem se projevovaly jeho pokrokové tendence a jakých uměleckých prostředků literatura používala.

Základní kulturně historickou událostí v prvním vývojovém období naší slovesnosti byl vznik staroslověnské knižní vzdělanosti v 9. století. Pak následovala dvě století bojů staroslověňštiny a latiny, které skončily dočasným vítězstvím tvorby latinské a zánikem tvorby staroslověnské. Se zánikem staroslověnské slovesnosti nevymizela však tradice slovesné tvorby psané jazykem lidu srozumitelným a vedle latinské knižní osvěty začala klíčit a rozrůstat se literární (tj. nefolklórní) tvorba česká. Zprvu se ovšem omezovala jen na oblast projevů potřebných k náboženskému životu a byla šířena ústně, takže ji při povrchním pohledu nelze postihnout, ve 13. století se však vytvářejí i začátky českého písemnictví a tím dosahuje vrcholu první vývojová fáze našeho slovesného vývoje. Stručně lze tedy říci, že hlavní tendencí slovesného vývoje od nejstarších dob až do poloviny 13. století bylo úsilí jednak o vytvoření knižní vzdělanosti v našich zemích, jednak o uplatnění češtiny v literární tvorbě, a tím o položení základů pro zlidovění některých soudobých kulturních statků.

Písemné památky nám umožňují — jak již bylo řečeno — sledovat vývoj naší slovesné kultury od 9. století. Texty, které se dochovaly z prvních století literárního života v českých zemích, jsou sice kusé a zlomkovité, takže namnoze musíme obraz literárního života do značné míry rekonstruovat, ale přece jen máme dosti památek, abychom mohli odpovédět na základní otázku, jakými cestami šel literární vývoj, jaké úkoly literatura plnila a s jakým úspěchem.

Dochované památky nám zřetelně ukazují, že vývoj neprobíhal přímočaře a bez zákrutů. V abstrakci (která ovšem nutně schematisuje, protože jde o abstrakci obecných tendencí vývoje zhruba čtyř století) jeví se asi takto: v době velkomoravské podporovala literatura zakotvení nového, pokročilejšího společenského řádu. Tvorba staroslověnská, kterou se začínal literární život na Velké Moravě, používala jazyka lidu srozumitelného, ale přímo k lidu se neobrácela. S její pomocí se však vytvořila vrstva domácích vzdělanců, kteří mohli být ideovou oporou nového řádu. Pro svou jazykovou srozumitelnost mohla sice tato literatura vytvořit předpoklady pro postupné zlidovění kultury, tento vývoj byl však brzo přerušen zničením Velké Moravy. Střediskem nového politického i kulturního života staly se Čechy, které se trvale věnovaly do západní kulturní oblasti, jejímž vlivům i dříve podléhaly. Proto se také staroslověňština po rozpadu Velké Moravy octla na půdě přemyslovských Čech v konkurenci s tvorbou latinskou a latině nakonec podlehla.

Latinskou tvorbu v období raného feudalismu nemůžeme však hodnotit jako krok nazpět, neboť za dané hospodářské a politické situace mohla lépe podporovat upevňující se feudalismus, než by jej byla mohla podporovat v přemyslovských Čechách literatura staroslověnská. Latinská tvorba ve srovnání se staroslověnskou byla sice lidu i jazykově nesrozumitelná, ale v té době společenský vývoj už nepotřeboval k podpoře feudálního řádu literaturu lidu srozumitelnou. Lidu srozumitelná tvorba se uplatňovala jen tehdy, když nový řád teprve zakotvoval. Když už pevně zakotvil a zvítězil, nositelé kultury, kteří byli oporou vládnoucí vrstvy, vytvořili si svou výlučnou vzdělanost. A tak máme nyní na jedné straně latinskou literaturu nesrozumitelnou lidu i jazykem, a na druhé straně ústní slovesnost, o jejíž existenci máme sice zprávy, ale kterou neznáme z přímého názoru, neboť nebyla zapisována. Dvojitá tvorba — tvorba určená duchovenstvu a ústní tvorba lidová — existovala ovšem i v období velkomoravském, ale tehdy mezi ní nebyla přehrada jazykové nesrozumitelnosti. Tato přehrada se začala vyvíjet až s uplatňováním latiny ve funkci literárního jazyka. Přesto se však i v latinské tvorbě uplatňoval jistým způsobem zřetel k lidu, jak nám dosvědčují lidové prvky v legendách nebo zápisy pověstí u Kosmy. Kromě toho si zájmy vládnoucí třídy a zřetel k lidu vynucoval na duchovenstvu a v institucích, v nichž se uplatňoval jeho vliv, i používání češtiny v některých oblastech kulturního života, zejména v praxi náboženské a právní. Tím byly kladeny již v období raného feudalismu základy k písemnictví vytvářenému českým jazykem, které vydávalo své první významnější plody v druhé polovině 13. století.

O literárním životě v počátcích naší knižní vzdělanosti je pojednáno v úvodcích k některým edicím textů z této doby: Václav Flajšhans, Nejstarší památky jazyka i písemnictví českého, 1903; Václav Chaloupecký, Na úsvitu křesťanství, 1942; Antonín Škarka, Nejstarší česká duchovní lyrika, 1948.

Z historických spisů mnoho materiálu k poznání tohoto období přináší České dějiny Václava Novotného I, 1—3, 1912, 1913 a 1928. O církevněslovanské vzdělanosti viz také spisek Rudolfa Holinky Svatý Vojtěch, 1947. Z marxistického hlediska probírá sociální problematiku od 10. století do poloviny 13. století František Graus v Dějinách venkovského lidu v Čechách v době předhusitské I, 1953.

O kulturním životě a zejména o básnické teorii i praxi ve středověku přináší mnoho materiálu Ernst Robert Curtius, Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter, Bern 1948.

STAROSLOVĚNSKÁ LITERATURA V OBDOBÍ VELKOMORAVSKÉM

(Druhá polovina 9. století)

Vznik nejstarších písemných památek vytvořených pro kulturní potřeby našich předků souvisí s rozvojem křesťanství, které ideologicky podporovalo utužování feudálních vztahů. Rozvoj křesťanství potřeboval písemné památky především pro účely bohoslužebné, později i pro jiné oblasti církevního a vůbec kulturního života.

Přímý podnět k vzniku tohoto církevního písemnictví dala velkomoravská knížata, která představovala vytvářející se třídu feudálů organisujících na Velké Moravě svou moc a podporujících pronikání křesťanství, v němž nacházela ideovou posilu nového společenského řádu. Začátky této literární tvorby můžeme datovat počátkem šedesátých let 9. století, ale sám proces feudalizace začal u nás daleko dříve. První náznaky feudalizace můžeme vidět již v Sámově říši, v níž je možno předpokládat začátky diferenciacie obyvatelstva. Tato říše vznikla jako obranný kmenový svaz proti avarským výbojům roku 624; protože v ní však dosud nebyly třídy pevně vyhraněny a neexistovala vládnoucí vrstva, která by mohla říši udržet, po Sámově smrti se říše rozpadla. Zdá se však, že i potom se na našem území udržovaly nějaké formy státního zřízení, které ovšem přesně neznáme. Až v 9. století máme zprávy o společném státu pozdějších Čechů a Slováků, tak řečené Velkomoravské říši, jejíž středisko leželo v okolí Starého Města na Moravě. Velká Morava nebyla již pouhým obranným kmenovým svazem, jako kdysi říše Sámova, ale šlo o raně feudální stát. Tento útvar se však brzo po roce 900 rozpadl, jednak rozbroji uvnitř říše, jednak vpádem Maďarů do bývalé Panonie.

*

Vznik feudálních vztahů byl nutným důsledkem rozvoje výroby. Archeologické výzkumy nás poučují o tom, že hmotná kultura našich předků byla již v nejstarších dobách vysoká. Slované žijící na našem území a archeologicky dosvědčení od 5. století n. l. měli již vyspělé zemědělství (o němž lze předpokládat, že ve svém vývoji v 7. až 9. století připouštělo i jistý nadvýrobek) a neméně vyspělé bylo jejich řemeslo. Kovářství dosáhlo v podstatě již technické úrovně feudálního období, dále bylo rozvinuto hrnčířství, tkalcovství a výroba dřevěných předmětů. Vysoké úrovně dosáhlo i řemeslo umělecké, jehož

výrobky, např. šperky, se vyrovnaly výrobkům dováženým z Byzance. Pozoruhodnou úlohu mělo i stavitelství, zvláště pokud jde o dřevěné opevňovací stavby. Od 9. století s pronikáním křesťanství máme dosvědčeny i stavby kamenných kostelů na Velké Moravě (Staré Město, Mokrý u Velehradu, Mikulčice).

Můžeme tedy soudit, že ani pravěká ústní slovesnost nebyla na nízkém stupni vývoje. Projevy slovesné tvorby českých Slovanů z doby před přijetím křesťanství se však nedochovaly, a to ani v pozdějších záznamech, na rozdíl od Slovanů východních a jižních, kde dějiny slovesnosti počínají bohatýrskými zpěvy, které jsou známy z živé lidové tradice sice mnohem pozdější, ale svým původem se hlásí do této doby.

Skutečnost, že dochovaných památek tohoto druhu u nás není, a pocit domnělé inferiority nejstarší české literatury po této stránce vedly na počátku 19. století k pokusům vyplnit těžce pocitovanou mezeru uměle, pomocí mistrných *padělků*, obsahujících epické i lyrické skladby hlásící se do tohoto nejstaršího údobí naší kultury (Zelenohorský a Královédvorský rukopis). Dnes je však třeba říci, že ona inferiorita nejstaršího stadia slovesné tvorby našich předků byla pocitována zcela neprávem. Přihlédneme-li k vysoké hmotné kultuře českých Slovanů, nemůže být pochyb o tom, že byla rozvita i slovesná složka této vyspělé slovanské kultury. I když ji nemáme doloženu přímo, můžeme si o ní udělat představu podle zápisů lidových pověstí v pozdějších kronikách a podle různých zmínek v pozdější literatuře, jako jsou např. zákazy kultických písní. Tato ústní slovesnost rodové společnosti dožívala totiž ještě v období, kdy již feudální vztahy zvítězily a převládly, a vyvíjela se vedle nově vznikajícího písemnictví jako přežitek staré, odumřelé nebo odumírající společenské formace.

Z dochovaných zpráv je vidět, že tato ústní tvorba byla značně členitá. Obsahovala *epiku* (pověsti, pohádky, báje), *projevy dramatické* (v Kosmově kronice z počátku 12. století máme zprávy o kultických maskových hrách) i *lyrické* (písňe pracovní, válečné, ukolébavky, písňe kultické, hádanky, pranostiky, pořekadla, přísloví apod.).

Jaké byly náměty této nejstarší ústní slovesnosti, nedovedeme si dobře představit. Specifické životní podmínky a kulturní situace patrně způsobily, že se nevyvinula velká hrdinská a historická epika jako u východních a jižních Slovanů, lze však předpokládat existenci epiky drobné, jakýchsi skladeb baladického rázu. Byly vysloveny dokonce názory, že některé balady zapsané v nové době z lidového podání mohou svým původem sahát do předfeudální doby, ale tento předpoklad se dá stěží dokázat. Lze připustit jen tolik, že již v nejstarších dobách je možno hledat původ některých motivů, které se uplatnily ještě po staletích v lidové písni. Rovněž se sotva dá dokázat u některých písní lyrických kontinuita sahající až do pohanských dob.

Pokud jde o výrazovou formu, bylo nepochybně užíváno verše, nevíme však, v jakém rozsahu, ani jaké byl podoby. Podle srovnání s lidovou tvorbou jižních a východních Slovanů a také vzhledem k tomu, že máme dochováno z českého lidového podání několik lidových písní nerýmovaných, které nesou stopy velkého stáří, je možno soudit, že to byl původně verš nerýmovaný a nespojovaný do strof; strofika a rým se vyvinuly patrně až v době feudální, kdy docházelo ke stykům s lidovou písní románských národů. K vyřešení všech těchto otázek nemáme však dosud dosti materiálu.

Z celé bohaté tvorby předfeudální doby můžeme si udělat přesnější obraz jen o pověstech, protože pouze ty byly zaznamenávány, i když jen stručně, od 10. století v legendách a pak úplněji v pozdních kronikářských zápisech, u Kosmy na počátku 12. století a v Dalimilově kronice na počátku 14. století. Lze předpokládat, že během staletí podlehly tyto pověsti rozličným změnám a že je kronikáři rozličně upravovali, ale přece jen je vidět, že se v nich odrážejí výrobní a životní formy předfeudálního zřízení.

Záznamy pověstí jsou důležité proto, že nám ukazují, jak se v lidové tradici udržovalo (ovšem ve formě kmenového mythu) povědomí o minulých dějích. Toto povědomí bylo velmi silné, a proto proniklo i do legend, jako je třeba latinský život sv. Ludmily a Václava sepsaný mnichem Kristiánem někdy na konci 10. století. Již zde je obsažena ve zkratce celá přemyslovská pověst, ve zkratce proto, že se o této době Kristián zmiňuje jen mimochodem. Proto se také nelze pozastavovat nad tím, že Kosmas na počátku 12. století věděl o těchto dobách více a že epické látky, které zaznamenal jako pověsti, především pověst přemyslovská, jsou u něho podány v rozsahu daleko širším. Kosmas totiž tyto pověsti nepřipomněl již jen mimochodem, ale položil na ně důraz, a proto pověděl vše, co se z lidového podání o nejstarších dobách dověděl; přitom ovšem jistě leckterou podrobnost některé pověsti přibarvil nebo podle vnější podobnosti přizpůsobil pověstem antickým.

V Dalimilově kronice a zejména v kronice Václava Hájka z Libočan (1541) jsou širší verze nebo i jiné pověsti. Bylo by však mylné domnívat se, že si je tito kronikáři vymyslili. O tom, že pověsti o Čechovi, o zlatém věku, o Krokovi a jeho dcerách, o Libuši a Přemyslovi, o dívčí a lucké válce, zaznamenané u Kosmy, a rovněž pověst o Šárce z Dalimilovy kroniky a pověst o Horymírovi, známá z Hájka, jsou lidového původu, svědčí mimo jiné fakt, že celek těchto pověstí tvoří souvislé pásmo, že nejde o pověsti izolované. Tyto pověsti jako celek odrážejí společenský vývoj od dob rozkladu matriarchátu až k počátkům státní organizace a tím odpovídají zákonům společenského vývoje, jak jej známe dnes, ale jak jej nemohli znát tehdejší kronikáři. Proto si také tyto pověsti nemohli vymyslet, ale museli je poznat z lidového podání, v němž zřejmě zůstávaly živé po celá staletí.

Důvody, proč se nám z nejstarší ústní slovesnosti nic nedochovalo v původní

podobě, i když tato slovesnost žila plným životem ještě v době, když už u nás bylo známo písmo, jsou v tom, že křesťanští duchovní, kteří dali základ našemu písemnictví a sami je dlouhou dobu vytvářeli, stavěli se k lidové ústní slovesnosti nepřátelsky. Tento postoj nebyl diktován pouze náboženskými zájmy (v lidové slovesnosti se udržovaly výtvořiny souvisící s pohanstvím), ale měl kořeny třídní; křesťanství bylo ideologií podírající zájmy třídy feudálů, kdežto v ústní lidové slovesnosti se udržovalo povědomí zanikající společenské formace a tím byla ústní lidová slovesnost do jisté míry nebezpečná novému řádu.

Křesťanství se šířilo pro svůj feudální ráz „shora“ za přímé podpory vládnoucí společenské vrstvy. Knížata měla zájem na likvidaci pohanství jakožto ideologické nadstavby odumírající rodové společností, a už proto podporovala křesťanství, tím spíše, že pomáhalo utvzovat jejich moc. Představa jediného všemohoucího boha vládce, představa věčného života na nebesích a jeho hierarchie pomáhala odůvodňovat třídní rozvrstvení společnosti poukazem na to, že třídní rozvrstvení zde na světě je odleskem nebeské hierarchie, a proto je spravedlivé, neměnné a věčné. O třídním rázu křesťanství svědčí ostatně i zprávy o vybudování kostelíka v Nitře knížetem Pribinou okolo roku 830 nebo zprávy o pokřtění čtrnácti českých kmenových náčelníků roku 845; v prvním případě vychází popud od panovníka a v druhém se zpráva týká příslušníků feudální třídy, nikoli lidu.

Křesťanství přicházelo k našim předkům jednak ze západu z říše východofrancké, jednak z východu z říše byzantské. Tak tomu bylo i na území Velké Moravy. Protože však pronikání křesťanství z říše francké bylo spojeno s úsilím východofranckých králů o ovládnutí Velkomoravské říše a Velká Morava měla čilé obchodní i kulturní styky s oblastí východní, velkomoravský kníže Rastislav (846—870) požádal roku 862 byzantského císaře Michaela III. o vyslání slovanské misie. Úkolem misie ovšem nebylo uvedení křesťanské víry do země dosud pohanské, neboť křesťanství bylo na Velké Moravě v době Rastislavově už rozšířeno. Šlo hlavně o upevnění církevní organizace. Misie měla přitom zejména zajistit co nejrychlejší vytvoření domácího duchovenstva, které by se mohlo stát bezpečnou oporou říše. Postavení duchovního vzhledem k panovníkovi bylo totiž tehdy postavením závislým, duchovní byl panovníkovi podřízen, a proto také církevní organizace mohla podírat úsilí o konsolidaci státu. Potřeba domácího kléru byla proto tak naléhavá, že duchovenstvo bylo většinou cizího původu a stávalo se snadno nástrojem francké rozpínivosti.

Tak došlo k vyslání byzantského dvorského učenca Konstantina, který později přijal klášterní jméno Cyril, a jeho bratra Metoděje, obratného diplomata, na Velkou Moravu. Tito „věrozvěstové“ mají význam nejen pro dějiny politické a náboženské, ale i pro dějiny literární. Položili základ k domácímu písemnictví, neboť vytvořili slovanské hlaholské písmo a zavedli do bohoslužby

(liturgie) slovanskou obřadní řeč, tak zvaný jazyk staroslověnský; bylo to nářečí, jímž se mluvilo v Makedonii v okolí Soluně, našim předkům tehdy však dobře srozumitelné.

Staroslověnská knižní vzdělanost téměř naráz zakotvila a pak se vyvíjela velmi rychle. K jejímu rozkvětu jistě přispělo i to, že se Velká Morava církevně osamostatnila, když byl Metoděj jmenován v Římě, kam se vypravil roku 867, arcibiskupem moravskopanonské diecése.

První texty složené staroslověnsky¹ pro potřebu cyrilometodějské misie byly nepochybně rázu náboženského a bohoslužebného. Nejzákladnější texty pro náboženský život byly sice již před příchodem slovanských věrozvěstů překládány do jazyka, jímž mluvili naši předkové, a není vyloučeno, že tyto překlady byly i zapisovány, přesto však nelze ještě mluvit o písemnictví, neboť šlo jen o zápisy soukromého rázu, určené pro potřebu cizích misionářů. Je nepochybné, že takové zápisy, připustíme-li ovšem jejich existenci, nemohly dát základ literární tvorbě sloužící širším zájmům. Jiné bylo však postavení staroslověnského písemnictví, jemuž dali základ slovanští věrozvěstové. Staroslověnština byla aspoň zčásti lidu srozumitelná, a co je hlavní — šlo o tvorbu, jež byla určena vzdělancům domácím. Protože však šlo o tvorbu určenou jen duchovenstvu a slovesná kultura našich předků v době, kdy se začalo užívat písma, byla nepochybně na vysokém stupni, těžisko samostatné tvořivosti se nepřeneseo hned do nového písemnictví, do vzdělanosti knižní, ale dlouho ještě spočívalo v slovesnosti ústní.

O začátcích staroslověnské slovesnosti nás poučují dvě staroslověnské památky, které vznikly ještě ve velkomoravském prostředí, *Život Konstantinův* a *Život Metodějův*. Podle nich KONSTANTIN (826 n. 827—869) ještě v Cařihradě složil abecedu a »začal psáti slova evangelia: „Na počátku bylo slovo a slovo bylo u boha a bůh byl slovo“«. Je to začátek evangelia Janova, patrně však nešlo o překlad celého evangelia, nýbrž o výňatky, které se čtou při nedělních bohoslužbách, tak zvané *perikopy*. Dále prý Konstantin přeložil „všechen církevní řád“, totiž hlavní bohoslužebné knihy, zvláště *misál* a *breviář*, a později oba bratři společně pořídili úplný překlad evangelii², *Apoštolských skutků* a *Vybraných církevních služeb*.

K svému překladu evangeliaře složil patrně Konstantin - Cyril řeckým jazykem *předmluvu*, v níž formuloval zásady, jimiž se při překládání řídil. Určil ji řeckým vzdělancům, kteří

¹ Staroslověnštině nejstarší vývojové fáze se říká také *jazyk cyrilometodějský*. — Vedle termínu staroslověnština se užívá také termínu *stará církevní slovanština*. Termín *stará slovanština* je nepřesný, a proto nevhodný.

² *Misál* je kniha obsahující všechny texty pro mši (mešní obřad). — *Breviář* obsahuje modlitby, které předpisuje církev kněžím, aby se je denně modlili (jsou to tak zvaná officia; řeholníci a duchovní v kapitulních chrámech konali tyto modlitby společně a v předepsané denní a noční hodiny). — Úplný překlad evangelii se nazývá *evangeliář*; naproti tomu *evangelistář* obsahuje jen perikopy.

se zajímali o překlad biblických textů do slovanského jazyka. Tato předmluva byla záhy přeložena i do staroslověnštiny. Je to vlastně první slovanské pojednání z literární teorie.

V Konstantinově díle prý pokračoval METODĚJ (†885), který přeložil s pomocí dvou kněží rychlopisců celé *Písmo* mimo knihy Makabejské, sbírku právních předpisů *Nomokánon* a *Knihy Otců*³; pokud jde o zprávu týkající se Starého zákona, je jí možno rozumět i tak, že snad nešlo o celý Starý zákon, ale jen o výbor, lekcionář neboli parimejník.

Tyto údaje nám jasně ukazují, že rozvoj staroslověnské literární tvorby byl neobyčejně rychlý a že tato tvorba šla do šířky: nepřekládaly se jen texty potřebné k bohoslužbě, ale i spisy vzdělavatelné (*Knihy Otců*) a texty povahy právní. Právě v této širší literární tvorbě, která se neomezuje pouze na překlad Písma, je veliký význam staroslověnské knižní vzdělanosti. O velikém rozvoji a tvůrčím úsilí svědčí konečně i to, že na Velké Moravě vznikaly také skladby veršované.

Pro povahu a funkci vznikající staroslověnské literatury je zvláště charakteristický *Nomokánon*, smíšená sbírka církevních předpisů (kánonů) a občanských zákonů (*nomoi*) týkajících se církve. Bylo to aktuální dílo potřebné hned v první době působení Konstantina a Metoděje a vznikalo asi postupně. Zdá se, že již Konstantinem byl přeložen soudní zákon pro laiky, *Žakon sudnyj ljudem*. Misie měla totiž úkol především organizační a Rastislavovi záleželo na tom, aby byl na Velké Moravě uveden v život byzantský „dobrý zákon“ regulující zejména vztahy rodinné. Proto asi také ve srovnání s řeckou předlohou (tak řečenou *Eklogou*, asi z roku 740) byla některá místa pozměněna podle západních právních zvyklostí a norem, např. trestání zjevného cizoložství s otrokyní. K této části připojil asi později Metoděj sbírku předpisů církevních, a to podle tak zvané *Synagogy*, sestavené v 6. století. V staroslověnské úpravě je část předlohy vypuštěna, byl zde tedy proveden zásah, jaký by nebyl býval v oblasti východní církve možný. Překlad měl být patrně církevně právní příručkou v době, kdy frančtí kněží útočili na Metoděje a kdy bylo nutno staroslověnskou vzdělanost proti nim hájit církevním (kanonickým) právem. Do textu vnikla i některá úsloví a rčení z moravského jazykového prostředí a nacházíme v něm stopy předcyrilometodějské právní terminologie.

Staroslověnské písemnictví bylo sice lidu jazykově srozumitelné, ale nesmíme je klást pro tuto srozumitelnost do jedné roviny s lidovou ústní slovesností.

³ *Knihami Otců* byl asi míněn tak zvaný *Paterik* (z řeckého *bibliōn paterikon* = kniha otců). V byzantské asketické literatuře se tak říkalo sborníkům obsahujícím krátká vyprávění o proslulých mniších a poustevnících. Tato vyprávění byla určena hlavně klášterníkům, ale hodila se za vzdělavatelnou slovesnost i pro širší vrstvy. Který z řeckých *pateriků* byl přeložen do staroslověnštiny, nepodařilo se dosud zcela spolehlivě zjistit. — Název „svatí Otcové“ se ve středověku ustálil pro některé spisovatele, kteří spolehlivě tlumočili církevní učení; ve východní církvi jejich řada končila Janem z Damašku († 749), v západní církvi zpravidla Řehořem Velikým († 604) nebo Izidorem ze Sevilly († 636).

Zatím co lidová ústní slovesnost byla nejspíše výrazem sociálních vztahů společnosti rodové, zde šlo o tvorbu, která přispívala k rozkladu této společnosti a podporovala nové společenské vztahy. Přesto však můžeme soudit, že mezi tvorbou staroslověnskou a lidovou slovesností ústní byly nějaké spojnice a že lidová ústní tvorba nějak působila na vytvářející se písemnictví staroslověnské, při nejmenším svou slovní zásobou. Stejně je možno předpokládat, že byly nějaké vztahy mezi staroslověnským písemnictvím a mezi texty, které již dříve pořídili pro potřebu své misijní činnosti mezi Slovy frančtí misionáři (modlitby, formule křestní a oddací apod.).

Zvláštní otázka je problém pokrokovosti staroslověnského písemnictví a jeho vztahu k lidu. Nesmíme se totiž dívat na tuto literaturu jako na protilidovou prostě proto, že přispívala k upevnění třídní společnosti a tím pomáhala upevňovat společenskou nerovnost. Naopak, přinášela hodnoty kladné, a to stejně po stránce obsahové, jak po stránce formální. Křesťanství, které podporovalo proces feudalizace, přinášelo objektivně pro lid kladné prvky už proto, že pohanství, které bylo spjato s předtřídním stadiem společenského vývoje, bylo brzdicím činitelem pro další život společnosti. Vytvoření státního útvaru znamenalo konec rozdrobenosti předtřídní společnosti. Její scelování nebylo jen v zájmu vládnoucí vrstvy, ale v zájmu všeho lidu, neboť vytvářelo předpoklady pro vznik národa. Staroslověnská literatura přinášela důležité hodnoty konečně i tím, že byla aspoň jazykem srozumitelná lidu.

Tuto srozumitelnost ovšem nesmíme přeceňovat. Bylo by velikým omylem, kdybychom z ní vyvozovali, že staroslověnská literatura byla určena i nejširším vrstvám. Je nepochybné, že toto písemnictví bylo určeno v první řadě duchovenstvu, a to nejen proto, že lid neuměl číst a že mu tedy znalost písemných památek musela být někým zprostředkována, ale i pro liturgický obsah nejstarších překladů. V původních památkách je toto zaměření patrné též z toho, že jde o díla po stránce stylistické i obsahové velmi náročná; to už samo naznačuje, že šlo o díla určená nejvzdělanější části tehdejší společnosti, duchovenstvu.

Ve svém dalším vývoji překonávalo staroslověnské písemnictví veliké obtíže. Církevní osamostatnění Velké Moravy a úspěchy slovanské misie narazily totiž na prudký odpor bavorských kněží, kteří pokládali Velkou Moravu za oblast svých zájmů a snažili se zmařit úsilí o vytvoření staroslověnské vzdělanosti. Sahali i k násilí (Metoděj byl téměř tři roky vězněn) a k osočování u panovníka i u papeže. Jejich intriky však rozvoj staroslověnské vzdělanosti zamezit nemohly. Metoděj se vypravil do Říma a dosáhl roku 880 na papeži Janu VIII. schválení slovanské liturgie bulou *Industriae tuae*⁴ (Bedlivosti tvé).

⁴ *Bula* znamená v širším slova smyslu listinu opatřenou pečeti, v užším slova smyslu slavnostní papežský výnos. Tyto buly se nazývají zpravidla podle incipitu (počátečních slov).

Její rozvoj nebyl zastaven ani tím, že Rastislavův nástupce Svatopluk pod tlakem politické situace dal po Metodějově smrti (885) jeho žáky vyhnat. Staroslověnská vzdělanost zapustila již zatím pevné kořeny v Čechách, kde byl roku 874 pokřtěn kníže Bořivoj, a pronikla i do Polska. Stopy po staroslověnské slovesné kultuře ve velkomoravské oblasti se sice po zániku říše (906) neobjevují, avšak ani z toho nelze usuzovat, že staroslověnština po rozpadu Velké Moravy na moravské půdě vymizela rázem.

Svědectví o tom, jak složitě se kolem roku 900 naši předkové vyrovnávali s východní a západní kulturní orientací, podávají tak řečené Kyjevské listy, zlomek o sedmi listech obsahující překlad deseti mešních formulářů z latinského sakramentáře (jakýsi zkrácený misál) Řehořova, jakého se kdysi užívalo v Římě. Zdá se, že Konstantin a Metoděj ponechávali římský obřad všude tam, kde již zdomácněl v důsledku staršího působení latinských misionářů, nebo že si papežská kurie kladla jako podmínku jeho zavedení, když schvalovala slovanský obřadní jazyk pro Velkou Moravu.

Rukopis Kyjevských listů byl napsán nejspíše v Čechách, kde žila po vypuzení Metodějových žáků z Velké Moravy staroslověnská vzdělanost dále. Je to opis staršího originálu, vzniklého ještě na Velké Moravě. Kyjevské listy představují typ římské liturgie se silnou příměsí prvků řeckobyzantských. Překladatel se nedržel všude přesně předlohy, ale vplétal do modliteb jednotlivá úsloví nebo i celé věty z liturgických textů byzantských.

Kyjevské listy jsou jediný rukopis, který se nám dochoval z tohoto období v původní podobě. O existenci ostatních památek se dovídáme jen ze zpráv v *Životě Konstantinově* a v *Životě Metodějově* a dále o nich usuzujeme podle bohemismů v pozdějších prepisech, dochovaných v prostředí jihoslovanském nebo ruském.

Stopy nejstaršího překladu evangelistáře jsou v hlaholském kodexu⁵ *Assemanově*, napsaném v druhé polovině 10. nebo v 11. století v Makedonii, a v cyrilské *Savině knize* z poloviny 11. století. Z úplných překladů evangelíí jsou zvláště důležité hlaholské kodexy *Žografský* a *Marianský* z počátku 11. století, nalezené v zografském klášteře na posvátné hoře Athos. Pro žalmy je významný *Sinajský žaltář* a pro liturgické knihy *Sinajské euchologium* (sbírka liturgických modliteb); obě tyto památky jsou hlaholské a byly napsány v 11. století v Bulharsku. Nalezeny byly v klášteře sv. Kateřiny na Sinaji v Arábii.

Jazyk Kyjevských listů jeví snahu po isosylabismu (členění na stejně dlouhé úseky), tedy jisté prvky veršové výstavby. Tak Kyjevské listy svědčí o tom, že vznikly již mezi nejstaršími památkami též skladby veršované. Jsou to začátky umělého básnictví u nás. Veršované byly nepochybně některé přeložené skladby, kterých se užívalo při liturgii, ale máme i památky původní. Je to především tak řečený *Proglasъ*, veršovaná předmluva k překladu evangelia. Vznikl už v prvním období staroslověnské literatury u nás a bývá

⁵ Kodex ve středověku znamená pergamenový rukopis, obyčejně sborník drobnějších spisů.

připisován Konstantinu-Cyrilu. Jeho autorství je velmi pravděpodobné, tím spíše, že máme zprávy o Konstantinově básnické činnosti řeckým jazykem: v Životě Konstantinově se píše, že již v mládí složil řecky chvalozpěv k počtě sv. Řehoře a bibliotekář Anastasius uvádí v listu biskupu Gauderikovi⁶, že Konstantin oslavil řeckou básnickou skladbou také sv. Klimenta. Protože pak některé liturgické texty, které Konstantin překládal z řečtiny, byly v originále veršované, lze předpokládat, že je i do staroslověnštiny přeložil veršem. Nepřímo tento názor potvrzují i veršované části v Kyjevských listech, které přinejmenším dokládají náročnost tehdejší překladatelské práce. Důležité je také to, že k vyššímu byzantskému vzdělání patřila znalost poetiky a dovednost skládati verše. Konstantin, který věnoval tolik úsilí a péče svým překladům, jistě se pokusil i o slovanský verš, napodobující verš byzantský.

Proglasъ je průbojná báseň, která ještě dnes uchvátí nadšenou chválou národního jazyka. Je v ní ztělesněn vlastně celý kulturní program cyrilometodějské misie — právo na bohoslužbu v domácím jazyce. Autor oplakává ubohost lidí, kteří musí užívat při bohoslužbě jazyka, jemuž nerozumějí, a zdůrazňuje právo člověka na to, aby mohl rozmlouvat s bohem sám, svým mateřským jazykem. Tím se vlastně domáhá vytváření nejvyšších soudobých kulturních hodnot v domácím jazyce.

V 9. století byly takové požadavky možné jen v kulturní sféře byzantské. K ní poukazuje i forma verše, jímž je Proglasъ napsán. Jeho verš napodobuje byzantskou střídnicí za antický jambický trimetr (šestistopý verš). Je to verš v podstatě sylabický, zpravidla dvanáctislabičný, a dělí se na dva poloverše; první mívá nejčastěji pět slabik a druhý sedm. Charakteristický je také důsledný paralelismus větneho a veršového členění a silná tendence k přízvučné klausuli⁷. Tento verš byl základní veršovou formou cyrilometodějské doby.

Formou verše je Proglasu příbuzná *Abecední modlitba* (její verše tvoří akrostich na abecedu), která je Proglasu příbuzná také ideologicky. Je to modlitba kněze, který se připravuje hlásat evangelium mezi slovanským lidem. O této básni sice nelze bezpečně tvrdit, že jde o text z Velké Moravy, ale je rozhodně z 9. století a zachovává původní staroslověnskou veršovou techniku. Skladatelem mohl být Metodějův žák Konstantin Prěslavský, myslívá se však někdy také na Konstantina-Cyrila.

U staroslověnských památek se nedá autorství ostatně nikdy bezpečně určit; nemají váhy ani údaje rukopisů (které jsou vesměs pozdní), ani údaje v akrostichích, protože jde zpravidla o jméno bez bližšího určení (dnes bychom řekli o jméno křestní). Proto je třeba stavět se skepticky k dalším staroslověnským básním, které pozdější opisy označují za díla Konstantina-Cyrila.

⁶ GAUDERICUS (GAUDENTIUS), biskup ve Velletri u Říma, byl současník Konstantina a Metoděje (v Římě vysvětil jejich žáky). Napsal legendu o přenesení ostatků sv. Klimenta papeže (91—100), objevených v Chersonu Konstantinem-Cyrilem, a přitom použil zprávy, kterou mu o tom podal v dopise papežský bibliotekář Anastasius.

⁷ *Paralelismus větneho a veršového členění* spočívá v tom, že hranice syntaktických celků jsou zároveň hranicemi celků veršových (není přesahů). — *Klausule* (závěr verše) je obyčejně paroxytonická (přízvuč na předposlední slabice).

Na Velké Moravě se překládaly i řecké písňové kánony, jak se říkalo hymnickým skladbám složeným zpravidla z devíti písní (ód) lišících se od sebe veršovou stavbou. Byly určeny pro kněžské hodinky⁸. Nepochybně velkomoravského původu je *kánon ke cti svatého Dimitrije Soluňského*. Proti řeckému originálu má staroslověnské znění některé odchylky, jež mají přímý vztah k Velké Moravě. Skladatel si počínal velmi samostatně a obratně. Charakteristický je verš, v němž se opouští tendence k isosylabismu, která byla příznačná pro verš Proglasu: podle toho se zdá, že sylabický verš nebyl jedinou veršovou formou v staroslověnské literatuře. V našem kánonu šlo patrně o volné napodobení byzantského verše zakládajícího se na střídání přízvučných a nepřízvučných slabik.

Sporný je původ *kánonu k počtě svatého Metoděje*; snad už nevznikl na Velké Moravě, ale složil jej nějaký Metodějův žák brzo po vyhnání z Velké Moravy. Při skládání se však řídil zásadami verše cyrilometodějské doby. Skladba obsahuje akrostich se jménem Konstantin.

Staroslověnský verš svými charakteristickými rysy⁹ silně připomíná lidový verš srbocharvátský, zvláště desaterec. Srovnávací slovanská metrika ostatně předpokládá, že desaterec je původu praslovanského. Proto je pravděpodobné, že i na západě existovala v 9. století v lidové tvorbě obdoba desaterce a že se staroslověnský verš při napodobování verše byzantského nějakým způsobem vyrovnával s tímto lidovým veršem domácím. V oblasti velkomoravské však silnější uplatňování sylabického verše by bylo možno vysvětlovat také vlivem latinských hymnů.

Vedle veršovaných památek vznikala na Velké Moravě oslavná kázání. Představuje je *Pochvala svatému Cyrilu a Pochvalné slovo* věnované oběma bratřím. Tato oslavná kázání se hlásí k byzantským vzorům a vynikají slohovou obratností a pathosem. Hlavní důraz je položen na slohovou ozdobnost. Autorem je Moravan KLIMENT VELICKÝ (†916).

Nejvýznamnější skladby tohoto období jsou *Život Konstantinův* a *Život Metodějův*, které vyznívají jako obrana díla obou věrozvěstů. Tyto památky, psané vysoce kultivovaným slohem, jsou důležité též jako historické prameny. Jsou složeny prózou, ale místy se v nich uplatňuje i verš. Podobnou slovesnou technikou jako *Život Konstantinův* a *Život Metodějův* je napsáno *Slovo o objevení ostatků sv. Klimenta*, u něhož není vyloučeno autorství Konstantinovo.

Všechny uvedené památky svědčí o vysoké kulturní úrovni prostředí, v němž vznikly. Jsou to ukázky literatury určené vzdělanému duchovenstvu, stylisticky vybroušené a propracovávající samostatně a tvůrčím způsobem pod-

⁸ *Kněžské hodinky* jsou modlitby, které kněz musí vykonávat v určitou denní dobu, v určité hodiny, a které jsou shrnuty v breviáři.

⁹ Je to stálý počet slabik (syllabismus), dělení na poloverše (např. v dvanáctislabičném verši na skupiny po pěti a sedmi slabikách, schematicky naznačeno 5 + 7), přízvučné klausule (zpravidla paroxytonické, — ∪) a shoda členění veršového s členěním syntaktickým.

něty byzantských vzorů. Dosvědčují též, že se staroslověnština na Velké Moravě rozvíjela a dotvářela. Nepochybně se obohacovala i lexikálně z domácího jazykového prostředí, a tak se některá západoslovanská slova stala trvalou součástí jiných slovanských jazyků.

Vypuzením Metodějových žáků staroslověnština na naší půdě nezanikla. Nemáme sice žádných zpráv o tom, jaký byl kulturní život na Moravě rozvrácené vnitřními spory a nájездem Maďarů, ale bohatou literární činnost máme doloženu v přemyslovských Čechách, kde sítě zaseté na Velké Moravě vyklíčilo a brzo přinášelo samostatné plody. Současně pokračovala staroslověnská literatura u jižních a východních Slovanů, namnoze rozvíjejíc podněty dané na Velké Moravě.

O nejstarší ústní slovesnosti pojednává Zdeněk Nejedlý, *Staré pověsti české jako historický pramen*, 1953. — Bibliografie starších prací je u Čenka Zírbrta v *Bibliografii české historie II*, 1902, č. 7179n., u Václava Novotného v *Českých dějinách I*, 1, 1912, 229n. a u Jana Jakubce v *Dějínách literatury české I*, 1929, 21n.

O formách a námětech nejstarších lidových písní pojednal Karel Horálek ve studii *Příspěvek k historické a srovnávací poetice české lidové písně* (sborník F. Wollmanovi k sedmdesátinám, 1958). Zaujímá zde mimo jiné kritické stanovisko ke spisu Vladimíra Úlehly *Živá píseň* (1949) a k úvodu Jiřího Horáka k edici *Slovenské lidové balady* (Bratislava 1956); nesouhlasí s názory, že je možno hledat původ některých celých písní, které se dochovaly do nové doby, již v dobách předhistorických.

O cyrilometodějské misii a literatuře, která s ní souvisí, pojednávají hlavně tyto práce: Alexej Ivanovič Sobolevskij, *Cerkovno-slavjanskije teksty moravskogo proischozdenija*, Varšava 1900 (otisk z Russ. filol. věstníka); František Pastrnek, *Dějiny slovanských apoštolů Cyrilla a Methoda*, 1903; Vatroslav Jagić, *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*, 2. vydání, Berlin 1913; sborník *Ríša Velkomoravská* (red. Ján Stanislav), 1933; Miloš Weingart, *Rukověť jazyka staroslověnského*, 1937—1938; Petr Alexejevič Lavrov, *Kyrylo ta Metodij v davno-slovjanskomu pysmenstvi*, Kijev 1928; Ján Stanislav, *Slovanskí apoštolí Cyril a Metod a ich činnosť vo Vel'komoravskej ríši*, Bratislava 1945; Alexandr V. Isačenko, *Začiatky vzdelenosti vo Vel'komoravskej ríši*, Martin 1948; Ján Stanislav, *Životy slovanských apoštolov Cyrila a Metoda v legendách a listoch*, Martin 1950; Josef Vašica, *Origine Cyrillo-Méthodienne du plus ancien code slave dit „Zakon sudnyj ljudem“*, *Byzantinoslavica* 12, 1951; týž, *Metodějův překlad nomokanonu*, *Slavia* 24, 1955; Karel Horálek, *K počátkům knižní vzdělanosti u Slovanů*, *Slavia* 24, 1955; týž, *Studie o slovanském verši*, *Sborník filologický* 12, 1940—1946. — O Kyjevských listech srov. Ferdinand Liewehr, *Zum Vers der Kiewer Blätter*, *Zeitschrift für Slawistik* 1, 1956.

Údaje o vydání nejdůležitějších staroslověnských a církevněslovanských textů přináší Karel Horálek, *Úvod do studia slovanských jazyků*, 1955. — Po vydání Horákovy práce vyšel ještě druhý díl vydání evangeliáře Assemanova v transkripci péčí Josefa Kurze, 1955. — Zlomky staroslověnského textu pojednávajícího o metodě překladu evangeliáře uveřejnil (s překladem do franštiny a rozбором) André Vaillant, *La préface de l'évangéliste vieux-slave*, *Revue des études slaves* 24, 1948.

V novočeském překladu Josefa Vašici byl otištěn *Život Konstantinův, Život Metodějův a Pochvala sv. Cyrilu* ve sborníku *Na úsvitu křesťanství*, 1942; tam i další literatura. — Úryvky z obou *Životů a Proglasů* (v novočeském překladu Josefa Vašici), jakož i ukázky ze staroslověnského evangelia, žaltáře a Kyjevských listů (staroslověnsky s připojeným překladem) jsou ve Výboru ČSAV. — Ukázka z *Proglasu* také u Jana Merella, *Bible v českých zemích od nejstarších dob do současnosti*, 1956.

ŽIVOT KONSTANTINŮV A ŽIVOT METODĚJŮV

Ž*ivot Konstantinův* („Paměť a život blaženého učitele našeho Konstantina filosofa, prvního vychovatele slovanského národa“) byl napsán brzo po smrti Konstantina - Cyrila, nejspíše ještě za života Metodějova, některým z Konstantinových žáků. Snad byl autorem pozdější biskup velický (v jihozápadní Makedonii) Kliment (viz str. 38). Skladba se zachovala ve více než čtyřiceti cyrilských rukopisech, vesměs však pozdních (od 15. století). Je to památka značně rozsáhlá.

Život Metodějův („Paměť a život blaženého otce a učitele našeho, Metoděje, arcibiskupa moravského“) je obsahem i rozsahem menší (necelá polovina rozsahu *Života Konstantinova*). Vznikl podle všeho rovněž ještě v 9. století na Velké Moravě, ale jeho autor je patrně jiný než autor *Života Konstantinova*. Skladba se asi těšila menší oblibě a byla méně rozšířena než *Život Konstantinův*. Je dochována v daleko menším počtu rukopisů (9), zato však nejstarší z nich pochází už z konce 12. nebo ze začátku 13. století. V nejstarším rukopise Uspenském je *Život Metodějův* dochován v sousedství staršího překladu legendy o sv. Vítu, ačkoli se památka obou světců slavila v různou dobu; podle toho se zdá, že předloha tohoto rukopisu se dostala do ruského prostředí z Čech, snad z Prahy, kde byl kostel sv. Víta.

Oba *Životy* líčí události od narození věrozvěstů až do jejich smrti a svým obsahem se navzájem doplňují. Proto snad také *Život Metodějův* je stručnější; na oněch místech, kde líčí působení obou bratří před příchodem na Velkou Moravu a také léta jejich společného působení na Velké Moravě, vynechává např. některé epizody, jako líčení zastávky bratří v Benátkách na cestě k papeži, kde Konstantin v disputaci bránil slovanskou bohoslužbu a právo všech národností na bohoslužbu v domácím jazyce. Zdá se, jako by jeho autor předpokládal, že čtenář zná *Život Konstantinův*. Větší stručnost *Života Metodějova* vyplývá i z jiného zaměření této památky.

Ve starších pracích filologických se užívalo pro tyto památky názvu *Panonské* nebo *Moravsko-panonské legendy* (Panonské proto, že Metoděj byl jmenován biskupem pro diecési srémskou čili panonskou). Ve skutečnosti však tyto skladby nevznikly v panonském prostředí a ani to nejsou legendy v dnešním slova smyslu. Typická středověká legenda chtěla oslavit světce a literárním vyličením jeho života působit výchovně na věřící¹. K tomu někdy přistupovala i snaha propagovat místa a kostely, které nějak souvisely se světcovým kultem, a tím získávat poutníky k jejich návštěvě. Účel *Života Konstantinova* a *Života Metodějova* byl však jiný, jejich skladatelům nešlo ani tak o to, aby

¹ Latinské slovo *legenda* znamená „to, co má být čteno“.

oslavili památku věrozvěstů, jako spíš o to, aby bránili jejich dílo, slovanskou bohoslužbu. Obě skladby jsou tedy v podstatě díla rázu historického a obranného.

Tento postoj se výrazně projevil ve vztahu ke skutečnosti i k běžné soudobé legendární literatuře. Typická středověká legenda — jak již bylo dáno jejím úkolem — chtěla vzbudit především úctu k světci, a proto v ní nešlo o zachycení světce v jeho skutečné podobě, nýbrž o jeho idealisaci. Neusilovala totiž o obraz konkrétní historické situace, nýbrž o vystižení „nadčasových“, z hlediska své doby obecně platných vlastností, jejichž ideálním nositelem měl být právě světec. Světec byl proto líčen podle představy té doby jako zvláštní bytost, a to s pomocí tradičních hagiografických² schémat. K tomu se v některých legendách, zvláště pozdějších, přidružovala záliba v zázracích plynoucí ze snahy podat světce jako bytost vyňatou ze zákonů pozemského života. Proto historická skutečnost bývá v legendách deformována a fantastika prostupuje celé vyprávění; snaha zdůraznit na světci jeho typické (ovšem ze středověkého hlediska) rysy odtrhuje vyprávění od skutečného života, neboť tyto vlastnosti se hledaly právě v nadlidské a nadpřirozené oblasti. V Životě Konstantinově i v Životě Metodějově jsou však tyto rysy, pro středověkou legendu charakteristické, oslabeny a naopak ve vyprávění převažují prvky života skutečného; oba Životy se dotýkají konkrétních událostí a řeší aktuální úkol.

Pro tento vztah ke skutečnosti bylo rozhodující obranné zaměření obou skladeb. Jsou to díla bojovná, a už proto musely oba Životy vystihnout konkrétní situaci, na kterou reagovaly; v důsledku toho byla zároveň oslabena snaha podat obecně platný ideál světce. Obrana každé z obou skladeb míří však poněkud jinam. Život Konstantinův je obranou práva na slovanskou bohoslužbu proti trojjazyčnickům (tj. proti stanovisku některých theologů západní církve, že bohoslužebným jazykem může být pouze hebrejšтина, řečtina a latina), Život Metodějův je pak namířen proti franckým kněžím, neboť líčí Metodějovy boje, které tito kněží vyprovokovali. Proto také Život Konstantinův směřuje více k složitým otázkám theologickým a převažuje v něm učenost, kdežto skladatel Života Metodějova myslí a vyjadřuje se prostěji. Život Metodějův navazuje do jisté míry na Život Konstantinův, obě tyto památky tvoří celistvost, ale každá z nich měla svou specifickou funkci. Celkové zpracování obou skladeb poukazuje k různým autorům.

Obrana slovanské bohoslužby, která je základním záměrem obou Životů, nesledovala ovšem jenom cíle theologické, resp. prestiž slovanského kněžstva, nýbrž šlo jí především o kulturní a politickou orientaci našich předků; šlo o právo lidu na srozumitelný kulturní jazyk, tedy o otázku rozhodujícího významu

² *Hagiografie* (z řec.) je spisování o svatých, zejména o jejich životech.

pro celý náš další kulturní i politický život. Soudobý člověk, který myslil v náboženských představách, neuvědomoval si ovšem dosah toho všeho, ale objektivní význam boje za slovanskou bohoslužbu neztrácí tím nic na své velikosti. A tak už pro tuto obrannou funkci mají oba Životy v naší literatuře postavení přímo symbolické; už na samém začátku původní literární tvorby, vzniklé na naší půdě, máme díla hájící slovanskou kulturní orientaci a právo našich předků na vzdělanost podávanou jazykem srozumitelným lidu.

Oba Životy měly tedy velmi aktuální ráz. Tento aktuální úkol bylo však možno v 9. století zvládnout pouze v mezích soudobých literárních možností, a proto jejich autoři museli sáhnout k tehdy nejoblíbenější literární formě, k formě legendy. Aktuální poslání skladeb je tím dnešnímu pohledu poněkud zastřeno, při bližším prozkoumání však vidíme, jak se do nich prodírá skutečný život. Nápadná je už na příklad na jedné straně znalost a přesné líčení vysoké byzantské společnosti a poměrů na Velké Moravě, na druhé straně pak silně omezené líčení zázraků.

Tímto omezením líčení zázraků se liší oba Životy snad nejvýrazněji od běžné byzantské hagiografie, k níž se jinak hlásí svou komposicí. Jejich autoři byli zřejmě sčetlí v byzantské legendistické literatuře, avšak svá díla pojali samostatně. Použili tradiční formy k novému úkolu, k úkolu vysoce aktuálnímu. Tradiční forma ovšem zanechala na některých místech jisté stopy; najdeme např. zdůraznění některých zvláštních okolností, aby byla zvýšena hrdinova sláva (o Konstantinovi se vypráví, že byl vychován společně s císařem, zdůrazňují se jeho filologické schopnosti, úspěchy v disputacích apod.), a některé události nenáboženského charakteru se transponují do náboženské oblasti (diplomatická cesta k Chazarům je pojata jako záležitost čistě náboženská). Přesto však oba věrozvěsti jsou zbaveni rysů asketických a mučednických, jež byly tak charakteristické pro byzantskou hagiografii. Jejich Životy nechtěly vychovávat k útěku od života, nýbrž chtěly připomínat důležitou životní a téměř současnou skutečnost. Proto se jejich hrdinové pohybují v reálném světě. Je to vidět i na zázracích, které jsou nemnohé a střídmé (Konstantin ujde otrávení, zázračné spasení družiny a utišení moře).

Jako obranná díla jsou oba Životy literárním výrazem dlouholetého zápasu, za něhož se vyvíjela staroslověnská knižní vzdělanost na Velké Moravě. Protože šlo o obranu proti franckému kléru, obrana musela být vedena stejnými ideologickými zbraněmi, jakými se na slovanské věrozvěsty útočilo, tedy argumenty theologickými. Po té stránce jsou autoři obou Životů plně na výši. Obranný ráz obou Životů nám také naznačuje, jakému publiku byly určeny; nebyla to díla lidová, ale šlo o skladby napsané pro nejvzdělanější složku soudobé společnosti, pro duchovenstvo.

Přítom je charakteristické oscilování mezi Byzancí a Římem, slučování řeckých a římských prvků. Řecké prvky zvláště nápadně vystupují v literárním

ztvárnění látky, neboť oba Životy jsou psány podle řeckých literárních pravidel. Po stránce ideologické je příznačná snaha o jisté vyrovnání. Oba Životy sice výslovně uznávají zásadu papežské svrchovanosti, na druhé straně však, při vzpomínkách na církevní koncily, poskytují významné místo východním patriarchům³ a byzantským císařům. Je to odraz situace, v níž papežská politika využívala výsledků dosažených Konstantinovou a Metodějovou činností a Byzanc ztrácela zájem o vývoj na Velké Moravě obracejíc se k Bulharům, zároveň je to však svědectví o přitažlivosti byzantské kultury pro velkomoravskou oblast i v té době, kdy se nápadněji začal uplatňovat vliv římské církve.

Autoři obou památek byli nepochybně současníky Konstantina i Metoděje, byli to jejich stoupenci nebo přímo jejich žáci a byli to Slované; teorie, že jsou Životy přeloženy z řečtiny, je neudržitelná. Jejich líčení působí na mnoha místech dojmem, jako by šlo o přímé vzpomínky, a tak jsou také oba Životy důležitým historickým pramenem pro celé velkomoravské období. Autoři znali dobře domácí i byzantské poměry, a proto přinesli přímé údaje jednak o životě našich věrozvěstů, jednak o sociálních a kulturních poměrech na Velké Moravě. Dovídáme se o literární činnosti obou bratřích, o vynálezu slovanského písma, o překladu bohoslužebných knih, částí Písma, Nomokánonu a Pateriku i o politickém charakteru misie a o těžkostech, s nimiž se misie setkávala. Všechny události jsou pak vylíčeny v širokém sociálním, kulturním i politickém rámci. Z líčení v Životech si také můžeme udělat dobrou představu o tom, že na Velké Moravě byla už pokročilá třídní diferenciacce obyvatelstva a velmi vysoká kulturní úroveň vládnoucí třídy.

Přesto však musíme brát údaje obou Životů velmi opatrně a pečlivě zvážit, kde jde o údaj skutečně historický a kde jde o stopy literární konvence. Tak např. lze věřit zprávám o Konstantinově a Metodějově původu ze Soluně, o sociálním prostředí, v němž vyrostli, o pobytu u Chazarů apod., lze přijmout i reprodukci listu papeže Hadriána, jímž byla schválena slovanská bohoslužba (Život Metodějův), nebo zprávy o sporech s německými biskupy, naproti tomu je však třeba velmi kriticky brát údaje číselné, neboť se v nich projevuje oblíbená středověká číselná symbolika.

Sem patří na příklad užívání posvátného čísla sedm v Životě Konstantinově: Konstantin je poslední ze sedmi dětí, po jeho narození rodiče čtrnáct (to je 2×7) let nesouložili, sám zemřel ve dvačtyřiceti (6×7) letech, papež choval sedm dní mrtvé Cyrillovo tělo v rakvi atd.

Jemné využití číselné symboliky v Životě Konstantinově stejně jako komposice obou Životů ukazují, že autoři byli dobře seznámeni se soudobou

³ *Koncil* (církevní sněm) je shromáždění církevních hodnostářů za účelem řešení důležitých otázek; zde jde o koncily obecné (tak zvané ekumenické), zabývající se otázkami veškeré církve. — *Patriarcha* je představený větší oblasti duchovní správy ve východní církvi; v užším smyslu je to patriarcha ekumenický, to je patriarcha v Konstantinopoli, hlava celé východní (řecké) církve.

byzantskou poetikou a prakticky ji ovládali. Že byli skutečnými slovesnými umělci, je vidět i z jejich jazyka. Stylistické umění v obou Životech je veliké. Zvláště charakteristickým prostředkem stylistické výstavby je hojně užívání obrátů z Písma, místy doslovných, jindy rozličně pozměněných, a v Životě Konstantinově účinné využití prvků rétorických.

Přítom je však Život Metodějův psán prostším slohem než Život Konstantinův. Slohová různost obou skladeb není však dána jen nestejnou mírou spisovatelských schopností obou autorů, ale i jejich různým záměrem: Život Metodějův je zaměřen spíše výpravně, kdežto Život Konstantinův je dílo zaměřené theologicky, naukově a spekulativně.

Život Metodějův podává především vyprávění světcova života, kdežto Život Konstantinův se soustřeďuje na filosofickou problematiku vztahující se ke Konstantinovu dílu. Obranný ráz se uplatňuje hlavně tehdy, když se na obranu slovanské liturgie uvádějí důvody z bible (kap. 16). Avšak řeší se i jiné theologické otázky, odmítá se např. obrazoborecké učení (kap. 5) nebo se podle byzantských polemických spisů potírají názory židovského náboženství při líčení Konstantinovy diskuse na chazarském dvoře.

Stylistické rozdíly obou památek jsou dány jejich různým pojetím, ale zároveň také ukazují ke dvěma různým spisovatelským individualitám. O vysoké umělecké úrovni obou autorů svědčí mimo jiné užívání veršových prvků v obou Životech. Po této stránce je v Životě Metodějově charakteristický závěr, hymnická invocace složená patnáctislabičným a třináctislabičným veršem, která je samostatnou obdobou podobných řeckých invokací v životech světců.

Veršované složky jsou v obou Životech dvojího druhu; jednak je to veršovaná část vložená do prozaického kontextu (překlad chvalozpěvu, který složil Konstantin v mládí řecky na sv. Řehoře — Život Konstantinův; citovaný závěr Života Metodějova), jednak je to rytmisování přímé řeči. V Životě Konstantinově jsou pravidelně rytmicky členěny řeči Konstantinovy a podobně v Životě Metodějově je rytmisována řeč, kterou se Konstantin loučí s bratrem.

Autoři obou Životů se tak představují jako vynikající slovesní umělci, kteří byli na výši své doby a její literární kultury. Jejich díla patří k nejlepším literárním výtvorům raného středověku.

Dosud nejlepší vydání obou Životů pořídil Petr A. Lavrov, *Materialy po istorii voznikovenija drevnejšej slavjanskoj pis'mennosti*, Leningrad 1930.

Novočeský překlad Josefa Vašici je ve sborníku *Na úsvitu křesťanství*, 1942; tam i další literatura. — Ukázky z obou Životů v překladu J. Vašici přináší též Výbor ČSAV.

K otázce datování Života Konstantinova viz Emil Georgiev, *Die Italienische Legende*, *Studia historico-philologica Serdicensia*, supplementi vol. IV, Sofia 1939. Srov. také Paul Meyrvaert O. S. B. et Paul Devos S. J., *Trois énigmes cyrillométhodiennes de la „Légende Italique“ résolues grâce à un document inédit*, *Analecta Bollandiana* 73, Bruxelles 1955.

ZÁPAS LITERATURY STAROSLOVĚNSKÉ A LATINSKÉ

(10. a 11. století)

Uzavřenou periodu v dalším sociálním, politickém a kulturním vývoji tvoří 10. a 11. století. V této době se přesunulo po zániku Velké Moravy těžiště státního i kulturního života natrvalo do Čech, kde se vytvářel silný stát. Spolu s rozvojem státu se likvidovaly zbytky pohanství brzdící rozvoj feudalismu. Tento proces trval po celé 10. a 11. století.

Pro literární život je příznačný zápas tvorby staroslověnské a latinské, v němž byla staroslověnština stále více zatlačována, až ke konci období vůbec zmizela. V tomto dramatickém boji šlo především o staroslověnský bohoslužebný jazyk, ale ve svých důsledcích boj přesahoval oblast náboženskou, neboť v podstatě šlo o celou kulturní orientaci našich předků, o úsilí vytvářet kulturní hodnoty v jazyku srozumitelném lidu a tím připravovat rozvoj literární tvorby v jazyce domácím.

Východiskem kulturního života v 10. a 11. století je svérázné rozvíjení tradice staroslověnské vzdělanosti v Čechách. Základy k tomuto vývoji položilo asi již 9. století, kdy byla část českých kmenů přechodně podrobena Velkomoravské říši, ale k vlastnímu rozvoji došlo po zániku Velké Moravy, kdy se v Čechách zformoval silný státní útvar.

Český stát krystalisoval okolo kmene Čechů, který si podroboval kmeny okolní. Jeho střediskem byl nejprve Levý Hradec, na jeho místo však brzo nastoupil Pražský hrad. I v Čechách bylo upevňování státu podporováno křesťanstvím šířeným shora. První křesťanský kostelík vznikl proto u knížecího sídla na Levém Hradci. Křesťanskými kněžími byl také vychován kníže Václav, který svou politiku opíral o církev. Po násilné smrti (byl zabit roku 929 v důsledku sporů s mladším bratrem Boleslavem) začal být Václav uctíván jako světec a jeho kult se stal oporou vládnoucího rodu.

Sílu a sebevědomí českého státu v 10. století dokazují jeho boje s německou říší, jejíž středisko se přeneslo s novou dynastií založenou Jindřichem I. (919—936) z Bavor do Saska. Válečná výprava krále Jindřicha proti Václavovi (asi 922—929) skončila patrně smírem, ale Václavův nástupce Boleslav I. (929—967) odolával po několik let Jindřichovu nástupci Otovi I. Jeho odboj skončil sice porážkou (950), ale další rozvoj českého státu tím přerušen nebyl. Stát se upevňoval likvidováním přežitků pohanství a centralisováním vládní moci.

V tomto procesu největším zjevem byl Boleslav II. (967—999), který dosáhl roku 973 samostatné církevní organizace založením biskupství v Praze a roku 995 sjednotil zemi tím, že dal vyvraždit mocný rod Slavníkovců. Se založením pražského biskupství přestali Čechové podléhat biskupství řízenskému a byli podřízeni arcibiskupství v Mohuči. Boleslav vytvářel také plánovitě ohniska ideové propagandy v nových kostelech; založil jich přes dvacet. Pro další kulturní život však mělo zvláštní důležitost to, že založil první tři kláštery, ženský u sv. Jiří na Pražském hradě a mužské v Břevnově a na Ostrově u Davle. Kláštery byly tehdy nejen ohnisky vzdělanosti, ale soustřeďoval se v nich také hospodářský pokrok. Tím kláštery vzbuzovaly zájem knížete, neboť mohly přispět k posílení jeho moci.

Zakládání klášterů bylo pak příznačné pro celé 11. a 12. století a mělo podobný hospodářský význam jako od 13. století zakládání měst. První kláštery byly benediktinské (k zmíněným třem klášterům založeným Boleslavem přibýly později benediktinský klášter na Sázavě, v Rajhradě u Brna a v Hradisku u Olomouce), pak vznikaly kláštery premonstrátské (Strahov, Želiv) a cisterciácké (Sedlec u Kutné Hory).

Po Boleslavově smrti se český stát octl v dočasné krizi, ale brzo nastal nový vzestup. Jeho vnějším projevem je např. to, že kníže Vratislav (1061—1092) dosáhl roku 1085 pro svou osobu královského titulu.

Je pochopitelné, že při tomto vývoji podmínky kulturního života v Čechách 10. a 11. století byly složitější než na Velké Moravě. Nejen že se v literárním životě odrážela členitější struktura společnosti, ale literárnímu životu dodával dramatickosti zvláště zápas mezi tvorbou staroslověnskou a latinskou. V tomto zápase, jenž byl zároveň bojem o slovanskou bohoslužbu, nešlo arci jen o otázku z našeho hlediska čistě náboženskou, nýbrž šlo o dvojí kulturní a politickou orientaci. Náboženství tehdy absorbovalo vlastně veškerou ideologii a pod náboženskou formou se řešily otázky celé kultury. Byzantská církev z politických důvodů zaváděla až do 9. století u pokřtěných „barbarů“ liturgii v jejich rodné řeči, a tím u nich umožňovala vznik knižní vzdělanosti v mateřštině. Je charakteristické např. už to, že si kníže Václav v mladém věku osvojil znalost slovanského a latinského písma (jak je dosvědčeno legendou) a stejně je příznačné veliké vzdělání jeho bulharského současníka cara Simeona (893 až 927), který byl dokonce i literárně činný. Naproti tomu jejich západní současník císař Oto I. Veliký (936—973) naučil se písmu až v pozdním věku. Tento dvojí postoj k literární vzdělanosti je nepochybně dán dvojí kulturní orientací: byzantská kultura kladla větší důraz na knižní vzdělanost než kultura západní. Proto snad také v pozdějších dobách, kdy v Čechách došlo k definitivnímu odklonu od kultury byzantské, znalost písma u českých knížat a králů byla až do konce 13. století jen výjimečná. Z toho však nesmíme vyvozovat, že v pozdějších staletích došlo k poklesu veškeré vzdělanosti. Výši vzdělanosti nelze totiž obecně měřit jen znalostí nebo neznalostí písma. Západ kladl

na knižní vzdělanost jiné nároky proto, že tam literatura byla jinak začleněna do života než v byzantské kulturní sféře.

Změna v kulturní orientaci, jež se v Čechách projevila potlačováním slovanské bohoslužby a literatury, byla jistě důsledkem mocenských poměrů, jak se při závislosti na německé říši vyvíjely v 10. a 11. století, ale nelze ji nespojovat také s rozdílem dvou fází ve vývoji feudalismu. V kulturní politice Velké Moravy se odráží feudalismus rostoucí na odumírající rodové společnosti, v kulturní politice českého státu feudalismus, který již zvítězil a upevňoval se. Původní tolerance byzantské říše k národním jazykům v bohoslužbě a monopolisace bohoslužebné latiny na západě byly dány nepochybně tím, že se na západě utvářely sociální vztahy jinak než na východě, a proto byla i jejich ideologická nadstavba jiná. Vyspělému feudalismu západnímu lépe vyhovovala kultura latinská, a proto musela zvítězit.

Latina vyhovovala lépe vyhraněnému feudalismu západního pojetí patrně proto, že byla jedním z prostředků podporujících třídní diferenciaci. Latina nesloužila jen k spájení duchovenstva různých národností v jeden šik, ale zároveň to byl jeden z prostředků, které je pomáhaly odlišovat od lidu. K tomuto diferencování duchovních od lidu přispívala nejvíce latina jako jazyk bohoslužebný, neboť kněz, který rozuměl „slovu božímu“ a dovedl s bohem rozmlouvat, nabýval v očích prostého člověka zvláštní výsady proti laikovi. Latina však také podtrhovala to, že kultura duchovních byla oddělena od kultury lidové.

Nositeli kulturního života jsou stále duchovní; přesto se však nedá říci, že by písemnictví naprosto nepočítalo s laiky. Legendy byly např. zčásti vytvářeny s předpokladem, že budou sdělovány i lidu v jeho národním jazyce. Vedle této tvorby, která počítala s duchovním jako s prostředníkem mezi latinským textem a lidem, byly však vytvářeny některé texty českým jazykem přímo pro lid. Byly to vesměs texty potřebné k náboženskému životu, jako modlitby apod. Žily jako ústní slovesnost, neboť nebyly fixovány písmem, nestály však ve stejné rovině s ústní slovesností v užším slova smyslu; i když byly lidu určeny, nebyly vytvářeny lidem samým a neodrážel se v nich lidový život a myšlení lidu. To se odráželo v čisté lidové slovesnosti, která se nám však nedochovala. Můžeme se o ní domnívat, že se v ní ještě ozývaly přežitky pohanství a že se její obraz vcelku sotva lišil od lidové slovesnosti v dobách starších, která již byla charakterisována.

Duchovenstvo mělo ve svých rukou i školství, neboť škola sloužila v první řadě jeho potřebám. Už na počátku 10. století máme zprávu o škole na Budči, kde se učilo latině a církevnímu zpěvu. Po založení biskupství vznikla významná škola při katedrále (biskupském kostele) v Praze. O jejím věhlu svědčí to, že na ní učil též slavný mistr Hubald, který působil předtím v Lutychu a v Paříži, a že mezi jejími žáky nacházíme i cizince. Školy liturgického zpěvu byly nepochybně i při jednotlivých klášteřích, které byly už od svého založení významnými kulturními středisky. Na domácích školách se vedle liturgického

zpěvu sice podávaly i základy jiného vědění, avšak za vyšším vzděláním chodili Čechové za hranice, zvláště do Německa, Francie a Itálie; kronikář Kosmas např. studoval v Lutychu (Liège).

Systém středověkého vyučování se postupně ustálil na tak zvaných sedmi svobodných uměních (*septem artes liberales*), rozdělených na *trivium* (= trojcestí), které obsahovalo gramatiku, dialektiku a rétoriku, a *kvadrivium* (= čtyřcestí), obsahující aritmetiku, geometrii, musiku a astronomii. Ve 12. století při vzniku universit se tato svobodná umění, tvořící jakýsi souhrn obecného vzdělání, stala náplní artistické fakulty, na kterou jakožto na studium nižší navazovalo pak studium theologie jakožto studium nejvyšší.

V klášteřích se také opisovaly knihy a soustřeďovalo umění knižní malby (iluminační), jehož skvělými doklady jsou latinské rukopisy Wolfenbüttelský (okolo roku 1000, obsahuje tak řečenou Gumpoldovu legendu o sv. Václavu)¹ a korunovační evangelistář Vratislavův (tak zvaný Vyšehradský kodex); jemu je příbuzný Svatovítský kodex a další dva kodexy, které se dostaly do Polska, Hnězdenský a Krakovský. Právem tedy můžeme mluvit o české malířské škole.

Souběžně se rozvíjelo i stavitelství, v němž se uplatňoval románský sloh, který je pro raný feudalismus příznačný. Vlastní rozkvět stavitelství je však o něco mladší než rozvoj knižní malby, spadá do 12. a 13. století. Románské výtvarné umění bylo původně určeno vyhraňující se feudální třídě, ale postupně pronikalo i mezi lid, a to souběžně s tím, jak lid opouštěl pohanství. Když se románské umění dostávalo do styku s lidem, ztrácelo svou exkluzivnost a zároveň se v něm zesilovala snaha přibližovat se ke skutečnosti.

Zvláštní postavení duchovenstva v kulturním životě se výrazně projevuje v námětech slovesné tvorby a v jejím hrdinovi: hrdinou je v první řadě světec, tedy postava spjatá s duchovním životem. Protože však duchovenstvo žilo v naprosté závislosti na světských feudálech, hrdina zobrazený jako světec je nositelem zájmů feudální třídy a lidové prvky pronikají do této tvorby jen druhotně.

Na první pohled by se zdálo, že vítězství latinské literatury nad staroslověnskou zpomalilo vývoj literatury k zlidovění. Skutečnost je však složitější. Staroslověnská tvorba byla sice lidu srozumitelná, ale za dané situace nemohla k zlidovění kultury dosud podstatně přispět. Od lidu, který neměl a nemohl mít na literární tvorbu podíl, byla i staroslověnská tvorba oddělena neznalostí písma, takže musela být lidu někým zprostředkována obdobně jako tvorba latinská. Přitom však pozorujeme, že lidové prvky pronikaly do latinské tvorby výrazněji než do tvorby staroslověnské, která se postupem času ocitla v stále větší izolaci. Na druhé straně je však nepochybné, že rozvoj staroslověnské tvorby přispěl k pozdějšímu rychlému rozvoji spisovné češtiny.

¹ Viz dále na str. 53.

V literární tvorbě desátého století má klíčový význam písemnictví staroslověnské, které rozvíjelo kulturní dědictví velkomoravské doby. Latina nabývá ovšem v souvislosti s měnící se politickou situací stále více půdy a staroslověnsčinu ohrožuje. Přesto se však nedá mluvit o inferioritě staroslověnské tvorby.

O kulturní kontinuitě s obdobím velkomoravským svědčí už to, že staroslověnsky byly složeny již nejstarší literární památky samostatně vzniklé na půdě Čech, životy kněžny Ludmily a knížete Václava. Patří k literatuře legendární, neboť Ludmila i Václav byli brzo ozdobeni aureolou mučedníků a světců.

Ze staroslověnské *legendy o svaté Ludmile* máme pohřichu dochován jen výtah, tak zvanou legendu proložní², takže si o její původní podobě nemůžeme udělat jasnou představu. Zato se však v úplnosti dochoval Život svatého Václava, tradičně, ač nepřesně zvaný První staroslověnská legenda o svatém Václavu, který vznikl brzo po Václavově smrti, snad už někdy ve čtyřicátých až šedesátých letech. Tato památka je ze staroslověnské tvorby 10. století nejdůležitější a nejcennější. Je zachována v pozdních opisech ruských a charvátskohlaholském, ale její původní podoba zřetelně proráží pozdějším nánosem.

Podobně jako Život Konstantinův a Život Metodějův není to ještě legenda vyspělého středověku, která by se poutala k některému kostelu nebo poutnímu místu a byla prosycena fantastikou, ale vypravování rázu převážně historického, nepřeplněné dosud legendárními výmysly. Výběr faktů a celý tón skladby zřetelně poukazuje k tomu, že vypravování nesledovalo cíl pouze náboženský, nýbrž že cíl náboženský splýval s cílem politickým. I Život svatého Václava je dílo tendenční — stejně jako Život Konstantinův a Život Metodějův —, jenže zde je tendence spjata především s politikou vládnoucího rodu. Účelem skladby bylo oslavit Václava jako knížete, a tím zároveň oslavit knížecí moc vůbec. Legenda však obsahuje i některé motivy lidové (Václavova štedrost k chudým), které podporují domněnku, že snad nebyla určena výhradně kněžstvu, ale alespoň zčásti počítala i s lidovým publikem. Protože vypravování vzniklo nedlouho po Václavově smrti, je pro nás i významným pramenem historickým.

Po stránce umělecké se Život svatého Václava ostře liší od Života Konstantinova a od Života Metodějova výrazovou i kompoziční prostotou. Tato prostota není však znakem neumělosti ve srovnání s Životem Konstantinovým a Životem Metodějovým. V Životě svatého Václava šlo o jiný záměr. Vypravování je stylisticky velmi dobře zvládnuto a jeho kompozice přes svou prostotu promyšlená. Autor měl velikou slovesnou kulturu a snažil se dosáhnout lapi-

² *Prolog* se nazývala sbírka krátkých životů svatých sestavená podle kalendářního pořádku. Přeneseně se říká prology i jednotlivým legendám z takových sbírek (proložní legendě svato-ludmilské se např. říká Prolog o sv. Ludmile).

dární monumentality. Podobně jako v Životě Konstantinově a Životě Metodějově je zde využito biblických obrátů, avšak v menší míře.

Prostředí, v němž vznikl Život svatého Václava, je charakterisováno tím, že skladba obsahuje ohlasy staroslověnských modliteb při postřížinách; také prosba za spásu Václavovy duše v závěru vypravování má reflexy staroslověnských pohřebních modliteb přeložených z byzantských pramenů a dochovaných v Sinajském euchologiu. To dosvědčuje nejen stáří legendy, ale i liturgickou orientaci jejího skladatele, který byl nejspíše knězem východního ritu.

Ke cti Václavově byly složeny také *liturgické zpěvy*, v nichž je Václav líčen jako zvláštní ochránce chudých. Tento lidový prvek souvisí patrně s tím, že šlo o písně bohoslužebné, kterým naslouchal lid, a které se proto snažily co nejvíce přiblížit představovému světu prostého člověka. Celkové zpracování písní však zřetelně poukazuje k byzantským vzorům. Naproti tomu prostší hlaholské *officium svatého Cyrila a Metoděje* poukazuje k obřadu západnímu. To podává svědectví o vyrovnání mezi obojím obřadem a o složité kulturní situaci v našich zemích v 10. století.

Snad již od poloviny desátého století vznikala pro naše kulturní potřeby i literatura latinská. Na její další rychlý rozvoj působilo zejména zřízení pražského biskupství (973), které mělo latinský ráz. Nejstarší z této tvorby jsou legendární skladby o českých světcích. Některé z nich obsahují i lidové motivy, a to dosvědčuje, že duchovní měli tyto skladby v české podobě sdělovat lidu. Jsou zajímavé i proto, že nám ukazují, jak se v 10. století prolínala tvorba staroslověnská s latinskou. Nejdůležitější latinské legendy, které nazýváme dnes podle jejich prvních slov (incipitů) *Fuit in provincia Boemorum* (Byl v zemi české — o sv. Ludmile) a *Crescente fide christiana* (Když se šířila křesťanská víra — o sv. Václavovi), jsou nepochybně zpracovány podle legend staroslověnských. První z nich má ještě ráz vypravování v podstatě historického, kdežto v druhé se objevují výrazné motivy lidové (Václav je např. líčen jako člověk, který „násilím ani lstí nikomu nic neodebral“, dal bořit věznice a šibenice a osobně vykonával těžké práce při přípravě hostií a vína).

Na sklonku století vznikla významná *Kristiánova legenda* o sv. Václavu a Ludmile, obyčejně zvaná *Vita et passio sancti Venceslai et sanctae Ludmilae aviae eius* (Život a umučení sv. Václava a jeho babičky sv. Ludmily). Je to rozsáhlé tendenční dílo, psané s vášní a zaujetím, jež vyznívá jako obhajoba staroslověnské vzdělanosti. Tato skladba, neobyčejně vospělá i po stránce uměleckého výrazu, je na výši soudobé latinské prózy evropské. O její datování se dlouho vedly spory.

Byla kladena též do století 12. nebo dokonce až 14. (nejstarší úplné znění je zapsáno v kodexu biskupa Jana z Dražic z doby okolo roku 1340). Do posledních let 10. století se však hlásí svým obsahem a pojetím, nehledíc k tomu, že ji tak datuje i její prolog, v němž se autor

sám označuje jménem Kristián a uvádí, že je příbuzný druhého pražského biskupa, Slavníkovce Vojtěcha.

Z legendy Kristiánovy jsou odvozeny dvě mladší legendy, svatováclavská, začínající slovy *Oriente iam sole* (Když vycházelo již slunce), a *Diffundente sole iustitiae radios* (Když slunce spravedlnosti rozlévalo paprsky), pojatá jako obrana slovanské liturgie. Legenda *Oriente* vznikla již na počátku období vrcholného feudalismu, asi v polovině 13. století, a stará svatováclavská látka je v ní propracována do šíře. Václav je pojat nejen jako feudální vládce, ale i jako ochránce a osvoboditel českého národa³.

U všech zmíněných latinských legend je charakteristickým znakem jejich aktuálnost, totiž sepětí s problémem slovanské bohoslužby, který byl tehdy hlavní otázkou kulturního života. Slovanskou bohoslužbu bránila také nějaká nedochovaná památka citovaná Kosmou jako *privilegium Moraviensis ecclesiae* (privilegium církve moravské).

*

Pro vývoj literatury v jedenáctém století je příznačné, že se staroslověnská vzdělanost za stále sílící konkurence latiny dostává do stagnace. Zatím co latinská tvorba je oficiální a stále jí přibývá, literatura staroslověnská je zatlačována na okraj. Přitom se však snažila vyrovnat s latinskou kulturou překládáním z latiny, a to je svědectvím její houževnatosti i životnosti.

K literatuře skládané staroslověnsky patří především *Knihy o rodu a utrpení svatého knížete Václava*, tak zvaná Druhá staroslověnská legenda o svatém Václavu. Vznikla podle proslulé latinské legendy, kterou složil asi roku 975 mantovský biskup Gumpold pro německého císaře Otu II. Je to kompilace, v níž skladatel Gumpoldovo vyprávění upravil a doplnil podle domácí tradice. Pokud jde o stránku uměleckou, lze v této legendě rozpoznat dvě vrstvy: v partiích přeložených z Gumpolda se překladatel snažil napodobit umělý sloh originálu, naproti tomu jeho vlastní vložky jsou psány slohem daleko prostším. Legenda se dochovala jenom v pozdním porušeném přepise, který setřel původní jazykovou podobu a vnesl do textu mnoho chyb. Zdá se však, že původní překlad vystihl těžký a bohatý sloh předlohy celkem úspěšně a že chyby kazící text vznikly teprve při přepisování.

Ve srovnání s prostou monumentalitou Života svatého Václava, zobrazujícího světce zkratkou vycházející z reality, Gumpoldova legenda je typem středověkého vypravování, jež uchvacovalo čtenáře množstvím zázraků. Nové pojetí světce bylo pro dobu typické, neboť s upevňováním feudalismu se vy-

³ Legenda *Diffundente sole* se dříve pokládala za skladbu pocházející již z 10. století a považovala se pak za jednu z předloh legendy Kristiánovy (která se ovšem kladla až do doby pozdější).

tvořil nový typ světce a nový způsob jeho zobrazení, v němž nabyly vrchu prvky fantastické. Tato záliba ve fantastice vystupuje zvláště nápadně v staroslověnském překladu apokryfního *Nikodémova evangelia*⁴, který však po literární stránce nemá valné ceny.

Z latiny byl do staroslověnštiny přeložen také *Život svatého Benedikta*⁵ a homilie Řehoře Velikého *Besědy na evangelie*⁶. Z této doby je též zlomek nešporních modliteb⁷ a velkopátečního officia, přeložených podle východního ritu z řečtiny, tak řečené *Pražské hlaholské zlomky*. Vedle Kyjevských listů je to jediná staroslověnská památka českého původu, jejíž zbytky se dochovaly v původní podobě. Památka je důkazem toho, že se u nás užívalo východní liturgie ještě v 11. století. Její jazyk vykazuje ve srovnání s Kyjevskými listy větší počet bohemismů, které svědčí o tom, že na staroslověnštinu působil domácí mluvený jazyk. Podobných textů sloužících liturgickým potřebám byl nepochybně větší počet, ale po zániku staroslověnské bohoslužby byly ničeny jako nepotřebné.

Rukopis Pražských zlomků je napsán na pergamentu, s něhož bylo seškrabáno původní písmo. Toto písmo bylo rovněž hlaholské, ale nepodařilo se je dosud rozluštit. V každém případě však už to, že Pražské zlomky jsou palimpsest (= rukopis, na němž původní písmo bylo odstraněno a nové napsáno) se staroslověnským podkladem, dosvědčuje, že zásoba staroslověnských textů u nás byla značná a že se starší texty nahrazovaly texty modernějšími.

Pražské hlaholské zlomky byly snad pořízeny pro potřeby Sázavského kláštera, v němž se na české půdě nejdéle udržela staroslověnská liturgie a vzdělanost. Klášter založený roku 1032 je zajímavý i tím, že je to klášter soukromého nadání (založila jej rodina prvního opata Prokopa) a jeho osudy nám ukazují, jak těsně souvisela otázka staroslověnské liturgie u nás s politickou situací. Je příznačné, že slovanský obřad v tomto klášteře podporovali panovníci vždycky v letech, kdy se zesilovala snaha o samostatnou českou politiku a když rostlo sebevědomí českého státu. Činnost slovanských mnichů byla dočasně přerušena v padesátých letech a definitivně jim byl klášter odňat roku 1097, kdy byli vyhnáni a na jejich místo dosazeni mniši latinského obřadu. Tím se

⁴ *Apokryfy* byly literární projevy s látkou z náboženského podání, hlavně biblického, které církev vylučovala z oficiálního užívání (na rozdíl od Písma a legend). Bývaly proto ukrývány (odtud také název: řecké *apokryfos* = zatajovaná kniha). Někdy se užívá pro tato vyprávění také ne zcela přesně název legenda (např. apokryf o Jidášii || legenda o Jidášii, srov. dále na str. 98). V širším slova smyslu slovo apokryf znamená vůbec nepravdivý nebo podvržený spis bez ohledu na obsah. — *Nikodémovo evangelium* vypravovalo o posledních chvílích Kristova života a o jeho sestoupení do pekel. Jako jeden z nejoblíbenějších středověkých spisů bylo později přeloženo i do češtiny.

⁵ *Zájem o sv. BENEDIKTA z NURSIE* (6. století) byl živý, protože šlo o zakladatele mnišského řádu známého i u nás.

⁶ *Homilie* jsou výklady biblických textů ve formě kázání. — Papež ŘEHOŘ VELIKÝ (* okolo 540, papež v letech 590—604) měl zvláštní význam pro vytvoření středověké církevní ideologie a kultury; s jeho jménem je spjat gregoriánský ritus a gregoriánský církevní chorál (církevní jednohlasý zpěv). Jeho spisy jsou prostoupeny vírou v zázračno.

⁷ *Nešpory* jsou večerní kněžské hodinky (z lat. *vesperae* = večerní hodinky).

skončila staroslověnská bohoslužba a také staroslověnská spisovatelská činnost u nás.

V Sázavském klášteře byla literární činnost nepochybně značně rozvita. Ještě po rozkolu (schismatu) mezi východní a západní církví, ke kterému došlo roku 1054, udržoval klášter styky i s východní slovanskou oblastí, jak je vidět na příklad z toho, že zde byl roku 1095 zasvěcen jeden oltář ruským mučedníkům Borisu a Glěbovi, kanonisovaným ve východní církvi až po schismatu. O stycích s východem svědčí i to, že u nás byla známa cyrilice. Užívání tohoto mladšího slovanského písma, které tehdy na východě již převažovalo nad hlaholicí, dokládají zvláště přípisky k latinskému martyrologiu (sbírce životů mučedníků), tak zvané *Rajhradské glosy*⁸. Rukopis, v němž jsou dochovány, patřil v druhé polovině 11. století asi Sázavskému klášteři.

Do kláštera se dostaly asi i některé literární památky ruského původu, zejména tak zvaný *Reměšský evangelistář*. Jeho první část, sahající svým vznikem asi do 11. století, je cyrilská. Rukopis byl později chován v Emauzském klášteře a tam byla ke konci 14. století připsána jeho druhá část, hlaholská. O cyrilské části se tehdy věřilo, že je autografem sv. Prokopa.

O zakladateli Sázavského kláštera sv. Prokopu vznikla brzo po roku 1200 latinská legenda vyznívající jako obrana slovanských mnichů. Tato tak řečená *Vita minor*, Menší život, začínající slovy „Fuit itaque beatus abbas Procopius natione Bohemus“ (Byl blahoslavený opat Prokop, rodem Čech), je psána kultivovanou latinou podle vzoru latinské legendy o sv. Benediktovi. Je možno, že jejím podkladem byla nějaká starší legenda sepsaná v Sázavském klášteře původně staroslověnsky, ale jistě nebyla přímou předlohou. O Menší život se opírají všechny další svatoprokopské legendy, které vznikly v pozdějších stoletích. Z nich je nejdůležitější *Vita maior*, Větší život, začínající slovy „Beatus igitur Procopius“ (Tedy blahoslavený Prokop); vznikla ve 14. století a stala se pramenem české veršované legendy z doby Karlovy.

Tradice staroslověnského spisovného jazyka trvala i po zrušení slovanské bohoslužby v Sázavském klášteře, jak je vidět z dvojích glos, které jsou latinkou zapsány v latinských rukopisech a obsahují vedle prvků českých i prvky staroslověnské; jsou to tak řečené *Videňské glosy* (neboli *Jagičovy*, v evangeliu Matoušově a Markově) a *Svatořehořské glosy* (v dialozích Řehoře Velikého). Pocházejí buď ze sklonku 11., nebo ze začátku 12. století a jsou zvláště zajímavé proto, že si podle nich můžeme představit, jak staroslověnská knižní vzdělanost působila na formující se spisovnou češtinu. Ve srovnání s Pražskými zlomky, které jsou typem staroslověnské památky s některými bohemismy, obojí tyto glosy jsou svým celkovým rázem památky již české s nemnohými prvky staroslověnskými, tak zvanými paleoslovenismy (v Jagičových glosách je jich

⁸ *Glosa* je výklad nebo překlad nějakého slova nebo věty (u nás obvykle v latinském textu); vepsána je buď mezi řádky (glosa meziřádková — interlineární), nebo na okraji (in margine — glosa marginální).

o něco více než v Svatořehořských). Dosvědčují tak ve srovnání s Pražskými hlaholskými zlomky další postupné počestování staroslověnštiny. Toto počestování bylo způsobeno patrně tím, že se živá čeština stále více odlišovala od ustrnulé liturgické církevní slovanštiny a potřeba srozumitelnosti si vynucovala stále větší zřetel k mluvenému jazyku. Zde mělo nepochybně významný podíl i to, že pěstitelé církevněslovanské literatury u nás v 10. a 11. století byli Čechové. Obojí glosy jsou dokladem souvislosti vznikajícího českého písemnictví s písemnictvím staroslověnským.

Období staroslověnské vzdělanosti přečkala v počestěné podobě píseň *Hospodine, pomiluj ny* (= smiluj se nad námi), která vznikla asi v době, kdy staroslověnština zápasila s latinou přijímajíc do sebe české prvky. První zmínka o ní je u Kosmy k roku 1055, ale její vznik lze klást zpět až do století 10. Pro jazykovou podobu staroslověnštiny s češtinou (píseň se lišila od češtiny vlastně jen v několika slovech) byla patrně velmi brzo pocíťována jako útvar domácí, a poněvadž byla písní neliturgickou, stala se lidovou. To ji snad také zachránilo před zapomenutím po zániku slovanské liturgie. Bývala pak zpívána při slavnostních příležitostech (vjezd knížat a biskupů) a Karel IV. ji nařídil zpívat při korunovaci.

Nejstarší dochovaný zápis písně je až z osmdesátých let 14. století, ale to nemluví proti její starobylosti; pozdní zápis je naopak důkazem toho, že šlo o píseň živou a obecně známou, kterou nebylo třeba zapisovat, neboť byla v oběhu a žila v ústech lidu. Tradice ji připisovala sv. Vojtěchu.⁹ I když samo autorství Vojtěchovo nelze dokázat, je velmi pravděpodobné, že píseň vznikla v jeho blízkosti. Do nejstarších dob se hlásí nejen slovníkovými archaismy, ale i obsahem svých proseb za úrodu a mír, v nichž se odráží okruh zájmů a představ zemědělce, i prostou formou nerýmovaného verše a výrazovou stručností.¹⁰ Proto bývá nikoli nepřipadně přirovnávána k prostým románským rotundám. Její recitativní nápěv je odvozen z invokace *Kyrie eleison* zpívané v litanii¹¹.

Píseň se těšila u našich předků veliké úctě; zpívala se při oficiálních příležitostech i jako píseň válečná (roku 1260 v bitvě u Kressenbrunnu, roku 1278 na Moravském poli) a ve 14. století byla obdařena odpustky. Na sklonku 14. století jí dokonce věnoval nějaký učený břevnovský benediktin — snad Jan z Holešova — latinské pojednání, jaké bylo v oné době obvyklé pro latinské

⁹ Sv. VOJTĚCH (956—997) pocházel z mocného rodu Slavníkovců, který byl vyvražděn roku 995 Boleslavem II. Po Dětmarovi se stal roku 982 pražským biskupem jako první biskup českého původu. Vzdělán v zahraničí (Magdeburg), byl osobou světového rozhledu. Usilovně bojoval s přežitky pohanství a rozvinul za hranicemi misijní činnost (Uhry, Prusko). Zemřel na misijní cestě v Prusku, pochován byl v arcibiskupské katedrále v polském Hnězdně.

¹⁰ Píseň se skládá z pouhých osmi veršů.

¹¹ *Invokace* = zvolání (při modlitbě); *Kyrie eleison* (řec.) = Pane, smiluj se; *litanie* je prosebná modlitba upravená tak, že se střídá řada proseb s invokací stále opakovanou, při čemž prosby pronáší kněz a invokaci věřící.

písně. Dával ji zpívat i Hus při svých kázáních. O její oblibě svědčí i citování v epické skladbě Vévoda Arnošt z druhé poloviny 14. století, kde se vypráví, že vévoda se svou družinou za pobytu v Konstantinopoli vyplul na moře za jejího zpěvu.

Snad souvisí s českým prostředím i nejstarší dochovaná polská duchovní píseň *Bogurodzica Dziejica*, připisovaná starou tradicí rovněž Vojtěchovi. Je staroslověnského původu české redakce a vedle toho obsahuje některé bohemismy mladšího původu. V každém případě je dokladem těsných kulturních styků s Polskem, jakož i toho, že i v Polsku trvala církevněslovanská tradice ještě v 11. století.

Na staroslověnskou tradici navázal ještě ve 14. století Karel IV., když založil proslulý Emauzský klášter se slovanskou bohoslužbou (1347). Jádro mnichů, kterými byl klášter osazen, tvořili charvátští benediktini, kteří se však brzo sžili s českým prostředím. Klášter byl pak doplňován mnichy českými, a tak v něm vznikly i památky psané sice hlaholským písmem, ale česky (hlaholská bible, dokončená roku 1416). Z literární činnosti Emauzského kláštera pronikly pak některé církevněslovanské výrazy do soudobé spisovné češtiny. Staroslověnské tradice se dovolávalo i husitství a nezapomínali na ni ani pozdější kronikáři.

Souběžně s ústupem staroslověnské literární tvorby se rozrůstalo v 11. století písemnictví latinské. Lze v něm rozeznávat dvě větve; jedna je rázu receptivního a spokojuje se s přepisováním hotových výtvorů cizích, kdežto druhá usiluje o slovesný projev původní. První větev je v naprosté kvantitativní převaze, vývojově je však důležitější větev druhá.

Rozvoj receptivní literatury vyplýval z praktických potřeb duchovenstva, pro něž byly nejen dováženy, ale i opisovány v klášterních písařských dílnách (skriptoriích) především bohoslužebné a bohovědné texty. Podobně receptivního rázu byla ovšem i značná část literatury staroslověnské (např. bohoslužebné knihy), ale pro další rozvoj naší kultury byl mezi receptivní literaturou latinskou a staroslověnskou zásadní rozdíl v tom, že tvorba staroslověnská podněcovala k samostatné tvůrčí činnosti v domácím jazyce a vytvářela pro ni přímo předpoklady. Tuto funkci ovšem latinská literatura mít nemohla.

O povaze latinské receptivní literatury si můžeme udělat obraz z dochovaných zbytků klášterních a kapitulních knihoven. Její tematické rozpětí a druhové bohatství (liturgické knihy, sbírky církevních zpěvů, kázání a spisy církevních autorit) dosvědčuje dobrý rozhled tehdejších duchovních po zahraniční literární produkci a jejich snahu po intenzivním kulturním životě. Tato receptivní literatura měla však i nepřímý význam pro další rozvoj původní domácí tvorby psané latinsky, neboť se její četbou zvyšovala náročnost kněžského čtenářstva na literární projev, a to se nutně projeвило i v pokusech o domácí latinské písemnictví.

Původní literární tvořivost představují literární druhy pěstované již dříve, *legendy* (srov. uvedenou již legendu o sv. Prokopu) a *kázání*, avšak vedle této náboženské literatury začíná se uplatňovat latina i v oblasti světské. Tento proces je začátkem nového literárního rozvoje, neboť tvoří první stupeň k vývoji laické latinské literatury v pozdějších staletích.

Nejdříve probíhá v oblasti právní, v níž se stýkaly a do jisté míry postupovaly zájmy světských feudálů se zájmy duchovních. K tomu ještě přístupovalo zvláštní postavení duchovenstva v administrativně právní oblasti. Duchovenstvo jako nejvzdělanější vrstva tehdejší společnosti uplatňovalo se totiž ve funkci úředníků a písařů (notářů), a to stejně v kancelářích biskupských jako panovnických. Administrativně právní písemnosti této doby užívaly u nás ovšem výhradně latiny, ale pronikaly do nich domácí právní termíny, zejména tam, kde latina nemohla vystihnout naše instituce (např. názvy poplatků).

Právní literatura je zastoupena — nehledíme-li k listinám, jako byla např. zakládací listina kapituly litoměřické z roku 1057 — významnou památkou *Decreta Bracislai* (Nařízení Břetislavova). Tato nařízení vyhlásil Břetislav I. za své polské výpravy ve Hnězdně roku 1039 u příležitosti vyzdvižení ostatků sv. Vojtěcha. Odřiká se v nich jménem všech Čechů pohanských zlořádů, proti kterým Vojtěch bojoval ve vlasti, a tím svá nařízení opírá o světcovu autoritu a sankcionuje. Nařízení dokumentují jednotu mezi zájmy církve a státu. Jejich účelem bylo podepřít feudální vztahy a čelit lidovým povstáním, jaká právě tehdy propukla v Polsku a mezi Polabskými Slovany. Neznáme je však v původní podobě, nýbrž ve znění, jaké nám dochovala kronika Kosmova.

Zdá se, že do 11. století můžeme klást i první náběhy k soustavnější práci dějepisné. Protože již dříve našimi legendami pronikal zájem o historické události (v legendě Kristiánově z konce 10. století je dokonce věnována pozornost celým českým dějinám), lze soudit, že neutichl ani nyní a že existovaly již nějaké *anály*¹² při kostele sv. Víta v Praze. Bez dlouhé tradice historického zájmu bychom totiž sotva pochopili to, že se náhle objevil veliký zjev kronikáře Kosmy na počátku 12. století.

V literárním procesu 11. století hrála nepochybně významnou úlohu ústní slovesnost, ale nemáme po ní přímých stop. Její obraz se asi nelišil podstatně od tvorby, o které bylo pojednáno výše, a to proto, že se mezi lidem namnoze udržovaly přežitky pohanství.

O staroslověnské vzdělanosti v Čechách stručně poučuje Josef Vašica, *Slovanská bohoslužba v českých zemích*, 1940; podrobnější přehled základní problematiky podává po-

¹² *Anály* jsou historické zápisy mechanicky řaděné podle roků a zapisované bez vnitřní souvislosti.

smrtně vydané dílo Miloše Weingarta, Československý typ cirkevnej slovančiny, Bratislava 1949; tam i přehled literatury, sahající až do roku vydání.

Nejdůležitější vydání staroslověnských textů vzniklých v Čechách pořídil Josef Vajs ve Sborníku staroslovanských literárních památek o sv. Václavu a sv. Lidmile, 1929. — Rekonstruovaný Život svatého Václava vydal Miloš Weingart ve Svatováclavském sborníku I, 1934. K tomu viz kritiku Bohuslava Havránka, ČMM 59, 1935. — V českém překladu Josefa Vašici jsou obě svatováclavské legendy a liturgické zpěvy ke cti sv. Václava ve sborníku Na úsvitu křesťanství, 1942. — Do Výboru ČSAV je ve Vašicově překladu zařazen Život svatého Václava.

Nejstarší latinské legendy o sv. Václavu a sv. Ludmile vydal posledně Václav Chaloupecký ve Svatováclavském sborníku II, 2, 1939; vydání je doprovázeno studiemi. — Legendy Fuit, Crescente fide a Oriente iam sole byly vydány v českých překladech Bohumila Ryby a Jaroslava Ludvíkovského ve sborníku Na úsvitu křesťanství, 1942; tam i bibliografie. (Novější literaturu uvádíme níže při Kristiánovi.) — Ve Výboru ČSAV jsou v Rybově a Ludvíkovského překladech ukázky z legend Fuit, Oriente a Diffundente.

Kristiánovu legendu vydal nejlépe Josef Pekař ve spise Die Wenzels- und Ludmila-legenden und die Echtheit Kristians, 1906. Do češtiny byla přeložena několikrát: Josefem Truhlářem (při vydání latinského textu v FRB I, 1873), Antonínem Střížem (samostatně jako Život a umučení sv. Václava a báby jeho sv. Ludmily, 1921, 3. vydání 1941) a nejnověji Jaroslavem Ludvíkovským (ve sborníku Na úsvitu křesťanství, 1942). — O její dataci psal podrobně Rudolf Urbánek, Legenda tzv. Kristiána ve vývoji předhusitských legend ludmilských i václavských a její autor, 1947—1948 (dva díly); tam je v rejstříku i bibliografie. Ludvíkovský odmítl jeho vývody a potvrdil dataci legendy do 10. století v článku O Kristiána II, Naše věda 27, 1950; srov. též jeho článek Rytmičké klausule Kristiánovy legendy a otázka jejího datování, LF 75, 1951. Souhrnně zpracoval Ludvíkovský celou problematiku kristiánovské otázky v článku Crescente fide, Gumpold a Kristián, Sborník prací filosofické fakulty brněnské university III, D 1, 1955. Srov. též jeho studie Václavská legenda XIII. století „Ut annuncietur“, její poměr k legendě „Oriente“ a otázka autorství, LF 3 (78), 1955, a Nově zjištěný rukopis legendy Crescente fide a jeho význam pro datování Kristiána, LF 6 (81), 1958. — Ukázky z legendy v překladu Ludvíkovského přináší též Výbor ČSAV.

O Rajhradských glosách pojednal Karel Horálek, Rajhradské Martyrologium Adonis a otázka české cyrilice, LF 66, 1939. Pochybnost o jejich pravosti vznesl František Ryšánek v článku Kyrilské a jiné přípisky v rajhradském Martyrologiu Adově — padělký Hankovy, LF 1(76), 1953 (zde uvedena podrobně ostatní literatura). Proti Ryšánkovi je hájí Miroslav Flodr v článku Paleografické poznámky k rajhradskému rukopisu Adova Martyrologia, ČMM 75, 1956.

Legendami svatoprokopskými se nejpodrobněji zabývali Václav Chaloupecký a Bohumil Ryba, Středověké legendy prokopské, 1953; zde je i vydání latinských textů a bibliografie. V Rybově překladu přináší Menší život sborník Na úsvitu křesťanství, 1942 (pod titulem Život svatého Prokopa).

O Jagičových a Svatořehořských glosách psal František Trávníček, Glosy Jagičovy a svatořehořské (Vajsův sborník, Slovanské studie, 1948), a Miloš Weingart, Československý typ cirkevnej slovančiny, Bratislava 1949 (tam i literatura).

O písni Hospodine, pomiluj ny pojednali: Zdeněk Nejedlý, Dějiny husitského zpěvu I, 1954; Antonín Škarka, Nejstarší česká duchovní lyrika, 1949 (zde i bibliografie).

Český příspěvek k zakládací listině kapituly litoměřické je ve Výboru ČSAV.— O právních historických pramenech psali: Jaromír Čelakovský, Povšechné české dějiny právní, 1913 až 1920; František Čáda, Povšechné právní dějiny československé od nejstarších dob do doby husitské I, 1947. Marxistické pojetí přináší práce Václava Vaněčka, Krátké dějiny státu a práva v Československu, 1955.

DOČASNÉ VÍTĚZSTVÍ LATINY V LITERÁRNÍM ŽIVOTĚ A PRVNÍ STOPY LITERÁRNÍHO UŽITÍ ČEŠTINY

(Od počátku 12. století do poloviny 13. století)

Ve 12. století byly v podstatě zlikvidovány zbytky pohanství a nastalo období vyhraněného feudalismu. Na počátku tohoto období se octl český stát v krizi. Země byla zmítána boji Přemyslovců a jejich družin. Z toho těžil německý panovník, který si dokonce osoboval nárok na to, aby se nový kníže mohl ujmout vlády jen s jeho předchozím souhlasem. V polovině dvacátých let se sice knížecí moc upevnila za Soběslava I. (1125—1140), ale feudální roztržitost se nepodařilo odstranit a němečtí panovníci z ní po Soběslavovi nadále kořistili. Soběslavův nástupce Vladislav II. (1140—1172) se za této situace přiklonil k císaři Fridrichu I. Barbarossovi a dovedl na něm získat za pomoc v Itálii dědičný královský titul (1158). Po jeho abdikaci však Barbarossa ani dále neustával politicky těžit z rozporů v Čechách a oslaboval tím moc českého státu. Období rozbrojů se skončilo teprve nastoupením Přemysla I. (1197 až 1230), který položil základy k zcentralisované feudální monarchii.

*

Za tehdejší politické a kulturní situace mohlo se u nás dařit jenom literatuře latinské, která opanovala pole a byla úplně v rukou duchovenstva. Odrážejí se v ní však i zájmy světských feudálů, v podstatě souběžné se zájmy kléru. Přitom se proti staršímu období toto latinské písemnictví obohatilo o nové druhy (historie, drama).

Ze všech oborů naší latinsky psané literatury v období raného feudalismu nejvíce vypělo a vyniklo a také pro další pokolení trvalou cenu si podrželo dějepisectví, a to nejen jako pramen poučení o minulosti, nýbrž i pro své hodnoty slovesné. Po prvních nábězích v legendách, v nekrologiích¹, z nichž pro jazykozpyt je nejcennější Podlažický nekrolog (součást proslulého kodexu Liber Gigas² z 1. třetiny 13. století), a v análech (jaké např. předpokládáme

¹ *Nekrologium* je v nejstarších dobách zpravidla pouhý záznam jmen zemřelých členů nebo dobrodinců kláštera anebo kapituly, a to k příslušnému úmrtnímu dni v kalendářích doprovodných bohoslužebných knih. Tyto záznamy měly připomínat, na koho se mělo pamatovat při mši a modlitbách. Také naše nejstarší nekrologia (např. nekrolog *Opatovický*, *Břevnovský*, *Olomoucký* — vesměs z 12. století) se většinou spokojovala jen prostým záznamem jména a úmrtním dnem, takže nemají větší literární význam.

² To je *Knih gigant*, obr. Byla tak nazvána pro své obrovské rozměry. Později se dostala do proslulých sbírek císaře Rudolfa II. na Pražském hradě a stala se válečnou kořistí Švédů za třicetileté války. Nyní je majetkem Královské knihovny ve Stockholmu. Kromě opisu Starého a Nového zákona ve znění latinském a jiných latinských spisů obsahuje tento kodex také jeden opis Kosmovy kroniky.

pro katedrální kostel sv. Víta v Praze), poznamenávajících již obšírněji, co se pokládalo za pamětihodné, vyrostl zdánlivě náhle, bez předchozí přípravy, dějepisec KOSMAS (1045—1125). Kosmova proslulá *Chronica Boëmorum* (Česká kronika) první podala záměrné a systematické zpracování celých českých dějin od nejstarších mytických dob až do roku 1125. Kosmas psal ovšem z hlediska své společenské vrstvy, ale zaznamenal i lidové pověsti. Jeho kronika je pro naše dějepisectví a písemnictví dílo epochálního významu. Daleko přerostla české prostředí a stala se součástí i chloubou středověkého písemnictví světového. K tomu přispělo i veliké vypravěčské umění Kosmovo.

Nelze se proto divit, že Kosmovo dílo vybízelo k následování, že našlo řadu pokračovatelů, zejména ve 12. století, které lze pro čilý dějepisecký zájem charakterisovat jako věk dějepisectví. Skoro by bylo možno mluvit o Kosmově dějepisecské škole; dílo Kosmovo nebylo však nikým v starší době předstiženo.

Jako první navázal na Kosmovu kroniku tak řečený KANOVNÍK VYŠEHRADSKÝ, jménem a životními osudy blíže neznámý. Ujímal se vlastně přímo Kosmova literárního odkazu tím, že navázal tam, kde Kosmas přestal, i tím, že se snažil vypravovat širokým epickým způsobem Kosmovým, ale latinou mnohem prostší. Zaznamenával příběhy z let 1126 až 1142, většinou tak, jak se dály a jak byl jejich pamětníkem. Je spolehlivým zpravodajem, ačkoliv jako člen vyšehradské kapituly stranil jejím dobrodincům, zejména jejímu zakladateli králi Vratislavovi II. a knížeti Soběslavovi I. Oslava vlády Soběslavy je v jeho kronice spojena s tendencí protiněmeckou, leckde nespravedlivou, v duchu feudálního patriotismu. V tom se mu později nejvíce přiblížila veršovaná kronika tak řečeného Dalimila (z roku 1314); není vyloučeno, že její skladatel leccos z tohoto letopisu převzal.

Vedle vlastenectví charakterisuje Kanovníka vyšehradského také zvláštní zájem o přírodní úkazy a úcta k českým světcům, zejména k sv. Václavu, jemuž přičítá hlavní zásluhu o česká vítězství nad Němci (např. v památné bitvě u Chlumce roku 1126) a jehož pokládá za otce českého národa a Čechy za jeho rodinu („familia sancti Venceslai“) zcela v duchu státoprávních názorů feudálních, že stát je majetkem vládnoucí dynastie.

V sedmdesátých letech 12. století doplnil Kosmovu kroniku druhý z tak zvaných prvních pokračovatelů Kosmových, neznámý MNICH SÁZAVSKÝ, který při opisování kroniky Kosmovy v ní pohřešil zmínky o životě sv. Prokopa a o původu i dalších osudech Sázavského kláštera, a proto ji doplnil hotovými prameny (kronikou „O původu Sázavského kláštera“ s Menším životem sv. Prokopa) i vlastními zkušenostmi. Zejména cenné jsou jeho vložky, kde vypravuje o založení Sázavského kláštera, o jeho slovanském období, o němž Kosmas tendenčně pomlčel, a o jeho pozdějších osudech až po nastoupení opata Reginharda roku 1162. Sázavský letopisec byl sice kněz latinského ritu, ale Čech, který dovedl příznivě a spravedlivě zhodnotit slovanskou liturgii a slo-

vanské období kláštera a který rázně protestoval proti německé rozpínavosti, ohrožující soudržnost českého státu. Kde se rozepsal do šíře a opustil suchost analistických záznamů, bývá vypravěčem poutavým, i když nedosahuje stylistického a vypravěčského umění Kosmova.

Z mladších dějepisců se Kosmovi vypravěčskou pohotovostí a stylistickým úsilím snad nejvíce přiblížil VINCENTIUS. Byl rodem Čech a pro své nadání a nevšední vzdělání stal se kanovníkem a notářem svatovítské kapituly a kaplanem učeného biskupa Daniela I. (1148—1167). S ním a s králem Vladislavem se zúčastnil slavného válečného tažení proti Milánským roku 1158. Osvědčil se jako diplomat, a proto doprovázel biskupa Daniela i na jeho jiných cestách, také na poslední italské, za níž Daniel roku 1167 zemřel. Po návratu do Čech začal Vincentius počátkem sedmdesátých let, pravděpodobně po nějakých dřívějších přípravných pracích, spisovat kroniku vlády krále Vladislava II. Jemu a královně Juditě (Jitce) věnoval dílo úvodními vzletnými přípisy. Ale smrt mu zabránila dílo dokončit. Proto je známe kusé, v prvé nehotové redakci. Druhá, konečná redakce by možná byla z díla odstranila některé omyly v chronologii, poklesky paměti, nespolehlivá tvrzení přejímaná z druhé ruky. Avšak i přes tyto vady je práce Vincentiova vynikajícím dílem historickým a slovesným, pro události z let 1158 až 1167 předním pramenem nejen pro dějiny české, nýbrž i italské. Zajímá také hojnými osobními vzpomínkami, takže někde nabývá letopis Vincentiův povahy skoro memoárové a zvláštní ceny také tím, že si Vincentius všímá i poměrů a projevů kulturních, a to jak českých, tak cizích. Vincentius je vypravěč širokého slohu, epik vycvičený na dílech antického dějepiscectví, na Kosmovi a současné historiografii domácí i cizí. Jako notář si osvojil obratný sloh, který nezůstal nedotčen ani studiem příruček stylistické a rétorické teorie i praxe, jakými byly rozličné formuláře a „artes dictandi“ (to je učebnice umění skládat listy a básnit).

Vincentiův pokračovatel premonstrát JARLOCH (Gerlach, Gerlacus; 1165 až kolem 1230), opat kláštera v Milevsku, z jehož díla se nám dochovala jenom část končící se rokem 1198, neměl už ani té průpravy, ani toho rozhledu a ani těch spisovatelských a duševních schopností jako Vincentius, inspirátor jeho literární práce. Přistupoval k ní už v zralém věku a po předchozích svědomitých přípravách. Nad Kosmu i nad Vincentia vyniká sice nestranností (nezamlčuje ani chyby vlastních ani klášterních přátel a příznivců), ale chybí mu literární nadání, které povyšuje dílo Kosmovo a Vincentiovo zároveň na díla umění slovesného. Jestliže byl Jarloch původem porýnský Němec, jak se domnívají někteří badatelé, bylo by jeho dílo i počestně jméno dokladem síly české národnosti a českého národnostního citění, podloženého úspěchy hospodářskými, politickými i kulturními, a také dokladem rostoucího významu české inteligence, k níž se Jarloch hlásí, aspoň ve smyslu teritoriálním.

Starší analistické metody svou technikou i suchou mluvou připomínají

klášterní *Letopisy hradištsko-opatovické*, sahající k roku 1163. Pro jedinečnost zachovaných zpráv jsou důležitým pramenem historickým.

Podobným pramenem jsou i památky právnícké. O staré zvykové právo, pokud je bylo možno smířit s křesťanskou naukou a feudalismem, opírala se Statuta ducis Ottonis (tak zvaná *Konrádova práva*), která vydal roku 1189 při svém nastoupení Konrád Otta. Jsou cenná i pro jazykozpyt, poněvadž se v nich uvádějí česky některé starobylé výrazy a právní pojmy domácího zvykového práva.

Studiu práva, zejména církevního (kanonického), věnovala největší pozornost církev na svých učilištích. Naši církevní hodnostáři bývali zpravidla dobrými znalci práva, jako např. pražský biskup DANIEL I. († 1167), který seznamoval Čechy s epochálním dílem církevního práva *Decreta Gratiani* (Nařízení Graciánova), nebo olomoucký biskup JINDŘICH ZDÍK († 1150). Významným pramenem pro studium českého kanonického práva je také Opatovický homiliář, který v závěrečné části zaznamenává rozličné právní předpisy důležité zejména pro zpovědní praxi. Je to však nesoustavný výbor pořízený podle rozmanitých cizích právních pomůcek.

Duchovní, ovládající dokonale písmo i latinu, byli zpravidla také vedoucími i podřízenými úředníky, tajemníky, písaři (notáři) panovnických i biskupských kanceláří, které vydávaly hojně listiny veřejné i soukromé povahy. Kromě významu historického a politického, právního, sociálního a kulturního mají naše staré listiny, přestože jsou až do sedmdesátých let 14. století latinské, velký význam jazykozpytný pro svá hojná bohemika³. Poněvadž tyto staré listiny usilují také o vyjádření myšlenek formou jazykově dokonalou a nejednou se řídí i složitými pravidly listinného stylu, lze je hodnotit i jako projevy literární.

Stálý vzestup hospodářské, politické a kulturní moci církve projevuje se také v těch literárních projevech, které sloužily přímo jejím kultickým účelům. Sem patřily v první řadě legendy. Nejen že vznikaly legendy o sv. Václavu a Prokopu (o nichž již byla řeč), ale pozornost byla věnována i sv. Vojtěchu, mimo jehož osobnost přecházelo české písemnictví dlouho nevšimavě. Teprve na rozhraní 11. a 12. století dostalo se mu literární oslavy v legendě zvané nejčastěji *Versus de passione sancti Adalberti* (Verše o utrpení sv. Vojtěcha). Tyto *Versus*, skládané v leoninských hexametrech (to je hexametrech s vnitřními rýmy), jsou básnickou parafrází legendy římského mnicha Jana Canaparia († 1004). Jejich autorem byl neznámý český kněz značného rétorického vzdělání, který hojně užívá rozmanitých rétorických prostředků a figur a někdy také vzpomínek a ohlasů z četby klasických římských autorů. Pro svou učenost

³ Termínem *bohemikum* (množ. čís. bohemika) se z hlediska filologického označují česká slova v latinských nebo jiných cizojazyčných textech, např. jména vlastní (osobní i místní), výrazy právní (např. názvy rozličných poplatků), hospodářské apod.

i stylistickou pohotovost a pro nějaké shody s Kosmovou kronikou býval skladatel Versus hledán v kronikáři Kosmovi, avšak rozdíly a rozpory mezi Versus a kronikou Kosmovou v údajích věcných i ve výstavbě leoninských hexametřů popírají tuto domněnku.

Vedle legend byly pěstovány rozličné výtvořiny hymnografické⁴, určené pro breviáře a misály, tedy pro samé kněze. V souhlasu s celým tehdejším společenským vývojem byly tyto skladby, stále usilující také o větší formální dokonalost, zasvěceny většinou oslavě domácích světců, především Václava, jehož kult nebyl ovšem jenom záležitostí církevní, nýbrž také státní, záležitostí přemyslovské dynastie, neboť sloužil posílení její moci doma i v zahraniční politice a zároveň i upevňování feudálního řádu.

Poměrně dosti brzy, najisto už ve 12. století, objevuje se u nás v církevních hodinkách pro Boží hod velikonoční liturgická slavnost (officium), která se stala zárodkem našeho středověkého dramatu. Náš dramatický obřad byl zaznamenán už na konci 12. nebo na samém počátku 13. století v jednom breviáři benediktinek u sv. Jiří na Hradčanech s označením Ordo ad visitandum sepulchrum (Řád, návod pro navštívení božího hrobu). Předvádí se v něm zcela stručně, jak tři Marie — Marie Jakubova, Marie Salome a Marie Magdaléna — hledají v hrobě Krista, aby pomazaly jeho tělo drahými mastmi, ale anděl jim zvěstuje, že Kristus vstal z mrtvých; dále se předvádí, jak se Kristus v podobě zahradníka zjevil Maří Magdaléně a jak se apoštolové Petr a Jan sami přesvědčili o Kristově vzkříšení. Toto *Svatojířské officium* představuje už vyspělé stadium, jak se u nás vyvinulo samostatnou úpravou obřadu, který byl k nám přenesen ze západu. — Z církevních obřadů se vyvinulo středověké drama vůbec, nejen u nás, a to nezávisle na dramatech antickém. Poněvadž ve svých počátcích byla to náboženská slavnost (obřad), měla přísný liturgický ráz i nápěv a byla výsadou duchovních osob. Vyvinula se asi rozvíjením zpívaných tropů⁵ přenesených z mešního obřadu do církevních hodin, a to tropů, které formou otázek a odpovědí nabývaly dramatického rázu, až z nich vyrostl liturgický dramaticky předváděný obřad, tak zvaná Visitatio sepulchri (Navštívení hrobu), z něhož se pak novými úpravami a přídávky vyvinuly skutečné samostatné hry.

Ve vývoji velikonočních officií, která jsou starší nežli vánoční, rozeznáváme čtyři hlavní stadia. Východiskem bylo evangelium Markovo (16, 1—17), podle něhož byla vytvořena pří-

⁴ *Hymnografie* je skládání hymnů (lyrických duchovních písní).

⁵ *Tropus* je označení pro zvláštní druh zpívaných liturgických textů. Tropý zpravidla vznikaly tím, že se pod ustálené rozvité (koloraturní) nápěvy mešních liturgických zpěvů (nejčastěji introitu, Kyrie, Gloria, Sanctus, Benedictus, Agnus a Ite missa est) vkládala vhodná slova, kterými se tyto zpěvy myšlenkově rozšiřovaly a doplňovaly, jaksi blíže vysvětlovaly. Např. takto: Kyrie — fons bonitatis, a quo cuncta bona procedunt — eleison (Hospodine — studnice dobroty, z níž pochází všechno dobré — smiluj se nad námi). Tak vlastně vznikaly jakési parafráze církevních zpěvů, nové písně. V tomto směru a duchu byly také skládány zcela samostatné skladby, které se už nevázaly na hotové chorální melodie.

hrobní scéna, jak tři Marie hledají v hrobě Krista a dovídají se od anděla, že vstal z mrtvých. Tato scéna byla rozšířena podle evangelia Janova (20, 1—10) o apoštolský výjev, jak se Petr a Jan jdou přesvědčit, zdali Kristus vskutku vstal z mrtvých. Podle téhož evangelia (20, 11—18) byla ještě přidána scéna, jak se Kristus zjevil Maří Magdaléně. Vývoj byl pak dovršen přibásněním nebiblického výjevu s mastičkářem, u něhož Marie před svou cestou nakupují drahé masti.

Officium Visitatio sepulchri se stalo majetkem všech národů, které se hlásily k římské liturgii. Svatojiřské officium má mezi těmito officii zvláštní cenu pro svou originalitu i pro scénické a režijní poznámky. I když vedle něho existovaly jiné verze a úpravy, provozovalo se ještě na počátku 14. století v klášteře u sv. Jiří, který byl významným kulturním ohniskem a zároveň místem, kde se pěstovaly tyto dramatické liturgické slavnosti.

Písemnictví, o němž jsme dosud mluvili, se ovšem pro svou latinu mohlo obracet jenom k vzdělancům, hlavně k duchovenstvu. Na ostatní vrstvy obyvatelstva, neznalého písma, k němuž náleželi většinou také příslušníci vládnoucí třídy panské i některé nižší vrstvy duchovních, bylo však nutno působit jinými prostředky nežli psanými literárními projevy, a to nejrozličnějšími formami misijní činnosti, náboženskou výukou (katechesí) a především kázáními. Právě kazatelství (homiletika) se dobře hodilo k ideologické podpoře feudálních vztahů, a aby mohlo mít co největší ohlas, rádo si vybíralo za předmět svých úvah příběhy nebo epizody ze života českých světců. Lidu se ovšem kázalo česky, duchovním latinsky a latinsky se také kázání zaznamenávala. Je tedy pravděpodobné, že některé z děl české homiletiky, zachované v latinské podobě, bylo prosloveno také česky.

K nejpůvabnějším, k nejbásničtějším i k nejoblíbenějším homiliím našeho středověku náleží latinské kázání *Factum est* (Stalo se). Je to chvalořeč (panegyrik) na sv. Ludmilu, proslovená o dni jejího úmrtí nad jejím hrobem v chrámě sv. Jiří na Hradčanech. Východiskem byla kazateli svatoludmilská legenda a na jejím pozadí rozprávěl své výklady a svá lyrická rozjímání a citové apostrofy, do nichž zaznívají ohlasy svatoludmilského breviářového officia. Tón kázání je obranný i oslavný, kázání chce propagovat kult světice v českém národě. Kněz, který toto kázání skládal asi na rozmezí století 11. a 12., měl výborné vzdělání theologické i řečnické.

Prostá sice, avšak přitom nikoliv stylisticky primitivní ani kompozičně bezradná, jsou kázání o sv. Václavu a Vojtěchu, nepochybně naše domácí výtvoř, zaznamenané v *Opatovickém homiliáři*. Tento homiliář, který si pro svou potřebu pořídil nějaký český duchovní, snad přímo některý pražský biskup anebo některý klášter v polovině 12. století, svědčí o dobrém vkusu pořadatelů i o slušné úrovni naší homiletiky 11. a 12. století. Je to významná snůška 133 kázání, většinou výběr z osvědčených cizích homiletiků a projevů, které náleží k trvalému repertoáru středověkého kazatelství.

Vynikajícími kazateli, které můžeme aspoň zčásti poznat z jejich zachovaných děl, byli olomoučtí biskupové Čech JINDŘICH ZDÍK († 1150) a ROBERT († po 1240), Angličan u nás zdomácnělý. Jindřich Zdík, patrně syn kronikáře Kosmy, byl muž světového rozhledu a velkých plánů a podniků (založil např. Strahovský klášter roku 1139), byl osobním přítelem papežů a vlivného theologa i politika Bernarda z Clairvaux (1090—1153) a horlivý stoupenec reformních snah, které měly upevnit moc církve a nadřadit ji státu. Jak v homiliári Zdíkově, který je většinou výběrem ze soudobých cizích homiletiků, tak zejména v Robertových výkladech *Super epistolas* (tj. na epištoly⁶) pronikají vlivy scholastického myšlení⁷. Robert napsal ještě jiná významná theologická díla, kromě příruček pro zpovědníky zejména *Compilatio super Cantica canticorum* (Kompilace o Písni písní), výklad biblické starozákonní Velepísně v obvyklém středověkém pojetí této starožidovské milostné a svatební lyriky jako alegorie Krista a církve.

*

Nositelem slovesnosti vytvářené českým jazykem byl lid, který žil stranou bohatě rozvinuté knižní vzdělanosti. Už pro neznalost jazyka nemohl být přímým účastníkem literatury psané latinsky. Přijímal z ní a zároveň si často po svém upravoval a přetvářel jenom to, co mu zprostředkoval kazatel nebo kněz ve svých výkladech.

Lid si však i nadále vytvářel svou osobitou ústní slovesnost, která rozvíjela, doplňovala a přetvářela témata i formy staré pohanské ústní slovesnosti. Vzdělanci, jimiž byli hlavně duchovní, tuto lidovou kulturu přehlíželi a potírali, neboť se v mnohém rozcházela s oficiální ideologií jimi hláсанou, a proto se nám písemně dochovaly jenom skrovné doklady zvyků, bájí, pověstí, písní a podobných výtvorů, a to kromě zpráv Kosmových většinou až ve velmi pozdních zápisech.

Šířiteli projevů umělejší slovesnosti literární i prostší slovesnosti ústní byli tak zvaní *joculatores* neboli žakéři, žertéři, na Slovensku zvaní *igrici*. Byli to lidoví pěvci, hudebníci a recitátoři z povolání, kteří svým uměním obveselovali za odměnu především knížecí a královský dvůr, panstvo na hradech a později i bohaté měšťanstvo, ale z nedostatku lepšího výdělku též venkovský lid. Zpívali a přednášeli asi většinou český repertoár, byli tedy také pěstители a uchovateli české ústní slovesnosti. Z pramenů je máme dosvědčeny teprve z doby Kosmovy, takže nevíme, zdali snad nenavazují na nějakou

⁶ *Epištoly* jsou součástí biblických novozákonních knih. Buď pocházejí od některých apoštolů (především Pavla), anebo jsou jim připisovány. Jsou to skutečné listy (odtud název epištola podle latinského názvu pro list, epistula) anebo náboženské traktáty ve formě dopisu. Církev zařadila do své bohoslužby vedle čtení evangelíů také čtení epištol, a to rovněž jejich vybraných částí podle určitého systému.

⁷ O *scholastice* srov. dále na str. 87.

starší tradici domácích lidových pěvců. Někteří z těchto jokolátorů se těšili přízni panovnického dvora, jako např. Dobřata, oblíbenec knížete Vladislava I. (1109—1125), nebo Kojata, oblíbenec knížete Soběslava II. (1173—1178). Tehdy patrně ještě nebyli nemajetnou vrstvou jako později, když sklesli na opovrženou kastu potulných kejklířů a společenskou spodinu.

Jokolátoři se u nás udrželi až do husitských válek, ale ojedinelé se vyskytnou ještě na počátku 16. století; podléhali ovšem změnám společenské situace — byli nejen na dvoře královském a biskupském, nýbrž i na venkově a jako sluhové placení městem Prahou, všude se jistě přizpůsobující požadavkům svého publika nebo pána. Žádná ze skrovných zmínek o českých jokolátorech však neprozrazuje, zdali prostě jenom přednášeli hotová díla, anebo též vytvářeli nová, tvořivě básnili.

Avšak lid nebylo možno stále literárně přezírat. Jako si jeho ústní epická slovesnost vynutila pozornost Kosmovu, tak i jeho jazyka se chápali vzdělanci, začínali v něm literárně tvořit pro lid, a tím postupně formovat spisovnou češtinu. Byly to ovšem vesměs výtvořiny potřebné vládnoucí církevní a feudální ideologii: modlitby, překlady evangelií, žaltáře a jiných částí bible, a zejména kázání. Jako součást přípravy k nim i k ostatní katechetické a misionářské činnosti zaměřené k lidu vznikaly soukromé poznámky, totiž glosy, které si duchovní vpisovali do svých latinských pomůcek, např. do biblických slovníků (*Mater Verborum* — Matka slov), biblí, žaltářů, homiliářů (*Opatovický homiliář*) a podobných děl.

Svou starobylostí jsou tyto glosy cenným pramenem pro historickou mluvnici a pro jazykozpyt, literární povahy jsou však jenom výjimečně, jako např. glosy v *Opatovickém homiliáři*, záznamy kněží z 13. století, jež vyplynuly z jejich přípravy na česká kázání. Velikou stylistickou vyspělostí vyniká marginální překlad několika „šípů“ z *Toulce sv. Bonaventury*⁸ pořízený asi v sedmdesátých letech 13. století.

Starobylé jsou také *Olomoucké glosy* k proroku Jeremiáši (z první poloviny 13. století) s nejstaršími dialektickými doklady a *Vídeňské glosy Novákovy* z konce 13. století. Velikou pozornost novodobých badatelů soustřeďovaly na sebe glosy v oblíbeném středověkém biblickém slovníku zvaném *Mater Verborum*, a to v exempláři, který byl u nás opsán v první polovině 13. století. Teprve zevrubný rozbor odhalil, že jenom čtvrtina glos je pravá (z konce 12. až z konce 13. století), kdežto ostatní glosy, téměř 900, jsou padělky, kterými chtěl Václav Hanka zbytečně obohacovat naši dávnou kulturu o doklady staročeského bájesloví, hudby, výtvarného umění, slovesnosti, mluvnictví a vědy. Kulturního historika zase zajímají české poznámky v zápisníku Alberta Bohema († 1259), papežského agenta, který používal češtiny jako tajné řeči v cizím prostředí, a tak zvané *Svatojiřské přípisky* z konce 13. století, šťavnaté poznámky nějaké jeptišky o jejích známých mniších.

⁸ SV. BONAVENTURA (1221—1274), vlastně Jan z Fidanzy, františkánský mystik, scholastik, církevní učitel; vedle spisů scholastických těšila se ve středověku oblíbě jeho sbírka aforismů („šípů“) hlavně z Písma, nazvaná *Phaetra* (Toulec).

První doklady systematického literárního užití češtiny nacházíme v překladech částí bible, evangelií a žaltáře. Překlady evangelií, které bylo nutno o nedělích a svátcích lidu na kázání číst (proto se také v staré češtině nazývají „čtenie“) a vysvětlovat, byly dlouho více méně ústní slovesností, a protože se udržovaly ústní tradicí, nebylo je nutno zapisovat. Nejstarší jejich dochované texty jsou poměrně velmi pozdní. Staročeské žaltáře naproti tomu jsou dochovány staršími zápisy, už z konce 13. století. Jejich překlady, určené k soukromé neliturgické modlitbě, opíraly se o starobylé předlohy snad už z 11. století.

Nejstarší skupinu evangelistářů zastupují hlavně *Pražské zlomky musejní*, evangelistáře *Seitenstettenský* (nazvaný podle dolnorakouského kláštera), *Vídeňský*, *Rajhradský* a zlomek *Bočkův*; mladší zpracování představují evangelistáře *Čtenie zimního času* a *Čtenie kněží Benešovy* (Evangelia, která si pořídil kněz Beneš) a mladší, z 15. století, *Göttweigská evangelia* (zvaná podle dolnorakouského kláštera v Göttweigu). Z téhož věku jsou také evangelistáře *Pražský (neboli Třeboňský)* a *Olomoucký* (s epistolami), které kompilují znění nejstarší a mladší. Jiná skupina evangelistářů, pocházejících vesměs z 15. století (*Svatovítský*, *Pražský*, *Olomoucký*), převzala text z překladu celé bible druhé redakce⁹. Orální styl nejstarších evangelistářů dosvědčuje, že jde o texty tradované původně ústně.

Mezi nejstarší žaltáře náleží žaltář *Glosovaný* a *Musejní*. K téže recenzi se hlásí, ale mladší jsou žaltáře *Brněnský* a *Wittenberský* (s meziřádkovým překladem) z první poloviny 14. století, *Poděbradský (neboli Olešnický)* z roku 1396 a *Olomoucký* z roku 1416. Nejstarší znění, jaké je ve Wittenberském žaltáři, bylo pojata také do *Leskovecké bible*, napsané asi v osmdesátých letech 14. století. Do biblických souborů bylo totiž většinou zařadováno znění hotových žaltářů, zpracovaných nezávisle na novém vznikajícím překladu ostatních biblických knih. Znění mladší recenze zachovaly žaltáře *Klementinský*, *Šafaříkův*, *Svatomášký* a *Truhlářův*, vesměs ze 14. století, třetí recenzi zachoval *Kapitulní žaltář* z doby okolo roku 1370, čtvrtou pak *Pasovský žaltář* z téže doby.

Nejvýznamnějším svědectvím oživeného zájmu vzdělanců o lid je naše druhá nejstarší duchovní píseň v jazyce národním, *Svatý Václave*, vévodo České země. Tradice založená písní *Hospodine, pomiluj ny* byla zřejmě pobídkou nějakému vzdělanému duchovnímu a dobrému hudebníku, aby ji složil česky. Kníže Václav je zde už pojat podle představ feudálního theologického myšlení jako mocný vojevůdce pozemských vojáků i dvořan nebeského dvora, mocný přímluvce u boha, vítězný pomocník v bojích s nepřáteli těla i duše. Toto pojetí i vyspělejší slovesná a hudební forma datují píseň v její nejstarší tříslukové podobě (1. *Svatý Václave*, 2. *Nebeskéť jest dvorstvo*, 3. *Pomoci tvé žádámy*) asi do 12. století, kdy se v našich kronikách množí zprávy o zázračném zásahu sv. Václava ve válečných střetnutích s německými vetřelci

⁹ Bádání o staročeské bibli rozlišuje nyní přesně termíny a pojmy redakce a recenze. Termínu *redakce* užíváme tam, kde nešlo o úpravu celé bible, nýbrž jenom o jednotnou úpravu některých biblických knih. Naproti tomu termín *recenze* nám označuje, že celá bible byla podrobena jednotné revizi nebo že celý překlad byl nově zpracován. Druhá redakce české bible souvisí se silicím reformním hnutím v posledních desetiletích 14. století a se samými počátky husitského hnutí. Tato redakce opouští volnost prvotního překladu a snaží se jej sblížit s latinskou předlohou, ale nereviduje ještě text soustavně.

(jako např. v památné bitvě u Chlumce roku 1126), kdy se rozvíjejí pouti k světcovu hrobu a kdy také čestí vzdělanci a především přemyslovská dynastie hledají ve sv. Václavu oporu a záštitu pro svůj feudální patriotismus, odůvodňující svůj odpor k cizincům. Nejstarší zápis písně i zmínka o ní pocházejí z doby krátce po tom, když byla obdařena odpustky (1368), teprve od kronikáře Beneše Krabice z Weitmile z počátku sedmdesátých let 14. století. Ten ji už pokládá za skladbu starobylou. Stejně jako píseň Hospodine, pomiluj ny náleží k typu písní kyrieleeisonových, je však už vybudována uměleji: vyjadřuje se hypotaxí, užívá epiteta, rýmu i asonance a složité představy myšlenkové člení do strof, třebas ještě nepravidelně stavěných.

Také tato píseň požívala u našich předků veliké úcty. Vážil si jí např. Hus, zpívala se v Betlémské kapli; roku 1458 zdravil jí lid Jiřího z Poděbrad, zvoleného za krále. Byla jednou ze čtyř zlidovělých písní (vedle Hospodine, pomiluj ny, Buoh všemohúcí, Jezu Kriste, šcedrý kněže), které synoda z roku 1408 jediňe dovolovala lidu zpívat v kostele. Snad už ve 13. století stala se písní válečnou, zaznívala v době husitských válek a kališníci bojovníci psali si její verše na své pavězy. Tehdy k ní byly přibásněny nové dvě sloky a během 15. století dosáhla počtu devíti slok. Stala se protestem proti cizáctví, nerozlučným symbolem právní existence českého státu i v dobách národní poroby, jakou byla doba pobělohorského ponížení, kdy např. vlastenecký jesuita Bohuslav Balbín končil svou památnou latinskou obranu českého jazyka a národa veršem „Nedej zahynouti nám i budoucím!“

Podlažický nekrolog prozkoumal z jazykozpytného hlediska Josef Dobrovský za své cesty do Švédska a otiskl jej v *Geschichte der böhmischen Sprache und ältern Literatur*, 1818 (nové vydání Benjamina Jedličky, *Dějiny české řeči a literatury*, ve Spisech a projevech Jos. Dobrovského 7, 1936, str. 237n.). Úplněji jej vydal podle přepisu K. Klemminga Beda Dudík, *Forschungen in Schweden für Mährens Geschichte*, 1852, str. 403n.; srov. též Václav Flajšhans, *Nejstarší památky jazyka i písemnictví českého*, 1903, str. 51n. — Z hlediska historického rozebral Podlažický nekrolog Josef Plačka, *Příspěvky k otázce Nekrologu Podlažického*, LF 34, 1907. Umělecké stránce rukopisu Liber Gigas, v němž je Podlažický nekrolog zapsán, věnoval pozornost Antonín Friedl, *Kodex Gigas*, 1929.

Literatura týkající se ostatních nekrologů je v citovaných Nejstarších památkách Flajšhansových, str. 51n., a podrobněji u Čenka Zírta, *Bibliografie české historie* 2, 1902, č. 2525n.

Letopisy Kanovníka vyšehradského, Mnicha sázavského, Vincentiův, Jarlochův a Hradišsko-opatovické vydal Josef Emler, FRB II, 1874. Tuto edici doprovázejí překlady Václava Vladivoje Tomka, které pak vyšly samostatně 1882 v knize *Kosmův letopis český s pokračováním kanovníka Vyšehradského a mnicha Sázavského*. Tento překlad nahradil modernějším překladem Karel Hrdina, *První pokračovatelé Kosmova*, 1950 (tam i bibliografie). Letopis Vincentiův a Jarlochův v novočeském překladu vydal František Heřmanský 1957 (tam i rozbor od Zdeňka Fialy a bibliografie). — O Hradišsko-opatovických letopisech zevrubně pojednala Emanuela Nohejlová v monografii *Příběhy kláštera Opatovického*, 1925

(s podrobnou bibliografií). — Ke všem letopisům viz cenné vydavatelské poznámky, které k překladu Palackého *Würdigung der alten böhmischen Geschichtsschreiber* na příslušných místech připojil Jaroslav Charvát v 1. svazku Díla Františka Palackého, 1941.

Práva Konrádova otiskl Gustav Friedrich v edici *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae II*, 1912, č. 234 a 325.

O jiných právních památkách poučuje Emil Ott, *Das Eindringen des kanonischen Rechts, seine Lehre und wissenschaftliche Pflege in Böhmen und Mähren während des Mittelalters*, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* 34, 1913; týž, *Die rhetorica ecclesiastica*, *Sitzungsberichte der philos.-hist. Classe der K. Akademie der Wissenschaften in Wien* 125, 1892, č. VIII.

Versus de passione sancti Adalberti vydal Josef Emler ve FRB I, 1873, spolu s jejich překladem od Josefa Truhláře. Nový veršovaný překlad Ferdinanda Stiebitze je ve sborníku *Na úsvitu křesťanství*, 1942. Rozpravu jim věnoval Jan Vilikovský, *Versus de passione S. Adalberti*, *Sborník filos. fakulty univ. Komenského v Bratislavě* 6, 1929, č. 53; viz také poznámky Bohumila Ryby, LF 57, 1930, str. 392n.

O latinské hymnografii této doby psali: Dobroslav Orel, *Hudební prvky svatováclavské (Svatováclavský sborník II, 3, 1937)*; Václav Chaloupecký, *Prameny X. století legendy Kristiánovy o sv. Václavu a sv. Ludmile (Svatováclavský sborník II, 2, 1939)*; Antonín Škarka, *Nové kapitoly ze staré české hymnologie*, *Sborník filologický* 12, 1946; Václav Chaloupecký a Bohumil Ryba, *Středověké legendy prokopské*, 1953.

Počátky staročeského dramatu se zabývali zejména: Zdeněk Nejedlý, *Dějiny husitského zpěvu I*, 1954; Jan Máchal v rozpravě *Staročeské velikonoční slavnosti dramatické*, VKČSN 1906, a v monografii *Staročeské skladby dramatické původu liturgického*, 1908; Jan Vilikovský v statcích *K dějinám staročeského dramatu (sborník Hrst studií a vzpomínek prof. dru Ant. Beerovi, 1941)* a *Latinské kořeny staročeského dramatu (nyní v knize Písemnictví českého středověku, 1948)*.

Homilii Factum est vydal a pojednal o ní Václav Chaloupecký v knize *Prameny X. století legendy Kristiánovy o sv. Václavu a sv. Ludmile (Svatováclavský sborník II, 2, 1939)*. Zastaralý překlad Josefa Truhláře (při edici Josefa Emlera ve FRB I, 1873) nahradil novým překladem Jaroslav Ludvíkovský (v souboru *Na úsvitu křesťanství, 1942*).

Opatovický homiliář vydal málo spolehlivě Ferdinand Hecht, *Das Homiliar des Bischofs von Prag (Beiträge zur Geschichte Böhmens, Abteilung I, Band I, 1863)*. Opravy a doplňky otiskl Konstantin Miklík, *Opatovský homiliář, Časopis katolického duchovenstva* 72—74, 1931—1933. Karel Doskočil přeložil *Šest kázání z homiliáře Opatovického, 1939*.

O Jindřichu Zdíkovci a Robertu Olomouckém viz Václav Novotný, *České dějiny I, 2, 1913* a *I, 3, 1928* a Bertold Bretholz, *Die „Compilatio super Cantica canticorum“*. Ein unbekanntes Werk des Olmützer Bischofs Robert, *Zeitschrift des Deutschen Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens* 10, 1906.

Glosy z Opatovického homiliáře vydal Adolf Patera, *Staročeské glossy XIII. stol. v tak zvaném homiliáři Opatovickém, ČČM* 54, 1880. — Glosy z Toulce sv. Bonaventury a poznámky Alberta Bohema otiskl Josef Truhlář, *Dvě staročeské památky ze XIII. věku v Mníchově, ČČM* 53, 1879.

Olomoucké glosy k Jeremiáši vydal Adolf Patera, *Staročeské glossy XIII. století v kapituliní knihovně v Olomouci, ČČM* 61, 1887. — Vídeňské glosy, objevené Janem Václavem Novákem, vydal Václav Flajšhans, *Glossy české XIII. století, ČČM* 75, 1901. O nich viz Friedrich Repp, *Die alttschechischen Glossen der Hs 526 der Österreichischen Nationalbibliothek in Wien, Zeitschrift für slavische Philologie* 26, 1958. — Glosy v *Mater Verborum* rozebrali a padělané od pravých rozeznali Adolf Patera a Antonín Baum v pojednání *České*

glossy a miniatury v „Mater verborum“, ČČM 51, 1877. — Svatojiřské pŕípisky objevil a otiskl Josef Truhlŕ, Ŕeské pŕípisky v chorální knize kláštera Svatojiřského, LF 6, 1879.

O všech těchto glosách i o jiných stručně pojednal a některé znovu vydal Václav Flajšhans v Nejstarších památkách jazyka i písemnictví českého, 1903, str. 66—72, 113n., 117n.

Biblickým pŕekladům věnoval zevrubnou monografii Josef Vařica, StaroŔeské evangeliáře, 1931 (tam podrobná bibliografie). Znovu se k těmto otázkám vrátil v člancích StaroŔeský pŕeklad bible (ročenka Chudým dětem 47 — Bible a Ŕeský národ, 1935) a Bible v Ŕeské kulturní tradici, Logos, časopis pro homiletiku a katechetiku 4, 1949. — Soustavně se studiem staroŔeské bible zabývá Vladimír Kyas, který své dosavadní zkoumání shrnul v stati Dobrovského třídění Ŕeských biblických rukopisů ve svĕtle pramenů (v knize Josef Dobrovský 1753—1953. Sborník studií k dvoustému výročí narození, 1953; tam i ostatní bibliografie).

Pro zanedbanou otázku staroŔeských žaltářů stále neztrácí svůj význam průkopnická studie Pavla Josefa řafařka, O nejstarších rukopisech českého žaltáře, Pojednání KČSN 1842.

Hlavní žaltáře jsou pŕístupny v těchto edicích: Adolf Patera vydal Glosovaný žaltář (StaroŔeské glossy v latinském žaltáři musejním XIII. století), ČČM 53, 1879; Musejní žaltář (Musejní zbytky staroŔeského Žaltáře asi z počátku XIV. století), ČČM 60, 1886; Žaltář Poděbradský, 1899; Žaltář Klementinský, 1890; řafařikův a Svatotomášský zbytek českého žaltáře ze XIV. století, ČČM 55, 1881. — Josef Truhlŕ vydal Truhlŕův žaltář (Nový zlomek žaltáře českého ze XIV. století), LF 6, 1879, a Pasovský zlomek staroŔeského žaltáře v univerzitní knihovně Pražské, ČČM 52, 1878. — Jan Gebauer vydal Zlomky žaltáře Brněnského ze stol. XIV., LF 8, 1881, a Žaltář Wittenberský, 1880. — Eugen Rippl vydal Kapitulní žaltář (Der altschechische Kapitelsalter, 1928). — Viz také Václav Flajšhans, Nejstarší památky jazyka i písemnictví českého, 1903, str. 75n. a 129n.

O písni Svatý Václave viz Zdeněk Nejedlý, Dějiny husitského zpĕvu I, 1954, a Antonín řarka, Nejstarší Ŕeská duchovní lyrika, 1949 (zde i bibliografie).

KOSMAS

O Kosmově životě jsme poučeni jenom skoupě, a to pokud sám něco prozradil o sobě ve svém díle. Narodil se někdy kolem roku 1045 a pocházel z české krve, ale nevíme, z které společenské vrstvy, ani kde se narodil. Nižšího vzdělání nabyt na pražské katedrální škole u sv. Víta, kde byl také zpěvákem na kůru. Svá studia dovršil pobytem v cizině na proslulé škole v Lutychu (Liège); tam se pod slavným matematikem mistrem Frankem (Franco), připomínaným jako její správce v letech 1047 až 1083, vzdělával hlavně v gramatice a dialektice. Po návratu do Čech setrval ve službách pražského kostela u sv. Víta a stal se kanovníkem a později děkanem svatovítské kapituly. Pro své vzdělání a diplomatické schopnosti zachoval si přízeň biskupů, zejména Jaromíra-Gebharda (1068—1090). Diplomatickými cestami do Německa, severní Itálie, Slovenska a Uher rozšířil svůj obzor a vzdělání. Teprve roku 1099 byl v Ostřihomi vysvěcen na kněze. Jako většina tehdejších českých duchovních byl Kosmas ženat. S manželkou Božetěchou měl syna Jindřicha, který je snad totožný s olomouckým biskupem Zdíkem. Smrt zastihla Kosmu 21. října 1125 uprostřed literární práce.

Kosmas žije sice v literatuře jako autor jediného díla, *Chronica Boëmorum* (Kronika Čechů, Česká kronika), ale není nemožné a ani nepravděpodobné, že to není jeho literární prvotina. Přímo s jeho jménem se však už žádná jiná literární práce nezachovala a z anonymně zachovaných literárních památek lze mu těžko některou přisoudit nesporně. Někteří badatelé pomýšleli na příklad na Kosmu jako na autora veršované legendy zvané *Versus de passione sancti Adalberti* (Verše o utrpení sv. Vojtěcha)¹ anebo mu přisuzovali některé kázání o českých světcích z Opatovického homiliáře² nebo krátký přídavek v jednom rukopise svatováclavské legendy Gumpoldovy³, totiž zmínku o některých českých událostech z roku 1091.

Kosmova latinská *Chronica Boëmorum* je odrazem úspěchů, jakých tehdy dosáhl v našich zemích feudální řád, jemuž Kosmas horlivě sloužil. Bylo to především upevnění českého státu pod přemyslovskou dynastií a vzestup jeho mezinárodního významu po stránce hospodářské a politické v 11. století, ale byla to také zároveň vítězství, jakých tehdy dosáhla česká církev ve spolupráci a s podporou moci světské a která Kosmas, odchovanec západní latinské kultury, musel uvítat s uspokojením: vítězství nad pohanstvím, jehož přežitky, udržující se houževnatě ještě v té době mezi vesničany, byly

¹ Srov. str. 64—65.

² Srov. str. 66.

³ Srov. str. 53.

podle mínění Kosmova vymýceny, a nad slovanskou liturgií, která byla tehdy papežem Řehořem VII. roku 1080 definitivně u nás zakázána a zrušením Sázavského kláštera roku 1096 zbavena své poslední opory. Obojí toto vítězství bylo ovšem vítězstvím vládnoucí třídy nad posledními posicemi, o které se mohl opírat odpor lidových mas a ohrožovat upevňující se feudální řád. Pro českou církev stalo se pak toto vítězství zároveň posilou a nadějí, že se pro ni vítězně rozhodne také nastoupený zápas s mocí světskou o vymanění z područí světských feudálů, především panovníka. O to tehdy také v mezinárodním měřítku usilovalo papežství, které zejména za Řehoře VII. (1073—1085) začalo uplatňovat nároky na světovládu a hlásat jednak naprostou církevní autonomii, jednak podřízenost světských vládců a feudálů papeži, takže by se měli stát vlastně papežskými vasaly. Z takových hledisek posuzoval také Kosmas české dějiny a interpretoval jednotlivé historické události, jak dokazuje už sám jejich výběr i stavba celého díla, která sice zřejmě směřuje k oslavě obou vůdčích složek feudalismu, světské i církevní, ale přece církevní složky především. Dílo Kosmovo je tedy výrazem ideologie vítězné latinské církve, reprezentované u nás tehdy pražským biskupstvím, vlivným hospodářsky i politicky, jehož zájmům Kosmas sloužil jako diplomat, i svatovítskou kapitulou, kde se Kosmas stal kanovníkem a děkanem. Je sice tendenční a nespravedlivé k panovníkům (na příklad k Vratislavovi II.) a k těm, kteří se rozcházeli s politikou Kosmových chleboďárců (zejména biskupa Jaromíra), je sice zaujato proti slovanské liturgii, takže vymýtilo každou zmínku o její existenci na naší půdě, tedy i zprávy o osudech Sázavského kláštera a o životě sv. Prokopa, ale přece je orientováno národně a pokrokově. Pokrokově už tím, že hájilo a propagovalo feudální řád, a to jak posílení a upevnění moci panovnické, tak církevní, tedy společenské síly, které tehdy napomáhaly rozvoji nových ekonomických vztahů a usnadňovaly lidu dosáhnout za lepších životních podmínek vyšší hospodářské i kulturní úrovně nežli v době předfeudální.

Kosmas je u nás první, kdo do svého dějepisického zájmu zahrnul po vzoru antických římských dějepisců i jejich středověkých napodobitelů děje a osudy celého národa a všech jeho generací od nejstarších mythických dob až po přítomnost, takže vymanil českou historiografii z jejích úzkých zájmů místních a osobních a povýšil ji na učitelku celého národa. Jako příslušník privilegované vrstvy feudální zajímal se ovšem hlavně o osudy této vrstvy a jejích příslušníků nebo služebníků, ale nepřezíral lid. Právě nějací starci z lidu, nějací prostí lidoví vypravěči byli jeho zpravodaji pro mythickou dobu pohanského pravěku, z něhož nejsou zachovány písemné prameny. Navázáním na tuto lidovou ústní slovesnost („senum fabulosa relatio“, to je bájeví podání starců), kterou ovšem nepřekládal věrně, ale literárně zpracovával a stylisoval podle vkusu tehdejších vzdělanců, odchovanců a ctitelů antické starořímské literatury, ukázal Kosmas na tyto přezírané prameny literárního tvoření, oslavil

tvůrčí sílu bezprávného lidu a leckde přejal z jeho výtvorů i protipanské, protifeudální názory, např. v pověsti o Přemyslovi⁴.

Kosmas sice nemohl svou Kroniku, kterou psal po částech (po nějakých předchozích náběžích soustavněji teprve od roku 1119), podrobit konečné redakci, uvázl na samém počátku knihy čtvrté (začátek vlády Soběslava I. roku 1125), ale přece vytvořil dílo jednotné ve smyslu té metody, jakou si zvolil, metody, která sleduje události více chronologicky nežli pragmaticky, v jejich příčinných vztazích. Proto také Kosmovo rozdělení Kroniky na tři díly, a tím vlastně také českých dějin na tři epochy (od pravěku do nastolení Břetislava I. a smrti knížete Jaromíra roku 1038; do smrti krále Vratislava II., vlastně nevýznamného knížete Konráda Brněnského, roku 1092; do smrti knížete Vladislava I. roku 1125) je mechanické, nevyplývá z nějakých historických periodisačních hledisek.

Kosmova kronika je vynikající projev středověkého dějepisce, a to dějepisce zaměřeného monograficky na jediný úsek světových dějin, na dějiny obyvatelů Čech a především na osudy české dynastie přemyslovské a české hierarchie bez ohledu na její národnostní původ. Ačkoliv byl duchovním, všiml si Kosmas i dějin církve, reprezentované papežstvím, jenom v rámci dějin českých a mlčí o takových událostech, jako byla roztržka mezi církví západní a východní roku 1054 nebo reformní snahy Řehoře VII. a jeho nástupců. Jenom v rámci českých příběhů zabočil někde také do dějin sousední Moravy, Polska, Uher nebo Německé říše.

Dílo Kosmovo se přidrží ustálených zvyklostí středověké historiografie, např. hned na počátku Kroniky, když odvozuje původ českého národa od jednoho ze sedmdesáti dvou mužů, kteří se rozptýlili po světě, když bůh zmátl jejich jazyky při stavbě babylónské věže. Přípomínkou této biblické báje začínají mu vlastně dějiny českého národa. Kosmas jim ještě předesílá stručnou, ale výstižnou a básnickou charakteristiku zeměpisné polohy Čech, které podle starších geografických názorů umísťuje do široké oblasti Germánie, a zmiňuje se o idylických přírodních poměrech české země v pravěku, kdy sice Čechy oplývaly přírodním bohatstvím, ale nebyly ještě osídleny, poněvadž podle přesvědčení Kosmova první, kdo v těchto pustinách „prvá zařídil sídla, prvá založil obydlí“ a začal tuto zemi vzdělávat, byl kmen Čechů.

Podle stylistických pravidel své doby, v nichž asi doznívají tradice římských klasiků (zejména připomínají historika Sallustia⁵), opatřil Kosmas každou

⁴ Svým zájmem o starobylé kmenové pověsti žijící v lidové ústní slovesnosti není sice Kosmas v středověké historické literatuře zjevem ojedinělým, ale přece ne zase běžným. — O takové pověsti se zajímali a zaznamenávali je ve svých kronikách např. Řehoř Tourský († 594), dějepisec Franků, Pavel Diaconus († 799), historik Langobardů, Widukind († po 973), kronikář Sasů aj.

⁵ GAIUS SALLUSTIUS CRISPUS (asi 86—35 př. n. l.), významný římský dějepisec, autor historických monografií, zejména o spiknutí Catilinové a o válce s Iugurto.

knihu zvláštní předmlouvou, promíšenou zpravidla též moralistními a filosofickými úvahami. Prvou knihu věnoval arciknězi mistru Gervasiovi, snad představenému svatovítské katedrální školy, druhou pak, spolu s dřívější první, připsal břevnovskému opatu Klimentovi; třetí předmluva, adresovaná čtenářům, uvažuje o tom, zdali historik může a má psát o současných událostech, neboť podle svého původního plánu chtěl Kosmas své dílo skončit smrtí krále Vratislava II. roku 1092, obávaje se líčit další, čerstvou přítomnost. Snad jenom pro tuto třetí knihu určil původně Kosmas věnování mělnickému proboštu Šebíři (Severus), které se pak octlo v záhlaví celé kroniky. V předmluvě k čtvrté knize se humorně obrací k Muse a rozpomíná se na šťastné chvíle svých lutyšských studií a na svého oblíbeného učitele, matematika mistra Franca. Stylistická pravidla, která si Kosmas osvojil na školách, vynutila mu sice v těchto předmluvách tóny pokorného přiznání vlastní nedostatečnosti a ironické poznámky o vlastní literární neschopnosti, ale přece v tomto konvenčním podceňování vlastní práce probleskuje vědomí, že vytvořil dílo, které má hodnoty jako dílo naukového písemnictví i hodnoty umělecké.

Moderní vědecká kritika zdůrazňuje sice v díle Kosmově mnohé přednosti, ale nemůže zároveň zastírat jeho vady. Odhaluje nespolehlivost v chronologii, nesprávnosti v osobních datech a také heuristické nedostatky, přestože Kosmas prameny pilně sbíral a také třídil. Mezi svými prameny rozeznává tyto skupiny: 1. „*senum fabulosa relatio*“ (tj. bájivé podání starců), pramen nejstarších pověstí z doby pohanské, o nichž sám Kosmas ponechává čtenáři rozhodnout, zdali jsou „*facta an ficta*“ (tj. zda se vskutku staly nebo jsou smyšleny); 2. „*vera fidelium relatio*“, to je pravdivé zprávy hodnověrných lidí, v nichž opět rozlišuje „*visa*“ a „*audita*“, totiž čeho byl sám očitým svědkem a o čem jenom slyšel. Mezi „*visa*“ jistě zahrnuje také své písemné prameny, z nichž některé připomíná, ale jiné zamlčuje, i když z nich přejímá, např. oblíbenou kroniku bavorského kronikáře Reginona (opat kláštera Prüm v Trevírsku, † 915) a jeho pokračovatele. Jako horlivý čtenář zajímal se patrně také o literární tvorbu soudobou, hlavně asi dějepiseckou, pokud to ovšem dovolovalo rukopisné šíření literárních děl. Je proto pravděpodobné, že poznal také první významnější dílo polského dějepisectví, latinskou kroniku, kterou na počest knížete Boleslava III. Křivoústého (1085—1138) složil o nějaký rok dříve nežli Kosmas svou Kroniku tak zvaný Gallus-Anonymus (snad v letech 1110 až 1117), a že se s ní ve svém díle nějak vyrovnal, pokud se dotýkala českých dějin a vztahů mezi Čechy a Poláky.

Z připomenutých pramenů jsou to především asi ty, které mu poskytl kapitulní archiv a knihovna, a to listiny i práce analistické a historiografické (např. privilegium moravské církve, privilegium pražského biskupství, privilegium kostela sv. Jiří, Krátké dějiny Moravy a Čech) a legendy (např. nějaký

Život a umučení sv. Václava, nejspíš legenda *Crescente fide* a Kristiánova, Oslava umučení sv. Václava a Život a umučení sv. Vojtěcha, nejspíše *Canapariûv* nebo *Versus*). Ale Kosmova nechuť uvádět věci známé a zároveň i stylistické pravidlo neopakovat ani sebe, ani dostupné prameny, způsobily, že o některých událostech pomlčel a spokojil se jenom odkazem na běžné prameny. Tím nás bohužel ochudil, neboť některé z těchto pramenů se nedochovaly (např. *privilegium moravské církve a kostela sv. Jiří*, *Krátké dějiny Moravy a Čech*), jiné se pro nás stávají spornými, protože Kosmas je uvádí a vyčerpává jenom neúplně a nepřesně (např. legendy o sv. Václavu a Vojtěchu).

V jeho díle se vyskytnou též nepřípustné hypotézy a konstrukce a dokonce i falsa, mezi nimiž je např. zakládací listina pražského biskupství od papeže Jana XIII. s neskrývaným výpadem proti slovanské liturgii⁶. Není to snad padělek vyrobený přímo Kosmou, ale Kosmas se ho rád chopil. To však už souvisí s jiným rysem Kosmovy povahy i dějepisické činnosti, že totiž nedovedl v sobě potlačit subjektivní nechuti anebo sympatie k některým osobám a věcem. Je příliš člověkem své doby, své církve, ba přímo pražské kapituly, a tyto zájmy stavovské a osobní povyšuje na kritické měřítko celé minulé i přítomné doby. Píše tedy „*cum ira et cum studio*“.

Moderní bádání, a vlastně již stará doba, odkryla také na mnohých místech nespolehlivost Kosmovu v chronologii, chybné datování událostí, u nichž se přesné časové údaje začínají teprve prvním historickým knížetem Bořivojem, a zjistila nesprávnosti v osobních datech, zejména u cizích panovníků. Ovšem leckterý tento poklesek lze omluvit chybami opisovačskými a písařskými, nepřehledností a snadnou záměnou latinských číslic apod. Zároveň však musí kritik Kosmův uznat jeho nesporné nadání historické, jeho třídící a rozlišovací smysl, s jakým dovedl odhadnout a označit spolehlivost a hodnověrnost svých pramenů. Kosmas podržel sice kronikářský způsob vyprávět události v pořadí jednotlivých let a dnů, někde ovšem vynecháváje léta, o nichž neměl zpráv, zejména v nejstarších obdobích, skrovných na přesnější zprávy, výjimečně, nejspíš z pohnutek tendenčních, též později (např. osmiletí 1074 až 1081), ale dovedl toto kronikářské podání oživit a nejednou učinit přímo napínavým svým smyslem pro kompozici vyprávěných příběhů a svým uměním slohovým a vypravěčským.

Kosmas je mistrným vypravěčem. Vypravěčskému cíli podřizuje často i historickou skutečnost, a proto ji stylisuje a dramatisuje, zejména pomocí dialogů, podle kompozičních pravidel, jak se tomu naučil zejména u římských historiků Sallustia a Livia, ale též četbou středověké historiografie, např. Reginona Prümského, Jana Canaparia, Gumpolda. Vypravěčské umění a především sloh si Kosmas osvojil na školách, zejména v Lutychu, i vlastní

⁶ I, 22.

četbou, a to římských klasiků, starokřesťanských básníků a církevních spisovatelů a bible. Ovšem to množství citátů a ohlasů z římského písemnictví,⁷ ze starokřesťanských básníků⁸ a z křesťanských filosofů a theologů⁹ neznamená ještě, že si Kosmas všechnu tuto moudrost a učnost osvojil četbou těchto autorů a jejich spisů. Mnohé z nich poznával jenom při školním vyučování grammatice, dialektice a rétorice jako příklady a doklady pro přednášené učivo a jako vhodná okřídlená slova a úsloví anebo se s nimi seznamoval v chrestomatiích¹⁰ z antických autorů i v komentářích k nim a v jiných pomůckách, jakých měl středověk dostatečnou zásobu. Těchto citátů a výroků dovedl však obratně užívat anebo je parafrázovat, rozvíjet a skládat v nové souvislosti a sestavy. Tím si vytvořil Kosmas, příklánějící se k zásadám literární školy lutyšské, zvláštní sloh, v němž se staré citáty v novém kontextu stávají zejména pro znalce klasické literatury římské a pro znalce bible zvláštní stylistickou pochoutkou. Živým příkladem, který táhl Kosmu k takovému slohu, byl sám jeho oblíbený učitel mistr Franco. Kosmas však nepřijímal jenom z básníků, nýbrž i z prozaiků, zejména z Reginona a z Canaparia, dokonce celá delší místa.

S oblibou užíval Kosmas slov básnických (poetismů), vzácných i hledaných, učeneckých, hojných epitet, přirovnání a metafor, často opět s názvuky na antickou mythologii a literaturu, nevyhýbal se ani slovním hříčkám, kořenil řeč příslovími, pořekadly, uchýloval se k frázím kuriálního stylu¹¹. Typickým znakem Kosmova slohu je záliba pro zvukové a rytmické uspořádání slov a vět. Projevuje se to předně členěním textu v kóla, to je v kratší úseky zdůrazňované na konci rytmicky a zároveň rýmy nebo asonancemi, takže vzniká rýmovaná próza; dále větnými klausulemi (rytmickými závěry vět), které se vyvinuly hlavně v listinném stylu papežské kanceláře a byly napodobovány i ve středověké literární próze, a konečně přímo užitím veršů: v Kronice je přes 200 daktylských hexametrů, většinou leoninských, a několik pentametrů, snad neúmyslných. Umělý sloh literární školy lutyšské, který si Kosmas osvojil za studií, byl ovšem módním slohem jeho mládí, ale v době, kdy skládal svou Kroniku, působil už poněkud starožitně, vyžíval se a vymíral zároveň s pokolením, k němuž náležel Kosmas a jeho přátelé.

Přes to, že Kosmas vložil do svého díla tolik knižních citátů a ohlasů, nebyl člověk uzavřený do knih a před životem. Zajímal se o přírodu a všiml si přírodních úkazů, které ovšem nejednou chápal a vykládal pověrečně jako předzvěst lidských a dějinných osudů. Cestami po vlasti seznámil se

⁷ Především z Vergilia, Horatia, Ovidia, Lucana, Persia, Statia, Iuvenala, Terentia, Phaedra, Catonových Distich.

⁸ Např. Sedulia, Prudentia, Paulina Nolana.

⁹ Např. Boëthia, sv. Augustina, Jeronýma, Řehoře.

¹⁰ To jsou výběry četby ze spisovatelů podobné našim čítankám.

¹¹ *Kuriální styl* je sloh listin v kanceláři papežského dvora (kurie).

s jejími přírodními poměry, zajímal se o starožitnosti a o památky na dávné doby a osoby a připomínal je, např. hrady Krakov, Tetín, Děvín, Libušín, Vlastislav, Přemyslovo pole u Stadíc, Přemyslovy lýkové střevice chované na Vyšehradě, Kazínu a Tyrovu mohyly, Durynkovu olši. Když pak navštívil Slovensko a slyšel tam v podání nějakého maďarského zpravodaje lidové slovenské pověsti o králi Svatoplukovi, rovněž je neopomněl zaznamenat ve své Kronice.¹² Ze zájmu o hudbu a zpěv zmiňuje se např. také o písni Hospodine, pomiluj ny¹³. Má postřeh pro detail a dovede i s vypůjčenými reminiscencemi a výrazovými prostředky názorně vykreslit výjev a živou situaci. Jako kněz rád vypravuje o zázračných příhodách, zejména takových, které napomáhají kultu domácích světců nebo posilují význam a vážnost duchovního stavu a mohou mu prospět také hospodářsky¹⁴.

Podle svých historiografických vzorů oživuje Kosmas vyprávěné příběhy napořád přímou řečí, jinde zase vymýšlí dopisy a snad i náhrobní nápisy (kněžny Hemmy). I když někde mohou být tyto řečnické projevy ohlasem skutečnosti, v podání Kosmově jsou jeho vlastními výtvoři anebo literárními parafrázemi, jak dokazuje také styl těchto projevů. Typická pro Kosmu je také záliba v přímých charakteristikách, v kratších povahopisech významnějších osob, především panovníků, biskupů a vynikajících duchovních. V těchto portrétech nejdou vycházet z tělesné charakteristiky, od níž pak přechází k duševním vlastnostem a k jednání a chování charakterisované osoby.

Kosmas vypravuje s epickou šíří a bezstarostně odbočí od hlavního děje, aby podal vtípnou anekdotu, někdy i rozpustilého a kluzkého obsahu, jako je např. příběh (ostatně nehistorický) o nezdařeném sňatku Matyldy Toskánské s bavorským vévodou Velfem¹⁵. Vyprávěné události rád glosuje a prokládá filosofickými a mravními úvahami, které nejdou vkládá přímo do úst historických osob. Didaktik a zároveň ctitel vtípných vyprávění se hlásí připomínkami zvířecích ezopských bajek¹⁶, čerpaných ovšem ze středověkých literárních úprav a ne ještě z nějaké lidové tradice.

Ačkoli byl knězem, nejeví se jako škarohlíd ani jako asketa dotčený reformními ideály a proudy, jaké tehdy vycházely z burgundského kláštera Cluny. Nezachovával celibát a kněžské svěcení přijal až v čtyřiapadesátém roce svého života; více nežli duchovním byl člověkem, který miloval život v celé jeho šíři, s jeho přednostmi i vadami, a proto se nad nimi nepohoršoval a dovedl se jim smířlivě a s pochopením usmát. Viděl a uvědomoval si také rozpory, stíny i krutosti feudálního společenského řádu a dovedl je vylíčit často názorně a drasticky, jako např. surovosti válečných akcí a zápasů o trůn, nebo neupřím-

¹² I, 14.

¹³ II, 14. ■ ■ ■

¹⁴ I, 37; II, 36, 47; III, 11.

¹⁵ II, 32.

¹⁶ I, 4, 5; II, 43.

nost, zjištění i podvodnost kněžského stavu, hlavně vyšší hierarchie; chápal to však jako nutné zlo, s kterým se nutno smířit a podle něhož je nutno se v životě zařídit. Proto Kosmas líčí tyto vady a nešvary upřímně a nezamlčuje je, neomlouvá ani nepřikrášluje, i když je prozrazuje na své příznivce a chlebedárce, přátele a osoby stavovsky blízké. Zdá se, že právě směšnost a humornost nějaké životní situace, v níž se projevíly takové nedostatky společenského řádu nebo osobního charakteru, a to většinou u osob společensky vysoko postavených, rozhodla o tom, že je Kosmas ve své Kronice uvedl, aby čtenáře pobavil a rozesmál¹⁷. Přecenili bychom takové příběhy a anekdoty, kdybychom v nich hledali něco víc, dokonce společenskou satiru nebo kritiku.

Ani latinská výchova, ani úspěšná církevní kariéra neodcizila Kosmu lidu s kterým se nestýkal jistě jenom ze svých úředních povinností, nýbrž ze skutečného zájmu o jeho život. Jeho řeči ostatně sám doma v rodině mluvil a pozorně se do ní zaposlouchal, stejně jako do jeho prastarých přísloví a pořekadel i do jeho filosofie. Ovšem jako vzdělanec své doby uměl a mohl se literárně vyjadřovat jenom latinsky; psal ostatně především pro duchovenstvo. Kosmas myslil a cítil česky a upřímně vlastenecky. Byl stoupencem přemyslovské státní politiky, která měla tehdy význam pokrokový: ideálem mu byly Čechy sjednocené pod přemyslovskou dynastií, zbavené státních rozvratníků a škůdců, ať jimi byli Vršovci, nebo členové panovnické rodiny, kteří chtěli rozbít jednotu státu pro osobní zájmy a sobecké choutky. Do tohoto politického plánu zahrnul i Moravu a nesouhlasil proto, aby se uvolnil její svazek s Čechami ať po stránce církevní, nebo světské politiky.

Kosmas byl zaujat proti židům a národnostem, s kterými české země sousedily, nejvíce proti Němcům a Polákům. S chutí proto vypravuje o židovských pogromech, jimiž se obohacovali čeští panovníci, a též o polských, uherských a především německých nezdarech v české politice, jako např. o porážce vojska císaře Jindřicha III. roku 1040, o vyhnání všech Němců z Čech, když nastoupil Spytihněv roku 1055, o rázném odmítnutí Němce Lance, kterého chtěl mít Vratislav biskupem. Právě příběh o Lancovi¹⁸, který se stal Kosmovi vítanou záminkou k vášnivě obraně nároků a práv domácího duchovenstva proti vysokým církevním hodnostářům cizího, německého původu, ukazuje, že Kosmovo protiněmecké zaujetí vyvěrá také z hospodářských podmínek tehdejšího života u nás, že se tu už projevuje řevnivost feudálů domácích na cizí, s nimiž by se měli nebo museli dělit o své majetky a zisky. Přes tuto národnostní nevraživost, vyvěrající z feudálního patriotismu, nebyl však Kosmas slepě stranický k cizincům a uznával jejich dobré osobní vlastnosti, i když je pokládal za národnostní nebo stavovské nepřátele a konkurenty; chválí např. pražské

¹⁷ II, 14, 25, 27, 32, 33; III, 62.

¹⁸ II, 22, 23.

biskupy původem Němce, např. Dětmara († 982) a Thiddaga († 1017), kteří ovšem znali slovanský jazyk, i jejich nástupce a jiné kněžské hodnostáře.

Feudální patriotismus je také příčinou, že se u Kosmy a u příslušníků jeho vrstvy nevyvinulo ještě povědomí slovanské sounáležitosti a ani se ještě necítila nutnost společné slovanské politiky. Srovnáním se soudobým ruským letopiscem mnichem Nestorem, který byl odchován církevněslovanskou osvětou a literaturou a psal slovanským jazykem a u něhož se právě přihlašuje dosti silné slovanské povědomí, uvědomujeme si zároveň, jak Kosmovi bránila dojít k podobnému stanovisku také jeho latinská výchova a západní kulturní i politická orientace, kdežto u Nestora už samo slovanské písemnictví, spojující ještě v té době společným literárním jazykem rozličné slovanské národnosti, muselo vést k jakémusi povědomí o slovanské příbuznosti a jednotě.

Avšak Kosmas nejen česky cítil, nýbrž také česky myslil, i když dával svým myšlenkám bohatou latinskou formu jazykovou. Tuto českost dosvědčují v jeho díle hojná bohemika, zejména vlastní jména, která Kosmas i v latinském kontextu náležitě česky vyjadřuje a skloňuje, i připomínky vhodných přísloví a úsloví, která ovšem musel překládat a parafrázovat, aby jim latiníci cizinci porozuměli. Připomíná např. tato pořekadla a přísloví, obvyklá mezi lidem: „Illud nec ipsa potest recuperare Kazi“ (to nedovede ani Kazi navrátit), když se něco ztratilo a není naděje, že se to opět získá; „sicut vulgo dicitur: Duo cattí uno sacco capti insimul esse non possunt“ (jak se obecně říká: Dva kocouři do jednoho pytle chycení pohromadě býti nemohou); „quis enim ignorat, quod camisia propior sit corpori quam tunica?“ (kdopak by nevěděl, že je košile tělu bližší než kabát?). Jinde zase myslí česky, když píše: „calix ... duas... habuit ansas, quod nos vulgo dicimus aures“, tedy „kalich měl dvě držadla, nebo, jak obecně říkáme, ucha“; „per prerruptam viam, quod vulgo dicitur per caudam urbis“, to je „po příkré cestě, kde se obecně říká na opyši (ocasu, ohonu) hradu“.

Cenu díla Kosmova poznala již jeho doba a také budoucí pokolení ji uznávala. Vnější svědectvím o jeho stálé životnosti je patnáct dochovaných rukopisů a tři zlomky i devatero vydání původního textu tiskem, počínajíc rokem 1602, kdy kronika vyšla po prvé péčí německého učence Marquarda Frehera.

Pro nás Čechy má dílo Kosmovo podobný význam jako např. pro Franky *Historia Francorum* Řehoře Tourského (†594), pro Langobardy *Historia Longobardorum* Pavla Diacona (†799), pro Rusy staroruská *Povest' vremennych let* mnicha Nestora, s prací Kosmovou současná, anebo pro Poláky mnohem mladší *Historia Polonica* polského dějepisce Jana Długosze (1415—1480).

Právem byl Kosmas obrazně označen za „skutečného Hérodota své země“, a to Františkem Palackým, který věnoval Kosmovu dílu první důkladnější kritický rozbor ve svém památném díle *Würdigung der alten böhmischen Ge-*

schichtsschreiber, 1830 (Ocenění starých českých dějepisců). Kosmas má totiž pro český dějepis stejně zakladatelský, epochální význam jako pro starořeckou historiografii Hérodot (asi 485—425), kterého už starověk ozdobil čestným názvem „otec historie“ a na kterého upomíná Kosmas také jinými vlastnostmi svého díla, hlavně zájmem o pravěké dějiny svého národa, jak se odrážejí v lidových pověstech a tradicích, i tím, že chápal práci historikovu a jeho literární dílo nejen jako projev písemnictví naukového, nýbrž i jako projev činnosti umělecké, a že dal podnět a příklad k dalšímu dějepisnému bádání a spisování.

Nejdůležitější vydání latinského textu Kosmovy kroniky pořídil (po vydání Josefa Emlera ve FRB II, 1874) Berthold Bretholz, *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*, Berlin 1923 (v *Monumenta Germaniae historica*, Nova series, tomus II); kritické připomínky k této edici napsali Václav Novotný, ČMM 48, 1924, str. 250n., Gustav Friedrich, ČČH 30, 1924, str. 337n., a Václav Hrubý, Na okraj nového vydání Kosmovy kroniky, ČMM 49, 1925.

Český překlad pořídil Václav Vladivoj Tomek (vyšel při vydání ve FRB a pak samostatně v knize *Kosmův letopis český s pokračováními kanovníka Vyšehradského a mnicha Sázavského*, 1882) a po něm nově Karel Hrdina, *Kosmova Kronika česká*, 1929 (3. vydání 1950).

Literaturu zaznamenávají: Čeněk Zíbrt, *Bibliografie české historie 2*, 1902, č. 2223n.; Václav Novotný, *České dějiny I*, 2, 1913, str. 745, 746n.; Jan Jakubec, *Dějiny literatury české I*, 1929, str. 47n.; Josef Klik, *Bibliografie vědecké práce o české minulosti za posledních čtyřicet let*, 1935, str. 43, č. 430; Jaroslav Charvát v *Díle Františka Palackého I*, 1941, str. 104n.; *Bibliografie české historie za léta 1937—1941* (sestavila Stanislava Jonášová-Hájková), 1951, str. 46, č. 839, 840.

Z novějších prací uvádíme: Antonín Kolář, *Kosmovy vztahy k antice*, *Sborník filosofické fakulty university Komenského III*, 1925, č. 28; Václav Flajshans, *Naše nejstarší jména osobní*, *Naše řeč* 10, 1926; Jan Vilikovský, *Několik poznámek ke Kosmovi*, ČČH 34, 1928; týž, *Versus de passione S. Adalberti*, *Sborník filosof. fak. univ. Komenského VI*, 1929, č. 53; k tomu Bohumil Ryba, LF 57, 1930, str. 392n.; týž, *Kosmova vědomá nevědomost*, ČMM 54, 1930; Max Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters III*, 1931, str. 461 až 466; Rudolf Urbánek, *Legenda tzv. Kristiána ve vývoji předhusitských legend ludmilských a václavských a její autor I—II*, 1947—1948 (heslo *Kosmas* v *rejstříku II*, str. 457); Václav Richter, *Rodiče Jindřicha Zdika*, ČMM 69, 1950; První pokračovatelé Kosmovi (k vydání připravil, doslovem a poznámkami doprovodil Karel Hrdina, úvod napsal Zdeněk Fiala), 1950; Zdeněk Nejedlý, *Staré pověsti české jako historický pramen*, 1953; F. M. Bartoš, *Kosmas a Gallus. Čech a Lech* (Česko - polský sborník vědeckých prací 1, 1955); týž, *Nejstarší kronika polská a její český původ*, VČA 61, 1952; týž, *Betlémská kaple a kronikář Kosmas*, *Křesťanská revue* 25, 1958; Antonín Škarka, *Kosmas*, *Česká literatura* 5, 1957; Maria Wojciechowska, *Ze studiów nad rękopisami Kosmasa*, *Sborník historický* 5, 1957.

ČÁST DRUHÁ

VZNIK ČESKY PSANÉ LITERATURY
A JEJÍ ROZVOJ VE 14. STOLETÍ

(Od poloviny 13. století
do prvních let 15. století)

POČÁTKY NOVÉHO VÝVOJOVÉHO OBDOBÍ

v životě hospodářském, sociálním, politickém i kulturním lze pozorovat od prvních let 13. století, kdy se na místo naturální směny tlačí do popředí směna peněžní. Tato přeměna ve způsobu směny byla důsledkem dalšího rozvoje výrobních sil a pokročilejší dělby práce, oddělení řemeslné výroby od zemědělství, kolonisace a růstu měst, s nímž souvisel rozvoj obchodu. Nenastala ovšem naráz; peníze byly známy už dávno dříve, ale nyní nabývala peněžní směna rozhodujícího významu. Tak nastal přechod k peněžní formě feudální renty, a to mělo rozhodující vliv na nové utváření sociálních vztahů a kulturního života; raný feudalismus přešel ve feudalismus vrcholný.

Ve srovnání s raným feudalismem stala se tehdy společenská struktura složitější, a to zejména tím, že se v sociálním a později i v kulturním životě objevil nový činitel, města. Jejich hospodářská síla umožnila posledním Přemyslovcům (Václav I. 1230—1253, Přemysl Otakar II. 1253—1278, Václav II. 1278—1305) vybudovat silnou feudální monarchii, která hrála důležitou úlohu v celé Evropě a za Karla IV. v druhé polovině 14. století se stala jádrem obnovené římské říše.

Hospodářský a politický rozvoj našich zemí v 13. a 14. století nesl s sebou i rozvoj hmotné kultury; jeho výrazem je gotické umění, které vytvořilo památky vysoké hodnoty stejně v architektuře jako v sochařství a malířství. Nový sloh se uplatňoval nejdříve ve stavbách chrámových a klášterních a dosti brzo pronikl ke dvoru a šlechtě, stál však poměrně dlouho mimo města a venkov jakožto sloh exklusivní. Jakmile se však gotické umění dostalo do městského a lidového prostředí, začalo ztrácet svůj výlučný charakter a přibližovalo se skutečnosti — podobně jako tomu bylo v období raného feudalismu u slohu románského. Tato asimilace gotiky českým prostředím probíhá od počátku 14. století.

V literárním životě pozorujeme vývojový předěl poněkud později než v oblasti hospodářské, politické a výtvarné. Náznaky nového vývojového období jsou zde patrné asi od poloviny 13. století, ale podstatnou změnu lze pozorovat až na prahu století následujícího, kdy se začala výrazně uplatňovat jako

spisovný jazyk čeština. Tak se vytvářely podmínky pro to, aby vznikla vázanost české literatury na český jazyk, kterou naše literatura před koncem 13. století neznala. V dalším vývoji se pak česky psaná literatura rychle dostávala do popředí celého literárního procesu a nastalo období jejího rychlého rozvoje, který byl současný s asimilací gotického umění výtvarného. V tomto velkém rozmachu česky psané literatury je vlastní pathos literárního vývoje od konce 13. století až na práh doby husitské.

Literární vývoj v období vrcholného feudalismu probíhal ve dvou vlnách, mezi nimiž tvoří časový předěl asi padesátá léta 14. století. V těchto dvou vývojových fázích se odráží vývoj sociální, totiž příznaky a zrání první velké krize feudalismu, která se začala ohlašovat od poloviny 14. století. V literárním životě měla ovšem každá z těchto fází svou specifickou náplň i pokud jde o vývoj literatury k lidovosti. Pro první fázi bylo charakteristické úsilí o laicisaci literární tvorby a soutěž česky psané literatury s literaturou německou a latinskou. V tom se odrážela účast šlechty na literárním životě. Druhé fázi dávalo ráz pronikání zájmů měšťanstva a lidových prvků do písemnictví a v souvislosti s tím přecházela laicisace literatury v proces další, v proces demokratisace. Ke konci 14. století pak dosáhla naše literatura dílem Tomáše ze Štítného jednoho ze svých vrcholných bodů a zároveň jednoho z vrcholných bodů celé evropské kultury.

Tento prudký vývoj česky psané literatury nebyl ovšem bez překážek a bojů a není snad třeba zvláště zdůrazňovat, že v něm literatura musila řešit i složité problémy umělecké, neboť bylo nutno vytvořit taková díla, která by byla schopna soutěžit s cizojazyčnými vzory. Všechny tyto úkoly vyřešila však rychle rostoucí česká literatura se zdarem, nepochybně i proto, že se mohla zčásti opírat o slovesnou kulturu lidovou.

Čtrnácté století se nám tak jeví jako „veliké“ století naší starší literatury. Literatura tohoto století se nazývá někdy staročeskou v užším slova smyslu, podobně jako jazyk 14. století se zpravidla nazývá staročestinou.

*

V kulturním životě za vrcholného feudalismu mělo stále ústřední postavení duchovenstvo. Církev zmohutněla hospodářsky, zejména se zvětšila její pozemková držba; na konci období vlastnila církev skoro polovinu veškeré půdy a stala se proto rovnocenným partnerem světských feudálů. Vnější projevem toho je vymanění ze závislosti na světských feudálech, probíjované biskupem Ondřejem (1214—1224). V důsledku tohoto mocného postavení církve zůstávalo dlouho v její rukou také vzdělání. Církev vtiskovala ráz nejen školství, ale veškeré vědě, jejímž vrcholným projevem byla církevní služící scholastická filosofie, a ovládala také umění, které bylo připoutáno k náboženskému životu, ať už šlo o architekturu, sochařství, malířství nebo hudbu.

Tak se stala církev největší ideologickou oporou feudalismu, a proto také společenská krize, která se objevila v druhé polovině 14. století, nejnápadněji se projevila v oblasti náboženské a v útocích na církev, ať už šlo o útoky theologů, nebo o lidové sekty.

Slovo scholastika znamená původně školskou vzdělanost, později se jeho význam zúžil na filosofii a teologii. Scholastika usilovala o vybudování ucelené filosofické soustavy, která by racionálně podepřela církevní dogmata (články víry). Scholastikové pracovali výkladem spisů církví uznávaných autorit a neměli smyslu pro vlastní poznávání přírodní zákonitosti; proto rozvinuli deduktivní metodu, která je pro celý středověk typická. Začátky scholastiky spadají do 9. století (Jan Scotus Eriugena, † 877), vrcholu dosáhla ve 13. století ALBERTEM VELIKÝM († 1280) a TOMÁŠEM AQUINSKÝM († 1274), jehož filosofický systém je oficiální filosofii římské církve dodnes (tomismus). Renesanční věda se od scholastiky prudce odvrací a užívá tohoto slova ve smyslu pejorativním (scholastik = sofista nebo zkostrnatělý dogmatik). — Přesto, že světový názor církve byl idealistický, nepodařilo se jí potlačit materialismus a boj idealismu s materialismem propukal latentně v hlavním ideologickém sporu středověkých scholastiků, ve sporu o obecné pojmy. Zde vznikly dva směry, *nominalismus* (učící, že obecné pojmy reálně neexistují, že jsou to pouhá jména) a *realismus* (učící, že obecné pojmy mají reálnou existenci); v nominalismu se uplatňovaly tendence materialistické.

Z lidových sekt (kacířů) na naše země působili zejména *valdenští*. Sektu založil lyonský kupec PĚTR VALDES († asi 1217 v Čechách), který vyjádřil odpor utlačovaných vrstev k vykořisťovatelům důrazem na chudobu. Této propagandě chudoby, namířené též proti hromadění církevního majetku, čelila církev zřízením žebravých mnišských řádů, *františkánského* a *dominikánského*. Oba řády měly veliký vliv na široké vrstvy lidu jakožto řády kazatelské a uplatnily se na universitách, kde se z jejich příslušníků rekrutovala řada vynikajících profesorů. Proti kacířům se církev bránila také jejich přímým pronásledováním. Za tím účelem zřídila *inkviziční soudy* (hlavně z dominikánů). U nás se s nimi setkáváme v padesátých letech 13. století.

I když si církev udržovala ideologickou nadvládu, přece jen v literárním životě pomalu ztrácela své výlučné postavení, neboť se od konce 13. století hlásily k slovu zájmy šlechty, která sílila a oddělovala se od krále i od lidu jako zvláštní stav. Rostoucí význam šlechty a její hospodářská moc se projevily pochopitelně nejen v jejích nárocích politických, ale i v nárocích na přepych a v zájmu o kulturní hodnoty. Šlechta se začínala aktivně zajímat o literaturu a hledat v ní mluvčího svých nároků. Tím přestala být literatura výlučnou oblastí kněžstva a změnil se i její hrdina: není tu už pouze světec, ale na jeho místo se tlačí světský člověk, rytíř. Právě v tom se ohlašoval začínající proces laicisace literatury, který byl prvním krokem v jejím vývoji k lidovosti. Vývoj k lidovosti byl pak uspišen nástupem nové vrstvy, měšťanstva, jehož zájmy do literatury pronikaly od druhé poloviny 14. století.

Laicisace literatury neprobíhala však přímočaře; připravovala ji tvorba německá, kterou podporovali poslední Přemyslovci a v které ve 13. století našla zálibu část naší šlechty. Vznikající tvorba českým jazykem, jejíž první vynikající díla máme z doby okolo roku 1300, vyrůstala tak vlastně ve dvojím

zápase, na jedné straně v zápase s literaturou latinskou, která se ovšem vyvíjela i dále, a na druhé straně v soutěži s literaturou německou.

Pro literární život 13. a 14. století jsou ve srovnání se starší dobou důležité dva rysy, neznalost písma u publika, pro něž je literatura vytvářena, a nové začlenění básníků z povolání do společnosti. Oba tyto rysy jsou vlastně jevem novým: ve starší době, kdy bylo jediným tvůrcem a hlavním nositelem literárního života duchovenstvo, nepadala v úvahu jako rozhodující činitel ani neznalost písma u publika, ani existence spisovatele z povolání, neboť měla rozhodující převahu slovesnost ústní.

Na neznalost písma u publika 14. století se ovšem nesmíme dívat očima dnešními. Tehdejší šlechtic nepokládal znalost písma za potřebnou, nepatřila do souboru požadavků, které doba kladla na jeho vzdělání. Neznalost písma měla však veliký vliv na formu literárního díla, neboť si vynucovala zaměření na hlasitý přednes. Toto zaměření se pak projevovalo ve svérázných postupech kompozičních i stylistických.

Pro kompozici je charakteristická schematičnost delších skladeb. Tato schematičnost se projevuje zvláště v prostém řadění motivů na způsob kroniky a vyplývá ze snahy, aby se posluchač v dlouhém přednášeném díle snáze orientoval. Proto autor s oblibou opakuje např. některé motivy a během vypravování se namnoze obrací k publiku a oslovuje je.

Ve výstavbě jazykové je důsledkem zaměření na posluchače verš, který má dlouho postavení téměř výlučné. Zde nešlo jen o důvody mnemotechnické, ale i o to, že využití rytmických možností jazyka usnadňuje posluchači vnímání textu. Proto také měl verš daleko širší uplatnění, než jaké má v literatuře moderní. Nebyl spjat s určitými literárními druhy nebo tématy, ale byl znakem „literárnosti“ jazykového projevu. Zpravidla to je verš osmislabičný, pro různá témata a druhy je však odlišován větší nebo menší přesností v podkládání těžkých dob slovními přízvuky (od verše blízcího se dnešnímu verši sylabotonicému až po verš čistě sylabický), větší nebo menší přesností v počtu slabik (od verše zachovávajícího přesně počet slabik až po verš tak zvaný bezrozměrný) a vazbou buď do strof, nebo do dvojverší.

Při neznalosti písma u většiny publika byli pro literární život stále důležití recitátoři z povolání, tak řečeni žakéři nebo žertéři (máme o nich zprávy od 12. století). Namnoze stáli blízko lidu, dobře jej znali a vnášeli do svého repertoáru prvky lidovosti. Lze předpokládat, že právě tito žertéři mohli těžít z lidové ústní slovesnosti, a tím si vysvětlíme jazykovou vyspělost nejstarších dochovaných literárních památek psaných česky, kulturu, která není představitelná bez dlouhé tradice slovesné tvorby v českém jazyce.

Přesto, že se recitátoři z povolání pohybovali namnoze mezi lidem, nejstarší dochované texty česky psané literatury nepoukazují nikterak k tomu, že by mezi žertéři byli i básníci,

kteří skládali verše pro lidové publikum; lze však předpokládat, že přednášeči měli ve svém repertoáru skladby hovící lidovému vkusu. Reflexem tohoto repertoáru počítajícího s lidovým vkusem mohou být některé mladší literární památky, např. mastičkářská scéna.

Vedle recitátora z povolání vytvořilo si 13. a 14. století i básníka z povolání. Tito básníci se živili patrně tím, že spoléhali na podporu mecenášů, jak lze soudit podle analogie s německými básníky, kteří žili u nás ve 13. století na dvoře královském a na dvorech některých příslušníků nejvyšší šlechty. Pocházeli patrně z příslušníků inteligence, namnoze to byli nezaměstnaní vzdělanci; tím si také vysvětlíme jejich dobrou znalost soudobé literární teorie, o které nás přesvědčují téměř všechny dochované literární památky. Básnické teorii se totiž učilo na latinských školách a naši básníci se snažili přenášet požadavky středověké poetiky, s nimiž se na škole a četbou latinské literatury seznámili, do skladeb psaných v národním jazyce. Proto nacházíme v našich středověkých památkách psaných česky nejdůležitější rysy soudobé literatury latinské.

Podle rukopisů chovaných v našich knihovnách je vidět, že u nás byly známy obě populární středověké příručky poetiky, *Poetria nova* (Nový způsob básnění) Angličana GOLFREDA DE VINOSALVO (Galfrede, Geoffroi de Vinsauf) a *Laborintus* (asi „Vnitřní práce“ [novotvar utvořený ze slov „labor intus“]) německého mistra EBERHARDA; obě vznikly brzo po roku 1200. Rovněž byl u nás známý spis *Viaticus dictandi* (Příručka o skládání listů) od mistra TIBINA. Tibinus učil v padesátých až sedmdesátých letech na různých místech ve střední Evropě rétorice a napsal několik spisů zakládajících se na Galfredovi a Eberhardovi.

Pro středověkou básnickou teorii je charakteristický nedostatek zájmu o původnost literárního díla v dnešním slova smyslu. Proto se také většina našich památek z této doby zakládá na cizích, většinou latinských pramenech. Taková díla však nelze hodnotit jako překlady; z hlediska středověkého to byla díla původní. Středověk originalitu v dnešním slova smyslu prostě neznal a nesnažil se o ní, spíše naopak, středověký člověk kladl důraz na objektivní složku v umění, to je na prameny. K vlastní invenci se stavěl krajně nedůvěřivě. Nešlo mu o nový obsah, netoužil po něm, ale tím více se soustřeďoval na formu; odtud to veliké úsilí věnované formě v poetické teorii.

Tento rys, charakteristický pro celý středověk, je dán postojem středověkého vzdělance k světu a deduktivním způsobem myšlení, který z tohoto postoje k světu vyplýval. Středověký vzdělanec nepokládal materiální svět za skutečnou realitu, jedinou skutečností mu byl svět nadpозemský. Pozemský svět pokládal za pouhý odlesk světa nadpозemského, který se mu jevil jako věčný a neměnný. Proto také středověký vzdělanec nedůvěřoval vlastním poznávacím schopnostem. Vše bylo dáno, vše bylo obsaženo v bibli a ve spisech autorit; hledat pravdu nemělo pro středověkého člověka smysl, neboť se domníval, že pravda mu byla dána jednou provždy. To se projevovalo pak i v pojetí básnické tvorby; nešlo o tvorbu v dnešním slova smyslu, nýbrž

o skládání daných prvků v novou mozaiku. Umělecká hodnota díla se neposuzovala podle původu jednotlivých prvků, nýbrž podle toho, jak byly skloubeny v nový tvar.

To se ovšem výrazně projevovalo ve způsobu zobrazování světa. Středověká feudální literatura nechtěla zobrazit svět v jeho rysech individuálních, nýbrž v jeho rysech věčných a neměnných. S tím souvisel i její zájem o hotové, obecně známé typy; nechtěla např. zachytit rytíře českého, ale usilovala o zobrazení ideálu rytíře vůbec, a proto sahala k postavě Alexandra Velikého. Sledujeme-li však umělecký obraz podrobněji, vidíme, že se i do těchto „nadčasových“ obrazů prodírala aktuální skutečnost. Daleko více však pronikal zájem o přítomnost v takových útvarech, kde básník překročil rámeček feudální třídy a stal se mluvčím zájmů měšťanstva a lidu.

O společenských poměrech na venkově v době od poloviny 13. století do roku 1419 viz František Graus, *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské II*, 1957. — Společenskou i kulturní situaci doby Karla IV. na základě dobových pramenů líčí Čtení o Karlu IV. a jeho době (uspořádal a z latiny přeložil František Heřmanský, úvod napsal a při výběru látky spolupracoval Zdeněk Fiala), 1958.

Obecně o problematice literatury ve vrcholném středověku pojednávají: Henning Brinkmann, *Zu Wesen und Form mittelalterlicher Dichtung*, Halle 1928; Jan Vilikovský, *Písemnictví českého středověku*, 1948; Antonín Škarka, *Literatura bez autorů a bez generací*, LF 72, 1948.

O uměleckých prostředcích naší středověké literatury psal např. Josef Hrabák, *Umělecké hodnoty našeho středověkého písemnictví* (v knize *Studie ze starší české literatury*, 1956; zde i další literatura). — Srov. též úvod Josefa Hrabáka k Výboru ČSAV.

Středověkou básnickou teorií se zabýval Charles Sears Baldwin, *Medieval Rhetoric and Poetic*, New York 1928. — Nejdůležitější středověké poetiky s rozбором vydal Edmond Faral, *Les Arts poétiques du XIIe et XIIIe siècle*, Paris 1924. O mistru Tibinovi psal Karel Doskočil, *Mistr Dybin, rétor doby Karlovy*, *Zprávy Českého zemského archivu* 11, 1948.

O kulturních poměrech v našich zemích za Přemysla Otakara II. snesl mnoho materiálu Václav Novotný, *České dějiny I*, 4, 1937; o době za posledních Přemyslovců a na počátku vlády Lucemburků (do roku 1320) Josef Šusta, *Dvě knihy českých dějin* (1917 a 1919; 2. vydání 1926 a 1935 se stalo základem II. dílu *Českých dějin*).

POČÁTKY LAICISACE A ZČEŠTĚNÍ LITERATURY

(Od poloviny 13. století do poloviny 14. století)

Pro první fázi vrcholného feudalismu je charakteristický rychlý a stále vzestupný hospodářský vývoj našich zemí, podmíněný rozvojem měst a kolonizací. Systematická kolonisace probíhala zejména na královských a církevních statcích. Nezdá se sice, že se u nás vytvořily kolonizační velké ucelené cizí oblasti, přesto se však objevovaly jinojazyčné ostrovy uvnitř země, a tím se zesilovaly rozpory uvnitř společnosti. K vzniku dalších rozporů přispívala města, která se v 13. století prudce rozvíjela a v nichž měl vládu německý patriciát. Tak se vyvíjelo napětí jednak uvnitř měst mezi patriciátem a chudinou, jednak mezi městy a šlechtou. Města se totiž stávala šlechtě nebezpečným konkurentem pro svou rostoucí hospodářskou moc, s níž silily i ambice patriciů. Ale i na vesnici se zesilovala sociální diferenciacce souběžně s tím, jak se měnila renta naturální v rentu peněžní.

Za posledních Přemyslovců byl hospodářský vývoj ještě urychlen těžbou stříbra a upevněním měny po reformě Václava II., který zavedl pevnou minci, pražský groš. Tím vším se napětí mezi společenskými vrstvami proti starším obdobím zesílilo a situace se stala složitější. Do popředí politického života se tlačila šlechta, která bojovala na jedné straně s královským dvorem a na druhé straně s městským patriciátem. Protože obojí její nepřátelé byli prosyceni německým živlem, nabýval boj šlechty namnoze rázu národnostního, a tak probíhal paralelně s bojem městské chudiny proti stoupajícímu útlaku patriciátu. Po vymření panujícího rodu roku 1306 nabyla šlechta klíčového postavení ve státě a na celé desetiletí za krále-cizince, Jana Lucemburského, stala se rozhodujícím politickým činitelem.

To všechno se odráží v literatuře, v níž došlo k složitému vyrovnávání mezi tvorbou latinskou, německou a českou a v níž se vedle zájmů duchovních začaly projevovat stále důrazněji i zájmy laické.

Rozvoj literatury byl podporován i celkovou vysokou úrovní vzdělanosti v Čechách, která byla ovšem v rukách duchovenstva. Vzdělání poskytovaly školy farní, klášterní a kolegiální.¹ Největšímu věhlasu se těšily pražské

¹ *Kolegiální školy* byly při chrámech se sborem kanovníků bez biskupa. — *Kanovníci* byli původně pomocníci biskupovi; jejich sbor tvořil tak zvanou kapitolu. Později byly korporace kanovníků zřizovány i jako samostatné, nezávislé na biskupovi (např. kapitula na Vyšehradě); podle toho se rozeznávaly kapituly katedrální (biskupské) a kolegiální (bez biskupa).

školy u sv. Víta a na Vyšehradě. Tyto školy nahrazovaly vlastně artistickou fakultu; učilo se na nich sedmi svobodným uměním a navštěvovali je i žáci ze zahraničí. Pro nejvyšší vzdělání však museli Čechové jezdit na zahraniční university. Počet českých studentů v cizině byl velmi značný, takže např. v Bologni tvořili na universitě jeden z „národů“². Dokladem rostoucího sebevědomí a rostoucích kulturních nároků je konečně i plán Václava II. na zřízení university, který však nebyl uskutečněn.

*

V takovémto kulturním prostředí se pochopitelně slibně rozvíjela především tvorba latinská, určená duchovním, kteří si udrželi výlučné postavení v literární tvorbě po celé 13. století a mezi nimiž bylo mnoho podporovatelů vědy a umění, zejména pražští biskupové Řehoř z Valdeka (1296 až 1301) a jeho nástupce Jan IV. z Dražic (1301—1343). Tvorba se soustřeďovala na literární druhy, které byly pěstovány již dříve, a rozvíjela se zejména v kláštorech.

Důležitým jejím střediskem byl např. Svatojiřský klášter na Pražském hradě, kde se skládaly jednotlivé i cyklické duchovní písně (hymny, tropy) a kde se intenzivně pěstovalo středověké liturgické drama; dramatický obřad Návštěvy božího hrobu byl zde doplněn vážně pojatou scénou mastičkářskou, líčící, jak se cestou k božímu hrobu zastaví tři Marie u prodáváče mastí, aby nakoupily potřeby pro balzamování Kristova těla. Z podnětu dcery krále Přemysla Otakara II. Kunhuty, abatyše tohoto kláštera, složil též dominikán KOLDA z KOLDIC († mezi 1323—1327) rytmickou rýmovanou prózou latinskou parabolu *De strenuo milite* (O statečném rytíři), v níž zobrazuje vykupitelské dílo Kristovo podobenstvím rytíře, který podnikl dlouhou pouť a veliké boje, aby osvobodil svou snoubenku (= duši) odvláčenou nepřítelem (= ďáblem). Vedle toho napsal pojednání *De mansionibus coelestibus* (O příbytcích nebeských). Parabola výmluvně ukazuje, jak zesílil význam rytířství.

Jiným střediskem literární tvorby byl Zbraslavský klášter, kde vznikla podrobná *Chronicon Aulae Regiae* (Zbraslavská kronika), vedle Kosmovy kroniky nejvýznamnější historické dílo našeho středověku. Počal ji psát mnich Ota jako legendární dílo oslavující zakladatele kláštera, Václava II. Pokračovatel Otův, pozdější opat kláštera PETR ŽITAVSKÝ, ji rozšířil na kroniku celých Čech, sahající až po rok 1338. Petr byl původem Němec, ale Žitava, z níž pocházel, patřila k českému království a Petr srostl s českým prostředím a stal se mluvčím českých zájmů. Jeho kronika má veliký význam historický, ale i literární. Petr, který byl i jinak literárně činný (složil didaktickou báseň o pravidlech

² Středověké university se dělily podle oborů na fakulty, a organizačně také podle původu mistrů a studentů na národy; obojí toto dělení se křížilo.

řeholního života a sbírku kázání), ukazuje se zde jako vynikající stylista obeznámený se středověkými poetikami. Usiloval o elegantní slovesný výraz a liboval si v básnických přirovnáních a slohových ozdobách. Proto také prokládal své vypravování rýmovanými hexametry. Po stránce ideové vyjadřuje názory duchovního feudála, není však slepý k stinným stránkám duchovenstva, zejména k jeho hrabivosti. Pro všechny tyto vlastnosti jeho dílo patří k vrcholům naší latinské tvorby ve 14. století.³

Historické dílo Petra Žitavského nebylo ve své době ojedinělé, neboť zájem o historii byl značný. Dokládají to na příklad letopisy tradičně označované jako druhé pokračování Kosmy. Je to svod letopisných záznamů několika autorů o událostech let 1186 až 1283. Nejvýznamnější jsou z nich dva letopisy poslední, pro které se ustálily české názvy *Příběhy krále Přemysla Otakara II.* a *O zlých letech po smrti krále Přemysla Otakara II.* Druhé z těchto vypravování zaujme i dnešního čtenáře otřesným líčením hrůz trudné doby braniborské okupace v letech 1278 až 1283. — Na Kosmu a jeho pokračovatele navázal pak FRANTIŠEK PRAŽSKÝ († asi 1362), který na popud biskupa Jana z Dražic měl vyličit události od roku 1233 do své doby. Svou kroniku, kterou zpracoval ve dvou redakcích, dovedl do roku 1353. Čerpal hlavně z Petra Žitavského.

S českým prostředím souvisí i pokus o světovou kroniku, latinský spis *Chronicon Martimiani* od opavského rodáka MARTINA POLONA († 1279). Tato „kronika papežů a císařů římských“ si pro svou přehlednost získala proslulost po celém tehdejší vzdělaném světě a na konci 14. století byla přeložena i do češtiny.

Vedle historie se pěstovala intensivně i legenda. Legenda s historií se vlastně do jisté míry prostupovaly, jak je vidět i z původního záměru prvního skladatele Zbraslavské kroniky. Ze snahy oslavit latinským životopisem zakladatele kláštera vznikaly i jiné literární památky. Tak byl zpracován život zakladatele premonstrátského kláštera v Teplé *blahoslaveného Hroznaty* a zakladatelky prvního českého kláštera klarisek *blahoslavené Anežky* (dcera Přemysla Otakara I., † 1282). Legenda o blahoslavené Anežce byla složena někdy okolo roku 1320 jako legenda kanonisační.⁴ V polovině 14. století vznikla i nová prokopská legenda, tak řečená *Vita maior* (Větší život — srov. str. 55). Vedle toho se dostávají do Čech i legendy o cizích světcích. Zvláštní oblibě se těšil veliký svod prozaických legend pořizený před rokem 1260 italským dominikánem Jakubem de Voragine (1230—1298) a zvaný *Legenda aurea* (Legenda zlatá).

Se vzrůstajícím významem českého státu rozvíjela se i činnost české královské kanceláře a veřejné notářství, které vzniklo podle italského vzoru.

³ V Zbraslavském klášteře vznikl též okolo poloviny 14. století oblíbený mystický spis *Malogranatum* (Granátové jablko), který měl později vliv na Matěje z Janova a Tomáše ze Štítného.

⁴ *Kanonisace* = prohlášení za svatého. Ke kanonisaci musela být složena zpráva o světcově životě a o zázracích, které se k světcovi vázaly.

Podnětem k jeho vzniku byl rozvoj měst, který potřeboval praktické písemnosti. Máme zprávy, že byly i školy pro veřejné notáře; takovou školu měl v sedmadesátých letech 13. století na Vyšehradě Ital JINDŘICH z ISERNIE. Pro literární život byl tento rozvoj notářství významný proto, že s ním souvisel rozvoj studia rétoriky a vznik prvních *formulářů*. Jeden pořídil zmíněný již Jindřich z Isernie (zaměstnaný v královské kanceláři) a druhý notář královny Kunhuty MISTR BOHUSLAV.

Formuláře vznikaly z praktické potřeby: pro ulehčení práce se ve středověké kancelářské praxi užívalo jako vzorů starších listin, které byly proto přepisovány a uspořádávány, obyčejně podle obsahu, do zvláštních knih. Těchto pomůcek, zvaných formuláře, se užívalo i k potřebám školským, k výcviku v umění skládat listy (*ars dictandi*).

Vedle sbírek skutečných dopisů bývaly pro praktický výcvik na školách sestavovány i formuláře z fingovaných dopisů skládaných k rozličným situacím. Za pisatele bývaly těmto cvičením (zvaným *dictamina*) podkládány skutečné osoby a *dictamina* se vztahovala ke konkrétním událostem a pronikaly do nich i aktuální myšlenky. Tak je ve formuláři Jindřichově zajímavý manifest krále Přemysla Otakara II. k polským knížatům, datovaný k roku 1278, výraz zájmové pospolitosti slovanské. List vybízí k semknutí Slovanů proti německé rozpínavosti. Podobný tón vyzývající k polsko-české spolupráci zní i v listě Přemyslovy manželky Kunhuty adresovaném Anežce, abatyši třeбенického kláštera, který je zapsán ve formuláři Bohuslavově.

Latinská literatura byla určena jen malé části tehdejší společnosti, a měla proto poměrně malou sociální základnu. Zájem o nauky však pronikal i do širšího okruhu zájemců, jak je vidět z *rostlinářů* (slovníčky tlumočící česky názvy léčivých rostlin, např. Olomoucký rostlinář) nebo z *cisiojánů* (mnemotechnické pomůcky pro určení doby nejdůležitějších svátků). To svědčí o vzrůstajícím podílu českého a laického živlu na kulturním životě.

*

Laický živel v literatuře se stále důrazněji ohlašoval od poloviny 13. století a duchovenstvo začínalo ztrácet v této oblasti své výlučné postavení, neboť se začínala zajímat o literární život i naše šlechta. Její život nabýval nových forem v důsledku hospodářských, sociálních a politických změn, jimiž naše země procházely. Část šlechty se učila od německých sousedů novému životnímu stylu, k němuž patřila také účast na literárním životě. Jistá část šlechty nacházela při tom zálibu v německé literatuře. Příkladem tu předcházela panovnický dvůr, kde už od Václava I. byli hoštěni němečtí básníci, kteří v německém kulturním prostředí následkem změny literárního vkusu nenacházeli uplatnění a obživy, a proto přicházeli do Čech. Vlna obliby německých básníků zvedla se zejména za Václava II. Na jeho dvoře žil skladatel milostných písní HEINRICH MÍŠNAERE, zvaný Frauenlob, a epik ULRICH VON ESCHENBACH, který na Václavův popud v Čechách dokončil rozsáhlou německou báseň o Alexandru Velikém, psanou původně pro Přemysla Ota-

kara II., a na Václava II. složil oslavný epos. Václav však nebyl jen milovníkem básnictví a štedrým mecenášem, ale sám se pokusil o skládání milostných písní německým jazykem. Při této oblibě prokazované německým básníkům u panovnického dvora je pochopitelné, že si jich všímala i šlechta. Z českého panstva podporoval německé básníky zejména Remunt z Lichtenberka a Jan z Michalovic, známý svou výpravou do Francie; tuto výpravu oslavil německou básní na konci 13. století HEINRICH VON FRÛBERG, který také dokončil (na popud pana Remunta) Tristana od Gottfrieda ze Štrasburku.

Německá tvorba však nezasáhla hluboko, byla omezena na královský dvůr a hrstku nejvyšší šlechty a podle všeho se uchycovala jen pomalu. Lyrik REINMAR VON ZWETTER se cítil za Václava I. osamocen, připadal si jako hráč šachu, který má krále, ale ani rytíře, ani rocha. Až do konce století bylo ostatně německé básnictví u nás vytvářeno jen cizími básníky, zahraničními hosty. Za Přemysla Otakara II. snad byla tato poesie podporována i z důvodů politických, neboť Přemysl Otakar chtěl působit na německé prostředí v době, kdy usiloval o získání císařské koruny. Významnější postavení měla německá tvorba u nás teprve za Václava II., kdy němečtí básníci našli své mecenáše mezi českým panstvem, ale právě v této době se už objevil stále mohutnější proud literatury psané česky. Je tedy příznačné, že zvýšený zájem o německou šlechtickou literaturu a začínající rozvoj česky psané šlechtické literatury spadá zhruba do téže doby, a to také ukazuje, jak máme správně chápat vývojový význam této německé tvorby.

Německá tvorba sehrála v rozvoji naší kultury pokrokovou úlohu v tom, že pomáhala zlomit monopol kněžstva na literární projev, v dalším vývoji se však stávala činitelem brzdícím vývoj naší vzdělanosti a nositelem pokroku se stala vznikající tvorba užívající jako spisovného jazyka češtiny. Pro její rozvoj mělo veliký význam to, že si naše šlechta pod tlakem konkurence bohatého německého patriciátu a v boji s dvorem podporujícím německé dvořany začala uvědomovat své češtví. Nešlo ovšem o vlastenectví v moderním slova smyslu, nýbrž o vlastenectví feudální, které krystalisovalo jako důsledek hospodářského boje české šlechty s německými patricijí a s dvorem. Český šlechtic, ohrožovaný německými bohatnoucími měšťany hospodářsky i politicky, uvědomoval si jako důležitý znak, jímž se lišil od cizáků, kteří ho vytlačovali z hospodářských posic, svůj český jazyk. Proti německé tvorbě, která ostatně byla omezena na malou část panstva, začala se proto záměrně stavět tvorba česká.

Úsilí o vytvoření česky psané literatury bylo podepřeno literárním úsilím duchovenstva, které mělo již plodnou tradici; tvorba světská, jež byla původně výrazem potřeb šlechty, vznikala vedle tvorby duchovní a vlastně proti ní. Tak pozorujeme od samého začátku 14. století námětové i druhové rozrůznění

česky psané literatury, v níž se rýsuje jako zvláštní oblast lyrika a epika, a to duchovní i světská. V dalším vývoji se diferenciacie literatury stále zvětšovala; tak jak literatura rostla, přibývalo literárních druhů i námětů.

Z duchovní tvorby měla nejdelší tradici lyrika. V druhé polovině 13. století vznikla tak zvaná *Ostrovská píseň* (začínající slovy „Slovo do světa stvoření“) o Kristovu vtělení a o vykoupení lidstva. Ve srovnání se starší Svatováclavskou písní je v ní nápadná ideová náročnost a pokročilejší básnická forma (4 sloky schématu 8a 5b 8a 5b).

Ještě náročnější je recitativní *Kunhutina modlitba* (začínající slovy „Vítaj, kráľu všemohúci“) z doby okolo roku 1300, která soutěžila s proslulým hymnem Tomáše Aquinského *Lauda, Sion, Salvatore* (Chval, Sione, Spasitele)⁵. Je to báseň neobyčejně vyspělá, stejně pokud jde o stránku ideovou, jako pokud jde o stránku jazykovou. Zpracovává dogma (článek víry) o přeměně hostie v Kristovo tělo při svátosti oltářní, tedy téma vyhrazené dosud latině. Protože její skladatel musel počestit některé výrazy z theologického názvosloví, vytvořil svou skladbou první předpoklady pro zlidovování bohovědné literatury, a tím stanul na počátku vývojové cesty vedoucí k zčeštění nejvyšších soudobých kulturních hodnot.

Kompozice modlitby je čtyřdílná. Úvod skladby tvoří nadšená apostrofa Krista sestupujícího z nebes na zem k věřícím; po díkyvzdání za oltářní svátost následuje vrcholná část modlitby, která rozvíjí dogma o svátosti oltářní (eucharistii). Poslední část skladby tvoří modlitba za odpuštění hříchů, šťastnou hodinku smrti a blaženost na nebesích.

Po výrazové stránce je *Kunhutina modlitba* neobyčejně vyspělá a vyrovná se obdobným modlitbám latinským. Její básník si libuje v bohatém rýmu, přesně zachovává metrum a projevuje neobyčejnou kulturu slova. Ze slohových prostředků si zvláště oblíbil protiklad. Velikou péči věnoval i stránce eufonické; zejména rád využívá anafory. Nejvýše se vzepjalo jeho jazykové umění ve třetí, vrcholné části básně.

Kunhutina modlitba je dokladem vysoké slovesné kultury. V dalším vývoji naší literatury se však výrazové umění lyrického projevu ještě stupňovalo, jak dokazuje nejstarší *Spor duše s tělem*, který pochází asi z dvacátých let 14. století. Tento *Spor* (nazývá se také první, protože jsou ještě dva *Spory* mladší) je dochován pohříchu porušeně a bez konce. Zpracovává samostatně oblíbený středověký námět, totiž hádku těla a duše o to, kdo z nich je odpověden za hříchy, které tělo za života napáchalo a pro něž je duše na posmrtném soudě souzena.

⁵ *Sion* je posvátný pahorek v Jeruzalémě, kde stával Šalomounův chrám. V novozákonním přeneseném smyslu je tak nazýván i duchovní Jeruzalém — společenství vyvolených božích, církev. — Latinská skladba Tomáše Aquinského byla složena po roku 1264, kdy zavedl papež Urban IV. svátek Božího těla.

Nejnámější středověká skladba zpracovávající tento námět je *Visio Philiberti* (Vidění Filibertovo). Vznikla v první polovině 13. století a je známa z mnoha opisů, překladů i parafrází. Český Spor však na této latinské básni nezávisí.⁶ O samostatném pojetí českého básníka svědčí už to, že na rozdíl od běžného soudobého pojetí neodehrává se spor až po smrti, ale je veden ještě za života, nedlouho před smrtí. Smrtí však báseň nekončí. Děj pokračuje líčením, jak po smrti uchopí duši ďáblové a položí ji na váhy. V smrtelné úzkosti se duše obrací s prosbou k P. Marii a ta vyprosí před Ježíšem soud. Na něm vystoupí Spravedlnost, Pravda, Milosrdenství a Pokoj. Závěr skladby není sice dochován, ale celkové ladění básně dovoluje domýšlet, že končila smírně, spasením duše.

Báseň měla i význam obecný, filosofický, neboť symbolisovala boj duchových a smyslových snah v člověku, tedy rozpor charakteristický pro celé středověké myšlení vztahující se k morálce. Závažnost tématu podtrhoval básník rafinovanou formou; užíval sloky s vnitřním rýmem (podle schématu 8a 8a 4b4b 8b) a kladl veliký důraz na eufonii. Tím již připravoval exklusivní literaturu, která se rozvíjela od doby Karla IV.

Kunhutina modlitba i Spor duše s tělem měly vliv na pozdější literární tvorbu, a tak se staly základními, kanonickými díly naší lyriky. Kunhutina modlitba působila na některé jiné modlitby a slokou prvního Sporu jsou složeny např. lyrické písně *Otep myrrhy a Mistr Lepič*.

Náročnost lyriky, o které byla řeč, souvisela nepochybně s kulturním prostředím v kláštorech. Ostrovská píseň a Kunhutina modlitba se do tohoto prostředí přímo hlásí: první je dochována v kodexu, který patřil klášteři na Ostrovu u Davle, druhá je zapsána v breviáři, který náležel dceři krále Otakara II. Kunhutě, abatyši v klášteře u sv. Jiří. Obě básně jsou zapsány mezi texty latinskými a to ukazuje, že byly určeny publiku seznámenému s literaturou latinskou. Souvislost s klášterním prostředím lze předpokládat i u Sporu.

Náročná lyrika nemohla proniknout mezi lid a zůstala omezena jen na tehdejší vzdělance. U Kunhutiny modlitby a Sporu vadila většímu rozšíření mezi širší vrstvy patrně i jejich délka a recitační ráz. Zato však zlidověly dvě písně, které vznikly nejspíše již v první polovině 14. století, *Buoh všemohůcť a Jezu Kriste, ščedry kněže*; první píseň je velikonoční (oslavuje vzkříšení), druhá rozjímá o Kristovu vykupitelském díle. Obě, podobně jako Svatováclavská píseň, se později rozrostly o nové sloky. Skladbu Jezu Kriste, ščedry kněže přepracoval Hus.

Církev věnovala velikou pozornost zpěvu liturgickému, v němž se projevila záhy i původ-

⁶ *Visio Philiberti* nebylo však u nás neznámé; v druhé polovině 14. století byla tato skladba dokonce přeložena veršem do češtiny a okolo roku 1400 znova volně česky zpracována.

ní hudební tvořivost; dokládá ji nejstarší zpěvník, *notované troparium* z roku 1235⁷, obsahující i skladby českého původu. Tento zpěvník dal opatřit pro svatovítskou kapitolu děkan Vít († 1271).

Za posledních Přemyslovců skládal liturgické zpěvy dominikán DOMASLAV. Ten vytvořil celou básnickou školu, jejíž básníci si kladli vysoké umělecké cíle a dosáhli ve svých skladbách mimořádné úrovně, takže některé skladby pronikly i do ciziny. V jejich skladbách se objevuje i domácí tematika (oslava domácích světců). Celá tato tvorba však byla latinská — česká duchovní píseň byla zjevem výjimečným a šíře se začala uplatňovat až za husitství.

Druhou větev duchovní tvorby představovala epika, ztělesňovaná veršovanou legendou.

Nejstarší legendy složené v českém jazyce jsou trosky cyklu, který zpracovával látky související s Kristovým životem a učením; dochovány jsou, avšak jen ve zlomcích, legendy *o umučení*, *o apoštolích*, *o seslání Ducha svatého*, *o nanebevstoupení Kristově*, *o Panně Marii* a apokryfy *o Jidášovi* a *o Pilátovi*. K této skupině legend a apokryfů se volně druí ještě legenda *o papeži Silvestru*. Všechny skladby tohoto cyklu projevují nápadné shody formální (sdruženě rýmovaný osmislabičný verš s podobnými rytmickými tendencemi), takže se dá právem mluvit o nejstarší epické škole. Pokud jde o látky, jsou to volná zpracování latinských předloh, zejména Voraginovy sbírky *Legenda aurea*.

Pro náměty nejstarší skupiny legend je charakteristický exotismus a napínavost. Skladatelům šlo zřejmě o uvedení zajímavých cizích látek do českého jazyka, a tím o jakousi soutěž s latinskou literaturou. Exotismus a napínavost těchto legend nepochybně souvisí i s vlnou zájmu o východní země vzbuzeného křížovými výpravami. Tak se objevuje v naší literatuře typická středověká legenda vzdálená prostému vyprávění o životě světce, s jakým jsme se shledávali v legendární tvorbě 10. a 11. století. Je to projev další fáze ve vývoji středověkých literatur, kdy se ve vyprávění ztrácel vztah k aktuální domácí skutečnosti a na první místo se kladla fantastika. Legenda byla ceněna právě pro fantastický a exotický živel. Proto se také se zvláštní oblibou zpracovávaly apokryfy, doplňující vypravování biblické a mocně působící na zjitřenou fantasií soudobého člověka.

Srovnáváme-li po námětové stránce nejstarší legendární tvorbu v českém jazyce s legendární tvorbou latinskou, která byla tehdy u nás v oběhu, překvapí nás jistě zajímavý zjev, že v legendách skládaných latinsky pozorujeme zájem o české světce a české prostředí (latinská legenda o Prokopovi, Václavovi,

⁷ *Troparium* se říkalo původně knize obsahující tropy (srov. str. 65). Protože od 13. století tropů ubývalo, užívalo se později názvu *troparium* i pro knihy obsahující sekvence jakožto útvary svou povahou tropům nejbližší. — *Sekvence* vznikly podkládáním bohaté koloratury v jásavém mešním zpěvu aleluja (= chvalte Pána), brzo však vznikaly podle vzorů takto vzniklých skladeb i skladby nové, takže se sekvence vyvinula jako samostatná forma, jejímž charakteristickým znakem byla sylabičnost (každému tónu odpovídala jedna slabika) a melodická dvojdílnost. Nejčastější melodické schéma sekvence je *a bb cc . . . x*: několik melodických dvojic je uvedeno a zakončeno samostatným předzpěvem a dopěvem. Tím se lišila sekvence od strofických hymnů. — Sekvence působily později i na světskou píseň.

Hroznatovi, Anežce), kdežto legendy složené česky ho nemají. Českým básníkům šlo hlavně o to, aby dali publiku latiny neznalému exotické vyprávění, jaké hovělo vkusu doby rozkvetlého rytířství. K rytířskému světu se tyto legendy hlásí i obrazy z rytířského života. Je to např. vidět v líčení Kristova vjezdu do Jeruzaléma (legenda o umučení), kde je jízda Kristova na prostém oslátku stavěna do kontrastu s pompou královského vjezdu, jaký by si byl býval mohl Kristus jako bůh dopřát. Tím se však do legendy prodírá líčení skutečného života. Pro české kulturní prostředí je přitom dále charakteristické, že v apokryfu o Jidášovi básník připoutal i cizí téma k domácí problematice narážkou a vložkou o zavraždění posledního Přemyslovce roku 1306, kterou komentoval děj.

Apokryf o Jidášovi je z cyklu literárně nejcennější. Podle narážky na vyměření panujícího rodu lze tuto památku a tím i celý cyklus datovat k roku 1306, avšak jazyková vyspělost a promyšlený pravopisný systém, jímž jsou texty zapsány, zřetelně ukazují, že nešlo o první literární pokusy v českém jazyce. Jistě se zde uplatnila i tradice českého kazatelství, tím spíše, že legendy mají recitativní charakter; byly totiž zaměřeny na posluchače, nejspíše v klášteře, ale je pravděpodobné, že počítaly i s laiky.

Pro mladší vrstvu legend, hlásící se asi do třicátých let, je charakteristické úsilí o rozšíření škály výrazových prostředků. Tak pozorujeme na jedné straně pokusy o složitější formu, což se projevuje i v lyrizujícím postoji k látce, a na druhé straně snahu zjednodušit výrazové prostředky. Pro první vývojovou dráhu je charakteristická např. legenda o *svatém Alexiovi*, která oslavovala středověký ideál askety, kdežto druhou cestu představuje zejména legenda o *Ježíšově dětství*, zpracovávající příhody z Kristova mládí, o nichž se nevypravuje v bibli. (Tato apokryfní látka byla básnicky zpracována dvakrát.) S úsilím o složitější formu souvisí i použití dialogu v *Rozmluvě Panny Marie se svatým Anselmem* a zpracování látky formou strofickou v legendě o *Adamu a Evě*. V oblasti tematické je charakteristické pro mladší legendy to, že se jejich hrdinou stával rytíř, jak ukazuje legenda o *deseti tisících rytířů* a legenda o *svatém Jiří*. Vypravování o sv. Jiří s pohádkovým motivem, jak Jiří přemůže v boji draka a osvobodí tím královskou dceru, přešlo i do lidového podání.

Líčením rytíře, i když je děj položen do dalekých krajín, jako v legendě o svatém Jiří a v legendě o deseti tisících rytířů, přibližovala se legenda soudobému životu, neboť se hrdinou stával feudál. Snad bylo uvedení těchto legend do českého jazyka uspišeno i světskou epikou, jejíž hlavní dílo, veršovaný epos o Alexandru Velikém, tak zvaná *Alexandreida*, vzniklo v době asi současné s nejstarším cyklem legend, ne-li o něco dříve.

Ve vypravování o Alexandrovi byl podán ideální obraz soudobého feudála a českého státu na postavě starověkého vojevůdce a jeho příhodách. Alexandr

Veliký byl jednou z nejčastěji literárně zpracovávaných postav v středověkých literaturách a jeho život byl básnicky ztvárněn na naší půdě i německy. Autor české básně chtěl vytvořit dílo, kterým by nasýtil zájem českých feudálů o dobrodružnou tematiku a soutěžil tím s německou rytířskou epikou. Jeho báseň zpracovává v duchu své doby hotový námět; oporou mu byla latinská báseň Gualtera Castellionského z poslední čtvrti 12. století, ale přihlížel i k německé skladbě Ulricha von Eschenbach, vzniklé na dvoře Přemyslovců. I když však skladba líčí cizího hrdinu a opírá se o cizí předlohu, má specificky české rysy ideologické i formální. Po stránce ideové je výrazem snah českého šlechtice z rozhraní 13. a 14. století, a proto se do ní promítly i soudobé politické otázky, zejména názor vysoké šlechty na uspořádání státu a její vlastenectví, namířené proti německému živlu. Jako dílo umělecké zaujme stejně bohatým jazykem jako snahou po vyjádření co nejkonkrétnějším. Proto i obrazy a metaforika je volena tak, aby byla šlechtickému publiku co nejbližší. Jako dílo vysoce umělecké byla Alexandreida často opisována a stala se základním dílem naší středověké epiky.

Ještě větší oblibu si získala u publika veršovaná *kronika tak řečeného Dalimila*, sepsaná v letech 1310 až 1314. Na rozdíl od exotické Alexandreidy zobrazuje domácí problematiku bezprostředně. Její vztah ke skutečnosti je proto přímý, ideál není podáván oklikou, nýbrž nelomeně. Na rozdíl od autora Alexandreidy, který byl mluvčím zájmů panstva, v kronice se ozval mluvčí drobné šlechty. Proto je politická problematika viděna očima bližšího lidu, takže se objevují jisté prvky demokratického stanoviska. Tím autor Dalimilovy kroniky předjel pokrokovou část literatury, ve které promlouvalo od šedesátých let 14. století měšťanstvo. Svým vášnivým vlastenectvím působilo jeho dílo ještě po dlouhá staletí.

Bezprostřední vztah ke skutečnosti a pohled zdola na společenské problémy působil i na to, že autor Dalimilovy kroniky neusiloval o epos vysokého slohu po způsobu Alexandreidy, nýbrž že mu šlo o prosté vypravování. Proto volil takové výrazové prostředky, které se jeví ve srovnání s Alexandreidou jako primitivnější. Není to však důkazem menší umělecké hodnoty skladby. Skladatel Dalimilovy kroniky mířil jinam než skladatel Alexandreidy, a proto musel použít jiné formy. Chtěl psát dílo propagační a úderné, a proto je jeho jazyk méně bohatý než jazyk Alexandreidy a také verš daleko méně přesný (bezrozměrný). Největší síla tohoto díla je v jeho tendenčnosti. Básník se dívá na celý dějinný vývoj očima zaujatého a vášnivě zúčastněného člověka, který vidí a hodnotí všechny otázky z hlediska potřeb současnosti. Jeví se zejména jako vášnivý vlastenec a nenávistník všeho cizáckého. Protože dovede pro svou vášeň najít přiléhavý výraz, mluví ještě k dnešnímu čtenáři.

Podobný vlastenecký ráz, jakým je prostoupena Dalimilova kronika, má také lyrická *Nota ot pana Viléma Zajicece*⁸. Je to elegie na smrt českého pána zemře-

⁸ Píseň o panu Vilému Zajícovi.

lého v boji s Němci, která vyznívá v nenávistnou protiněmeckou invektivu. Skladba je důležitá jako nejstarší doklad politické lyriky a předjímá svou vášnivostí i svým vlastenectvím politickou píseň husitské doby.

Styl Alexandreidy připomíná skladba *o bitvě u Kreščaku*, otištěná roku 1584 Prokopem Lupáčem v Historii o císaři Karlu IV. Podle Lupáče je to úryvek z jinak neznámé básně o králi Janovi Lucemburském.

Jako vložky v mladších divadelních hrách máme dochovány i nejstarší doklady milostné písně mající ráz našich písní lidových. Vznik těchto dochovaných památek můžeme klást již do našeho období. Patří sem zejména dvě písně pojaté do Hry veselé Magdalény: *Kudy sem já chodila, tudy tráva zelená a Byla ti sem v sádku, v zeleném hájku*.

Tyto písně mají již charakteristické znaky lidové písně, jakou známe z dnešního folklóru. Zdá se, že právě v této době se vytvářely charakteristické znaky lidové zpěvní lyriky, které pak trvaly až do nové doby. Nepochybně na jejich formu působila lidová píseň románských národů, z níž se šířil sylabický verš, rým a strofa. Tyto charakteristické znaky má ovšem také staročeská píseň umělá, duchovní i světská. Rozvoj umělé světské písňové lyriky však nastává až později, v době Karla IV.

Shod novočeské lidové písně se staročeskou umělou lyrikou si všimli někteří badatelé a domnívali se, že staročeská umělá poesie závisela na lidové. Styčné body zde nepochybně byly, ale sotva šlo o závislost jednostrannou. Lze připustit nejspíše tolik, že se charakteristické prvky dostaly do lidové světské lyriky spíše, než se rozmohla světská píseň „literární“, a že mezi lidovou a umělou tvorbou byla interference.

O latinské lyrice a latinských počátcích českého dramatu pojednal Jan Vilikovský v *Písemnictví českého středověku*, 1948. — O latinské hymnologii psal Antonín Škarka, Dominikán Domašlav a čeští hymnografové jeho směru, VKČSN 1950 (zde vydal i příslušné latinské texty) a *Nové kapitoly ze staré české hymnologie*, Sborník filologický 12, 1940—1946.

Traktát *Koldy z Koldic De strenuo milite* vydal A. Scherzer, *Der Prager Lektor Fr. Kolda und seine mystische Traktate*, Archivum Fratrum Praedicatorum 18, Roma 1948. O *Koldovi* psal Jan Vilikovský, Abatyše Kunhuta (v *Písemnictví českého středověku*, 1948). Srov. také Vladimír J. Koudelka O. P., *Zur Geschichte der böhmischen Dominikanerprovinz im Mittelalter*, Archivum Fratrum Praedicatorum 25—27, 1955—1957.

Zbraslavská kronika je vydána Josefem Emlerem v FRB IV, 1884. — Druzí pokračovatelé *Kosmovi* v FRB II, 1874; k latinskému textu vydanému Emlerem je zde připojen novočeský překlad Václava Vladivoje Tomka.

O *Malogranatu* pojednal Vilém Kallab, *Malogranatum a jeho původce*, VKČSN 1911.

Pro širší publikum vyšla základní díla latinské prózy z tohoto období v novočeských překladech: ukázky z *Koldovy paraboly* ve Výboru ČSAV (překlad Jana Vilikovského); *Zbraslavská kronika* v překladu Františka Heřmanského s historickým úvodem Zdeňka Fialy 1952 (předtím český překlad Jana Václava Nováka 1905); *Příběhy krále Přemysla Otakara II.*

a O zlých letech po smrti krále Přemysla Otakara II. přeložil a vydal (ve společném svazku) Karel Hrdina s doslovem Rudolfa Holinky 1947; ukázka z Hrdinova překladu O zlých letech je také ve Výboru ČSAV.

Kroniku Františkovou vydal v latinském originále Josef Emler, FRB IV, 1884.

Život blahoslaveného Hroznaty (*Vita fratris Hroznatae*) v latinském znění spolu s novočeským překladem je v FRB I, 1873 (latinský text vydal Josef Emler, překlad pořídil Josef Truhlář); nový překlad pořídil Arnošt Voves, Život blahoslaveného bratra Hroznaty, 1930. — Legendou o bl. Anežce se zabýval Jan Kapistrán Vyskočil, *Legenda blahoslavené Anežky a čtyři listy sv. Kláry*, 1932. Zde je otištěn i latinský text legendy.

Vita maior je vydána Václavem Chaloupeckým a Bohumilem Rybou v knize Středověké legendy prokopské, 1953; podstatnou část přeložil Ryba též do češtiny a vydal v knize Legendy o českých patronech v obrázkové knize ze XIV. století. Vydali a výkladem doprovodili Antonín Matějček a Jindřich Šámal, 1940.

O českých kancelářích pojednal Ferdinand Tadra, Kanceláře a písaři v zemích českých za králů z rodu lucemburského Jana, Karla IV. a Václava IV., 1892; srov. též Jan Bedřich Novák, Středověká diktamina v souvislosti s antikou a renaissancí, ČČH 15, 1909.

O Jindřichovi z Isernie psal Václav Hrubý, Jindřich Vlach z Isernie a počátky městských knih pražských i desk zemských, Časopis archivní školy 1, 1923; Karel Doskočil, Protonotář Jindřich Vlach a notář Jindřich Vlach z Isernie, tamtéž 25—26, 1937—1938. — O mistru Bohuslavovi Jan Bedřich Novák, Kritika listáře královny Kunhuty (ve Sborníku prací k šedesátinám . . . Jar. Golla, 1906).

Olomoucký rostlinář vydal (po Aloisu Müllerovi, ČČM 51, 1877, str. 390n.) Václav Flajšhans v Nejstarších památkách jazyka i písemnictví českého, 1903; tam jsou i cisiojány.

O německé literatuře ve středověku viz čtyřsvazkové dílo Gustava Ehrismanna, *Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters*, 1918—1935. Z českých prací jsou velmi informativní skripta Huga Siebenscheina a Leopolda Zatočila *Stručné dějiny německé literatury do roku 1250 s ukázkami originálů a jejich překlady*, 1958.

O německo-českých vztazích viz A. Schmaus, *Tschechisch-deutsche Literaturbeziehungen* (*Deutsche Philologie im Aufriss*, Berlin-München 1954).

Německým básnictvím v Čechách ve 13. století se zabýval Arnošt Kraus, Jan z Michalovic, německá báseň z 13. věku, 1888. — Tendenčně a nevědecky sebral doklady o vztazích německé a české literatury Konrad Bittner, *Deutsche und Tschechen*, 1936. Jeho spis byl ostře odmítnut českou vědou, zejména Frankem Wollmanem v díle *K metodologii srovnávací slovesnosti slovanské*, 1936. Výběr z německé milostné poesie rytířské hlavně s přihlédnutím k hudební stránce pořídil Jaroslav Vanický, *Minnesang. Středověký rytířský zpěv 12.—15. století*, 1958. Tam jsou také přetištěny a přeloženy milostné písně Václava II. a připojena bibliografie.

O stycích s cizinou přinesl cenný materiál Ferdinand Tadra v díle *Kulturní styky Čech s cizinou až do válek husitských*, 1897; z novějších publikací kulturní význam našich zemí ve starší době pro evropskou vzdělanost osvětluje sborník *Co daly naše země Evropě a lidstvu*, I 1939, II 1940, 2. vydání v jednom svazku 1940.

Ostrovská píseň a Kunhutina modlitba jsou vydány nejpřístupněji Antonínem Škarkou v *Nejstarší české duchovní lyrice*, 1949; zde i rozbor a bibliografie. — Kunhutina modlitba a Ostrovská píseň je pojata také do Výboru ČSAV.

O Kunhutině písni viz Pavel Trost, *Kunhutina píseň a sekvence Tomáše Akvinského „Lauda Sion“*, SaS 6, 1940.

První Spor duše s tělem vydal kriticky Stanislav Petřra ve Sborníku filologickém 9, 1931. Ukázky z tohoto Sporu jsou ve Výboru ČSAV.

Z literatury o sporech: Josef Truhlář, O staročeských Sporech duše s tělem, ČČM 55, 1881; Stefan Vrtel-Wierczyński, Rozmowa człowieka se śmiercią w literaturze polskiej i czeskiej, 1926; H. Walther, Das Streitgedicht in der lateinischen Literatur des Mittelalters, 1920.

Písně Jezu Kriste, ščedrý kněž e a Buoh všem ohúcí rozebral a vydal Zdeněk Nejedlý, Dějiny husitského zpěvu II, 1954, a Antonín Škarka, Nejstarší česká duchovní lyrika, 1949; tam rozbor i bibliografie. — Nově vydáno také ve Výboru ČSAV.

Nejstarší zlomky legend vydal Václav Flajšhans v Nejstarších památkách jazyka i písemnictví českého, 1903. Nově jsou otištěny ukázky z legendy o apoštolích, o seslání Ducha svatého, legendy o Panně Marii, Pilátovi a Jidášovi ve Výboru ČSAV. — O nových nálezech viz zprávu Emmy Urbánkové, Nově nalezené staročeské zlomky v Národní a universitní knihovně v Praze, Česká literatura 1, 1953, a František Šimek, Cyklus nejstarších staročeských legend obohacen nálezem nových zlomků, Náboženská revue 27, 1956. Tyto nové nálezy vydala za spolupráce Františka Ryšánka a Františka Šimka Emma Urbánková, Klementinské zlomky nejstarších českých legend, 1959. Nově objevený zlomek legendy o nanebevstoupení ohlásil a otiskl Jiří Cejnar, Nově určené zlomky staročeských legend, LF 7 (82), 1959.

Zlomek legendy o sv. Alexiovi vydal Václav Bolemlr Nebeský v ČČM 25, 1851, a Julius Feifalik ve Studien zur Geschichte der altböhmischen Literatur VII (Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der Akademie der Wissenschaften in Wien, sv. 37, roč. 1861).

Zlomky legendy o narození a dětinství Krista Pána vydal Adolf Patera v ČČM 71, 1897. — Ježíšovo mládí (zvané též Knihy o božiem narození a o boží mladosti) je otištěno ve Výboru I, 1845.

Anselma vydal Patera v Svatovítském rukopise, 1886. — Zlomky legendy o Adamovi a Evě vydal týž v ČČM 58, 1884.

Legendu o 10.000 rytířích vydali Josef Truhlář a Václav Vondrák v LF 15, 1888, str. 249—259 a 16, 1889 (dva různé rukopisy). — Legendu o sv. Jiří otiskl Patera v ČČM 61, 1887.

Literatura o Alexandreidě je uvedena na str. 113. — Literatura o Dalimilově kronice je na str. 121.

Notu ot pana Viléma Zajiece vydal Jan Gebauer v LF 11, 1884, str. 302—305. — Nové vydání při Nejstarší české rýmované kronice tak řečeného Dalimila péčí Bohuslava Havránka a Jiřího Daňhelky, 1957, 2. vydání 1958. Rovněž je pojata do Výboru ČSAV.

Některých nejstarších památek z tohoto období i z dalších období všimá si Péter Király v stati Zur Frage der ältesten slowakischen Sprachdenkmäler, Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungarica 4, Budapest 1958.

Hra veselé Magdalény je nejpřístupněji vydána v antologii Staročeské drama, kterou sestavil Josef Hrabák 1950, a ve Výboru ČSAV.

Literatura o veršové formě nejstarší lidové písně byla uvedena na str. 39. — Názor o závislosti staročeské umělé lyriky na lidové písni pronesl Josef Letošník, O některých obdobích mezi českými písněmi lidovými a umělou poesíí staročeskou, Časopis Moravského musea zemského 10 a 11, 1910 a 1911.

ALEXANDREIDA

Staročeský epos o Alexandru Velikém se dochoval v osmi zlomcích z různých částí básně. Proto můžeme dostatečně poznat celkový ráz skladby i způsob práce jejího autora. Rozsah skladby odhadujeme ze srovnání s hlavním pramenem staročeského básníka na 9000 veršů (dochovalo se jich 3449). Starší dochované zlomky jsou kratší (zlomek *Budějovický* z první čtvrtiny 14. století, *Budějovicko-musejní* z doby před třetím desetiletím 14. století, *Jindřichohradecký* z polovice 14. století a rovněž asi z polovice 14. století zlomek *Vídeňský*, *Musejní* a *Šafaříkův*), nejrozsáhlejší — a zároveň nejmladší — je zlomek *Svatovítský* ze začátku 15. století, který přináší první část skladby, a to souvisle 2460 veršů. V nejnovejší době přibyl ještě zlomek *Ostřihomský* asi z poloviny 14. století, který přináší dalších 86 veršů. — Celkem se ve všech těchto zlomcích dochovalo 4050 veršů, z nichž se 601 verš překrývá.

Zlomky, v nichž se některé pasáže překrývají, dovolují sledovat způsob dalšího tradování díla. Ze srovnání Svatovítského a Jindřichohradeckého zlomku vyplývá, že báseň byla obměňována a že je nutno rozlišovat její dvojí recenzi. Mezi uvedenými zlomky najdeme nejen drobné změny stylistické, ale i věcné změny vzniklé zkracováním nebo doplňováním. Pro malý počet veršů, které se v různých zlomcích kryjí, nelze však jednoznačně do tohoto oddělení zařadit všechny zbývající zlomky. Která recenze má blíže k původnímu staročeskému znění, není dosud uspokojivě určeno; převažuje názor, že je to recenze dochovaná ve Svatovítském zlomku, který poukazuje na těsnější sepětí s latinskou předlohou než Jindřichohradecký zlomek.

Zpracování života a činů makedonského krále Alexandra Velikého (356 až 323 př. n. l.) patří mezi oblíbená témata starověkých a středověkých literatur. Setkáme se s ním nejen v písemnictví evropském, ale i v Asii a v Africe. Zvláště v oblastech, kde místní tradice oživovala zájem o tuto postavu starověkých dějin, je možno sledovat ohlas alexandrovské látky v rozmanitých slovesných projevech. Zároveň s rozšířením a různým zpracováváním procházela tato látka vývojem, který do ní postupně vnašel další prvky motivické i rozdílné aspekty v jejím pojetí.

Základem literárních zpracování alexandrovské látky byla jednak historická, jednak románová díla řecká, pro středověk však měla zvláštní důležitost zpracování latinská. Z nich bylo nejrozsáhlejší historické dílo *Quinta Curtia Rufa* (1. století n. l.) a dva převody řeckého románu zpracované Juliem Valeriem (kolem poloviny 4. století) a Leonem (10. století).¹ K těmto památ-

¹ Curtius Rufus opíral svou práci o řadu historických děl řeckých z období helenistického; protože se v nich mísila historická skutečnost se smyšlenými doplňky, hranice mezi tímto zdrojem zpráv a řeckým románem nebyla nikterak ostrá. Románová verze Valeriova a Leonova se zakládá na vypravování připisovaném Aristotelovu synovci Kallisthenovi (ve skuteč-

kám se druží ještě mnoho dalších, které oživovaly neustále a v různých literárních formách paměť antického hrdiny, ať jde o zpracování zahrnující celý jeho život, nebo jen některé události z něho. Ve středověku přispívala k popularitě Alexandrově i různá díla kazatelská, mravně výchovná a soubory životních rad, jako např. spisek *Secretum secretorum* (Tajemství všech tajemství). Zmínky zasluhuje i forma dopisová, již byl zpracován snad už původní řecký román. Později se shledáváme s formou dopisů a listin i v latinských památkách; navazují na starší tradici alexandrovskou jednak přímo (Alexandrov listy Aristotelovi, královně Olympiadě, Aristotelovy listy Alexandrovi), jednak vyvolávají ještě v pozdním středověku nové ohlasy, jako je např. u nás Zápis Alexandra Velikého slovanskému jazyku a českému, vzniklý v době husitské. Vedle děl prozaických vznikala ve středověku i latinská zpracování veršovaná. Z nich dosáhla největší popularity a pro další tvorbu měla největší význam Alexandreida francouzského básníka GUALTERA CASTELLIONSKÉHO, napsaná v letech 1178 až 1182.

Když přestaly být příběhy Alexandrovy předmětem zájmu jen vzdělanců a dostaly se i k ostatním vrstvám středověké společnosti, ožily i v literaturách národních. Bylo to nejprve v světské poesii rytířské, jejíž tvůrci hledali v antice látkové zdroje, čerpající z oblíbených starších děl, převážně latinských. V dávných hrdinech viděli předchůdce a vzory středověkých rytířů a lehce přizpůsobovali antické příběhy středověkému způsobu života i křesťanským názorům. Touto proměnou prošla i historie o Alexandrovi, která spolu s příběhy trojskými patřila k nejvyhledávanějším látkám.

Na rozhraní 13. a 14. století připoutalo alexandrovské téma i českého básníka, který v oblíbené postavě Alexandrově oslavil všechny velké ctnosti rytířství. Bylo to právě v době, kdy se na jevišti našich dějin významně uplatňoval český šlechtic, rozhodně zasahoval do dějinných událostí v zemi a v souvislosti s tím i do otázek širšího dění evropského; přitom se utvářely nové podmínky pro formování osobité kultury šlechtické, do té doby málo vyhraněné a stojící často pod vlivem cizím, hlavně německým.

Jako jiní středověcí básníci, kteří obrátili pozornost k životu Alexandra Velikého, i staročeský básník vyšel u látky tak často zpracovávané z děl svých předchůdců. Za hlavní pramen si zvolil báseň Gualterovu, jejíž obliba i význam rostly, když se jí začalo užívat i na středověkých školách jako vzoru latinského veršování.

Dílo Gualterovo vznikalo v souvislosti s oživeným zájmem o antiku, který se hlásil ve 12. století v některých francouzských střediscích vzdělanosti, především v Chartres. Toto hnutí

nosti jde však o dílo až z 2. století n. l.). Leonovo zpracování se šířilo později v úpravě pod titulem *Historia regis Macedoniae de proeliis* (Historie o válkách macedonského krále) nebo zkráceně *Historia de proeliis* (Historie o válkách).

bylo vyvoláno úsilím o nové tvůrčí možnosti umění a přitom se otvírala i cesta novému pojetí a působení antické literatury. Funkce literární tvorby a její prostředky nezůstávaly už převážně omezeny jen na výslovně náboženskou tematiku nebo na složité otázky filosoficko-theologické a v dílech starověkých nebyly už hledány jen jazykové a stylistické hodnoty, nýbrž pozornost upoutávala i stránka obsahová. V starověkých dílech byl spatřován výraz trvale platných křesťanských pravd a zákonitostí života, zastřených ovšem výmysly básníků a jejich pohanským myšlením.

Z této situace vyšla veršovaná *Alexandreida* Gualterova. Patří jí významné místo nejen pro umělecké a ideové hodnoty, ale i pro podněty, které dala rozvoji historické epiky, jímž právě ožívala básnická tvorba. Od starších děl prozaických liší se tato báseň pozorností věnovanou uměleckému zpracování. Gualterovým cílem bylo zpracovat historický epos tak, aby snesl přísná měřítká srovnání s klasickými díly antickými. Nejenom zpracováním, ale i pojetím přenesl dílo do starověku, kam patřilo svým tématem. Vznikla tak rozsáhlá báseň o deseti knihách a více než 5000 verších. Její ohlas působil nejen na tvorbu latinskou, ale i na projevy jednotlivých národních literatur, přímo při vzniku *Alexandreidy* norské, německé i české.

Vedle tohoto hlavního pramene sáhl staročeský autor podle zvyku středověkých básníků i k jiným zdrojům. Tak se především opíral o glosy, kterými vykladači komentovali báseň Gualterovu (rozdělili např. a osvětlovali historické nebo mythologické narážky, podrobněji vykládali o některých jmenovaných postavách apod.). V českém zpracování se uplatňuje i básníková znalost německé *Alexandreidy*, kterou v Čechách složil roku 1287 Ulrich z Eschenbachu. Českého autora s ní spojovalo vedle stejné základní předlohy — Gualterovy básně — též základní východisko, totiž úsilí o přepracování skladby pro šlechtické publikum. Význam Ulrichova díla pro českého autora však nelze přecenit, jak se někdy stávalo; náš básník se v základě rozešel svou koncepcí s typickým dvorským pojetím Ulrichovým. K těmto pramenům dále přistupovala bible a snad i *Historia destructionis Troiae* Quidona z Columny (z roku 1287) a některá díla jiná; jejich přesné určení je však při universalnosti středověké literatury a při tehdy obvyklém způsobu přejímání z jednoho spisu do druhého obtížné.

Typické znaky odlišující Gualterovu báseň od ostatních rozšířených zpracování alexandrovské látky měly veliký význam pro osobité pojetí české skladby. Především je to Gualterovo překonání pouhé zábavnosti a záliby ve vzrušujících a často fantastických příbězích, jejichž omezení mu umožňovalo soustředit pozornost k činům a k prostředí hlavní postavy. Dále je pro Gualtera příznačné zamýšlení nad během událostí a jejich hodnocení, a konečně i úsilí o skutečně umělecké zvládnutí látky. Při vzniku staročeské *Alexandreidy* se dostalo právě těmto stránkám uplatnění, a to uplatnění tvořivého.

Český básník především uvedl převzatou látku do těsného vztahu s aktuální situací své doby. Při jejím sledování nevycházel z obecných principů, to je nepřebíral látku ze své předlohy — Gualtera — mechanicky, ale opíral se o životní názory a potřeby toho prostředí, pro něž svou báseň vytvářel,

prostředí české šlechty. Došel tak k osobitému pojetí dějů a postav, pod jehož vlivem zdůraznil vztah mezi vyprávěnými událostmi a skutečností a ještě jej vystupňoval připojovanými úvahami.

Východiskem této snahy o přiblížení událostí ze života Alexandrova české feudální společnosti je proměna latinské předlohy, složené pod vlivem antic- kých děl epických, v dílo typicky středověké. Český básník podržel podle Gual- tera základní osnovu díla,² ale byl si vědom toho, že jeho skladba je určena obecenstvu, které nezná dějiště vyprávěných událostí — antický svět s je- ho historií, myšlením, náboženstvím i tvorbou slovesnou; proto svou před- lohu hluboce přetvořil. Celý příběh zbavil původního antikisujícího rázu a zasadil jej do prostředí středověké feudální společnosti. Ukazuje to např. pojetí velkého Alexandrova tažení na Východ, v němž se hlásí reminiscence na křížové výpravy křesťanských bojovníků proti pohanským národům, dále popisy způso- bů boje, zbraní, pojetí společenských vztahů, vojenského zřízení a královské rady, nebo dokonce pojmenování příslušníků Alexandrovy družiny českými jmény. Narážky na osoby, na historické události nebo na okruh náboženských představ antických a na mythologii, které předpokládají hojné znalosti staro- věku, nejednou český autor vypustil, nepokládal-li je za podstatné. Naopak ty po- známky nebo stručné zmínky Gualterovy, které do skladby zařadil a které byly běžné středověkému vzdělanci, vzhledem k svému publiku rozváděl a osvětloval (např. ve vyprávění o rodičích Alexandrových, o událostech trojských, o Parido- vi, o libyjské poušti, o Babylónu); k tomu měl nejednou oporu v glosách připojo- vaných k dílu Gualterovu, v Ulrichově Alexandreidě nebo v jiných pramenech.

Aby dosáhl co největšího soustředění, zbavil vyprávění podrobností a odbo- ček a dal vyniknout zájmu o prostředí a o situace, v nichž mohl jeho posluchač sledovat především život a jednání rytířů (hlavně ovšem Alexandra), zmínky o správě země, o událostech válečných apod. Příznačný je proto v české básni důraz na děj; především dějem charakterisuje básník své postavy a v ději dává poznávat jejich smýšlení a city. Těmto místům věnoval ve své skladbě nejvíce pozornosti a zde také ve srovnání s předlohou postupoval nejsamostatněji. Připomeňme např. rozsáhlý popis bitvy u Issu,³ dobývání Tyru⁴ a narážky na osudy porobené země a na následky války (líčení ohlasu války na venkově)⁵.

² V souhlasu s Gualterem (a s tradičním zvykem středověkých básníků) počíná oslovením čtenářů, v němž uvádí své dílo a hovoří o obtížích básnické práce i o rozličném jejím ohlasu. Po tomto úvodu následuje vlastní vyprávění o Alexandrově mládí a o jeho prvních vojenských úspěších. V nejrozsáhlejší části díla líčí básník plavbu do Asie, kde vítězné boje s Dariovými vojsky otevřely Alexandrovi cestu k dalším úspěchům, a pak popisuje cestu do Egypta, prů- chod Sýrií a dobytí Babylónu. Touha po vítězství vede Alexandra do Indie a vojenské úspě- chy jej podněcují k cestě za světovládou — na jejím vrcholku však přichází pád, Alexandrova smrt, která je mementem pro všechny, kdo chtějí ovládnout celý svět, ale nedovedou ovládnout sebe.

³ Zlomek Svatovítský (AlxV), verš 1372n.

⁴ AlxV v. 1995n.

⁵ AlxV v. 2235n.

Všude tu nalezneme drobné nebo rozsáhlejší samostatné doplňky a změny, neboť tato místa nejspíše mohla ožívat stykem se skutečností a nejednou lze v nich hledat i ohlas osobní zkušenosti autorovy.

Aktualisace, kterou sleduje staročeský básník, neměla však pouze přibližovat nebo oživovat vyprávěné události ze vzdálené minulosti, nýbrž vedla ještě dál: do pojetí postav i jejich jednání básník přímo promítal určité životní názory a zásady, upozorňoval jimi na živou problematiku doby a konečně vytvářel typ šlechtice podle představ a potřeb své doby. Autor nehledal v prameňech jen zdroje pestrých příběhů, jimiž by především pobavil, citově vzrušoval nebo oslňoval učeností svých výkladů a rozsahem svých znalostí. Svým dílem se nesnažil obsáhnout co nejšíř bohatou látkovou tradici alexandrovskou, nýbrž volil cestu omezeného výběru, aby dosáhl soustředění k určitým stránkám života Alexandrova. Proto také odmítl exotičnost prvků, které se nabízely hlavně z děl opřených o *Historii de proeliis* (z ní rozšiřoval svá vyprávění i autor německé *Alexandreidy*); do svého díla nedal proniknout ničemu, co by posluchače odvádělo do světa fantastických příhod. Příběhy, které vybíral pro svou báseň, byly pro autora především závažnou zkušeností minulých dob, stávaly se však zároveň zdrojem životních zásad a poučení tím, že obracely pozornost k základním otázkám šlechtického života.

Svou snahu přímo působit na život šlechty autor stupňoval v kritických poznámkách k událostem a v morálitách spojujících jednotlivé epizody. Tvořivě tu využíval některých míst předlohy, aby dal vystoupit přímé formulaci těchto zásad. Jsou na rozdíl od předlohy podstatným kompozičním prvkem a vystupují jako důležitý nositel ideové koncepce díla. Jejich výraznost je zvyšována i tím, že jim dal ustálenou podobu a místo ve skladbě; je k tomu využito jednak promluv zařazovaných přímo do jednotlivých epizod, jednak gnóm a odboček, v nichž vystupuje sám autor.

K přímé řeči sáhl staročeský autor častěji než autor latinský, ale zřídka-kdy proto, aby rozvinul dialog. Zato výrazně převažují monology několika hlavních postav (Alexandra, Aristotela, Daria), jejichž obsah ukazuje, že přímé řeči je využito záměrně k zdůraznění závažnosti místa. S tímto způsobem se ve středověké literatuře setkáváme často, v očích středověkého čtenáře nebo posluchače přímá řeč dodávala váhy hlásaným myšlenkám. V *Alexandreidě* jsou to především zásady týkající se vlády, vztahu k poddaným, soudnictví a vojenských povinností. Důležitého souhrnu se jim dostává v radách udělovaných Aristotelem mladému Alexandrovi v začátcích jeho vlády⁶; znovu se vrací obsáhlý výčet povinností pána a vládce ve vzpomínání umírajícího Daria, který právě z tohoto hlediska přehlíží svůj život⁷. Jinou příležitostí k takové aktualisaci díla jsou promluvy vládců v rozhodných okamžicích jejich zápasu

⁶ AlxV v. 203n.

⁷ Zlomek Budějovicko-musejní (AlxBM), v. 291n.

o moc, totiž před rozhodnými bitvami (např. některé promluvy Alexandrovy a Dariovy)⁸. Sebevědomí šlechtice, důraz na jeho stavovskou nadřaděnost, na rodovou tradici, na rytířskou čest a osobní statečnost, na povinnost bojovat proti vetřelcům ohrožujícím práva šlechty a svobodu země, to jsou motivy, které vyzdvihuje staročeský básník a které v jeho díle vyznívají skutečně jako výzvy době. Většinou mají tyto promluvy obdobu nebo podnět v latinské předloze, ale způsob jejich přiblížení době i prostředí a záměrné soustředění k určitým stránkám upozorňují na samostatný záměr českého básníka.

Formulování zásad a naučení je dotvářeno gnómickými vložkami a osobitě pojatou funkcí autora jako aktivního činitele v celkovém zpracování díla. I v latinské předloze bylo užito sentencí nebo i delších autorových úvah, které provázely některé epizody, ale jejich funkce v celkovém plánu díla koncipovaného jako historický epos je jiná než v básni české. V Alexandreidě Gualterově sloužily k jakémusi zvážení dávných událostí na pozadí neměnných životních principů a obecně platných morálních zásad, jinde šlo o vsuvky upozorňující na závažná místa nebo posouvající děj (odtud častá forma řečnických otázek nebo zvolání); v celkovém zpracování však tato místa ustupovala do pozadí před soustředěním na děj skladby. Naproti tomu ve zpracování českém je záměrné přiblížení vyprávěných událostí k otázkám současnosti daleko výraznější, autor neustále udržuje i zdůrazňuje obdobu mezi vyprávěným dějem a svou dobou. Přitom vystupuje především jako rádce a pozorovatel, který podnícen tím, o čem vypráví, myslí živě na smysl díla ve vztahu k otázkám své doby. Proto se svými závěry dotýká nejen obecných životních zásad (ty vyslovuje převážně v gnómách), ale hlavně otázek šlechty, jejíž zájem má na mysli. Ozvou se v nich i konkrétnější narážky na vojenskou výpravu Čechů do severovýchodní Evropy⁹ nebo nezastřený projev vlastenectví pojatého ve smyslu této doby a zájmů šlechty; to dokresluje životní filosofii českých feudálů z rozhraní dvou století, zvláště ve spojení s protiněmeckou tendencí. Básník na tom místě uvažuje o rozpínavosti cizinců v naší zemi a o českém králi, který má do vývoje zasáhnout; zamýšlí se nad vlastnostmi Alexandra Velikého, z nichž oceňuje zejména rozhodnost a odvalu, a touží, aby i český král byl jimi nadán, zejména pokud jde o politiku protiněmeckou:

Hi to by se státi mohlo,
ač by to co již pomohlo,
že Němci, již sú zde hoscie,
chtie doždaci, by na moscě
Prazě, jehož böh snad nechá,
nebylo viděti Čecha:

⁸ AlxV v. 1299n., AlxBM v. 291n.

⁹ Zlomek Budějovický (AlxB) v. 230n.

hi mohlo by se birž státi,
by jich bylo nevídati.¹⁰

Těmto úvahám se sice dostalo podnětu v narážce Gualterově na situaci ve Francii, ale právě osobitě a konkrétní pojetí této otázky českým básníkem výrazně dotváří ideovou koncepci básně.

Úsilí středověkého básníka o aktualizaci nás vede k otázce, zda se některé epizody nevztahují ke zcela konkrétním událostem a postavám z doby kolem rozhraní 13. a 14. století. Např. mládí osiřelého Alexandra vzbuzuje představu obdobných osudů Václava II. po smrti Přemysla Otakara II. a stejně působí i některé obecnější otázky, k nimž několikrát obracel staročeský básník zvláštní pozornost, jako zmínky o stavu země a osudech jejích obyvatel v době válečné (doba braniborská). Je však třeba podtrhnout, že staročeský básník přímých zmínek o soudobých českých událostech nemá, mimo několik výše uvedených dobových narážek. Jak daleko tedy šel jeho záměr v otázce souvislosti s historickou skutečností a ke kterým událostem nebo osobám se vázal, nelze z jeho postupu přímo a jednoznačně určit.

Svým pojetím látky chtěl tedy staročeský básník vyslovit životní filosofii vyvěrající z domácí problematiky a vytvořit typ rytíře, jakého si žádala dobová situace. Pro funkci díla i pro básníkův postup je příznačné to, že položil důraz na přímou formulaci těchto zásad a že se snažil, aby vyzněly jako obecně platné principy po způsobu tehdejších výchovných souhrnů zvaných „zrcadla“ (speculum, Fürstenspiegel). Obraz šlechtice, který tak český básník podává, je však vzdálen obecným ideálům soudobé dvorské kultury a románové konvenčnosti; hrdina osvědčuje povinnosti a ctnosti dokonalého českého šlechtice spravedlivou vládou, ochranou poddaných a statečností v boji. Rytířský svět staročeské básně plně tkví svými kořeny v české situaci, ve skutečném životě, jehož potřebám odpovídá.

Tvořivý vztah autora k látce odráží se i ve způsobu zpracování. Je třeba mít na paměti, že i zde stál staročeský básník před obtížným úkolem, neboť nebyla dosud širě rozvinuta staročeská epika ani náboženská, ani světská, na niž by mohl navázat. Musel proto teprve hledat a vytvářet prostředky uměleckého zvládnutí nových úkolů. K své práci však přistupoval poučen jak básnickou praxí středověku, především latinskou, tak i teoretickými zásadami, které působily na tehdejší tvorbu ve způsobu zpracování látky; ukazuje to zejména využití prostředků tak zvaného ozdobného (nebo vysokého) slohu. Míru těchto prostředků však nepouštěl ze zřetele, takže nikde nedošlo k jejich hojnějšímu a samoučelnému hromadění. Velmi obezřele vyvolil pouze ty prvky ozdobného slohu, které nezastíraly srozumitelnost díla. Tedy ani v těchto

¹⁰ AlxB v. 237n.

otázkách se nevázal plně na latinskou předlohu a uváženě i samostatně ji přetvářel.

Tak si řešil i svůj vztah k jazykové stránce a k prosodickým vlastnostem Gualterova díla. Charakteristickou zvláštností Gualterova jazyka je důraz na obraznost, jež se projevovala v hojných metaforách, v personifikaci a v alegorii, zasahující často celé úseky básně; základem, z něhož Gualter vycházel při tvoření těchto prostředků, bylo antické ovzduší, a proto porozumět jim bylo nejednou obtížné i středověkému vzdělanci. Rovněž bohatý slovník, frazeologie, složitá větná konstrukce a hexametr měly svůj vzor v historických eposech latinského starověku.

Tendence tohoto druhu nenalezly ohlas ve staročeském díle a to znova potvrzuje samostatnost staročeského básníka. Kládl důraz na srozumitelnost a odmítal všechnu vyumělkovanost, která by zastírala nebo znesnadňovala porozumění. Proto dával přednost pojmenování přímému a metafor užíval jen na takových místech, která mají zvláštní funkci v díle (gnómické vložky). Nesahal k personifikaci ani k složité alegorii. Tím však nebyla omezována jeho snaha o osobitý a vsutku umělecký styl, opírající se o středověké pojetí básnické tvorby; prostředky uměleckého výrazu, které by vyhovovaly určení díla, hledal v mezích možností, jež mu dávala soudobá poetika. Zejména bohatě využíval názorného přirovnání, čerpaného z okruhu zkušeností a představ blízkých jeho posluchačům, z přírody, ze života vojenského nebo z bible. Stylisticky odstínil především ona místa, na nichž spočívala zvláštní váha v ideovém plánu díla, např. monology jednajících osob, vsuvky autorovy a gnómy. Gnómy vystupují v skladbě neobyčejně výrazně a básník na ně upozorňuje i tím, že na pozadí sdruženě rýmovaného verše (aabbccdd...), kterým je psána celá skladba, formuluje své poučení v trojverších o jednom rýmu (aaa), tzv. gnómických trojverších. Z kontextu básně jsou tato trojverší vysunuta též hromaděním eufonických prvků, jimiž jinde skladatel šetří. Je pozoruhodné, že právě v gnómických vložkách užívá autor obrazů z představové oblasti lidové nebo alespoň lidovým představám blízké (např. příroda), a tím názornost gnóm zvyšuje, třeba:

Krt v dobrých lukách rád ryje,
vlk na ovce rád vždy vyje,
též závistivý z zloby tyje.¹¹

nebo:

Šlechetný šcep bývá z pláni,
když se starý peň oplaní:
tak z chuzších bývají páni.¹²

¹¹ AlxV v. 54n.

¹² AlxV v. 244n.

Vliv zásad soudobých rétorik se výrazně hlásí zvláště v přímé řeči. Tato místa jsou především odstíněna anafory a paralelismy, jakož i hojnou synonymikou, dokládající bohatství autorova slovníku i jeho schopnost pro významové odstínění a pro využití zvukových kvalit díla. Jen zřídka se sejdeme s jinými zvláštnostmi, jako je např. etymologizování, oblíbený prostředek středověkých básníků (srov. obrat: „Dobře sloveš svět, že jsi světel“).

Výrazně se při zpracování české skladby uplatňuje mluvní charakter díla, jeho určení k hlasitému přednesu. Autor sáhl k osmislabičnému verši spojovanému rýmem do dvojverší; odchylky od pravidelného počtu slabik se objevují jen zřídka. Zřetel k hlasitému přednesu vedl pak k úsilí o zvýraznění rytmického členění básně. Hranice vět se kryjí převážně s hranicemi veršů, ve dvojverší však naopak pozorujeme snahu odstínit rytmické a větné členění vzájemnou neshodou. Výsledkem tohoto postupu jsou pak převážně krátké, úsečné větné celky.

V souvislosti s celou problematikou ideovou, vztahem k historické situaci a způsobem zpracování byla řešena i otázka datování skladby. I když vznikají rozdíly v časovém zařazení (skladba se klade buď do doby posledních Přemyslovců, nebo těsně za rok 1306), nepohybují se závěry v rozmezí příliš širokém a váží se k úzkému časovému úseku na rozhraní 13. a 14. století. K přesné dataci nepřispěly ani některé konkrétní narážky, např. na tažení do Litvy¹³ nebo na „chlapy“¹⁴, jimiž myslí autor na některých místech nejen sedláky, ale i měšťany.

Zájem o Alexandreidu trval až do 15. století, z jehož počátku máme doklad nejmladšího opisu. Snad právě s hojným tradováním této básně souvisí i její částečná proměna. Během doby více než sta let ožíval znovu ideál šlechtice tlumočený v Alexandreidě, ale nastala situace, kdy zanikla aktuálnost narážek, protože další vývoj událostí kladl na šlechtice nové požadavky a měnil jeho životní filosofii; bylo třeba jiných vzorů dokonalosti a jiných životních pouček i úvah, ale těch v Alexandreidě nebylo. Látka sama kolovala sice dále v českém písemnictví, ale pozdějšímu zájmu, soustředěnému k příběhům a hledajícímu především pobavení, vyhovovalo obsáhlejší zpracování prozaické.

Ve vývoji staročeského básnictví má Alexandreida význam trvalý. Její vznik je znamením, že skončila doba převahy písemnictví latinského, a zároveň ukazuje, že počátek česky psané tvorby světské nelze spojovat s konvenčním pojetím a vlivem dvorské poesie. Básník české Alexandreidy nepatřil k dvorským veršovcům, kteří od 12. století šířili po západní Evropě rozsáhlá díla odvádějící od reálného života a jeho problematiky. Neviděl svůj vzor jen v pestřích příbězích s nadneseným oslavováním šlechtice, které uspokojovaly záliby této společnosti a živily její touhu po dobrodružné fantastičnosti. Takovému vkusu odpovídala v Čechách ještě v jeho době německá literatura doznávající

¹³ AlxB v. 230.

¹⁴ AlxV v. 212n.

cího minnesangu¹⁵ a rytířské epiky, ale český básník mu svou prací na Alexandreidě vsťříc nevyšel. V jeho samostatném postoji je možno hledat nejen projev odklonu od cizích vlivů, pronikajících do způsobu života i do kultury české šlechty, ale i projev úsilí o jiné pojetí literatury. Dobral se požadavku, vymezeného tehdy ovšem vztahem k šlechtickému okruhu čtenářů a posluchačů — neboť jediné šlechta si vedle duchovenstva mohla tehdy činit nárok vzhledem k svému postavení i na vedoucí úlohu v životě kulturním —, vytvářet literaturu, která by nezůstala na okraji života jako pouhý prostředek k pobavení a požitku, nýbrž která by pronikla do středu dění a vyvíjela se ve vztahu k společenským otázkám své doby.

Všechny známé zlomky Alexandreidy kromě nedávno objeveného Ostřihomského vydal kriticky v původním pravopise Reinhold Trautmann, *Die alttschechische Alexandreis*, Heidelberg 1916. Poslední vydání, transkribované, připravil Václav Vážný 1947. Ukázky jsou též ve Výboru ČSAV. Zlomek Ostřihomský vydal jeho nálezce Péter Király, *Ostřihomský zlomek staročeské Alexandreidy*, *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 2, Budapest 1956.

Dosud nejúplnější bibliografie středověkých zpracování alexandrovské látky a bádání o nich je v monografii George Caryho, *The Medieval Alexander*, Cambridge 1956. — Poslední literárněhistorické práce o české Alexandreidě, které zároveň shrnují dosavadní literaturu: Albert Pražák, *Staročeská báseň o Alexandru Velikém*, 1945; Hans Holm Bielfeldt, *Die Quellen der alttschechischen Alexandreis*, Berlin 1951; ke knize Bielfeldtově zaujal kritické stanovisko Josef Hrabák v *České literatuře* 1, 1953 (přepřacováno v souboru *Studie ze starší české literatury*, 1956, pod titulem *K otázce hodnocení staročeské Alexandreidy z hlediska původnosti*).

Z menších studií o české Alexandreidě jsou důležité práce Václava Janoucha, *K pramenům a stilu Alexandreidy staročeské*, VKČSN 1943, *O poměru Alexandreidy staročeské k Ulrichovi von Eschenbach*, VKČSN 1950, a posmrtně vydané *Dva příspěvky ke studiu staročeské Alexandreidy* (sborník *Příspěvky k dějinám starší české literatury*, 1958). Otázkám vztahu k německé Alexandreidě Ulricha z Eschenbachu věnoval několik článků též Leopold Zatočil; jeho příspěvky jsou citovány v Janouchových pracích. Dále psali o Alexandreidě: František Svejkovský v *České literatuře* 4, 1956; Miloslav Šváb, *K otázce uměleckého zobrazování ve staročeské Alexandreidě ve srovnání s Alexandreidou Gualterovou* (sborník *Příspěvky k dějinám starší české literatury*, 1958); též, *Poznámky k textové problematice staročeské Alexandreidy*, *Sborník Vyšší pedagogické školy v Plzni, Jazyk a literatura I*, 1958.

¹⁵ *Minnesang* (Minne = láska) je název pro německou rytířskou milostnou lyriku 12. a 13. století.

DALIMILOVA KRONIKA

Dalimilovou kronikou se dnes už tradičně nazývá nejstarší nám známá česká veršovaná kronika, přesto, že určení jména autorova je historický omyl.

Poprvé označil Dalimila za jejího autora Tomáš Pešina z Čechorodu ve svém díle *Phosphorus septicornis* (1673). Vyšel tu z Hájka, který bez souvislosti s českou veršovanou kronikou uvádí mezi svými prameny ke *Kronice české* (1541) nějakého „Dalimila Mezeříckého, kanovníka kostela boleslavského“. Avšak ani autora toho jména, jak je uvádí Hájek, ani ovšem nějaké jeho dílo neznáme, jako je neznal ani Pešina; Pešina totiž vyšel z často tehdy užívaného označení této veršované kroniky jako „kroniky boleslavské“ (tak ji např. nazývá také její první vydavatel Pavel Ješín v tisku z roku 1620) a spojil jméno boleslavského kanovníka s tímto dílem. Již Dobrovský ve svých *Dějinách* upozornil na tuto chybu, ale ani jeho doba, ani pozdější literárněhistorické práce neupustily od vžitého označování.

Otázka autorství je u této kroniky otevřena. Některé novější pokusy nalézt autora v osobě Hynka Žáka z Dubé, Havla z Lemberka nebo Jana IV. z Dražic rozbořem některých míst v kronice, přihlédnutím k zájmům o určité osobnosti nebo k rodu a k autorovým znalostem místním, nesetkaly se s obecným přijetím. Není ani jednoty v otázce jeho společenské příslušnosti, snad to byl duchovní, snad světský šlechtic.

Jako jiné oblíbené skladby středověku, i tato kronika prošla už brzy po době svého vzniku částečnou proměnou, a to jednak úpravami, jednak doplňky některých z pozdějších jejích šířitelů. Srovnání dochovaných rukopisů kroniky vede k rozlišení tří redakcí. Nejstarší z nich je vedle několika zlomků doložena v rukopisech *Cambridžském* (po polovině 14. století), *Františkánském* (kolem roku 1440) a *Vídeňském* (z konce 14. století). Různé úpravy a přídavky, které pronikaly do opisů kroniky během 14. a 15. století, jsou zahrnovány do tak zvané druhé redakce (nejvýznačnější rukopis *Lobkovický* z první poloviny 15. století). Třetí redakcí rozumíme stylistickou úpravu původní verše, pořízenou opisovačem *Janem Pinvičkou* v rukopise z roku 1459.

Podnět k zpracování české veršované kroniky vyšel z rodícího se vlastnictví domácí šlechty. Její zájem o dějinnou minulost byl součástí jejího tehdejšího úsilí, aby všestranně posílila svou převahu v politickém i hospodářském životě za posledních Přemyslovců a po jejich vymření roku 1306. V dobách, kdy se řešilo nástupnictví na opuštěném trůně, kdy zápasila šlechta s českými panovníky o rozhodnou moc v zemi a kdy se střetávala s vlivem cizinců v různých funkcích světských i duchovních, usilovala většina české šlechty o to, aby se spojila k obraně svých zájmů. Tu se stával závažnou složkou zápasu důraz na historické zvyklosti a na stará práva českých feudálů. V tomto zápasu zaujal významné místo i slovesný projev.

Přehlédneme-li tehdejší evropské literatury, poznáme, že středověcí autoři s oblibou sahali ke kronikářské látce, aby ji ve svých zpracováních naplňovali tendencí podle potřeb a životních názorů své doby. Zvláštní místo tu mají právě *tak zvané rýmované kroniky*, k nimž se řadí i kronika Dalimilova.

Řada rýmovaných kronik je dlouhá. Jejich počátky nalézáme již ve středověkém písemnictví latinském, největšího rozvoje však dosáhly, když se jejich určení rozšířilo i na vrstvy latiny neznalé. Tehdy se rýmovaná kronika ustálila jako oblíbený útvar a setkáváme se s ní ve všech rozvinutých literaturách (v literatuře francouzské např. *Estoire des Bretons* z poloviny 12. století, anglická rýmovaná kronika Roberta z Gloucesteru, v německé literatuře jsou to tak zvané *Kaiserchronik* — císařské kroniky, nebo i rakouská *Oesterreichische Reimchronik* Ottakars). Později s pronikáním literatury do širších vrstev přibýly k nim i kroniky městské.

Tvůrce naší rýmované kroniky chopil se na počátku 14. století úkolu zpracovat česky minulé osudy své země, které byly dotud převážně zaznamenávány jen v latinských dílech nebo žily v tradici ústní. Snažil se obsáhnout hlavní události dějin počínajíc podle zvyklostí středověkých kronikářů vyprávěním o stavbě věže babylónské, kdy se lidstvo podle biblické tradice rozdělilo na rozličné jazyky a rozešlo do různých částí světa. Vyličil osídlení našeho území a své výklady dovedl až po začátek vlády Jana Lucemburského, do roku 1314. Toho roku, jak svědčí rukopisy, byla kronika ukončena. Středem pozornosti jsou sice osudy českých panovníků, ale veršovec obrací svůj zájem i k šlechtě, hlavně při líčení událostí své doby. Zájmy o události politické převážily u autora zájem o věci náboženské.

V úvodu ke kronice čteme, že snahou autorovou bylo spojit různé důležité zprávy týkající se dějin země v jediné dílo, kterého se Čechům dosud nedostává. V úvodu také skladatel vypočítává a hodnotí několik kronik, které se mu nabízejí jako prameny (boleslavskou, pražskou, břevnovskou, opatovickou, vyšehradskou) a v textu se zmiňuje i o kronikách jiných, zejména o nějaké kronice moravské a německé. Tyto kroniky dnes již nelze přesně určit, ale srovnání ukazuje, že se hojně opíral pro starší dobu o dílo Kosmovo a o jeho pokračovatele; vedle toho lze poznat ohlasy starší literatury legendární, především latinských legend václavských a ludmilských. Zprávy těchto zdrojů nepochybně spojoval a rozhojňoval výklady čerpanými z ústního podání, zejména z pověstí. Srovnáním s pověstmi zaznamenanými v kronice Kosmově poznáváme, jak se pověsti v ústech lidu mnohdy proměňovaly, neboť na několika místech přináší Dalimilova kronika prvky nové (např. z okruhu pověstí o Libuši, o Přemyslovi, o dívčí válce, z dalších o Styroví apod.). Zvlášť poutaly pozornost kronikářovu pověsti erbovní; hojně si během vyprávění všímá erbů jednotlivých českých šlechticů a sleduje i vývoj erbu českého panovníka od kotle, orlice, jednoocasého lva až ke lvu dvouocasému. Jsou tu i ohlasy pověstí místních (např. o Zderaze, Sadské, Přimdě). — V posledních částech kroniky, od událostí doby braniborské, psal autor i podle vlastní zkušenosti, jak něko-

likrát připomíná. Tím vzrostla historická cena jeho díla pro konec století 13. a začátek století 14.

Tak jako v mnohých středověkých kronikách, které vznikly v těsném spojení se závažnými dějinnými událostmi nebo přímo se soudobým politickým zápasem, i v české památce je autorův vztah k látce určován aktuální tendencí, kterou dal svému dílu. Na tendenční stránku díla je položen velký důraz, takže zasáhla hluboce celé autorovo pojetí dějin. Pod vlivem tendence skladatel dospěl k osobitému podání českých dějin jako celku i jednotlivých událostí. Proto je mnohdy zkreslen skutečný běh událostí, nejednou i jednostranně. Ale ani tím se autor kroniky nerozchází se způsobem ve středověku častým. Zároveň je ovšem nutno připustit i neinformovanost o některých událostech anebo i nedopatření.

K svému ideovému východisku autor české kroniky dospěl ze zamýšlení nad současnými poměry v českých zemích a z obav o budoucnost království, jehož existence se mu zdála ohrožena především nedostatkem uvědomění a rozhodnosti české šlechty, v níž viděl hlavního politického činitele ve státě. Proto chtěl svými verši především vzbudit pocit odpovědnosti a vlasteneckého sebevědomí jak u krále, tak v kruzích české šlechty. Byl zaujat bojem o češství, k němuž se někteří feudálové odhodlali, naplněn vlasteneckým vědomím i odporem proti cizím vlivům, které se projevovaly v životě veřejném i v různých stránkách soukromého života českých králů a části domácí šlechty. Takto oživený vztah k minulosti země vzbudil v něm snahu ukázat domácí dějiny jako trvalý zdroj zkušeností a poučení pro přítomnost. Proto se pokusil najít v slavných i nešťastných událostech českých dějin základní ideje svého díla a vyjádřit je: zdroj síly a záchrana slávy české země jsou podle něho v úctě a v návratu k národnímu sebevědomí.

Svou kroniku, kterou složil u příležitosti nastoupení nového panovníka, a to z cizí dynastie, určil autor především šlechtě. Proto se snažil v ní i v panovníkovi pocit odpovědnosti a vlastenecké uvědomění. Toho chtěl dosáhnout oslavou hrdinů české minulosti, vypsáním jejich činů a vyzdvížením těch vlastností a takového způsobu jednání, jakých si žádala od feudála jeho doba, v níž ho znepokojoval růst sil ohrožujících zájmy šlechty. V šlechtici viděl především bojovníka a ztělesnění všech kladných vlastností předků. Shrnuto je to v druhé části poslední kapitoly díla, v níž se obrací k šlechtě. Pro dobu je příznačné, že šlechticovo společenské postavení charakterisoval jak nadřazeností nad ostatními vrstvami, tak především vztahem k panovníkovi. Oddanost jeho osobě pokládá za šlechticovu povinnost, ale odpovědnost k vlasti musí šlechtice vést k rozhodnosti, zpronevěří-li se panovník zájmům země. Proto se ozvala v skladbě i sebevědomá slova o právu šlechticů sesadit panovníka, je-li vládcem slabým, nebo odnárodňuje-li se¹.

¹ Kap. 106; citujeme podle posledního vydání B. Havránka a J. Daňhelky z r. 1958.

Z dějinné minulosti vytěžil skladatel nejen mocnou oporu a povzbuzení k činům, ale čerpal z ní i výstrahu určenou těm, kdož nedbají svých povinností a nepečují o osud české země z ohledu na vlastní prospěch a pohodlí. Proto dal Libuši promlouvat slova vyzdvihující povinnost k „obci“ nad vlastní zájem², proto kníže Vladislav volá k bratru odcházejícímu do vyhnanství: „Raději vízi smrt všeho rodu mého, než potupu a hanbu jazyka příbuzného“³. Nepřestál však jen na úvahách a výzvách. Vyhraněná tendenčnost ho přivedla až k otevřené kritice. Svou kritiku namířil nejen proti nepřátelům zájmů, jež sám zastával, ale i přímo do řad šlechty, s níž sympatisoval. Hlavně v závěrečných kapitolách kroniky, kde se dotýká poměrů své doby, mohla se jeho naléhavá a varovná kritika uplatnit.

Pro vlastenectví skladatele kroniky je příznačné jak jeho stavovské vědomí odpovědnosti ke státu, tak i odpor proti škodlivým vlivům, které pronikaly z ciziny do života šlechty i měst. Opíraje se o zkušenosti z historie, radí k jejich vymýcení v hospodářství, politice i kultuře a volá po nastolení starého domácího řádu i způsobu života. Už v úvodu skladby se toto stanovisko hlásí osobitým způsobem, když se autor rozhoduje proti soudobé zálibě ve vyprávění o osudech cizích rytířských hrdinů postavit zpracování látky domácí. Kriticky si všímá také typických stránek nového životního stylu šlechty, jako je záliba v turnajích, lovech, v odívání podle cizí módy a v pořádání různých dvorských slavností a jako jsou zvláštní projevy kultu ženy a jiné rytířské zvyklosti tehdejších západoevropských feudálů. Odmítá je, poněvadž je pokládá nejen za nevhodné pro pravého šlechtice, ale i za nebezpečné tím, že odvádějí nositele moci ve státě od důležitých povinností a zbavují je pravé bojovnosti a síly. Zamítá sňatky českých králů a šlechticů s cizinkami a výchovu královských i šlechtických dětí podle cizích způsobů nebo dokonce i v cizině⁴. I v těchto jevech vidí zdroj odnárodňování a příčinu odvratu od zájmů o osudy české země.

Vyplývá z tehdejší situace, že jeho odpor proti různým cizím vlivům a prvkům, které pronikaly do Čech, má ráz převážně protiněmecký, neboť styk se sousedními německými zeměmi i s německým živlem, který se tehdy v Čechách uplatňoval, byl nejživější. Němci tehdy zaujíмали významná postavení u královského dvora, ve vyšších úřadech církevních i na rozhodujících místech ve městech. Právě představitelé německého bohatého patriciátu pokusili se roku 1309 ozbrojeným povstáním donutit českou šlechtu k politickým ústupkům. To se hluboce dotklo i autora kroniky, jak dokládají jeho přímé narážky na tyto události⁵.

² Kap. 4.

³ Kap. 63.

⁴ Např. v závěru řeči Soběslavovy v kap. 69.

⁵ Kap. 102.

Kam až autora staročeské kroniky dovedlo domýšlení důsledků, jaké s sebou přinášelo nebezpečné odcizení šlechty vlastní zemi, a úvahy nad závažnými otázkami českého státu, ukazují ta místa v kronice, kde skladatel dospěl téměř k překonání stavovské nadřaděnosti. Tu se obrací od urozených cizinců, aby dal přednost domácím neurozeným, ukazuje na vlastnosti, které dávají předpoklady ke skutečnému šlechtictví, a v řeči knížete Oldřicha před sňatkem s Boženou radí k sňatku s neurozenou Čěškou, než by se měla stát matkou panovníkových dětí Němka⁶. Tak dokonce ve chvíli, kdy je český stát ohrožen nepřáteli a kdy k nám pronikají cizinci, hledá oporu u lidu.

Snaha o vyslovení těchto myšlenek řídila výběr a hodnocení látky i způsob jejího zpracování. Tím, že autor zvolil domácí látku, postavil se nejen proti cizí látkové tradici, ale dosáhl co nejtěsnějšího a neúčinnějšího sepětí s publikem. Přitom volba rozsáhlé a rozmanité dějinné látky nenutila ho soustřeďovat se k jediné ústřední postavě nebo k úzce vyhraněné tematické, jak bylo časté v soudobé dvorské epice, nýbrž umožňovala mu mnohostranně obsáhnout a osvětlit rozmanitou problematiku.

Pro jeho zobrazovací metodu je příznačné úsilí o názornost, která by umožňovala vyslovit vyhraněnou tendenčnost skladby, a o účinnou zkratkovitost, jež vedla k prostotě v kompozici i výrazu. Skladatel nerozvívá jednotlivé příběhy do epické šíře, ale snaží se soustředit pozornost k zachycení jen určitých rysů, podstatných pro koncepci jeho skladby. Jen výjimečně odklání se od tohoto způsobu a vkládá do svého vyprávění několik obsáhlejších odboček, jako je bajka, legenda, rytířská pověst. Tento komposiční prostředek, hojně využívaný středověkými kronikáři, je tu tedy pouze výjimkou. Stejně soustředěně si počíná i při zobrazování jednotlivých postav. Jejich charakteristika vyplývá především z jejich jednání; vlastní úvaha nebo hodnotící poznámka autora tuto charakteristiku jen dotváří. Skladateli nešlo o individualitu jednotlivých historických osobností; pojímal tyto postavy především jako ztělesnitelé některých obecných vlastností a nositele některých obecných myšlenek, na něž chce upozornit. Proto se tyto vlastnosti a myšlenky nejednou v obměnách vrací na různých místech skladby a v souvislosti s rozličnými postavami. Ve snaze ukázat na klady a zápory směřuje na jedné straně k heroisaci některých historických osob, na druhé pak ke kritice mnohdy až satiricky zesměšňující⁷.

Aby dosáhl přímé účinnosti svého díla mezi českou šlechtou, skladatel dal i jinak vystoupit tendenci svého díla výrazněji, než jak je to obvyklé u jiných tehdejších kronikářských děl, ať latinských, nebo složených v národním jazyce. Svému projevu vtiskl silné subjektivní zabarvení tím, že neulpěl pouze na objektivním zpracování děje a popisném zobrazení postav, ani že svou myšlenku

⁶ Kap. 41.

⁷ Např. v líčení způsobů života soudobých šlechticů, kap. 79, 84, 102.

nezahalil do složité středověké alegorie, nýbrž že základní tendenci svého díla vyslovil přímo. Vyprávění proložil hojnými úvahami, radami a kritikami. Použil několika základních způsobů, aby tyto části začlenil do básně a aby s vyprávěným dějem proluly co nejtěsněji. Někdy jsou připojeny jako poznámky autora na závěr některých celků, jindy přerušují historický výklad a jsou v nich přímo osloveny jednající postavy, avšak nejvyššího splynutí těchto svých úvah a naučení dosáhl autor tím, že je vložil do projevů význačných postav českých dějin (např. Libuše, knížete Oldřicha i dalších knížat a králů). Tím zvýšil účinnost zvláště závažných problémů a rad, jako byla např. otázka zájmu o osud země, především vztah k Němcům, výchova mladých šlechticů aj.

Svůj způsob práce charakterisoval autor v úvodu, kde připomíná, že jeho cílem nebylo vytvořit dílo působící dokonalostí zpracování podle vysokých požadavků básnického umění své doby, nýbrž že mu šlo o prosté vyprávění, které by obrátilo pozornost posluchačů a čtenářů k osudům české země. Proto — v soulase s určením díla — neusiloval o bohaté stylistické odstínění a o výrazovou pestrost. S vědomím tohoto záměru je třeba přistupovat i k úvodním slovům kroniky, kterými skladatel omlouvá vlastní básnickou neumělost, jak bývá častým zvykem básníků v úvodech a dedikacích (v naší literatuře např. u Kosmy nebo v Alexandreidě). Nelze proto v jeho postupech vidět doklad neumělosti, nýbrž hledání osobitého básnického projevu v počátcích české tvorby, protikladného pojetí epických skladeb duchovních a rytířských.

V úvodu autor naznačil, že se opíral o znalosti tehdejší literární tvorby, zvláště latinské. Rovněž využíval znalosti soudobé básnické teorie i znalosti starších děl tradovaných ve středověku a tvorby soudobé, stejně s náměty náboženskými jako světskými⁸.

Pro úsilí o věcnost a názornost projevu je příznačné, že prostého sdělovacího rázu dosáhl skladatel tím, že se omezil jen na úzký výběr zvláštních stylistických prostředků. Podařilo se mu tak dosáhnout žádoucí sevřenosti a názornosti. Je třeba připomenout především bohaté využití přísloví a gnóm, zvláště v osobních komentářích k událostem a v naučných částech básně, nebo zkratkovitá úsloví a přirovnání, která mnohdy účinně zastupují obšírnější výklady. Prísloví a gnómy zobecňující životní zásady nevzdalují se tu obecné srozumitelnosti, naopak mnohé z nich patřily zajisté k obecně známým, a pokud byly vytvářeny autorem kroniky, těžší z postupů podobných útvarů lidové moudrosti, např. „bláznóm jest hrdinstvo dáno, | múdřým neudatenství dáno“⁹ nebo „Neslušie mezi dřvi a podvoj prsta vložiti“¹⁰. Dlouhou úvahu o vztahu Čechů a Němců uzavírá sentence „Spieše oráč dobrým knězem bude, |

⁸ O tom svědčí zmínky o Amazonkách, o Cyrovi, ohlas Ezopa, rytířské epiky při vzpomínce na Rolanda, Karla Velikého, Dětricha Berúnského, narážky na dvorskou lyriku, připomenutí kroniky štyrské apod.; zato řídký je proti této tvorbě přímý ohlas bible.

⁹ Kap. 17.

¹⁰ Kap. 52.

než taký Němec věrně s Čechy zbude¹¹. Stejný rys mají i hojná úsloví (upustíte za rohy, úsilno za ocas chvátati; pod sebu větev podtěchu; šíjí jim mečem ohole). Běžný život, svět zvířat a rostlin jsou hlavním zdrojem přirovnání, která nejednou snad už byla ustálena i v řeči hovorové (stojieše jako jat v udi-ci; až je jako ptáky jechu; jako rózi prostřed lúky postavi, | takež bóh českú zemi Přemyslem oslavi). Nejednou jsou tyto prostředky i osobitým nositelem hodnocení postav i dějů, často dokonce i humorně podbarveného.

K těmto charakteristickým rysům lze připojit ještě autorem oblíbené etymologisování, jemuž se v básni dostalo zvláštního uplatnění. Je ho užito k výkladům o vzniku jmen místních (např. Říp, hrad Klepý, Strahov, Kouřim), v nichž je nejednou možno hledat i ohlasy místních pověstí¹².

I volba verše směřuje k projevu co nejevýraznějšímu; autor užil verše bezrozměrného, to je verše o nepravidelném počtu slabik. Takový druh verše ho nenutil pravidelností schématu k deformaci výrazu, která by se rozcházela se snahou o soustředění na věcnou stránku projevu, zároveň však forma veršová vyhovovala jeho úsilí o zhuštění, nejednou aforistický výraz. Není proto třeba hledat — jak se to někdy při hodnocení Dalimilovy kroniky stává — pro tento druh verše přímých vnějších podnětů v cizí literatuře, např. v německých rýmovaných kronikách, neboť ani tam není pravidlem. K jeho užití přivedlo skladatele přímo pojetí díla, přitom však převaha osmislabičných veršů ukazuje, že i jeho verš se vyvíjel na pozadí osmislabičného verše soudobé epiky a sy-labická nepravidelnost verše kroniky byla dána snahou, aby řeč kroniky byla co nejsrozumitelnější a přiblížila se mluveným projevům.

Celkovou koncepcí skladby vytvořil autor kroniky typ česky psané poesie společensko-kritické a politické. Plným právem mohla být nazvána „polnicí husitských válek“¹³ jak pro své ideové hodnoty, tak pro způsob zpracování. Obě tyto stránky ukazují k dalšímu vývoji naší poesie aktuální.

Sama kronika velmi významně působila na další rozvoj historického básnictví. Ukazují to už skladby vzniklé krátce po jejím ukončení (o soudním klání v Hradci Králové, o Matěji z Trenčína, o boji Viléma Zajíce proti králi Janovi, o Plichtovi z Žerotína) a její vliv na historické veršování se hlásí i později, např. ještě koncem 15. století ve skladbě o Přemyslu a Závišovi. Byla dílem stále živým a byla také stále opisována a citována a uplatňovala se od agitáčního spisku doby polipanské, Krátké sebrání z kronik českých k výstraze věrných Čechův, přes dílo Viktorina Kornela ze Všehrd O práviech, o súdiech i o diskách země české knihy devatery z rozhraní 15. a 16. století až k Okříku Pavla Stránského z roku 1618. Dokonce i dvou německých překladů (nebo lépe zpracování) se tomuto dílu dostalo, veršem v polovině 14. století, prázou za sto let potom.

Ani tím však doklady zájmu o Dalimilovu kroniku nekončí. I jako tištěná kniha objevovala se ve chvílích zvláště významných pro osud národa, tvoříc živou součást jeho ideových bojů. Tak její první tištěné vydání připravil humanista Pavel Ješín z Bezdězí v roce bělohorské porážky (1620) a doba obrozenecká se k ní znovu vrátila v edici Františka Faustina Procházky

¹¹ Kap. 70.

¹² Kap. 2, 22, 36, 77.

¹³ Výrok německého historika 19. století J. G. Meinerta.

(1786) a Václava Hanky, který s jejím vydáváním začal v roce 1848. Její ohlas neustal ani v pozdějších desetiletích 19. století a v našem věku. Autor kroniky byl stále typem básníka stavějícího se svým dílem za dosažení nejvyšších hodnot národních a lidských. Jeho dílo mělo stále co říci novým a novým generacím, zejména připomínkou starobylé tradice a síly českého státu, povzbuzováním k jeho obraně, odporem proti cizáctví a zřetelem k síle a schopnostem českého lidu.

Sotva které jiné dílo naší starší literatury dosáhlo tak veliké obliby a zasáhlo tak hluboko do literárního vývoje jako Dalimilova kronika. Jestliže hledáme příčiny stálého ohlasu, jemuž se těšila, musíme si uvědomit její trvalé hodnoty, pro které přežila svou dobu: Dalimilově kronice se dostalo širokého společenského ohlasu zejména proto, že její autor překonal úzce stavovské hledisko širokým pohledem a hlubokým zamyšlením nad otázkami společenského, politického i kulturního života z hlediska českých poměrů. To vytvořilo hlavní předpoklady k neustálému ožívání její působnosti.

Dalimilova kronika vyšla v starším kritickém vydání s bohatým textově kritickým aparátem péčí Josefa Jirečka ve FRB III, 1882, kde jsou otištěny i německé překlady; edice má dnes některé nedostatky, ale zůstává nejobsáhlejší edicí shrnující varianty z tehdy známých rukopisů. — Paleografické vydání Cambridžského rukopisu připravil Václav Emanuel Mourek, *Kronika Dalimilova*, 1892 (druhé opravené a zlepšené vydání 1910). — Z Lobkovického rukopisu a s četnými variantami jiných rukopisů vydali ji v prepise Bohuslav Havránek a Jiří Daňhelka s názvem *Nejstarší česká rýmovaná kronika tak řečeného Dalimila*, 1957, znovu 1958; v tomto vydání je i přehled dřívějších edicí, starší literatury a zvláštní historický komentář k jednotlivým místům textu, připravený Zdeňkem Kristenem.

V poslední době se pozornost badatelů soustřeďovala především k hodnocení díla z hlediska historických zpráv a k otázkám přesnějšího určení autora díla. K problematice jeho umělecké stránky se obrátili v menších studiích J. B. Čapek, *Dalimil a jeho kronika* (v doslovu k novému vydání Jirečkova textu a chybného prozaického překladu do nové češtiny, 1948, srov. též v jeho souboru *Záření ducha a slova studií Dalimilův „hlahol jasný“*, 1948) a Josef Hrabák, *O Dalimilově kronice*, *Nový život* 1, 1949. K otázce autora Dalimilovy kroniky se znovu vrátil Mirko Očadlík ve studii *Gentis Bohemice fidelis zelator ac indefessus propagator. Příspěvek k otázce dalimilovské*, 1957 (soukromý tisk). Uvažuje o další možnosti určení autora a hledá ho v osobě biskupa Jana z Dražic. Jeho závěry zůstávají zatím jen hypotézou.

VRCHOL FEUDÁLNÍ KULTURY A ÚSILÍ O DEMOKRATISACI LITERATURY

(Od poloviny 14. století do prvních let 15. století)

V druhé polovině 14. století se písemnictví neobyčejně rozrůstalo v souvislosti s tím, jak se vedle duchovenstva a šlechty začali stále více objevovat na literárním kolbišti měšťané. Při tomto prudkém rozvoji se rýsují dvě vývojové linie, z nichž jedna je charakteristická útočností a zájmem o naléhavé otázky, kdežto druhá se vyznačuje nezájmem o společenské a politické problémy a spěje čím dále tím více k exkluzivnosti. První linie navazuje ve svých progresivních dílech jednak na Dalimilovu kroniku, jednak na tvorbu lidovou a směřuje k zlidovění literatury, po stránce obsahové i formální předjímajíc a připravujíc husitství. Naproti tomu linie druhá se vyžívá spolu s vrcholným feudalismem a za husitství odumírá.

Prudký, přímo bouřlivý růst česky psané literatury byl podmíněn zejména tím, že se velmi rozvinul náš hospodářský a politický život. Praha se stala za vlády Karla IV. (1346—1378) hlavním městem světové říše a jako metropole měla styky s celou tehdejší kulturní Evropou a stávala se střediskem světového politického dění. Proto také bylo možno uskutečnit tak veliké kulturně politické plány, jako povýšení pražského biskupství na arcibiskupství roku 1344 a založení Karlovy university v Praze o čtyři léta později.

Dosah obou těchto činů byl pro další kulturní vývoj nesmírný. Zřízením arcibiskupství byla v našich zemích vymaněna církev — která tehdy představovala největší hospodářskou i kulturní sílu — ze závislosti na německém arcibiskupovi, a to posilovalo možnost samostatného kulturního života našich předků. Právě zde sehrála pak vynikající úlohu universita, neboť vytvořila středisko vzdělanostních snah, tím spíše, že šlo o první vysoké učení ve střední Evropě. Protože byla vlastně ústavem církevním, její význam se vystupňoval v pozdějším vývoji, když se církevní hierarchie stávala brzdou a progresivní linii představovaly síly připravující husitství; tu se universita stala semeništem reformních snah a pomáhala otrásat autoritou oficiální církve, a tím připravovat a později přímo podporovat revoluční hnutí.

Ve svém politickém snažení se Karel IV. opíral o konservativní a majetné vrstvy, a proto podporoval církev a ve městech patriciát. S tím souviselo i jeho úsilí o to, aby z Prahy vytvořil obchodní středisko. Tak byla Praha obohacena o mnohé stavitelské památky, které jsou dodnes naší chloubou, a byla rozšířena o nově založené Nové Město. Rubem tohoto rozvoje byla však bída lidu, z jehož

mozolů vyrůstaly všechny ty nákladné a nádherné stavby, jako Karlův most nebo chrám sv. Víta. Lid nesl na svých bedrech všechnu tíži velikých nákladů, za něž byly pořizovány skvělé výrobky uměleckého řemesla pro kostely a hrady. Přitom se pochopitelně stále stupňovaly sociální rozpory a přiostrůvání sociálních protiv vyrůstalo zcela zákonitě ve vleklou krizi feudalismu. Jejimi náznaky byly rostoucí rozpory ve městech mezi cechy a patriciátem a lidové kacířství; ve čtyřicátých letech např. arcibiskup Arnošt z Pardubic zakročil proti tak zvaným mrskačům čili flagelantům.

V souvislosti s tímto vývojem se měnil i způsob života šlechty. Šlechta již nemohla prosazovat své požadavky proti králi se zbraní v ruce, jako tomu bylo za Karlova otce Jana Lucemburského, ale měřila své síly na sněmovních jednáních, kde nejednou dosáhla úspěchu; tak zmařila oficiální zavedení psaného zákoníku *Majestas Carolina*, jímž se snažil Karel IV. omezit její moc. Z toho vyplynula změna celého životního stylu šlechticova. Z bojovníka se stal dvořan, a ten měl jiné, zjemnělejší životní nároky než drsný bojovník na počátku století. K takovým nárokům patřil i zájem o knižní vzdělání, podporovaný ostatně novou universitou.

Zřízení university se výrazně projevilo v celé školské soustavě. Nejen že přibýlo škol připravujících pro universitní studium, ale změnila se také organizace školství, neboť správcové škol prošli universitou, a proto podle středověkého pojetí práva podléhali rektorovi i tehdy, když již universitu opustili a učili na nižších školách. Tím se dostávalo pod kontrolu university vlastně všechno nižší školství, které dříve podléhalo jednomu z kanovníků při katedrální kapitule, tak zvanému scholastikovi. Nemáme však zpráv, že by ve školské oblasti docházelo ke kompetenčním sporům mezi arcibiskupem a universitou, neboť universita byla v podstatě ústavem církevním a sám arcibiskup byl jejím kancléřem.

Kromě škol při farách, kolegiálních chrámech a kláštorech byly od 13. století zřizovány školy městské. Ty měly dva hlavní stupně, stupeň elementární, kde se učilo čtení a psaní („malé školy“, někdy zvané také „české“), a stupeň vyšší, kde se učilo hlavně latině. Tyto „latinské“ (nebo partikulární) školy byly přípravou pro studium universitní. Někdy přejímaly i část předmětů přednášených na artistické fakultě.

Krise, jejíž příznaky byly patrné už za Karla IV., stupňovala se za jeho nástupce Václava IV. (1378—1419). Za této situace změnil Václav politický kurs a na rozdíl od politiky Karlovy opíral se o nižší šlechtu. Tím ovšem narážel na zájmy panstva, a tak docházelo k feudálním rozbrojům, které oslabovaly na jedné straně královskou moc, ale na druhé straně i panstvo, a tak vyčerpávaly síly celé feudální třídy.

Za Václava IV. rostly rozpory ve městech, na venkově i mezi šlechtou. Ve městech přibývalo chudiny a začínaly cechovní bouře, jimiž se projevoval boj tovaryšů s mistry. V některých cechovních bouřích (1378 v Brně, 1391 v Jihlavě) vystupovala po boku řemeslnictva též městská chudina zaháněná do revolučního vření neustále rostoucími cenami životních potřeb. Sociální diferenciacce pokračovala však i na venkově, kde se zvyšovaly poddanské po-

vinnosti lidu, který musel uspokojovat rostoucí potřeby feudálů. Největším držitelem půdy v zemi byla církev, na jejímž majetku nejméně pokračovalo sce-lování pozemků, ale koncentrace zemědělského majetku probíhala i u některých příslušníků vysoké šlechty; typickým příkladem jsou jižní Čechy, kde se soustřeďoval pozemkový majetek kláštera Zlaté Koruny a panského rodu Rožmberků. Tím vším se vytvářely stále hlubší rozpory nejen mezi feudály a lidem, ale i uvnitř feudální třídy samé, kde na sebe naráželi jednak feudálové světštl a duchovní (docházelo např. ke sporům mezi králem Václavem IV. a arcibiskupem), jednak chudí a bohatí feudálové uvnitř obou skupin, neboť nízký klérus se stavěl proti kléru vysokému a zemané proti panstvu. Z těchto vrstev se pak rodili nositelé husitského revolučního hnutí. Z řad chudého duchovenstva vyrůstali revoluční kazatelé, tvořící předvoj husitství, a z řad chudnoucího zemanstva vyrůstali příští organisátoři husitských vojsk, mezi nimi i sám Žižka.

Tento společenský vývoj se výrazně odrazil i v literatuře. Literární tvorba se neustále rozrůstala v souladu s tím, jak se zvětšovala vzdělanost a jak se o literární život začínal zajímat stále větší počet publika. Přitom se pokroková část literatury snažila vyrovnat s krizí, která se ohlašovala od sedmdesátých let na všech stranách.

V souvislosti se zvýšeným zájmem o literaturu a s rostoucím významem literatury v životě pozorujeme také od doby Karla IV. stopy toho, že se literární život vyvíjel i mimo Prahu. Svědectvím jsou zejména dialektické rysy v některých památkách. Je sice možno vyložit je tím, že skladatelé a písaři z venkova působili v Praze, ale pravděpodobnější je výklad opačný, že se totiž kulturní tvořivost rozlévala po celém území a některé památky vznikaly i mimo pražské centrum. Tento názor podporují i poměry ve výtvarnictví (vznik regionálních „škol“), otázka však není dosud dořešena.

Kvantitativní rozvoj literatury je patrný stejně u tvorby skládané latinsky jako česky, ale přitom se proti staršímu období měnil jejich vzájemný poměr. Česky psané literatury přibývalo relativně více než literatury latinské, a přitom zabírala stále nové tematické okruhy. Tak se pomalu vytvářely předpoklady pro to, aby se česká literatura stala jediným představitelem české osvěty. Tento proces byl ovšem v druhé polovině 14. století teprve v začátku; dovršil se za husitství.

*

Rozvoj latinské literatury byl pozoruhodný, ale protože se vlastní vývojový pathos přesouvá nyní výrazněji do tvorby skládané česky, všimneme si tvorby latinské jen stručně, a to především se zřetelem k tvorbě české, k níž tvorba latinská tvořila namnoze pozadí.

V literární tvorbě psané latinsky hrála významnou úlohu universita, a to po dvojí stránce: jednak tím, že pomáhala vytvářet publikum latinské litera-

tury, jednak tím, že některá díla vznikala přímo z jejích potřeb. Tak zároveň přispívala k zvýšené účasti laického živlu na literárním životě. Tím, že universita umožňovala stále většímu počtu Čechů osvojit si nejvyšší soudobé vzdělání bez nákladné cesty do ciziny, rozšiřovala se totiž vrstva lidí čtoucích latinskou literaturu i o laiky a měnil se i charakter latinsky psaného písemnictví, které bylo v oběhu. Vedle stále oblíbené literatury legendární a duchovní lyriky pěstovala se také světská zábavná próza a světská lyrika. Nositeli této světské literatury byli většinou universitní studenti (jak se tehdy říkalo „žáci“). Podle středověkého způsobu kolovala ovšem většinou literatura cizího původu, ale pro naše domácí potřeby se nejednou přizpůsobovala a vedle ní se projevovala i vlastní tvořivost.

Z legendární literatury byly velmi oblíbené na příklad legenda o *svatém Prokopu*, legendy o *svaté Kateřině* a svod legend uspořádaný podle církevního roku, tak zvaná *Legenda aurea* (Legenda zlatá), jakož i četná legendární vypravování jiná. Lyrické skladby liturgické skládal např. pražský arcibiskup JAN Z JENŠTEJNA (1350—1400). Veršované modlitby psal kartuzián ALBERTUS PRAGENSIS (Albert Pražský, † 1397); jsou dochovány ve sborníku *Scala coeli* (Žebřík do nebe).

Ve studentském prostředí se těšily zvláštní oblibě skladby satirické a parodistické. Žebraví žáci chtěli takovými skladbami pobavit své dobrodince, ale vtělovali do nich i svůj postoj k společenským otázkám, které viděli očima měšťanstva a často i očima lidu. Tyto skladby však zůstaly záležitostí pouze vzdělanců, lid jim nerozuměl, a proto neměly u něho ohlas. Větší ohlas měla zábavná latinská próza, která tehdy kolovala mezi vzdělanci, neboť její nejoblíbenější díla bývala zpracovávána pro širší publikum česky, a to stejně díla s náměty duchovními (různá legendární vyprávění), jako světskými (např. vypravování o Apolloniovi).

Daleko více než na rozvoj literatury zábavné působila universita na rozvoj vědeckého ruchu, neboť s jejími potřebami souviselo opisování a skládání *příruček* z různých oborů vědění. Několik takových spisů složil v hexametrech BARTOLOMĚJ Z CHLUMCE řečený Claretus (Klaret, † asi 1379) z oboru lékařství, přírodopisu, astronomie, gramatiky a theologie. Vznikaly též různé komentáře děl autorů vykládaných na universitě, jako Aristotela a Petra Lombarda¹; komentář k několika spisům Aristotelovým napsal profesor pražské theologické fakulty mistr JENEK Z PRAHY a výklad na Lombardovy Sentence pořídil pomucký mnich GOTŠALK, který působil jako profesor theologie na universitě v Paříži. O šíři české vzdělanosti na konci 14. století svědčí i traktát nějakého břevnov-

¹ ARISTOTELES (384—322), nejuniversálnější z řeckých filosofů, který obsáhl a zobecnil veškerý materiál shromážděný starší filosofií, byl ve středověku vedle bible nejvyšší autoritou. Jeho spisů se užívalo jako učebnic. — PETRUS LOMBARDUS (Longobardus, * počátkem 12. století v Lombardii, † okolo 1160 v Paříži) byl profesorem na pařížské katedrální škole. V letech 1140—1150 napsal *Sententiarum libri quattuor* (Čtyři knihy sentencí), systematické shrnutí celé theologie. Tyto Sentence se staly pak nejobvyklejší středověkou theologickou příručkou.

ského benediktina, nejspíše JANA Z HOLEŠOVA, věnovaný výkladu písně Hospodine, pomiluj ny. Traktát byl složen roku 1397 ve slohu komentářů k textům vykládaným ve školách.

Naukovou tvorbu vyvolávaly však také aktuální potřeby politické. To platí hlavně pro práce historické, u nichž je zaměření k aktuálním politickým cílům zvláště příznačné. Toto aktuálně politické zaměření historické literatury podporoval sám císař Karel IV., který dal podnět k sepsání několika kronik. Tak uložil kanovníkovi při katedrálním kostele svatovítském BENEŠOVI KRABICI Z WEITMILE († 1375), aby přepracoval kroniku Františkovu, která Karla IV. neuspokojovala pro ostrý tón proti jeho otci Janu Lucemburskému. Beneš se však úkolu nezhodil s větším zdarem; jeho *Chronica ecclesiae Pragensis* (Kronika kostela pražského) není na výši ani jako dílo historické, ani jako dílo literární. Karel IV. vyzval také italského minoritu GIOVANNIHO MARIGNOLU († 1358 nebo 1359), aby se pokusil včlenit české dějiny do dějin světových. I tento kronikářský pokus však v podstatě ztroskotal, stejně jako pokus opatovického opata NEPLACHA († 1371). Neúspěchy těchto kronikářů nelze však vykládat jen jejich malým nadáním, spíš se v nich projevuje začínající krize feudální společnosti, jejíž mluvčí neměli ideové pevnosti, a proto nebyli již s to podat velikou koncepci na způsob kroniky Kosmovy nebo Petra Žitavského.

Daleko významnější byly práce samého KARLA IV., který se uplatnil téměř ve všech oborech latinské literatury jako spisovatel: napsal *Moralitates* (duchovní výklady a naučení), složil latinskou autobiografii a spolupracoval na velké kronice PŘIBÍKA PULKAVY Z RADENÍNA († 1380), která měla podat oficiální pohled na české dějiny. Karel IV. také složil nový Korunovační řád a z jeho podnětu a snad i za jeho redakce vznikl soubor práva státního, trestního i soudního *Majestas Carolina* (Karlův majestát), který však nebyl pro odpor šlechty uzákoněn. Všechny tyto Karlovy literární pokusy měly vlastně cíl politický. Jak pronikaly politické zájmy do jeho literární činnosti, vidíme i z toho, že aktuální politické potřebě, totiž zvýšení prestiže panujícího rodu, sloužilo nepřímo také Karlovo zpracování legendy o sv. Václavu, zdůrazňující Václavovy rysy státnické.

Ze všech Karlových literárních prací je nejvýznačnější jeho autobiografie *Vita Caroli* (Život Karlův), sahající původně do roku 1340 a doplněná — nejspíše podle Karlových zpráv — neznámým jiným spisovatelem do roku 1346, kdy byl Karel zvolen římským císařem. Je to jedinečné dílo středověké memoárové literatury, skvělý portrét, který nepostrádá individuálních rysů a v němž autor líčí nejen své úspěchy, ale i nezdary. Přesto však Karel IV. nepřekračuje rámeček feudální doby a jeví se jako typ člověka středověkého; svědčí o tom např. líčení Karlových vidění, která autor klade do stejné roviny jako skutečné události, a náboženská dominanta celého vyprávění.

Karlovo kulturní snažení doplňuje i uspořádání Korunního archivu, jenž

se stal naším prvním archivem státním (později byl zván Svatováclavský), a jeho dvorská kancelář. Karel IV. spojil českou kancelář s kanceláří říšskou a v této kanceláři byly vypracovány pro listiny nové formuláře. Jako obratného stylistu vzal Karel IV. do služeb své kanceláře vysokomýtského rodáka JANA ZE STŘEDY († 1380). Ten se roku 1347 stal notářem a po šesti letech kancléřem a tuto činnost vykonával dvacet let. Literárním vzorem Janovým — ovšem nedostižným — byl Petrarca², s nímž se osobně znal a s nímž si dopisoval. Podle listin Karlovy kanceláře vypracoval Jan ze Středy sbírku formulářů *Summa cancellariae Caroli IV* (Soubor listin kanceláře Karla IV.), která vytlačila starší podobné sbírky.

Uvedenými pracemi není latinská literatura Karlovy doby ani zdaleka vyčerpána. K historickým dílům lze přičíst např. životopisy církevních hodnostářů, jako život prvního arcibiskupa Arnošta z Pardubic *Vita venerabilis Arnesti* (Život ctihodného Arnošta) od vyšehradského děkana VILÉMA Z LESTKOVA († asi 1369) nebo životopis Milíčův *Vita venerabilis presbyteri Milicii* (Život ctihodného kněze Milíče), sepsaný nějakým jeho žákem. Velmi hojná byla též literatura theologická, ale o té bude řeč dále v jiné souvislosti.

Latinsky psaná literatura, o které bylo pojednáno, byla určena především vzdělanstvu českému, i když počítala současně s publikem celé říše. Základní díla soudobé latinsky psané literatury byla však překládána do češtiny pro lidi prostší, neznalé latiny. To je příznačné nejen pro rostoucí význam českého publika neznalého latiny, ale i pro rozvoj vzdělanosti v širších vrstvách. Tak byly česky zpracovány Majestas, autobiografie Karlova, část Karlových Moralit, Pulkavova Kronika a Korunovační řád. Vedle toho Karlova legenda o sv. Václavu přešla v českém překladu do Pasionálu.

O síle českého živlu podává zvláště výmluvné svědectví zajímavý a ve středověku ojedinělý pokus o počeštění odborné terminologie pro obory přednášené na tehdejší artistické fakultě. Artistická fakulta tvořila vlastní základ celé university a musel jí projít každý, kdo chtěl studovat práva, lékařství nebo teologii; protože tedy poskytovala vyšší obecné vzdělání, byla uvedena v činnost hned po založení university a z ní vyrostl i zvýšený zájem o práci slovníkářskou. Této lexikologické práci vtiskl ráz zmíněný již mistr BARTOLOMĚJ Z CHLUMCE (Claretus de Solentia, mistr Klaret), který se pokusil sestavit veliký slovník a v něm shrnout celou latinskou slovní zásobu, zejména odbornou terminologii všech vědních oborů, a vyložit ji česky, aby usnadnil studentům přístup k tehdejší latinské odborné literatuře a nahradil metodu starších slovníků, které vysvětlovaly latinské termíny zase jen latinským výkladem. Tak pořídil ke školským účelům tři slovníky, *Vokabulář gramatický*, *Bohemář* a *Glosář*. Největší z nich, Glosář, obsáhl na 7000 slov, mezi nimiž je řada odborných názvů nově vytvořených, a to zejména pro oblasti vybočující z o-

² O PETRARCOVI viz dále na str. 284.

kruhu denní zkušenosti a vyhrazené až do té doby latině. Pokud to bylo možné, přejímal do svých slovníků i slova v tehdejší češtině běžně užívaná. Tím byl dán (i když se většina Klaretových novotvarů neujala) základ k zčeštění nejvyšší soudobé vzdělanosti.

*

Bohatá literární tvorba latinská měla svůj protějšek v tvorbě české. Ta se snažila vyrovnat tvorbě latinsky psané ve všech oborech a ve všech oborech s ní soutěžila. Přitom se ovšem rozrůstala nejen kvantitativně, ale i pokud jde o literární druhy: rozvíjelo se drama a jako zcela nový druh přibývala zábavná i odborná próza a umělá světská lyrická píseň. Souběžně s tím pozorujeme, že stále sílil zřetel k lidovému prostředí a k lidovému publiku.

Tento zřetel, pokud můžeme soudit podle dochovaných památek, projevil se nejdříve v divadelní hře. Dosvědčuje to scéna zvaná tradičně *Mastičkář*, pocházející asi ze čtyřicátých let a později znovu přepracovaná. Je to asi zlomek nějaké velikonoční hry o třech Mariích.

Tak zvané hry *Tří Marií* byly původně liturgické obřady latinské. V takové podobě byly předváděny již od 12. století jako součást bohoslužebného velikonočního obřadu, u nás zejména v klášteře sv. Jiří na Pražském hradě. Ohled církve na lidové publikum neznalé latiny si však vynutil, že se při jejich předvádění v dalším vývoji, patrně od začátku 14. století, připojoval k základnímu zpívanému latinskému textu i veršovaný překlad český, který se zčásti zpíval a zčásti recitoval. Původně to byl pouhý překlad latinských zpěvů, ale později se české vložky rozrůstaly a přinášely nové motivy, pro něž nebylo opory v latinském textu. Tak vyrůstalo na latinské osnově relativně samostatné drama české. Právě toto vývojové stadium představuje *Mastičkář*. Je to scéna líčící, jak se tři zbožné ženy (tři Marie) zastavily cestou k božímu hrobu u prodavače mastí, aby nakoupily potřeby pro balzamování Kristova těla. Výjev je prostoupen nevázaným humorem a je podán jako živý obrázek ze středověkého trhu. Tak se objevuje poprvé v naší literatuře jako hlavní herec představitel neprivilegovaného stavu a svět je viděn očima člověka, který dobře zná život městského lidu. Projevilo se to v jeho schopnosti zobrazit skutečný všední život, jakož i ve svérázné volbě uměleckých prostředků, zejména lidového výraziva. Není vyloučeno, že mastičkářská scéna nějak navazuje na humorné výstupy, které předváděli lidu žertěři.

Zájem o drama byl u nás ve 14. století značný, jak je vidět už z poměrného bohatství námětů v dochovaných hrách, které se arci poutaly k hlavním církevním svátkům. Vedle *her Tří Marií*, kterých máme dochováno několik, vznikaly hry o *uzkříšení* (O Kristovu zmrtvýchvstání i o jeho oslavení), hry *pašijové* a hry

zpracovávající jednotlivé *výjevy z Nového zákona* (Hra veselé Magdalény). Máme i doklad hry na *Květnou neděli, na Boží tělo* a snad i zlomek české hry *vánoční*.

Vedle her bývaly v kostelích na Veliký pátek zpívány tak zvané plankty, to je pláče Kristovy matky pod křížem. Tyto skladby byly v podstatě lyrické, ale pro svůj způsob předvádění se blížily dramatu. Nejlepší z nich je *Žalošćenie Panny Marie*, začínající slovy „Pláči mému hodina“. Některé pláče byly však určeny jen k rozjímavé četbě.

Veliké oblibě se těšila nadále epika, v níž pokračovala tradiční tematika náboženská i světská. Stále přibývá skladeb a spolu s tím se epika dále diferencuje tematicky i tvarově.

Po této stránce je pro literární vývoj zvláště zajímavá tvorba legendární, neboť je na ní dobře vidět, jak se literatura štěpila na větev přibližující se potřebám každodenního života a řešící jeho problémy, a na větev směřující k exkluzivitě.

Aktualisace nebyla sice neznámá ani legendistické tvorbě z počátku 14. století, jak ukazují narážky na soudobé události, nyní se však snaha po zaktuálnění legendy stupňovala, a to tím, že vznikala legenda, v níž žhavá soudobá problematika nebyla už pouze jevem okrajovým, ale stávala se ústředním nervem celé skladby. Nejnápadněji je to vidět na *legendě o svatém Prokopu*. Světcův život a osudy Sázavského kláštera po Prokopově smrti až do návratu slovan-ských mnichů z vyhnanství za knížete Vratislava nejsou jen vzdělavatelnou četbou stavějící před oči ideál askety a mnišského života v klášterním tichu, legenda staví naopak před oči ideál bojovníka řešícího důležitou otázku dne. Prokop je líčen také jako obhájce češtví proti cizímu živlu, a právě tím stala se legenda dílem bojovým. Proto také báseň vrcholí vyhnáním německých mnichů světcovým zásahem. Přitom má skladba i výrazné prvky lidové: děj se odehrává v české zemi a Prokop je líčen jako prostý pracující člověk, tedy jako hrdina blízký lidu. Podle toho jsou ovšem vybrány i umělecké prostředky legendy, její básník se snaží o výraz co nejpřístupnější. Slovním výběrem i tvarem verše se přibližuje řeči nevázané a tím předznamenává blížící se upevnění prózy jako nového výrazového prostředku epiky.

Zcela jiný typ náboženské epiky představuje *Život svaté Kateřiny*, nejčastěji dosud nazývaný Stockholmská nebo Větší legenda o svaté Kateřině. Děj této rozsáhlé skladby je položen do dalekých zemí a do prostředí nejvyšší šlechty, uchvacuje nádhernými líčeními Kateřininých vidění i drastickým líčením jejích muk, klade však na čtenáře značné nároky po stránce obsahové i jazykové. Vyprávění o tom, jak se dívka z královské rodiny stala křesťankou a pak v disputaci obrátila na křesťanství padesát pohanských mistrů, dvě stě rytířů a císařovu choť, jak odmítla stát se manželkou pohanského císaře, aby nezapřela křesťanskou víru, a jak nakonec zemřela mučednickou smrtí, nemělo však souvislost

s aktuálními otázkami, které se dotýkaly života lidu. Líčení Kateřinina života se stalo podkladem vášnivého lyrismu, v němž se místy ozývá i znalost dvorské poesie: Kateřinino obrácení na křesťanství je motivováno vzplanutím láskou ke Kristovi a to je vyloženo jako milostné opojení a přirovnáno k milostnému vztahu mezi Tristramem a Izaldou, známými postavami středověké milostné epiky.³ Uplatňování lyrického živelu je charakteristické pro celou skladbu, např. i Kateřinina disputace s pohanskými mistry, v níž je řešen subtilní věroučný problém, nabývá místy povahy lyrického projevu.

V těchto dvou legendách (obě jsou asi z padesátých let) je přímo ztělesněna celá rozpornost doby, směřování jedné části kultury k exkluzivitě a druhé části k lidovosti a k zájmu o palčivé otázky denního života. Ač pro další vývoj byla plodná větev literatury aktuální, je třeba i Život svaté Kateřiny hodnotit velmi kladně jako doklad vyspělosti naší kultury v období vrcholného feudalismu. I když šlo o dílo sloužící jen malé části národní pospolitosti, jazyk legendy svědčí o veliké kulturní tvořivosti, neboť jeho exkluzivnost neodporuje duchu spisovné češtiny. Jsou v něm též některé dialektismy, které poukazují k Moravě. To ukazuje, jak byla naše kultura v druhé polovině 14. století členitá.

O mistrovství českého básníka svědčí i poměr jeho skladby k latinským legendám o svaté Kateřině, které se v Karlově době dostaly do Čech. Tyto latinské legendy byly trojího typu: některé líčily jen Kateřinino obrácení na křesťanství (to je její konverze), jiné jen její disputaci a umučení (to je její pašiji) a jen malá část legend spojovala obojí. K této skupině se druží i báseň česká. Český básník však neparafrázoval latinské prameny pasivně. Držel se sice osnovy latinských legend, ale dobře si uvědomil, že legendární příběh má dva vrcholy, a aby je zdůraznil, přidal k původní osnově dvě místa, která v latinských legendách nebyla: Kateřinino obrácení vyšperkoval líčením nádherné síně, v níž se odehrává její zasnoubení s Kristem, a její mučení doprovodil symbolickým výkladem barev, které se objevily na zmučeném těle svěťce. Toto místo je jedním z nejkrásnějších míst naší staré poesie.

Z jiných legend je třeba ještě připomenout legendu *o svaté Dorotě*, jejíž látku si náš lid oblíbil. Byla zpracována i jako lyrická píseň a v 17. a 18. století pronikla její látka do lidového prostředí v podobě lidové hry, která se mezi lidem udržela až do nové doby (srov. str. 467). Námětem se blíží tato legenda Životu svaté Kateřiny. Méně významné jsou legendy *o svaté Markétě* a *Umučení svaté Kateřiny* (tak zvaná Brněnská neboli Menší legenda o svaté Kateřině). Česká látka bývá v básnických legendách této doby zpracovávána jen výjimečně. Vedle legendy o sv. Prokopu je možno uvést ještě jen legendu *o blahoslavené Anežce Přemyslovně*, dochovanou bohužel jen v nepatrném zlomku. — V husitské době legenda jako básnický druh odumřela, k novému životu ji však vzkřísila protireformace.

³ *O Tristramovi a Izaldě* viz dále na str. 132 pozn. 4.

Život svaté Kateřiny je poslední vynikající dílo veršované epiky 14. století. Představuje vrchol poesie artistní, ale zároveň ohlašuje blížící se krizi epiky psané veršem. Život svaté Kateřiny stojí vlastně na rozcestí, neboť čistě epické hodnoty jsou v něm rozleptávány lyrismem, a tak vzniklo dílo zcela zvláštní povahy. Po cestě, již se brala tato skladba, nebylo však možno dále jít, a tak v dalším literárním vývoji pozorujeme, že se tlačí do legendárních vyprávění próza, kdežto veršovaná legenda nepřináší již nové hodnoty. Růst prózy je příznačný pro vývoj veškeré epiky. Veršovaná epika se octla v druhé polovině 14. století na obecném ústupu.

Ústup verše z epiky je nejlépe vidět na rytířských eposech, které postupně klesaly na úroveň stereotypní literatury konvenční a nerozvíjely se, zatím co se stala doménou rytířské epiky próza. Skladatelé rytířských eposů nechťeli již soutěžit s poesíí latinskou, neměli již ctižádost básníka Alexandreidy — ani jeho nadání. Rytířská poesie se dostávala do rukou básníků druhého řádu, kteří si nekladli vyšší umělecké cíle a omezovali se jen na to, aby splnili požadavek zábavnosti; spokojovali se především přetlumočením oblíbené četby z němčiny. Přesto však se ještě udržovala v povědomí tradice Alexandreidy a její umělecké hodnoty byly živnou půdou. Ukazuje to báseň *Vévoda Arnošt* asi z druhé polovice 14. století. Tato rozsáhlá skladba, přeložená z němčiny, je velmi závislá na Alexandreidě po stránce výrazové, přejímá z ní celé obraty, ba i verše. Alexandr však přestával být živým typem, ideál rytíře se změnil, na místo rytířských ctností válečníka se dostaly do popředí milostné vztahy. To ztělesňuje mladší epika s rytířskými náměty, *Tristram a Izalda* a *Tandariáš a Floribella*⁴. Obě básně se zakládají na německých předlohách a umělecky nevynikají. Hrdinské činy jsou v nich samoučelné a v popředí zájmu je pouze milostný vztah. Z němčiny byly také přebásněny oblíbené eposy *Růžová zahrada veliká* (dochovaná jen v malých zlomcích) a *Růžová zahrada malá* čili Laurin (v českém zpracování označena jako O Jetřichovi Berúnském)⁵. Přes malou

⁴ *Tristram a Izalda* je nejkrásnější a nejoblíbenější milostné vyprávění středověku. Námětem této historie je osudová láska a její boj s mravními konvencemi: Tristram a Izalda požili omylem nápoj lásky, který byl určen pro Izaldu a jejího nastávajícího manžela, krále Marka, a propadnou hříšné lásce, jež tragicky skončí. Svou oblibou se Tristram vyrovnal Alexandreidě; také tato látka se rozšířila téměř po všech evropských literaturách. Zakládá se na keltské pověsti a zpracována byla nejdříve francouzsky (z několika versí je nejlepší báseň CHRÉTIENA DE TROYES z 12. století). Z francouzské literatury se Tristram dostal do Německa, kde byl rovněž několikrát zpracován. Česká báseň čerpala hlavně z básníka 12. století EILHARTA VON OBERGE. — Francouzské předlohy se dovolával také německý básník 13. století PLEIER, který složil báseň *Tandareis und Flordibel*, neznáme však žádné francouzské dílo, které mu mohlo být předlohou. Snad si předlohu prostě vymyslel proto, aby (v době, kdy v literatuře udávala Francie tón) vzbudil větší zájem o své skládání.

⁵ Obě *Růžové zahrady* patřily k nejoblíbenějším německým eposům z okruhu pověstí okolo Dietricha von Bern (Dětrich nebo Jetřich Berúnský — historický Theodorich Veliký, 454 až 526). — Ve *Velké růžové zahradě* je líčeno, jak zápasí Dětrich a Siegfried se svými družinami o růžovou zahradu princezny Kriemhildy ve Wormsu. *Malá růžová zahrada* vypráví o boji Jetřicha s králem trpaslíků Laurinem, který má růžovou zahrádku v Tyrolích.

uměleckou hodnotu se tato veršování těšila dlouho oblibě a byla opisována ještě po husitských válkách.

Zatím co veršovaná rytířská epika upadala ideově i výrazově, nové látky, z nichž se pak některé těšily po dlouhou dobu oblibě mezi lidem, byly zpracovávány prózou. Próza se nejen tlačila do literárních druhů již známých z tradiční epiky veršované, v nichž se po jistou dobu verš ještě udržoval (legenda, rytířské vypravování, kronika), ale rozvíjela i nové literární druhy, které se v té době už verši vyhýbaly (literatura vzdělavatelná a krátká zábavná povídka, tak zvané exemplum). Při zkoumání staročeské prózy musíme však mít stále na mysli, že doba, v níž próza začala pronikat do epiky, nepociťovala ještě tak ostře diferencování literatury na zábavnou a odbornou, jak je to běžné dnes; tento rozdíl se začal u nás vyvíjet až někdy koncem 14. století. Jestliže tedy bude dále pojednáno odděleně o próze zábavné a odborné, nebude to proto, že bychom chtěli vkládat do středověkého literárního života něco, co v něm nebylo, nýbrž jen pro větší přehlednost výkladů. Zároveň lze tímto způsobem zachytit začátek povlovného vývoje hned při jeho zrodu; vývoj prózy byl totiž velmi rychlý, takže již na konci 14. století pozorujeme náznaky diferenciacie prózy na odbornou a krásnou v dnešním slova smyslu i po stránce výrazové.

Že středověk dlouho neznal vázanost specifických formálních prostředků k literatuře odborné a zábavné, je vidět i na literatuře veršované. Dosvědčují to na příklad i ve středověku oblíbená veršování mnemotechnická a veršovaná kázání. Dnes nám tato zvláštnost středověké literatury uniká, neboť verš pocítujeme jako formu nemyslitelnou pro dílo odborné, kdežto u prózy takové jednostranné vázanosti není. Tak jsme náchylni každé staročeské dílo psané veršem pokládat za dílo patřící do oblasti literatury „krásné“, zatím co staročeská próza se příliš jasně štěpí v našich očích na prózu „odbornou“ a „krásnou“. Ve středověku tak prudký rozdíl však pocítován nebyl.

Zvláštní otázka je určení, kudy probíhala v staročeské próze vývojová tendence směřující k lidovosti literatury. Je sice zřejmé, že se zájmy lidu odrážely především v kazatelství a v próze nábožensky rozjímavé (o ní bude pojednáno dále), ale z hlediska dalšího vývoje by nebylo správné stavět do ostrého kontrastu na jedné straně prózu kazatelskou a nábožensky vzdělavatelnou a na straně druhé prózu zábavnou jako dvě protikladné větve. Je třeba myslet na to, že si lid v pozdějších dobách přisvojoval mnoho z tvorby původně feudální a že z ní leccos přejal do svého ústního podání. Kritériem pro hodnocení středověké tvorby z hlediska vývoje literatury k lidovosti nemůže nám tedy být jen aktuální obsah, ale musíme ocenit též úsilí o srozumitelnost tvorby. Proto je třeba vidět jako základní protiklad na jedné straně tvorbu lidu srozumitelnou, kterou lid akceptoval, byť i později, a na druhé straně tvorbu exklusivní, lidem neakceptovanou. Je ostatně příznačné, že v dalším vývoji exklusivní tvor-

ba odumírala; odumírala proto, že byla lidu cizí, že si z ní nemohl nic vzít.

Na vznik a rozvoj české prózy v druhé polovině 14. století působila rostoucí knižní vzdělanost. Próza totiž počítala s jiným způsobem vnímání než recitativní poesie; zatím co recitativní poesie byla zaměřena na hlasitý přednes, tedy na vnímání akustické, u prózy se uplatňovalo spíš tiché čtení, tak jako se uplatňuje u literatury dnešní (tedy vnímání optické). Četné eufonické složky (např. rýmy) a důraz na rytmickou stránku naší rané prózy však svědčí o tom, že vyrovnávání s tradiční veršovanou literaturou, především s epikou, nebylo ani snadné, ani rychlé. Vznikaly i útvary, v nichž se mísily části veršované s prózou (Štilfríd).

Nejstarší díla naší umělecké prózy jsou legendární sbírky *Pasionál* a *Životy svatých Otců*, k nimž se druzí *Život Krista Pána*. — *Pasionál*⁶ obsahuje životy svatých seřazené podle kalendáře. Je to úprava známé latinské Zlaté legendy (*Legenda aurea*) Jakuba de Voragine. Zakládá se na předloze přizpůsobené českým poměrům tím, že na místo některých cizích světců byly vloženy legendy o světcích českých. Protože do *Pasionálu* byla zařaděna i Karlova legenda o sv. Václavu, soudívá se, že podnět k jeho zpracování dal sám císař. O popularitě díla svědčí vedle několika dochovaných rukopisů dva prvotisky. *Životy svatých Otců* seznamovaly s počátky mnišství v Egyptě 4. století, kam se uchylovali na poušť zbožní asketové, jako sv. Antonín Veliký, Pavel Thébský, Hilarion, Eufrosina aj. Již ve 4. a 5. století o nich vznikaly legendy, a ty byly později spojovány v soubory. Zajímaly čtenáře hlavně líčením poutavých příběhů a zázraků, a tak jim poskytovaly zábavnou četbu, zároveň se však stávaly východiskem moralisování. O popularitě těchto vyprávění svědčí množství zachovaných rukopisů řeckých i latinských. I u nás se těšila veliké oblibě, a proto byla uvedena do češtiny. Vedle českého zpracování z doby Karlovy (dochovaného v několika rukopisech) máme ještě mladší redakci z konce 14. století, ale neúplnou a daleko více závislou na latinské předloze, a ještě v 16. století pořídil nový překlad Řehoř Hrubý z Jelení. *Život Krista Pána* byl snad česky zpracován — podobně jako *Pasionál* — na podnět samého Karla IV.; uvádí tak aspoň jeden z rukopisů, avšak je to rukopis pozdní. Latinskou předlohou byly *Meditationes vitae Christi* (Rozjímání o životě Kristově), dílo rázu spíš reflexivního než výpravného, které bylo dříve omylem připisováno sv. Bonaventurovi. Pro české zpracování ve srovnání s předlohou je charakteristické zkracování; kromě toho se proti meditativní složce zdůrazňuje spíš dějovost. Místy — zejména v poslední třetině — čerpal spisovatel i z jiných pramenů, např. z českého *Pasionálu*.

⁶ *Pasionál* (*passionale*, *liber passionarius*) obsahoval původně jen legendy o mučednících (legendy o ostatních světcích obsahoval *liber legendarius*), ale později se tento název ustálil pro sbírku legend o všech světcích, uspořádanou podle církevního roku.

Uvedené nejstarší památky naší umělecké prózy jsou stylisticky dobře zvládnuty; to nasvědčuje, že nešlo o první pokusy o uměleckou prózu v českém jazyce. K jejich vysoké jazykové úrovni přispívala zřejmě i tradice starší prozaické tvorby omezené na úkoly praktické (zejména překlady biblických textů a právnícké formule). Vedle toho se uplatňovala i tradice prózy kazatelské. Její vliv byl nepochybně velmi silný, jak ukazuje např. nápadný počet řečnických prostředků v naší rodící se umělecké próze. Je také patrná snaha této prózy přiblížit se i umělecky próze latinské, jak ukazují např. zřetele k eufonické stránce řeči (rýmy v próze). Podle toho můžeme usuzovat, že našim nejstarším prozaikům šlo o více než o pouhé vystižení smyslu latinských pramenů.

K starší vrstvě české umělecké prózy patří také legenda o sv. Jeronýmovi, nazvaná *O svatém Jeronýmovi knihy troje*. Její vznik souvisel s ovzduším Emauzského kláštera. Sv. Jeroným, nejučenější křesťanský theolog starší doby (asi 347—420), byl totiž pro svůj dalmatský původ pokládán ve středověku za Slovana; bylo mu přičítáno sestavení hlaholice a překlad Písma do staroslověnštiny. Proto mu byl také (spolu se sv. Prokopem) zasvěcen Emauzský klášter a na podnět Karla IV. zpracoval Jan ze Středy latinsky jeho životopis. Zredigoval toto dílo ze tří podvržených listů. Toto latinské zpracování bylo ještě za Karlova života přeloženo do češtiny. Překlad se však nevyrovná svou uměleckou hodnotou třem památkám výše zmíněným.

Od šedesátých let se rozvíjela zábavná próza neobyčejně bohatě a pronikala do všech epických druhů. Přitom je charakteristické, že se tu uplatňovala i krátká forma samostatné povídky nespojované v cyklus. V oblastech duchovní epiky jí představují rozličná vypravování biblická. Zvláštní oblibě se z nich těšila starozákonní vyprávění *Život Adama a Evy*, všímající si hlavně jejich osudu po vyhnání z ráje, *Život Josefův* a život jeho manželky *Aseneth*⁷. Tyto povídky byly hojně čteny až do nové doby. K nim se družila dále *Poručenství* (= závěti) *dvanácti patriarch*, líčící, jak synové Jakubovi nabádají na smrtelném loži své potomky k správnému životu; většinou připojují i proroctví o budoucnosti svého pokolení. Toto vypravování se opisovalo a tisklo až do nové doby a nebylo patrně bez vlivu na Vavřince Leandra Rvačovského Masopust (1580), v němž vystupuje jeho dvanáct synů, „pekelných patriarchů“, zosobňujících dvanáct hříchů, které masopust plodí. Ze Starého zákona je také vzata látka vypravování o *Tobiášovi*⁸ (Dobšovi). Hojně se však čtla i vypravování z Nového

⁷ *Josef* byl podle bible syn Jákobův. Prodán bratry do Egypta, byl koupen faraónovým úředníkem Putifarem a později si získal přízeň faraónovu, který ho učinil správcem země. Povídka rozvádí epizodu o tom, jak Josefa sváděla Putifarova žena. — Povídka o *Aseneth* se odehrává v době, kdy byl Josef správcem Egypta. Putifarova dcera *Aseneth* se do Josefa zamiluje, ale on odmítá její polibek, protože líbala modly. Anděl ji pak poučí o pravé víře a *Aseneth* se stane Josefovou ženou.

⁸ *Tobiáš* byl podle bible proslulý zbožností. Ve stáří oslepl a byl uzdraven svým synem podle rady anděla Rafaela. Látka o *Tobiášovi* byla zpracována i později jako biblická hra.

zákona vztahující se ke Kristovu umučení, legenda o dřevu Kristova kříže, legenda o svaté Veronice a evangelium Nikodémovo⁹.

Ze spisů eschatologických (o posledních věcech člověka, posmrtném životě a záhrobním světě) došlo největší obliby *Jiříkovo vidění*. Vypravovalo se v něm o vidění uherského rytíře Jiřího, který na pouti v Irsku poznal peklo, očistec i ráj. Spisek býval přetiskován jako lidová knížka a úsloví „je jako v Jiříkově vidění“ proniklo do lidové řeči (srov. i název hry Josefa Kajetána Tyla). Pekelná muka líčilo také apokryfní vypravování *Jmé o svatém Pavle a o svatém Michaeli*. Vypravuje se v něm o Pavlově vidění pekelných muk a o tom, že na prosbu sv. Pavla utrpení odsouzených duší přestane vždycky v neděli. S tímto viděním se spojoval jiný apokryf, *List s nebe poslaný*, který byl do češtiny přeložen již v první třetině 14. století. Tento list spadl prý z nebe a nabádal k svěcení neděle. Rozšiřovali jej flagelanti. Podobné listy z nebe byly psány a rozšiřovány i později (srov. str. 474).

K vyprávěním rázu legendárního se druží i tak zvané pekelné romány *Solfernus*, *Beliál* a *Súd Astarotův*. Jsou zajímavé spojením živlu výpravného s živlem právníckým (podobně jako Tkadleček, o němž bude řeč dále). Jejich prototypem byl latinský spis italského právníka Bartola di Sassoferrato (asi 1314—asi 1357) *Tractatus procuratoris* (Traktát zplnomocněnce, to je zástupce ďáblů před božím soudem), v němž byla vylíčena pře ďáblů s bohem, vedená přesně podle předpisů kanonického (církvního) práva. Všechny tyto „pekelné romány“ mají společný rámec sporu ďáblů s bohem, předmět sporu je však různý: *Solfernus* líčí rozepří mezi ďáblů a bohem pro svržení vzpurných andělů z nebe do pekel, v *Beliálu* jde o spor s Kristem proto, že vysvobodil duše sv. Otců z předpekli, *Súd Astarotův* zpracovává žalobu ďáblů, kteří si stěžují na to, že Kristovo umučení je zbavilo práva trýznit v pekle lidské pokolení. Všechny tyto romány jsou nazývány podle ďábelských advokátů a jejich podkladem jsou zpracování latinská.

Společným znakem prózy, o které byla dosud řeč, je to, že se obírá událostmi fantastickými nebo sahá do časové dálky (je třeba mít na mysli, že z hlediska středověkého člověka biblické postavy byly postavami historickými). Legendární vypravování o postavách z doby poměrně nedávné je výjimečné. Představuje je *Větší život svatého Františka z Assisi* od generála františkánského řádu sv. Bonaventury. Český překlad byl pořízen na konci 14. století.

Dosud charakterizované památky vesměs pokračovaly v tradiční náboženské epice, s výjimkou „pekelných románů“, které však lze přidružit jako zvláštní odrůdu k staročeským sporům. Nový literární druh představovala *exempla*, jak se říkalo krátkým vypravováním (bajky, paraboly apod.),

⁹ Povídka o dřevu kříže líčí fantastické příhody týkající se stromu, z něhož byl zhotoven Kristův kříž. — *Veronika* podle pověsti podala Kristovi jdoucímu na popraviště roušku, aby do ní otřel pot; Kristus do ní otiskl svou podobu a touto relikvií byl uzdraven pohanský císař Tiberius. — O *Nikodémovu evangeliu* viz výše na str. 54.

jichž používali kazatelé jako příkladů ke zpestření svých výkladů (exemplum = příklad). Od 12. století se pořizovaly pro potřeby kazatelů celé latinské soubory takových povídek. V některých sbírkách byla exempla zpracována tak, že mohla být čtena i samostatně jako zábavná četba. Tím se oddělila od kázání a vyhranila ve zvláštní literární druh. Ve 14. století byl pořízen nejznámější soubor exemplů *Gesta Romanorum* (Příběhy Římanů), nazvaný podle toho, že dějištěm příběhů je nejčastěji Řím a hlavními postavami římscí panovníci, nejčastěji ovšem nehistoričtí. Z druhé poloviny 14. století máme i české zpracování této sbírky.

Vedle Gest se nám dochoval ještě jiný soubor drobných příběhů s moralistní tendencí, tzv. *Olomoucké povídky*. Těchto pětaticet krátkých příběhů vzniklo nejspíše okolo roku 1400 a představuje útvar stojící vývojově dále než původní exempla. Není to již snůška vyprávění složených jako pomůcka pro kazatele, ale jde o záměrně uspořádaný cyklus, odpoutaný od kazatelství a určený za poučné zábavnou četbu. Tak tvoří Olomoucké povídky přechodný útvar od exemplů k laické povídce doby pohusitské.

Podobné odpoutávání od kazatelství je charakteristické pro vývoj exempla vůbec. Dovědčují to i jednotlivé povídky z Gest, které nacházíme mimo tento soubor a které můžeme sledovat v literatuře až do Hájka z Libočan a Lomnického z Budče. Některá exempla pronikla i do ústní lidové tradice. Lze též předpokládat cestu opačnou, to je některá exempla mohla být pojata do souborů z lidového ústního podání.

Veliké oblíbené se těšila vypravování ze života rytířského. Zajímavé příhody a zejména exotika, která byla pro dobrodružná rytířská vypravování charakteristická, uchvacovaly prostšího čtenáře, a proto se některé z těchto povídek ještě dlouho později tiskly jako knížky lidového čtení a leccos z nich proniklo do lidového podání. Typem takového vypravování jsou *Štilfrid* a *Bruncvík*, dvě samostatné povídky na sebe navazující. Jejich látka je z německých pověstí, ale český autor ji přizpůsobil domácímu prostředí tím, že je pojmal jako pověsti heraldické, vysvětlující původ českého královského erbu (to je státního znaku). Oblíbeným lidovým čtením se stalo také vypravování o *Apolloniovi, králi tyrském* a oslava ideální věrné ženy *Valter a Griselda*¹⁰.

Změnu sociálního složení čtenářstva této rytířské beletrie ve srovnání se šlechtickým publikem veršované Alexandreidy ukazuje výstižně její prozaický protějšek — *povídka o Alexandru Velikém*. Zde je nápadně změněn především postoj k hrdinovi; Alexandr není již pojat jako prototyp šlechtických ctností, jak tomu bylo v Alexandreidě veršované, ale především jako hrdina ve fantastických dobrodružstvích. Právě to ukazuje na jiné publikum, neboť

¹⁰ *Apollonius* je typ rytíře, který již nevíteží zbraněmi, ale důvtipem. Bohaté příběhy se kupí okolo historie o jeho odloučení od manželky a dcery; Apollonius je pokládal za mrtvé, ale posléze se s nimi shledal. Vypravování bylo oblíbené až do nové doby. — K pokorné a oddané Griseldě byl vytvořen protějšek — sobecká a necitelná *Briselda*. Povídka o ní byla složená na naší půdě latinsky a přeložena do češtiny. Kdežto však vypravování o Griseldě bylo rozšířeno téměř po celé Evropě (zpracoval je např. i Boccaccio), povídka o *Briseldě* zůstala omezena na naši literaturu.

na rozdíl od eposu v prozaické povídce nemá již vypravování o Alexandrovi politickou aktuálnost, ale nabylo charakteru jen zábavného. Alexandr byl zobrazen jako člověk společenské vrstvy, s níž se skladatelovo publikum neztotožňovalo. Proto se naň dívalo z vnějšku, vidělo v něm hrdinu cizího svému vlastnímu způsobu života a jeho zájem se soustřeďoval na živel dobrodružný.

Pro nové společenské zařazení této beletrie je charakteristické i zpracování známé látky o dobývání Tróje, tak zvaná *Trojanská kronika*. Toto nejrozsáhlejší dílo staročeské zábavné prózy se těšilo veliké oblibě; okolo roku 1470 vyšlo tiskem jako první tištěná kniha a udrželo si zájem čtenářů až do 19. století. Vypravování o bojích o město je rozšířeno o líčení plavby Argonautů za zlatým rounem a osudů hlavních hrdinů po návratu z války. Mimo jiné je i zde charakteristické líčení Tróje jako města středověkého.

Látku o dobývání Tróje zpracovanou Homérem v Iliadě neznal ovšem středověk z Homéra, ale z různých zpracování přizpůsobených středověkému vkusu. Sem patřil zvláště latinský spis Diktyse Krétského (asi 3. století n. l.) *Ephemeris belli Troiani* (Letopisy trojské války) a podobné dílo Daresa z Frýgie (5. století n. l.) *Historia de excidio Troiae* (Historie o vyvrácení Tróje). Středověk pokládal tato vyprávění za překlady spisů starších než Iliada (Dares prý byl trojský kněz). Z těchto spisů čerpaly četné středověké rytířské eposy, z nichž měla největší ohlas francouzská báseň Benoîta de Sainte More z 12. století *Roman de Troie* (Román o Tróji). Na ní se zakládá latinské prozaické zpracování *QUIDONA DE COLUMENA Historia Troiana* (Trojanská historie — 1287). Toto dílo je podkladem naší Trojanské kroniky. Do češtiny bylo přeloženo dvakrát. Mluvíme-li o Trojanské kronice bez bližšího označení, míníme tím zpravidla zpracování první, které je lepší než mladší zpracování z roku 1411.

Zájem o exotismus, pro který se tak líbila uvedená rytířská vyprávění, projevil se také v překladu dvou knih o východních zemích, fantastického cestopisu tak řečeného MANDEVILLY a pravdivějšího *Milionu* od benátského kupce MARKA POLA († 1324). Oba cestopisy byly do češtiny přeloženy okolo roku 1400. Vypravování cestopisu Mandevillova, spjatého původně s rytířským prostředím (přeložil jej z němčiny dvořan Václava IV., Vavřinec z Březové), těšilo se u nás daleko větší oblibě než střízlivější Milion, který vznikl v prostředí měšťanském a byl určen původně patriciátu. Nic nepomohlo, že v českém zpracování byly značně setřeny odlišné rysy obou cestopisů, vyplývající z jejich nestejného poměru ke skutečnosti. Milion zapadl, kdežto Mandevillův cestopis byl čten až do nové doby a ještě na začátku obrození jej nově vydal Václav Matěj Kramérius jako lidovou knížku.

Touhu po poučení o celém světě dokládá překlad *Lucidáře*, který byl přeložen z latiny přes němčinu. Původní příručka psaná formou otázek a odpovědí, *Elucidarius* nebo *Lucidarius* (Osvěcovač), byla sestavena latinsky ve 12. století. Český překlad se tiskl až do nové doby jako lidová knížka. — Okolo roku 1400 byla též přeložena do češtiny proslulá kronika MARTINA POLONA zvaná *Martimiani* (srov. str. 93). I tento překlad je z německé úpravy a nacházíme jej mezi prvotisky. Překladatelem byl rytíř BENEŠ z HOŘOVIC († asi 1420). — Zájem o světové dějiny se projevil také v tom, že byly do češtiny uvedeny biblické dějiny, které sestavil pařížský profesor theologie Petr z Troyes, zvaný COMESTOR nebo Manducator († 1179)

s názvem *Historia scholastica* (Školská dějprava). — O překladech ostatních historických prací (Pulkavy, Karla IV.) byla řeč výše.

Opačný pól naší prózy ve srovnání s pracemi, o nichž jsme dosud mluvili, představuje *Tkadleček*. Je to jakýsi prozaický protějšek Života svaté Kateřiny po té stránce, že jde o dílo exklusivní, svým obsahem i pojetím vzdálené lidu. Svou náročností je však *Tkadleček* zároveň dokladem toho, jak vysoká byla kulturní úroveň našich vzdělanců okolo roku 1400. Charakteristické je i užití češtiny pro náročnou skladbu; je vidět, že naši vzdělanci češtinou neopovrhovali, ale že byla i jejich spisovným jazykem vedle latiny.

Námětem skladby je spor mezi *Tkadlečkem* a zosobněným Neštěstím, které prý bylo příčinou nevěry jeho milé, Adličky. Dílo je míněno patrně alegoricky, ale jeho symboly nedovedeme dnes jednoznačně vyložit. Spor je rozpoután pro nevěru milé, ale přechází ve spor o otázku obecnou, zda totiž člověk může svůj osud určovat svobodně a do jaké míry je při tom omezován boží vůlí. Spor končí vítězstvím Neštěstí. Dílo je neobyčejně složité a rafinované po stránce stylistické a na čtenáře klade vysoké nároky. Je plné citátů z Písma, církevních spisovatelů a spisovatelů starověkých a k důkazům používá aparátu soudobé scholastiky. Právě v tom, že je zde použito scholastické učení k zpracování světského námětu, a to jazykem českým, je zvláštní význam díla, které s úspěchem využilo slohových prostředků soudobé latinské beletrie a účinně s ní soutěžilo. Pro skladbu je také příznačné (podobně jako pro Život svaté Kateřiny) pronikání lyrických živelů a těsný vztah k soudobé milostné lyrice.

Vzorem byla neznámému autorovi německá skladba *Ackermann aus Beheim* (Oráč z Čech; v novodobém českém překladu Oráč a Smrt), kterou složil roku 1400 písař a rektor školy v Žatci a později protonotář Nového Města pražského mistr JAN ZE ŠITBOŘE († 1415). Toto vynikající dílo německé prózy, těžící z uměleckých prostředků vypracovaných náročnou prózou latinskou, je rovněž spor, ale pohybuje se v oblasti životní tragiky. *Ackermann* vyzývá na soud Smrt, která mu odňala v šestinedělí manželku; pronáší jako žalobce obvinění a Smrt se hájí jako obžalovaný, až nakonec rozsoudí jejich spor sám bůh. Německá skladba však nebyla českému spisovateli více než popudem. Nehledíc k různému pojetí sporu, liší se obě skladby i rozsahem (česká je asi čtyřikrát obsírnější než německá).

Lyrická poesie umělá v druhé polovině 14. století prochází obdobným vývojem jako ostatní literární druhy. V první řadě o tom svědčí rozvoj lyriky světské, která se po námětové stránce vyrovnávala bohaté škále lyriky západní a napodobovala zpravidla její vzory. Tak se v naší lyrické tvorbě začínala ztrácet převaha náboženské tematiky a v její oblasti postupoval proces zesvětštění literatury, který jsme shledali již v epice.

Jedním z charakteristických znaků naší lyriky v této době bylo její těsné sepětí se zpěvem. Lyrická skladba byla zpravidla zároveň písní, básník byl

zpravidla zároveň hudebním skladatelem. Slovo „píseň“ se tak stávalo označením pro lyrický projev vůbec. Toto sepětí lyriky se zpěvem se projevilo výrazně i v její formální stránce, jak ještě ukážeme dále. Jiným charakteristickým znakem naší lyriky doby Karlovy a Václavovy je nedostatek individuálních rysů. Námětem lyrické skladby nebývá totiž konkrétní vztah (např. milostný), ale básník si klade za cíl zobrazovat vztahy a situace obecné. Autorovi proto nešlo o vystižení opravdového zážitku, ten mu byl věcí podřadnou; tak se lyrická skladba dnešnímu čtenáři nutně jeví jako pouhá snůška obecně známých motivů. Tím se ovšem výrazně liší od lyriky dnešní. Přesto však nesmíme tuto lyriku považovat za tvorbu nepůvodní a epigonskou; i zde je třeba uvážít, že středověk kladl otázku původnosti jinak, než jak ji klademe dnes.

Zvláštnosti v zobrazování i ve výstavbě básní vyplývaly ze středověkého postoje nositelů této lyriky k světu; s ním souvisela stejně nápodoba hotových forem, jako potlačování individuálních rysů na újmu rysů „obecných“. Je to jev obdobný nedostatku individualisace při zobrazování postav v epice.

Zvýšený zájem o světskou lyriku se projevuje už v šíři jejích námětů: pěstovala se lyrika milostná, reflexivní, satirická, a najdeme i baladu. Zájem o všechny tyto druhy nebyl ovšem stejný; v popředí veškeré světské lyriky stála lyrika milostná. Zčásti vznikala v šlechtickém prostředí a byla pro ně určena, ale podle všeho se těšila největšímu zájmu u tehdejší inteligence. Na její tvorbě se valnou měrou podíleli vysokoškolsí studenti, jak se tehdy říkalo „klerici“ nebo „žáci“. Proto má namnoze exklusivní ráz, ale žákovský živel do ní přinášel vedle prvků intelektuálních i živel parodistický a nepochybně i prvky lidové, žákovskému živelu ostatně velmi blízké.

Z konvencí, jimiž je milostná lyrika prostoupena, je nejvýraznější pojetí milostného vztahu jako milostné služby básníka. Láska je chápána jako vasalství, milenec vystupuje jako poddaný milované paní — zpravidla se opěvuje žena vdaná za jiného. Tato představa byla vytvořena feudální lyrikou provenzálskou v druhé polovině 11. století a ve století 12. a rozšířila se pak po celé západní Evropě. Vyplynula z šlechtického prostředí, v němž původně tato „dvorská“ lyrika žila a v němž se vasalský vztah, typický pro vztahy mezi feudály, přenášel i do sféry milostné. Toto přenášení šlo tak daleko, že se někdy opěvovaná paní oslovovala jako *pán*. Už samo pojetí lásky jako vasalského vztahu nám odhaluje nelidovost této tvorby a její exklusivnost.

K nám toto pojetí dvorské lásky nepřišlo ovšem přímo ze své francouzské vlasti, nýbrž prostřednictvím německým, kde se udržovalo v rytířském minnesangu do století 13. a ve století 14. přecházelo do poesie měšťanské (Meistersang), v níž pomalu odumíralo. U nás se tato původně dvorská produkce dostávala z valné části do prostředí měšťské inteligence a studentstva, tedy mezi příslušníky vrstvy, které už bylo cizí šlechtické pojetí světa, jehož vztahy tato lyrika původně odrážela. Její typické obrazy sice žily dále, ale přežívaly už

jen jako neživá konvence. To však nezabraňovalo samostatně tvořit, ovšem samostatně ve smyslu středověkém, zejména na poli hudebním. Nejcenějším dokladem takovéto žánrové skladby je tak zvaná *píseň Žávišova*, milostný nářek nad neoblomností milé, začínající slovy „Jižť mne všě radost ostává“ (= opouští).

Vedle exklusivní lyriky však máme i stopy milostné písně vyrostlé v prostředí městském, např. skladbu *Měj se dobře, srděčko* (začínající slovy „Ztratilat jsem milého“). Zde není stop po učené teorii lásky, která je příznačná pro poesii dvorskou; prostá forma, jakož i to, že mluvčím není muž, nýbrž dívka, poukazuje k prostředí, kterému bylo aristokratické a intelektuálské pojetí lásky cizí. V některých popěvcích a v písních zařazených do velikonočních her (Mastičkář, Hra veselé Magdalény) nacházíme i stopy písně lidové. Podle toho se zdá, že proces postupného pronikání lidových prvků do literatury zasahoval i světskou lyriku. Vztah zde byl však dvoustranný, neboť na druhé straně nacházíme později v lidové písni typické formy, které jsou odvozeny ze středověké lyriky umělé, zejména trojdílnou strofu.

Trojdílná strofa se skládala ze dvou částí melodicky stejných, k nimž se přidružovala třetí část melodicky odlišná. Dvěma prvním částem se říkalo *versus* (zkratka V) nebo podle německé terminologie *Stóly*, třetí částí *dopěv* nebo *repetitio* (zkratka R^o). Pokud měly všechny tyto tři části stejný metrický tvar (počet slabik a veršů, rozložení rýmů), dá se určit trojdílná strofa jen tenkrát, je-li dochován nápěv. Takovou strofou je složena např. píseň *Dřěvo se listem odievá*. Z textu samého můžeme určit trojdílnou strofu jen tehdy, je-li dopěv po stránce veršové odlišný od obou stól. Příkladem takové skladby je píseň *o svatě Dorotě*:

- V Doroto, panno čistá,
tvój hod ctí cierkev svatá,
neb jsi dievka výborná,
bohem zvolená.
- V Cností tvých i tvé čistoty
nemóž žádný vypsati,
jimižs ty ozdobena,
Kristu snúbená.
- R^o Radujc se s chotěm svým,
pomoziž nám zde smutným
k věčné radosti.

Trojdílná strofa byla nejoblíbenější formou staročeské zpěvní lyriky.

Jinou formou — velmi oblíbenou např. v německé literatuře, ale u nás poměrně vzácnou — byl lejch, který se vyvinul z církevních sekvencí. Je to útvar, v němž se táž melodie opakuje zpravidla dvakrát a pak je vystřídána melodií jinou; jinými slovy je to útvar z několika dvojdílných slok, z nichž každá má jinou melodii. Strofy původně musely být odlišné i po stránce sylabické a co do počtu veršů, později se však připouštělo, aby byly shodné a lišily se jen nápěvem. — První typ představuje např. plankt *Žalošćenie* (srov. str. 130), druhý *Otep myrrhy* (srov. str. 142). U písně druhého typu lze ovšem určit, zda jde skutečně o lejch, jenom tehdy,

jestliže máme dochován nápěv. K lejhům patří i *Závišova píseň*, u ní je však forma uvolněna (melodické útvary se opakují třikrát).

Pro převahu milostné písně v celé oblasti staročeské lyriky je příznačné, že působila i na lyriku duchovní, do níž pronikaly některé motivy světské erotiky. Svědčí o tom píseň *Otep myrrhy*¹, zakládající se na motivech Velepísně Šalomounovy, a píseň *Slovce M* (to je Písmeno M, patrně počáteční písmeno jména Maria); u této skladby však není jasné, zda jde opravdu o duchovní píseň mariánskou či o světskou píseň milostnou (začíná slovy „Srdce, netuž, nelžet zbýti“). — Z ostatní duchovní lyriky, necháme-li stranou veršované modlitby, je důležitá již zmíněná *píseň o svaté Dorotě* („Doroto, panno čistá“), zajímavá tím, že je v ní lyricky zpracována látka legendární, a *plankty*, o nichž byla řeč výše. Složitou symbolikou zaujmou písně *Mistr Lepič* („Slychal-li kto práv při víře“) a *Kocovník* („Znamenajte, všichni mistři“), v nichž je bůh symbolicky zobrazen jako hrnčíř a kožišník. Celkem však lze pozorovat, že rozkvět české duchovní lyriky byl brzděn latinskou liturgií; proto její rozvoj podnítilo plně teprv husitství.

V některých písních nacházíme i obraz soudobého života a jeho sociálních problémů. Jsou to především skladby studentské, „žákovské“. Tak např. *Píseň veselé chudiny* („Jižt nám zima přišla“) s humorem přímo šibeničným vtipně zobrazuje ubohý život chudých studentů nebo píseň *Sedláci* („Chcete-li poslouchati“) vyjadřuje hrubé opovržení k selskému lidu, jehož nezpůsobům se autor, patrně žák, vysmívá.

Žákovský humor se zvláště uplatňoval v písních makarónských, kde se střídaly verše české s latinskými, srov. např. začátek této studentské žebravé písně: *Carmen praestet Deus coeli*, | v němž by to byl rozum celý | *describendi varia*. | *Qui suevimus saepe radi*, | jedli bychom často rádi, | *sed ubi cibaria*?¹¹. Takové písně se mohly ovšem dobře uplatnit jen v intelektuálském prostředí. Někdy se v nich i parodovala česká lyrika, jak ukazuje píseň začínající slovy *Detrimentum patior* (Trpím bolestí), parodující milostný nářek. Tato píseň také svědčí o tom, že v prostředí inteligence byla česká milostná lyrika dobře známá.

Rozpory mezi měšťany a šlechtou na konci století zobrazuje baladická píseň *O Štemberkovi* („Račte poslouchati, co vám chci zpíevati“). Líčí, jak mělničtí měšťané zrádně ubili šlechtice, který chodil za měšťanskou dcerkou. Tato skladba svým výrazem i tónem připomíná lidovou píseň, zvláště je však zajímavé to, že její autor sympatizuje se zabitým šlechticem. To však nic nemluví proti lidovosti písně. Píseň mohla být výrazem citění venkovského člověka proto, že v době, kdy vznikla, venkov byl vlastně bližší šlechtě než měšťanstvu, a tak se mohl antagonismus mezi šlechtou a měšťany odrazit druhotně i v protikladu venkova a města.

¹¹ Překlad latinských veršů: Nechť bůh nebeský přispěje k skládání — vylíčit všechno možné. — My, kteří jsme zvyklí třítí bídu — ale kde je co k jídlu?

Z jiných skladeb uvádíme ještě milostný list začínající slovy „Láska s věrú“ a alby, pro něž vytvořil Hanka český název svítáníčka. Jejich námětem je loučení milenců, kteří spolu strávili noc, na úsvitu nového dne („Milý jasný dni“; „Přččkaje všě zlé strážč“).

S rozvojem lyriky souvisí i to, že jako nový slovesný druh vznikaly skladby lyrickoepické, představované zvláště skladbami mariánskými a básněmi o Kristově umučení, v nichž převažují reflexivní složky nad složkami výpravnými. Patří sem *Nanebevzetí Panny Marie*, *Sedmero radostí Panny Marie*, *Devatero radostí*, *Svaté Mařie s nebes chvála* (složená nějakým knězem LEVŠTÉNEM), *Roudnické umučení a Rajhradské umučení*. V některých skladbách lyrickoepických převládá ráz kazatelský: *Radosti Panny Marie*, *Nanebevzetí Panny Marie* a zejména veršovaná homilie *Pláč Marie Magdalény*.

Po stránce formální je pro zpěvní lyriku zvláště charakteristický její verš, který těsně souvisí s hudební stavbou. Je metricky málo vyhraněný a rým bývá často ochuzován. Obě tyto zvláštnosti jsou asi důsledkem nápěvu. Protože byl rytmus nesen nápěvem, nebylo třeba jej označovat ještě rozložením slovních přízvuků ve verši nebo pointováním rýmu. Nápěvem se mohly vyrovnat i menší nepřesnosti v počtu slabik verše. Na druhé straně však pozorujeme, že se v písni objevuje i vzestupný rytmus, který bylo lze jen těžko uskutečnit českým jazykovým materiálem („Dřevo se listem odievá“, „Andělíku rozkochaný“); vzestupnost zde signalisoval nápěv, jemuž se ovšem slovní rytmus snažil podle možnosti přizpůsobit.

V naší zpěvní lyrice z druhé poloviny 14. století je též patrný silný vliv formy latinské písně, která působila na formy písně české. Zřejmě šlo o soutěž obojí tvorby, latinské a české. Kromě toho lze pozorovat styčné body mezi lyrikou zpěvní a lyrikou mluvní po té stránce, že typické strofické formy přecházely z písní do skladeb mluvních. To svědčí o klíčovém postavení zpěvní lyriky v literárním procesu.

Ke konci 14. století pozorujeme, že se nápadně mění uplatnění verše v literatuře. Verš ztrácel souběžně s rozvojem prózy, lyrických a lyrickoepických skladeb své výlučné postavení v literárních projevech, vznikaly však první náznaky jeho sepětí s určitými slovesnými druhy, které je příznačné pro moderní literaturu. Typickým výrazovým prostředkem pro epiku se stávala próza a verš se tak omezoval na útvary zabarvené subjektivně (lyrika, satira), na drama a básnictví tendenční.

Tendenční (didaktické a satirické) básnictví má postavení zvláště významné, neboť v něm nacházíme vedle skladeb řešících obecné problémy též skladby snažící se zasáhnout přímo do soudobého politického a sociálního dění; tím navazovalo na dědictví Dalimilovy kroniky a vytvářelo nejvýznamnější díla druhé poloviny 14. století, předjímající aktuálnost literatury husitské doby. Tendenční básnictví je zajímavé i tím, že odhaluje rozpory v době přístřu-

jící se krize feudalismu, neboť v něm promlouvají zájmy měšťanstva, lidu i panstva.

Některé didaktické skladby pokračují ovšem ve starší literární tradici, jak svědčí druhý a třetí *Spor duše s tělem*¹², z nichž však žádný nedosahuje básnického významu Sporu prvního, ale přesto je vidět i v didaktických skládáních, která uvádějí do naší literatury typicky středověká díla, orientaci na měšťanské publikum. Tyto skladby se zaměřují na praktickou morálku, viděnou však očima měšťanskýma, nebo chtějí podat prostšímu čtenáři obecné poučení o složení světa. Tak vzniklo české zpracování oblíbených *Katonových průpovědí*¹³ a *ezopských bajek*¹⁴, zajímavých též vlastenecky laděnou předmluvou, v níž si básník stěžuje na nezájem o básnické výtvořiny u publika. Obraz kosmu, jak si jej představoval středověký vzdělanec, podává kosmologická báseň *Alan*, volné zpracování veršované skladby Anticlaudianus od theologa Alana ab Insulis (to je z Lille, † asi 1203), líčící cestu Moudrosti k bohu¹⁵. Do českého zpracování proniklo asi leccos i z lidové tradice.

K této větvi tendenčních skladeb patří též veršovaná kázání zdůrazňující stránku mravoučnou a zaujetí sociální (*O sedmimězíctma blázních, O pěti studnieích*). Z eschatologických skladeb vynikají výrazovým uměním básně *O nebezpečném času smrti* a parabola *O bohatci*.

Nejlépe nám zobrazují společenské rozpory v době okolo poloviny 14. století satiry o *řemeslnících a konšelích* a *Desatero kázanie božie*, zapsané v tak řečeném Hradeckém rukopise. Tyto skladby jsou důležité proto, že v nich po prvé v naší literatuře otevřeně promlouvají zájmy měšťana a chudého lidu. Svým tónem i obsahem patří do stejné linie jako tak zvaní Husovi předchůdci, k nimž se Desatero hlásí i formou kázání. Jejich hlavní přínos je v tom, že jimi proniká

¹² *Druhý Spor* (asi z poloviny 14. století) je parafráze proslulého latinského Visio Philiberti. Pohříchu není dochován celý, schází konec. Literárně nevyniká. — Větší hodnotu má *třetí Spor*, zakládající se rovněž na Visio Philiberti a pocházející z konce století. Svou předlohu parafrázuje volněji a samostatněji.

¹³ Latinský originál je sbírka didaktických sentencí a rad, většinou veršovaných, zvaná *Dionysii Catonis disticha moralia* (Mravní dvojverší Dionysia Katona). Pochází z 3. nebo 4. století n. l., ale ve středověku býval za jejího autora mylně považován římský státník M. Porcius Cato Censorius (234—149). Tato sbírka se stala jednou z nejoblíbenějších učebnic latiny a zároveň dobrých mravů a byla později ještě několikrát přeložena, také Komenským. — Staročeský překlad převádí elegická disticha originálu většinou do šestiverší, a tím oslabuje jejich gnómičnou pádnost.

¹⁴ O EZOPOVI, jemuž se připisuje řecký originál těchto bajek, nemáme bližších zpráv; tradice ho klade do 6. století př. n. l. První soubor prozaických bajek jemu připisovaných je z doby okolo 3. století př. n. l., pořídil jej jakýsi Démétrios Falérský. Do latiny uvedl tyto bajky v podobě veršované parafráze propuštěnec císaře Augusta PHAEDRUS (1. století n. l.). Středověk se s nimi seznámil jednak z prozaického zpracování pořízeného jakýmsi ROMULEM v 10. století, jednak z anonymního veršovaného přepracování Romula (tak zvaný ANONYMUS, 12. století). Z těchto dvou pramenů se bajky rozlétly po celé Evropě. Zároveň se šířily zkazky o Ezopově životě a Ezop se později stal oblíbeným hrdinou lidových knížek.

¹⁵ Skladba nebyla pořízena přímo podle Alanovy básně, nýbrž podle latinského prozaického výtahu (kompendia). — Název je narážka na CLAUDIANA CLAUDIA († 404), který byl největším latinským básníkem své doby a velmi oblíben ve středověku. Claudianus líčí totiž ve skladbě *In Rufinum libri II* (Dvě knihy proti Rufinovi) cestu do pekel, kdežto v básni Alanově je líčena cesta do nebes.

kritika společnosti vedená zdola, to je z posic chudiny. Tím jsou blízké legendě o sv. Prokopu, která snad měla s nimi společného autora. Svým zaměřením představují nejpokrokovější básnická díla 14. století.

Vynikají i po stránce umělecké. Nehledaným slovem promlouvají opravdu z duše chudiny městské i venkovské a stíhají nenávistí všechny vykořisťovatele. Jejich autor však nebyl jen nenávislným moralistou, ale dovedl okořenit své kritické výpady i humorem a zpestřit svůj výklad vloženou veselou povídkou. Byl to nespíše nějaký klerik blízký kazatelům šedesátých let.

Další vývoj veršované satiry nebyl však přímočarý. Mladší satira *Podkoní a žák*, vzniklá těsně před rokem 1400, v které vystupuje chudý univerzitní student a panský služebník, nemá již účelnosti satir zapsaných v Hradeckém rukopise. Hlavními postavami jsou sice chudáci, ale skladatel nevyjadřuje nenávist k těm, kteří způsobují jejich bídu. Báseň však znamená krok kupředu v umění vykreslit názorně postavu. Při čtení přímo ožívá před našima očima život v staročeské krčmě, kde se rozedraný panský služebník a hladový student hádají o to, kdo z nich má lepší bydlo, ale zároveň oba bezděky odhalují svou bídu. Jejich spor o přednost stavu nebylo možno vyřešit, a proto skladba končí tím, že si oba vjedou do vlasů.

Báseň se řadí k oblíbeným středověkým básnickým sporům o přednost stavu, jaké se pěstovaly v žakovské latinské poesii, nemá však v latinské tvorbě přímé obdoby, je asi původní i námětem. Vzdáleně ji připomíná jen skladba *Videant, qui nutriunt* (Ať to vidí živitelé [to je rodiče]), rovněž českého původu; jejím námětem jsou útrapy dvou bratří, šlechtických synků, které nechá otec třít bídu, aby je připravil pro život. Jeden se stane podkoním a druhý studentem. Báseň je nepřímou kritikou změkčilé výchovy patricijských synků. — Česky byl zveršován také oblíbený středověký *Svár vody s vínem*, hádka mezi zosobněnou vodou a vínem o jejich přednost. K těmto hádkám se volně druzí i skladba *O ženě zlobivé*, ironická rada manželu, jak udobřit zlobivou manželku.

V době zjitřených rozporů našly literární výraz i zájmy konservativní části společnosti, představované panstvem, v Nové radě od SMILA FLAŠKY Z PARDUBIC († 1402) a v Radě otce synovi, která bývá připisována témuž autorovi.¹⁶ V obou skladbách promlouvají zájmy bohaté šlechty v době, kdy feudalismus prožíval krizi. Ideologicky stojí tedy na opačném pólu než satiry Hradeckého rukopisu.

Námětem *Nové rady* jsou rady zvířat, která sezve mladý král lev při svém nastoupení na trůn. Zvířata mu radí, jak správně vládnout, a to tak, že se zpravidla střídá čtvernožec a pták. V radách jsou dvě vrstvy, některé rady jsou míněny vážně, jiné však ironicky, a vedle toho se mísí rady míněné obecně (hodící se pro každého křesťanského panovníka) s radami adresovanými přímo králi Václavu IV. Skladba vznikla patrně v době, kdy byl Smil členem proti-

¹⁶ Flaškovi z Pardubic se také připisuje *sbírka českých přísloví* dochovaná v rukopise z druhé poloviny 15. století s označením *Proverbia Flassconis, generosi domini et baccalarii Pragensis* (Prísloví Flašky, urozeného pána a pražského bakaláře), ale snad jde o nějakého jiného Flašku.

královské panské jednoty a kdy se král smiřoval s pány. Politickým ideálem Smilovým je asi takový stát, jaký byl v době lucemburské, kdy rozhodující význam ve státní správě měla vysoká šlechta. — Námětem *Rady otce synovi* jsou naučení, která dává starý rytíř svému dospívajícímu synovi. I zde je patrné úsilí zachránit feudální pořádek, který autor pokládá za ideální.

Jakousi protiváhou Smilovy Nové rady jsou *Práva zemská česká* od ONDŘEJE z DUBÉ († 1412 nebo 1413), který byl po dlouhá léta nejvyšším sudím země české. I Ondřej byl příslušníkem vysoké šlechty jako Smil, ale stál na opačném ideologickém pólu; kdežto Smil byl mluvčím zájmů vysoké šlechty proti králi, Ondřej chtěl hájit zájmy Václava IV. proti panské jednotě a zabránit psaným zákoníkem libovůli panstva na nejvyšším soudě českého státu. Jeho úsilí se neslo k tomu, aby zabránil nejvyšším úředníkům zneužívat moci, zejména vybírat nezřízené poplatky za úřední úkony. I Ondřej byl stoupencem feudálního řádu, ale nepojímal stát stavovsky jako Smil Flaška, nýbrž se snažil (v duchu politiky Karla IV.) omezit moc panstva ve prospěch moci královské. — Tento moderní Ondřejův zákoník nahradil také starší příručku procesního práva, založenou ještě na zvykovém právu, tzv. *Knihu rožmberskou* (z první poloviny 14. století, ale s velmi starobyloou právní terminologií), k jejímuž sepsání dal asi podnět Petr z Rožmberka († 1347).

Neznámý skladatel satir Hradeckého rukopisu a Smil Flaška z Pardubic se snažili zasáhnout do soudobé problematiky básnickým slovem. Do ožehavých otázek politického života však zasahovali především pokrokoví theologové a lidoví kazatelé, tak řečení Husovi předchůdci, kteří od šedesátých let kritisovali formou traktátů a kázání nespravedlnost soudobého společenského řádu, a tak zasahovali hlavní sloup feudalismu — soudobou církev.

Církev se ve 14. století octla v obecné krizi. Scelováním pozemkového majetku neobyčejně hospodářsky zesílila a úměrně s tím stoupalo v celé Evropě její sebevědomí. Zároveň se projevovaly známky rozkladu v znemravnělosti a rozmařilosti veliké části duchovenstva, jež zvyšovalo své příjmy mnohoobročnictvím a vybíráním nejrůznějších poplatků. Příkladem zde šel papežský dvůr. Na druhé straně však rostly řady chudého kléru a žebravých mnichů. Někteří příslušníci církevní hierarchie si však uvědomovali vážnost situace a snažili se zabránit hrozící katastrofě a reformami zachovat existující řád. Proto sahali k peru, a tak vznikala bohatá traktátová literatura.

Krise zatím nabývala forem rozkolu mezi světskou a duchovní mocí, i v církvi samé. Již ve dvacátých letech 14. století vznikl ostrý konflikt mezi papežem a františkánským řádem a mezi papežem a německým panovníkem Ludvíkem Bavorským. Tohoto zápasu se zúčastnili literárně na straně protipapežské MARSIGLIO z PADOVY († asi 1343) a františkán WILLIAM OCCAM († asi 1349), kteří stanuli v čele protipapežské oposice. Marsiglio vyložil své názory ve spise *Defensor pacis* (Obránce míru), kde bojoval proti světskému panství církve. Podobný názor zastával Occam, který dokazoval, že světská a duchovní moc má být oddělena a duchovní moc má být omezena pouze na církevní záležitosti. Papež není podle něho zástupce Krista, nejvyšším církevním orgánem je obec věřících a koncil. Tímto učením dosáhla ideoveno vrcholu proticírkevní oposice, která pak nabývala během století většího rozsahu. Do sporu zasahovaly i některé university, zvláště pařížská, oxfordská a pražská, které stály na straně pokrokové. Tím se proticírkevní oposice projevila na vědeckém fóru i u nás.

Církev se stala za Karla IV. v našich zemích největší mocí hospodářskou i kulturní, ale zároveň byly patrné známky jejího úpadku. Sám Karel IV., který svázal svou politiku s politikou církve a církev všemožně podporoval, snažil se odvrátit hrozící nebezpečí, a proto povolal do Prahy v šedesátých letech z podnětu arcibiskupa Arnošta z Pardubic německého augustiniána KONRÁDA WALDHAUSERA († 1369).

Waldhauser zahajuje u nás „reformní hnutí“, a tím řadu tak řečených Husových předchůdců. Byl kazatelem německého patriciátu a universitního studentstva a ve svých německých a latinských kázáních se projevoval jako mluvčí vládnoucí třídy, který si uvědomuje krizi společnosti a usiluje o nápravu shora. Ostře káral neplodný život žebravých mnichů a rozmařilost bohatých měšťanů, domníval se však, že je možno očekávat nápravu od zlepšení mravů. Svými výpady popudil proti sobě kritisované mnišské řády a musel se bránit proti jejich osočování latinskou Apologií. Svá kázání zpracoval v latinském souboru *Postilla studentium sanctae Pragensis universitatis* (Postila studentů svatě pražské university). Její zkrácená podoba, *Postilla accurtata* (Postila zkrácená), byla koncem století přeložena do češtiny.

Waldhauser stál pevně na půdě církve. Jeho kázání neútočila proto na samý kořen zla, ale přece jen obrátila pozornost k palčivé problematice a svým vlivem zasáhla i nižší vrstvy (německé měšťanstvo a jeho čeleď), kterým nemohly nic říci latinské spisy universitních mistrů. Tím je Waldhauser pomáhal uvědomovat a probouzet.

Dále než Waldhauser dospěl JAN MILÍČ Z KROMĚŘÍŽE († 1374), už proto, že kázal česky, a tak mohl bezprostředně působit na chudinu, která se o dvě generace později stala hybnou silou husitského revolučního hnutí. Pod dojmem Waldhauserových kázání opustil místo v královské kanceláři, vzdal se církevních hodností a žil v chudobě. Milíč cítil neudržitelnost soudobého stavu společnosti, a proto se přibližoval k lidu, k němuž ho přivedla láska k chudým, a tak se naučil dívat na společenskou problematiku jejich očima. Sám žil v chudobě a askesi, neviděl však východisko z obecné bídy hmotné i mravní, a proto propadal mystické víře v blízký konec světa, jak ukazuje jeho spis *Libellus de Antichristo* (Knížka o Antikristovi)¹⁷.

I Milíč věřil v možnost reformy. Usiloval napřed o nápravu shora, a proto se odebral k papeži, aby ho přiměl k svolání obecného koncilu, byl však

¹⁷ Středověká víra v *příchod Antikristův* byla těsně spjata s tak zvaným chiliasmem (z řeckého *chilioi* = tisíc), totiž vírou, že po porážce ďábla budou věřící žít pod spravedlivou vládou samého Krista v jeho tisícileté říši. Zdrojem této víry byly zejména novozákonní biblické knihy. Tak ve 24. kapitole Matoušova evangelia se vypočítávají příznaky doby, kdy Kristus přijde — války, mor, hlad, zemětřesení, mravní zkáza a znamení na nebi. Tamtéž je i varování před falešnými Kristy a falešnými proroky, kteří se v té době objeví. Přímo o Antikristu hovoří pak apoštol Jan se svých listech. To všechno bylo spojováno s viděním pádu ďáblova a nastolením tisícileté říše Kristovy ve 20. kapitole mystické knihy Nového zákona Apokalypsy (Zjevení sv. Jana).

zklamán a to ho obrátilo k činnosti charitativní; pro obrácené nevěstky zřídil útulek Jeruzalém. Svými kázáními popudil však, podobně jako Waldhauser, proti sobě žebravé mnichy a byl jimi obviněn u papeže z kacířství. Odešel se hájit k papežskému dvoru do Avignonu a tam zemřel. Milíčova smrt nezabránila však pronásledování jeho žáků; byli vyšetřováni, vypovídáni z Prahy a zbavováni míst. Také Jeruzalém jim byl odňat, Karel IV. jej odevzdal cisterciáckému řádu na universitní kolej. Tímto pronásledováním se však nepodařilo hnutí zastavit. Nebylo jen záležitostí několika jedinců, nýbrž projevem krize feudalismu, a proto nejen nezmizelo, ale stále sílilo.

Milíč nebyl ostatně osamocen ani ve své době, po ideové stránce je s ním spřízněn např. neznámý autor satirických skladeb Hradeckého rukopisu. Svou kazatelskou činností však Milíč směřoval jinam, než kam směřovaly satiry; zasáhl do nové oblasti, neboť vytvořil předpoklady pro vznik theologické literatury psané česky, a tím pro proniknutí češtiny do nejvyšších oblastí soudobé vzdělanosti. Svými kázáními, jimiž se obracel především k českému lidu (ačkoli kázal také německy), působil mocně na Tomáše ze Štítného a podle jeho vlastních slov jej svými kázáními přiměl k spisovatelské činnosti. S Milíčovou činností kazatelskou souvisela i jeho činnost literární. Z ní je zachována především latinská postila *Abortivus* (Nedonošený plod), a druhá, *Gratiae Dei* (Milosti boží), většinou výbor z cizích homilií. O jeho nevšedním slovesném umění si můžeme udělat představu také podle několika *českých a německých modliteb*, které složil pro posluchače svých kázání.

Hlavní význam Milíčův byl v tom, že se českým jazykem obracel přímo k širším vrstvám českého lidu. Proto také — i když nebyl původní myslitel a ideolog — měl daleko větší vliv, než jaký mohl mít např. latinsky píšící MATĚJ z JANOVA (asi 1350—1394), který rozvíjel Milíčovy názory. Matěj jako theolog vzdělaný několikaletým studiem na pařížské universitě stal se prvním velikým teoretikem mezi Husovými předchůdci. Působil v době, kdy krize církve proti době Waldhauserově a Milíčově již značně pokročila, neboť roku 1378 francouzští kardinálové zvolili proti římskému papeži vzdoropapeže, a tak vzniklo dvoj-papežství (schisma). Pařížská universita usilovala však o odstranění schismatu a z toho ovzduší vzniklo několik traktátů ostře kritisujících papežství. Měly nepochybně vliv i na některé z Husových předchůdců.

Tento otrěs papežství přinášel jistý prospěch státu, neboť umožňoval Václavu IV., aby trval na rozdíl od Karla IV. na právech státu proti církvi. Protože však Václav IV. měl podíl z dávek odevzdávaných římskému papeži, byl dlouho jeho spojencem, a tím oslaboval reformní hnutí. Na druhé straně ovšem oslabováním hnutí „shora“ posiloval se nepřímou jeho lidový charakter, a tak intelektuálská oposice, jakou představoval Matěj z Janova, vyznívala vlastně naprázdno. Jako intelektuál bez těsného styku s lidem zůstal Matěj jen teoretikem a na rozdíl od Milíče nezasáhl hluboko a neměl lidový ohlas přesto, že

byl Milíčovi ideově po mnohých stránkách blízký, zejména vírou v brzký konec světa, která tvoří jejich společné východisko.

Své hlavní myšlenky uložil Matěj z Janova do spisu *Regulae Veteris et Novi Testamenti* (Pravidla Starého a Nového zákona). Je to dílo myšlenkově velmi odvážné; Matěj si v něm již uvědomuje, že kořeny krize nejsou v jednotlivcích, ale ve společenském systému. Postavil proti sobě pravé a falešné křesťanství a ukazoval, jak je od sebe rozeznávat a jaké jsou prostředky k uchování pravého křesťanství. Zejména k tomu cíli doporučoval laikům každodenní přijímání svátosti oltářní. V souvislosti s tímto učením též ostře kritisoval duchovní stav a brojil proti vnějšímu obřadnictví. Pro Matějovu odtrženost od lidu nemohly však jeho myšlenky mít vliv na životní praxi. Zůstal ve své době jen myslitelem negace a na nátlak církve své radikální myšlenky odvolal. Tím však jeho učení nebylo zlikvidováno; působil na Husa, Jakoubka ze Stříbra a tábory.

Literární činnost Matěje z Janova neznáme bohužel v úplnosti; není dochován ani jeho český spis, o kterém víme, že jej předložil roku 1392 církevní cenzuře, ani jeho kázání.

Vedle Waldhausera, Milíče a Matěje z Janova působila od šedesátých let celá řada kazatelů. Toto kazatelství neznáme sice dosud v celém rozsahu, je však nesporné, že jeho rozvoj byl mimořádně veliký a že mluvené slovo nabývalo stále většího významu. Tím se vytvářela půda pro kazatelství doby husitské. Zvláště významnou osobností mezi těmito kazateli byl křižovník JOHLÍN z VODŇAN († 1416), kazatel v pražském klášteře na Zderaze.

Zájem o kazatelství a síla reformního hnutí byla tak veliká, že si Milíčovi žáci vytvořili — když se nepodařilo získat nazpět od cisterciáků Jeruzalém — středisko českého kazatelství v Betlémské kapli. Tato potřeba se ukazovala naléhavou proto, že se v kostelech kázalo většinou německy, česky pak hlavně na hřbitovech a v soukromých kaplích měšťanských domů. O vybudování Betlémské kaple se zasloužil zejména bohatý kupec Kříž, který poskytl staveniště v blízkosti Jeruzaléma, a královský dvořan Hanuš z Milheimu. Se stavbou bylo začato roku 1391 a dokončena byla asi ve třech letech. Prvním správcem kaple byl JAN PROTIVA z NOVÉ VSI, po něm (od roku 1396) mistr ŠTĚPÁN z KOLÍNA. Betlém se stal střediskem pokrokových vzdělavců i lidových mas, které pomáhal probouzet. Hlavního významu nabyl v prvním desetiletí 15. století, kdy zde kázal mistr Jan Hus.

Kapli se zval kostel proto, že neměl farních práv, Betlémem proto, že dostal od Kříže do vínku vzácný ostatek, Herodem, jak se věřilo, zavražděné betlémské dítě. Kostel byl věnován výhradně kázání, a proto stavitel vybudoval v podstatě rozlehlý sál, nesklenutý a pokrytý rovným břevnovým stropem.

Matěj z Janova kladl veliký důraz na studium bible. Tento důraz je charakteristický pro celé reformní hnutí a v souvislosti s tím se opisovaly evangeliáře, žaltáře a jiné části bible a pak — snad za účasti Matějovy — došlo asi v osm-

desátých letech k vytvoření úplného biblického překladu v češtině. To byl čin velikého dosahu, neboť se v něm projevila jistá emancipace od oficiální církve, která překladům biblických knih do národního jazyka nepřála, jsouc vedena jednak obavami z pronikání národního jazyka do bohoslužby, jednak obavami před kacířstvím, jež se opíralo o bibli, zejména o Nový zákon (valdenští); proto také církev vymohla na Karlu IV. zákaz náboženských spisů v národním jazyce, především německém.

Biblickým překladem se dostávala lidu do rukou i zbraň proti feudálnímu útisku; mohl jí však využít teprve v husitské době. Ve 14. století pro drahotu rukopisů nebyla bible širším vrstvám dostupná. Nejstarší známý text tohoto biblického svodu je Leskovecká bible, která byla zničena roku 1914 při dobývání Lovaně (Louvaine).

Pro rozvoj reformního hnutí byl významný i mistr VOJTĚCH RAŇKŮV z JEŽOVA († 1388), učenec světového jména, a arcibiskup JAN Z JENŠTEJNA († 1400), kteří zastávali názor, že lid má právo na poučení o theologických otázkách v mateřském jazyce. Vojtěch Raňkův se proto i zastával spisovatelské činnosti TOMÁŠE ZE ŠTÍTNÉHO (*okolo 1333, † v letech 1401—1409), který zpřístupnil lidu vrcholnou náboženskou literaturu českým slovem.

První náznaky pronikání češtiny do této oblasti, nemyslíme-li na texty, které vytvářela církev pro každodenní potřebu laiků, jako modlitby apod., jsou v překladech jednotlivých náboženských traktátů, které byly spojovány ve sborníky. Dochoval se např. sborník běžně zvaný *Ráj duše*, nebo jiný, tzv. *Krumlovský*, bohatě iluminovaný, v němž je mimo jiné zapsáno české prozaické zpracování latinské básnické skladby *Speculum humanae salvationis*, *Zrcadlo člověčího spasenie*; toto dílo bylo později ještě několikrát přepracováno. Je nepochybné, že zde připravoval půdu právě Milíč. Sám Štítný, v jehož díle nábožensky vzdělavatelná literatura 14. století dosáhla vrcholu, dovolával se „ohňových slov“ Milíčových a uváděl, že právě Milíčův příklad ho přivedl k vlastní spisovatelské činnosti.

Zvláštnost Štítného ve srovnání se starší i soudobou traktátovou literaturou je v tom, že se neomezil pouze na jednotlivé otázky, ale že drobné traktáty u něho srostly v ucelený systém mravouky (*Knižky šestery o obecných věcech křesťanských*) a vedle toho se pokusil podat ve zkratce jazykem lidu srozumitelným základní poučení věroučné (*Řeči besední*). Tím obsáhl vlastně celou základní středověkou problematiku a zpřístupnil lidu poučení o vrcholných soudobých kulturních hodnotách. Z hlediska vývoje naší literatury k lidovosti to mělo nesmírný význam, neboť dílem Štítného pronikla čeština do oblastí nejvyšší středověké vědy.

Dílo Štítného není však jen výrazem touhy širokých vrstev po vzdělání, ale podává zároveň svědectví o vysoké kulturní vyspělosti našeho lidu ke konci 14. století. Vedle toho mají spisy Štítného význam i pro vývoj spisovné češtiny.

Štítný je mistr jazyka, který dovedl přetlumočit jemné odstíny středověkého myšlení názornou formou a přitom vědecky přesně. Tím dobyl češtině v jejím zápase s latinou velikého vítězství.

Koncem 14. století pronikla čeština též do listin soukromých i královských, které byly dříve výlučně latinské, a tím se plně uplatnila ve funkci jazyka správního. Odtud byl už jen krok k tomu, aby se stala jazykem mezinárodních styků. Tento proces dovršilo husitství. Tehdy čeština nejen že pronikla za hranice českého státu, ale uplatnila se i v poslední oblasti, vyhrazené dosud latině, totiž jako jazyk bohoslužebný. To ovšem znamenalo revoluci ve středověkém pojmání kultury. I tuto revoluci připravoval Štítný svým úsilím o zlidovění nejvyšších kulturních hodnot. V jeho díle tak dosáhlo celé kulturní úsilí předhusitské doby svého vrcholu.

O společenských rozporech v době vrcholného feudalismu pojednává František Graus, Chudina městská v době předhusitské, 1949, a Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské II, 1957.

O rozvoji výtvarného umění poučuje kolektivní dílo Česká malba gotická. Deskové malířství 1350—1450. Zpracoval Ústav pro dějiny umění university Karlovy v Praze, práce vedl a úvodní stať napsal Antonín Matějček, 1950.

O pražské universitě viz F. M. Bartoš, Karlova universita do dekretu Kutnohorského (ve sborníku Co daly naše země Evropě a lidstvu I, 1939, 2. vydání 1940). V jubilejním roce 1948 vyšly např. práce: Václav Chaloupecký, Karlova universita v Praze 1348—1948; Václav Vojtíšek, Karlova universita vždy jen naše.

O skladbách Jana z Jenštejna viz Zdeněk Nejedlý, Dějiny husitského zpěvu I, 1954; Jan Vilikovský, Latinská duchovní lyrika v Čechách (v souboru Písemnictví českého středověku, 1948; tam i další literatura); F. M. Bartoš, Jan z Jenštejna a jeho zápas, Jihočeský sborník historický 13, 1940; týž, Jan z Jenštejna (v knize Světci a kacíři, 1949); Jitka Snížková, Jan z Jenštejna, Slovesná věda 5, 1952; Václav Plocek, Nově nalezená sekvence o svatě Dorotě a její poměr k Jenštejnově „Decet huius“, Ročenka Universitní knihovny v Praze 1956 (1958). — Ukázky z Jenštejnovy tvorby v novočeských překladech jsou ve Vilikovského Próze z doby Karla IV., 1938 (2. vydání 1948) a ve Výboru ČSAV.

O Albertovi Pražském psal Vilikovský v studii Modlitby Alberta Pražského (Písemnictví českého středověku, 1948).

O latinských spisech Bartoloměje z Chlumce viz Albert Wesselski, Klaret und sein Glossator, 1936. — Ukázky z Jenka z Prahy a Gotšalka z Pomuku v novočeských překladech přináší Výbor ČSAV. — Traktát Jana z Holešova o písni Hospodine, pomiluj ny otiskl Zdeněk Nejedlý, Dějiny husitského zpěvu I, 1954; v překladu Rudolfa Holinky otištěn (spolu s pojednáním o Štědrém večeru) ve Výboru ČSAV.

Kroniku Beneše Krabice z Weitmile vydal Josef Emler, FRB IV, 1884; český překlad čtvrté části pořídil a úvodní studií doprovodil F. M. Bartoš, Beneš Krabice z Weitmile: Panování císaře Karla IV., 1940. — Kroniku Neplachovu a Marignolovu otiskl Josef Emler, FRB III, 1882.

České spisy Karla IV. vydal Josef Emler, Spisy císaře Karla IV., 1878; do souboru pojal všechno, co bylo v staré době z Karlova díla přeloženo do češtiny, mimo Majestas. — Koruno-

vační řád je nově otištěn ve Výboru ČSAV. — Majestas Carolina byla v starší době přeložena do češtiny třikrát; 1. vydání tiskem pořídil Pavel Ješín 1617. Dnes nejpřístupnější vydání je Hermenegilda Jirečka v Codex juris bohemicus II, č. 2, 1870. — Autobiografii vydal ve znění latinském a v překladu staročeském i staroněmeckém Josef Emler, FRB III, 1882. Novočeský překlad vydal Jakub Pavel s úvodem Václava Chaloupeckého, Vlastní životopis Karla IV., 1940 (2. vydání 1946). — Karlovu legendu o sv. Václavu rozebral Anton Blaschka, Die St. Wenzelslegende Kaiser Karls IV., 1934, a Kaiser Karl IV. Jugendleben und St. Wenzels-Legende, Weimar 1956. — Kroniku Pulkavovu vydali Josef Emler (latinský text) a Jan Gebauer (staročeský překlad), FRB V, 1893.

O Janovi ze Středy pojednali Konrad Burdach, Vom Mittelalter zur Reformation, 3. vydání 1912, a Josef Klapper, Schriften Johannes von Neumarkt, 1935. — Jeho formuláře vydal Ferdinand Tadra, Cancellaria Johannis Noviforensis, episc. Olom. 1364—1380, Archiv für österreichische Geschichte 48, 1886. — Formulářová sbírka z okruhu Jana ze Středy Cancellaria Caroli IV. je otištěna v Historickém archivu ČA VI, 1895.

Vita venerabilis Arnesti Viléma z Lestkova, vyšehradského děkana, je vydána nejpřístupněji Josefem Emlerem, FRB I, 1873; k latinskému textu je připojen novočeský překlad Josefa Truhláře. — Stejně je vydán ve FRB I i život Milíčův, Vita venerabilis presbyteri Milicii; Zdeněk Václav Bouše jej vydal znovu v českém překladu, Život ctihodného Jana Milíče z Kroměříže, 1939.

Slovníky Bartoloměje z Chlumce vydal Václav Flajšhans, Klaret a jeho družina, 1926—1928 (2 díly). — Identifikaci mistra Klareta s Bartolomějem z Chlumce provedl na základě akrostichu Bohumil Ryba, Nové jméno mistra Klareta, VKČSN 1943. Srov. též jeho článek Klaretovo autorství Enigmatik, LF 64, 1937. — Z jiné literatury: Bohumil Ryba, K latinsko-českým mamotrektům, LF 67, 1940; F. M. Bartoš, M. Klaret a jeho spolupracovníci a předchůdci, ČNM 102, 1928; týž, Záhada Mistra Klareta (v knize Kniha a zápasy, 1948); František Jílek, Klaretovo české názvosloví mluvnické, VKČSN 1950; Bohumil Ryba, K rukopisným latinsko-českým slovníkům ostřihomským, LF 75, 1951; Eugen Pauliny, Klaretov Glosár a Bohemár na Slovensku, Jazykovedný časopis 9, 1958. — Ukázky z Klaretovy tvorby nově ve Výboru ČSAV.

Přehledně o staročeském dramatu poučuje Jan Máchal, Dějiny českého dramatu, 1917 (2. vydání 1929). Srov. také článek Pavla Trosta, K staročeskému Mastičkáři, Sborník Vysoké školy pedagogické v Olomouci, Jazyk a literatura 3, 1956.

Nejdůležitější vydání staročeských dramát: Jan Máchal, Staročeské skladby dramatické původu liturgického, 1908 (s rozbořem); Mastičkář, O Kristovu zmrtvýchvstání a Hra veselé Magdalény jsou ve Staročeském dramatu vydaném Josefem Hrabákem 1950; ukázky ze staročeského dramatu, a to Hru veselé Magdalény, Hru Tří Marií, Hru o Kristovu zmrtvýchvstání a Mastičkáře přináší Výbor ČSAV; tam i překlad latinské Návštěvy božního hrobu.

Plankt Pláči mému hodina je otištěn ve stati Antonína Škarky, Roudnický plankt, LF 4 (79), 1956, str. 193n. Nově je vydán ve Výboru ČSAV. — Jiný plankt vydal Josef Truhlář v ČČM 65, 1891, str. 191—197.

Legendu o sv. Prokopu spolu s Životem sv. Kateřiny vydali 1959 Josef Hrabák - Antonín Šarka - Václav Vázný pod titulem Dvě legendy z doby Karlovy; tam i bibliografie. — Literaturu k legendě o sv. Prokopu viz též na str. 163. — Ukázky z obou legend přináší i Výbor ČSAV.

Legendu o sv. Dorotě tak zvanou Lvovskou vydal Josef Jireček v ČČM 31, 1859. — Zlomek legendy o sv. Markétě vydal Adolf Patera v ČČM 61, 1887, zároveň s Umučením

sv. Kateřiny. — Zlomek legendy o bl. Anežce vydala Mirra Mladějovská, *Legenda o bl. Anežce*. Chebské zlomky, 1948; tam i literatura. — Ukázku z legendy o Anežce přináší Výbor ČSAV.

Tristrama vydal nekriticky Václav Hanka, *Starobylá skládání IV*, 1820. — *Vévodu Arnošta, Tandariáše a Floribellu a Růžovou zahradu malou* vydal Jan Loriš ve *Sborníku hraběte Baworowského*, 1903. — Ukázky z *Tristrama a Vévody Arnošta* jsou zařazeny ve *Výboru ČSAV*. — O *Vévodovi Arnoštovi* píše Friedrich Repp, *Textkritische Untersuchungen zur Ueberlieferung des Vévoda Arnošt im Codex Baworowský*, *Zeitschrift für Slavistik* 1, 1956.

Výbor ze staročeské prózy (latinská v novočeských překladech, staročeská v nové jazykové úpravě) s doslovem a poznámkami vydal Jan Vilikovský, *Próza z doby Karla IV.*, 1938 (2. vydání 1948). Vilikovský pojednal o staročeské próze též v několika studiích v *Pisemnictví českého středověku*, 1948.

Z *Pasionálu* vyšly jen ukázky, např. v LF 5—14, 1878—1887 (otiskl Gebauer); prvotisk *Pasionálu* z roku 1495 vydal Zdeněk Tobolka ve faksimile 1926. — Rovněž ze *Života Krista Pána* vyšly jen části, např. ve *Výboru I*, 1845. — *Životy sv. Otců* vydal Emil Smetánka 1909. Smetánka podal též jejich rozbor ve studii *O staročeských Životech sv. Otcův*, VKČSN 1904. — O sv. Jeronýmovi knihy troje vydal Adolf Patera 1903. — Ukázky z *Pasionálu*, *Života Krista Pána*, *Životů sv. Otců* jsou zařazeny ve *Výboru ČSAV*.

Život Adama a Evy a Život Josefův vydal František Prusík v *Kroku 2*, 1888. — *Aseneth* tamtéž 1, 1887. — *Život Josefa Egyptského a Aseneth* vydal Antonín Jaroslav Vrtátko v ČČM 36, 1862; úryvky z těchto skladeb otiskl Jan Vilikovský, *Próza z doby Karla IV.*, 1938 a 1948. Ukázka z *Aseneth* je pojata též do *Výboru ČSAV*.

Poručenství dvanácti patriarch vyšlo několikrát tiskem, po prvé (pokud víme) v Prostějově 1545. — *Pojednání Staročeské Poručenství patriarch dvanácti, synův Jakubových* napsal Čeněk Zíbrt do ČČM 86, 1912 (ze srovnávacího hlediska).

O povídce o *Tobiášovi* podává zprávu František Černý (z textu otiskuje zlomek) v LF 21, 1894; o jiném textu podává zprávu ve VČA 9, 1900 (Paběrky z moravského zemského archivu VIII).

O povídce o vzniku a osudech dřeva kříže a o legendě o sv. Veronice viz Jiří Polívka, *Drobné příspěvky literárně-historické*, 1891. — Václav Hanka vydal v *Rozpravách KČSN*, sv. 11, č. 5, 1860, *Čtenie Nikodemovo*, co se dalo při umučení Páně, *Pověst krásnou o dřevu kříže svatého a Knížky, kterak Tiberius poslal pro Ježíše Veluziána*. — Rozbor evangelia *Nikodemova* podal Jiří Polívka v článku *Evangelium Nikodemovo* v literaturách slovanských, ČČM 64, 1890.

Jiříkovo vidění vydal František Tichý 1934. (Viz kritiku Knuda Jensena v LF 65, 1938.) — *Jmé o sv. Pavle a List s nebe seslaný* vydal Adolf Patera, *List s nebe seslaný*, ČČM 63, 1889. *Jmé o sv. Pavle* je pojato též do *Výboru ČSAV*. O památce pojednal Jiří Polívka v článku *Vidění sv. Pavla*, ČČM 67, 1893.

Ze Solferna a Beliála jsou vydány jen výňatky ve *Výboru II*, 1868. — *Súd Astarotův* vydal František Šimek, *Staročeský soud Astarotův a jeho předloha*, LF 65, 1938.

Bonaventurův Život sv. Františka vydal Eugen Rippl, *Die alttschechische Legende des heiligen Franciscus von Assisi*, 1930; srovnej také Václav Mostecký, *Černínská legenda o sv. Františku*, ČMF 27, 1941.

Gesta Romanorum vydal Jan Václav Novák, *Staročeská Gesta Romanorum*, 1895. — *Olomoucké povídky* vydal Eduard Petrů 1957. Psal o nich Josef Jireček v ČČM 36, 1862.

Štilfríd byl vydán ve Výboru II, 1868. Ukázka je také ve Výboru ČSAV. — Kronika o Bruncvíkovi je otištěna péčí Jana Loriše ve Sborníku hraběte Baworowského, 1903. — Tamtéž i Apollonius. O Apolloniovi psali Jiří Polívka, Román o Apollonovi, králi Tyrském, v české, polské i ruské literatuře, LF 16, 1889, a Nils Åke Nilsson, Die Apollonius-Erzählung in den slavischen Literaturen, Uppsala 1949. Štilfrída rozebírá A. Schmaus, Zur Entstehungsgeschichte des altčechischen „Štilfríd“, Wiener slavistisches Jahrbuch 3, 1953.

Povídka o Griseldě vydal František Černý v LF 20, 1893, str. 313—320. Kriticky otiiskl celé znění Griseldy i Briseldy Jiří Polívka v pojednání Dvě povídky v české literatuře XV. století, 1889.

Povídka o Alexandru Velikém vydal František Prusík v Kroku 8—11, 1894—1897. O původní řecké předloze psal Jaroslav Ludvíkovský, Řecký román dobrodružný, 1925.

Trojanskou kroniku vydal Jiří Daňhelka 1951.

Milion vydal Justin V. Prášek 1902 (Marka Pavlova Milion) a v transkripci Quido Hodura a Bohuslav Horák 1950 (s úvodem Františka Svejkovského). Nejnovější studie o M. Polovi a edice Milionu zaznamenává Miroslava Mattušová, ČMF 39, 1957. — Mandevilovy cesty vydal kriticky František Šimek 1911 v ČA a populárně 1912 ve Světové knihovně.

Lucidář vydal Čeněk Zíbrt 1903. — Petra Comestora Historia scholastica vyšla 1910 a 1914 ve dvou svazcích péčí Jana Václava Nováka. Ukázku přináší také Výbor ČSAV. — Martimiani dosud nevydán.

Tkadlečka vydal Hynek Hrubý a František Šimek 1923; podle jiného rukopisu v transkripci František Šimek 1940. Ukázku přináší také Jana Vilikovského Próza z doby Karla IV., 1938 a 1948, a Výbor ČSAV. Novočeský překlad skladby Ackermann aus Beheim pořídil Pavel Eisner, Jan ze Žatce: Oráč a Smrt (s doslovem F. M. Bartoše), 1938. — Zprávu o nově nalezeném rukopisném listu Tkadlečka podává Fr. Šimek v ČNM 125, 1956 (Rukopisné zlomky z knihovny Národního muzea). O autorovi viz Dušan Třeštík, K otázce autorství staročeského Tkadlečka, Zápisy katedry českoslov. dějin a archiv. studia na KU, č. 2, 1956, a F. M. Bartoš, Z politické literatury doby husitské, část 3, Sborník historický 5, 1957.

Soubor staročeské lyriky vydal posledně Jan Vilikovský, Staročeská lyrika, 1940; tam i úvodní stať a další odkazy. Ukázky z lyriky české i latinské (v překladu) přináší Výbor ČSAV. — Výbor ze středověké poesie žákovské (v překladu) pořídili Rudolf Mertlík a Radovan Krátký, Písně žáků darebáků, 1948; 2. část vyšla pod stejným titulem 1951. Krátký pak vydal ještě antologii překladů Středověké písně cechu žákovského, 1958. Výbor ze středověkých latinských satir (v překladu) pořídili Radovan Krátký a Rudolf Mertlík, Ďábel a papež, 1953. — O latinské žákovské lyrice pojednal Jan Vilikovský, Latinská poesie žákovská v Čechách, 1932. Srovnej též Leopold Zatočil, Závišova píseň ve světle minnesangu a její předloha, Sborník prací filosofické fakulty brněnské university 2, č. 2—4, 1953. O písních Mistr Lepič a Kocovník pojednal Dmitrij Čiževskij v článku zařazeném nyní do knihy Aus zwei Welten, Leiden 1956 (Zwei chechische geistliche Lieder).

Mariánské skladby vydal vesměs Adolf Patera, a to: Nanebevzetí Panny Marie a Sedmeru radost Panny Marie v Svatovítském rukopise, 1886; Radosti svatě Maříe (= Devět radostí P. Marie) v Hradeckém rukopise, 1881; Svatě Maříe s nebes chválu v ČČM 58, 1884; Roudnické umučení (Rýmované Pravenie o božiem umučení) v ČČM 57, 1883; Rajhradské umučení v ČČM 60, 1886. Pláč Marie Magdalény vydal Patera v Hradeckém rukopise, 1881; o něm a o ostatních veršovaných kázáních pojednal Antonín Škarka, Z problematiky českého gotického básnictví, ČČH 48—49, 1947—1948. Ukázky z Radostí P. Marie, Pláč svatě Maříe a Pláč Marie Magdalény přináší Výbor ČSAV.

Druhý a třetí Spor duše s tělem vydal Václav Hanka v ČČM 29, 1855 (druhý pak znovu v ČČM 33, 1859). — Kato a Alan jsou v Svatovítském rukopise (vydal 1886 Adolf Patera). — Ezopa vydal Jan Loriš ve Sborníku hraběte Baworowského, 1903. — Ukázky z Katona, Alana a Ezopa přináší Výbor ČSAV. — O Katonových dvojverších psal Jan Václav Novák, České překlady t. zv. Catonových dvojverší, LF 42, 1915.

Veršovaná kázání O sedmímezcietma blázníech a O pěti studniciach vydal v Svatovítském rukopise Adolf Patera 1886. — Eschatologickou skladbu O nebezpečném času smrti vydal Adolf Patera v Svatovítském rukopise 1886 pod titulem O smrtednosti.

Hradecký rukopis vydal Adolf Patera 1881. — O satirách z tohoto rukopisu viz na str. 172. — O staročeské satíře pojednal Josef Hrabák, Staročeská satira, 1952.

Podkoního a žáka vydal Josef Hrabák ve Staročeských satirách Smilovy školy, 1951. — Novou radu vydal Jiří Daňhelka 1950. — Radu otce synovi vydal Adolf Patera v ČČM 66, 1892, a jiný text, představující druhou redakci, vydal František Frank v LF 20, 1892, str. 182—197. — Podkoního a žáka a ukázky z Nové rady a z Rady otce synovi přináší Výbor ČSAV. — O Nové radě, Radě otce synovi, Roudnickém umučení, Podkoním a žákovi a Sváru vody s vínem pojednal Josef Hrabák v knize Smilova škola, 1941. — O Nové radě píše i J. B. Čapek, Allegorie Nové rady a Theriobulie, VKČSN 1936, a Vznik a funkce Nové rady, VKČSN 1938.

Výklad na právo země české Ondřeje z Dubé je vydán ve Výboru I, dále jej vydal Hermenegild Jireček v Codex juris bohemicus II, 1870; nově František Čáda, Ondřeje z Dubé Práva zemská česká, 1930. Ukázku přináší Výbor ČSAV. — O Ondřeji z Dubé píše F. M. Bartoš, Na okraj životního díla Ondřeje z Dubé, LF 65, 1938. — O Knize rožmberské psal Jiří Klabouch, Městské právo v Rožmberské knize, Právněhistorické studie 1, 1955. Ukázky jsou ve Výboru ČSAV.

Z marxistického hlediska hodnotí Husovy předchůdce Milan Machovec, Husovo učení a význam v tradici českého národa, 1953. — O Husových předchůdcích pojednali: František Loskot, Konrad Waldhauser, řeholní kanovník sv. Augustina, předchůdce M. J. Husa, 1909; F. M. Bartoš, Konrád Waldhauser a ohlas jeho díla u nás (v knize Knihy a zápasy, 1948); Dana Pěnková, Latinský rukopisný komentář Konráda Waldhausera k Valeriu Maximovi, VKČSN 1952. — František Loskot, Jan Milíč z Kroměříže, 1911; F. M. Bartoš, Milíčův sermo de die novissimo, Reformační sborník 8, 1941—1946. — Ferdinand Tadra, Mistr Vojtěch, professor učení Pařížského a scholastik kostela Pražského, ČČM 53, 1879. — F. M. Bartoš, M. Jakoubek ze Stříbra (v knize Světci a kacíři, 1949). — Vlastimil Kybal, Matěj z Janova, 1905; též, M. Matěj z Janova a M. Jakoubek ze Stříbra, ČČH 11, 1905; Cristo N. Gandeve, Joachimitské myšlenky v díle Matěje z Janova, ČNM 111, 1937. — Rudolf Říčan, Johlín z Vodňan, křižovník kláštera zderazského, VKČSN 1929.

Hlavní edice jsou tyto: František Šimek vydal Staročeské zpracování Postily studentů svaté university pražské Konráda Waldhausera, 1947. — Výbor z Pravidel Starého a Nového zákona M. z Janova v překladu Rudolfa Schenka s úvodem Miloslava Kaňáka vyšel 1954. — Regulae vydal Vlastimil Kybal 1908—1926 (5 sv.). — Ukázky z díla Johlína z Vodňan, M. z Janova a V. Raňkova jsou ve Vilikovského Próze z doby Karla IV., 1938 a 1948; z latinské básnické tvorby V. Raňkova (v překladu) ve Výboru ČSAV; Raňkovu řeč při pohřbu Karla IV. vydal Ferdinand Tadra, FRB III, 1882, a v českém překladu Jan Vilikovský, Próza z doby Karla IV., 1938 (2. vydání 1948); Vilikovský pojednal též o Raňkově skladbě Ach, in luctum chelim verto a jejím komentáři v Latinské poesii v středověkých Čechách, Bratislava 4, 1930.

Ráj duše literárně rozebrali: Josef Truhlář ve studii Staročeský sborník traktátů mravo-

učných a mystických předštitenský, ČČM 58, 1884; Jan Menšík v článku Poměr Albertova Ráje duše k Štítnému, ČČM 92, 1918. — Ukázka je zařazena do Výboru ČSAV.

Zlomky Zrcadla člověčího spasenie vydal Adolf Patera v ČČM 61, 1887, a 64, 1890 (Musejní zbytky staročeského Zrcadla člověčího spasenie, Nově nalezený zbytek Zrcadla člověčího spasenie); srov. též Jan Menšík, Počátky staročeské mystiky, 1948 (opravy k tomu má František Ryšánek v LF 75, 1951). O Zrcadle píše též Josef Truhlář, Polozapomenutý rukopis, ČČM 58, 1884. Ukázka ze Zrcadla je také pojata do Výboru ČSAV.

Literatura o Štítném je uvedena na str. 184.

O pronikání češtiny do jazyka listin viz článek Josefa Bartochoy, Jak za starých dob čeština znenáhla stala se jazykem jednacím (úředním, diplomatickým) v zemích koruny české, ČMM 24, 1900, a článek Augusta Sedláčka, Nejstarší list českým jazykem psaný, ČČM 61, 1887.

LEGENDA O SVATÉM PROKOPU

Veršovaná legenda o svatém Prokopu je dochována v jediném rukopise, tak řečeném Hradeckém. Její předlohou byla legenda latinská, v literární historii označovaná jako *Vita maior*; tato latinská legenda vznikla asi v polovině 14. století a tvoří poslední článek vývojové řady prokopských středověkých legend, která se dá sledovat od samého začátku 12. století. Česká skladba byla složena asi v padesátých letech 14. století a patří k rozsáhlejším staročeským legendám; dochovalo se 1084 veršů (jeden list o 28 verších je ztracen). Svatoprokopská látka byla v druhé polovině 14. století zpracována i v české legendě psané prózou a pojaté do Pasionálu. Mluvíme-li však o legendě o sv. Prokopu bez bližšího určení, míníme tím zpravidla naši legendu veršovanou.

Legenda o svatém Prokopu je typem náboženské epiky, do které pronikla problematika soudobého života. Narážky na soudobé události nacházíme sice už v legendách z počátku století (např. v apokryfu o Jidášovi zmínku o zavraždění posledního Přemyslovce), ale v nich jde pouze o zmínky episodické; zde je aktuální zaměření ústředním zájmem celé básně. Náboženská látka se tak stala východiskem politické tendence.

Hlavní rysy, jimiž se odlišuje naše legenda nejen od českých legend starších, ale i od většiny legend soudobých (to je z druhé poloviny 14. století), je líčení hrdiny jako člověka blízkého lidu, děj vzatý z českého prostředí a umírněné využití zázračných prvků. Na rozdíl od naší běžné legendární literatury, která svůj děj ráda umísťovala do prostředí vyšších společenských vrstev, libovala si v exotičnosti a celá vypravování okrašlovala fantastickými zázraky, dala by se legenda o sv. Prokopu charakterisovat jako legenda prostého českého člověka a všedního dne.

Ohniskem vypravování není vlastně Prokop sám, nýbrž Sázavský klášter a jeho osudy v době, kdy byl osazen mnichy slovanského obřadu. První opat kláštera Prokop je pojat především jako ochránce kláštera proti německým kněžím, které po vypuzení slovanských mnichů v padesátých letech 11. století povolal Spytihněv II. Prokop podle legendy vyhání německé mnichy z kláštera, a tím umožňuje slovanským mnichům návrat.

Fantastický a zázračný živel je přitom nápadně umírněný; to je dáno i tím, že vypravování legendy je z valné části historické, od založení kláštera přes vypuzení slovanských mnichů až po jejich opětný návrat. O dalších osudech kláštera, zejména o definitivním vypuzení slovanských mnichů roku 1097, se

však legenda (stejně jako legendy latinské) již nezmiňuje. Podle toho by se dalo soudit, že myšlenka oslavit legendou Prokopa jako ochránce slovanských mnichů vznikla hned po návratu kněží slovanského obřadu z vyhnanství. Není také vyloučeno, že byl světec oslaven legendou původně slovanskou a ta že se stala základem pozdějších legend latinských, jejichž souvislá řada se dá sledovat od doby nepříliš vzdálené od definitivního osazení kláštera mnichy obřadu latinského.

Česká veršovaná legenda byla určena patrně prostým lidem, kteří putovali do Sázavského kláštera a v Prokopovi viděli svého zvláštního ochránce. S tímto zaměřením souvisí i její lidové rysy. Zakládají se ovšem na latinské legendě, ale v české legendě jsou zesíleny. Toto zesílení pochopitelně vystupuje nápadněji v oblasti jazykové než v oblasti tematické, neboť téma bylo dáno, kdežto výrazová stránka nebyla vázána a v ní se mohlo básníkovo nadání plněji uplatnit.

Přesto však byla pro lidové zaměření legendy příznačná už sama volba hrdiny, neboť šlo o světce, který byl lidu blízký. Skutečný Prokop byl člověk původu urozeného a Sázavský klášter vznikl společným nadáním Prokopovy rodiny a knížete, legenda však chtěla vyličit hrdinu blízkého lidu a podle toho si jej upravila. Proto se v legendárním vypravování světec pohybuje jen mezi prostým lidem a urozené postavy tu nehrají vlastně žádnou významnou úlohu. Sám kníže se svým dvorem, i když dal podle vypravování legendy klášter vybudovat, stojí v pozadí; ani dvorský život není líčen, a tak se celá legenda pohybuje v oblasti životní zkušenosti prostšího člověka.

Lidové prvky legendy o svatém Prokopu se zvláště zřetelně rýsují tehdy, když je postavíme do protikladu se soudobou exklusivní epikou. Vynikne to i při stručném srovnání vztahu ke skutečnosti v naší legendě a v Životu svaté Kateřiny. — Příznačné je už to, že autor legendy o svatém Prokopu nemá zájem o theologické problémy, které se mu přímo nabízely, ale tím více se snažil zaujmout stanovisko k praktickým otázkám, které stavěl život před tehdejší českou společností. V Životě svaté Kateřiny tomu bylo naopak. Zde tvořila důležitou složku tématu např. právě věroučná otázka v Kateřinině disputaci s pohanskými mistry. V legendě o svatém Prokopu byla theologická problematika mimo okruh skladatelova zájmu, ač se přímo nabízel problém ortodoxie slovanské bohoslužby, který mohl mít ve vypravování podobné významné postavení, jaké měla věroučná otázka v Životě svaté Kateřiny. Náš básník bere existenci slovanské bohoslužby v Sázavském klášteře prostě na vědomí jako danou skutečnost a ani její zrušení při dočasném vypuzení slovanských mnichů nevyvolává u něho theologický zájem. Ten snad ustupoval do pozadí i proto, že právě v Karlově době byla zavedena slovanská bohoslužba v Emauzském klášteře, ale hlavní důvod byl patrně v tom, že pro tuto problematiku neměly širší vrstvy porozumění. Proto se v básníkovo pojetí problém vzájemného vzta-

hu slovanských a latinských mnichů v Sázavském klášteře dostával do roviny národnostní, a ne theologické.

Legenda o sv. Prokopu nebyla však pojata jen jako dílo politicky aktuální, ale přímo jako dílo bojové. Celá báseň vyznívá jako vášnivý útok proti Němcům, kteří poškozují Čechy a vytlačují je z míst, jež jim odedávna náležejí. Vypuzení slovanských mnichů ze Sázavy je interpretováno jako důsledek nepřátelského postoje Němců-cizozemců proti Čechům. Tak se stal dominantou legendy motiv národnostní, obrana starých českých práv proti cizincům. To byla otázka aktuální právě v době Karlově, kdy se v podobě česko-německého antagonismu odrážely sociální rozpory mezi německým patriciátem a chudšími vrstvami českého obyvatelstva ve městech. Domyslíme-li tuto otázku, vidíme, že šlo v podstatě o problém hospodářský, který se promítal do oblasti národnostní.

Důrazem na Prokopovo slovanství a obhajobou slovanského kláštera proti Němcům latinského obřadu připomíná naše legenda staroslověnské Životy Konstantina a Metoděje a vlasteneckým tónem Dalimilovu kroniku, kterou autor legendy jistě znal a které i podléhal stylisticky, jak je vidět např. z rýmů. Tak se legenda staví do vývojové linie vedoucí od Životů Konstantina a Metoděje přes Dalimilovu kroniku k husitství.

Pro skladatelův postoj ke skutečnosti je příznačné, že v Prokopovi vidí v první řadě člověka zaměřeného k činu. Prokop je sice líčen jako světec, který žil poustevnický, ale legenda přitom nevybízí k askesi a k útěku od životních zápasů, jimiž žila současnost; v pojetí skladatele legendy má být Prokop naopak příkladem pro životní praxi. Je to přímo zdůrazněno v prologu slovy

znamenaj to člověk všaký,
jeho činy i příklady,
a užívaj jeho rady.¹

Zde je přímo řečeno, že legenda nechce podat jen zábavné vypravování, ale že její hrdina má být příkladem pro jednání. Protože vrcholem celého vyprávění je vypuzení cizozemců-vetřelců z místa, které patřilo od svého založení Slovanům, a navrácení uloupeného majetku původním majitelům, nabývala legenda rázu skladby agitační a dobře vystihovala zjitřenou náladu v soudobých Čechách.

Směřování k životní praxi je podtrhováno i tím, že zázraky líčené v legendě nejsou v příkrém rozporu se skutečností a pohybují se v okruhu každodenního života (uzdravování nemocných, loďka sama přepluje řeku). To však neznamená, že by byl záračný živel eliminován. Nadpřirozený živel je představován

¹ V. 24n. (Verše jsou číslovány podle vydání J. Hrabáka v Památkách staré literatury české.)

především ďábly, kteří hrají v celém vypravování významnou úlohu, proroctvími a zejména zjevením mrtvého Prokopa a jeho zásahem do osudů kláštera. Sama vrcholná scéna je vlastně splněním Prokopova proroctví. Tento nadpřirozený a zázračný živel se však uplatňuje v mezích všedního života prostých lidí a v českém prostředí. Zaměření k prostému životu je patrné i v tom, že je legenda psána na způsob kroniky. I tím se hlásí k dalimilovské tradici.

Přesto, že je legenda psána na způsob kroniky, její kompozice není nikterak neumělá; její dějová výstavba je naopak velmi promyšlena, a to tak, aby podporovala hlavní autorův ideový záměr, ukázat zázračné vítězství českých mnichů nad Němci. Jasně to vyvstane, jestliže srovnáme českou skladbu s její latinskou předlohou; v české skladbě je motiv návratu českých mnichů do kláštera, z něhož byli vypuzeni ve prospěch Němců, vrcholem celé skladby, kdežto v legendě latinské je to pouze jeden z mnoha zázraků a je postaven s ostatními zázraky do jedné roviny. V české skladbě je tedy vytvořen ideologický vrchol, kterého latinské zpracování nemá, a to je tím více nápadné, že se jinak český básník po obsahové stránce drží své předlohy velmi přesně. A tento ideový vrchol je podtržen i komposičně. Nejen že tímto motivem celá legenda vrcholí a končí, ale zvláštní postavení tohoto motivu je vyzdviženo a zdůrazněno i komposičním paralelismem mezi vypuzením Němců z kláštera a vyhnáním ďáblů z jeskyně. Vyhnání ďáblů z jeskyně je jakousi předzvěstí vypuzení Němců. Souvztažnost obou těchto motivů je podtržena podobnou situací, za níž Prokop vyhání ďábly a Němce (ďábly vyhání bičikem a Němce „nemilosrdně“ bije berlou), i užitím podobné formulace; když vyhání ďábly, praví Prokop:

Boží mocí kazuji vem,
abyste šli ottudto ven,²

a když vypuzuje Němce, užívá podobného obratu:

Ba, boží mocí kazuji vem,
náhle, soci, ottudto ven.³

Národnostní hledisko je zdůrazněno ještě více tím, že si ďábli stěžují, že „český člověk nad námi jest“⁴. V latinské předloze není ani této zmínky o nenávisti ďáblů k češtví, ani paralelismu mezi oběma scénami, v nichž Prokop radikálně zasahuje.

Radikální zásah světce Prokopa, který dovedl vymítat ďábly z posedlých a Němce z míst, která si obožovali, jistě vyhovoval mentalitě českého lidu v době, kdy se přiostrhovaly sociální rozpory, kdy ve městech tyto rozpory nutně na-

² V. 452n.

³ V. 991n.

⁴ V. 434.

bývaly rázu národnostního (protože chudina byla česká a patriciát většinou německý) a kdy se čím dále tím více ozývalo heslo o Němcích cizozemcích. Prokop vlastně uskutečnil ve svém klášteře to, po čem toužily střední a chudé vrstvy městského obyvatelstva, a stal se obdobou hrdinů Dalimilovy kroniky a Viléma Zajíce z Valdeka, jak jej líčila elegie o jeho smrti.

Dalimilovu kroniku připomínají i jazykové prostředky, jejichž výběr a užití vyplývá ze zaměření na aktuální otázky a na lidové publikum. Básník se pohybuje v představovém okruhu všedního dne a to se projevilo stejně výrazně ve výběru lexikálních prostředků, jako v rýmové technice a ve výstavbě verše. Básník vyvinul úsilí o neozdobné vypravování, blízké prostému člověku, a tomu přizpůsobil i svůj slovní výběr. Jeho slovní zásoba není bohatá, ale básník se vždy snažil nalézt slovo přiléhavé. Metafor a obrazných rčení užíval velmi střídmě. Také rým je nenápadný, verš je po sylabické stránce nevýrazný a blíží se nepřesným sylabismem verši Dalimilovy kroniky.

Před zvláštní problém staví nás způsob, jakým autor legendy popisuje svého hrdinu: nepodává jeho obraz podle představ krásy výsadních stavů, ale líčí ho jako prostého člověka s charakteristickými rysy pracujícího lidu:

Byl jest člověk urozením vysokým,
u plecí i v těle stavem širokým,
v hnáty byl velmi silný,
ve vše tělo ovšem plný...⁵

Uvedený příklad by mohl vzbudit dojem, že jde o popis realistický. To by však nebylo správné. Popis je vypracován podle pravidel středověké poetické teorie. Nemůžeme tedy z něho usuzovat nic např. o skutečné Prokopově podobě.

Právě to, že je popis vypracován podle předpisů středověké poetické teorie, přesvědčuje nás o vysoké úrovni spisovatele naší legendy. Všechny prvky, které by mohly na první pohled vypadat v jeho básni jako umělecké nedostatky, jsou důsledkem toho, že usiloval o „nižší“ styl, než k jakému směřovala běžná legendární literatura. Vyplývaly tedy z jeho specifického uměleckého záměru a z volby hrdiny blízkého lidu. Středověká poetika totiž rozlišovala trojí styl, humilis, mediocris a gravis (všední, střední a slavnostní). Toto rozlišení tří stylů se zakládalo na antické rétorice a bylo chápáno prostě jako rozličný způsob výrazu, ale od 9. století se začaly tyto tři styly chápat jako závislé na osobách, o nichž se v díle píše, tedy na hrdinovi. Tuto doktrinu formulovaly středověké poetiky, např. u nás známý Vinsauf (srov. str. 189). Skladatel legendy tedy záměrně užil „nižšího stylu“ proto, že se děj jeho legendy odehrával v lidovém prostředí a že svého hrdinu líčil jako člověka blízkého svým životem lidu.

⁵ V. 875n.

To je nápadné zejména ve srovnání s Životem svaté Kateřiny, zhruba současným, který představuje opačný pól naší legendární literatury, legendu exklusivní a položenou do exotického prostředí. Nejnápadněji je to vidět ve volbě prostředí a hrdiny. Kdežto v legendě o svatém Prokopu je hrdina blízký lidu a prostředí české, v legendě o svaté Kateřině jsou hrdinové urození a prostředí je českému člověku vzdálené. S tím souvisí i směřování legendy o svatém Prokopu k zobrazování každodenní skutečnosti, a legendy o svaté Kateřině k líčení fantastickému; zatím co se Prokop pohybuje na této zemi a autor legendy se snaží spojit jeho příběhy s aktuální přítomností (a tím posluchače ještě více připoutává k soudobým problémům a ideologicky jej pro ně vyzbrojuje), v Životě svaté Kateřiny je snaha odtrhnout čtenáře od tohoto světa a jeho problémů. Pro tento postoj je v Životě svaté Kateřiny stejně příznačné líčení Kateřininých extází a vidění, jako přeexponování zázračného živlu. Také abstraktní problémy, které se v Životě svaté Kateřiny staly předmětem básnického zpracování a které mohl pochopit jen člověk vzdělaný, jsou v legendě o svatém Prokopu cizí. Proti exklusivní legendě představované Životem svaté Kateřiny je legenda o svatém Prokopu typem legendy v podstatě lidové.

Tento dvojí poměr ke skutečnosti se projevil i v jazyku obou skladeb. Kdežto legenda o svatém Prokopu je skládána spisovným jazykem v podstatě obecně užívaným a místy se uplatňuje dokonce i jeho hovorový styl, pro Život svaté Kateřiny je charakteristické úsilí o výraz exklusivní, individuální. Svato-kateřinská legenda si libuje v neobvyklých slovech, některé výrazy jsou typické jen pro ní, její věty jsou dlouhé, rýmy hledané, snaha po výrazové pestrosti co největší, a k tomu přistupují ještě bohaté zřetele eufonické.

Prokop je v naší legendě vylíčen jako typ člověka, který předjímá typ bojovníka doby husitské. Jeho lidové rysy, důraz na češství, obhajování chudiny i jeho radikalismus a bojovnost, to jsou složky, které byly husitství blízké. Proto byl také za husitství oblíbeným svatým, i když naše legenda, jak se zdá, zapadla.

Úcta k Prokopovi přežila i husitství, zejména se šířila s protireformací. Této době se Prokop hodil proto, že jako lidový svatý mohl dobře sloužit protireformační propagandě. Jeho den (4. červenec) byl zasvěcen jako polosvátek (po prvé svěcen roku 1711), Prokop se stával patronem havířů a rolnictva a úcta k němu propagovaly mnohé spisy i modlitby. Postava Prokopova pronikala i do lidového podání (do pověstí a přísloví), ale obraz světcův se měnil tím, že se jeho radikalismus a prosazování práva úderem berly obracelo jiným směrem: kdežto ve 14. století chránil slabé, nyní pomáhal slabé svou berlou utlačovat a bil do nich, pokud se stavěli proti protireformačnímu pořádku, zejména pokud nesvětili jeho svátek.

Prokop byl blízký pro své vlastenectví i době obrozenské, kdy naši legendu

vydal Hanka a dokonce do ní „přibásnil“ podle latinské legendy ztracený list. Z hlediska nové literatury je legenda o svatém Prokopu zajímavá i tím, že je to jediná staročeská báseň, která podnítila novočeského básníka — Jaroslava Vrchlického. Vrchlický však vytvořil dílo jiného zaměření, neboť tam, kde staročeská legenda směřovala k zobrazování skutečnosti, Vrchlický pathetisoval. Vrchlický transponoval prostě legendu do své vlastní poetiky; její umělecké prostředky mu byly cizí, podnítila jej především vlastenectvím, a to zaktualisoval.

Hradecký rukopis vydal paleograficky i v přepise (ale chybném) Adolf Patera 1881. Poslední transkribované vydání legendy o sv. Prokopu pořídil Josef Hrabák v publikaci Dvě legendy z doby Karlovy, 1959. (Spolu s legendou o sv. Prokopu je zde otištěn Život sv. Kateřiny péčí Václava Vážného.) Při této edici je i literárněhistorický úvod a bibliografie.

Nejdůležitější středověké latinské poetiky vydal (s rozborem) Edmond Faral, *Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle*, Paris 1924.

Rozbor uměleckých hodnot Života sv. Kateřiny podal Jan Vilikovský v doslovu k textu Legendy o svaté Kateřině, 1941 (přetištěno v souboru *Písemnictví českého středověku*, 1948).

SATIRY HRADECKÉHO RUKOPISU

Hradecký rukopis je dnes chován v Universitní knihovně v Praze. Jméno má podle Hradce Králové, kde jej objevil Josef Dobrovský. Není datován a jeho stáří není dosud spolehlivě určeno; nejspíše je z osmdesátých nebo devadesátých let 14. století, skladby v něm zapsané jsou však původu staršího (rukopis je opis ze starší nedochované předlohy). Obsahuje jedenáct skladeb, a to: 1. legendu o svatém Prokopu, 2. Pláč Marie Magdalény, 3. Pláč svaté Maříe, 4. Devatero radostí svaté Maříe, 5. Umučení Páně, 6. Desatero kázanie božie, 7. báseň Zdravas Maria, 8. báseň o svatém Janu apoštolu, 9. satiry o řemeslnících a konšelích, 10. bajku o lišce a džbánú, 11. báseň O bohatci.

Satirické skladby Hradeckého rukopisu představuje sedm satir o řemeslnících a konšelích a Desatero. Všechny tyto satiry jsou nepochybně dílem téhož autora a jsou blízké legendě o svatém Prokopu, s níž je spojuje vášnivý vztah k aktuální skutečnosti a bojovnost, vývojově však stojí dále, neboť zasahují do sociální problematiky přímo, líčí postavy ze soudobého života a vytvářejí nový literární druh.

Desatero kázanie božie je rozsáhlá skladba (1196 veršů), jejímž námětem jsou hříchy proti jednotlivým božím příkázáním. V úvodních verších básník stručně vypravuje o božském původu Desatera a naznačuje jeho obsah; pak probírá jedno příkázání po druhém a na každé uvádí tři příklady hříšníků. Tato trichotomie je příznačná pro středověkou poetiku vůbec a trojdílné schéma dodržuje náš básník pedanticky; při osmém příkázání např. nerozlišuje sice přesně hříchy, ale přece jen uvádí tři skupiny hříšníků, jen aby své trojdílné schéma dodržel.

Přes mechanické členění nepůsobí však báseň dojmem jednotvárnosti, neboť jednotlivá příkázání v ní jsou probírána s velikou neúměrností: jsou příkázání, kde básník naznačil jen zcela zběžně tři skupiny hříšníků, kteří dané příkázání porušují, jindy však věnoval jednotlivým hříchům celé stovky veršů, příklady jsou rozvedeny a rozrůstají se v anekdoty, ba v celé satirické povídky, např. o svódnici (kuplířce) a jejím psu, o zlém sousedu aj.

Pro celkové pojetí básně je příznačné, že básník věnuje nápadně mnoho pozornosti hříchům proti hospodářskému řádu a sociální nespravedlnosti. Bije to do očí zejména při prvních příkázáních, kde básníka zřejmě zajímají více vztahy lidí k lidem než k bohu; to ukazuje, že měl větší smysl pro životní praxi než pro abstraktní úvahy. Někdy je souvislost s vlastním obsahem příkázání

dosti volná, např. v přikázání prvním, o víře v jednoho boha, vytýká se jako hřích lakota a rozkošnictví (tedy hříchy, které by se hodily spíš k přikázání šestému a sedmému), protože si je hříšní lidé povyšují na své bohy, a v přikázání třetím, o svěcení svátků, se mluví zeširoka o hříchu tance, který by vlastně měl patřit k přikázání šestému.

Když autor Desatera uvádí při jednotlivých přikázáních tři skupiny hříšníků, které je přestupují, užívá zpravidla obratu „trój lid“. Nemíní tím však příslušníky tří společenských stavů podle středověkého pojetí společnosti, nýbrž vychází z trojího druhu hříšníků. Tak např. proti prvnímu přikázání („Nemějte boha jiného, kromě Tvorce silného“) hřeší čarodějníci, lakomci a všichni, „ješto jsú v rozkoši“, nebo třetí přikázání („Pomněte svaté dni čštíti“) porušují ti, kdož v neděle a svátky pracují, hřeší a oddávají se tanci. Příklady hříšníků volí skladatel nejčastěji z prostředí měšťanského, které mu zřejmě bylo blízké a které dobře znal. Proto i povídky, jimiž prokládal své horlení, jsou položeny do města, resp. mohou být vztaženy na venkov.

K básni je jako závěr připojeno tak řečené Desatero menší, skladbička parafrázující veršem jednotlivá přikázání. Jde však zřejmě o báseň složenou jiným autorem a k Desateru připojenou čistě mechanicky. Že jde o skladbičku samostatnou, je vidět i z toho, že „menší“ Desatero je dochováno i samostatně v tak řečeném Žaltáři wittenberském.

Drobné satiry jsou tradičně — ale nepřesně — nazývány Satirami o řemeslnících, správnější název byl by však Satiry o řemeslnících a konšelích. Napadají totiž ševce, konšely, kováře, sladovníky, lazebníky, řezníky a pekaře a vytýkají jim hru v kostky, úplatnost, nedbalost, hlavně však okrádání zákazníků. K těmto satirám se druží bajka *O liščě a o čbánu*, která vypravuje, jak liška chtěla potrestat džbán tím, že si ho přivázala k ocasu a spustila jej do studny, aby ho utopila; džbán se však naplnil vodou a svou vahou stáhl lišku do vody. — Tyto drobné skladby (jejich délka bývá okolo sta veršů) jsou blízké Desateru svým prostředím i postojem k životu. Obraz společnosti, jaký podávají, shoduje se úplně s obrazem, který podává Desatero, u kováře se dokonce opakuje totéž obvinění.

Přesná datace vzniku satirických skladeb zapsaných v Hradeckém rukopise je obtížná. Shoda tónu i obsahu Desatera s projevy kazatelů Karlovy doby odpovídala by šedesátým létům 14. století, ale jazyk všech satir je značně archaický. Je tu tedy rozpor mezi obsahem a jazykem. Relativní chronologie je sice jasná — vývojově patří satiry za nejstarší epiku a před rozvoj prózy —, těžká je však chronologie absolutní, neboť mezi nejstarší epikou a rozvojem zábavné prózy je poměrně velké časové rozpětí. Archaický ráz jazyka se dá vyložit např. předpokladem, že skladatel působil mimo pražské centrum, kde jazykový vývoj neprobíhal tak rychle jako v pražské oblasti; podobně i zastaralá technika rýmová může být důsledkem toho, že naň působila tradice literárních památek, které v pražském prostředí byly již poněkud antikvovány. Na druhé straně však ideologické shody s kázáními Husových předchůdců nemusí dokazovat současnost s nimi nebo dokonce závislost autora Desatera na nich. Básník mohl snahy lidových kazatelů předejmout. V každém případě je tedy mezi obsahovou a jazykovou stránkou rozpor, který se nepodařilo dosud uspokojivě vysvětlit.

Největší přínos satir Hradeckého rukopisu je v jejich bojovnosti. Útočí na konkrétní a typické zjevy soudobého všedního života a tento útok je veden z posic nové společenské vrstvy, která se dosud aktivně nezúčastnila literárního života. S tím souvisí i snaha podat pravdivý obraz denního života a pokus o psychologickou charakteristiku osob. Velikou předností satir je to, že jejich skladatel usiloval o hodnocení skutečnosti a že byl ve svém líčení konkrétní. Nad didaktickými úvahami a výklady převládá prvek popisný a anekdotický, autor nechce přesvědčovat abstraktní thesí, nýbrž uměleckým obrazem. Líčení společnosti je přitom vesměs negativní, básník zobrazuje jen zjevy záporné, aby je mohl pranýřovat. Tím vším se výrazně liší od soudobé epiky legendární i rytířské.

Snaha našich satir zobrazit aktuální skutečnost je důsledkem toho, že nebyly psány z posic vládnoucí třídy, ale že v nich promluvíly zájmy měšťanstva a že se v nich projevil vztah měšťanstva k životu. Je to vidět už z volby hrdiny a dějiště: v satirách Hradeckého rukopisu se objevuje po prvé v naší literatuře jako hlavní postava řemeslník, tedy příslušník střední vrstvy měšťanstva, a hlavním dějištěm je městské prostředí. Skladatel vylíčil život společenské vrstvy, kterou znal a s níž sympatisoval, i když nebyl slepý k jejím stinným stránkám a dovedl je ostře kárat. Šlechtické postavy a prostředí jsou mimo jeho zorné pole.

Sociální příslušnost publika, kterému byly tyto satirické skladby určeny, dá se těžko stanovit, ale náměty i způsob zpracování zřetelně ukazují, že to bylo publikum jiné, než k jakému se obracela literatura na začátku století, zejména autor Alexandreidy, nebo soudobé exklusivní básnictví duchovní představované např. Životem svaté Kateřiny. Mohlo by se zdát, že jde o díla uplatňující jiné hledisko než měšťanské, neboť je v nich karikováno zpravidla město, a ne šlechta; to však není rozhodující. Rozhodující je způsob, jakým skladatel město karikuje. A zde je charakteristické i to, že v jeho karikatuře nenajdeme oné třídní nenávisti šlechtice k příslušníkům nižších vrstev, jakou známe např. ze šlechtické Alexandreidy. Na druhé straně však satiry nejsou dílem tak nekompromisně měšťanským, jako byla nekompromisně šlechtická Alexandreida. Jestliže v Alexandreidě najdeme projev nenávisti k neurozeným „chlapům“, v těchto satirách není šlechtic karikován, otevřený projev třídní nenávisti zde nenajdeme. České měšťanstvo nebylo dosud tak silné, aby mohlo být kladeno do protikladu se šlechtou jako rovnocenný partner. Rovnocenným partnerem šlechty mohl být leda městský patricij, naše satiry však líčí především středního měšťana, řemeslníka. Je to zcela pochopitelné, neboť patriciát byl v této době ještě většinou německý a kritika směřuje hlavně do vlastních řad řemeslnických; kritika do řad patriciátu by byla vyzněla naprázdno pro jazykovou překladu. Autor proto svět měšťanů nestaví do nesmiřitelného protikladu se světem panstva. Jeho satira je satirou člověka, který městské

prostředí dokonale zná, vyrůstá z něho, ale nemá dosud ostře vyhraněné stavovské uvědomění. České měšťanstvo, jak se zdá, nebylo dosud tak silné, aby mohlo vytvořit skutečnou sociální satiru.

To vrhá trochu světla i na neznámého skladatele Desatera a drobných satir. Nejspíše patřil k soudobé inteligenci, patrně kněžské, která z měšťanstva vyrůstala, cítila s ním, rozuměla mu, ale nepokládala je za vyhraněnou společenskou vrstvu a dokonce byla náchylná dívat se na drobného měšťana trochu svrchu.

Pro autora je charakteristický i jeho nápadný zájem o venkov. Byl vzbuzen jednak tím, že přehrada mezi životem na venkově a ve městě nebyla dosud příliš silná, jednak tím, že do města přicházelo za prací, zejména nádenickou, mnoho venkovanů, z nichž se pak vytvářela stále silící vrstva městské chudiny. Při tomto zájmu o chudinu je příznačné, že autor satir stojí na stanovisku chudiny, ujímá se jí a dívá se na společnost vlastně jejíma očima. Kritika společnosti, kterou podává, je tedy vedena „zdola“.

Právě proto, že autor satir stojí na stanovisku chudiny, útočí tolik na přestupky proti hospodářskému řádu. Nejlépe je to vidět na *Desateru*, kde básník nápadně velkou pozornost věnuje sedmému a devátému přikázání. Deváté přikázání také zpestřuje příběhem o člověku, který chtěl okrást svého souseda, k němuž dal schovat olej. Básník Desatera je vášnivým obhájcem soukromého majetku a brání jej podle soudobých názorů na uspořádání společnosti. Je však nápadné, že v podstatě neútočí na to, jak chudí okrádají bohaté, nýbrž naopak. Tento postoj proniká i v satirách o řemeslnících a konšelích: konšel odírá chudého, pekař šidí chudáčka z venkova, řezník šidí zákazníky atd.

Z toho, jak skladatel našich satir hájí práva, jež pokládá za věčná a nedotknutelná, je vidět, že nedovedl překročit nazírání své doby. Kořen zla nevidí v tom, že je majetek nespravedlivě rozdělen, nýbrž v porušování harmonie mezi jednotlivými stavy. Proto se také jeho kritika vybíjí hlavně v útocích proti lidem, kteří překračují hranice svých práv, a nikoli v útocích proti celým stavům. Jeho přesvědčení o věčných a nedotknutelných právech jednotlivých stavů je ovšem pochopitelné ve středověku, který myslel v náboženských kategoriích a který nedovedl ještě řešit společenskou problematiku odděleně od problematiky náboženské. Přitom však básník vidí především takové porušování práv, jímž trpí chudina, a to je velmi důležité.

Pro tuto svou sympatii s chudinou také přirovnává příslušníky vyšších vrstev k neplodným trubcům, kteří bývají na podzim vypuzeni včelami z úlu, a zakrytě hrozí, že se podobně může stát i jim. Když vylíčil v sedmém přikázání Desatera, jak mocnější okrádají méně mocné, obrací se přímo k příslušníkům vyšších vrstev a praví:

Vizte, kak jste smyslem hlúpi,
že činíte jako trúpi:
Trúp zjédá cuzé úsilé,
libo málo, libo velé;
a když sě léto skonává,
tehdy sě zle trúpóm stává,
že je včely ven vypudie,
s sobú bydliťi nedadie.¹

Toto místo Desatera je první hrozba sociální vzpourou v naší literatuře. Přirovnání o neplodných trubcích je sice známo z literatury latinské, ale to nijak neoslabuje bojovnost české básně. Rozhodující není původ motivu, ale jeho využití a zapojení do celku skladby.

Neznámému skladateli Desatera jistě bylo oporou soudobé kazatelství. Samo Desatero je svou formou vlastně veršované kázání. Souvislost s kazateli připravujícími husitské revoluční hnutí je patrná už z výběru přestupků, které autor Desatera uvádí, neboť jde o tytéž přestupky, na něž útočili tito kazatelé od šedesátých let. Některé skupiny hříšníků uvádí podobně jako náš básník též Štítný v Knížkách o Desateru božiem přikázání (Knihy naučenie křesťanského) a také Hus ve Výkladu útočí na tytéž kategorie hříšníků, které naše Desatero uvádí v prvních čtyřech přikázáních. Snad si náš básník vybíral materiál z týchž příruček, z nichž čerpali Husovi předchůdci, nebo naň Husovi předchůdci přímo působili. Mravními zásadami se např. nápadně blíží Waldhauserovi a Milíčovi a mezi Milíčem a Desaterem lze snad dokonce hledat nějakou spojnici.

Souvislost Desatera se soudobým kazatelstvím ovšem nikterak neoslabuje bojovné zaostření skladby, spíš naopak. Vždyť to byli právě lidoví kazatelé, kteří probouzeli lid tím, že jej učili pod náboženskou formou přemýšlet o nejohrohavějších sociálních otázkách, že kritisovali sociální nespravedlnost a poukazovali na bezpráví páchané bohatými a mocnými na chudých a slabých. Snad právě pro tuto bojovnost bylo Desatero velmi oblíbené, jak lze soudit z několika zachovaných rukopisů, z nichž je vidět, že bylo i přepracováno.

Původní versi představují vedle znění dochovaného v Hradeckém rukopise zlomky *Zhořelcké* (starší než Hradecký rukopis), *Universitní I* a *Kapitulní* (oboje z konce 14. století); o existenci druhé redakce svědčí zlomky *Universitní II*, které obsahují bohužel pouze úvod a první přikázání.

Satiry o řemeslnících a konšelích podávají v podstatě stejný obraz světa jako Desatero, ale nemají jeho bojovnosti a útočnosti. Kritika směřuje do měšťanských řad, a proto skladby neodhalují společenské rozpory do té míry jako Desatero, které vidělo společnost jako celek, v celém jejím rozvrstvení. V sati-

¹ V. 645n.

rách o řemeslnících a konšelích je tedy pohled zúžen pouze na město. Ale i město je viděno ve svém rozlišení na vrstvu vládnoucí a chudinu jen ojedinele, a to v satíře o konšelích, kde skladatel vytýká konšelům úplatnost při rozsuzování rozepří. V ostatních satírách káře skladatel vesměs řemeslníky, a to z posice zákazníků; bohatý patriciát je mimo jeho zorné pole.

Mezi jednotlivými satírami o řemeslnících a konšelích je však nejen těsná příbuznost ideová, ale i ve způsobu ztvárnění a výrazu, daná nepochybně tím, že naše satiry tvořily uzavřený cyklus. Je to vidět jednak z jejich počtu (sedm), jednak z jejich seřadění. Nejsou totiž seřaděny libovolně, ale tak, že se střídá vždycky satira vyhocená nábožensky se satirou bez náboženské pointy. Po satíře o ševcích, zakončené čistě světským pozorováním bez jakékoliv morality („Přehubené jeho bydlí! | mohl by raději žvátí mýdlo | než tak hanebně bydliti, | ničs dobrého neužití“), následuje satira o konšelích, kde autor vyhrožuje nepoctivému konšelovi peklem, v další satíře, o kovářích, navrhuje autor závěrem, jak potrestat kováře, který špatně ková, čtvrtá satira (na sladovníky) zase končí poukazem na peklo atd.

Pro kompozici drobných satir je příznačné, že se jejich autor dovedl ubránit komposiční jednotvárnosti, kterou jsme shledali v Desateru. To však neznamená, že bychom měli z hlediska komposiční výstavby hodnotit Desatero níže než drobné satiry. Rozdíly v kompozici drobných satir a Desatera byly totiž dány potřebami literárního druhu. V Desateru mělo zeschematisování komposice své odůvodnění už proto, že šlo o skladbu dlouhou, v níž právě schematická komposice měla přispívat k větší přehlednosti, satiry jsou naproti tomu krátké uzavřené celky a skladatel se je snažil co nejvíce rozrůznit. Proto nacházíme mezi drobnými satírami skladby soustředěné na jedinou příhodu, jež bychom mohli snad označit jako žánrové obrázky (švec, konšel, pekař), jinde se však líčí přestupky dva nebo několik (kovář, řezník).

Střídání satiry zahrocené nábožensky se satirou zahrocenou světsky je porušeno tím, že mezi satiru o konšelích a satiru o kovářích je vsunuta *bajka o lišce a džbánu*, která organické seřadění satir narušuje. — Tato bajka je zajímavá už svým námětem. Neopírá se o žádnou známou starou tradici, ale má paralely v ruských pohádkách a je známa z několika latinských rukopisů českého původu. Není jasné, zda jde o skladbu, která vnikla do lidové tradice z latinské literatury, nebo zda ji snad znal některý kněz právě z lidového podání a pojal ve zlatinované podobě do sbírky svých kázání.

Už toto neorganické položení mezi satiry, jejichž logický sled je porušen, opravňuje k názoru, že bajka není od téhož autora jako satiry o konšelích a řemeslnících a Desatero a že do souboru byla vložena dodatečně. Je však příliš krátká, než aby se mohly dělat nějaké bezpečné závěry z jejího jazyka o jejím autoru a o jeho poměru k satírám. Snad nějak souvisí s didaktickými skladbami Alan a Ezop.

Snaha výstižně zobrazit měšťanské a venkovské prostředí projevila se výrazně i v jazykové výstavbě Desatera a drobných satir, a to tím, že

se jejich autor snažil co nejvíce přiblížit hovorové řeči soudobých měšťanů. Nejnápadněji se to projevilo ve výběru slov. Básníkův slovník je poměrně málo rozmanitý, ale autor dovede dobře využívat vulgarismů a kalků z němčiny, obvyklých v hovorovém jazyce soudobého města. Po té stránce navazuje na prostředky, kterých užil autor Mastičkáře, ve výběru vulgarismů je však daleko jemnější. Také jeho komika je zaměřena jinak, než jak byla zaměřena komika v Mastičkáři: tam šlo o komické prostředky užitě bez sociálního zahrocení, kdežto zde komika slouží účelu satirickému a je jedním z prostředků, jak zvýšit útočnost básně.

Přes svou útočnost není skladatel satir a Desatera asketickým mravokárcem. Nechce učit pasivitě a útěku ze života do světa mystiky, je naopak pevně zakotven ve skutečném světě a dobře jej dovede zobrazit. Má i smysl pro vtíp a humor a některé příhody vypravuje se skutečnou vypravovatelskou vervou, např. povídku o svódnici. Je dobrý pozorovatel slabostí svých lidiček, ale není nenávistný, pokud líčí lidi z města. I když chybují, dívá se na ně bez zloby. Pokárá ševce, který propije poslední groše, zaláteří na lazebníka, který nejen že se rád napije, ale i špatně holí a často řízne zákazníka, ale zároveň si pochvaluje, že lazebník neokrádá lidi. Jiným řemeslníkům vyčítá okrádání zákazníků, zahrozí jim peklem, ale není to nenávistný odsudek člověka, spíš výstraha. Žlučí je však naplněn jeho projev tehdy, když od drobných podvodů, jaké páchá třebaš pekař nebo řezník, přechází k líčení krvavého vykořisťování. Zde ho opouští úsměv a promlouvá zjitřeným pathosem².

Snaha přiblížit se hovorovému jazyku je patrná i na tvaru věty. Věta satir je často jakoby zapsána přímo z úst překotně mluvícího člověka, jehož potřeba říci všechno naráz je tak veliká, že neví, co říci dříve. Tak se např. staví podmět za přísudek a potom ještě jednou opakuje — tak, jak tomu bývá v uspěchané řeči:

a když psíka uzřě toho
ta paní, ano jmu mnoho
z jeho očí slez tečieše,
ta paní k téj babě dieše.³

Představa hovorového jazyka je vzbuzována také tím, že se táž věc nazývá těsně po sobě dvakrát, po každé jiným slovem:

A když to uzřě hospodář,
povědě ševci ten krčmář⁴

Jiný prostředek pro vzbuzení představy hovorového jazyka je hojně uží-

² Sedmé přikázání v Desateru.

³ Desatera, v. 487n.

⁴ Satira o ševcích, v. 47n.

vání ukazovacích zájmen, jak je vidět v obou uvedených příkladech. Podobných prostředků bychom mohli ovšem vyjmenovat více.

Hovorový ráz jazyka je zvyšován také skladatelovou zálibou v přímé řeči. Svě postavy nezobrazuje jen líčením jejich jednání, ale především jim dává promlouvat, a tím je výstižně charakterisuje. Tak dostává jeho satira na některých místech přímo dramatický charakter, při četbě jako bychom viděli jeho postavičky přímo před sebou. Příímá řeč jednotlivých postav je tak výstižná, že plně nahrazuje popis jejich zevnějšku, pro který skladatel neměl porozumění. Jeho postavy jsou tedy individualisovány jednáním a řečí, ale nikoli svým zjevem. Souvisí to patrně se středověkým způsobem typisace, která usilovala o podání věčných, neměnných rysů, a proto stírala všechno individuální; ze snahy podat obecné typy podává skladatel pouhé stínové figurky. Dovedl jim však dodat tolik života, že zaujmou i dnešního čtenáře.

Podle toho, jak se autor zaměřuje na hovorový jazyk soudobého měšťana, mohlo by se snad na první pohled zdát, že neovládl techniku vybroušeného jazyka básnického, jak jej vypracovala exklusivní literatura, a proto se spokojil s napodobováním jazyka mluveného prostými lidmi. To by však byl omyl. Opakuje se zde — ovšem v jiné rovině — styl legendy o svatém Prokopu: jde o záměrné využití prvků hovorového jazyka v protikladu k vybroušenému jazyku exklusivní tvorby. To je přímo podmíněno tématem satir a prostředím, v němž se jejich děj odehrává. Autor satir také nepodává mluvenou řeč jako stenografický záznam, nýbrž ji stylisuje. Tak jsou mu prostředky hovorového jazyka materiálem pro zachycení ovzduší všedního života. Na nejednom místě je vidět, že byl obeznámen se středověkou stylistickou teorií a že z ní těžil.

Zvláště oblíbeným prostředkem jeho stylu je opakování ustálených obrátů a týchž rýmů. Na první pohled to vypadá jako primitivní technika, ve skutečnosti je to však jistý umělecký záměr, totiž snaha podtrhovat paralelismus v tematické výstavbě paralelismem slovního výrazu. Nejvýrazněji to proniká v Desateru při uvádění „trojího lidu“, jenž hřeší, ale podobné opakování formulek nacházíme ve všech satirách Hradeckého rukopisu.

Se zaměřením na mluvený jazyk všedního dne souvisí i tvar autorova verše. Tento verš zachovává sice dosti přesně počet slabik, přesněji než legenda o sv. Prokopu, ale jeho rytmus není zdůrazňován, takže působí namnoze téměř dojmem řeči nevázané. S tím souvisí i potlačování eufonie; to se projevuje zejména v oblíbě jednoduchých, často i nepřesných rýmů. Ve srovnání s epikou z počátku století (nehledíc k exklusivní epice soudobé, např. k Životu svaté Kateřiny) to vypadá jako neumělost nebo úpadek, ale ve skutečnosti je i v tomto oslabení rytmu a potlačení eufonie zvláštní umělecký záměr, snaha přiblížit jazyk skladby co nejvíce mluvené řeči všedního dne. Autor satir pokračuje tedy na téže linii, kterou začala Dalimilova kronika a na které pokračovala legenda o svatém Prokopu, na linii vedoucí k literatuře lidové a útočné.

Je možné, že autor legendy o svatém Prokopu a našich satir je týž. Mezi legendou a satirami jsou sice některé rozdíly v jazykové výstavbě, ale ty můžeme snadno vyložit předpokladem, že legenda je o něco starší než satiry, takže rozdíly by mohly být důsledkem básnickova vývoje. Je to tím pravděpodobnější, že některé charakteristické rysy jazykové výstavby jsou v satirách ve srovnání s legendou rozvedeny (např. opakování formulek).

Obliba všech satir Hradeckého rukopisu — pokud lze soudit podle dochovaných rukopisů — nebyla stejná. Hodně asi kolovalo Desatero, ale drobné satiry patrně zapadly bez většího ohlasu. Bylo to snad proto, že Desatero mohlo mít ve své době jakožto veršované kázání větší uplatnění, neboť se zařadilo do blízkosti lidových kazatelů předjímajících a připravujících ideově husitství.

Historii Hradeckého rukopisu vylíčil Josef Volf v článku Tak zvaný Hradecký rukopis, Časopis československých knihovníků 5, 1926.

Paleograficky i v přepisu (ale chybném) vydal celý Hradecký rukopis Adolf Patera 1881. Poslední transkribované vydání satir Hradeckého rukopisu pořídil Josef Hrabák, Staročeské satiry, 1947; tam i rozbor a literatura. Z novější literatury viz brožuru J. Hrabáka Staročeská satira, 1952.

O době, kdy byly složeny básně Hradeckého rukopisu, psal Antonín Havlík v článku V které době žil skladatel Rukopisu Hradeckého, ČČM 80, 1906; na základě podrobného stylistického rozboru položil datum vzniku těchto básní do doby mezi rokem 1325 až 1340. Proti němu Václav Chaloupecký klade vznik básní až na sám konec století v článku V které době žil skladatel RH, ČČH 18, 1912. — Ostatní literatura o této otázce je uvedena v Hrabákově edici Staročeských satir na str. 7n.

O veršovaných kázáních v naší literatuře pojednal Antonín Škarka ve studii Z problematiky českého gotického básnictví, ČČH 48—49, 1947—1948.

TOMÁŠ ZE ŠTÍTNÉHO

O životě Tomáše Štítného máme jen málo zpráv, přesto však podle údajů a narážek v jeho spisech a ze skoupých dokladů jiných můžeme si udělat dosti dobrý obraz o prostředí a o hlavních událostech, které Štítného formovaly jako člověka a spisovatele.

Rok narození Štítného není přesně znám. S jistou pravděpodobností lze jen říci, že se Štítný narodil kolem roku 1333 (mezi lety 1331 a 1335) na otcovské tvrzi Štítném u Žirovnice. Patřil k některé zchudlé větvi panského rodu Benešoviců. Středem jeho rodového majetku byl poplužní dvůr s tvrzí ve Štítném, který mu vynášel slušný příjem, ale jistě ne takový, aby dovoľoval nákladný život podle obyčejů tehdejší šlechty; máme zprávu, že mu vynášel okolo roku 1380 ročně 23 $\frac{1}{2}$ kopy grošů. V nějaké souvislosti s jeho hmotným postavením byl nepochybně jeho odchod na studie na pražskou universitu. Štítný se tu zdá být představitelem chudnoucího zemanstva, které hledalo jiné uplatnění než v zemědělském podnikání. Bakalářské ani mistrovské hodnosti však na universitě nedosáhl a vrátil se patrně v padesátých letech do své vsi. Zde se oženil a věnoval hospodářství, zajížděl však do Prahy, kde právě působili Waldhauser a Milíč. Před rokem 1376 ovdověl a ztratil jedno ze svých pěti dětí. Z ostatních dospěly jen dvě, Jan a Anežka; otec přežila jen Anežka.

Roku 1381 odešel Štítný natrvalo do Prahy, když byl před tím zabezpečil trvalý důchod svým dvěma sestrami Peltrátě a Anně a když byl svůj majetek pronajal na věčné časy panu Zbyňkovi z Kamenice a jeho dědicům. V Praze se pak soustředil na činnost literární, kterou započal již na Štítném. Zemřel někdy v rozmezí let 1401—1409.

Literární činnost Štítného souvisí zřetelně s jeho pražskými studii. Štítný jako spisovatel je typ vzdělance, který věnoval všechno své úsilí výchově a vzdělání lidu, jemuž přibližoval nejvyšší soudobou vzdělanost, oblast náboženské literatury. K této popularizační činnosti ho nepochybně přivedl vzor Waldhauserův a Milíčův. V nich viděl především kazatele, kteří měli moc působit na lid. Zvláště Milíče se často dovolává a uvádí, že Milíčův vzor ho přímo ponoukal k psaní výchovných traktátů. Štítný sám jako laik nemohl působit živým kazatelským slovem a snad právě to ho přivedlo k poznání, že vedle živého slova má významnou sílu i vzdělání podávané populárně naukovou literaturou. Výchova a vzdělání, to je hlavní poslání jeho spisů, které určit původně svým dětem, ale nakonec je věnoval všem, na které mohl působit, lidem ze svého okolí a vůbec širšímu čtenářstvu. V první řadě ovšem myslel na venkovskou drobnou šlechtu a lid. Jako drobný šlechtic dobře poznal život obou těchto vrstev a venkovskému lidu nebyl nikdy příliš vzdálen, nebyl od něho oddělen nepřekročitelnou hradbou.

Z pražských profesorů na universitě měl na Štítného největší vliv nepochybně mistr Vojtěch Raňkův z Ježova, český představitel učenecké proticírkevní oposice. Jemu věnoval Štítný zpracování svých traktátů z roku 1376, žádaje ho, aby je prohlédl a opravil. Vůbec Vojtěch Raňkův byl pro Štítného rozhodčí ve sporných věcech a je příznačné, že Štítný kladl takovou váhu právě na něho. Vždyť především Vojtěch Raňkův představoval v tehdejší světě pokrok. Příklon k němu znamená u Štítného právě tolik, co příklon k Milíčovi, příklon k představitelům mystiky, k předscholastickým církevním učitelům, příklon k Písmu. Je to prostě vyjádření kritického postoje vůči soudobé společnosti a vůči soudobému společenskému zřízení.

Úsilím o přiblížení nejvyšších soudobých kulturních statků lidu a kritickým postojem k soudobé společnosti předjímal Štítný Husa, neměl však jeho ideové průbojnosti. To bylo ovšem dáno dobou, v níž žil a kdy se společenské rozpory nevyhranily ještě do tak ostré podoby jako v době Husově, a jeho společenským zařazením. Štítný neměl tak těsného spojení s městským lidem, jaké měl Hus. Nemohl je ani mít proto, že jako laik neměl možnost mluvit k lidu přímo, ale jistě zde působilo i to, že Štítný byl a v podstatě zůstal mluvčím drobné venkovské šlechty. Viděl sice soudobé sociální rozpory, které narůstaly a přiosťrovaly se, ale nechtěl opravovat soudobý společenský řád. Byl přesvědčen, že je to řád spravedlivý a jedině možný, neboť byl dán bohem. Nebyl slepý k jeho rozporům, ale viděl v nich pouhé disonance a tyto disonance chtěl svou činností zharmonisovat. Proto také uznával církevní autoritu a chtěl se jí podřídit, kdyby v něčem bloudil.

Husa předjímal Štítný i po té stránce, že kladl větší důraz na životní praxi než na theologickou spekulaci. Hlavní svůj úkol viděl v tom, naučit lidi správně a krásně žít. Tuto životní praxi však nechtěl zlepšit jako Hus opravou společenského řádu. To proto, že se nedovedl na svět podívat přímo očima lidu, zejména ne očima lidu městského, nýbrž jej viděl očima drobné šlechty, která žila s lidem v harmonii. Proto také tam, kde odhaloval společenské rozpory a hledal cestu k jejich řešení, nebylo u něho zásadního odporu k společenskému řádu a jako spisovatel počítal s tím, že jeho myšlenky bude lidu zpřístupňovat drobný šlechtic. Protože však na lid myslel a pro něj vlastně psal, užíval češtiny. Narazil tím ovšem na odpor universitních mistrů, kterým vadilo, že píše o theologických otázkách nejsem knězem a že píše o nich česky; svou spisovatelskou činnost však hájil a obhájil.

Štítný jako spisovatel pracoval dvojí metodou, kterou bychom mohli nazvat kompilační a překladatelskou. Sám o tom píše v předmluvě ke sbírce svých traktátů: „I psalť sem vám (dětem) knihy dvoje: tyto prvě sám klada z své hlavy, jakž mi se j' zdálo podobné, což sem kde četl a slýchal na kázání

aneb od učených, aneb se mohl sám domyslit, ješto j' přístupno k tomu umyslu, o němž sem psal; ale druhé, ty sem hotovo sebrané aneb učiněné někým jiným latině vyložil česky.“¹

Jak se tyto dvě metody projevují ve spisovatelské praxi Štítného? — Tam, kde Štítný užívá první metody, vybírá ze svých vědomostí, co kde slyšel nebo četl, a ze svých zkušeností a nabytých vědomostí podává poučení. Často přitom překládá, ale díla, která touto pracovní metodou vznikala, nelze nazvat překlady v pravém slova smyslu. Předlohy originály nejsou v nich zachovány ve své základní celistvosti, je v nich využito větších nebo menších celků jen jako citátů nebo základních konstatování. Montáž těchto citátů a jejich další propracování je vlastní práce Štítného. O překladatelské činnosti Štítného platí to, co je v starší literatuře obecně známo o překladu: nejde o překládání v dnešním smyslu toho slova, jde vždy o překlady a zároveň úpravy. Úpravy Štítného záleží v tom, že některé části originálu (vždycky nepodstatné) jsou vypuštěny, jiné, které potřebují vzhledem k populárnímu zaměření překladu prohloubení a vysvětlení, jsou rozvedeny. Přitom však těžiště práce zůstává v překladu, a to tím, že struktura překládaného díla zůstává neporušena a hlavní jeho části (jeho naprostá většina) jsou zpracovány jako překlad v dnešním slova smyslu. Při úpravách v překladu nejde mu o to, aby vytvořil dílo dokonalejší než originál, ale chce přizpůsobit dílo účelu, který sleduje, chce je učinit přístupnější čtenářům, chce ho lépe využít k účelu výchovnému. Metodu své práce podřizuje tedy Štítný jejímu cíli. — Jakýsi přechod od metody překladatelské k metodě kompilační tvoří volná zpracování předloh. Štítný sám považoval tento způsob práce za bližší překladu, proto uváděl, co zpracovává, tak jako uváděl, která jeho díla nebo které části jeho děl jsou překlady cizích předloh.

Rozbor pracovní metody Štítného vede k závěru, že rozlišování pracovních metod bylo u Štítného záměrné, a to nám ukazuje, že jeho spisovatelská práce byla řízena zřetelem na obsah sdělení i na čtenáře, že tedy Štítný při obsahové i ideové omezenosti svého díla, dané hranicemi pravověrnosti, dovedl vyčíst maximum pro výchovnou tendenci, že v uzavřeném prostoru, který mu povolovala oficiální náboženská nauka, dovedl najít cestu, jak tento prostor ne-li rozšířit, tedy aspoň prohloubit, aby jeho co největším využitím dovedl zapůsobit na své čtenáře.

O tom, jak uvědoměle Štítný pracoval a jak svou práci podřizoval účelu, který jí kladl, svědčí též vlastní charakteristika, kterou vložil do čtvrté recenze svých „knížek“, určené dceři Anežce. Při výkladu *Knih múdrosti*, volně upraveného podle Roberta Holkota² (u Štítného Rupert Holkot), charakterisuje tuto svou úpravu takto: „Nemienímľ, abych jeho (Holkotovu) řeč latinskú chtěl česky klásti, než z jeho knih bera naučenie mluvití chci perem, což mi böh

¹ Knížky šestery.

² Mystický spisovatel, původem Angličan († 1349).

dá, některé nechaje, co j'on tam mluvil, a snad někdy i odjinud bera něco, avšak ve mnohém jeho se drže obyčeje.“

Spisovatelskou činnost, pokud o ní víme, zahájil Štítný před rokem 1376 překladem spisu Pseudoaugustinova (vlastně Ambrosia Autperta³) *De conflictu vitiorum et virtutum: O bojování hříechův s šlechetnostmi* a překladem spisu minority, bosáka Davida Augsburského⁴ *De septem processibus religiosorum: O sedmi duchovního stavu vstupních*. Oba překlady jsou i s předmlouvou Štítného dětem opsány ve Sborníku vyšehradském z roku 1396, psaném „rukú Václavovou, toho času komorníka vyšehradského probošta, syna pana Beneše Dubského a hofmistra v tůž dobu jasného kniežete Václava, římského a českého krále“. K nim byl připsán, nejspíše až po roku 1396, volnější překlad čtvrté knihy spisu Huga Svatoviktorského⁵ *De arca Noe Morali: O korábě Noemově*, alegoricko-náboženský výklad Noemovy archy. V předmluvě k prvním dvěma překladům doporučuje Štítný tuto četbu svým dětem, protože v ní najdou „mnoho rozumu krásného ... i o zjevných věcech i o hlubokých“, a označuje ji za jakousi průpravu k náboženskému přemýšlení; ujišťuje, kdo je pilný, že porozumí i věcem „hlubokým“. Tomuto snad prvnímu svému překladu dal už tedy výchovné posláání.

Ještě před rokem 1376 skládal Štítný nepochybně i jednotlivé traktáty, jež sám nazývá knížkami a jež pak, přepracované, shrnoval ve sborníky neboli knihy. Nejstarší ze sborníků jeho traktátů neboli knížek je tak zvaný Sborník klementinský, který vznikl a byl napsán roku 1376. Dnes se zpravidla označuje názvem *Knížky šestery o obecných věcech křesťanských*. Je to jediný originální sborník štítnenský, prvopis, ale ne autograf, bohužel porušený tím, že z něho bylo ztraceno celkem devět listů.

Po zmíněné již dedikaci mistru Vojtěchovi Raňkovu následují *dvě předmluvy*: první je adresována dětem, druhá čtenářům vůbec. V nich Štítný poukazuje na výchovný cíl svého spisu a opět zdůrazňuje zásadu své výchovné práce, postupovat od jednoduššího k složitějšímu. V předmluvách také hájí sebe, že vůbec píše, jsa laik, o věcech náboženských, a že o nich píše česky. Hájí se tím, že poukazuje na své výchovné povinnosti vůči dětem a na povinnost poučovat nevědomé, a tím, že eventuální výtky proti sobě vykládá jako projevy závidi. V otázkách věroučných, pokud by chybil, poddává se k opravení „kostelu“ (tj. církvi) a především lidem učeným, kteří dovedou podle Písma rozeznat pravdu od omylu.

Jak Štítný naznačil v předmluvě k dětem, je tento sborník složen ze šesti traktátů, které na sebe logicky navazují. První, *O věře, o naději a o milosti*,

³ Theolog původem z Galie († kolem 780).

⁴ Německý kazatel a mystický spisovatel, který dovedl lidu srozumitelnou formou podávat nejvyšší zásady křesťanského života (asi 1210—1272).

⁵ Mystický spisovatel, člen konventu (kláštera) sv. Viktora v Paříži (asi 1097—1141).

pojednává o „základu křesťanské viery“, o víře, naději a lásce, o třech ctnostech, které jsou základním znakem křesťanského života a zárukou cesty k spasení. Už v tomto prvním traktátu je vidět stálý zřetel Štítného k životu. Jeho výklad není nějaká abstraktní theologická úvaha, ale stále si všímá všedního života. Mluví-li např. Štítný o milosti, to je o lásce, hned rozeznává dvojí lásku, lásku k bohu a lásku k bližnímu. Tato dvojí láska spolu souvisí. Úvahy o lásce vedou pak Štítného k zcela praktickému závěru: „A protože, mé milé dietky, vždyť vám razi, i velím i napomínám vás, jakož mi jest buoh prikázal, abych vás vedl v jeho cestách, aby držely pravú milost a pořádnú: najprv nade vše milujte boha; nebo jej milujíc, vše dobré naleznete. Potom svú duši každý více miluj nežli duše všech lidí po všem světu. Potom duši svého družce více než svůj tělesný život. Potom svůj život tělesný více než život tělesný družce svého. Potom život družce svého než své sbožie. A tak, když by pilná potřeba prišla, každý menší věc raději ztrať nežli větší, vidí-li, že skrz to i větší neztratí potom.“ K prvnému traktátu tohoto sborníku je připojen Výklad Páteře (tj. Otčenáše).

Druhou část sborníku tvoří traktát *O trojích staviach: panenském, vdovském a manželském*. Je to samostatná práce Štítného, jakási rukověť morálky, hodnotící stav panenský, vdovský i manželský a dávající všem těmto třem stavům praktické rady k řádnému životu.

Jeden z nejlepších štítnenských původních traktátů je třetí část Klementinského sborníku, knížky *O hospodárovi, o hospodynji a o čeledi*. Štítný tu řeší vztahy hospodáře, hospodyně a čeledi (vztah hospodáře k hospodynji a k čeledi je vystižen vtípným přirovnáním: hospodář má být hospodynji a čeledi světlem, jako slunce je světlem měsíci a hvězdám) a přitom uplatňuje svůj vřelý sociální cit, vycházející z toho pojetí lásky, které vyložil v prvním traktátu. Štítný ještě není kritik soudobého společenského řádu, neuvědomuje si třídní rozvrstvení společnosti, pro něho rozdělení na pány a poddané, na bohaté a chudé je ve shodě s božím ustanovením; uvědomuje si však, že poměr pána k čeledi nemusí být a také nebývá takový, jak on to žádá; nepochybně proto píše tyto „knížky“ a proto také do nich vkládá myšlenky, které ukazují, že si je vědom toho, že i poslušnost má své hranice: „A najprv boha slušie poslúchati, a potom hospody nebo otce. Když by točíš jiné veleli, než buoh kázal, a protiv bohu, nikakž toho pro poslušenstvie neslušie učiniti, ješto jest zevné zlé.“ Jde tu v zásadě o požadavek, aby praxe křesťanského života byla v jednotě s křesťanskou teorií. A tu je pro Štítného důležité: nejen si uvědomuje, že této jednoty není, ale dokonce připouští, že výklad teorie bývá takový, aby kryl špatnou praxi. Tu pak dává laikovi právo pochybovat podle své rozumové úvahy o takovém výkladu a hledat výklad správný: „Pakli kto die: Já nevědě, co j' buoh kázal, v čem jeho nám poslúchati více než hospodáře nebo než otce, bývaj rád na kázani a slyš, coť kněz velí. Knězeť jest miesto sebe zde buoh

ustavil; jest-liť múdry, toho poslúchaj, a pakliť se nezdá v čem múdry, ale dojde múdrejšieho, ještoť nad tebu i také nad ním jest ustaven, a potiež se.“ Tu Štítňý dokazuje, že vidí příznaky soudobé všestranné krize. Neřeší však tuto krizi, jen ukazuje nebo naznačuje cestu, kterou se musí myšlení ubírat, aby jednoho dne krize mohla být řešena. Štítňý neproklamuje ještě požadavek kritiky společenského řádu, ale příští kritice otevírá cestu.

Čtvrté „knížky“ Klementinského sborníku jsou věnovány úvaze, *Kak se zdejší stavové lidští připodobňavají k andělským kuoróm*. Štítňému tu opět nejde o to, aby provedl nějakou mechanickou aplikaci běžných theologických výkladů o dělení andělů na „jerarchie a kóry“ na popsání lidské, křesťanské společnosti. On jen přirovnává, aby zase měl možnost povědět své názory na jednotlivé stavy, to je aby opět měl možnost vyslovit svůj požadavek jednoty křesťanské teorie a praxe. V přirovnání k devíti andělským kúřům probírá Štítňý devět stavů lidských v jejich vzájemné závislosti na sobě: duchovní (tj. světské kněží) a zákonníky (tj. řeholníky), učence, duchovní soudce — to jsou tři stavy odpovídající první andělské jerarchii, dělicí se ve tři kúry: serafíny, cherubíny, throny; pány, vládyky a popravece (tj. světské soudce) odpovídající druhé jerarchii se třemi kúry: dominationes, principatus a potestates; těhaře (tj. rolníky a řemeslníky), kupce a kramáře odpovídající třetí jerarchii se třemi kúry: virtutes, archangeli, angeli. Každému tomuto stavu věnuje pak zvláštní úvahu, jak si má vést v řádném životě a čeho se má vystríhat jakožto hříšného a nesprávného.

V páté části, *Ostnec svědomie a o pokušení dábelském*, jsou spojeny dvě věci: je to jednak překlad a adaptace spisu sv. Bonaventury⁶, jenž připojuje tuto část k části předešlé, totiž jak se má člověk po stupních andělských kúřů přiblížit k bohu — k tomu, aby mohl projít největšími kúry, má si vycvičit svědomí, vytvořit si ostnec svědomí; za druhé je to samostatné pojednání, jak ďábel pokouší k hříchu libostí, nemoudrou bázní, žádostí a nevěděním, co je dobré a co zlé.

Je-li obsahem páté části, aspoň v druhé polovině, hřích, musí být logicky obsahem poslední části pojednání, jak se zbavit hříchu. Šestá část je také nazvána *Kak se očistijem toho, že hřešíme*. Je to výklad o prostředcích, jak dosáhnout odpuštění hříchů a věčné milosti.

Klementinský sborník je uzavřen doslovem *Dokonanie kněh těchto*. V něm se Štítňý znovu vrací k otázce, zda je kompetentní psát o věcech náboženských. Otázku řeší opět zajímavým způsobem, odkazem na to, že pravda spočívá ve věci, nikoli v osobě a v jednotlivých slovíčkách: „A ne na toť sem psal knih těchto, aby každé slovo bylo z nich váženo, jako řeč z těch knih, ješto k bibli příslušejí: ale komuž se zdá úmysl pravý, ten jej drž, donidž ho lépe nenaučie ti,

⁶ Ital původem, profesor theologie na pařížské universitě (1221—1274).

ješto mohú z práva naučiti. Ale divné jest do některých, že nechtie znamenati, pravda-li j', co se praví, ale jen chtie věděti, kto praví. A zdali jest i oslice pravdy nepověděla Bálamovi duchem svatým? A zdali i po shnilých žlebiech neteče druhdy voda čistá?“

Tento svod svých traktátů („knížek“) Štítný později přepracoval, a to tak, že některé části zkrátil, některé rozšířil. Připojil nové odkazy na literaturu, k výkladu Páteře (tj. Otčenáše) připojil výklad na Zdrávas Maria, rozšířil výklad O svátostech, z příležitostného výkladu Kreda udělal samostatnou „knížku“ a do pojednání o smrti vložil svou poslední vůli. Přepracování je opět určeno především jeho dětem. Podle dobových narážek lze jeho vznik klást do roku 1392, zejména podle toho, že Štítný odmítá některé názory Matěje z Janova; roku 1392 bylo totiž učení Janovovo oficiálně zamítnuto.

Tato druhá redakce Knížek o obecných věcech křesťanských je dochována v tak zvaném *Jindřichohradeckém (neboli Vávrouš) sborníku*, psaném roku 1492 Vávrou z Jivjan. Je to opis pořízený z předlohy psané Matějem Čapkem, jež byla již sama opisem.

Pro dospělejší děti připravil Štítný nové dílo, které kladlo daleko větší nároky na chápání, neboť bylo věnováno hlubším, skrytějším věcem. Jsou to Besední řeči, o jejichž první versi pracoval už kolem roku 1385; tato první verze se však nezachovala. Je zachováno až druhé zpracování, jehož vznik se dá určit jen přibližně, a to rozmezím let 1389 až 1401. Je to opět spis výchovný a Štítný v něm poučuje své děti a širší čtenářstvo ve formě rozmluvy dětí s otcem o základech křesťanské věrouky. Pojednává nejprve o bohu, o jeho vlastnostech, o božské trojici, o poznávání boha z jeho vlastností, věčnosti, milosti, moci a moudrosti, a o tom, co bůh skrze své vlastnosti činí. Pojednává dále o stvoření andělů a člověka, o vtělení božího syna, o historii vykoupení od hříchu Adamova až k dokonání spasení. Cena tohoto spisu není v novosti nebo snad dokonce v revolučnosti myšlenek, ale v odvaze pojednávat o těchto věcech, dostupných do té doby jen úzkému okruhu vzdělanců znalých latiny, v domácím obecně srozumitelném jazyce, a tak přibližovat základy theologické nauky prostému člověku, aby mohl o nich sám hloubat a aby mohl sám na základě svého poučení, opíraje se o vlastní rozum, hodnotit poměr mezi teorií a praxí, poměr mezi tím, z čeho životní (křesťanská) praxe vychází, a mezi tím, jaká ve skutečnosti je.

Besední řeči jsou zachovány jen v jediném rukopise, dosti porušeném opise z poloviny 15. století, chovaném v bývalé Gersdorfské knihovně (nyní městské knihovně) v Budyšíně. Druhý rukopis, pařížský, je pozdější úprava Besedních řečí, a to úprava Petra Chelčického. Není však vyloučeno, že tato úprava vyšla z nové verze Štítného — ukazují to shody s pozdějšími jeho spisy —, ale takové přepracování ani není zachováno, ani o něm není zpráva.

Širokou a pestrou tematiku zabírají Řeči sváteční a nedělní. Je to jakoby první česká postila. Nejde však v pravém slova smyslu o sbírku kázání, ale o náhradu za ně, o sbírku krátkých pojednání vhodných k nedělnímu a svátečnímu besedování. Znalost běžných kazatelských výkladů tu Štítný před-

pokládá, mluví k těm, kdo už mají „něco duchovního rozumu“. Z velké části tu Štítný pojednává zpravidla stručněji o věcech, jež obšírněji zpracoval v jiných svých spisech; používá obou svých metod práce s prameny, do výkladů vsouvá překlady vybraných částí ze svých oblíbených autorů (na Veliký pátek zařadil úpravu staršího cizího překladu Anselmova⁷ spisku — vydává jej omylem za Bernardův⁸ — *Stímulus amoris: Ostnec milosti*) nebo na základě různých pramenů kompiluje výklad svůj. Zajímavé je, že tu Štítný osvědčil i znalost literatury psané česky; do výkladu pro Květnou neděli vložil úryvky z veršované legendy, jak sám říká: „jednoho starého skladače rýmem knih českých řeč“, o umučení Páně.

Spis Řeči sváteční a nedělní byl původně dvoudílný, obsahoval výklady pro celý rok, zachovala se však jen asi polovina, jež obsahuje výklady pro svátky od 30. listopadu do začátku dubna, a to v chatrném opise, z něhož byl ještě pořízen opis další. Podle časových narážek (na porubu židovskou) lze napsání tohoto díla datovat k roku 1392.

Do posledního desetiletí 14. století spadá vznik většiny překladů Štítného. Ještě před napsáním Řeči svátečních a nedělních přeložil Jeronýmův (vl. Pelagiův⁹) *List Demetriadě*, výchovný spisek, podávající dívkám a ženám návod k mravnému životu. Nedlouho po roku 1394 vznikly pak *Knížky o šašiech*, překlad spisu Jacoba de Cessolis¹⁰ *Ludus scaccorum*. Je to symbolický výklad šachů a šachové hry, v němž Štítný při volném překládání mohl narážkami na domácí poměry prohloubit sociální zaměření spisu, jenž v popisu šachovnice, šachových figur a hry v šachy je v podstatě úvahou o stavech a poměrech lidských. Je to doklad toho, že se Štítný zamýšlel při otázkách životní praxe nejen nad otázkami všedního života prostých lidí, ale i nad problémy státu. Po té stránce je to protějšek Smilovy Nové rady, asi současné. Snad tento překlad byl přímo vyvolán tehdejšími boji mezi panskou jednotou a králem Václavem.

Před rokem 1400 vznikly také dva překlady, o nichž máme sice zprávy, ale jež se nezachovaly, a to překlad Richardova¹¹ mystického spisu *Benjamin menší* (*De praeparatione animi ad contemplationem liber dictus Benjamin minor* — Spis řečený Benjamin menší o přípravě duše ke kontemplaci) a překlad spisu Rudolfa z Biberachu¹² (připisuje se omylem sv. Bonaventurovi) *De septem itineribus aeternitatis, O sedmi chodbách k blažené věčnosti*. V téže době patrně vznikl i překlad traktátu *O korábě Noemově*, dodatečně vepsaný do Vyšehradského sborníku, a

⁷ Canterburský arcibiskup (1033—1109), nazývaný otcem scholastiky.

⁸ BERNARD Z CLAIRVAUX (asi 1090—1153), církevní učitel a zakladatel mnoha cisterciáckých klášterů. Mystik, kterého církev ctíla jako „učitele medem oplývajícího“.

⁹ O sv. JERONÝMOVI viz na str. 135; PELAGIUS, rodem z Británie, zakladatel sekty pelagiánů (asi 360—asi 430) podal v Listu Demetriadě své pojetí dědičného hříchu. Zdůrazňoval svobodnou vůli člověka.

¹⁰ Francouzský dominikán 13. století.

¹¹ RICHARD SVATOVIKTORSKÝ, scholastik a mystik († 1173), převor kláštera u sv. Viktora v Paříži.

¹² Mystik první poloviny 14. století.

výběr a překlad ze *Zjevení svaté Brigity*¹³. Ačkoli Štítný byl duch střízlivý a kritický, který odmítal přikládat víru zázrakům a zjevením, přeložil tento oblíbený spis, vlastně zápisy výroků, jimiž sv. Brigita ve snu rozmlouvala s Kristem. Štítný tu byl nepochybně stržen vroucností a přesvědčivostí originálu, který pro soudobé poměry znamenal požadavek návratu k víře i k církvi Kristově. Revelace Brigitiny Štítný upravil dvakrát, po prvé pro svou dceru Anežku a po druhé, ve stručnější a zhuštěnější formě, pro širší čtenářstvo.

Zatím nelze přesněji stanovit, kdy vznikl překlad duchovního románu *Barlaam a Josafat*, v němž bylo rozpoznáno dílo Štítného teprve v nedávné době. V celistvosti díla Štítného má tento překlad (nebo spíše volné zpracování) postavení zvláštní, neboť jde o dílo prózy zábavné. Z hlediska středověkého je však třeba myslet na to, že v době Štítného nebyl protiklad prózy odborné a zábavné dosud vyhrocen.

Barlaam a Josafat patřil k nejoblíbenějším středověkým památkám svého druhu. Tento duchovní román byl přeložen do více než třiceti jazyků a těšil se oblibě po celou dobu až na práh novověku. České zpracování vyšlo již v 16. století třikrát tiskem. — Ústřední motiv vypravování je odvrácení mladého muže od pohanství a světského života. Hlavní postava, indický králevic Josafat, byl obrácen na křesťanství poustevníkem Barlaamem. Stal se poustevníkem a obrátil na křesťanství i svého otce Avenira. Zárodkem tohoto vypravování byla jedna z legend o Buddhovi. Neznámý řecký autor v 6. století dal pak této orientální látce podobu, v níž se rozšířila po celé Evropě. Jisté aktuálnosti nabyla kniha tím, že v ní byla zábavnou formou rozvinuta křesťanská nauka. Štítný zpracoval tuto látku dvakrát — podobně jako Brigitiny revelace —, a to v podobě delší a zkrácené.

Štítného překlady nám ukazují nejen šíři zájmů Štítného a jeho rozhled po soudobé tvorbě latinské, ale jsou i svědectvím vyspělého domácího prostředí, v němž se zásluhou mladé university mohl nebohatý vzdělanec seznámit s vrcholky soudobé tvorby. Jsou i svědectvím zájmu českého čtenářstva neznalého latiny o kulturu. Zásluhou Štítného našlo toto publikum v českém jazyce výběr nejvýznamnější latinské tvorby. Tím se dávala lidem neznalým latiny možnost, aby si rozšířili svůj obzor poznáním světové literární tvorby; latina ztrácela své výsadní postavení jazyka náročnější literatury, neboť českému člověku byla taková literatura tlumočena už i jazykem domácím.

Je třeba ještě dodat, že překlady netvoří v díle Štítného uzavřenou skupinu, oddělenou od děl více méně původních. Většiny těchto překladů (dochovaných i nedochovaných) použil Štítný ve svých spisech, a to především jednak v Řečech svátečních a nedělních, jednak v pozdějších úpravách Knížek o obecných věcech křesťanských.

Na sklonek života Štítného spadá ještě dvojí přepracování jeho „knížek“, které zřejmě byly jeho prací nejmilejší a jsou také jeho prací nejpodstatnější.

¹³ Švédská princezna (1302—1373).

Roku 1400 vznikla jejich třetí redakce, určená již nikoli dětem, nýbrž veřejnosti. Dnes se zpravidla označuje titulem *Knihy naučení křesťanského*. Je to podstatně přepracovaná a hlavně rozhojňená látka starších versí, známých z Klementinského sborníku a Vávrova sborníku.

Štítný tu nejprve umístil své traktáty *o stavech*. Na prvním místě pojednal o stavech křesťanských (panenském, vdovském a manželském), pak připojil svůj traktát o hospodáři, hospodyni a čeledi, dále přirovnání lidských stavů ke kůrům andělským, a nakonec dodal pojednání o stavech onoho světa, tj. o nebi, pekle a očistci. Již tato stavba opět ukazuje, jak Štítný stále dovedl uspořádání svého díla podřizovat svému záměru výchovnému. Vychází z teorie, objasňuje ji na praktickém životě, a to tak, že se snaží život na základě rozumové úvahy usměrňovat podle cíle získat spasení a odvrátit věčné zatracení nebo muky očistce. — Do druhého oddílu Štítný shrnul své úvahy *o hříších*, a to svůj vlastní spis *O hříšcích* a překlad z pařížského mystika Richarda *O čtveru zlém*. — Třetí oddíl je věnován *šlechtností* (ctností): především je sem vloženo nově přepracované pojednání o víře, naději a lásce a k němu je připojeno pojednání o dalších stěžejních ctnostech, o opatrnosti, o smiřnosti (tj. střídmosti), o síle mysli a o spravedlnosti; dále je tu pojednání o sedmi „šlechtnostech“, které jsou ochranou proti sedmi hlavním hříchům, k tomu je připojen starší překlad traktátu o bojování hříchů s šlechtnostmi (Vyšehradský sborník) a řada traktátů jiných, původních i překladů: *O sedmi dařích Ducha svatého*, *O připravení srdce* (překlad z Gerharda Lutyšského), *O sedmi chodbách k blažené věčnosti* (přepracování staršího překladu Rudolfa z Biberachu), *O osmeru blahoslavenství*. Snad se k tomuto oddílu mohou přiřadit i *Knížky o Desateru božiem přikázání* a *o dvanácti radách*. Poměr mezi druhým a třetím oddílem je dokladem Štítného postoje k životu. Nad výpočtem negativních znaků křesťanského života silně převažují rady pozitivní, jak má takový život vypadat. — Poslední oddíl tohoto spisu je věnován *svátostem*; je to traktát *O sedmeře kostelní svátosti*, podstatně přepracovaný proti vzdělání původnímu. — Tak se původních šest „knížek“ prvního dochovaného zpracování (Klementinský sborník) rozrostlo v patnáct, do nichž Štítný shrnul celkem 261 kapitol, z nichž velká část jsou samostatné celky.

Toto nejobširnější zpracování jeho „knížek“ je dochováno především v *Musejním sborníku*, opisu z roku 1450. Vedle toho je podstatná část této třetí redakce zachována v *Jesuitském sborníku* z roku 1463 a v *Sázavském sborníku* z roku 1465. Oba tyto sborníky nejsou nějakou novou úpravou „knížek“, kterou by bylo možno připsat Štítnému. Oba vznikly tím, že písaři do nich opisovali jednotlivé traktáty Štítného, kompilující je z různých redakcí. Základem obou sborníků je třetí redakce. Sborník jesuitský má některé traktáty z druhé redakce (Vávřuv sborník), Sázavský sborník z první redakce (Klementinský sborník).

Po čtvrté zpracoval Štítný své „knížky“ pro svou poslední dceru Anežku, která mu na sklonku života zbyla po úmrtí čtyř dětí. Toto poslední zpracování

jeho „knížek“ a pravděpodobně tato jeho poslední práce je zapsána v Opatovickém sborníku. Je to opět opis, a to dosti chatrný, z počátku 15. století. Štítný zde pořídl výtah ze svého rozrostlého díla, některé části vypustil, některé zkrátil. Dodal jen málo, a to už ne práce své, nýbrž překlady: především překlad další části Hugova spisu *De arca Noe*, *O dřevu múdrosti*, překlad Richardových knížek *O stavu člověka vnitřního* (*De statu hominis interioris*) a výběr z *Výkladu na Knihy múdrosti Roberta Holgota*. Poslední traktát není v dochovaném rukopise dokončen. Uvažuje se někdy o tom, že nebyl dokončen ani v předloze tohoto spisu a že tedy nejspíše smrt Štítnému zabránila dokončit toto poslední dílo; pro toto mínění však není důkazů.

Při své spisovatelské činnosti musel Štítný řešit obtížné problémy jazykové i umělecké. Usiloval o to, aby našel v češtině ekvivalenty pro subtilní filosofické pojmy a aby vyjádřil těžkou, namnoze abstraktní látku co nejsrozumitelněji a nejnázorněji. Tím si položil úkol nadmíru těžký, ale své úlohy se zhostil s úplným zdarem.

Hlavním problémem při jeho práci bylo vytvoření českého větosloví, které by bylo s to tlumočit složité konstrukce latinské syntaxe, a najít pro ně nosné prostředky české bez toporností a bez porušení ducha jazyka. V tom se Štítný projevil nejen jako vynikající znalec jazyka, ale i jako spisovatel nadaný neobyčejně tvořivou schopností v jazykové oblasti. V tom, jak se dovedl se složitými syntaktickými problémy vyrovnat, je jeho tvůrčí přínos a po stránce syntaktické je jeho jazyk novátorský.

Druhým problémem bylo úsilí o názornost. Také ten Štítný dobře zvládl. Přesto, že psal namnoze o filosofických problémech, o kterých se před ním česky nikdy nepsalo, podařilo se mu o nich psát srozumitelně i pro méně vzdělaného čtenáře a neobyčejně názorně. Tato názornost souvisela nepochybně s jeho celkovým postojem k látce: tím, že sepsal náboženskou problematiku s potřebami každodenního života, otevřel si cestu k využití prostředků lidové řeči. Proto jeho styl není suchopárný, ale je osvěžován přírovnáními, úslovími apod., namnoze lidového původu, aniž však ztrácí svou přesnost. I toto uvedení obtížné problematiky do živého lidového jazyka bylo velikým tvůrčím činem. Svůj těžký úkol dobře zvládl jistě i proto, že se mohl opřít o výsledky dosavadního vývoje kazatelství. Svědčí o tom i řečnické prvky v jeho jazyce.

Štítný se úspěšně snažil vyrovnat svým vzorům i po stránce slovesného umění. Krása slovesného projevu nebyla mu něčím neznámým nebo snad vedlejším, naopak se zdá, že vědomě o ni usiloval. Tomu nasvědčuje např. rytmické členění jeho věty. Jeho próza je po té stránce rovnocenná próze jeho latinských vzorů. Vědomým úsilím o dobrý sloh se Štítný stal prvním klasikem naší prózy. Vytvořil dílo, jímž byla urovnána cesta celému pozdějšímu vývoji přes Husa a Všehrda k Veleslavínovi a Komenskému.

Nejdůležitější edice děl Štítného jsou z doby starší: Knížky šestery o obecných věcech křesťanských (Klementinský sborník) vydal Karel Jaromír Erben 1852, v příloze jsou otištěny ukázky z Vávrova sborníku; text Musejního sborníku otiskl Antonín Jaroslav Vrbátka s názvem Knihy naučení křesťanského, 1878; Řeči besední vydal Martin Hattala 1897 (nekriticky); Řeči sváteční a nedělní vydal Josef Straka 1929 pod titulem Řeči nedělní a sváteční; List Pelagiův Demetriadé vyšel péčí Františka Ryšánka 1930; text Knicžek o šaších otiskl Ferdinand Menčík v LF 29, 1902. — Z nejnovějších edic je pak třeba připomenout ještě tyto nejzávažnější: Jan Menšík, Počátky staročeské mystiky, 1948 (srov. František Ryšánek, Příspěvky ke kritice staročeských textů, LF 75, 1951); František Šimek, Barlaam a Josafat, přeložil Tomáš ze Štítného, 1946; František Šimek, Tomáš ze Štítného: Knížky o hře šachové a jiné (výbor), 1956. — Rozsáhlé ukázky přináší Výbor ČSAV. František Ryšánek připravil pro tisk edici Vyšehradského sborníku.

Po Janu Gebauerovi, jehož dílo O životě a spisích Tomáše ze Štítného bylo posmrtně vydáno 1923, uveřejnil nejlepší dosud studii o Štítném František Ryšánek v hesle „Štítný“ v Ottově slovníku naučném nové doby VI/2, 1943. Nové práce týkající se Štítného života a díla, neuvedené u Jakubce v Dějinách literatury české I, 1929, str. 244—252, jsou tyto: F. M. Bartoš, K životopisu Štítného, ČČF 3, 1944; týž, Štítný a osudy homiliáře v našich zemích, Reformační sborník 8, 1941—1946; František Ryšánek, Pramen sborníku t. ř. Ráj duše, ČČF 2, 1943; František Šimek, Legendu o Barlaamovi a Josafatovi přeložil do staré češtiny Tomáš ze Štítného, LF 70, 1946; František Ryšánek, Knížky o Barlaamovi a Josafatovi a T. Štítný, Právo lidu 11. 1. 1946 (venkovské vydání).

ČÁST TŘETÍ

ZLIDOVĚNÍ LITERATURY
V DOBĚ HUSITSKÉ

(Od počátku 15. století
do konce šedesátých let 15. století)

OČÁTKEM 15. STOLETÍ VYÚSTILA KRIZE

feudalismu, která se v našich zemích vyhrcovala již od doby Karla IV., v revoluční výbuch. Revoluce nebyla sice dokončena, spojené síly domácí i cizí reakce ji rozbily v bitvě u Lípan, přesto však husitské revoluční hnutí poznamenalo výrazně celý náš další dějinný vývoj. Vzpomínky na husitská vítězství byly oporou našeho lidu v jeho bojích, a tak se husitství stalo živým zdrojem naší revoluční tradice. Vždy bylo cítěno jako živá složka naší kultury, a proto bylo stejně vášnivě milováno jako nenáviděno, a jistě nebylo náhodou, že se ho vždycky dovolávaly a hlásily se k němu právě síly pokrokové. Jako zdroj revolučnosti vrůstá husitství vlastně i do dneška. Husitství má však význam daleko přesahující český rámec, neboť v husitské době se naše země octly ve středu evropského dění, husitské akce zasáhly daleko za hranice a staly se důležitým článkem ve vývoji evropských revolučních hnutí.

Narůstání revolučních sil, revoluci samu i její uhasínání doprovázela významná literární tvorba. Protože tato tvorba přinášela proti starší době kvalitativně nové prvky, tvoří v našem literárním vývoji zvláštní epochu. Její zárodky sahají do šedesátých let 14. století, kdy lidoví kazatelé vytvářeli ideologické předpoklady pro husitství, ale bezprostřední příprava revoluce nastala teprve působením mistra Jana Husa v Betlémské kapli, kde jako kazatel uvědomoval a probouzel pražský lid. Jeho význam pro celé revoluční hnutí byl přímo klíčový: nejen že svou smrtí rozžehl revoluční plameny, ale celé hnutí se ho dovolávalo a Hus se stal jeho symbolem.

Vlastní revoluční hnutí zaujímá léta 1419 až 1436, ale z hlediska literárního vývoje je třeba husitskou dobu vymezit širše. Její začátek je v literárním životě patrný již na samém počátku 15. století, kdy Hus začal vyvíjet kazatelskou činnost mezi lidem; na druhé straně však musíme počítat s tím, že husitský duch po skončení husitských válek nezmizel z literatury naráz. Radikálové byli sice poraženi v lípanské bitvě, ve veřejném životě nabývala po Lipanech vrchu reakce, ale dědictví husitského revolučního hnutí nadále žilo mezi lidem a touha po spravedlivém uspořádání společnosti se ozývala u Chelčického a ve vznikající jednotě bratrské, která se přihlásila k táborskému dědictví.

Proto klademe začátek husitského období v literatuře do prvních let 15. století a její konec do rozhraní šedesátých a sedmdesátých let, do konce vlády „husitského krále“ Jiřího z Poděbrad († 1471). Osou husitské doby jsou ovšem i z hlediska literárního vývoje léta vlastního revolučního hnutí, a podle toho lze husitskou dobu členit na dvě fáze: první tvoří období přípravy revoluce a revolučních bojů a druhou tvoří období polipanské. Doba Husova se přitom jeví jako bezprostřední ideová příprava revolučního výbuchu a doba od Lipan do konce šedesátých let jako dozrívání revolučních ideálů v literatuře.

*

V literárním životě husitské doby nastal ve srovnání s literárním životem 14. století výrazný sociální přesun. Hegemonem literatury přestala být šlechta, na její místo nastoupilo měšťanstvo a v období největšího rozmachu revolučních sil sám lid. Současně se společenskou základnou literatury se změnila i její funkce: octla se v samotném ohnisku společenského zápasu.

Pathos literárního vývoje je tedy v husitství nesen úsilím o lidovost literatury a o její orientování k potřebám života. Úspěchy i neúspěchy tohoto úsilí jsou souběžné s nástupem a odlivem revolučních sil. Největších úspěchů dosáhlo toto úsilí v dvacátých letech, ale ani pozdější zatlačování radikálů a porážka revoluce nemohly odstranit hlavní zisky revolučního hnutí v literárním životě.

Ve srovnání se starší dobou se jeví toto úsilí husitské literatury jako vyvrcholení pokrokových tendencí celého předcházejícího literárního vývoje. Měšťanské a lidové prvky se projevují již v literatuře 14. století, ale v husitské době se octla díla vytvářená pro měšťanstvo a pro lid v samém středu literárního úsilí. Tím se nápadně změnilo začlenění literatury do společnosti a byly položeny základy k nové kultuře, kultuře lidové. Na těchto základech pak budovaly všechny další generace, přes Všehrda, Blahoslava, Veleslavína a Komenského až po obrození a literární dnešek.

Úsilí o zlidovění literatury bylo zároveň bojem o její laicisaci. Na první pohled se zdá proti tomu mluvit převážně náboženská tematika literární tvorby v husitské době, ale to je optický klam; ve skutečnosti uplatňování této tematiky není v nesouhlasu ani s laicisací literatury, ani s jejím zaměřováním k životu. Podstatné je to, že za husitství literatura, i když byla obsahem převážně náboženská, ztratila svou výlučnost; nebyla určena jen duchovenstvu, ale také laikům a hájila vlastně zájmy laiků proti reakčnímu kléru. Tak jak se odstraňoval ve společnosti protiklad laika a kněze a lid se stával hegemonek kulturního života, osvojoval si lid celou oblast soudobé vzdělanosti, tedy v první řadě i literaturu náboženskou. I zde jde vlastně o dovršení staršího vývoje: pokrokové křídlo literatury směřovalo k tomuto cíli již dříve, ale nyní dostou-

pil vývoj rozhodujícího stadia. To, co bylo dříve výjimkou, stávalo se nyní pravidlem.

Ve srovnání se 14. stoletím jde však o kvalitativně jiný typ laicisace kultury. V předhusitské době si laikové vytvářeli svou vlastní literaturu především slovesným ztvárňováním světských látek a uváděním světského hrdiny do literatury. Tak vytvářeli světskou kulturu paralelní s kulturou duchovních, ale pocíťovanou proti kultuře kněžské jako kulturu „nižší“. Nebylo to ani jinak možno, neboť nejvyšší kulturní hodnoty byly úplně v kněžských rukou. Tím, že kulturní sféry duchovních a laiků byly odděleny, laická kulturní tvorba nemohla vážně ohrozit kulturní oblast kněžstva. Proto také duchovní tak žárlivě střežili hranici mezi světskou a duchovní kulturou (srov. boje Štítného). Prolomení hranic mezi oběma oblastmi, k němuž došlo v literatuře husitské, bylo činem revolučním, neboť husitství zrušilo předěl mezi světskou a duchovní vzdělaností a laický živel mohl pronikat do sféry, která byla dříve oblastí vymezenou kněžstvem. Není snad třeba zdůrazňovat, že při dominantním postavení náboženství nebylo tehdy možno jiným způsobem zbavit kněžstvo výsadního postavení v kulturním životě.

Změněná společenská základna literatury a její nová funkce se projevil ve srovnání s předcházejícím stoletím po několika stránkách: v poměru ke skutečnosti, ve volbě hrdiny, ve způsobu zobrazování, v hierarchii literárních druhů i ve stránce výrazové. Všechny tyto aspekty ovšem spolu hluboce souvisí a mají společného jmenovatele, úsilí o lidovost.

V první řadě pozorujeme, že odumřela exklusivní literatura a literatura zábavná a naproti tomu se mohutně rozvíjela literatura směřující k aktuální skutečnosti. Tato tvorba zaměřená k životu navazovala na demokratickou část literatury 14. století, která usilovala o kritiku života a o zobrazení skutečného světa. K ní je třeba připočíst i vzdělávatelnou literaturu náboženskou a modlitební, protože z hlediska středověkého člověka náboženství prostupovalo celý život a zasahovalo do všech jeho oblastí.

Pro veškerou husitskou tvorbu je charakteristický kritický postoj k životu; ten pronikal i do náboženské písně, jež bývá prostoupena sociálními motivy a kriticky zobrazuje vztahy soudobého života. Je to proto, že náboženský život představoval vrchol soudobé kultury a orientace literatury určené lidu na náboženský život znamenala orientaci na nejvyšší oblast kulturního života. Tím se rozvíjelo dědictví Tomáše ze Štítného a ostatních Husových předchůdců.

Typicky středověké umění vyjadřující vztah feudální třídy k světu bylo husitské době cizí. Zápasila s ním, a proto odvrhla i oblíbené středověké hrdiny, stejně světce směřujícího k oblasti transcendentální, jako rytíře vyžívajícího se v dobrodružstvích. V souvislosti s tím vymizela tradiční duchovní i rytířská epika, jejíž fantastická tematika nebyla slučitelná s novým pojetím literatury, snažící se vyrovnávat s naléhavými otázkami dne. Rytířský epos byl revoluční

době cizí už svým hrdinou a mizel stejně jako středověká legenda, která ztrácela své místo v kulturním životě souběžně s tím, jak radikální husité odstraňovali kult svatých. A stejně nebylo místa pro středověké drama a světskou lyriku. Světská lyrika byla době cizí pro náboženskou dominantu kultury a při novém pojetí bohoslužby se nemohlo uplatnit ani tradiční drama.

Přesto však nelze říci, že by husitství naprosto přetrhalo kontinuitu se středověkou literaturou. Husitství si vybíralo a rozvíjelo to, na čem mohlo dále budovat, a nepohrdalo ani oblíbenými středověkými žánry, jako např. alegorickým básnickým sporem. Obecně lze říci, že se ze starší literatury udržovaly ty druhy, které mohly zasahovat do života. Do nebyvalé šíře se proto rozvinulo satirické básnictví a zvláště duchovní píseň. Ta dostávala v očích soudobého člověka velikou hodnotu proto, že byla zároveň modlitbou.

Nová funkce literatury si vyžádala ovšem také nový způsob zobrazování. Husitství se snažilo vyjadřovat problémy přímo, bez prostřednictví uměleckého obrazu. V tom byl další důvod ústupu tradiční epiky duchovní i světské a na druhé straně rozkvětu druhů, které byly těsně spjaty s otázkami dne: do popředí literární tvorby se dostal vedle duchovní písně traktát a kronika. Kronika byla přitom prostoupena silným osobním vztahem k látce a bojovností a měnila se tak vlastně v dílo agitační. Agitační funkce pronikla i do typicky středověkého básnického sporu. Nové literární situaci se přizpůsobovala i literatura protihusitská, jež užívala týchž forem jako literatura strany husitské.

S novým začleněním literatury do života souviselo i zjednodušení literárních forem a výrazových prostředků. Proto vymizely rozličné stylistické zjemnělosti, známé z exklusivní tvorby 14. století, a také užívání metafor bylo omezeno na nejmenší míru. Větší hodnota než metafoře byla přisouzena přirovnání, které mělo svou názorností přispívat k lepšímu pochopení problému nebo pojmu.

Se snahou o co největší srozumitelnost souviselo i odstraňování latiny z literárního života. Čeština získávala nad latinou naprostou převahu, stávala se postupně i jazykem diplomatickým a pronikala u radikální části husitů do bohoslužby. V souvislosti s tím ztratila latina své někdejší výsadní postavení v kulturním životě a ustupovala do pozadí. Tak se latina stala daleko méně důležitou pro kulturní život, než tomu bylo dříve. Počet publika znalého latiny se zmenšoval, to však nelze vykládat jako úpadek vzdělanosti v Čechách, spíše je v tom třeba vidět skutečnost, že český člověk měl možnost osvojit si potřebné vzdělání v mateřském jazyce. Stejně je třeba dívat se i na úbytek latinských škol, neboť na druhé straně existovaly a byly podporovány školy české.

Husitská kultura byla kvalitativně odlišná od kultury doby předhusitské. Z toho se vyvozoval často závěr, že radikální husité byli odpůrci umění a obrazoborci. Tento názor, vyplývající z mechanického srovnávání husitské kultury s kulturou 14. století, je však nesprávný. Pro hodnocení vzdělanosti husitské

je třeba vzít v úvahu to, že husitům šlo o vzdělanost vycházející z jiných předpokladů, než z jakých vycházela kultura 14. století, plnící jiné funkce a opírající se také o jinou společenskou základnu. Právě proto husitská literatura ve svých nejpokrokovějších projevech plodně využívala prvků lidových a odpoutávala se od cizích literárních vzorů; nechtěla již s nimi soutěžit jako šlechtická literatura 14. století, ale otvírala pramen lidové tvořivosti. A podobně tomu bylo i se vztahem husitů k umění výtvarnému. Ve válečné době zajisté nebyla příhodná půda pro vznik velikých stavitelských památek a válečné události leccos zničily, to však nelze pokládat za východisko pro hodnocení vztahu husitů k výtvarnému umění. Tento vztah jistě nebyl u všech husitských stran stejný, je však charakteristické to, že ani radikální křídlo nebylo zásadně protiumělecké. Dokazuje to například skvostná bible tábořského hejtmana selského původu Filipa z Padeřova z let 1432 až 1435, tak řečená Padeřovská bible. O kulturní výši husitství podává ostatně nejlepší svědectví to, že husitství naučilo nejširší vrstvy zajímat se o kulturu, stejně muže jako ženy, jak ukazuje zmínka protihusitsky zaujatého Eneáše Silvia¹, podle něhož prý tábořské ženy znaly bibli lépe než leckterý italský kněz.

Protože byl literární projev husitské doby zaměřen především k životní praxi, změnil se ve srovnání se starší dobou výrazně poměr tvorby české a latinské. Jak již bylo řečeno, v husitství se vlastně dovršil proces počestování literatury. Jestliže v předhusitské době byla česká literatura vlastně dvojjazyčná a čeština i latina se obracely zčásti k témuž publiku, přičemž v některých družích latina dominovala, nyní je patrné úsilí dvojjazyčnost české literatury odstranit. Latina je zatlačována a v očích lidového publika se mění i hodnocení latinsky psané literatury; nové publikum v ní nevidělo už něco vyššího a výsadního, ale pro nesrozumitelnost ji hodnotilo záporně.

Tím, že byla latina zatlačována, nebylo však dokončeno jen počestění literatury, ale vzniklo i nové vymezení pojmu česká literatura. Českou literaturou se začala rozumět literatura psaná česky a sloužící výlučně Čechům. Toto pojetí v dalších staletích sílilo a napomáhalo vzniku kulturní pospolitosti, která je jedním ze základních znaků novodobého národa.

I když se pole latiny zužovalo, latina nebyla zcela vypuzena z kulturní tvorby. Užívali jí i husité, avšak především tam, kde se obraceli k mezinárodnímu fóru nebo někdy i k domácí reakci. Pro další vývoj bylo však rozhodující to, že se změnila hierarchie češtiny a latiny v literárním životě. Souběžně s tím se změnila i hierarchie literárních druhů, jež byly spjaty na jedné straně s češtinou a na druhé straně s latinou, a tato změna v hierarchii literárních

¹ ENEA SILVIO (1405—1464) pocházel ze starého šlechtického rodu Piccolomini, v letech 1458—1464 byl papežem (Pius II.). Od roku 1443 byl písařem v kanceláři císaře německého Fridricha. Vylíčil husitství v tendenčním díle *Historia Bohemica* (Česká historie), které bylo značně rozšířeno.

druhů a jejich nové sepětí s jazykem měla svůj protějšek ve změně literárních forem.

Nejnápadněji se to projevilo v lyrice. Zde se výrazně rozšířily funkce českého zpěvu, který přejal funkce vyhrazené dříve latině, a to se odrazilo i v literárních formách. Duchovní píseň se stala jedním z nejvíce pěstovaných literárních druhů a v souvislosti s tím se vystupňoval protiklad poesie mluvní a zpěvní. Proto se nápadněji než dříve pocítovala potřeba oddělit formu písně od formy skladeb mluvních. Do skladeb mluvních pronikal stále více bezrozměrný verš a stával se pro ně typickým. Tak se začínal rýsovat protiklad verše rozměrného jako typického pro píseň a verše bezrozměrného jako typického pro skladbu mluvní. Tento protiklad se ovšem nevyvinul naráz (na prahu dvacátých let ještě vznikají básně Budyšínského rukopisu psané veršem přísně osmislabičným), ale během vývoje nabýval bezrozměrný verš v mluvní poezii stále více půdy. Nové rozložení veršových forem bylo podmíněno tím, že se mluvní skladba snažila co nejvíce přiblížit prosté řeči, kdežto píseň vyžadovala přesný rozměrný verš diktovaný už nápěvem. Těmito přesuny se také ztrácelo výsadní postavení osmislabičného verše, které bylo charakteristické pro mluvní poezii 14. století, a tak se trhala i po stránce veršové kontinuita s literaturou předhusitské doby.

Snaha mluvní poezie přiblížit se tvarem verše co nejvíc prosté mluvené řeči se shodovala s obecnou tendencí husitské poezie o zjednodušení forem, kterou vyvolal zřetel k novému, převážně lidovému publiku. Široké uplatnění bezrozměrného verše spolu s vyostřováním protikladu verše mluvního a zpěvního podává též zajímavý doklad na to, jak se změna v pojetí literatury projevila ve všech složkách literárního díla, od tematiky až po verš. Přitom je však charakteristické, že se využívalo vesměs prvků známých ze starší doby. Poměr k tradici nebyl a priori záporný, husitští spisovatelé využívali znalosti starší literatury i znalosti středověké poetiky, avšak staré prvky nabývaly v jejich díle nové funkce, měnily se jejich vzájemné vztahy.

S celou kulturní situací se výrazně změnilo i postavení spisovatele ve společnosti. Tak jak se ztrácela zábavná literatura, spisovatel z povolání neměl uplatnění v literárním životě. Výjimkou, která jen potvrzuje pravidlo, je žebravá žakovská koleda; v tehdejší společnosti bylo místo pro žebravého žáka, který si přivydělával o vánocích tradiční koledou, ale nebylo místa pro skladatele rozsáhlých epických děl. Nemáme po nich alespoň stopy. Literární projev se ostatně pro svoje sepětí s náboženstvím stával důležitějším, než tomu bylo ve 14. století. V hierarchii hodnot literatura vlastně stoupala.

Slovesná tvořivost se přitom soustředila na útvary určené k hlasitému přednesu a ke zpěvu. V důsledku toho pozorujeme zjev, který vypadá na první pohled paradoxně: zatím co charakteristickým znakem literárního života ve 14. století byla neznalost písma u většiny publika, ke kterému se literatura

obracela, v husitské době se znalost písma nepochybně zvětšovala, ale z rázu literární produkce to není zvlášť patrné, spíš naopak. To vyplývalo právě z toho, že většina tvorby byla zaměřena na hlasitý přednes, jak to vyžadovala její převážně agitační funkce. Hlasitý přednes si pochopitelně vyžadoval jiných výrazových prostředků, než jaké byly obvyklé v literárních projevech určených ke čtení, a tak se v slovesných projevech zvláště nápadně využívalo řečnických prostředků. Zde jistě působila tradice a vzor lidových kazatelů a pod jejich vlivem pronikaly řečnické prvky i do písemných projevů, jak je vidět např. u Husa a Chelčického. Normou literárního projevu se stávala mluvená řeč.

Ze snahy odstranit exklusivitu vyplývalo i vymycování archaismů ze spisovného jazyka. Již pro Husův jazyk je příznačné omezenější užívání jednoduchých minulých časů, dvojnásobného čísla a jmenných tvarů přídavných jmen. Také po stránce syntaktické pozorujeme snahu přiblížit literární projev mluvenému slovu, jak je vidět ze srovnání syntaxe Štítného a Husovy. Výmluvné je i úsilí počestit terminologii. Tím vším se ovšem literatura demokratisovala.

Husitské revoluční hnutí nebylo jednodušné, proto ani „husitská literatura“ netvoří jednodušný celek, ale odrážejí se v ní různé zájmy, které se namnoze kříží. Mluvíme-li přesto o husitské literatuře jako o celku, míníme tím celou protikatolickou frontu a vyhledáváme ony prvky, které sblížují a stmelují její jednotlivá díla.

Také v časovém průběhu se měnily podmínky literárního života i funkce literatury, a to daleko rychleji než ve 14. století. To je ovšem při prudkém vývoji sociálním a politickém, jehož je literatura odrazem, pochopitelné.

V nejhrubších rysech probíhal tento proces takto: V době přípravy revolučního hnutí stála v popředí agitační funkce literatury; v době bojů toto zaměření dosáhlo vrcholu, přičemž se stále výrazněji uplatňoval lidový husitský zpěv, objímající vlastně všechny důležité životní situace soudobého člověka. V době polipanské nastoupila do popředí literatura polemická a objevila se literatura zábavná; přitom od šedesátých let vystupovaly stále výrazněji nové prvky, v nichž se odrážely změněné sociální podmínky.

O poměru husitů k umění viz Zdeněk Nejedlý, *Dějiny husitského zpěvu IV—VI*, 1955—1956. — O malířství této doby viz Pavel Kropáček, *Malířství doby husitské*, 1946; Jaroslav Pešina, *Česká malba pozdní gotiky a renesance. Deskové malířství 1450—1550*, 1950.

O významu husitství pro vytváření kulturní pospolitosti pojednává Josef Macek ve studii *Národnostní otázka v husitském revolučním hnutí*, *ČsČH* 3, 1955; Josef Hrabák, *Úvahy o úloze starší literatury při vytváření kulturní pospolitosti národa* (Studie ze starší české literatury, 1956).

O rozšíření češtiny za husitství psal Josef Macůrek v článku Po stopách spisovné češtiny v jihozápadní Ukrajině koncem 14. a v 1. polovině 15. století (sborník F. Wollmanovi k sedmdesátinám, Brno 1958).

Mnoho materiálu o kulturních poměrech husitské doby snesl Karel Chytil ve spise Antikrist v naukách a umění středověku a husitské obrazné antithese, 1918 (vedle výtvarnictví si všímá i literatury). — Důležité jsou svým materiálem též práce Rudolfa Urbánka, zvláště Věk poděbradský, sv. 1—3, 1915—1930 (vyšlo jako III. díl Českých dějin, redigovaných Václavem Novotným), a F. M. Bartoše, zejména Čechy v době Husově, 1947 (vyšlo jako 6. část II. dílu Českých dějin, redigovaných Václavem Novotným).

Ohlas husitství v literatuře od počátků až do osvícenství zpracoval Arnošt Kraus ve spise Husitství v literatuře, 1917 a 1918 (2 svazky); práce má význam hlavně materiálový.

Z hlediska lidové tradice se husitstvím zabýval Rudolf Urbánek, Žižka v památkách a úctě lidu českého, Brno 1924. — Pozdějšímu ohlasu Husovy osobnosti je věnován sborník Mistr Jan Hus v životě a památkách českého lidu (napsali Kamil Krofta, Josef Hanuš, F. X. Šalda, M. Hýsek, V. V. Štech, Josef Holeček), 1915.

Z marxistického hlediska se obírá husitskou tradicí Milan Machovec, Husovo učení a význam v tradici českého národa, 1953; František Kavka, Husitská revoluční tradice, 1953.

Husitskou dobou a pronikáním husitství do Uher se zabýval Tibor Kardos v široce koncipované práci A magyarországi humanizmus kora, Budapest 1955. — Působení husitství na cizinu je tématem sborníku Mezinárodní ohlas husitství, 1958. Viz též Bohumír Štědroň, Husitské náměty v české a světové hudbě, ČNM 122, 1953.

Základní prameny pro husitskou dobu vydal Konstantin Höfler, Geschichtsschreiber der hussitischen Bewegung in Böhmen, Wien 1856, 1865 a 1866 (3 svazky). Proti jeho nekritickému zaujetí se postavil František Palacký, který vydal kriticky prameny o Husovi ve spise Documenta Mag. Joannis Hus vitam, doctrinam, causam in Constantiensi concilio actam et controversias de religione in Bohemia annis 1403 — 1418 motas illustrantia, 1869. Poslední souborné vydání pramenů pořídil Václav Novotný, Historické spisy Petra z Mladeňovic a jiné zprávy a paměti o M. Janu Husovi a M. Jeronymovi z Prahy, FRB VIII, 1932. Vydáváním základních náboženských textů, hlavně drobných latinských i českých traktátů a polemik Husových, jeho protivníků, stoupců i následovníků se zabýval Jan Sedlák, především ve svých Studiih a textech k náboženským dějinám českým, I 1914, II 1915, III 1919. Další texty vydal při svém díle Mistr Jan Hus, 1915.

ÚČAST LITERATURY NA IDEOVÉ PŘÍPRAVĚ REVOLUČNÍHO Hnutí A NA REVOLUČNÍCH BOJÍCH

(Od počátku 15. století do třicátých let 15. století)

Literatura doprovázela velmi těsně veškeré sociální, náboženské a politické dění; přímo programově do něho zasahovala a jednotlivá díla se často vázala ke konkrétním událostem. Proto je třeba vylíčit průběh literárního procesu v souvislosti co nejtěsněji s vývojem revolučního hnutí. Výklady budou seskupeny do dvou oddílů: první obsáhne dobu Husovu a druhý se bude zabývat obdobím revolučních bojů.

I

(Od počátku 15. století do dvacátých let 15. století)

První dvě desetiletí 15. století byla naplněna předrevolučním vřením. Sociální rozpory se v této době vyhrotily ve městech i na venkově, těžisko vření však bylo ve městech, která nabyla během 14. století velikého hospodářského významu. Jejich bohatství za předchozího vývoje vzrostlo nebyvalou měrou a spolu s ním vzrostlo i sebevědomí patriciátu. Vedle bohatého patriciátu však ve městech žila i masa chudiny a mezi ní a patriciátem se stále zvětšovalo napětí, které nabývalo povahy rozporů náboženských i národnostních. Na prahu dvacátých let přerostly sociální rozpory v revoluční hnutí, jež se stalo bojem celého ohroženého národa, a tím přesáhlo hranice společenské vrstvy, která je podnítila. Vůdčí místo zde měla pochopitelně Praha.

Literatura měla za tohoto vření zvláštní význam, neboť její pokroková část pomáhala urychlovat revoluční výbuch. Nejdůležitější úlohu přitom hrály ty slovesné útvary, které počítaly se živým slovem, totiž kázání a píseň. Je to zcela zákonité, neboť právě kázání a píseň mohly nejlépe působit na lid. Kázání bylo zvláště účinným prostředkem pro aktivisování lidu z toho důvodu, že se bezprostředně obracelo k davu, význam písně byl pak v tom, že jejím zpěvem promlouval lid sám. V působení na lid se vlastně kázání a píseň doplňovaly, neboť píseň se často zpívala po kázání a tím zesilovala náladu vyvolanou kazatelovými slovy. Strhovala svou melodií a slévající se hlasy davu přesvědčovaly lid o jeho vlastní síle.

Protože se píseň těšila zvláštní oblibě, stávala se rychle majetkem lidu a duchovní lidový zpěv pronikal i do soukromí. Díky tomu pomáhala husitská

píseň rušit přehradu mezi ústní slovesností, kterou si vytvářel lid sám, a mezi slovesností, kterou vytvářeli pro něj vzdělanci. V souvislosti s tím vznikala interference, neboť na jedné straně pronikaly lidové prvky do kostelní písně a na straně druhé se probouzela lidová aktivita v slovesné tvořivosti.

Pro aktivisování lidu bylo zvláště důležité kázání. Kazatelství mělo dlouhou a plodnou tradici a zájem o ně stále rostl. Již v době předhusitské byl u nás tak silný, že podnítil na počátku devadesátých let 14. století vybudování Betlémské kaple, která byla výslovně určena českým kázáním¹. To je zvláště charakteristické pro vlastenecké uvědomování českého živilu v Praze. Vlastenecký moment se pak stal jedním z nejdůležitějších prvků celého husitského hnutí a spájel různé husitské strany v dobách ohrožení v jediný nepřemožitelný šik.

Vlastenecké uvědomování českého živilu okolo roku 1400 bylo neseno měšťanstvem a tvoří jakousi obdobu vlasteneckého uvědomování části šlechty, s níž jsme se setkali na počátku 14. století. Vyrůstalo ostatně z podobných kořenů, neboť i ono bylo podloženo hospodářskými motivy. Byla to odezva majetkových poměrů, jak se vytvářely následkem hromadění bohatství v rukách hrstky měšťského patriciátu, který byl převážně německý, kdežto chudší vrstvy měšťského obyvatelstva byly převážně české. Odezva byla tím prudší, že během 14. století přibývalo ve městech českého živilu a tento živel pochopitelně zvedal hlavu. Protože přicházel do měst z valné části z venkova, bylo mezi ním mnoho chudiny, a tím se vytvářela příznivá půda pro spojování momentu hospodářského s národnostním a pro rostoucí radikalismus, který se projevoval, jak ani jinak tehdy nebylo možno, v podobě náboženské.

Toto vření pomáhalo také scelovat český živel. Český měšťan, utlačovaný nebo hospodářsky ohrožený bohatším německým patriciem, viděl v české chudině ve městě a konečně i v českém venkovanu svého přirozeného spojence v zápasu s německými konkurenty.

Pro růst revolučních sil mělo základní význam to, že byl roku 1402 ustanoven hlavním kazatelem v Betlémské kapli mistr JAN HUS (asi 1371—1415). Jeho kazatelská činnost zasahovala stále širší publikum a měla stále větší ohlas, stávala se přímou přípravou revolučního hnutí. Proto také dobu Husova veřejného vystoupení, to je první desítiletí 15. století, můžeme pokládat za mezník a datovat jím počátek husitské doby.

Hus zahájil a rozvíjel svou kazatelskou činnost v letech, kdy lid cítil, že musí nastat změna soudobého života. Tuto přeměnu společnosti si však tehdejší člověk nedovedl ještě představit mimo feudální řád ani ji nedovedl oddělit od otázky náboženské. Úsilí o změnu života se projevovalo proto v podobě požadavku dodržovat optimum feudální soustavy, která byla narušena. Tak se díval na společenskou problematiku i sám Hus. Zničení feudální soustavy si nedovedl představit, neboť nedovedl dosud od sebe oddělit oblast náboženskou

¹ Při kapli byla zřízena nadace pro dva české kazatele, kteří při kapli i žili, a vedle toho nadace pro chudé žáky; to dokazuje, že kaple nevznikla náhodně, ale z opravdové potřeby.

a ostatní sféry. Proto také nepomýšlel na úplné odstranění soudobého řádu, nýbrž jen na jeho opravu, reformu².

Hus jako učenec byl obeznán s problémy soudobé filosofie, ale zároveň žil ve styku s lidem. Proto se stal nejen ideologem, ale i přímým podněcovatelem silicího hnutí. Stále zasahoval do praxe a byl v samém středu ideového a politického dění. Tím spojoval učenecké a lidové křídlo starší proticírkevní oposice a dovršil snahy svých předchůdců, počínajíc Waldhauserem a Štítným končíc.

Lidovou oposici proti oficiální církvi představovali jednak lidoví kazatelé, jednak lidové sekty. Z těchto kacířských sekt působili na radikální křídlo husitství valdenští (srov. str. 87), kteří se již ve 13. století rozšířili do jižních Čech. Učeneckou oposici představovali mezi Husovými předchůdci např. Vojtěch Raňkův z Ježova a Matěj z Janova. Z cizích učenců stáli v čele protipapežské oposice v první polovině 14. století profesori pařížské university Marsiglio z Padovy a William Occam (srov. str. 146) a v druhé polovině století oxfordský profesor JOHN WYCLIFF (Viklef, asi 1324—1384), který hlásal myšlenky v podstatě stejné jako Marsiglio a Occam. Odsuzoval církevní bohatství a svým učením, že církev je společnost neviditelná, útočil přímo na její podstatu. Radikální učení Viklefovo však v Anglii nebylo uvedeno v praxi; zůstalo uloženo v latinských spisech, a proto se nestalo majetkem mas a nebylo zvláště nebezpečné. Viklef byl sice odvolán z univerzitní stolice a uchýlil se na faru v Lutterworthu (1382), ale jinak pronásledován nebyl. Své myšlenky formuloval nejobsáhleji ve spisu *Triologus*, který působil na představitele husitského hnutí.

Pro svůj vliv na husitství býval Viklef prohlašován přímo za jeho duchovního otce. Svými theologickými spisy k nám pronikl brzo po roku 1400 zásluhou mistra Jeronýma Pražského. Již aspoň o desetiletí dříve byly však známy a studovány jeho spisy filosofické, v nichž se hlásí k filosofickému realismu (srov. str. 87). Realistické učení mělo tehdy pokrokový význam. Nominalisté dospěli totiž ke skepsi, v níž pohrdali vším obecným a zdůrazňovali proto viditelnou církev, to je papeže a kardinály, a tím podporovali jejich moc. Realismus naopak pomáhal svým racionalismem vytvářet pojem církve ideální, neviditelné, to je pojetí církve jako sboru svatých a vyvolených, jimž v čele nestojí papež, nýbrž Kristus. U nás připravovali půdu tomuto filosofickému realismu dominikáni, kteří přenesli roku 1383 své učení z Paříže do Prahy, když se pařížská universita (Sorbonna) přiklonila k Avignonu. Neméně významný byl i přímý styk našich vzdělanců s Oxfordem, kde Vojtěch Raňkův z Ježova zřídil pro Čechy stipendium. Realistického učení se přidržel i Hus a pokroková strana na pražské universitě.

Tím, že Hus spojoval teorii s praxí, jeví se proti svým předchůdcům jako člověk nové epochy. Jeho největší síla byla v tom, že se vědomě opřel o lid, a vztah mezi ním a lidem se stal vztahem dialektickým: Hus byl vůdcem, ale zároveň se sám dával vést. Bral podněty od lidu, s kterým se sblížil zejména při své činnosti kazatelské, stával se mluvčím jeho tužeb a formuloval to, co lid cítil a po čem toužil, ale co sám nedovedl říci. Z tohoto těsného sepectí s lidem se rodila Husova síla a z něho vyrůstaly jeho pokrokové činy. Lidu také Hus

² Snahy po novém uspořádání života pronikaly do životní praxe tak hluboko, že reformní úsilí strhávalo i ženy, které se sdružovaly ve volná sdružení k bohubilému životu; těmto ženám se říkalo *bekyně*. I zde měla ústřední postavení Betlémská kaple, neboť v její blízkosti vytvořily takové sdružení ve zvláštním domě i ženy šlechtické (mezi nimi např. dcera Štítného Anežka).

věnoval podstatnou část své literární činnosti. Husem se začíná i rozvoj lidového zpěvu, který byl později tak významným činitelem v revolučním hnutí.

Hus byl však činný i na poli vědeckém; nejvýrazněji se to projevilo za diskusí o Viklefových theologických spisech. Zde nastalo po prvé třídění duchů, když roku 1403 Hus vystoupil na obranu 45 článků z Viklefových spisů, odsouzených pražskou kapitulou. Po jeho boku tehdy stáli universitní mistři Stanislav ze Znojma a Štěpán Pálec, kdežto na stanovisku protiviklefském stáli mistři němečtí, a ti svou většinou spor rozhodli. Spor o Viklefa byl zanesen až do Říma, kde papež Řehoř XII. odsoudil jeho spisy a obeslal Stanislava ze Znojma a Štěpána Pálce (20. dubna 1408). To znamenalo vítězství německé strany na universitě, které se projevilo na červnovém církevním sněmu (synodě) v Praze, kde bylo zapověděno kritizovat v českých kázáních život prelátů a bylo zapověděno zpívat v kostele zlidovělé písně mimo čtyři „staré“: Hospodine, pomiluj ny, Svatý Václave, Buoh všemohúcí, Jezu Kriste. Obojí bylo zřejmě namířeno proti Husovi a jeho stoupencům, zejména omezení zpěvu.

Situace se přiostrhovala ještě více v souvislosti se snahami odstranit papežské schisma, kdy se při řešení na universitě znova ostře střetli mistři čeští s německými. Král Václav IV. na popud francouzského dvora, který vyslal do Čech zvláštní poselství, ustoupil od Řehoře XII., a tím vypověděl poslušnost oběma papežům, ale arcibiskup, vysoká hierarchie a němečtí mistři zůstali při poslušnosti papeže římského, a tím se vlastně přidali k Václavovu odpůrci, proticísaři Ruprechtovi Falckému. Situaci rozřešil král vydáním Kutnohorského dekretu 18. ledna 1409, jímž odňal Němcům ve shodě s národnostními poměry většinu hlasů na universitě. Hus stál v těchto bojích důsledně na straně králově a proti vysoké hierarchii. Zde šlo o zásadní věc, totiž o poměr mezi státní a církevní mocí; Václav se pokoušel zjednat české státní mocí právo rozhodovat samostatně o věcech víry, a proto zakročil proti klatbě, kterou papež vyhlásil na Husa.

Královu přízeň však Hus brzo ztratil. Bojoval totiž proti odpustkům, jejichž prodejem chtěl papež Jan XXIII. získat finanční prostředky na křížovou válku proti svému odpůrci Řehořovi XII., a z jejichž prodeje měla užitek i pokladna královská. Hus ostře kritisoval odpustkovou bulu na universitě a papežský legát proto vyhlásil nad ním zostřenou klatbu a nad Prahou interdikt (zápověď církevních úkonů). Hus musel opustit Prahu a Betlém.

Tím ztratila Betlémská kaple svůj klíčový význam pro revoluční hnutí a těžisko propagandy se přesunulo na venkov. Hus za svého vyhnanství kázal venkovskému lidu, probouzel jej, a touto činností se přidružil k potulným lidovým kazatelům, kteří organizovali na venkově lidová shromáždění. Hus však nezapomínal ani na Pražany, a proto se stále více obracel k českému psanému slovu. Svými českými spisy působil nyní mezi lidem podobně, jako dříve působil spisy latinskými na fóru učeneckém.

Na podzim 1414 odešel Hus hájit své učení na církevní sněm do Kostnice, byl však jat, odsouzen, a 6. července 1415 zemřel na hranici. Husovo upálení byla dobře mířená rána, ale vývoj událostí nemohla zpomalit; spíš jej urychlila, neboť byla přijata jako výzva k boji.

Celá doba Husova působení byla vyplněna ideologickým bojem a byl to sám Hus, kdo stál v první linii. Ideologický boj se vedl především na poli odborném a probíhal jednak na universitě v podobě učeneckých disputací, jednak na veřejném fóru v podobě latinských traktátů. Na straně pokrokové v těchto sporech vynikli vedle Husa zejména Jeroným Pražský a Jakoubek ze Stříbra. Mistr JERONÝM († 1416), vzdělaný na zahraničních universitách, proslul jako obhájce Viklefova učení a skvělý polemik. Skládal i duchovní písně a satiry a byl vynikajícím řečníkem. Zemřel podobně jako Hus na hranici a byl později slaven spolu s Husem jako mučedník a světec. U Viklefa se také učil mistr JAKOUBEK ZE STŘÍBRA († 1429), který za Husova života hlásal velmi radikální názory. V traktátě *Sermo contra graduatos* (Řeč proti graduovaným, asi z roku 1412) odsuzoval např. nositele akademických titulů a zároveň universitní učenost, odtrženou od života.

Traktáty ovšem psali i mluvčí strany protivné a v průběhu ideologických bojů docházelo k třídění duchů, při kterém někteří mistři odpadli od reformní strany, např. STANISLAV ZE ZNOJMA a ŠTĚPÁN PÁLEČ, a to se zase neobešlo bez disputací, polemik a replik. Celkem však tato traktátová literatura zapadla; sloužila jen okamžité potřebě, a proto až na malé výjimky, k nimž patří především Husův spis *De ecclesia* (O církvi — 1413), nepřežila svou dobu.

V ideologickém boji se však sahalo i k jiným literárním zbráním, zejména k satíře a parodii. Představuje ji např. latinská protihusitská *viklefská mše*, která navazuje na starší tradici žakovských parodií, jako byla *Passio Pragensium Judaeorum* (Pašije pražských židů), líčící protižidovský pogrom parodistickou formou pašije, nebo *Passio raptorum de Šlapanic* (Pašije šlapanických lupičů), vyprávějící podobnou formou o tom, jak brněnští měšťané zneškodnili v Šlapanicích lupičskou tlupu.

Zájem o problémy, jimiž se zabývali učenci, přesáhl však rámeček tvorby latinské a pronikal i do literatury psané česky. Lid se zajímal o theologické otázky, a to je nejlepším dokladem toho, jak se rozšířilo vzdělání, jaký byl po něm hlad. Činnost Štítného nesla nyní své ovoce. Byla nutným předpokladem českých spisů HUSOVÝCH, ať mravoučných, k nimž patří zvláště *Dcerka* a *Postila*, nebo polemických a bojových, jako *O šesti bludiech* a *Knížky o svato-kupectví*.

Nezůstalo však jen při literatuře traktátového rázu. Lidové vrstvy cítily, že v soudobých ideologických sporech nejde o teoretické otázky odtržené od života, ale že se tyto otázky svými důsledky dotýkají nejvlastnějších lido-

vých zájmů, a proto se snažil i lid zasahovat svým způsobem do ideového vření. Problémy se tak přenášely z universitních síní do ulic a v souvislosti s tím vznikala pouliční časová píseň.

Z těchto skladeb jsou charakteristické např. popěvky o potupném spálení Viklefových knih, nařízeném na papežův rozkaz arcibiskupem. Zvláště kousavý byl popěvek *„Zajíc biskup Abeceda“*, vysmívající se arcibiskupovi proto, že dal spálit Viklefovy knihy, aniž věděl, co je v nich psáno. Pozdější doba vzala ironii tohoto popěvku doslova a vyvodila z něho, že arcibiskup neuměl číst. Píseň začínající slovy *„Musí býti ohlášeno“* je dochována v podobě psaného letáku. Podle toho se zdá, že časové písně byly rozšiřovány studentstvem. Posměšný a útočný zpěv doprovázel vlastně všechny události, které rozjítřovaly mysl lidu. Tak vznikly např. popěvky týkající se bojů o Betlémskou kapli (*„Němci sú zúfalí na Betlém běhali“*; *„Daj jim, bože, poznánie“*). Pro tyto popěvky bylo užito charakteristické formy pětiveršové sloky. Zřejmě byly skládány na společný nápěv.

Vedle popěvků vznikaly i delší skladby, jako *Píseň o kněžích svatokupcích* (*„Ke cti, k chvále napřed buožie“*), pranýřující kněžstvo za to, že si dává tučně platit za všechny náboženské úkony od křtu až po pohřeb. Podobným tónem je nesena i píseň *„Slyštež snažně, držiec vážně“*, kde neznámý skladatel lapidárně formuluje své stanovisko slovy *„Darmo máte, darmo dajte“*.

Hnutí nebylo omezeno jen na Prahu, ale zasahovalo též venkov a mezi Prahou a venkovem byla kulturní výměna. Přitom i Praha asimilovala písně vzniklé na venkově, jak dokazuje zlomkovitě dochovaná píseň o odpustcích *„Antikrista tupilí“*, složená v typických pětiveršových slokách. Jsou v ní narážky na události v boleslavském kraji. Této kulturní výměně napomáhalo nepochybně i Husovo vyhnanství, jeho činnost mezi lidem, která vyvolala spisy, jimiž se obracel ke svým posluchačům v době, kdy mu bylo znemožněno mluvit k nim přímo. Tak vznikly i jeho proslulé Knížky o svatokupectví.

Pouliční píseň znaly ovšem obě strany, stejně husité jako katolíci. Na katolické straně si vylévali protihusitskou nenávisť v latinských žalobách nejprve Němci, kteří se po Kutnohorském dekretu vystěhovali z Prahy a stýskali si na úpadek Prahy, že prý ji *„pokálela nešťastná husa“*. Motiv kontrastu někdejší a soudobé Prahy pak proniká i do žalobné písně české *„Znamenajte, všichni věrní Čechové“*. Jiným oblíbeným motivem časové písně katolické byly útoky na zbožné ženy žijící podle evangelijních ideálů a šířící nové myšlenky; patří k nim *píseň o Viklefici* (*„Stala se jest příhoda“*) a *píseň o bekyních* (*„Slyšte ještě, bratřie milí“*). Pro soudobé poměry je příznačné, že se husitské ženy pomlouvaly především z pohlavní nevázanosti. Výsměch byl motivován i tím, že se intelektuálnímu skladateli zdálo směšným, že žena dovede číst. Tak se vlastně parodovala husitská snaha po demokratisaci vzdělání.

Vedle výsměšných skladeb vznikaly na katolické straně i útočné satiry

vyzývající k fyzickému boji s husity. Latinská satira *Sermones ad Bohemos* (Řeči k Čechům) vyzývala krále, aby vyhubil viklefy, a podobný tón zazníval i ze skupiny českých písní, které podle Palackého souborně nazýváme *Žaloby na husity*. Jedna z nich, začínající slovy „Všichni poslušajte“, dovolává se Panny Marie a zemských patronů proti „husám“, jiná, „Slyšte, Čechové, coť se nyní děje“, vyzývá krále, aby husity vyhnal. Skladba „Slyštež všichni, poslušajte“, která je částečným ohlasem písně Všichni poslušajte, útočí na české pány, z nichž se někteří stali kacíři.

Před nové úkoly byla postavena literatura po Husově upálení. Zvláště bojová píseň nabývala stále většího významu souběžně s tím, jak se přirostřovala situace. Proto také reagovala bezprostředně na Husovo upálení. Písně *„Ó svolanie Konstanské“* a *„V naději boží mistr Hus Jan“*, odsuzující jednání koncilu a oslavující Husa jako mučedníka, držely se pak dlouhou dobu v kancionálech a působily i na vznik skladeb nových. Z latinských skladeb vzniklých v Praze k Husově počtě je důležitá píseň *„Pange, lingua, gloriosi proelium certaminis“* (Jazyku, vylič boj slavného střetnutí), napodobující svou formou i počátkem známý církevní hymnus. Když byl Hus později prohlášen pražskou universitou za svatého, vznikaly k jeho účtě další písně, české i latinské. Píseň *„Ó svolanie Konstanské“* se zpívala o Husově svátku v kostelích, a to i v latinské versi *„O quam per contrarium“* (Ó, jak nesprávně). Kromě toho brzy vznikla i kázání k oslavě Husovy památky.

Bohatá písňová tvorba doprovázela i mohutné lidové demonstrace a bouře, které následovaly po Husově smrti. Tak byl složen např. lidový veršovaný traktát *„Otázka nyní taková běží“* o přijímání pod obojí způsobou. Z něho vznikla píseň „Kristovoť jest ustavenie“, která má již účinný ráz. Útočnost pak sílí v písni *„Tvorce milý, zžel se tobě“*, v níž se hlásí rostoucí radikalismus v silném důraze kladeném na „sprostný kněžský řád“. Píseň doprovázela počínající boje, za nichž lid útočil na kláštery a fary a zabavoval důchody duchovní, a kdy také světští feudálové kořistili z církevního majetku. Heslem zápasu se stalo přijímání pod obojí způsobou, zavedené mistrem Jakoubkem ze Stříbra a schválené Husem z kostnického vězení. Tak se stal kalich symbolem celého revolučního hnutí. Jím bylo proklamováno vlastně osamostatnění české církve, neboť šlo o zásadní změnu v tradiční liturgii. Přijímání pod obojí bylo totiž revolučním činem i proto, že jím byla zrušena jedna z významných překrad mezi laiky a kněžími. Na této cestě nebylo však přijímání pod obojí způsobou pro laiky posledním slovem; další překrady mezi kněžími a laiky se postupně rušily pronikáním češtiny do bohoslužby a zjednodušováním obřadů u radikálního husitského křídla.

Tyto požadavky byly bráněny i teoreticky; při tom byl programově kladen důraz na demokratické prvky. To dosvědčuje např. husitský traktát

De cantu vulgari (O lidovém zpěvu), který zdůrazňuje, že je třeba zpřístupnit slovo boží i nevzdělaným lidem (*viris illiteratis*). Proti tomu požadavku se vášnivě obracela katolická strana, jak ukazují např. Žaloby na husity, vytýkající Praze, že si postavila do čela řemeslníky, nádeníky a příchozí z venkova, a žehrající na to, že se ruší v husitské praxi rozdíl mezi knězem a lidem.

V čele ideologického boje na husitské straně stála pražská universita. Zápasy nabývaly stále větší prudkosti a husitství přestávalo být záležitostí pouze českou. Mělo nejen veliký ohlas u Slováků činných v Čechách a na Moravě, jako byli JAN VAVŘINCŮV Z RAČIC, LUKÁŠ Z NOVÉHO MESTA NAD VÁHOM, MATĚJ ZE ZVOLENA, ale ideologický boj strhával i cizince. Tak se zúčastnili hnutí Němci Mikuláš a Petr z Drážďan a Angličan Petr Payne, zvaný Engliš. — MIKULÁŠ Z DRÁŽĐAN působil na soukromé škole založené německými mistry v domě u Černé růže na Příkopech a zúčastnil se latinskými spisy bojů na radikálním husitském křídle. Proslul též jako jeden z nejvášnivějších lidových kazatelů. Stál po boku Jana Želivského, s nímž po Husově smrti bojoval za Husův odkaz. PETR PAYNE, oxfordský mistr uprchlý z Anglie do Německa, uchytil se v Praze na téže škole, kde působil Mikuláš Drážďanský. Spolu s Jakoubkem usiloval o zavedení přijímání pod obojí způsobou a v několika traktátech hájil učení Viklefovo.

Z českých mistrů stál v popředí ideologického boje Husův nástupce v Betlémské kapli JAKOUBEK ZE STŘÍBRA, který mezi prvními oslavil kázáními nové mučedníky Husa a Jeronýma. V době prvních bouří stál na krajním křídle a byl velmi radikálních názorů; asi roku 1416 přeložil Viklefův spis *Dialog mezi Pravdou a Lží o chudobě kněžstva*, v němž Viklef dokazoval nutnost sekularisace církevního majetku, a tím ideologicky podporoval zábory církevního jmění. Asi v téže době složil traktát *Salvator noster* (Spasitel náš), hájící přijímání pod obojí způsobou, a dal jej napsat na zdi Betlémské kaple.

Traktát je znám také pod jménem *O duchovním a svátostném přijímání pod dvojí způsobou chleba a vína pro všechny křesťanský lid*. O něco později (asi roku 1419) dal napsat na zdi kaple ještě traktát *De communione parvulorum* (O přijímání malíčkových), hájící přijímání dětí. — Proslul i jako kazatel (jsou dochovány zbytky postily z roku 1416 a zejména dva mladší soubory, *Výklad na Zjevení sv. Jana a Epištoly nedělní*).

Jako obhájci Husových reforem vystupovali po Husově upálení i mistři Jan z Příbramě († 1448) a zvláště mistr PETR Z MLADOŇOVIC († 1451). Mladoňovic³ proslul jako autor spisu *Relatio de magistri Joannis Hus causa in concilio Constantiensi acta* (Zpráva o při mistra Jana Husa vedené na koncile kostnickém), v němž popsal kostnické události. Jeho dílo je cenné zvláště proto, že psal na základě vlastního poznání (doprovázel Husa do Kostnice jako sekretář Jana

³ Vyskytuje se také podoba Mladeňovic nebo Mladenovic.

z Chlumu). Poslední část této relace byla přeložena do češtiny, snad samým Mladoňovicem, a čtla se v husitských kostelích o Husově svátku při bohoslužbě jako evangelium; před ním se čítaly Husovy listy z vězení jako epištola.

Tato *Pašije mistra Jana Husi* byla pak tištěna roku 1495 jako přírůbek k českému Pasionálu a ještě několikrát později. Spolu s Pašijí se otiskovalo (už v Pasionále z roku 1495) také umučení Jeronýmovo, které zpracoval Mladoňovic česky podle své latinské *Narratio de M. Hieronymo Pragensi* (Vypravování o mistru Jeronýmovi Pražském). — Své práci o Husovi nedal Mladoňovic vlastně definitivní podobu, neboť na ní pracoval po celý život. Spis měl vliv na veškeré pozdější spisy o Husovi, např. na *Vypravování o smrti Husově* asi ze čtyřicátých let, do něhož už pronikla snaha po beletristickém podání, a na *Život, to jest Šlechetné obcování ctného svatého kněze Jana Husi*, sepsané před rokem 1480 od kněze Jiříka Heremity († 1521).

Přes počáteční radikalismus university je vidět v řadách vzdělavců od samého počátku odtržení od lidu, které způsobilo jejich ideologickou nepevnost. Někteří universitní mistři se stavěli proto k husitskému hnutí netečně — např. matematik Jan Šindel — a jiní přešli po prvním elánu do tábora reakce. Jakmile se za propuklé revoluce zmocnila vláda chudina, intelektuálové, odtržení od lidu, ucoupli před revoluční praxí, neboť se báli radikálních sociálních změn, které mohly poškodit jejich postavení. S lidovým hnutím nedovedli splynout, odcizili se mu, ideologicky ustrnuli a vyvíjeli se směrem od revoluce k reakci. Taková byla i další cesta Jakoubkova a Mladoňovicova.

O průběhu husitského revolučního hnutí pojednává Josef Macek v pracích *Husitské revoluční hnutí, 1952*, a *Tábor v husitském revolučním hnutí, I 1952, II 1955*; zejména v druhé práci je mnoho cenného materiálu i pro historii literární. Macek vydal také pro širší čtenářstvo ve výtahu nejdůležitější prameny a soudobá líčení dějin Tábora pod titulem *Ktož jsou boží bojovníci, 1951*; prameny latinské jsou zde otištěny v českém překladě. Velmi mnoho materiálu přináší také *FRB VIII, 1932*.

Literatura o Husovi je na str. 227.

Zachované traktáty Jeronýmovy vydal Jan Sedlák, *Studie a texty k náboženským dějinám českým II, 1915 a III, 1919*; tam i rozbor jeho názorů a učení.

Jakoubkovy traktáty *Salvator noster* a *De communione parvulorum* vydal latinsky i staročesky Bohumil Ryba, *Betlemské texty, 1951*; *Jakoubkův Výklad na Zjevení sv. Jana* vydal František Šimek, *Sbírka pramenů českého hnutí náboženského ve stol. XIV. a XV., I 1932, II 1933*; další traktáty Jakoubkovy vydal Jan Sedlák, *Studie a texty, I 1914, II 1915, III 1919*; tam i jejich rozbor; *Jakoubkova Betlemská kázání z roku 1416* vydal Karel Šita (s předmlouvou Bedřicha Spáčila) 1951. O *Jakoubkovi ze Stříbra* psal Vlastimil Kybal, *M. Matěj z Janova a M. Jakoubek ze Stříbra, ČČH 11, 1905*; F. M. Bartoš, *Literární činnost M. Jakoubka ze Stříbra, 1925* (tam i starší literatura); nověji František Borecký, *M. Jakoubek ze Stříbra, 1945*; F. M. Bartoš v díle *Světki a kacíři, 1949, str. 82—105* (tam další literatura); o *Jakoubkových názorech* píše Zdeněk Nejedlý, *Dějiny husitského zpěvu IV, 1955*.

Traktáty Stanislava ze Znojma a Štěpána Pálče vydával Jan Sedlák v *Hlídce 28, 1911, 29, 1912 a 30, 1913*, dále ve svých *Studiích a textech k náboženským dějinám českým II 1915, a III 1919*, i v přílohách ke spisu *Mistr Jan Hus, 1915*.

Parodistickou viklefskou mši otiskl Jan Loserth, Hus und Wiclif, Prag-Leipzig 1884; částečně Zdeněk Nejedlý v Dějinách husitského zpěvu III, 1955. — Passio Pragensium Judeorum vydal latinsky Václav Vladivoj Tomek, VKČSN 1877; český překlad v Jana Viličkovského Próze z doby Karla IV., 1938 a 1948, a ve Výboru ČSAV. — Passio raptorum de Šlapanic vydal (latinsky s českým překladem) František Šujan ve Sborníku historickém (vydával Antonín Rezek) 3, 1885 (Drobnosti historické XV).

České písně a popěvky husitské strany vydal Zdeněk Nejedlý, Dějiny husitského zpěvu III, 1955, a Jiří Daňhelka, Husitské písně, 1952; tam i rozbor. Píseň o odpustcích Antikrista tupili otiskl Josef Vítězslav Šimák ve spise Dějinné paměti okresu mnichovohradištského I, 1917, str. 133n.

Píseň o bekyních a Viklefcice jsou ve Viličkovského Staročeské lyrice, 1940. — Sermones ad Bohemos otiskl Fr. Palacký, Documenta Magistri Joannis Hus vitam ... illustrantia, 1869. — Žaloby na husity otiskl ve výběru Karel Jaromír Erben, Výbor II, 1868, odtud jednu z nich přetiskl Josef Macek, Ktož jsú boží bojovníci, 1951. — Husitské i katolické popěvky a písně české i latinské rozbírá Arnošt Kraus, Husitství v literatuře I, 1917, a F. M. Bartoš, Z politické literatury doby husitské, Sborník historický 5, 1957.

Traktát De cantu vulgari otiskl Zdeněk Nejedlý, Dějiny husitského zpěvu III, 1955.

Ohlas husitství u Slováků sleduje Albert Pražák, Dějiny slovenské literatury I, 1950, a Ján Mišianik v Dejinách staršej slovenskej literatury, 1958. Z monografických prací je důležitá předmluva ke knize Branislava Varsika, Slovenské listy a listiny z 15. a 16. storočia, Bratislava 1956. — Z drobnějších studií srov. Branislav Varsik, Husiti a reformácia na Slovensku do žilinskej synody, Sborník filosofické fakulty university Komenského 8, 1932; nově Peter Ratkoš, Husitské revolučné hnutie a Slovensko, Historický časopis 1, 1953; Ladislav Hoffmann, Ohlas husitského revolučného hnutia na Slovensku, Martin 1954; Josef Macek, Význam husitského revolučního hnutí pro slovenský lid (sborník O vzájomných vzťahoch Čechov a Slovákov, Bratislava 1956).

Postavu Slováků Lukáše z Nového Mesta nad Váhom objevil F. M. Bartoš, Táborský kněz Lukáš, ČČM 96, 1922. — O Matěji ze Zvolena psal F. M. Bartoš, Slovenský husita na Karlově universitě (v souboru Knihy a zápasy, 1948).

Nejdůležitější traktáty Mikuláše z Drážďan vydal Jan Sedlák, Studie a texty I, 1914, III, 1919. — Soupis spisů Petra Payna a Jana Příbrama (s uvedením literatury) podal F. M. Bartoš, Literární činnost M. Jana Rokycany, M. Jana Příbrama, M. Petra Payna, 1928. Několik traktátů Paynových a Příbramových vydal Jan Sedlák, Táborské traktáty eucharistické, 1918. O Mikuláši z Drážďan viz F. M. Bartoš, Do čtyř pražských artikulů, 1925, znovu 1940 (tam i výčet jeho spisů); Jan Sedlák, Mikuláš z Drážďan, Hlídka 31, 1914; o Petru a Mikuláši z Drážďan, též o Petru Paynovi viz F. M. Bartoš, Husitství a cizina, 1931 (tam i další literatura), a též, M. Petr Payne, diplomat husitské revoluce (s překladem Paynovy řeči k Zikmundovi v Bratislavě 1429), 1956.

Petra z Mladoňovic latinský spis Relatio de Magistri Joannis Hus causa in concilio Constantiensi acta vydal posledně Václav Novotný, FRB VIII, 1932; český překlad vydal (1917, bez data) Václav Flajšhans pod názvem Petr z Mladenovic, Zpráva o soudu a odsouzení M. J. Husi v Kostnici. Flajšhans vydal též soubor O mučednících českých knihy patery, 1917 (obsahuje Umučení M. J. Husi, Český protest, Umučení M. Jeronýma a Epištolu Poggiovu); tam i literatura. Nové vydání Mladoňovicovy Pašije M. Jana Husa a Pašije M. Jeronýma pořídila Milada Nedvědová, Hus a Jeronym v Kostnici, 1953. Literární činností Petra z Mladoňovic se zabýval František Procházka, O menších spisech Petra z Mladoňovic, Zprávy KČSN 1882, I. — Srov. též B. M. Rukoř, Pis'mo Podžo Bračiolini k Leonardo Aretinskému

irasskaz Mladenoviča kak istočniki ob Ieronime Pražskom, Učennyje zapiski Instituta Slavjanovedenija 3, Moskva 1951.

Vypravování o smrti Husově vydal Václav Novotný, FRB VIII, 1932; nově Milada Nedvědová, Hus a Jeronym v Kostnici, 1953. — Heremitův Život... Jana Husi vydal Václav Novotný, FRB VIII, 1932, nově František Kavka, Husitská revoluční tradice, 1953 (příloha 1), a Milada Nedvědová, Hus a Jeronym v Kostnici, 1953.

II

(Dvacátá a třicátá léta 15. století)

Mezníkem ve vývoji husitského hnutí byl rok 1419, kdy vypukla revoluce. Předpokladem jejího vzplanutí bylo soustředění revolučně naladěného lidu. To bylo poměrně snadné ve velkých městech zásluhou lidových kazatelů, jako byl v Praze Mikuláš z Drážďan a zejména Husův žák Jan Želivský nebo v Plzni Václav Koranda, obtížné však na venkově. Zde mu pomáhala chiliastická víra, že v nejbližší době sestoupí na zem Kristus a po zničení všech zlých ujme se sám vlády a nastolí tisíciletou spravedlivou říši. Tuto víru šířili zejména lidoví kazatelé, kteří soustřeďovali od jara 1419 lid poutěmi na hory a do pěti měst.

Pouti na hory a do pěti měst byly motivovány Písmem (Matouš 24, 16: „Tehdáž ti, kteříž by byli v Judstvu, nechť utekou na hory“; Marek 13, 14: „Když pak užíte ohavnost zpusťování . . . tehdáž ti, kdož by v Židovstvu byli, ať utekou na hory“) a současnými proroctvími, podle nichž za všeobecné zkázy budou zachráněna jen města Plzeň, Žatec, Louny, Klattovy a Slaný (k nim býval někdy připočítáván i Písek). Nejdůležitější z těchto měst byla Plzeň, nazývaná v chiliastických výzvách „městem slunce“, ale již v březnu 1420 se stala hlavou katolické reakce v západních Čechách a její význam zdědil Tábor.

Revoluce vzplanula 30. července 1419 v Praze, kde se chudina zmocnila vlády na Novém Městě. Brzo poté zemřel král Václav IV. (16. srpna) a nástupnická otázka ještě zkomplikovala situaci. Václavův bratr Zikmund chtěl násilím zavést starý pořádek, nemohl se však ujmout vlády pro soustředěný odpor, v jehož čele stanula Praha. Již v listopadu se však zmocnila v Praze vedení panská jednota a těžiisko revolučních sil se přesunulo do nově založeného Tábora, kde se budovala velká lidová armáda. Ta se spojila po vyhlášení křížové výpravy s pražany a revoluční boj husitů se stal vlasteneckým bojem za záchranu rodné země proti mezinárodní reakci představované křížáky. V Praze, obležené statisícovou křížáckou armádou, se kterou přitáhl Zikmund, se shodli táboři s pražany na společném programu, tak řečených čtyřech pražských artikulích, a v bitvě na Vítkově 14. července 1420 zvítězila nad křížáky husitská vojska vedená Žižkou.

Při prvním vzplanutí revolučních bojů stala se hegemonek revoluce chudina. Chudina však byla v této době ještě příliš slabá a třídně nevyhraněná, a

proto byla v dalším průběhu revolučního hnutí zatlačována, až se dalšího vedení revoluce zmocnila měšťanská oposice. Husité pak dobývali skvělých vítězství pod vedením Žižkovým († 1424) a po něm pod Prokopem Holým. Vedle boje s křižáky probíhaly boje i s domácí kontrarevolucí a napětí bylo i mezi husitským křídlem mírnějším a radikálnějším, v dobách ohrožení země se však vždy táboři sešli s pražany pod společným heslem obrany vlasti. Když ztroskotala poslední kruciáta slavným husitským vítězstvím u Domažlic (1431), nastal obrat v poměru mezinárodní reakce k husitům a reakce se pokoušela rozložit husitský tábor zevnitř.

To se podařilo, neboť revoluční vlna opadala souběžně s tím, jak se jednotlivé vrstvy nasycovaly sekularisací církevního jmění a majetkem po německém patriciátu, a proto ztrácely na dalším boji zájem. Jako první odpadali hned na počátku revolučního hnutí páni obohacení církevními statky a spojovali se s katolíky v panskou jednotu. Později však odpadli i měšťané a zemané. Odliv revolučnosti podporovalo i to, že se v průběhu bojů stupňovaly hospodářské potíže vyvolané válečnými událostmi a ještě znásobené neúrodou. Bohaté měšťanstvo, nasycené zábory církevního jmění a majetku po vypuzených Němcích, bylo proto ochotno k spojení s reakcí a také polní vojska byla vysílána dlouholetými boji doma i dalekými „spanilými jízdami“ za hranice (Balt, Rakousko, Slezsko, Slovensko). Za této situace byl svolán basilejský koncil (1431), na němž se měli husité dohodnout s římskou církví. Koncil zaměřil všechno své úsilí na roztržení husitské jednoty. Stoupenci důsledné revoluční linie byli v bratrovražedném boji poraženi koalicí kališnické šlechty a bohatého měšťanstva s katolíky v bitvě u Lipan 30. května 1434; vůdce polních vojsk Prokop Holý padl v boji. Pak byly rychle uznány okleštěné (a matně formulované) čtyři artikuly pražské — tak zvaná kompakтата — a roku 1436 uveden jako král císař Zikmund, když slíbil kompakтата dodržovat. Táborští měšťané nepodepsali sice kompakтата, ale 18. listopadu 1436 dojednali smíření se Zikmundem a tím zradili revoluci; zbytky revolučních sil pak byly rychle zlikvidovány. Poslední útočiště našly na Sióně, hradě Roháče z Dubé. Toho bylo dobyto počátkem září 1437. Jiné zbytky husitských vojsk se rozplynuly jako žoldněři v cizích službách.

*

Tento dramatický vývoj doprovázela bohatá agitační literatura polemická a řečnická. Snažila se přímo působit na běh událostí a zasahovat do něho, ale nás dnes zajímá i jako citlivý seismograf, který zachytil všechny výkyvy a otřesy.

Tak se v literární tvorbě výrazně projevilo např. odpadávání jednotlivců i skupin od revoluce. Jediní z utrakvistického tábora, kteří byli odtrženi

od lidu, vyvíjeli se po rozpoutání revolučního vření doprava a zapírali svůj někdejší radikalismus. K nim patřil především JAN Z PŘÍBRAMĚ, který dokonce napsal protitáborský pamflet *Život kněží táborských* (1429). Na druhé straně však literatura svědčí o tom, že radikálové měli výrazné a ohnivé obránce. Ti byli ve stálém styku s lidem, ale jejich obrany byly určeny především učenému světu, a proto v nich užívali latiny, jako na příklad táborský MIKULÁŠ BISKUPEC Z PELHŘIMOVA († asi 1459), autor latinsky psané *Táborské apologie*¹.

To však neznamená, že by ideologové radikálního křídla zanedbávali lid. Obraceli se k němu ovšem jinými slovesnými formami, především živým slovem. Přímo k chudině promlouvali a udržovali ji v revolučním varu lidová kazatelé, jako VÁCLAV KORANDA, MARTIN HÚSKA řečený Loquis, PETR KÁNIŠ a spoluzakladatel Tábora JAN ČAPEK, známý též jako skladatel písní. Pražskou chudinu aktivisoval zejména JAN ŽELIVSKÝ († 1422), o jehož kázáních si můžeme udělat představu podle dvou latinských postil (u jedné z nich je však Želivského autorství sporné). Významné postavení v ideologickém boji měli také kazatelé a organisátoři pouličních průvodů MIKULÁŠ a PETR DRÁŽĎANSKÝ a JAN ROKYCANA, jehož hlavní činnost však spadá až do doby po Lipanech.

Bohatá literatura doprovázející období revolučních bojů jeví se sice dnešnímu čtenáři nejednou jako neplodné diskutování o abstraktních problémech, ve své době však zasahovala hluboko do života. Pod náboženskou formou se v ní řešily ožehavé otázky sociální a politické, neboť náboženské spory byly podloženy v podstatě třídně. Tak byla tato traktátová literatura těsně spjata s pulsem dne a stávala se doprovodem revolučních událostí, na něž se snažila svým způsobem působit.

Už proto, že se boje zúčastnilo několik stran, odrážely se v literatuře psané příslušníky husitského tábora různé proudy a ideové odstíny, a to se projevvalo též ve způsobu literárního zpracování. Avšak přesto, že se v literární tvorbě samých husitů křížily a prostupovaly zájmy několika různých skupin, je možno provést abstrakci a nalézt společného jmenovatele. Pro jádro husitské tvorby je charakteristická lidovost, těsné sepětí s potřebami zápasu (aktualnost) a vlastenectví. Zvláště vlastenectví se stávalo často tmelem a dovedlo překlenout rozpory mezi jednotlivými husitskými skupinami. Husova pře a jeho odsouzení koncilem totiž těžce ranily nejen revolučně naladěný lid, ale byly pokládány i příslušníky české a moravské šlechty za pohanění celého českého státu. Zesilující se vlastenectví je patrné i z útvarů skládaných latinsky, jak ukazuje hymnus *Ammonitio baccalaureandi* (Napomenutí příštího bakaláře).

Husitské vlastenectví je však vyššího stupně, než jaký představovalo vlastenectví na počátku 14. století, ztělesněné v Alexandreidě a v Dalimilově kronice.

¹ Byla tištěna v 16. a v 17. století s titulem *Confessio Thaboritarum* (Táborská konfese).

Husitství bylo hnutí masové a celonárodní, a proto také husitské vlastenectví muselo mít jiný ráz než vlastenectví feudální. Nositelem vlastenecké hrdosti přestala být feudální třída, ale stalo se jím měšťanstvo a lid. To se ovšem výrazně projevilo i v literatuře. Vlastenectví se stalo vrcholnou hodnotou, a proto se ho nedovolávali jen husité, ale i protihusitské skladby psané z katolických posic poukazovaly na to, že kacířští husité dělají hanbu dobrému českému jménu. Tím vlastně splývala otázka pravověrnosti s otázkou vlasteneckou.

Z hlediska své doby je to pochopitelné, neboť náboženství stálo nejvýše v systému všech hodnot. Proto také středověk chápal pojem kacířství jako postavení nejen mimo zákon, ale vlastně i mimo civilisaci. Obvinění z kacířství bylo Čechům „zradou lidu českého“. Není tedy divu, že husité tak vášnivě hájili svou pravověrnost a dokazovali, že skutečnými kacíři jsou katolíci.

Tímto zdůrazněním pravověrnosti násobili husité význam svého boje. V jejich očích nešlo jen o boj za český stát a o vlastní fyzickou existenci, ale svůj boj povyšovali na zápas o boha. Tím, že jim víra splývala s národností, pozdvihovali zároveň národnost na nejvyšší místo v systému hodnot. Vítězství nad nepřátelskou přesilou ještě více utužovala toto jejich pojetí, neboť v nich vzbuzovala přesvědčení, že jejich vítězství způsobil sám bůh, a tím potvrdil jejich pravdu.

Rozčlenění husitské koalice na různé strany mělo příčiny sociální: pražané byli představiteli měšťanstva, kdežto táboři reprezentovali radikální venkov. S tím souviselo i různé sociální zakotvení jednotlivých děl, které se projevilo v jejich různém poměru k literární tradici. Díla určená náročnějšímu vzdělanějšímu publiku pochopitelně těžila po výrazové stránce převážně z tradice té části literatury 14. století, která byla spjata s kulturou feudálního světa, kdežto díla určená radikální chudíně navazovala na tradici literárních památek, jež se obracely k světu měšťanskému a k lidu. Proto také husitská díla určená vzdělanějšímu publiku patří převážně k poesii recitační, kdežto k chudíně se obracela v první řadě píseň, která se mohla rychle šířit. Ta se pak stala nositelkou dalšího vývoje souběžně s tím, jak rostla účast chudiny na kulturním životě a vtiskovala mu svou pečeť.

Tuto rostoucí účast chudiny na kulturním životě výstižně, byť nenávislně, vystihly Žaloby na husity, které vyčítají s hořkostí, že husité „načiniliť sú kazatelov z ševcov, z krajčieřov i z knapov...“.

Nejvíce souvisely s tradicí forem náročné literatury tři básně zapsané v tak řečeném Budyšínském rukopise — *Žaloba Koruny české*, *Porok Koruny české* a *Hádání Prahy s Kutnou Horou*. Složil je všechny nepochybně též básník, universitní odchovanec, v době rozhodných bojů o Prahu roku 1420. Svědčí o vysoké básnické kultuře a projevuje se v nich postoj vzdělance strženého revoluční chudinou do boje proti Zikmundovým křižákům a posilovaného dalimilovským vlas-

tenectvím. Básně měly nepochybně mobilizační poslání a jejich vybroušená forma poukazuje k tomu, že byly určeny publiku odchovanému náročnou literaturou 14. století. O náročnosti uvedených skladeb svědčí i to, že látka Žaloby a Poroku byla zpracována původně latinsky prózou a z této předlohy dvakrát česky, nejdříve v podobě prozaické a pak veršované. Původně (v latinské verzi) se tedy obracely výlučně ke vzdělcům, a to především v cizině, ale pak byly zpracovány i pro širší publikum domácích. Jsou to vášnivé invectivy, které měly zapálit posluchačstvo a strhnout je k boji. Nejvýše se vzepjalo umění básníkovo v Hádání Prahy s Kutnou Horou, kde jsou v alegorické formě soudního sporu obhajovány revoluční novoty proti námitkám reakce.

Podobně tkvěla v tradici náročné literatury husitská tvorba latinská, neboť se obracela výlučně ke vzdělcům a k mezinárodnímu publiku. Na stejné pozici jako básně Budyšínského rukopisu stojí nejvýznamnější dílo této tvorby, *Carmen insignis Coronae Bohemiae* (Báseň vznešené koruny české) od Vavřince z Březové², oslavující vítězství u Domažlic, kde husité obrátili na útěk křížáckou armádu i s kardinálem Juliánem Cesarinim, a tím přinutit mezinárodní reakci k jednání na basilejském koncilu. Je to dokonalé básnické dílo uchvacující nejen nadšeným vlastenectvím, ale i břitkou ironií a vyznívající touhou po věčném míru. Podstata vlasteneckého a obranného rázu husitských válek je zde odhalena příslušníkem pravého křídla husitství, který je stržen nadšením podobně, jako jím byl stržen před desítiletím autor skladeb Budyšínského rukopisu. Vavřinec z Březové však ve svém postoji kolísal. Pokud stál blízko revolučního lidu, byl stržen jeho nadšením; když se mu oddaloval, dostával se na ostře protitáborské stanovisko pražanů. Pro tento postoj je zvláště příznačná jeho latinsky psaná a patrně nedokončená *kronika* (Chronicon, obyčejně nazývaná Kronika husitská), zachycující události z let 1414—1421. Kolem roku 1500 byla přeložena do češtiny.

Nadšení, které prostupuje Vavřincovu latinskou Píseň o vítězství u Domažlic (tak nazval její české znění novodobý překladatel J. B. Čapek), je dokladem toho, jak se Češi dovedli v rozhodných chvílích spojit a jak vyrůstalo v revolučních bojích vlastenectví schopné překonat ideologické rozpory mezi jednotlivými husitskými stranami. Vavřincův postoj také ukazuje, jak se za husitství formoval pocit národní sounáležitosti a národního celku a jak se uplatňovala souhra sil dostředivých a odstředivých. Síly dostředivé se vždy uplatňovaly v okamžicích ohrožení, kdy nápor nepřátel přímo volal po koncentraci sil.

Hádání Prahy s Kutnou Horou má na katolické straně protějšek ve veršova-

² VAVŘINEC Z BŘEZOVÉ (1370—asi 1437) byl plodný spisovatel. Universitně vzdělán (dosáhl gradu mistra svobodných umění) vstoupil do služby v kanceláři Václava IV. a pro dvorské prostředí přeložil z němčiny Mandevillův cestopis (srov. str. 138), Knihy snového vykládání a začal skládat Kroniku světa, kterou však nedokončil. Později byl písařem Nového Města Pražského a jako bohatý měšťan se stal mluvčím pravého křídla husitského.

ném disputu nazvaném Palackým *Václav, Havel a Tábor čili Rozmlouvání o Čechách roku 1424*. Skladba se obrací proti radikálnímu táborství, jemuž připisuje vinu za všechny válečné bědy, jimiž trpí české země. Na rozdíl od uvedených skladeb Budyšínského rukopisu, napsaných důsledně osmislabičným veršem, je tato báseň složena veršem bezrozměrným, který se pak stal typickým pro mluvní poesii husitského období. Podobně jako básně husitské zdůrazňuje i tato skladba vlastenectví a argumentuje důkazy z bible. Za zmínku stojí i básníkově umění charakterisační.

Navazování na tradici náročné literatury v básních Budyšínského rukopisu spočívalo ve využití tradiční formy, které bylo použito pro nové, aktuální téma. Máme však i doklad, že se aktualizovalo celé tradiční téma. Je to rozsáhlé veršované *Rozmlouvání člověka se Smrtí*, pojaté novotářsky a aktuálně tím, že autor jako mluvčí chudiny a z její posice útočí na kněze, papeže a mnichy. Skladatel mluvě ústy Smrti staví se posměšně k bohatci, který by chtěl, aby Smrt šetřila bohatých. Bohatí však marně hájí své tvrze, neboť je „Žižka bojovník obojí“. Tak se stává vlastně smrt obrazem Žižky a symbolem zániku starých privilegovaných vrstev. Skladba, složená nejspíše na počátku válek, těšila se značné oblibě ještě v 16. století, kdy byla dvakrát tištěna.

Naproti tomuto křídlu, těžícímu z tradice forem a námětů náročné literatury, novou vývojovou cestu otvírala píseň, která byla doménou především lidových představitelů husitství. Nejlepší obraz o ní nám podává tak zvaný *Jistebnický kancionál* asi z dvacátých let, obsahující soubor kališnické liturgie (skoro úplně české) a především lidové duchovní písně. Tyto písně tvoří širokou škálu od písně zpracovávající dogmatické otázky až po píseň válečnou (*„Ktož jsú boží bojovníci“*; *„Povstaň, povstaň, veliké město Pražské“*) a děkovnou píseň za vítězství. Právě ve válečné písni pathos celého revolučního hnutí vrcholí, neboť je v ní lapidárně vyjádřeno posvěcení spravedlivého boje, který se stal v očích husity bojem božím, a odhodlání dovést spravedlivý boj bez ohledu na oběti až k vítěznému konci.

Ani v době, kdy vítězné husitské revoluční hnutí srazilo reakci na kolena, reakce se nevzdala literárního boje a používala k němu oblíbené tehdy formy — písně. Přestala však být rovnocenným partnerem, a proto sršela bezmocnou nenávistí a záští. Hlavně bojovala parodií a satirou. Parodována byla např. Čapkova píseň o Desateru ve skladbě *„Nuž, vy ševci viery pravé“*. Na jinou notu hrály trpké žaloby. K uvedeným již Žalobám na husity přidružila se skladba *„Když Lev umřel pravú túhu“*, složená asi na jaře 1420 v Praze. Končí výzvou, aby po smrti lva (tj. Václava IV.) brzo přiletěl orel (tj. Zikmund).

Po formální stránce se nelišila katolická píseň celkem od písně husitské; pro agitaci bylo třeba používat na obou stranách podobných prostředků. Intelektuálové ovšem používali latiny; třeboňští kněží ve vyhnanství např. složili báseň *„Turbavistis heu nimis“* (Příliš jste, běda, pomátli). Máme doloženu

i protihusitskou píseň složenou paralelně latinsky a česky, „*Gaude, mater ecclesiae*“ — „*Již se raduj, církev svatá*“, s refrémem „Běda tobě, Hus“.

Tato písňová tvorba, stejně husitská jako protihusitská, je skoro úplně anonymní, autory známe jen výjimečně; v Jistebnickém kancionále jsou např. některé písně připsány Husovi a Čapkovi.

Vedle časových písní zaměřených k náboženskému životu vznikaly i politické písně oslavné a agitační. K nim patří tak zvaná *píseň o bitvě před Ústím*, začínající slovy „Slušíť Čechuom zpomínati“. Je to oslava panských účastníků bitvy svedené 16. června 1426 pod vedením Prokopa Holého. Bitva představovala národní vítězství, neboť křižácká přesila zde byla poražena spojenými silami celého husitského bloku, od chudiny až po šlechtu; účast lidových vojsk však není v písni doceněna, skladba se obrací k panstvu. Jiné zbarvení a poslání měla *píseň o zajetí Žikmunda Korybutoviče* („Z dobrého jména Čechové“), složená stoupencem pravice stranicím Korybutovičovi, který byl na čas uznáván za správce země, ale pro snahy navázat přímé jednání s papežem byl roku 1427 levým křídlem pražského měšťanstva uvězněn.

Zvláštní odvětví literární tvorby tvořily propagační listy a manifesty, jako *Výzva poutníků na Bzí hoře* ke všem Čechům, aby se zúčastnili pouti na hory, *Výzva pražanů* o pomoc z roku 1420, *Žižkovy listy*, *listy Prokopa Holého* a jiné. K tomuto literárnímu druhu patří i *Žižkův vojenský řád*. Z hlediska slovesného umění znamenají tyto památky daleko více než pouhé dokumenty, neboť mezi nimi najdeme dokonalé ukázky propagační prózy zvedající se k pathosu přímo básnickému a projevující nespornou literární kulturu.

Husitská propaganda se však neomezovala jen na domácí půdu, ale zasahovala i za hranice. Už z roku 1416 máme německé zprávy, že se prý rozcházelí do sousedních zemí husitští kazatelé. Z literárních památek dokládají toto propagační úsilí *táborské manifesty*, jimiž se táboři obraceli k Evropě, aby propagovali své učení (1430 a 1431). Dostaly se až do Barcelony, Paříže a Cambridge.

Značná pozornost byla věnována i historickým skládáním. Byla psána příslušníky obou stran, husitské i katolické, a promlouvá v nich vesměs vášnivé zaujetí. Proto vyznívají agitačně a je k nim často plynulý přechod od skladeb satirických. Tak např. veršování *Zbarvení mnichové* je v podstatě nenávistná satira namířená proti dvěma mnichům, kteří v Soběslavi přešli k husitům. Byla složena nejspíše v některém katolickém klášteře na začátku revolučních událostí. Blíže k historickému vyprávění mají básně *Počátkové husitství*, *O sektě táborské* a *O naháčích*, které jsou rovněž zaměřeny ostře protihusitsky. Je pro ně charakteristická snaha navázat na formu Dalimilovy kroniky. S protihusitskou tendencí byla též složena nějaká veršovaná kronika, z níž jsou dochovány jen dva zlomky o událostech let 1419 a 1420. Umělecky se tyto tak řečené *Úlomky rýmované kroniky české* přimykají k osmislabičnému epickému verši 14. století.

Myšlení a cítění husitské strany bylo nejlépe vyjádřeno v lidových dějepiseckých záznamech *Vypravování kněze Viléma o smrti Jana Želivského* a *Kronika velmi pěkná o Janu Žižkovi, čeledínu krále Václava*. Jsou psány prózou, bez literárních ambicí, ale právě v tom je jejich největší hodnota. Ještě dnes zaujmou svou prostotou, upřímností a výrazovou jadrností. *Vypravování o Žižkovi* (vzniklé asi v třicátých letech) bylo dlouho v oběhu; ještě v 16. století vyšlo asi dvakrát tiskem.

Bez většího literárního významu jsou drobné kroniky psané latinsky, *Třeboňská*, *Pražské university* a *Starého pražského kolegiáta*. Literární ambice ani význam nemají také zápisky vojáka v Zikmundovu vojsku BARTOŠKA z DRAHENIC o létech 1419 až 1443 a latinský deník VAVŘENCE z REICHENBACHU, tajemníka a písaře Prokopa Holého na koncilu basilejském, později spoluvězně Mikuláše Biskupce.

Toto dějepisectví bylo vesměs zaměřeno k přítomnosti a podobně jako časová píseň kladlo si v první řadě cíle politické. Autorům nešlo o dějiny Čech, ale o dějiny své doby, a proto psali s vášní, láskou i žlučí. Tento postoj je zvláště patrný v *Krátkém sebrání z kronik českých k výstraze věrných Čechův*, které bylo nejspíše složeno jako agitační pamflet před volbou Zikmundova zetě Němce Albrechta roku 1437, a ve falsu *Práva soběslavská*, sepsaném asi okolo roku 1435, ale hlásícím se domněle do 12. století. Obě památky jsou prostoupeny vášnivým vlastenectvím a nenávisť k Němcům.

Krátké sebrání je sestaveno z úryvků z české literatury 14. století, zejména z Dalimilovy kroniky. Jejich účelem bylo postavit soudobým Čechům před oči německé nebezpečí. K Sebrání je připojena latinská smyšlená listina, v níž prý Alexandr Veliký odevzdal Slovanům na věčné časy všechny krajiny od půlnoci až do Itálie (*Zápis Alexandra Velikého slovanskému jazyku a českému*). Toto falsum je dokladem slovanského vědomí, které ožívalo za husitství spolu s českým vlastenectvím. Bylo podporováno zápasem Poláků s řádem Německých rytířů (bojů se zúčastnili na polské straně i čeští žoldnéři) a polskou kandidaturou Vladislava Varnenčíka po Zikmundově smrti.

Za bojů neutuchl ani vědecký ruch. Universita neupadla vydáním Kutnohorského dekretu, po němž následoval odchod většiny německých mistrů z Prahy, a i v době válečné se na ní pěstovaly vědecké obory, zvláště lékařství, které pěstovali mistři ALBÍK z UNIČOVA († 1427), JAN ŠINDEL (1357—1443) a KŘIŠŤAN z PRACHATIC († 1439), autor česky psaných lékařských knih³. Ve středu zájmu však pochopitelně stála theologie. O vysoké úrovni vzdělanosti šířící se mezi lidem svědčí zájem o českou *bibli*, projevující se nebývale velkým počtem dochovaných rukopisů.

³ Lékařská literatura v českém jazyce byla v tomto období značně rozvitá, ale zaměřovala se hlavně k praxi a opírala se většinou o cizí poznatky a zkušenosti, byla hlavně kompilační a překladová. Z těchto překladů svým vědeckým zaměřením k chirurgii zaslouží si pozornosti dvoje *Ranné lékařství*: jedno je překlad spisu arabského učenca RHAZESA († 940), druhé italského lékaře GUILIELMA SALICETTIHO († 1276).

Po Leskovecké bibli z osmdesátých let 14. století, o které už byla řeč, je důležitá bible *Zmrzlíkovská* (1411—1416), *Olomoucká* (1417) a *Boskovská* (počátek třicátých let). Výtvarně vyniká zejména zmíněná už *Padeřovská* bible. Vedle úplných biblí jsou dochovány též samostatné rukopisy Starého i Nového zákona, které mohly být původně součástmi celých biblí, žaltáře a evangelistáře.

Bilance tohoto období tedy není nikterak chudá, neboť vznikla díla zcela nového typu proti středověku. Po umělecké stránce je patrna značná diference: máme díla latinská i česká, díla hlásící se k dědictví literatury 14. století (básně Budyšínského rukopisu) i díla novátorská, jako byly zejména písně. Pro další literární vývoj byla nejdůležitější právě husitská píseň, neboť založila bohatou tradici písně bojové i kancionálové, jež se udržuje až na práh obrození.

Příbramův *Život kněží tábořských* vydal ve výtahu Karel Jaromír Erben, *Výbor II*, 1868, nově téměř celý Josef Macek, *Ktož jsú boží bojovníci*, 1951.—Literaturu o Biskupcovi viz dále na str. 267.

Traktáty Martina Húsky a Jana Čapka vydal Jan Sedlák, *Táborské traktáty eucharistické*, 1918; tam i rozbor. Húskův list Táborským z *Kroniky Vavřince z Březové* otiskl v českém překladě Josef Macek, *Ktož jsú boží bojovníci*, 1951.—Kánišovo *Vyznání víry* otiskl Antonín Frinta v *Jihočeském sborníku historickém* 1, 1928 (s připojenou studií F. M. Bartoše).—O lidových kazatelích viz Josef Macek, *Tábor v husitském revolučním hnutí I—II*, 1952 a 1955 (podle rejstříku); o Janu Čapkovi psal F. M. Bartoš, *Kněz Jan Čapek* (v souboru *Bojovníci a mučedníci*, 1939), a nově též, *Z politické literatury doby husitské*, část 2 (*Kněz Jan Čapek*), *Sborník historický* 5, 1957.

Latinská kázání Jana Želivského vydal Amedeo Molnár, *Dochovaná kázání Jana Želivského z r. 1419*, I, 1953; též přeložil a vydal i výbor z jeho kázání pod názvem *Výzva Jana Želivského*, 1954.—Postavou Želivského se zabývala Božena Aušteká, *Jan Želivský jako politik*, 1925; dále F. M. Bartoš, *Pád Želivského*, *Jihočeský sborník historický* 21, 1952; Evžen Stein, *Želivský jako náboženská osobnost*, VKČSN 1947. O učení a názorech Želivského viz též Zdeněk Nejedlý, *Dějiny husitského zpěvu*, V, 1955.

Hymnus Ammonitio baccalaureandi otiskl Konstantin Höfler, *Geschichtsschreiber der hussitischen Bewegung in Böhmen II*, Wien 1865.

O skladbách zapsaných v Budyšínském rukopise viz na str. 237.

Carmen insignis coronae Bohemiae vydal Jaroslav Goll, *FRB V*, 1893 (tamtéž i pojednání o autoru); nově Karel Hrdina a Bohumil Ryba pod titulem *Vavřinec z Březové*, *Píseň o vítězství u Domažlic*, 1951, s paralelním novočeským přebásněním J. B. Čapka.

Husitskou kroniku (*Chronicon*) *Vavřince z Březové* vydal latinsky spolu se staročeským překladem Jaroslav Goll, *FRB V*, 1893; v novočeském překladě (s úvodem Josefa Macka) František Heřmanský, 1954; hojně ukázky (podle vydání ve *FRB V*) otiskl Josef Macek, *Ktož jsú boží bojovníci*, 1951 (podle seznamu ukázek). O *Vavřinci z Březové* viz Rudolf Urbánek, *Satirická skládání Budyšínského rukopisu M. Vavřince z Březové z r. 1420 v rámci ostatní jeho činnosti literární*, VKČSN 1951. Nově píše o *Vavřinci z Březové* F. M. Bartoš, *Z politické literatury doby husitské*, část 3 (*Vavřinec z Březové*), *Sborník historický* 5, 1957.

Skladbu Václav, Havel a Tábor vydal ve výtahu Karel Jaromír Erben, Výbor II, 1868; podle tohoto vydání zkráceně otiskl Josef Macek, Ktož jsú boží bojovníci, 1951.

Rozmlouvání člověka se Smrtí vydal Stefan Vrtel-Wierczyński, Staroczeski dialog moralizující z počátku wieku XVI-go, Sborník filologický 9, 1931.

Literaturu o Jistebnickém kancionále viz na str. 251. — O časových písních českých i latinských viz na str. 204.

Výzvu poutníků na Bzí hoře vydal František Palacký, Archiv český III, 1844; nově otiskl Josef Macek, Ktož jsú boží bojovníci, 1951. — Výzvu Pražanů z roku 1420 vydal Palacký rovněž v AČ III, 1844.

Žižkovy listy vydali nově Anna Císařová-Kolářová a Jiří Daňhelka, Listy dvou Janů, 1949. — Žižkův vojenský řád spolu s listy vydal František Svejkovský, Staročeské vojenské řády (s úvodem Jana Durdíka), 1952. — Z rozsáhlé literatury o Žižkovi uvádíme: Hugo Toman, Literní památky, duch a povaha Žižkova, VKČSN 1893; Žižkův sborník (vyšel pod redakcí Rudolfa Urbánka), 1924; dále (pouze pro snesený materiál) dílo Josefa Pekaře Žižka a jeho doba I—IV, 1927—1935, a Kamila Krofty Žižka a husitská revoluce, 1937.

Listy Prokopa Holého vydal František Palacký, Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Hussitenkrieges in den Jahren 1419—1436, II, 1873; dále F. M. Bartoš v Jihočeském sborníku historickém 7, 1934; Rudolf Urbánek, Lipany a konec polních vojsk, 1934; některé listy Prokopovy nově otiskl Josef Macek, Ktož jsú boží bojovníci, 1951; tam i úryvek řeči Prokopovy na pražském sněmu roku 1433. — O Prokopovi psal Josef Macek, Prokop Veliký, 1953; srov. též F. M. Bartoš, Prokop Holý (v souboru Světci a kacíři, 1949); v obou pracích i další literatura.

O tábořských manifestech psali: Jaroslav Prokeš, Tábořské manifesty z r. 1430 a 1431, ČMM 52, 1928 (tam i řada latinských ukázek); Josef Pekař, Český manifest křesťanstvu z listopadu 1431, ČČH 34, 1928; F. M. Bartoš, Tábořský manifest z r. 1430, jeho texty a ohlas, ČČM 102, 1928; týž, Tábořský manifest z r. 1430, Jihočeský sborník historický 3, 1930. Tábořský manifest z roku 1431 přeložil a vydal jako celek Adolf Kadlec v Jihočeském sborníku historickém 3, 1930; odtud jej znovu otiskl Josef Macek, Ktož jsú boží bojovníci, 1951.

Skladby Počátkové husitství, O sektě tábořské, O naháčích vydal František Palacký, Staří letopisové čeští, 1829; nově Jaroslav Charvát, Dílo Františka Palackého II, 1941; Počátkové husitství též v Erbenově Výboru II, 1868. — Úlomky rýmované kroniky české byly vydány v Erbenově Výboru II, 1868; ukázkou otiskl též Josef Macek, Ktož jsú boží bojovníci, 1951.

Vypravování kněze Viléma o smrti kněze Jana ze Želiva rovněž ve Výboru II, 1868. — Kroniku velmi pěknou o Janu Žižkovi vydal Václav Novotný 1923; odtud otištěna v publikaci Na množství nehleďte, 1946; nově vydal František Svejkovský při své edici Staročeských vojenských řádů, 1952; rovněž otiskl František Kavka, Husitská revoluční tradice, 1953 (příloha 3).

Drobné latinské kroniky Třeboňskou a Starého pražského kolegiáta vydal Konstantin Höfler, Geschichtsschreiber der hussitischen Bewegung in Böhmen I, Wien 1856. Soupis literatury je u Josefa Pekaře, Žižka a jeho doba II, 1935. — Tzv. Kroniku pražské university a Kroniku Bartoška z Drahenic vydal Jaroslav Goll, FRB V, 1893. O Kronice pražské university psal Jaroslav Goll, Tak zvané Chronicon universitatis Pragensis a jeho poměr k Vavřinci z Březové, Zprávy o zasedání KČSN, 1884. — Vavřince z Reichenbachu označil jako autora Deníku Petra Žateckého (Liber diurnus) F. M. Bartoš, Z husitského a bratrského dějepiscectví (část II, Nový historik tábořský), Sborník historický 2, 1954. Deník vydal František Palacký a Ernst Birk, Monumenta conciliorum generalium saeculi XV., I, Wien 1857; do češtiny jej přeložil a vydal (ještě pod jménem Petra Žateckého) František Heřmanský, Deník Petra Žateckého, 1953 (s úvodem Josefa Macka).

Krátké sebrání z kronik českých spolu se Zápisem Alexandra Velikého (latinsky s českým překladem) vydal a doprovodil rozborem Antonín Polák, VKČSN 1904; nově vydal Jaroslav Kolár v publikaci Rudolfa Urbánka Volba Jiřího z Poděbrad za krále českého, 1958. — Práva soběslavská vydal Josef Dobrovský, ČČM 1, 1827; nověji Rudolf Schranil, Die sogenannten Sobieslawschen Rechte, 1916.

O mistru Albíku z Uničova, mistru Janu Šindelovi a mistru Křišťanovi z Prachatic psal Gustav Gellner, Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby jagellovské, VKČSN 1934 (v dodatcích stati o Zikmundu Albíkovi, Křišťanu z Prachatic a Janu Ondřejovu, příjmím Šindelovi, s rozsáhlým uvedením literatury k jednotlivým postavám).

Literaturu o české bibli uvádí Jakubec, Dějiny literatury české I, 1929, str. 408—412. Z novějších prací: Josef Vašica, Staročeské evangeliáře, 1931; týž, Staročeský překlad bible (sborník Bible a český národ, 1935); F. M. Bartoš, Počátky české bible, 1941. — Nejnověji Jan Merell, Bible v českých zemích od nejstarších dob do současnosti, 1956 (tam i další literatura a řada reprodukcí z iluminovaných českých biblí). K otázce třídění českých biblí je důležitá práce Vladimíra Kyase, Dobrovského třídění českých biblických rukopisů ve světle pramenů (v knize Josef Dobrovský 1753—1953, 1953).

JAN HUS

Význam osobnosti mistra Jana Husa a jeho účast na českém politickém, náboženském i vědeckém životě způsobily nesporně to, že o Husově životě víme mnohem více než o životě jeho předchůdců i současníků. České prameny poznání Husova života můžeme rozdělit do dvou skupin. Na jedné straně jsou to skutečné životopisy z doby téměř současné nebo jen o něco pozdější, kdy husovská tradice byla ještě živá, a to zejména dílo Husova průvodce do Kostnice mistra Petra Mladoňovice *Relatio de magistri Johannis Hus causa in consilio Constantiensi acta* (Zpráva o při mistra Jana Husi vedené na koncilu kostnickém), v stručnější české podobě známá pod názvem *Utrpení mistra Jana Husi*, a z počátku 16. století *Život, to jest Šlechtné obcování svatého kněze M. J. Husi, kazatele českého*, od Jiříka Heremity. Na druhé straně pak máme úřední zápisy universitní, církevní i soudní, jakož i rozsáhlý materiál archivní, který nám dává možnost sestavit Husův životopis, po případě i rekonstruovat jeho životopisná data s větší pravděpodobností a přesností, nežli bývá obvyklé v dějinách starší literatury. Rovněž dílo mistra Jana Husi, překvapující svou rozsáhlostí, je dnes v podstatě známo, a i když není dosud detailně prostudováno a kriticky rozebráno a vydáno, přece je roztrženo do té míry, že nám může dát celkový obraz o literární činnosti nejvýznačnějšího představitele české reformace a tvůrce revoluční ideologie.

Mistr Jan Hus se narodil nejspíše roku 1371 v Husinci nedaleko Prachatic a v Prachaticích také pravděpodobně získal základní školské vzdělání, takže do Prahy přišel již jako student. V prvních letech svého universitního studia v Praze žil s podporou Křišťana z Prachatic. Ve dvaadvaceti letech (1393) promoval na bakaláře a v pětadvaceti letech (1396) se stal mistrem svobodných umění.

S jeho akademickou hodností souvisela nutně přednášková činnost na universitě, která zároveň tvoří i počátek jeho činnosti literární. Její první doklady poskytuje písemně zachovaný projev při promoci jednoho Husova žáka z roku 1399, jejími dalšími články byly nedochované přednášky, např. *Disputata super physicorum* (Přírodovědné rozpravy), které konal na artistické fakultě, i další již dochované přednášky z rétoriky, do nichž byl vložen smělý fiktivní list Václava IV. papeži Bonifáci IX. S přechodem na tehdy nejvýznamnější část vysokého učení, theologickou fakultu, jejímž bakalářem se stal kolem roku 1396, je nutno spojit i rozsáhlejší činnost přednáškovou se samostatnějšími výklady, jako jsou např. *Super canonicas* (O kanonických epištolách — 1404 až 1405), *Super quattuor Sententiarum* (O čtyřech knihách sentencí — 1407 až 1409) nebo *Enarratio psalmodum* (Výklad žalmů — 1405 až 1407). Jde o přednášky

vykládající Aristotelovy spisy o vědách přírodních (fysica), dále sedm novozákonních epištol zvaných kanonické, základní theologické dílo Petra Lombarda († asi 1160) *Quattuor libri sententiarum* a biblické žalmy.

Již v této době Hus studoval Viklefa. Dochovaný opis jednoho Viklefova spisu s poznámkami Husovými svědčí o významu Viklefově pro další vývoj Husova reformního úsilí. Pro zkoumání poměru Husova k Viklefovi je důležitý spis *De corpore Christi* (O těle Kristově), který ukazuje, že Hus nepřijímal nekriticky ani věroučné názory Viklefovy, ani názory českých viklefištů, např. Stanislava ze Znojma. Viklef zajímal Husa především svými názory mravními a sociálními. Z téže doby je i spis *De sanguine Christi* (O krvi Kristově), v kterém Hus podal theologický důkaz, že zázrak v braniborském městě Wilsnacku s hostiemi potírcími se krví je podvod nastrojený zlíšnými kněžími.

Všechna tato činnost vycházela z postavení Husova na universitě a byla také universitě a jejím studentům určena. Teprve Husovo vysvěcení na kněze (1400) a o něco pozdější jmenování kazatelem v kapli Betlémské (1402) dalo vznik jinému okruhu jeho prací, často nesporně závažnějšímu myšlenkově, literárně i ohlasem v soudobé společnosti, Husově činnosti kazatelské, s níž souvisí pak i jeho úsilí společenskokritické a opravné. Betlémská kaple se stala pro něho pokračovatelkou reformních tradic Waldhauserových a především Milíčových a Husovi se v ní podařilo vytvořit vlastní ohnisko husitského revolučního hnutí, s nímž významem mohl později soupeřit jedině Tábor. Husova snaha o zapojení lidových vrstev do reformního hnutí ho vedla k užití české řeči při kázání; snaha o propagaci kritiky církve vedla ho pak jistě k tomu, že dal na stěny Betlémské kaple napsat krátké výklady: vedle českého znění Věři v buoh a Desatera byly tam postupně napsány Husův traktát *De sex erroribus* (O šesti bludech), po Husově smrti pak také Jakoubkův traktát *Salvator noster* (Spasitel náš) a od téhož autora traktát *De communione parvulorum* (O přijímání maličkých), všechny tři v latinském znění¹.

S kazatelskou činností Husovou souvisí rovněž jeho reforma církevního zpěvu, která spočívala hlavně v tom, že se česká duchovní píseň začala ujímat při bohoslužbě². Hus tak vlastně položil základ k aktivní účasti lidu na bohoslužbách formou písní. Některé sám k tomu účelu upravil nebo i vytvořil,

¹ Oba traktáty Jakoubkovy vznikly až po Husově smrti; srov. též str. 202.

² Patrně pod tlakem této skutečnosti zakázala sice církev na pražské synodě roku 1408 nové písně, ale musela připustit čtyři nejstarší české písně do kostelního zpěvu (Hospodine, pomiluj ny, Svätý Václave, Buoh všemohúci, Jezu Kriste, šcedrý kněze). Tyto písně sice pronikly do kostelů již dříve a nalézaly podporu takových autorit, jako byl Konrád Waldhauser, který dával zpívat před kázáním i po kázání, stejně jako Jan Milíč dával zpívat píseň Buoh všemohúci, oblíbenou jak u Čechů, tak u Němců, ale zpěv těchto českých písní byl v kostelích pouze mlčky trpěn. Teprve po usnesení synody se dostalo českému zpěvu v kostelích jakési právní sankce. České duchovní písně se tak staly výrazem celkové nálady lidu, účastníciho se bohoslužby, a nabývaly významné úlohy ve vývoji revolučního hnutí.

„Jezu Kriste, šedý kněz“; „Navštev nás, Kriste žádúct“; „Králi slavný, Kriste dobrý“.
Husova reforma tvoří tak počátek dalšího vývoje husitského zpěvu, o němž říká Zdeněk Nejedlý: „Husitská píseň vyvíjí se ze základů, jež jí dal Hus, velmi rychle, stává se mluvčím nejnadšenější generace a mluví k tisícům svou výmluvnou řečí. Vedle kázání jest mocným činitelem husitského života“.³ Mezi Husovy zásluhy je třeba tedy počítat, že jeho reformy tvoří základ dalšího vývoje husitského zpěvu, stejně pevný jako ostatní stránky jeho učení.

V prvních letech Husova působení v kapli Betlémské převažují ovšem ještě v jeho literární tvorbě spisy okruhu universitního, ale přechod k nové formě literární činnosti tvoří jeho písemné přípravy na kázání anebo i hotové vypracované znění, vesměs ovšem latinské, ačkoli kázání sama byla proslovena česky, pokud byla určena širší veřejnosti.

Ve svém osobním životě byl Hus v té době plně pohlčován spory a bojem na pražském vysokém učení. Již od založení university, které byl dán Karlem IV. mezinárodní charakter do té míry, že hlasy cizích profesorů převyšovaly hlasy profesorů českých v poměru tři k jednomu, vyhrocoval se spor této české „menšiny“ proti německé „většině“, který měl své ideologické základy v tom, že čeští mistři stáli převážně pod vlivem nových filosofickotheologických proudů, ať už Occama a jeho nominalismu, nebo Viklefa a jeho realismu, zatím co mistři němečtí, jako Jindřich z Bitterfeldu, byli zastánci tradiční filosofie tomistické. Postupem času silící orientace českých mistrů k anglické reformační filosofii a theologii byla ještě prohlubována úzkým stykem s oxfordskou universitou, podporovaným stipendiem mistra Raňkova z Ježova. Tak bylo usnadněno spojení reformního hnutí Viklefova a domácí reformní tradice, jejímiž mluvčími byli kazatelé Waldhauser, Milíč a Matěj z Janova, v osobě i učení mistra Jana Husa. Přijetí Viklefa českými mistry bylo tím snazší, že obě strany spojoval stejný odpor k Římu.

K vyhocení sporu došlo roku 1408, kdy německá strana na universitě pražské obžalovala prostřednictvím heidelberské university nejstaršího českého mistra, Stanislava ze Znojma, z kacířství. Stanislav ze Znojma byl povolán k procesu do Říma a vedení české skupiny na universitě se ujal jako nástupce mistr Jan Hus. Tuto důvěru českých mistrů si získal Hus nejen činností na universitě, ale i kázáním na kněžských shromážděních i v kapli Betlémské; zejména jeho betlémská kazatelská činnost nabývala stále širšího ohlasu. Z kázání na kněžských synodách, jichž je zachována celá řada, vznikl spis *De arguendo clero* (O potřebě káratí kněžstvo), v němž Hus vyjádřil nutnost veřejně kritizovat život kněží. Od roku 1408 byl pak veden na universitě otevřený boj mezi německými mistry jako přívrženci Říma a mezi českými mistry, hlasateli reformy. Proto také, když se pařížská universita pokusila o řešení papežského

³ Dějiny husitského zpěvu V, 1955, 530.

schismatu návrhem na svolání koncilu do Pisy, který byl předložen i českému králi ke schválení, německá strana na universitě pražské se vyslovila proti návrhu, kdežto česká strana uvítala možnost řešení schismatu i tak radikální formou, jako byla volba nového papeže. Václav IV. byl však nakloněn svolání koncilu a schválení poselstva university si zajistil tím, že upravil hlasovací právo na universitě tak, aby čeští mistři dosáhli většiny, tj. obráceným poměrem tří hlasů k jednomu. Tento stav byl uzákoněn Kutnohorským dekretem (18. ledna 1409), který podstatně změnil vývoj university i její postoj v dalším vývoji hnutí. Král sice usiloval o dohodu s německými mistry i dále, ale bez výsledku; německá strana na universitě opustila Prahu a odešla na nově založenou universitu do Lipska.

Toto vítězství reformního hnutí na universitě znamenalo i rozchod české strany s arcibiskupem Zbyňkem Zajícem z Hazmburka, který byl sice původně přívržencem reformního hnutí, ale zároveň byl i stoupencem papeže, na něhož útočilo svolání sněmu do Pisy. K prvnímu sporu mezi těmito novými soupeři došlo roku 1409, když arcibiskup Zbyněk dal rozkaz ke spálení Viklefových knih. Arcibiskup se sice podrobil králi a uznal nového papeže, ale jeho nepřátelství proti české straně na universitě trvalo.

Za této situace došlo k volbě prvního rektora podle zásad nového Kutnohorského dekretu. Nejstarší mistr a bývalý přední představitel české strany na universitě, Stanislav ze Znojma, se vrátil po procesu nemocen a nemohl volbu přijmout. Bylo proto přirozené, že na slavnostní schůzi mistrů byl zvolen jeho nástupce, mistr Jan Hus (17. října 1409). Rektorské období Husovo přineslo organizačně i literárně řadu významných činů, ať již šlo o nástupní rektorskou řeč nebo o promoční řeči, z nichž významná je promoční řeč k Petru z Mladoňovic, pozdějšímu Husovu životopisci v Kostnici, nebo konečně o vzpomínková kázání na smuteční akademické mši (29. listopadu 1409) v úmrtní den zakladatele university Karla IV. Nejvýznamnější památkou tohoto období však zůstává nesporně *Quodlibet*⁴, sborník projevů ze slavnostní disputace, který byl vyvrcholením akademického roku (1411). Ke quodlibetu, který se měl konat v době Husova rektorátu, napsal Hus úvodní kvestii a na celém jeho uspořádání spolupracoval. Všechny kvestie tohoto quodlibetu jsou útočné a kritické k církvi i k papeži a na jejich uspořádání se jeví mnohá podobnost s učením Viklefovým. Poněvadž kvestie i konkluse quodlibetu se odevzdávaly předem ke schválení děkanovi fakulty, byl o obsahu quodlibetu uvědoměn kancléř university, pražský arcibiskup; quodlibet byl jím sice zakázán, konal se však přesto.

Podrobnější zprávy o počátku Husova rektorství chybějí, protože listy,

⁴ Quodlibetní disputace byla o libovolných tématech, proto její průběh byl měřítkem úrovně školy. Jednotlivá pojednání při disputacích se nazývala *kvestie*; závěrečný proslov byl *konkluse*.

na nichž byly v pamětní rektorské knize zaznamenány, byly později vytrženy. V době Husova rektorství probíhal již proces, který byl podnícen nařízením arcibiskupovým o spálení knih Viklefových. Několik postižených studentů podalo žalobu k papeži a ten jejich žalobu uznal za oprávněnou. Arcibiskup, který spojoval žalobu studentů s osobou Husovou, formálně se papeži podrobil, ale zároveň se podařilo jeho poselstvu získat od papeže bulu, jež hrozila zákazem kázání mimo kostely klášterní a farní a možností zakročit proti šíření Viklefova učení. Touto bulou se podařilo získat arcibiskupovu poselství mnohem více, než arcibiskup sám žádal a očekával. Přísnost zákazu je vysvětlitelná tím, že poselstvo tvořili kanovníci, vysloveně nepřátelští Husovi. Ačkoliv bula, jejímž provedením byl arcibiskup pověřen, došla do Prahy na konci Husova rektorátu, byla vyhlášena až po skončení jeho rektorského období 16. června 1410 na synodě všeho kněžstva.

Stejně jako první pokus o zákaz šíření Viklefova učení, musel Hus chápat i tuto bulu jako útok na svobodu práce na universitě a zákaz kázání v kapli Betlémské jako útok na svobodné hlásání svého učení. Proto nemohl ani vydat Betlém, ani se zříci knih Viklefových. Byl postupně stížen všemi stupni církevních trestů; jejich konečnou formou bylo vyhlášení interdiktů z června 1411. Podle interdiktů byly zastaveny v Praze všechny církevní úkony mimo křest a pohřeb.

Hus, který byl již tehdy zbaven povinností universitních, pustil se do zápasu se svými odpůrci. Z té doby jsou některé jeho latinské obhajoby, jako např. *Contra predicatorem Plzensem* (Proti kazateli plzeňskému — 1411), *Contra Palecz* (Proti Pálčovi — před 1413). Tyto práce, stejně jako výklad na Lombardovy Sentence a český traktát *Devět kusuov zlatých*, pocházející ještě z doby Husova rektorátu, tvoří již přechod k období, které znamená největší vystupňování Husova boje osobního, nejvyšší vypětí jeho ideového zápasu a současně i největší rozmach jeho literární činnosti. Tentokrát ještě zasáhl proti arcibiskupovi královský dvůr a pleněním církevních statků nutil arcibiskupa ke smíru s Husem. Arcibiskup, který se nechtěl s Husem smířit, uprchl ze země a 28. září 1411 v Bratislavě zemřel.

Proti Husovi, chráněnému králem, nepostavil se Řím již přímo a použil teprve vhodné příležitosti. Ta se naskytla již následujícího roku 1412, v němž Řím žádal o povolení odpustků v českých zemích. Královský dvůr, vedený finančními zájmy, obchod s odpustky povolil, ale proti jejich prodeji se nesmlouvavě postavil Hus ve svých kázáních i v latinských spisech *Questio de indulgenciis* (Rozprava o odpustcích — 1412) a *Contra bullam papae* (Proti bule papežské — 1412). Husův boj i jeho literární činnost tu zvolna dostupovaly vrcholu. Vedle latinských spisů vznikaly spisy české, určené jistě okruhu Husových posluchačů z kaple Betlémské, na kterou se postupem doby stále více soustřeďoval i zájem

Husův. Do této doby třeba klást Husovy traktáty *Provázek třípramenný*, *O manželství*, *Zrcadlo člověka hříšného větší* a *Zrcadlo menší* (všechny 1412), jež tvoří opravdové začátky české Husovy činnosti literární a dosvědčují jeho hledání a vypracovávání metody literární práce. Sem patří i některé jeho spisy vespělé, zejména *Výklad Viery*, *Desatera a Páteře* (1412). Snad je do těchto let možno klást i sepsání spisu *De ortographia Bohemica* (O pravopise českém — 1406 až 1412), pokud ovšem vůbec jde o spis Husův. Zjednodušení pravopisu tímto dílem navržené mělo velký význam pro demokratisaci spisovného jazyka.

Hus, který se v červnu 1412 vzepřel odpustkům, byl již opuštěn i přáteli na královském dvoře. Lidové bouře, které v Praze v souvislosti s bojem proti odpustkům vznikly, byly již dvorem potlačeny a tři jejich účastníci popraveni. Tehdy byl vyhlášen znovu interdikt, tentokrát přímo z Říma, a Husovi, který již byl zbaven jakékoliv ochrany, nezbývalo než odejít do vyhnanství mimo Prahu. Jeho pobyt na českém venkově a intenzivní činnost kazatelská znamenaly vyvrcholení jeho ideového růstu a literárního boje. V této době vznikly *Knížky o svatokupectví* (1413), *De sex erroribus* i česká verze *O šesti bludiech* (1413), *De ecclesia* (O církvi — 1413), *Contra Stanislaum de Znojma* (Proti Stanislavovi ze Znojma — po 1413), *Contra octo doctores* (Proti osmi doktorům — po 1413) a *O poznání cesty pravé k spasení* neboli tzv. *Dcerka* (po 1412).

Z uvedených latinských spisů si zaslouží zvláštní pozornosti traktáty *De ecclesia* a *De sex erroribus*. Spis *De ecclesia* (O církvi) theologicky dokazuje, proč se Hus stále, přestože ho papež vyhostil z církve, pokládá za člena církve. Rozvíjí učení o neviditelné církvi, jejíž hlavou je Kristus a údy lidé předurčení k spasení. Z toho ovšem vyplývalo, že papež, který je v hříchu, nejenže není hlavou církve, ale není ani jejím členem. Tím Hus popírá papežovu autoritu a vypovídá mu poslušnost. Myšlenkově se opírá o názory Viklefovy, ale rozvíjí je a samostatně domýšlí; proto není možno tento spis pojímat jako pouhou parafrázi Viklefových myšlenek, jak se dříve dalo. Traktát byl čten z kazatelny v Betlémské kapli a rychle se rozšířil za hranicemi.

Spis *De sex erroribus* (O šesti bludech) je zajímavý tím, že je zachován ve dvojí podobě, a to ve versi latinské a české. Latinská verze, která je časově starší, představuje vlastně jakýsi soubor mravních sentencí nebo maxim, v nichž je vyjádřeno jádro Husova názoru na podstatné otázky víry a na poměr mezi vírou a životem, to jest mezi středověkou teorií a praxí. Naproti tomu verze česká, která je časově mladší, je již propracováním heslovitého znění latinského, a to tak rozšířeným, že jednotlivá hesla se stávají drobnými traktáty.

Dvojí znění traktátu *De sex erroribus* je však zajímavé nejen pro dějiny textu, ale pro pracovní metodu Husovu vůbec. Také v jiných případech můžeme prokázat existenci heslového náčrtku, psaného v některých případech původně latinsky, který pak byl v české úpravě propracován v souvislý text. Tento postup je běžný v kazatelské praxi a je typický pro postily.

Z uvedeného zjištění vyplývá, že i v tomto případě, kdy pracoval Hus literárně, pracoval převážně kazatelskou metodou. Vytvářel si nejprve kostru, jádro práce, a toto jádro později zpracovával do souvislého textu. V kázáních totiž také po přečtení příslušné části evangelia nebo epištoly podal nejprve stručný věcný výklad přečteného místa, a teprve pak přistoupil k zevrubnému výkladu „duchovnímu“. Tak i v těchto částech svého díla, které měly ráz vysloveně literární, zůstával Hus kazatelem.

Z jmenovaných českých spisů mimořádné pozornosti si zaslouží Knížky o svatokupectví, které vznikly v době, kdy Hus byl nucen odejít z kaple Betlémské a ztratil tak možnost přímého působení na své posluchače. Knížky o svatokupectví nejsou pouhým rozbořením otázky svatokupectví v římské církvi, zúžené na prodej odpustků, ale jsou kritikou celé církve, zejména její hospodářské moci a způsobů, jak se tato moc získává (úplatky za obsazování duchovních úřadů a míst a za prodej svátostí, hlavně pokání). Tato Husova kritika v některých případech přerůstá v kritiku celé společnosti. Boj proti hospodářské posici církve je veden přirozeně v theologických kategoriích, stejně tak jako církev probírala tyto otázky s theologickými argumenty, ale směřuje k životní praxi a všímá si především světských příčin církevního úpadku.

Knížky o svatokupectví vznikaly v době rodící se husitské revoluce a samy tuto revoluci připravovaly. Hus v nich bojoval proti autonomnímu postavení církve a za osamostatnění světské moci a zaměřoval tak vlastně svou práci k chudině, z jejíhož hlediska také podal rozbor krize. To ovšem neznamená, že knihy představují literaturu vědecky nepřesnou. Hus v nich pracoval s přesně a logicky rozčleněnou látkou, kterou rozdělil na tři základní oddíly, a to na část úvodní, kde podává definici svatokupectví, na část základní, kde je podán přehled svatokupectví v soudobé společnosti, a na část závěrečnou, která rozebírá formu boje proti svatokupectví. Také uvnitř jednotlivých oddílů je postup výkladu systematický, takže Knížky představují významné dílo tehdejší vědecké prózy.

Jejich hlavním úkolem však bylo podnítit lidové vrstvy k boji proti svatokupectví a toto zaměření mělo vliv také na jejich jazykovou stránku. Literatura předcházejících období, např. Štítný, projevuje po stylové stránce značně intelektualisovaný charakter a vztah k latinskému uspořádání věty, zatím co Husova věta je větou kazatelskou a agitační, přerušovanou apostrofami, zvoláními a řečnickými otázkami, tak aby strhla a podnítila posluchače. Tak i v tomto literárním druhu se obrazilo Husovo kazatelské povolání.

Živost vyprávění, logické uspořádání látky i osobní zaujetí autorovo, který vášnivě bojuje za své přesvědčení s pochopením pro potřeby doby a se snahou o dosažení nápravy, vytvořilo z Knížek o svatokupectví nejen základní dílo Husovo, ale také základní dílo husitské revoluce a její literatury.

Jinak je zaměřena jeho Dcerka. Proti dílu bojovnému je to spisek laska-

vého vychovatele. Tato práce (název se ustálil podle toho, že začíná oslovením, které se několikrát v textu opakuje, „Slyš, dcerko, a přichyl ucho své“) je určena ženám a svědčí o Husově péči o ně, i o jeho zájmu o praktické stránky života; učí, jak správně žít. Ukazuje druhou tvář Husa-bojovníka. Také Husův výraz se zde mění a stává se zjihlým. Spis byl oblíben a dlouho opisován.

Hlavním dílem tohoto období a základním dílem Husovým však zůstává jeho Postila, to jest Výklad svatých čtení nedělních (1413). Již z doby předchozí máme dochovány rukopisy latinských příprav kázání, která potom česky konal Hus v kapli Betlémské. Jsou to Collecta (Sbírka — 1405), Dicta de tempore (Promluvy nedělní — 1407 až 1408), Sermones de sanctis (Kázání o svatých — před 1408 až 1409), De tempore (Nedělní postila — 1408 až 1409), Quadragesimale (Postní kázání — 1410) a Sermones in Bethlehem (Betlémská kázání — 1410 až 1411). Z těchto příprav a z kazatelské činnosti Husovy v době vyhnanství vznikla česká postila, v níž je nutno vidět jak pokračovatelku tradice českých reformních postil doby předchozí, tak pevný základ pro další vývoj postil husitských a bratrských.

Hus tu zpracoval postilu jako skutečný literární útvar, nikoli už jako kazatelskou příručku nebo sbírku podkladů pro kázání. Hus, zbavený možnosti působit na své betlémské posluchače přímo živým slovem, vytvořil literární dílo, jež mělo působit svým obsahem, to je výkladem a příklady, i svou formou. Hus vytvořil v postile dílo, jímž postavil literaturu plně do služby společenského zápasu, dílo, jímž mohl zapůsobit skutečně revolučně. Ukázal jím, že pravdu není možno umlčet, a tak už zde naznačil to, co později naplno vyjádřil ve svých listech.

K těmto spisům přistupují ještě traktáty z posledního roku vyhnanství *Jádro učenie křestanského* (1414) a *Knížky proti knězi „kuchmistrovi“* (1414), které tvoří závěr tohoto literárně nejplodnějšího a kapli Betlémské i lidovým vrstvám nejbližšího období Husovy tvorby.

Husův pobyt ve vyhnanství byl usnadněn a jeho proces byl odložen tím, že našel na venkově podporu u českých zemanů, zejména u Jana z Chlumu, takže tresty papeže Jana XXIII. nebyly realizovány. Teprve svolání koncilu mohlo být autoritou tak závažnou, aby si mohla vynutit uskutečnění trestu. Na krále Václava IV., který zatím proti Husovi nijak nezakročoval, byl podniknut útok ze tří stran, z Říma, z Paříže a od krále Zikmunda. První Zikmundovu nabídku k bezpečné cestě do Kostnice však Hus odmítl. Proto tedy 30. dubna 1414 vyzval papež všechny české biskupy k zakročení proti Husovi. Vedením boje byl pověřen biskup a inkvizitor Jan Železný. Mimo to byl vyzván pražský arcibiskup Konrád pařížskou universitou k důslednému postupu proti Husovi a podobná výzva byla adresována i králi. V této výzvě se již mluvilo o možnosti křížové výpravy do Čech. Král, který byl oslaben bojem

s panstvem a nemocemi, odevzdal řízení celého případu královské radě. Jeho vyřízením byl pověřen v královské radě Husův příznivec Jindřich Lefl z Lažan.

Ačkoliv bylo jasné, že proces, který prošel všemi stupni kanonického práva, nemůže být vyhrán a jediná záchrana Husova života je v odvolání jeho učení, Jindřich Lefl nabídl Husovi ochranu Zikmundovu a cestu do Kostnice. To, že Zikmund nabídl Husovi ochranu, souviselo s tím, že potřeboval nutně souhlas králův ke korunovaci na císaře, protože jedině takto mohl se stát protektorem kostnického koncilu. Otázku králova souhlasu pak vyřizoval Jindřich Lefl stejně jako případ Husův. Slíbená ochrana Zikmundova spočívala v tom, že Husovi měl být dán tak zvaný soudní glejt, to je ochrana ozbrojeným průvodem na cestě do Kostnice a nazpět, a to i v případě, kdyby byl Hus odsouzen. Kněžská synoda svolaná do Prahy postavila sice na přední místo poselstva do Kostnice Husova největšího odpůrce Jana Železného, ale Hus se přesto k cestě rozhodl, třebaže i pokusy vymoci od synody prohlášení, že nepovažuje Husa za kacíře, ztroskotaly.

Proto české poselstvo, které se zúčastnilo Zikmundovy korunovace, neslo s sebou Husův dopis Zikmundovi (z 1. září 1414), v němž Hus žádal veřejné slyšení na koncilu. Když odpověď nedocházela, urgoval Hus vyřízení své žádosti i vydání glejtu několika dopisy, které se nezachovaly. Zůstaly bez odpovědi, ale ztížená situace v Čechách po odchodu Jindřicha Lefla s poselstvem k císaři vedla Husa k tomu, aby se vydal na cestu bez glejtu a jen pod ochranou glejtu university Karlovy. Tento glejt byl vydán mistru Janu Kardinálovi, panu Janovi z Chlumu a Petru z Mladoňovic, kteří tvořili spolu s pozdějším dvořanem Zikmundovým Václavem z Leštna průvod Husův. Hus zamýšlel nejprve vyžádat si glejt při osobní návštěvě u Zikmunda, ale dal se přemluvit k přímé cestě do Kostnice. Při jednání o glejt jej měl zastupovat Václav z Leštna.

Po příjezdu do Kostnice se však situace pro Husa jevila zcela jinak. Zikmundův glejt, který po četných urgencích Hus dostal, nezaručoval Husovi bezpečnost a ani mu nezajišťoval návrat zpět. Papež sice suspendoval všechny soudní nálezy proti Husovi, ale zároveň si od Zikmunda vyžádal, aby byl Hus dán do vězení. Na základě Zikmundova souhlasu byl Hus 28. listopadu vylákán ze svého bytu a bez ohledu na sliby, které dal Zikmund před svou korunovací, uvězněn. Teprve potom přikročil koncil k vlastnímu soudnímu jednání, ale veřejného slyšení se dostalo Husovi až za půl roku (5., 7. a 8. června 1415), a to na přímý zákrok z Čech a Moravy. Z průběhu jednání bylo patrné, že většina koncilu, obávající se lidových bouří v Čechách, nemá zájem na Husově popravě, ale na odvolání učení, po kterém by následoval doživotní žalář. Skutečným Husovým zastáncem při procesu byl však jen zástupce Karlovy university Jan Kardinál a zástupce university krakovské Pavel Vlodkovič. Přes všechnu jejich snahu byl 18. června předložen Husovi k odvolání soupis třiceti nejmělejších vět, doložených buď jeho spisy, nebo

výrokem svědků. Poněvadž koncil by byl uvítal odvolání, byl Hus dotazován ještě 1. července a dvakrát 5. července, a byly mu tedy dány celkem tři týdny na rozmyšlenou. V té době se o jeho při pečlivě staral Jan Kardinál, který vymohl škrtnutí výroků doložených jen svědky. Ale i v této formě Hus odmítl odvolat. Rozsudek byl vyhlášen 6. července 1415 v plénu a ještě téhož dne vykonán.

Za pobytu v Kostnici i v době uvěznění Hus napsal vedle řady listů i několik drobnějších latinských traktátů. Z nich zvláště významná je *kvestie o tom, zda mají i laikové přijímat oltářní svátost pod obojí způsobou*. Na přání mistra Jakoubka ze Stříbra Hus tuto praxi uvedenou kvestií schválil.

V osobě Husově se střetl se středověkou církví a jejími hlavními představiteli na koncilu, Francouzem Pierrem d'Ailly a Italem Francescem Zabarellou, požadavek chudoby církve a svobody svědomí, který vzbudil na koncilu největší odpor. Bylo proto přirozené, že představitelé církevní praxe, kteří si byli vědomí dalekosáhlých sociálních i politických důsledků Husova učení, po zamítnutí odvolání mohli vynést jedině rozsudek smrti. Tyto okamžiky Husova života, jeho pevný mravní postoj i jeho odkaz národu jsou obsaženy v jediném velkém osobním projevu posledního období života Husova, v jeho listech, psaných již v Kostnici a tvořících takto epilog k jeho životnímu dílu.

Listy zaujímají v literárním díle Husově zvláštní postavení. Jejich skutečná literární funkce i hodnota byla poněkud zkreslena tím, že jejich moderní vydavatel, Václav Novotný, zahrnul všechny listy jednotně do svazku *Korespondence a dokumenty* (1920). Mezi zachovanými listy Husovými nacházíme sice celou řadu dokumentů, které svou podstatou jsou skutečně materiálem pro poznání vývoje osobnosti a díla mistra Jana Husa, ale vedle toho je do edice Novotného zahrnuta i ta část korespondence, která přerůstá hranice korespondence osobní a již ve své době byla něčím více, skutečným literárním dílem.

Tak jako předchůdci Husovi vytvořili literární druh postily, tak Hus vytvořil literární druh listu jako formu poslání, kterým působil na své posluchače v době, kdy již neměl možnost působit na ně přímo kázáním, podobně jako kdysi po odchodu z kaple Betlémské. Listy podobného charakteru však vznikaly také v době dřívější. Probíraly takové otázky, které nevyžadovaly samostatného traktátu, např. list o braní odúmrtí nebo list o zábavách a tanci; zde se Hus obracel literární formou ještě na své posluchače.

Z Husových listů mají největší literární hodnotu listy z období kostnického, kdy vznikají vedle osobních listů, jimiž se obracel s konkrétními požadavky na své přátele, také mnohé listy, jimiž se obracel k širší veřejnosti a k celému národu. Tyto listy mají jasně charakter zhuštěných traktátů, a tím také literárních děl. Jejich pathos je v přímé souvislosti s pathosem celé pozdější husitské literatury a tvoří tak její počátek, ať již jde o poesii nebo o traktátovou prózu.

Husovo dílo však nezůstalo uzavřeno jeho listy, ale našlo své pokračovatele, tak jako jeho upálení bylo jen předzvěstí událostí svým významem mnohem závažnějších, husitského revolučního hnutí.

Hus se stal symbolem celé epochy, na jejímž začátku stojí. Jeho jméno nikdy nevytizelo z povědomí našeho národa. Český lid si vždy uvědomoval Husův význam pro naši revoluční tradici. Hus byl stejně milován jako nenáviděn a byly dokonce činěny i pokusy jeho revolučnost zastřít. U Husa však neoceňujeme jen jeho význam v oblasti ideologické, ale vážíme si ho i jako velikého umělce slova.

Husovo spisovatelské umění nemůžeme ovšem pochopit ani ocenit bez zřetele k jeho významu ideologickému a k jeho významu pro revoluční hnutí, neboť je oběma určováno. Husovo literární dílo patří — podobně jako dílo Štítného — převážně k literatuře odborné, ale nedá se jen na odbornou stránku redukovat. K odbornosti se u Husa družil cíl propagační, neboť Hus se snažil uvádět své myšlenky v život. Tím jsou dány také charakteristické vlastnosti jeho slohu.

Hus rozvinul kulturní dědictví Štítného, jeho zaměření však bylo jiné, a proto také byl postaven jako spisovatel před jiné úkoly. Sloh Štítného je výrazem doby, v níž se vytvářely předpoklady pro vznik česky psané literatury naučné; Husův sloh odpovídá další fázi tohoto vývoje, kdy se literatura stává majetkem přímo lidu a vede ho do boje. V době Štítného byli hegemonem kulturního života ještě příslušníci feudální třídy a Štítný usiloval o to, aby si lid jejich vzdělanost mohl osvojit. Hus žil v době, kdy se lid sám stával hegemonem kultury a chystal se k revolučnímu řešení společenských poměrů. Znalost feudální kultury zprostředkovanou Štítným chystá se nyní obrátit proti feudální třídě samé. S tím souvisí účelovost literárních projevů Husových a jejich zaměření ke konkrétnímu aktuálnímu cíli.

To se výrazně projevilo v literární formě Husových spisů. Štítný dosud nechtěl působit na masu a neobracel se proto přímo k lidu, kdežto Hus je v první řadě řečník, který působí na lid bezprostředně. Proto i jeho slovesné umění je jiného rázu než umění Štítného. Vychází daleko více z mluveného jazyka. Jeho jazyk je méně intelektualisovaný než jazyk Štítného. Hus volbu výrazových prostředků a práci s nimi podřizuje úsilí o názorné působení. I Hus však těžil z dosavadního vývoje prózy, jak je vidět např. z jeho užívání rytmisovaných větných závěrů.

Svým zaměřením na potřebu čtenářů vytvořil Hus typ prózy obračející se k širokým vrstvám, která se pak rozvíjela v době revolučního hnutí. Zároveň otevřel cestu dalšímu vývoji. Tím, že dovedl spojit přesnost s účinností řečnického projevu, předjal úsilí celé další epochy budující na kulturním dědictví husitské doby.

Základním dílem o Husovi stále zůstává monografie Václava Novotného a Vlastimila Kybala, *M. Jan Hus, Život a učení*, celkem 5 svazků, 1919—1931. Starší literaturu o Husovi a edice jeho díla shrnul F. M. Bartoš ve svém podrobném přehledu *Literární činnost mistra Jana Husi*, 1948. *Obraz celé Husovy doby* podal F. M. Bartoš v díle *Čechy v době Husové*, 1947. Tých autor zpracoval nové objevy v husovském bádání v práci *Co víme o Husovi nového*, 1946. O Husově významu pojednal Zdeněk Nejedlý v brožuře *Hus a naše doba*, nově 1947 a 1952. Důkladné zhodnocení Husa přinesl nejnoveji Milan Machovec, *Husovo učení a význam v tradici českého národa*, 1953.

Husovskou bibliografii až do roku 1929 zaznamenává Jan Jakubec v *Dějinách literatury české I*, 1929, str. 321—325, 340—344, 348—351, 369—372 a 380—383.

Nejdůležitější nové edice Husových děl vydali: Václav Flajšhans, *Sermones in Bethlehem*, 1939—1942; výbor z nich vyšel v překladu Anny Císařové-Kolářové, *Betlemské poselství*, 1947; Bohumil Ryba, *Quodlibet*, 1948; Evžen Stein, *Hus jako universitní rektor a profesor*, 1948 (přehled promočních promluv); Bohumil Ryba, *Sto listů mistra Jana Husi*, 1949 (vydání listů českých, překlad latinských); tých, *Betlemské texty (De sex erroribus—O šesti bludiech)*, 1951; Alois Gregor, *Knížky o svatokupectví (s předmlouvou Josefa Hrabáka)*, 1954; František Šimek, *Česká kázání sváteční*, 1952; S. Harrison Thomson, *De ecclesia*, 1956 (s českou předmlouvou 1958). — Ze starších edic českých spisů Husových má stále základní význam vydání Karla Jaromíra Erbena, (3 svazky v letech 1865—1868). — Od r. 1903 do r. 1908 vyšly některé důležitéjší spisy latinské (*Expositio Decalogi, De corpore Christi, De sanguine Christi, Super quattuor Sententiarum*) ve Sběrce pramenů českého hnutí náboženského ve 14. a 15. století. — Současně byly latinské spisy vydávány v nepřesném a dnes zastaralém překladu Milana Svobody s úvody a poznámkami Václava Flajšhanse; na tyto překlady navázaly novočeské úpravy českých spisů Husových. — Václav Novotný vydal 1920 *M. Jana Husi korespondenci a dokumenty jako 9. svazek sbírky Spisy M. Jana Husi v rámci Sběrky pramenů českého hnutí náboženského ve 14. a 15. století*. — ČSAV chystá nové souborné vydání spisů Husových; zatím vyšla (1959) postila *Ad te levavi pění Anežky Schmidtové*.

HÁDÁNÍ PRAHY S KUTNOU HOROU

Tato rozsáhlá polemická báseň (čítající 2990 veršů) je dochována v jediném rukopise, tak zvaném Budyšínském (podle toho, že je chován v bývalé Gersdorfské — nyní městské — knihovně v Budyšíně). Rukopis obsahuje ještě jiné husitské skladby (Žalobu Koruny české a Porok [tj. domluva, výtky] Koruny české — obě jednak ve versi prozaické, jednak veršované), ty jsou však kratší a i literárně méně významné. Všechny skladby sborníku vznikly podle výslovné datace od července do listopadu 1420, sám rukopis je však mladší. Byl dokončen 21. září 1448 jako opis starší předlohy.

Skladatele Hádání se nepodařilo dosud určit; bývá za něho pokládán Vavřinec z Březové, jehož autorství se některým badatelům zdá pravděpodobné už proto, že se projevil jako básník latinský. Také pokud jde o stanovisko ideové, bylo by lze myslet na Vavřince jako autora Hádání, neboť Vavřinec — stejně jako někteří jiní universitní mistři — byl na čas stržen revolučním děním a stanul na posici radikálů. Přesto však autorství Vavřincovo zdá se být hypotézou příliš odvážnou.

Hádání Prahy s Kutnou Horou je odrazem rušných událostí z podzimu roku 1420, kdy Praha stála před těžkými boji. V létě byl sice zmařen bitvou na Vítkově pokus Zikmundův odříznout Prahu od spojení s venkovem a tak ji nechat vykrvácet, ale v Zikmundově držení zůstaly dvě důležité pevnosti, které svíraly město, Hradčany a Vyšehrad. I když Zikmund po svém nezdaru na Vítkově zrušil obléhání Prahy, rozpustil křižácké vojsko a odtáhl do Kutné Hory, tyto pevnosti byly důležitými opěrnými body pro další akce a zvláště Vyšehrad ohrožoval Nové Město. Pražané proto přikročili 15. září k obléhání Vyšehradu a — podobně jako na jaře, kdy ohrožoval Prahu Zikmund se svými křižáky — rozeslali listy s prosbou o pomoc. Potřebovali ji tím spíše, že Zikmund vytáhl z Kutné Hory a soustřeďoval vojsko u Berouna. Schylovalo se k velké bitvě, a za této situace bylo třeba přesvědčovat, že husité bojují za spravedlivou věc. Tomu cíli měla sloužit naše báseň, která odpovídala na námitky reakce proti husitům a plamennými slovy hájila všechno to, zač revoluční hnutí bojovalo.

Je to rámcová alegorická skladba, líčící soudní spor, který vede před Kristem zosobněná Praha jako představitelka husitství se zosobněnou Kutnou Horou představující stranu katolickou. Rámec soudu je však jen naznačen, neboť modalita soudního procesu nejsou rozvedeny (jak tomu bylo např. v starších pekelných románech Solfernus a Beliál), ale pozornost je zcela sou-

středěna na obsah sporu. Autor se zaměřuje na průběh sporu a nikoli na průvodní okolnosti. Těžisko skladby není v slovním šermu, ale ve střetnutí dvou vážných stanovisek, o která se bojovalo na život a na smrt. Tím je dána vysoká aktuálnost, bojovnost a ideologická závažnost skladby.

Ideovou závažnost skladby nejlépe poznáme na průběhu sporu, který je zhruba tento: Praha s Kutnou Horou stojí před „ctným sborem všeho tvorů“, jemuž předsedá Kristus. Praha si stěžuje na nevděčnost Kutné Hory, své vlastní dcery, kterou „osadila a svým statkem sbohatila“. Kutná Hora se omlouvá tím, že prý činí všechno z příkazu kostnického koncilu a císaře Zikmunda. Praha dokazuje, že koncil nemá být autoritou — tou je jediné Písmo. Kutná Hora se snaží hájit koncil a pak přechází sama k útoku. Vytýká Praze, že ničí obrazy, boří kláštery a kostely, ruší varhany, zamítá krásná mešní roucha, odmítá kněžím a mnichům platy, zabíjí kněze a vraždí lidi. Slovem, vytýká Praze její revoluční praxi. Praha však postupně všechny námitky vyvrací a odůvodňuje nutnost toho, co činí. Citáty z Písma dokazuje, že je nutno ničit falšovatele víry stejně jako penězokazy a vrahy; kněží nekonají svou povinnost, a proto musí „hniezda jich zrušiti“. Další výklady Kutné Hory jsou zaměřeny na církevní život husitů: brání mnichům nosit kápi, povolují kněžím nosit plnovous a neholit si pleš, mši čtou česky, neuznávají přísahu, nesvěti svátky, nedbají postů, neuznávají papeže ani odpustky. Praha opět obhajuje svou praxi. Klade důraz především na to, že vnější znaky netvoří z člověka kněze, a nešetří přitom sarkasmem:

Brady, pleši též holenie
kněze žádného nečinie.
Jinak by mohl knězem býti
kozol, dada se holiť.¹

Právo na češtinu v bohoslužbě hájí poukazem na apoštoly, kteří „v každém v světě ctně jazyce pána boha jsú chválili“. Dále zdůrazňuje, že husité restitují vlastně starý správný stav, který byl církevní praxí porušen: „nejsú to nové zvláštnosti, ale dávné spravedlnosti“, oč Praha usiluje. Zvláště ostře útočí pak Praha na odpustky a papeže; říká, že hříchy odpouští jen bůh a že kněz je pouhým prostředníkem: kněz odpouští tak, jak kladivo dělá hřebík nebo jak šídlo dělá střevíc. Papežovi je vytýkána především světská moc. Papež, který by měl býti „všech slúha“, chce panovat, a to je v rozporu s jeho duchovním posláním. Revolučně znějí verše, kde Praha říká, že nejsme povinni vyplňovat papežovy rozkazy, které jsou v rozporu s ustanoveními Písma. Papežovo důstojenství nemá hodnotu, jestliže papež nezachovává příkázání. Nejvyšší důstojnost má mít na světě ten, kdo je nejctnostnější. Tím argumentu-

¹ V. 1487n.

je Praha i proti výtce Kutné Hory, že nechce přijmout za krále Zikmunda. Na tomto místě básník přímo vychrlil všechny zločiny, které napáchal nenáviděný Zikmund. Nekraluje, nýbrž „lotruje“, haní Čechy a boží zákon tupí jako kacírství. Těmito námitkami měl být sankcionován odboj proti králi: není to boj proti zástupci boha na světě, ale proti hříšníkovi, který tupí boží zákon, je to tedy vlastně boj za boží pravdu. Dále Praha ze široka hájí přijímání pod obojí způsobou laiky a dětmi a své úsilí o povznesení mravnosti, projevující se tím, že vyhání nevěstky a zakazuje hry, tance a kratochvíle. Kutná Hora chce pak ještě v řeči pokračovat, ale Kristus jí nedá slovo. Pochválí Prahu a napomene ji k horlivějšímu úsilí a k odstranění některých jejích nedostatků. Rámec se uzavírá: obě svářící se strany se pokloní a odejdou. V posledním verši vystupuje na scénu také básník, který praví o sobě, že po skončeném hádání šel domů a nebloudil.

Jak je vidět z nastíněného průběhu sporu, nejde o řešení abstraktní náboženské problematiky, ale o hájení revoluční praxe a zásad, za které husité bojovali. Aktuálním obsahem a úsilím účastnit se na řešení žhavé problematiky shoduje se Hádání s oběma staršími básněmi zapsanými v témž rukopise, s Žalobou Koruny české a s Porokem Koruny české, ale jeho vztah ke skutečnosti je jiný. V Žalobě a Poroku zobrazil básník náladu před bojem o Vyšehrad, a to s tendencí bojovnou, vystupňovat náladu mezi obléhatelem Vyšehradu agitačním výpadem proti Zikmundovi, iniciátoru válečného běsnění a škůdci země a jejího lidu. V Hádání je agitace vystřídána propagací: básník chce ukázat na kořeny síly vítězné myšlenky a tak pro ni získat váhavce i její nepřátele, zviklané v odporu proti husitství skvělými vítězstvími husitských vojsk.

Žaloba je vášnivý útok na Zikmunda, české panstvo a klérus; ostře odsuzuje koncil a volá boha, aby vyplnil zlo a nepravost.

Porok je výrazem nálady pražského měšťanstva po bitvě na Vítkově, kdy se dal poražený Zikmund na pražském hradě korunovat na krále a část panstva mu holdovala, což ovšem naplnilo sebevědomý husitský lid odporem. Báseň varuje před novou bitvou proradné panstvo, vypočítává Zikmundovy zločiny a nadšenými slovy vyjadřuje přesvědčení o zvláštním postavení Prahy ve státě. Zde dosahuje vrcholu sebevědomí měšťanstva, neboť básník je přesvědčen, že král bez Prahy je bezhlavý. Přitom je popřeno i privilegium královské moci. Král není dán bohem, sám akt korunovace nečiní jej králem, to je jen prázdný obřad; básník kousavě praví:

Snad by osla neminulo,
neb muož býti také mazán
a týmž věncem korunován.²

Krále činí podle básníka králem „měst, pánov, obcí svolenie“; pro měšťanské sebevědomí je příznačné, že na první místo staví města a teprve po nich uvádí panstvo.

² V. 296n.

Všechny tyto tři skladby nepochybně složil týž básník; jsou mezi nimi nejen shody povahy ideologické, ale i v umělecké výstavbě. Obě starší skladby mají např. velmi podobný začátek a Hádání má s oběma společné některé motivy a příznačné výrazy a obraty. Zdá se, jako by obě básně tvořily předstupeň k Hádání. Hádání využívá jejich nejpádnějších argumentů i formálních prostředků, jak ukazuje např. výše uvedený sarkasmus z Hádání a Poroku. Opakují se i stejné obrazy a obraty, např.:

Protož město jest Kostnice,
neb v ní věrných pakostnice
sě sebrala

dobřeť jméno má Kostnice,
cierkve svaté pakostnice.³

Tento vztah Hádání k oběma o něco málo starším básním je příznačný pro tvůrčí metodu básníkovu, která by se dala charakterisovat jako skládání a přeskupování hotových prvků, jako vytváření nových variantů. Je to metoda typická pro středověké básnictví vůbec.

Pro kombinační básnickou metodu jsou příznačné i prozaické protějšky Žaloby a Poroku. Jsou ve dvojí versi, latinské a české; česká je dochována v Budyšínském rukopisu. Necháváme zatím otevřenu otázku, zda bylo české zpracování pořízeno týmž autorem jako původní verze latinská (způsob překládání a hlavně chyby překladu, vyplývající z neporozumění předloze nebo z nepochopení jejího záměru, svědčí spíš o tom, že jde o dvě různé osoby); obojí verze česká, prozaická i veršovaná, je pravděpodobně dílem autora jednoho, jehož básnické kvality byly veliké. Existence dvojí, vlastně trojí verze Žaloby a Poroku ukazuje, že se totéž téma zpracovávalo několikrát podle toho, jak se měnila situace. Latinské zpracování bylo původní a počítalo s publikem vybranějším, hlavně mezinárodním, proto bylo stručné a méně pathetické než zpracování české. V Hádání, které nemá latinskou předlohu ani českou prozaickou obdobu, básník spojil prvky ze všech dřívějších skladeb v nový celek, definitivní a literárně nejhodnotnější⁴.

Stanovení básníkovy tvůrčí metody nás vede k další otázce, k podrobnějšímu zjištění, v čem se Hádání jeví jako skladba středověká a v čem středověk překonává. Obecně lze říci, že skladba přeskupuje a zintenzivňuje prvky vytvořené v náročné literatuře 14. století a zároveň přináší významné nové prvky ideové.

Vztah k staré tradici ukazuje už samo použití středověké formy alegorického sporu pro aktuální revoluční téma. Básník zde navazuje na starou středověkou formu, naplňuje ji však novým obsahem a tím ji přehodnocuje.

³ Hádání v. 317n., Poroku v. 521n.

⁴ České zpracování prozaické však možná bylo jen pomůckou pro pozdější zpracování veršem, nemělo tedy vlastně ambici být literárním dílem v pravém slova smyslu.

Básnický spor byl velmi oblíben ve středověké tvorbě latinské (*altercatio*, *conflictus*, *dialogus*, *disputatio*) a odtud pronikal i do středověkých literatur užívajících jazyků národních. Latinsky ho ve středověku pěstovali zejména žáci, ale nepochybně se na jeho oblibě podílela i žertéřská fraška. Na rozvoj sporu působila škola, v níž se od 11. století intensivně pěstovala dialektika (cvičení v *disputaci*, jež byla od 11. století pokládána za nejdůležitější předmět z celého trivía), na formě literárního sporu se však podílela i rétorika a universitní disputace. Některé spory snad přímo vyrostly ze školních cvičení (fingované procesy atp.). Tak vznikla celá řada básnických sporů, z nichž některé byly patrně i předváděny, a tím se mohly stýkat s žertéřskými fraškami. Nejčastěji vystupují v těchto sporech personifikované věci a pojmy, jako zima a léto, voda a víno, víno a pivo, duše a tělo, ctnost a hříchy apod., ale nacházíme i disputy různých dvojic osob, např. z řecké mythologie (spor Ajaxe a Ulixa o Achillovu zbroj, spor Acise a Polyphema o nymfu Galatheu), hádky stavů (sedlák a klerik, duchovní a dvořan) a spory milostné i politické.

Středověké básnické spory rozvíjely vlastně dědictví antiky, kde mezi nejstarší doklady sporu patří např. řecká ezopská bajka o hádce zimy a léta. Vliv tu nepochybně měla i forma platónských dialogů⁵ a synkrisis (srovnání) v komedii, např. v Aristofanových *Oblacích*⁶. Tato synkrisis pak nabyla významného postavení v rétorice, kde byl oblíbeným cvičením výklad nějakého tématu sporu. U Římanů se překládala řecká synkrisis jako *comparatio* a na její rozvoj měla vliv vedle tradiční tragédie též ekloga⁷. Při christianisaci římských rétorických škol přešla organizace jejich výuky na školy klášterní a ty pak rozvíjely formu sporu jako oblíbeného cvičení dále. Působila i dialogická forma některých spisů, které se ve středověku těšily oblibě (Augustinus — *Contra academicos*, Martianus Capella, Boëthius⁸ aj.). Dialogickou formou bývaly zpracovávány i školní knihy (Alcuin z Yorku⁹).

V naší literatuře byl básnický spor hodně pěstován po celé 14. století. Užíval verše i prózy a vystupoval ve dvojí podobě, jako spor v užším slova smyslu (trojí zpracování Sporů duše s tělem, Svár vody s vínem, Podkoní a žák, v próze Tkadleček), nebo jako stylisovaný spor soudní (Solfernus, Beliál, Súd Astarotův). Hádání Prahy s Kutnou Horou syntetisuje oba tyto různoty: je zde použito formy soudního sporu, ale těžiško nespočívá v líčení procedury, nýbrž v obsahu sporu; tím se blíží kategorii první, k níž se hlásí i veršovaná forma. Toto zjištění samo však pro jeho zařazení do literární tradice a pro jeho zhodnocení nestačí. Je třeba podrobněji vyšetřit,

⁵ Řecký filosof PLATO (427—347), učitel Aristotelův, je hlavním představitelem antického idealismu. Svě učení vložil ve spisech složených formou dialogu.

⁶ ARISTOFANES (5. století př. n. l.) je nejslavnější starořecký autor komedií. Ve svých hrách nejčastěji vyjadřoval politické nálady sedláků.

⁷ *Ekloga* (vlastně výbor, zvláště neuvěřitelně menší dílo) je název pro idylické básně, jaké vytvořil římský básník VERGILIUS (1. století př. n. l.) napodobením idyl řeckého básníka THEOKRITA (3. století př. n. l.).

⁸ AUGUSTINUS AURELIUS (354—430), jeden z církevních Otců, kladl si ve spise *Contra academicos* (Proti akademikům, totiž proti filosofické škole, která se odvozovala od Platóna) otázku pravdy a lži a proti skepticizmu zastával názor, že bez znalosti pravdy není možné ani „pravděpodobné“ vědění, jak někteří pozdější akademikové učili. — MARTIANUS CAPELLA (5. století n. l.), římský básník a filolog, napsal alegorický spis *De nuptiis Philologiae et Mercurii* (O sňatku Filologie a Merkura); v něm podal v 2. až 9. knize poučení o sedmeru svobodných umění a spis byl proto ve středověku často užíván jako učebná kniha. — BOËTHIUS (480—524) byl zvláště známý spisem *De consolatione philosophiae* (O útěše filosofie). Seznamoval středověk s logickými spisy Aristotelovými.

⁹ ALCUIN Z YORKU († 804) byl organizátorem školství v říši Karla Velikého.

jaké místo v tradici domácích sporů zaujímá, co z ní přejímá a v čem ji překonává.

V poměru k starší tradici básnických sporů je postavení naší skladby dosti složité. Náboženské zaměření ji staví nepochybně do blízkosti tří staročeských Sporů duše s tělem, ale smysl pro aktuální realitu ji přibližuje spíše k Podkonímu a žákovi a politické zaměření k Nové radě Smila Flašky z Pardubic, která není sice básnickým sporem v pravém slova smyslu, ale v níž se uplatňuje politická tendence i dialogická, nebo spíše jednacím forma. Tento složitý poměr k starší tradici má kořeny ideologické povahy, jak ukazuje i rozpor mezi stránkou výrazovou a obsahovou, který je patrný na první pohled: formou tkví skladba hluboce v tradici 14. století, po stránce obsahové je velmi průbojná. To také naznačuje postavení básníkovy. Jeví se nám jako vzdělanec odchovaný náročnou literaturou 14. století, který se stal mluvčím revoluce.

Formová konservativnost je nejnápadnější ve tvaru verše. Pravidelný osmi-slabičný verš skladby tkví hluboko v tradici náročné literatury 14. století. Literární kultura i aktuálnost staví Hádání do blízkosti Nové rady, ideologicky však stojí na opačném pólu. Kritickým postojem ke skutečnosti, na kterou se dívá pod zorným úhlem stoupence revoluce, pokračuje v linii satir Hradeckého rukopisu. Tak se kříží vlastně vývojové linie vedoucí od exklusivní skladby Smilovy s linií vedoucí od lidově zaměřených satir Hradeckého rukopisu.

Ale i proti satírám Hradeckého rukopisu je tu krok kupředu v tom, že básník neútočí povšečně, nýbrž reaguje na zcela konkrétní, jedinečnou situaci. Žhavá problematika odstranila z Hádání všechno obecné a povšečné, neboť skladba má konkrétní bojový úkol. Zápas totiž přešel do nové fáze; nejde již jen o boj se zjevy, které je nutno odhalovat, ale o boj proti nepříteli, který odkryl své hledí. Situace vykristalisovala již do té míry, že se jasně rozdělily sporné strany a došlo k přímému měření sil v otevřeném fyzickém boji. Ale i zde bylo třeba ideologické zbraně, bylo třeba přesvědčovat, uvádět argumenty a drtit ideové námitky odpůrců. Tuto funkci mělo plnit Hádání.

Autor Hádání užíval sice oblíbené formy středověké alegorie, ale neupadal do abstraktnosti. Svě postavy vylíčil se silnou dávkou názornosti. Na rozdíl od satir Hradeckého rukopisu dovedl několika tahy vylíčit zevnějšek postavy, zachytit její gesto a postoj. Tímto uměním připomíná skladatele Podkoního a žáka. Vylíčení postavy není však samoučelné, ale má funkci jejího ideologického hodnocení. Praha je proto vylíčena jako krásná žena a Kutná Hora jako „pohrbilá ženka“:

Praha stáše na pravici,
Hora v kútě na levici.
Praha slušné, ctné postavy,

žena krásná, bez ohavy,
jasných očí, múdré řeči,
v zlatohlavě ctně se rděci.

Hora, ženka pohrbilá,
k zemi hleděc a blíkavá,
šeplic řečí ulyzavú,
otmlúváše, vrtlic hlavú,
jenž mějieše i v té době
kuklík s kytlí sšit na sobě.¹⁰

Už tímto popisem je naznačen postoj básníkův k postavám. Nedívá se na obě stejnýma očima (jako se na ně díval básník Podkoního a žáka), ale líčí obě stranicky a v protikladu. Přitom je charakteristické, že v dalším průběhu sporu spíše popisuje gesta Kutné Hory než gesta Prahy. Praha se obyčejně líčí, jak přísně pohlédne na Horu, kdežto Hora už při uvádění řeči bývá charakterisována negativně:

Uškrvši se něco Hora,
vzhléde, kdežto stáše Praha,
vece:.....

Zašmúřivši tvář svú Hora

Vece Hora, škřípěc zuby:

Šeplic Hora vece Praze:

Hora, poviklavši hlavú,
vzhléde dost ostře na Prahu
řkúc:¹¹

Tím se ještě zesiluje pocit, že jsou úlohy přiděleny předem a že básníkův postoj k postavám je již předem hotov. Neočekáváme proto, že se průběhem sporu nějak změní autorovo stanovisko, a tak je i vyznění sporu dáno vlastně již předem a v jeho průběhu nás tak nezajímá jeho výsledek, jako argumenty oné strany, s kterou se ztotožňujeme. Od samého začátku jsme si jisti tím, na čí straně jsou básníkovy sympatie, a podle toho probíhá i spor; nejde o měření sil, nýbrž Praha postupně vyvrací argumenty Kutné Hory, která je

¹⁰ V. 37n.

¹¹ V. 1241n., 1449, 1569, 1741, 2289n.

stále více tlačena do pozadí. Praha ji drtí s neúprosnou logickou převahou a nadřaděností intelektuála. Praha má na své straně právo, učenost, mravní přesvědčení a promlouvá nadšenými i vášnivými slovy. V jejích slovech defiluje před námi všechno, čím uchvacovala Žaloba a Porok. Také její tirády jsou dlouhé, kdežto projevy Kutné Hory jsou kratičké, plaché a nerozhodné. Oba soupeři nejsou vůbec rovnocenní a to jistě oslabuje v našich očích dramaticitnost sporu. Básníkovi však nešlo o to, aby postavil čtenáři před oči partnery stejně silné, naopak chtěl ukázat, že husitská strana je v naprosté převaze. Záleželo mu spíš na důvodech Prahy než na obraně a útocích Kutné Hory, a proto vyšňořil Prahu proti Kutné Hoře, představované osobou prosté ženy, nejen vnějšími znaky, ale i řečnickým uměním.

Byl to zřejmě vzdělanec odchovaný náročnou literaturou 14. století. Jeho skladba je příkladem toho, jak se stará forma naplňovala novým obsahem. Forma vypěstovaná ve 14. století konservativním křídlem literatury stávala se nositelkou myšlenek revoluční části publika. Autor Hádání nepochybně myslil v první řadě na vzdělance. Šlo mu o to, aby je strhl, aby do nich vlil nadšení, jež v něm vyvolaly lidové masy. Hádání je typickým plodem období, v němž se stal hegemonek lid. Básník-intelektuál vyjádřil proto ideologii lidových revolučních mas, která tehdy prostupovala celou husitskou koalici.

To se projevuje do jisté míry i ve výrazivu skladby. V něm se na pozadí kultivovaného jazyka výrazně uplatňují lidové obraty. Autor volí rád také obrazy z denního všedního života, např.:

jako na lpě ptáci zviezli,
že nemohli viac brkati,
k bohu sebe pozdvíhati

Těž jich všickni nálezkové
jakžto plátno pavúkové
větrem budú porušení

Jakž kladívo hřebík činí,
též odpúštie kněz ty viny,
aneb šídlo třevíc šije,
též kněz hříechy otpuštuje.¹²

Tyto prostředky jsou však významu spíše jen okrajového. Hlavní básníkovo úsilí směřuje k strhujícímu pathosu, který si vyžaduje některých specifických prostředků. Sem směřuje už samo užití přímé řeči, při němž se uplatňuje zejména zvolání a řečnická otázka; do ní básník vložil všechnu svou nenávist a

¹² V. 2560n., 2693n., 1801n.

žluč. Na vrcholných místech skladby vyrůstají celé trsy takových řečnických otázek a to přispívá k strhující názornosti. Řečnické otázky se často kombinují s nenávistnou ironií přecházející v sarkasmus, jak ukazuje např. tento úryvek:

. . . Protož jaký
tento král jest neb chce býti,
jenž jako nepřítel lýtý
hanie, lúpí i morduje,
věrné lidi kaceřuje,
jichž by s právem měl brániti
cti i statku do své smrti?
Král však v Písmě slove hlava.
Toť by byla vždy bláznivá,
jenž by údy kúsíc žrala,
jim jich pokrm, oděv brala!¹³

Vedle toho básník rád užívá antithese, namnoze rozvedené do šíře, např.:

Bóh rozkázal pracovati;
tento brání jim dělati.
Bóh rozkázal jim pokoru;
oni vedú zřejmú vzdóru.
Bóh kázal sbožie pustiti;
oni chtějí všecko mieti.
Bóh kázal mieti čistotu;
oni páší všicku psotu.¹⁴

K zesílení účinku užívá básník i bohaté škály eufonických prostředků; zvláště rád hromadí v jednom verši podobně znějící slova (pálil, haněl, tupil, lúpil) a užívá vnitřních rýmů (ní múdrostí ni ctností — ot mladosti do starosti). Mocný účinek je podtrhován i bohatými rýmy koncovými.

Z oblíbených prostředků středověké poetiky básník systematicky užívá hromadění slov ze stejných kořenů nebo opakování týchž slov v bezprostřední blízkosti. Tento prostředek, kterého bylo systematicky využito i v satirách Hradeckého rukopisu, podtrhuje naléhavost jeho výzev, neboť výrazy, na nichž je důraz, stále a stále se opakují, např.:

Bránímť já všem zle prázniti,
neboť prázdnot zlost ploditi
vždy všelikú jest naučila

¹³ V. 2132n.

¹⁴ V. 1191n.

A tak papež darmo vieže,
cožť jest bohem *rozvázáno*,
ni rozvieže, což *svázáno*.¹⁵

K středověké poetice hledí i etymologisování blížíci se slovní hříčce (srov. uvedenou již pasáž o Kostnici).

Využívání zvukových vlastností jazyka nepochybně vyplývalo z toho, že skladba byla určena k hlasitému přednesu, při němž se tyto prostředky mohly dobře uplatnit. Zároveň však tyto prostředky svědčí o dobré znalosti básnické teorie. Potvrzuje to i prolog skladby napsaný ve stylu náročné literatury 14. století.

Báseň je dokladem toho, jak se lidové revoluční hnutí a nadšení mas šířilo: dovedlo strhnout i vzdělance, který se v této básni stal jeho nadšeným mluvčím. Použil formy tkvící hluboko v tradici náročné literatury 14. století. V jeho díle náročná literatura vyjádřila cítění a myšlení lidu, který se stal hegemonem kultury a do jehož služeb se dostávalo to nejvyšší, co dosavadní kultura vytvořila.

Hádání Prahy s Kutnou Horou vydal Jiří Daňhelka, Husitské skladby Budyšínského rukopisu, 1952. Zde je i historický úvod Josefa Macka. Vznik Žaloby je zde datován podle rukopisného údaje na červen 1420 (str. 31 a 182). Výrazem „červen“, kterého je užito v rukopise, označuje se však v staré češtině šestý a sedmý měsíc. Protože jde o překlad z latiny a latinské znění je datováno k 20. červenci, je třeba i rukopisné „červen“ pokládat za označení sedmého měsíce; to znamená, že Žaloba nemohla v žádném případě vzniknout před bitvou na Vítkově.

O vzájemných vztazích jednotlivých skladeb Budyšínského rukopisu pojednává Jiří Daňhelka v dosud nevydané práci Husitské skladby Budyšínského rukopisu jako problém filologický. Tam jsou také podrobeny kritice dosavadní pokusy o řešení autorské otázky.

Literaturu o skladbách Budyšínského rukopisu shrnují poslední práce o Vavřinci z Březové: Rudolf Urbánek, Satirická skládání Budyšínského rukopisu M. Vavřince z Březové z r. 1420 v rámci jeho ostatní činnosti literární, VKČSN 1951; F. M. Bartoš, Z politické literatury doby husitské, část 3 (Vavřinec z Březové), Sborník historický 5, 1957.

O středověkých básnických sporech pojednal H. Walther v knize *Das Streitgedicht in der lateinischen Literatur des Mittelalters*, München 1920.

¹⁵ V. 1693n. a 1774n.

JISTEBNICKÝ KANCIONÁL

Tak nazýváme (podle Jistebnice na Tábořsku, kde byl nalezen roku 1872) nejstarší sborník husitských duchovních písní. Rukopis (knihovna Národního muzea v Praze, sign. II C 7) vznikl okolo poloviny 15. století jako opis starší předlohy pocházející asi z dvacátých let 15. století a obsahuje skoro vešmě písně české. Je to nejuplněnější soubor husitské písňové tvorby. Většina písní v něm zapsaných není doložena nikde jinde, a tím jeho cena pro bádání o husitské poesii ještě vzrůstá. — Dochován je v podobě dosti kusé, zejména chybí nebo je porušen počátek a konec; celkem má dnes rukopis 246 stran. Střední část, která obsahuje nejcennější skladby, je však dochována poměrně velmi dobře. Zvláštní význam dodává souboru i to, že obsahuje notaci; otázka nápěvů je totiž zásadně důležitá jednak pro určení, do jaké míry se v jednotlivých písních uplatňují lidové prvky a složky, jednak pro stanovení filiace písní.

Podějí byl nalezen v Jistebnici ještě jiný husitský sborník zpěvů, latinský a mladší (z konce 15. století). Svou povahou je to však spíše graduál¹ než kancionál; proto není třeba oba jistebnické sborníky od sebe odlišovat adjektivem nebo jinak. Názvu kancionál, protože je již vžitý, užíváme výlučně pro zpěvník český.

Jistebnický kancionál je nejdůležitější památka seznamující nás s bohatstvím husitské písňové tvorby. Není to mechanický soubor písní, nýbrž praktická příručka liturgického zpěvu. Dokazuje to již jeho uspořádání. Sborník se totiž zřetelně dělí na tři části, z nichž první obsahuje liturgické zpěvy mešní, druhá rozličné duchovní písně (které měl patrně zpívat lid při mši) a třetí je tvořena liturgickými zpěvy bez vztahu k mešnímu obřadu, především zpěvy nešporními. Že šlo o promyšlený soubor, potvrzuje i kompozice menších celků. Tak první část (velmi porušená a neúplně dochovaná) obsahuje napřed obecné zpěvy mešní, tedy zpěvy nejobecnější, pak následují v pořadí církevního roku zpěvy na neděle a hlavní svátky a konečně jsou zařaděny zpěvy na jednotlivé svátky svatých. Postupuje se tedy od nejdůležitějšího a nejobecnějšího k zvláštnímu a jednotlivému úplně podle liturgické tradice římské církve. Obdobně je sestavena i druhá část: nejprve jsou zařaděny písně-modlitby (tj. základní modlitby upravené v písně) a k nim se druží dvě písně Husovy a písně o svátech oltářní; pak následují písně rázu všeobecného a teprve po všeobecné části

¹ *Kancionálem* nazýváme soubor duchovních písní (zpravidla v jazyce národním); *graduál* má význam užší, obsahuje pouze latinské liturgické zpěvy mešní. (Graduale se původně říkalo liturgickému mešnímu zpěvu zařazenému mezi epístolu a evangelium.)

jsou zařaděny písně vážící se k zvláštním obdobím roku (vánoční, velikonoční a mariánské) a k různým příležitostem (válečné apod.). I zde je patrný stejný princip řadění jako v části první: od obecného k zvláštnímu.

Z celého bohatství textů dochovaných v kancionálu jsou pro literární historii nejdůležitější právě tyto písně, i když tvoří jen asi čtvrtinu jeho rozsahu, neboť se v nich mohla projevit slovesná tvořivost daleko více než v liturgických zpěvech, kde šlo o překlady vázané původním textem, kterým se tvůrčímu rozletu svazovala křídla.

Kancionál představuje patrně liturgii strany Želivského. Tato liturgie byla však blízká i Žižkovi, který ji zavedl ve svém vojsku, a po něm ji přejali sirotci. Byl to tedy typ rozšířený i na venkově, a patrně proto se soubor nemezuje jen na skladby pražské strany, ale přináší i zpěvy tábořské. Mezi písněmi jednotlivých stran nebylo totiž ostrého předělu, píseň byla obecným majetkem a některé skladby patřily stejně straně Želivského jako tábořské. Proto dává Jistebnický kancionál jakýsi průřez celou husitskou písňovou tvorbou a podle rozboru skladeb v něm obsažených můžeme podat obecnou charakteristiku duchovní písně.

Zvláštní význam dodává písním zapsaným v Jistebnickém kancionále to, že nám ukazují husitství z posice přímo lidové, neboť zpěv se stal v husitském revolučním hnutí majetkem nejširších vrstev lidu. Skladatelé písní byli sice nepochybně především vzdělanci, znali však lid, byli mu blízko, a proto skládali svá díla tak, aby mohla snadno mezi lid proniknout. Lid si tyto písně skutečně osvojoval, některé z nich žily v jeho ústech po celá staletí. Tak jsou písně Jistebnického kancionálu jako projev lidových složek husitského revolučního hnutí do jisté míry protikladem Hádání Prahy s Kutnou Horou, jež nám ukazovalo husitství očima vzdělance strženého revolučním kvasem. V písních mluví vlastně přímo lid.

Toto jiné začlenění do společnosti je doloženo i různým ohlasem písní a skladeb Budyšínského rukopisu. Zatím co veršované skladby tohoto rukopisu zůstaly patrně omezeny na užší okruh publika, písně měly velmi širokou oblast uplatnění. Bylo to nepochybně proto, že do nich proniklo, i když je skládali vzdělanci, mnoho z lidové tvořivosti. Také jejich poměr k literární tradici je jiný než poměr Hádání. I písně sice budují na předpokladech, které vytvořil dřívější vývoj, ale přetvářejí starší literární formy daleko více a radikálněji než Hádání. Přetváření v nich zasahuje i samu melodiku písní tím, že do ní pronikají prvky lidové.

Přítom však nelze říci, že by husitské lidové písně znamenaly odmítavý postoj k starší písňové tradici. Naopak, i husitské písně rozvíjely jistým způsobem starší tradici, ale jinak než Hádání. Zejména tábořské písně si počínaly v oblasti formální značně samostatně. Souvislost se starším vývojem nebyla však přetržena, neboť husitskou píseň vytvářeli z valné části skladatelé (básníci

i hudebníci), kteří vyrostli v předhusitské době a dali své vzdělání a zkušenosti novému publiku.

Vlastní rozvoj lidové duchovní písně v husitském období byl ovšem způsoben objektivními podmínkami. Nejlépe je to vidět na pozadí předhusitské doby. Tehdy měla lidová duchovní píseň poměrně malou možnost uplatnění v kostele. Lidovému duchovnímu zpěvu se kladly překážky a zakazoval se už proto, že sama jeho existence byla pocíťována jako zasahování lidu do oblasti vymezené kněžstvem. S tím pak souvisel vůbec malý rozvoj duchovní lyriky zpěvní v době předhusitské. A je pochopitelné, že se nám zachovalo jen mizivě málo písní, které by zpíval lid. Vedle starých písní Hospodine, pomiluj ny a Svatováclavské písně byly to písně Buoh všemohúci a Jezu Kriste, ščedry kněže, vzniklé v první polovině 14. století². Husitství však vytvořilo nové podmínky, které umožňovaly rozvoj právě duchovnímu zpěvu lidovému: byla to demokratisace bohoslužby a zmenšování přehrady mezi knězem a laikem, které se nejnápadněji projevilo u radikální části táborské. Mše se stala obřadem, na kterém se lid aktivněji podílel svým zpěvem, a v souvislosti s tím pronikala lidová duchovní píseň i do soukromého života.

O tom, jak se změnila funkce lidového zpěvu za husitství proti starší době, svědčí právě Jistebnický kancionál. Charakteristické je už místo, které v něm písně mají. Netvoří dodatek k liturgickým zpěvům, ale jsou zapsány jako jejich rovnocenný protějšek: lidový zpěv je zařazen hned za první část kancionálu, kterou tvoří písně mešní; lidové duchovní písně se tedy těsně přimykaly k liturgickým zpěvům při mši.

Jak již bylo naznačeno, rozvoj české duchovní písně v husitství nelze chápat odděleně od pronikání češtiny do bohoslužby. Je vlastně korelátom tohoto procesu, a proto je nutno, máme-li pochopit vývojové postavení husitské duchovní písně, všimnout si alespoň částečně, jak se uplatnila čeština v husitské bohoslužbě, zejména ve mši. Je to důležité i proto, že větší část Jistebnického kancionálu zaplňují zpěvy liturgické a písně se uplatňovaly vlastně na jejich pozadí.

Uplatnění češtiny v bohoslužbě nebylo stejné u všech husitských stran a měnilo se i v časovém průběhu. Celkem lze říci, že pronikání češtiny do bohoslužby a její ustupování bylo v přímé závislosti na růstu a ústupu revolučních sil, a tak bylo doprovodem třídní duchů. První zprávy o české mši máme z roku 1417. Roku 1419 existovaly v Praze tři typy mše: radikální strana Želivského užívala mše úplně české, strana Jakoubkova měla latinskou mši s českým evangeliem a epištolou a strana Křišťana z Prachatic užívala výlučně latiny, tak jako katolíci. Po smrti Želivského se v pražské liturgii rozmáhala

² Jiné písně s duchovními náměty, jako např. *Píseň o svaté Dorotě*, mají ráz lyriky exklusivní.

zase latina. Synoda roudnická roku 1426 úplně zakázala českou liturgii; ustanovila, že v nouzi kněz smí vyložit lidu česky obsah epištoly a evangelia, ale bez porušení liturgického zpěvu. Pak již nenabyla čeština platnosti výhradního liturgického jazyka, i když se po roku 1427 uplatňovala zase ve větší míře. Vůdčím typem mše se stala mše česko-latinská a latinská mše s českými vložkami pak byla typem husitské liturgie po celé 15. století. Podle toho lze také určit dobu vzniku kancionálu na počátek dvacátých let, neboť mešní zpěvy v něm zapsané jsou vesměs české. Od poloviny dvacátých let už byla liturgická čeština na ústupu a udržovala se až do třicátých let hlavně na venkově. Pak ustupovala i zde.

Bohužel nemůžeme říci, zda byla v liturgii představované Jistebnickým kancionálem česká i konsekrace (slova, která pronáší kněz nad chlebem a vínem při proměňování), neboť tato část není v Jistebnickém kancionále doložena. Je tedy možné, že tato část mše, obsahující vrchol obřadu, zůstala ve mši zapsané v Jistebnickém kancionále latinská. — Zcela česká byla mše tábořská, ale ta byla zjednodušena do té míry, že vůbec zamítala liturgický zpěv, a proto ji nelze uvádět v souvislost s Jistebnickým kancionálem.

Latinských písní³ je v Jistebnickém kancionále jen několik; je to skupinka *dvánácti vánočních skladeb*. Z nich však píseň *Přišel nám den veselý*⁴ (*Dies est laeticiae*) je zapsána latinsky i česky (z českého znění jen jedna sloka) a rovněž k písni *Magnum nomen domini Emanuel* (Velké jméno Páně Emanuel) o šesti slokách jsou připsány dvě sloky česky. První začíná slovy „Jezus malý pacholík“. Mimo to u písně *Ezechielis porta* (Brána Ezechieleova) je nadepsáno, že se zpívá jako česká vánoční píseň *Za ciesaře Augusta*. Je tedy vidět, že hranice mezi českou a latinskou písní nebyla nepřeklenutelná. O tom svědčí i píseň *More festi querimus* (Hledáme, jak je zvykem této slavnosti), která střídá latinskou sloku s českou.

Ve vánočních písních se latina mohla udržet asi proto, že šlo o kolední písně zpívané žáky. Tlak dlouholeté tradice nebylo zde možno naráz zlomit, nicméně však i do této oblasti pronikala čeština, jak je vidět ze zmíněného zčešťování koledí (*Přišel nám den veselý*, *Jezus malý pacholík*) a z dvojjazyčné žebravé koledy *More festi querimus*. Jistebnický kancionál také ukazuje, že ve vánočních koledách byl tlak tradice tak silný, že vznikaly i nové koledy latinské. Z nich se udržela po celé 15. století píseň *Nunc angelorum gloria* (Nyní sláva andělů). I na těchto nově vzniklých koledách však je patrné, že dominantní postavení v kulturním životě získala píseň česká, neboť skladba *Ezechielis porta* je složena k nápěvu české písně. S konservativností vánočních písní souviselo i to, že se do koledních zpěvů mohl připustit vícehlasý zpěv,

³ Všechny texty, které jsou zde citovány, otiskl přístupně Zdeněk Nejedlý v *Dějinách husitského zpěvu VI*, 1956. Vzhledem k tomu, že jde o památky poměrně krátké, nejsou při citování ukázek uváděny pod čarou bližší údaje, jako číslo verše apod.

⁴ Protože tituly všech písní Jistebnického kancionálu jsou zároveň incipity, nedáváme je do uvozovek.

kteřý husité jinak neuznávali, a že se právě o vánocích snad udržel zbytek dramatického obřadu, jak se zdá ukazovat dialogicky upravená píseň Stala se jest věc divná.

I když je z hlediska literárněhistorického nejdůležitější součástí Jistebnického kancionálu píseň, nelze pominout ani liturgické texty. Jsou sice překladem z latiny, ale jejich výběr stejně jako jejich poměr k latinským originálům jsou charakteristické pro kulturní vyspělost prostředí, v němž vznikaly.

Výběr přeložených textů byl diktován především theologickým zřetelem a projevila se v něm tendence zjednodušit zásobu mešních zpěvů. Složení mše a mešní zpěvy samy se podstatně změnily, bylo však omezeno bohatství mší během církevního roku, uplatnila se tu snaha sloužit mše co možná stejně po celé příslušné roční období. Proto byl např. omezen počet církevních sekvencí. Dále je charakteristické to, že se místy radikálně změnil ráz zpěvu, např. u *Kyrie*⁵, a tím se mešní zpěvy přiblížily lidové písni. Naproti tomu nešpory jsou méně lidového rázu než mše; tak radikální reformě jako mše nepodlehly patrně proto, že na nich tolik nezáleželo. I v nich však je patrna snaha po zjednodušování. Pokud jde o poměr textů k předlohám, jeví se úsilí o co největší přesnost obsahovou. Proto jsou překlady místy dosti toporné. Snad to vyplynulo ze snahy počestit latinské texty co nejrychleji.

Pro způsob, jakým se stavěli upravovatelé k předlohám, jsou zvláště příznačné hymny.⁶ Převeden byl jen základní repertoár hymnů nejobvyklejších ve své době, husité tedy omezili počet hymnů užívaných v liturgii; přitom se texty přizpůsobovaly lidovému publiku zjednodušováním formálních prostředků svých předloh. Někdy se pozměnil i smysl předlohy; hymnus *Duchem svatým sme naučeni* (Ex more docti mystico), věnovaný původně postu, dostal obecnější význam a změnil se v píseň vybízející k pokání; „zdržením“ se nemíní jen půst, nýbrž zdržení se od všeho zlého v celém životě.

Hymny jsou důležité i proto, že ukazují, jak se s proniknutím češtiny do liturgie začínal stírat rozdíl mezi písni liturgickou a lidovou. Svědčí o tom jasně tři hymny, které zlidověly: *Zdráv buď, sváteční a slavný dne* (Salve, festa dies), *Narozený od věčnosti z uotce* (Corde natus ex parentis — zde je nový, lidový nápěv) a *Kriste, jenž jsi světlem* (Christe, qui lux es). Poslední se stal v dalších stoletích oblíbenou večerní lidovou písni, která byla často otiskována v kancionálech; při tom podléhala dalším změnám.

Po literární stránce jsou z čistě liturgických textů nejzajímavější lekce a lamentace.

⁵ *Kyrie* (cleison) je mešní zpěv, který následuje hned po úvodním zpěvu zpívaném při vstupu kněze k oltáři, zvaném *introitus*. V husitské mši byly zpěvy introitu celkem přejaty, ale zpěv *Kyrie* byl úplně nahrazen tropem. Tím byl úplně zčeštěn.

⁶ Hymny nebyly zpěvy mešní, nýbrž breviářové.

Lekce se recitovaly o nešporách. Zdá se, že je husité přednášeli jako skladby čistě mluvní. Pokud jsou vybrány z evangelia, jsou to buď směsice úryvků z několika evangelií o stejném obsahu, nebo volné parafráze. Lekce o poslední večeři Páně jsou rázu dogmatického a polemického (otázka přijímání pod obojí, kněžství). Zajímavá je i jejich slovesná forma. V kancionále jsou zapsány jako próza, ale obsahují některé eufonické prvky, např. rýmy (Vizmež, kterakú vážnost máme mieti). Některé dokonce přímo přecházejí v bezrozměrný verš (Chcete-li věděti; Jestližet on jest böh; A ihned lid svatých).

V pašijových dnech se při hodinkách zpívaly lamentace. Církevní lamentace se zakládaly na biblickém Pláči proroka Jeremiáše nad zkázou Jeruzaléma, ale husitské lamentace obsahovaly i samostatné prvky. Z lamentací zapsaných v Jistebnickém kancionále jsou liturgického původu vlastně jen lamentace podle proroka Jeremiáše zpívané na Zelený čtvrtek; lamentace na další dva velikonoční dny byly původu neliturgického — odchylkou od katolické praxe, která i zde předpisovala lamentace podle Jeremiáše. Sem patří lamentace o posledním soudu, které byly zpívány na Veliký pátek a lamentace o umučení Páně zpívané na Bílou sobotu. Lamentace o posledním soudu byly dialogické (dialog Milosrdenství a Spravedlnosti při posledním soudu). Snad to byla náhrada za liturgické hry, které husité ze svých kostelů vyloučili. Lamentace o umučení Páně jsou vlastně epické básně vypravující o Kristově umučení. V Jistebnickém kancionále jsou dvě, které tvoří tematický celek. Obě se zpívaly na tentýž nápěv.

Jak již bylo řečeno, nejdůležitější část kancionálu tvoří písně, určené k lidovému zpěvu v kostele. Někdy mají protějšky v písních latinských, a to ukazuje, že se v počestování kostelního zpěvu projevovala obdobná tendence jako při počestování sekvencí a hymnů, totiž snaha převést do češtiny základní latinské skladby. Protože však lidový zpěv nebyl vázán liturgickými ohledy, hojně vznikaly i původní české skladby. Je možné, že některé písně, složené původně česky, pronikaly nyní z češtiny do latiny a že se tedy do jisté míry začínal obracet tradiční poměr obou jazyků v kulturní tvorbě; píseň o pokání *Králi slavný, Kriste dobrý*, jež je dílem Husovým, je např. dochována v českém znění jen v Jistebnickém kancionále, ale několikrát je zapsána v zpracování latinském (Rex gloriae, Christe pie). Je otázka, zda Hus vytvořil české znění překladem z latiny, či zda latinská verze je pozdější.

Tím, že husitství odstranilo překážky kladené lidovému zpěvu, uvolnilo bohaté pole lidové tvořivosti. Spolu s tím ovšem lidová píseň se nově začlenila do života. Lidový zpěv existoval ovšem již od nejstarších dob a byl bohatě diferencován (písně milostné, taneční atd.), měl však menší uplatnění v kulturním životě, než jakého nabyl za husitství. Husitství jej postavilo do stře-

du kulturního dění. Ne sice v celém rozsahu — husitství se soustředilo na oblast náboženskou —, ale tím, že se náboženská píseň stala útvarem dominantním, absorbovala do sebe vlastně všechnu životní problematiku. Obsáhla tak celý život, hranice mezi písní zpívanou v kostele a v soukromí se prolomila.

Soustředění umělecké tvořivosti v oblasti písně na náboženskou oblast se jeví jako tematické ochuzení husitské písně proti písni předhusitské doby. Není to však důsledek obrazoboreckých snah, nýbrž jde o důsledek nové funkce zpěvu. Některá témata prostě odumřela. Nejde tedy o kulturní ochuzení, ale spíš o snahu přiblížit literaturu co nejvíce životu; i píseň se zúčastňovala velkého společenského procesu, který probíhal. Revoluční doba řešila specifické úkoly a jim se přizpůsobila i literární tvorba. Především bylo třeba vyzbrojit lid ideologicky a povzbuzovat jej k boji. S tím souvisí charakteristické rysy, jimiž se liší písněová tvorba husitská od tvorby starší: namnoze traktátový ráz a bojovnost.

Toto nové zaměření husitské písně nápadně vyvstává při srovnání duchovní lyriky doby předhusitské a doby husitské a je podloženo nositeli této tvorby. Pro lyriku předhusitské doby, která sloužila hlavně vzdělavcům, bylo např. charakteristické pronikání prvků světské erotiky do náboženské oblasti, nyní se naopak uplatňovaly v náboženské písni zájmy boje, vedeného především lidem. Proto je v ní mnoho polemických složek a narážek na otázky sociální a majetkové. Náboženská látka se aktualizovala, stala se oblastí zúčastněnou na sociálním a politickém boji. Dověřil se vývoj předjatý ve 14. století legendou o svatém Prokopu.

Tím, že se husitské písně svou tematikou zúžily na oblast náboženskou, pronikaly ve skutečnosti do náboženské písně nejžhavější otázky. Tak se diametrálně změnil vztah světských a náboženských motivů v duchovní lyrice. Jestliže v předhusitské době pronikání prvků světských do náboženské skladby určené vzdělavcům směřovalo vlastně k odzemštění pozemského života (např. erotiky), v husitské písni určené především lidu šlo o proces opačný; náboženství se pozemšťovalo a stávalo se přímým účastníkem boje. Tím, že náboženství prostoupilo celý život, lidový boj se dostal do polohy boje za nejvyšší soudobé hodnoty, za „boží pravdu“. Je to obdoba kulturního boje doby cyrilometodějské, jenže na vyšším stupni, neboť jde o boj lidových mas, kterému slouží i literatura určená lidu.

Písně zapsané v kancionále jsou na první pohled čistě náboženské (s výjimkou několika posledních, mezi nimiž jsou např. písně válečné), bližší rozbor nám však odhalí jejich aktuální vztah k životu. Tento vztah se projevuje trojím způsobem: v tom, jak píseň ideologicky vyzbrojovala lid, jak do ní pronikaly sociální otázky a jak pomáhala sankcionovat boj a tím pro něj lid mravně připravovat.

Využití duchovní písně k ideologickému cíli bylo nasnadě už proto, že ideo-

logická výzbroj mohla se lidu podávat nejlépe z kazatelny a při bohoslužbě. Zvláště charakteristické jsou zde lekce na Zelený čtvrtek, z nichž druhá, vykládající podstatu mše, přejímá téměř doslova část traktátu z roku 1417. Propagační úsilí podnítilo však i vznik duchovní písně snažící se poučovat lid. Typická je píseň traktátového rázu *Kristovoť jest ustavenie*, která zčásti zpracovává starší veršovaný traktát *Otázka* nyní taková běží, dokazující oprávněnost a nutnost přijímání podobojí. Otázky kalicha, které stály ve středu zájmu ideologické propagandy, dotýkaly se traktátovým způsobem i jiné písně, např. tábořská *Bibli najprv otevruce*, která dokonce uvádí i číslo příslušné kapitoly Písma, již se dovolává:

V knihách Paralipomenon
v šestnáctém rozdiele

Traktátové zaměření proniká dále např. v písních *Pán Ježiš náš spasitel* a *Náš milý Jesu Kriste*, uvádějících výroky autorit o poslední večeři. Stejný důraz na autority pozorujeme v několika písních o přijímání dětí (Křesťané, z hřiechov povstaňme; Chvalmež boha vždy dobrého; Jesu Kriste králi, pane zmilelý; Dietky mladé i staré; Patrmež k bohu tak múdrému).

Snaha ideologicky vzdělat lid se neomezuje však jen na otázku přijímání, ale proniká i jinde, jak ukazuje píseň Jana Čapka *Nuž, křesťané, viery pravé*, zveršovávaná Desatero. Vedle toho je v Jistebnickém kancionále zapsáno ještě jedno Desatero uvedené v píseň, tábořského původu; začíná slovy „Nebudeš mieti bohov jiných“. Táboři uvedli v píseň také modlitbu *Věřím v boha* („Věřmež v boha jednoho“). Takovými skladbami se lid nejen ideologicky vzdělával a upevňoval, ale také se vyzbrojoval pro polemiku. Je ostatně charakteristické, že traktátové prvky v písních nevyznívají jen jako pouhé tvrzení, ale jako vyvracení mínění odpůrců; nejde však o polemiku o abstraktních otázkách, ale o otázky, které měly široký dosah. I polemická píseň tedy směřuje ke konkrétní situaci na ideologické frontě. Ve svých důsledcích se zde řešily otázky společenské. Proto se dostala do Jistebnického kancionálu i starší časová píseň *Pravdo milá, tiežem tebe* (zvaná též píseň o Pravdě). Tato skladba kritizuje v alegorické formě všechny stavy od papeže přes knížata a měšťany až po sedláky, její těžisko je však v kritice mocných, kteří dávají před Pravdou přednost Křivdě.

Uvedení traktátových a časových prvků do duchovní písně bylo hodnoceno starší literární historií jako prvek negativní. Vyplývalo to z nehistorického pojetí literatury 15. století. V husitské době nebyly ještě od sebe diferencovány jednotlivé kulturní oblasti, jedna zapadala do druhé, prostupovaly se, a proto náboženská skladba pohlcovala do sebe prvky světské problematiky a tím se lid stával na této problematice účasten.

Připoutání husitské písně k životu je ovšem nejvíce patrné tam, kde se píseň připíná ke konkrétní události, jako tomu bylo u písní složených k pouťím věřících na hory. Tyto písně jsou přímo prostoupeny kritikou soudobé společnosti a náboženský prvek se v nich mísí s otázkami sociálními. Zvláště bojovná je píseň *Slychal-li kto od počátka*. Útoky na hierarchii, která se odívá do hedvábí, ale boží pravdu má v posměch, přecházejí v ní až v krvavou ironii: zlí kněží by měli poradit bohu, aby „zjednal takto“:

By chudí nikdá nejedli,
ni pijíc nazí chodili,
den s nocí nespíe,
než na pány vždy dělali,
bez přestání jim dávali.

Skladatel písně si uvědomuje, že těžké roboty „nikdy nejsou z boha“, a trpce žaluje, že kněží odpírají lidu Písmo:

Nedadiet čtenie kázati,
sprostným čísti ni zpievati,
žel se toho, bože!

Vášnivá protikněžská skladba psaná žlučí znova ožívuje starý cyrilometodějský požadavek práva na vzdělání v jazyce srozumitelném lidu, ale tento požadavek v ní nabývá povahy revoluční. Svým pathosem je to jedna z nejvýraznějších revolučních písní husitské doby. Podobné tóny se ozývají i v dalších písních o spasení lidu na horách, *Věrní se v bohu radujte a Radujme se, dočekavše*.

Uvedené písně jsou přesvědčivým příkladem na to, jak se v husitství mísila otázka náboženská s otázkou sociální. Tím však nejsou nikterak ojedinělé, neboť otázkou bohatství se zabývá velmi mnoho písní zapsaných v Jistebnickém kancionále. Příznačná je po té stránce např. píseň *Křesťané, z hřiechov povstaňme*, rozvíjející mimo jiné otázku přijímání dětí. Je to útok na kněze, kteří „stojí po lakomství“. Písně ponořující se do společenských otázek nezůstávají však jen při negaci, neomezují se jen na útoky na kněze svatokupce, ale souběžně kladou důraz na dobré skutky. K spasení nestačí jen víra a modlitba, ale především je nutná správná životní praxe. Jako příklad lze uvést vášnivou skladbu Jana Čapka *Ve jméno božie počněme*, namířenou proti ctění svatých. Čapek odsuzuje ctění svatých jako modloslužbu a pranýřuje církev, která si z úcty k svatým dělá obchod:

I kosti z svatých vydrali
a do monstrancí nakladli,

což na boha slušie,
to jim připsali.

Ideologický vrchol písně je v přesvědčení, že svatě nemůžeme ctítí líp, než když budeme „rozkázanie činiti, duchem svatým jim zjevené“, to je budeme žít tak, jako žili oni. Ještě jasněji tuto myšlenku vyslovuje táborská píseň o pokání *Věřmež všickni v pána buoha*, kde se přímo uvádí, že království boží nelze koupit

ani zlatem, ani stříbrem,
ni drahým kamením,
ani pěkným mluvením,
než dobrým činěním.

Příkladem toho, jak husitská píseň sankcionovala revoluční činy, jsou už uvedené písně o spasení lidu na horách. Útěk z domova na hory a boj za pravdu boží je posvěcován nábožensky; ti, kteří pochopili boží pravdu a všechno opustili, mají se radovat, neboť ušli Antikristovým nástrahám, a jejich odhodlání je podpíráno poukazy na Písmo (např. na proroky Ezechiela a Izaíáše v písni *Radujme se, dočekavše*). Ideologicky vyzbrojovaly lid a dodávaly mu odhodlání k boji i písně pražské strany, např. *Poslúchajte, znamenajte*, která vyzývá, aby se husité nelekali smrti a protivenství,

aby mile, dobrovolně
nelekali se ztráty,
když budú odjímati
životy i statky.

I zde se k přesvědčování používá poukazů na bibli (sv. Pavel v listě k Římanům, Jakub Veliký, Abraham, Pavel ke Korintským, sv. Jan ve Zjevení).

Touto písní přecházíme k písním válečným. Motiv boje je v husitské písni velmi častý a objevil se brzo, např. v písni *Slyšte, rytieři boží*, která byla složena proti arcibiskupovi Zbyňkovi a je zapsána v Jistebnickém kancionále v porušené podobě, ale písně válečné v pravém slova smyslu vznikaly teprve s výbuchem revolučních bojů. Představuje je pražská Povstaň, povstaň, veliké město Pražské, píseň k uvítání vítězů Dietky, v hromadu se senděme a zvláště proslulá táborská *Ktož jsú boží bojovníci*, která se stala přímo symbolem celého revolučního hnutí a patří k nejcennějším výtvorům husitské poesie. Charakteristické je pro ni zejména spojení živlu duchovního s praktickými prvky válečné techniky. Nejprve přesvědčuje bojovníky, že bojují za boží věc (že jsou „božími bojovníky“) a že proto musí zvítězit; pak se obrací k představitelům jednotlivých druhů zbraní a hutně jim připomíná jejich povinnosti v boji. To ukazuje,

že byla určena ke zpěvu těsně před bitvou. Proto také její výraz je zkratkovitě úsporný a lapidární. Na nejmenší ploše a nejprostšími prostředky je vyjádřeno cítění člověka, který obětoval všechno, aby bojoval za „boží pravdu“ proti přesile, a který věří, že jeho boj bude vítězný. Píseň je skvělá i po hudební stránce. Skládá se ze tří trojdílných strof.

Píseň Ktož jsú boží bojovníci se dlouho držela v povědomí; v evangelických zpěvnících je zařazována dodnes. V 16. století se jí dostalo nového poslání jako písně zpívané ve válkách proti Turkům a byla vytištěna (po prvé roku 1530 ve Zprávě a naučení křesťanům věrným). Její původní forma se však zjednodušila tak, že se její trojdílná strofa změnila na tři strofy po pěti verších. — Autor písně byl nepochybně výraznou básnickou osobností, ale nepodařilo se jej dosud určit; pokusy ztotožnit jej s Žižkou, Janem Čapkem nebo Bohuslavem z Čechtic ztroskotaly.

Protějškem písně o božích bojovnících je píseň *Povstaň, povstaň, veliké město Pražské*, která vznikla patrně v době, kdy táboří bojovali společně s pražany, a proto nese na sobě pečeť táborskou. Není to píseň určená přímo bojovníkům, ale agitační skladba vzbuzující odpor proti Zikmundovi. Jako agitační píseň se druží těsně ke skladbám Budyšínského rukopisu. Její výraz nemá sice lapidární prostotu písně Ktož jsú boží bojovníci a je přeplněn obrazy ze Starého zákona, zato však její strofická i hudební forma je prostší; píseň se skládá z trojverší.

Třetí proslulá válečná píseň, *Dietky, v hromadu se senděme*, byla zpívána patrně procesím, které šlo vstříc vítěznému vojsku. Obrazy vzatými z bible se blíží skladbě *Povstaň, povstaň, veliké město Pražské*, ale nezapaluje k boji; bojovnost je v ní nahrazena radostí ze šťastně dobytého vítězství.

V uvedených skladbách je boj sankcionován nábožensky. Ale vedle toho se objevuje v písních i jiný prvek, charakteristický pro celé husitství, totiž motivy vlastenecké. Stupňovaný důraz na češství proniká velmi výrazně např. v již citované skladbě *Slýchal-li kto od počátka*, kde je zdůrazněno zcela zvláštní postavení Čech verši

Takť jest úzkost nebožátkóm
po všech zemiech, zvláště Čechóm

a tento zvláštní zřetel k Čechům a k Čechám se pak opakuje i jinde. Např. píseň o pravém pokoji *Zhlédniž na nás, zmilelý Pane* má verše

uslyš věrných Čechów hlasy,
rač dáti pokojné časy!

a táborská píseň na poděkování bohu *Dobroděnie pamatujme Pána* přímo oslovuje Čechy:

Protož, Čechové, pomněte
božie dobroděníe,
kterěž činí nynie,
a dietkám svým rozprávějte

Tím je podtrhován vlastenecký ráz husitství a náboženská motivace božího boje se prostupuje s motivací národnostní.

V písních Jistebnického kancionálu převažuje lyrika a didaxe a v písních dialogických najdeme i jisté prvky dramatické (vedle uvedených lze sem přiřadit i pašije). Naproti tomu epika ustupuje do pozadí, patrně proto, že se v souvislosti s rušením kultu svatých ztratila z centra literárního života středověká legenda. Přesto však nelze říci, že by epická píseň zcela zmizela. V Jistebnickém kancionále ji vedle starší písně o Pravdě představují především cyklické písně o Ježíšově životě *Kristóv život znamenajme*. Epické prvky pronikají i do písní velikonočních a vánočních, nikde se však nerozvíjejí v souvislé legendární vyprávění.

Umělecké prostředky písní, obsažených v Jistebnickém kancionále, jsou dány zřetelem k lidovému publiku a racionalismem. To se projevuje stejně v kompozici jako v jazyku.

Kompozici dává ráz úsilí o logickou výstavbu celku, s nímž souvisí snaha končit píseň ideovým vrcholem, pointou. Proto skladby končí zpravidla prosbou k bohu. Proti starší duchovní lyrice to není sice prvek nový, ale je charakteristický pro praktické zaměření husitské písně; píseň není samoúčelným projevem zbožnosti, ale je to zároveň modlitba. Nápadně tato tendence vystupuje na příklad ve dvou písních Jana Čapka. První z těchto skladeb, *Nuž, křestané, viery pravé*, je parafrází Desatera (tedy vlastně modlitba), ale přesto ústí ve zvláštní modlitbu. Podobně ústí i druhá, *Ve jméno božie počněme*, která je rázu z valné části traktátového s tendencí proti uctívání svatých. Prostý výraz zbožnosti nebo prosté formulování these nebylo v očích husitského básníka dostatečným podkladem písně, té musí být podložen zřetel ze soudobého hlediska čistě praktický. Básníkovi tedy nešlo o expresi nebo reflexi v dnešním slova smyslu, ale hledal hlubší funkci poesie. Není snad třeba zdůrazňovat, že toto úsilí směřovalo ve svých důsledcích k životní praxi.

Pro zaměření husitské písně na lidové publikum je zvláště příznačný představový okruh, v němž se písně pohybují, a jejich výraz. Není v nich nic, čemu by prostý člověk nemohl porozumět; i složité věroučné problémy jsou převedeny do představové oblasti prostého člověka. Tím je vlastně rozvíjeno dědictví Štítného. Na druhé straně je však zcela opuštěna snaha o bohatý výraz, která byla příznačná pro exklusivní poesii 14. století. Proto je např. metaforika lyrické poesie 14. století téměř opuštěna. Metafora se prakticky ztratila. Pokud se

v písni užívá obrazů, jsou to obrazy biblické, zde je však třeba mít na paměti, že většina publika znala bibli velmi dobře a že soudobý člověk ji hodnotil jako historický pramen; proto obrazy převzaté z bible a narážky na biblické události měly v jeho očích vlastně charakter skutečností. Změna v metaforice nebyla dána ovšem prostě tím, že se starý umělecký prostředek „opotřeboval“, nýbrž jiným publikem a jinou úlohou písňe. Šlo tu tedy o jiné včlenění písňe do společnosti, nikoliv o ztrivialisování formy.

Omezení metaforiky v husitské písni vyplývá ze snahy nazývat věc jejím jménem, nikoli oklikou. Proto také přirovnání není samoúčelné, ale má urovnat svou názorností cestu k lepšímu pochopení předmětu. Výrazová bohatost je pocítována jako přepych, a proto stejně jako tradiční metaforika je husitské písni cizí i užívání epithet; epitheta téměř nenajdeme.

Jiným projevem této snahy je zvláštní vztah básnického slova k nápěvu, na který upozornil Zd. Nejedlý. Výrazivo je prosté, ba suché, kdežto vlastní pathos je vyjádřen nápěvem. Síla této tvorby není tedy jen v textu samém, ale je třeba vidět vyšší celistvost textu spojeného s nápěvem.

Spojení textu s nápěvem ve vyšší strukturu je ovšem charakteristické pro píseň vůbec. Dalo by se však říci, že tento charakteristický rys písňové tvorby husitská píseň zesílila tak, že nápěv — jako vlastní nositel pathosu — dostával významovou hodnotu v míře dříve neobvyklé. Ve vztahu k starší písni je to vlastně domýšlení starších zásad. Zcela po způsobu zpěvní lyriky 14. století pozorujeme i rytmické oslabení verše, slabou tendenci k jambu a oslabování zvukové stránky rýmu.

Skladatelé písni jsou známi jen ojedinele. Přímoou zmínkou Jistebnický kancionál určuje jen autorství Jana Čapka, a to u dvou písni (Nuž, křesťané, viery pravé; Ve jméno božie počněme), a u jiných dvou písni autorství Husovo (Jezu Kriste, šcedrý kněže; Navštév nás, Kriste žádúci). Tento nezájem o autory písni svědčí o kolektivním rázu husitské písňové tvorby. Kolektivní ráz tvorby potvrzuje i to, že není ostré hranice mezi písňemi jednotlivých stran, ale že si jedna strana osvojovala písňe strany druhé, pokud vyjadřovaly její myšlení a cítění. O kolektivním rázu tvorby však svědčí i jiné náznaky, jako např. varianty písni, které se dochovaly ve více opisech. Někdy dokonce z jedné písňe vzniklo písni několik a jednotlivé sloky se osamostatňovaly (Čapkova píseň Nuž, křesťané, viery pravé). Protože se některé písňe dlouho držely v kancionálech, lze říci s plným právem, že Jistebnický kancionál založil živou tradici lidové duchovní písňe.

Význam kancionálové písňe pro další kulturní vývoj byl nesmírný. Nejen že se mezi ní a písni lidovou vytvářely četné souvislosti a vztahy, ale kancionálové písňe pomáhaly i vytvářet kulturní pospolitost. Po té stránce byly namnoze důležitější než písňe časové, které rozváděly podněty bojové husitské

poesie, neboť píseň kancionálová se mohla udržet a šířit i tam, kde píseň časová mizela spolu s příhodou, které si všímala.

Jistebnický kancionál nebyl dosud celý vydán; většinu jeho skladeb však otiskl Zdeněk Nejedlý v Dějinách husitského zpěvu VI, 1956. Nejdůležitější české skladby otiskl též Jiří Daňhelka ve své antologii Husitské písně, 1952. — V Nejedlého Dějinách je podrobný rozbor po stránce hudební i textové a literatura.

O významu kancionálové písně pro vytváření kulturní pospolitosti viz studii Josefa Hrabáka Úvahy o úloze starší literatury při vytváření kulturní pospolitosti národa (v souboru Studie ze starší české literatury, 1956).

DOZNÍVÁNÍ HUSITSKÝCH IDEÁLŮ V LITERATUŘE PO LIKVIDACI REVOLUČNÍHO HNUTÍ

(Od čtyřicátých let do konce let šedesátých 15. století)

Po rozbití revolučního hnutí se změnilo postavení literatury v životě. Na místo agitační literatury doprovázející a podporující revoluční boje nastoupila literární polemika a souběžně s ochabováním revolučního zaměření slovesné tvorby objevil se znova zvýšený zájem o literaturu zábavnou. Dědictvím husitství však zůstalo vlastenectví a hájení zbytků revolučních vymožeností, jež probíhalo zvláště v podobě boje za kompakтата proti katolické straně a mezinárodní reakci. Prudké byly však ideologické boje i uvnitř husitského tábora, zejména polemiky oficiálního utrakvismu s tábory a později s jednotou bratrskou, v nichž se odrážela nespokojenost lidu se soudobým stavem společnosti a snaha vládnoucí vrstvy tento stav udržet.

Daleko významnějším dědictvím husitství než zmíněné polemiky bylo však směřování literatury k životní praxi, v němž se odráží stále hlubší smysl pro skutečnost tohoto světa a jímž literatura polipanského období předjímala renesanci, i když vzdáleně, neboť v ní dosud nebyla zřetelně diferencována oblast náboženská od ostatních oblastí života. Přesto však je patrný ve srovnání s dobou revolučních bojů nový vztah literatury k životu, který se nám jeví jako snaha literatury obejmout život v celé jeho plnosti. Náboženství přestávalo pomalu absorbovat veškerý zájem, pomalu se rýsovaly v popředí zájmu nové oblasti života, a tím se literatura začínala zesvětšovat. Proti době revolučních bojů pozorujeme, že do literatury pronikal i zájem o útvary, pro které nebylo v době válečného požáru místa, např. o cestopis a zábavnou literaturu. I toto zesvětšování literatury, jež se jeví jako kvalitativně nový prvek, bylo však podmíněno husitským revolučním hnutím, neboť za něho byly vytvořeny reálné předpoklady k tomu, aby se v dalším vývoji stalo hegemonem literatury a celé vzdělanosti měšťanstvo. V měšťanstvu se objevil nový pokrokový dějinný činitel, který začínal vtlačovat svou pečeť celému kulturnímu životu. Měšťanstvo získalo za revolučního hnutí významné posice hospodářské i politické a nyní, když bylo potlačeno revoluční hnutí, využívalo získaných posic k tomu, aby se mohlo dále uplatňovat a dále růst. Nezbytnou podmínkou dalšího hospodářského vzestupu bylo ovšem poznání zákonitostí skutečného světa, a tomuto poznávání měla sloužit i literatura, která se stále více zaměřovala k řešení praktických úkolů.

Měšťanstvo bylo nyní ve výhodě i proto, že za válek získalo značný pozem-

kový majetek. To spínalo jeho zájmy se zájmy šlechty, a tak se města do jisté míry se šlechtou sblížila. Svázáním politiky měst s politikou šlechty se však města oddělovala od lidu a ztrácela v něm svého přirozeného spojence. Lid žil z počátku sice lépe než před revolucí, byl např. zbaven církevních dávek, ale s postupem času, jak sílila všeobecná reakce, jeho postavení se zase zhoršovalo. Pro vytvoření jednotné fronty s městy však již nebylo podmínek.

Velmi výrazně se změnilo i postavení církve. Církev, která byla v předhusitské době největším držitelem půdy, ztratila za husitských válek většinu pozemkového majetku, a tím se dostala do područí šlechty a měst. Nebyla s to hrát samostatnou politickou úlohu (stejně církev katolická jako utrakvismus), a proto se musela opírat o světskou moc a byla často v jejím vleku.

V politickém vývoji je pro první léta po ukončení revolučních bojů charakteristické roztržité země. Zikmundův nástupce Albrecht zemřel brzy po uvedení na trůn (1439) a po dobu nezletilosti jeho syna Ladislava Pohrobka se země rozpadla na samosprávné kraje. Šlechtě vyhovoval nedostatek ústřední moci, neboť nebránil jejím kořistnickým choutkám, a proto se snažila tento stav udržet. Bezvládlí trvalo až do roku 1452, kdy byl zvolen zemským správcem bohatý šlechtic Jiří z Poděbrad. Jiří zůstal i po Ladislavově korunovaci gubernátorem a po jeho smrti se stal roku 1458 králem († 1471). Jeho politika usilovala o vyrovnání zájmů šlechty a měst a to ho vedlo i ke kompromisům v otázce náboženské. Důsledně stál na kompaktech a usiloval o dohodu s Římem. V tomto úsilí byl jeho pravou rukou Jan Rokycana, papežem nepotvrzený utrakvistický arcibiskup, jedna z nejnápadnějších postav této doby.

Pro život polípanské doby je z počátku příznačné jisté puritánství, které se projevuje i v prostotě stavitelských památek. Typem je Týnský chrám v Praze, jehož štít byl dohotoven počátkem šedesátých let, a věž při kostele sv. Jindřicha. Avšak husitství brzo ztratilo svou původní strohost; v době vlády krále Jiřího si začalo uvědomovat cenu pozemského života a toužit po životě plnějším a bohatším. Výrazem tohoto nového vztahu k životu je populární postava Jiříkova šaška, bratra Palečka, který dovedl spojit veselí s vírou a vtip s humanitou a těšil se velké popularitě mezi lidem. Souběžně s tím, jak postupně ustupovaly ze života puritánské tendence, monumentální prostota stavitelských památek přecházela ke konci století v malebnou pozdní gotiku vladislavskou.

*

V literárním životě se stále uplatňovalo především mluvené slovo a píseň, ale rostl také zájem o knihu. Ten spolupůsobil při úsilí o uplatnění nové techniky rozmnožování literárních děl, totiž knihtisku. První česká tištěná kniha — Trojanská kronika — vyšla na sklonku Jiříkovy vlády, kolem roku 1470 v Plzni. Tak byly české země mezi prvními, které využily převratného vynálezu

Gutenbergova. Přesto však kazatelství a lidová píseň měly stále ještě velmi živnou půdu. Oba tyto druhy se bohatě rozvíjely i proto, že literatura zábavná nabývala půdy poměrně jen pomalu a nedosáhla tak širokého uplatnění, jak měla před husitskými válkami. K rozvoji kazatelství a lidové písně, zejména časové, přispívalo i to, že kulturnímu a literárnímu životu dával až do konce Jiříkovy vlády ráz ideologický boj, který ve čtyřicátých letech probíhal hlavně uvnitř utrakvistického tábora mezi oficiální stranou Rokycanovou a tábory a v padesátých až šedesátých letech mezi utrakvisty a katolíky. Léta šedesátá jsou poznamenána zároveň boji utrakvismu s katolicismem a s mladou jednotou bratrskou. Tyto náboženské spory však postupně ztrácely těsný kontakt se životem, který byl příznačný pro dobu revolučních bojů.

Neplodnost náboženských sporů výstižně naznačil Rokycana obrazem lodi, na které mají kněží vézt věřící na nebeský břeh: protože jsou ve sporu, jedni táhnou loď tam a druzí onam, a lid neví, kam se dát. — Paralelu tvoří obraz, který si dal vymalovat Vaněk Valečovský na svém domě v Dlouhé třídě. Obraz představoval vůz se dvěma ojeji na protilehlých stranách. Kněží připjali k oběma ojmám koně, a vůz se proto nemůže hnout z místa. Lidé, kteří v něm sedí, se nadto ještě hádají.

Největší literární ohlas měly ideologické spory s tábory, kteří představovali ještě za Zikmunda mocnou stranu (Tábor, Písek, Klatovy, Žatec, Kolín, na východě hrad Landšperk, snad měli vliv i na Vodňany, Sušici, Nymburk a Louny), a proto dosáhli na Zikmundovi zápisu, jímž bylo uznáno jejich veřejnoprávní postavení až do rozhodujícího výroku pražských mistrů. Lipanská bitva tedy nezastavila táborskou propagandu, a tak došlo k ostrým polemikám, jichž se účastnil z táborských zejména MIKULÁŠ BISKUPEC († asi 1459). Biskupec jako učený theolog bránil po Lipanech táborské učení v latinském spise *Chronicon sacerdotum Taboriensium* (Kronika táborských kněží). Tento spis je cenným historickým pramenem, ale nemá větší literární hodnotu. Je to dílo nesoustavné, spíš snůška traktátů a dokumentů než dějepisecké nebo kronikářské dílo. Biskupec původně líčil ve dvou částech vývoj táborského učení a jeho historii až do smrti Zikmundovy, když však bylo táborské učení roku 1444 sněmem odsouzeno, připojil ještě třetí část jako odpověď na toto sněmovní usnesení.

Diskuse s tábory jsou charakteristické pro celkovou situaci utrakvismu ve čtyřicátých letech, kdy se vzrůstala reakce a utrakvismus ztrácel vedení, takže např. požadavek kalicha mizel i z cechovních statutů, což znamenalo, že bylo umožněno do cechu přijímat i katolíky. Přitom byl utrakvismus oslabován i zevnitř konversemi. Za této situace došlo v červenci 1443 v Kutné Hoře k hádání táborů s utrakvisty za přítomnosti předních theologů obou stran, Biskupce a Rokycany. Kromě ústního jednání se vedl spor i literárně, Biskupec i Rokycana předložili v Kutné Hoře spisy. Oběma stranám pak bylo uloženo, aby do určité lhůty podali prostřednictvím horského purkmistra vyličení spor-

ných kusů pražskému sněmu. V mezidobí mezi hádáním a sněmem došlo k protitáborské agitaci. Táboři se hájili na kázáních a literárním dílem *Viera kněží táborských o velebné svátosti oltářní*. Spis byl určen širší veřejnosti, a proto v něm není učeneckého balastu. Hlavní podíl na něm měl snad Biskupec. S těmi událostmi souvisí i ROKYCANŮV traktát *De existentia corporis Christi* (O existenci Kristova těla). Počátkem ledna 1444 došlo v Praze k hádání mezi Rokycanou a knězem Kvirinim. Zde táboři naposled vystupovali jako rovnocenná strana, neboť 31. ledna 1444 sněm schválil učení Rokycanova jako „bezpečnější, lepší a jistější“, a tím prohlásil vlastně tábory za kacíře.

Ve čtyřicátých letech, naplněných bojem s tábory, psal svá hlavní díla PETR CHELČICKÝ (asi 1390 — asi 1460), který je nejvýznamnějším zjevem naší literatury tohoto období. Zatím co traktáty, které vznikaly z protitáborských polemik, vesměs zapadly, díla Chelčického působila významně na další vývoj naší kultury, neboť se o ně opřela v padesátých letech vznikající jednota bratrská. Chelčický poukázal již na samém začátku revolučního hnutí na vykořisťovatelský charakter feudalismu, ale teprve po Lipanech vytvořil ze svých myšlenek ucelený systém ve spisech *Postila* a *Sieť viery pravé*. Jeho ideje, zahrnující stát a všechny formy vykořisťování, zároveň však hlásající v životní praxi pasivitu, jsou v podstatě domyšlením názorů, které pronášel již v dvacátých letech. Ale právě nyní se stávaly aktuálními a zapouštěly kořeny za obecné ochablosti a rozmáhajícího se pocitu bezmocnosti, kterému propadaly zejména selské masy po ztroskotání revoluce. Lid viděl v myšlenkách Chelčického vyjádřenu svou touhu po spravedlivém řádu bez sociální nerovnosti, bez nadřadování jedněch nad druhé a bez vykořisťování tím spíš, že pasivita Chelčického vystihovala vlastní slabost selských mas a za těchto podmínek byl jeho trpný postoj pocítován jako jediné možné řešení sociálních nerovností. K šíření jeho myšlenek mezi lid přispívala jistě i drsná literární forma, připomínající řeč lidového písmáka, a obrazy lidu srozumitelné a působivé svou drastičností.

Ideologické spory s tábory skončily sice odsouzením táborského učení, ale usnesení zemského sněmu z roku 1444 nemělo praktický význam a teprve Jiří z Poděbrad vojensky donutil roku 1452 Tábor k splynutí s oficiální kalíšnickou církví. Pokoření Tábora bylo ve shodě s celkovou politickou linií, kterou Jiří uplatňoval jako zemský správce a později i jako král; protože stál pevně na kompaktech, potíral všechny radikální směry. Zde nacházel hlavní oporu v JANU ROKYCANOVI, který proslul jako autor latinských theologických traktátů, ale působil i na široké lidové vrstvy svými kázáními v Týnském chrámě.

Rokycana se narodil před rokem 1397 v Rokycanech jako syn kováře. Vystudoval pražskou universitu a roku 1425 se stal kazatelem a později farářem v Týnském kostele. Nejvíce závisel na Jakoubkovi ze Stříbra a po jeho smrti (1429) stanul v popředí utrakvistického kněžstva. Náležel k oficiální straně a za ni se také zúčastnil jednání o kompakta na basilejském

koncilu. Roku 1435 jej zvolilo utrakvistické kněžstvo arcibiskupem, ale nedostalo se mu papežského potvrzení. Zikmund ho po svém nastoupení donutil opustit Prahu a Rokycana pobyl jedenáct let na venkově. Vrátil se teprve roku 1448, když dobyl Prahu Jiří. Od té doby až do smrti (1471) byl těsně spjat s Jiřím a jeho politikou.

Jako řečník se Rokycana uplatnil zejména v padesátých letech, kdy kázal v Týnském chrámu a kdy ho útoky hnaly do obrany. Tehdy rostlo mravní rozhodnutí a pathos jeho kázání, v nichž nejen odsuzoval papeže s katolickou hierarchií, ale kritisoval i světské feudály. O jeho řečnickém nadání si můžeme udělat dobrou představu podle *Postily nedělní a sváteční na evangelia*, zakládající se na týnských kázáních. K ní se druží *Výklady na evangelium sv. Lukáše a sv. Jana*.

V Rokycanových kázáních převládal zájem o otázky praktického života a o politickou aktuálnost. Tím navazoval Rokycana na dědictví kazatelské činnosti Husovy, ztratil však Husovu revolučnost. Jeho kritika společnosti byla sice ostrá, ale nesměřovala k radikálním změnám, nýbrž k udržení a vlastně posílení statu quo. Veliký vliv jeho kázání vzbuzoval obavy šlechty a bohatého patriciátu, že moc ve státě bude stržena na duchovenstvo. Literárním ohlasem toho je pamflet VAŇKA VALEČOVSKÉHO Z KNĚŽMOSTA *Proti panování kněžskému*, zvláště zajímavý proto, že byl napsán příslušníkem strany utrakvistické.

Vaněk Valečovský († 1472) určil svůj spis širší veřejnosti. Je to vášnivá a žlučovitá obžaloba psaná mluvčím bohatého patriciátu. U Rokycany viděl jen stíny, především egoismus, neboť se bál, že Rokycana se svým duchovenstvem vzbouří lid a sesadí konšely jako kdysi husité. Vaňkův spis překvapuje hlavně tím, že Rokycanu prudce napadla utrakvistická osobnost blízká králi (Valečovský byl od roku 1452 podkomořím, roku 1457 byl povýšen do rytířského stavu).

Útok Vaňka Valečovského nebyl ojedinělý; literární útoky doprovázely vlastně celou Rokycanovu činnost. Už v třicátých letech u příležitosti volby za arcibiskupa skládala proti němu katolická strana žaloby, např. *Positio articulorum Johannis Rozkydala* (Články Jana Rozkydala), a ve čtyřicátých letech se k nim přidružily i žaloby ze strany tábořské, které vznikaly v souvislosti s tehdejšími polemikami mezi oficiálním utrakvismem a táboři. Z katolické strany měl na bojích s Rokycanou význačný podíl konvertita PROKOP Z PLZNĚ spiskem o českých poměrech *De malo regimine* (O špatné vládě) a po smrti Ladislava Pohrobka jiný konvertita, JAN PAPOUŠEK ZE SOBĚSLAVĚ, pojednáním *Querelae de motibus Bohemiae* (Stížnosti o neklidu v Čechách), které bylo přeloženo i do češtiny. Zajímavé spojení oposice katolické a konservativně utrakvistické představovali VÁCLAV Z KRUMLOVA a PROKOP Z PLZNĚ ve spise *Hii sunt excessus circa venerabile sacramentum eucharistiae communis* (Toto jsou prohřešky týkající se uctívání-hodné obecné svátosti oltářní). Literárně zajímavý je dialog *Tractatus cuiusdam catholici* (Pojednání kteréhosi katolíka) asi z konce padesátých let. — V těchto žalobách je Rokycana líčen nejhoršími barvami. Nenávistná pověst z něho udělala pijana, cizoložníka a bezectného kariéristu, který uprchl z kláštera, aby ničil kostely a pronásledoval katolíky. Útoky proti Rokycanovi byly vedeny i v podobě české časové písně (srov. str. 262).

V šedesátých letech vzplanuly prudké ideologické boje mezi utrakvisty a katolíky. Přípravoval je již o desetiletí dříve papežský legát, italský františkán JAN KAPISTRAN (1386—1456), který se snažil svými kázáními fanatisovat davy proti husitům u nás i v cizině; jeho propagandě čelil tehdy účinně Jan

Rokycana. V šedesátých letech se však situace přiostrčila a došlo k otevřenému boji krále Jiřího s papežem i s většinou domácího katolického panstva, které zvedalo proti Jiřímu hlavu, podporováno Římem. Na celém tomto dění se zúčastnila i literatura.

Jiří se chtěl napřed s papežem dohodnout, a proto vyslal k němu roku 1462 poselstvo, v němž ujišťoval papeže o poslušnosti, ale zároveň žádal o uznání kompaktát. Papež však poselství nevyhověl a kompaktáta zrušil. Toto jednání popsal ve spisku *Poselstvie krále Jiříeho do Říma k papeži 1462* VÁCLAV KORANDA MLADŠÍ (1425—1519), který se poselství zúčastnil za univerzitu a pronesl při jednání k papeži a kardinálům řeč.

Přes zrušení kompaktát Jiří od kalicha neustoupil. Papež s císařem zprvu proti němu nezakročili, ale roku 1465 většina katolického panstva vytvořila jednotu zelenohorskou a povstala proti králi. Požadavky jednoty byly v podstatě politické, zejména šlo o to, že Jiří dává přednost radě rytířů a měšťanů před panstvem. V této těžké době radil Jiřímu vratislavský biskup JOŠT z ROŽMBERKA (1428—1467) k vyrovnání s římskou církví. Literárně své rady ztvárnil v *Listu královně Johaně* a v rýmovaných aforismech *Třinácte šprochuov vajovských*¹. Na tyto aforismy odpověděl Václav Koranda mladší veršovanou polemikou *Třinácte nešprochov vajovských*, kde vyvracel bod za bodem Jošta a hájil utrakvismus.

Literární mluvčí však měla i výbojná a nesmiřitelná strana papežská. Z jejích stoupců v letech 1465 až 1467 bojoval polemicky proti utrakvismu a proti politice krále Jiřího zejména HILARIUS LITOMĚŘICKÝ (1412—1468). Tento bývalý žák Rokycanův přestoupil v Itálii ke katolicismu a roku 1462 byl jmenován administrátorem (správcem) pražského arcibiskupství. Na shromáždění duchovenstva pod jednou i pod obojí, konaném v únoru 1465, střetl se polemicky s Rokycanou. Z této disputace vznikl spis *Tractatus catholicus triumphalis* (Vítězný traktát katolický) a pro širší čtenářstvo česky psaný *Traktát o nejsvětějším přijímání lidu obecného pod jednou způsobou*. Když pak následujícího roku papež vyhlásil proti Jiřímu klatbu a křížovou výpravu, Hilarius rozesílal listy pánům, duchovním i měštům, v nichž je vyzýval k odpadnutí od krále. Literárním dokladem této agitační činnosti je *Traktát k panu Janovi z Rozenberka*, adresovaný velmoži, který se rozpokoval, zda má uposlechnout papežovy klatby, nebo zůstat věrný Jiřímu. Podle obsahu se tento spisek nazývá také *Traktát o sesazení krále Jiřího*.

Na straně Jiřího proti papežovi a proti mluvčím papežské a panské politiky bojoval literárně kromě Jana Rokycany zejména MARTIN LUPÁČ († 1468). Lupáč, zvolený roku 1435 za Rokycanova sufragána,² byl Rokycanovým spolu-

¹ *Šproch* (z německého *Spruch*) = průpověď; význam slova „vajovský“ není jasný; podle staršího názoru Jungmannova je to asi nějaký výraz lovecký, Rudolf Urbánek se domnívá, že slovo je třeba číst „vagovský“, vagantský.

² *Sufragán* je biskup podřízený arcibiskupovi (metropolitovi).

pracovníkem, ale daleko radikálněji než Rokycana vystupoval proti Římu. Když papež zrušil kompaktáta, napsal spis *Contra papam* (Proti papežovi). Roku 1465 napsal latinskou repliku proti Hilariovi. Proti Hilariovi psal tehdy také ROKYCANA; svůj spis, složený původně latinsky, zpracoval Rokycana též česky jako *Mistra Januov tractatus o přijímání krve*. Z katolíků se v době občanské války literárně zastal Jiřího Jan z Rabštejna, o němž však bude řeč dále v jiné souvislosti.

Literatura náboženskopolemická tvořila jen jednu část literárního obrazu doby; druhou představuje literatura zaměřená k praktickým potřebám života. Taková díla byla vyvolávána už snahami krále Jiřího o vybudování silné centralisované monarchie. Tak napsal pro Jiřího učený PAVEL ŽÍDEK (1413—1471) spis *Jiří správozna*, obsahující praktické rady, jimiž se má Jiří spravovat; spis je psán z hlediska katolického. Pro Jiřího složil též francouzský diplomat ANTONIO MARINI DE GRATIANOPOLI *Radu králi Jiřímu o zlepšení kupectví v Čechách*.

Politický program Jiřího a oficiální utrakvismus našel i obhájce, který použil formy beletristické. Je to dvorský sudí a později nejvyšší hejtman moravského markrabství CTIBOR TOVAČOVSKÝ Z CIMBURKA (1438—1494). Věnoval Jiřímu spis *Hádání Pravdy a Lži o kněžské zboží a panování jich* (dokončeno 1467, tištěno 1539), kde v alegorické formě soudu hájil kališnickou církev a Jiřího politiku (Pravda) proti církvi římské (Lež). Pathos husitského boje za sociální spravedlnost dávno však vyprchal. Tovačovský se jeví jako typický feudál, kterému se obsah husitství více méně zúžil na formální požadavek kalicha. Přesto však nebyl slepý k stinným stránkám soudobého života a dovedl je zasáhnout ironickým šlehem.

Formou soudu se hlásí Hádání k staré středověké tradici, ale proti středověkým „pekelným románům“, v nichž je spor veden podle práva kanonického, uvedl Tovačovský do svého díla zemské právo moravské. Tím projevil zájem o konkrétní život, jehož důsledkem je i umění charakterisační. Komposičně své dílo však nezvládl; epické vložky (bajky apod.) nemohou vyvážit komposiční jednotvárnost. Jazyk Hádání je bohatý, místy osvěžovaný lidovými prvky, ale v podstatě je to jazyk bible, k níž se autor hlásí nejen hojnými rčeními, ale i přímými citáty. Z hlediska tehdejší doby, kdy byla bible obecně známa, mělo to ovšem umělecký cíl.

Později napsal Tovačovský ještě právníckou příručku, tzv. *Knihu tovačovskou* (první část dokončil roku 1482, druhou roku 1490), v níž chtěl kodifikovat moravské zvykové právo a tím posílit šlechtu. Tento spis byl pak upraven a přepracován CTIBOREM DRNOVSKÝM Z DRNOVIC († okolo 1543) v tak zvané *Knize drnovské*.

Uplatnění moravského zemského práva v Hádání je zřetelným projevem zesvětšování literatury, nového jejího poměru ke skutečnosti. Tento nový

vztah k životu proniká zvláště ostře ve dvou cestopisech z doby Jiříkovy, podnícených zahraničními cestami podniknutými v jeho službách. První z nich, *Deník* panoše JAROSLAVA, je v podstatě diář jakéhosi panoše Jaroslava z cesty poselstva k francouzskému králi Ludvíku XI., podniknuté 1464. Druhý, v originále nedochovaný, je od panoše Šaška, nejspíše VÁCLAVA ŠAŠKA z BÍŘKOVA. Líčí propagační cestu do západních zemí, kterou vykonal v letech 1465 až 1467 s družinou švagr Jiřího Lev z Rožmitálu. Proti zápiskům Jaroslavovým je to již dílo literární, pokud ovšem můžeme soudit podle dochovaného latinského překladu vydaného 1577 olomouckým biskupem Stanislavem Pavlovským pod titulem *Commentarius brevis et iucundus itineris atque peregrinationis* (Krátké a utěšené popsání cesty a putování).

U obou těchto cestopisů je vidět sílící zájem o životní realitu; zejména Šašek se dovedl dívat otevřenými očima a zachytit cizí prostředí pro zvědavé čtenáře. Chtěl vypravovat jen o tom, co viděl. Tímto uplatněním poznávajícího subjektu a smyslem pro objektivní skutečnost podává vlastně již novověký cestopis, diametrálně odlišný od cestopisu středověkého, jaký představovalo např. vyprávění Mandevilla, naplněné fantastickými smyšlenkami.

Když bylo udušeno revoluční hnutí a nastal relativní klid, zesílil i zájem o zábavné čtení. Tomuto čtenářskému zájmu se hledělo vyhovět opisováním starších děl, vzniklých již před husitskými válkami. Z veršovaných památek se opisovala např. rytířská epika (*Tristram, Tandariáš*), ale i skladby satirické (*Podkoní a žák*) a didaktické (*Nová rada, Rada otce synovi*). Jak sílila reakce, předhusitský feudální hrdina se zase dostával do okruhu zájmu čtenářstva, nebyl mu již tak vzdálen jako za revolučního hnutí. Feudální umění za rostoucí reakce se již nepociťovalo jako neživé a nežádoucí, ale jevila se snaha znova je uvádět do oběhu. Přesto však feudální literatura ztrácela ve změněném společenském prostředí po husitských válkách svůj skutečný význam, nové publikum v ní již nevidělo obraz svého vlastního života a vzor pro své jednání, ale hledalo v ní jen pobavení. Aktuální mohla být pouze u části publika díla didaktická, jako *Nová rada* nebo *Rada otce synovi*, neboť se v nich podával ideál feudála a některé složky tohoto ideálu dosud neodumřely.

Z této doby máme dochovánu vlastně většinu památek, které vznikly již ve 14. století. Mnohé z nich známe pouze v zápisech z doby polipanské a o jejich stáří rozhodujeme podle jazykových nebo kulturně politických kritérií. Máme zachovány i některé významné sborníky, např. Pinvičkův a hraběte Baworowského. První z nich byl napsán učitelem JANEM PINVIČKOU z DOMAŽLIC za jeho učitelování v Ledči nad Sázavou v letech 1459 až 1469 a obsahuje např. Dalimilovu kroniku, Novou radu a Podkoního a žáka. SBOBNÍK BAWOROWSKÉHO z roku 1472 obsahuje např. Bruncvíka, Ezopa, Vévodu Arnošta, Tandariáše aj. — V této době žil i OLDŘICH KŘÍŽ z TELČE († 1504), u kterého lze již pozorovat systematický sběratelský zájem. Pořídil 26 sborníků, v nichž zapsal mimo jiné mnoho světské lyriky; dnes jsou zčásti v Universitní knihovně v Praze, zčásti ve Stát. archivu v Třeboni.

Při uvádění starších literárních děl do oběhu bylo však nutno vyrovnat se s novým pojetím umělecké formy, které probouželo husitství. To platí zejména pro skladby veršované. Zlidovění literatury přineslo totiž s sebou rozvoj bezrozměrného mluvnického verše, a proto se i při opisování starších památek nahrazoval přísně osmislabičný verš veršem o nestejném počtu slabik. Z přizpůsobování tradičního verše tomuto typu nesmíme však vyvozovat, že písaři vnášeli z nedbalosti do svých opisů rytmické „chyby“ nebo že doba neměla pro vybroušenou uměleckou formu smyslu. Rozvoj bezrozměrného verše souvisel nepochybně s tím, že si poesie oblíbila jazyk co nejbližší jazyku mluvenému, a proto pocítovala veršovanou formu zachovávající přesně počet slabik verše jako něco nežádoucího. Na ústup mluvnického verše zachovávajícího přesně počet slabik působil i změněný způsob vnímání literárního díla. Při rostoucí znalosti písma se vnímání literárního díla poslechem stávalo stále řidší. Spolu s tím se ztrácel ústní charakter tvorby v některých literárních druzích. V souvislosti s tím stále důležitější místo v literatuře zaujímal próza, která se octla v popředí literárního procesu v oblasti zábavné literatury a jež si toto místo podržela až do obrození. Dominující próze se přibližoval i tvar verše. Upravováním původně osmislabičného verše na verš bezrozměrný se tedy včleňovaly starší památky do soudobého rozvrstvení forem (bezrozměrný verš se cítil jako typická forma mluvnické poesie, srov. str. 192).

Jakýsi most mezi prózou středověkou a prózou 16. a 17. století tvořilo opisování starších prozaických prací, jímž se připravovala půda pro vznik pozdějších knížek zábavného čtení, jež se staly v dalším vývoji knížkami lidovými a z jejichž obsahu mnoho proniklo i do lidového podání. Tak se opisovaly např. *Životy sv. Otců*, *Pasionál*, *Trojanská kronika*, *Mandeville*, *Štilfríd*, *Brunvík* a jiné památky.

Jiříkova doba nebyla bez zájmu ani o teorii literatury. Za zemské správy Jiříkovy (nejspíše od roku 1452) přednášel na universitě o rétorice, vedení městských knih a stylistice novoměstský písař Prokop (1390—asi 1482). Měl značné znalosti klasických autorů, jež často citoval, a napsal latinskou a pak českou rétoriku. Byla to vlastně ars dictandi, praktická příručka o skládání písemnosti v mateřském jazyku, která snad sloužila také při přednáškách na universitě. Prokop se pokusil i v básnictví. Z jeho veršované *Nové kroniky* se však dochovaly pouze zlomky. Začal skládat i latinskou kroniku o událostech své doby, ale nedostal se v ní za počátky husitského hnutí. Píše ze stanoviska katolického.

Zvláštní oblibě se těšila ze starší literatury *Dalimilova kronika*, která byla blízká době svým vlastenectvím i formou srozumitelnou lidu. Proto se nejen opisovala, ale pod jejím vlivem vznikaly i nové skladby napodobující jejího ducha i její formu. Tak např. katolický pán Oldřich z Rožmberka dal složit dalimilovskou formou několik historických skladeb na oslavu svých předků Vítkoviců a k podepření svých praktických nároků. Dochovala se nám z nich jen skladba *O Přemyslu a Žáviši*, s tendencí okrášlit vzpouru šlechty proti panovníkovi

(Přemyslu Otakaru II.). V podobném duchu dalimilovském vznikaly i skladby o soudobých událostech, jak dosvědčuje rozvláčné veršování *O válce s Uhry*, které vzniklo sice až koncem sedmdesátých let, ale svou formou tkví ještě v našem období.

Dále se vyvíjela také časová píseň, která měla v době feudálních rozbrojů a napětí za Jiřího živnou půdu; nebylo snad významnější veřejné události, na kterou by nebyla reagovala. Vždyť byla nejučinnějším prostředkem propagandy a nejučinnější ideologickou zbraní vedle kazatelny. Pokračovala v linii vytyčené starší bojovnou písní, jak se vyvinula v době Husově a za revolučního hnutí, a podržovala z ní nejen typickou formu pětiveršové sloky, ale využívala i zásoby osvědčených motivů. O oblibě těchto písní mezi lidem svědčí např. Pavel Židek, který ve Správozně žádá zákaz „písní rúhavých o papeži, biskupích, o páních, neb to jedovatě ponúkává k nepokoji“. Z těchto Žídkových slov je také vidět, jak byla útočná píseň obávanou zbraní. Snad i proto, že se v ní ozývalo protipanské zabarvení, které bylo dědictvím bojové písně z doby revoluční.

Umělecké prostředky časové písně jsou vesměs dány její tendenčností. Ráda pracuje hyperbolou a karikaturou, ironií a sarkasmem. Vybírá si zpravidla úzký výsek ze skutečnosti a ten zpracovává s publicistickou vášní. Bohatství písní bylo, jak svědčí zprávy, veliké. Většina písní se časem ztratila, z jejich bohaté zásoby se dochovaly jen trosky, ale přece jen je dochováno dosti, abychom mohli sledovat, jak píseň reagovala na události a jakou hrála úlohu ve vývoji společenském i literárním.

Celkem lze říci, že jí užívaly se stejnou oblibou obě strany, katolická i utrakvistická, a že obě pokračovaly ve starší tradici bojové časové písně, k níž se nové skladby přidružovaly i slovními shodami. Tak např. píseň vyjadřující náladu katolíků na počátku padesátých let začíná stejnými slovy jako jedna z Žalob na husity — „*Všichni poslúchajte*“. Obviňuje podobojí z neplnění kompaktát, loupeží a vražd a vyzývá k modlitbě, aby to „husovské plémě“ celé zahynulo. — Naděje, že bude husitům odplaceno za krále Ladislava, se však nesplnila a žalost nad tím vyjadřuje latinská píseň „*Heu, caput nostrum cecidit*“ (Běda, naše hlava padla), složená asi ještě před volbou Jiřího. Nad tím, že je Jiří králem, hořekuje latinská píseň „*Omnes christicolae*“ (Všichni křesťané).

Nejznámější z katolických invektiv je česká *Píseň o Rokycanovi* (označuje se též latinským titulem Cancio de Rokycana), začínající slovy „Čechové viery pravé“. Útočí prudce na Rokycanu, „čertového satana“, vytká mu všechno nejhorší a obžalovává celou utrakvistickou praxi. Vášnivá nenávisť však nebyla jen znakem písní katolické menšiny. Vášní promlouvají i písně utrakvistické, jako je píseň *o legátu Karvajalovi*, který se pokusil odvézt z Prahy tajně kompaktáta.

O tom, jak dlouho byly časové písně v oběhu a jak se šířily po značné země-

pisné rozloze, podává svědectví krátká katolická píseň *o Srlínovi*, tábory jatém a mučeném písaři Oldřicha z Rožmberka. Tato krátká píseň paroduje patrně svým začátkem starší píseň o nezdařeném útoku Němců na Betlémskou kapli („Táboři zúfalí Srlína sú jali“), což ukazuje, že píseň o pražské události pronikla do jižních Čech a ještě třicet let po svém vzniku byla tak živá, že se mohla stát podkladem parodie.

Latinská časová píseň katolické strany přijímala i formu vážného hymnu. Tak papežský depositář B. DE MAROSCHIS napsal *Hymnus de profligatione Victorini Bohemi* (Hymnus o porážce Čecha Viktorina)³, který je parodií slavného abecedního hymnu *A solis ortus cardine* (Od východu slunce) básníka 5. století Sedulia. Snad též básník napsal podle hymnu na sv. Jana od Pavla Diacona (8. století) *Hymnus in processione victoriae de Turcis et Bohemis profligatis* (Hymnus pro slavnost vítězství nad Turky a Čechy). Není vyloučeno, že se podobné písně, stavějící Čechy do jedné řady s pohanskými Turky, kteří v té době (1453) dobyli Cařihradu a tlačili se do Evropy, zpívaly i při procesích konaných u příležitosti hlásání křížové výpravy proti králi Jiřímu, když papež Pius II. prohlásil roku 1462 kompaktáta za neplatná.

Jiného rázu než uvedené skladby byla historická *píseň o králi Vladislavovi*. Týká se polského a uherského krále Vladislava Varnenčíka, který kandidoval po smrti Zikmundově a Albrechtově na český trůn a jehož boje s Turky vzbudily i v Čechách zájem. Vladislav padl roku 1444 v bitvě u Varny. V písni je tato bitva líčena jako jeho vítězství a podle toho se zdá, že vznikla brzy po události, ještě dříve, než přišly do Čech přesnější zprávy. Není vyloučeno, že vznikla mechanickým spojením původně dvou písní.

Několik latinských písní se připíná k válečným událostem Jiříkovy doby. Jsou psány i ze stanoviska strany Jiřího (o dobytí Cornštejna) i ze stanoviska strany protivně (hymnická báseň o porážce Jiříkova syna Viktorina od Matyáše roku 1468). Jen z německého překladu známe píseň proti Plzeňským, která vyzývá Jiřího, aby vyhnal lotrovské semeno z Čech přes moře.

Velmi značné oblibě se těšilo dále dějepiscectví. Zájem o události se neomezoval již jen na klášterní historiografy nebo na oficiální dvorské dějepisce, jak tomu bylo ve 14. století, ale — jako dědictví revoluční doby — pronikal do širokých vrstev. Přibývalo soukromých zápisů, jež vznikaly bez literárních ambicí, ale právě proto mluví ještě k dnešku nefalšovanou řečí a působí svou bezprostředností. Právě do doby polipanské spadá původní jádro tak zvaných *Starých letopisů českých*, jak tyto drobné kroniky, objímající dobu od konce 14. století až do počátku 16. století, nazval jejich první vědecký vydavatel František Palacký. Promlouvají v nich lidé různého stavu, věku i stran, ale hlavní podíl zde mají měšťané. Právě pro svůj neoficiální, někdy přímo intimní ráz podávají tyto drobné kroniky široký pohled do tehdejšího života. Protože jsou psány s vervou a vášní, jejich význam je nejen historický, ale i literární. Jsou to první neoficiální paměti a od nich vede živá tradice přes Dačického

³ Je míněn syn Jiřího.

až k pamětem lidových písmáků v době pobělohorské. Z poděbradské doby mají některé záznamy i paměti rodu Dačických⁴.

Vedle drobných kronik vznikaly také a šířily se lidové pověsti. Udržovaly se zřejmě dlouho v povědomí, takže po nich máme stopy ještě v Hájkově kronice. Zvláště charakteristická byla tak zvaná *královská pověst* o příchodu domácího krále, který zavede pořádek a klid. Šířila se v době bezvládní a stala se dokonce východiskem politické akce, když se roku 1445 objevil u Stadic samozvaný stařec, který byl lidem pokládán za nového Přemysla. — Jiné pověsti se poutaly k Jiřímu (pohádkově bylo např. vyšperkováno jeho dobytí Prahy, Jiří byl uváděn v záporný paralelismus se Zikmundem apod.) a vznikaly další tradice o Žižkovi a Husovi. Ve vzrušených dobách se také dařilo různým *proroctvím* (např. před volbou Jiřího). V tom všem se odrážejí tužby lidu, který své sny promítal do pohádkových obrazů, když neměl sílu a možnost tyto sny uskutečnit.

*

Padesátá a šedesátá léta 15. století mají namnoze ráz přechodný. Na jedné straně se uváděla do oběhu díla starší, předhusitské doby, na druhé straně se však objevovaly i zjevy předjímající budoucnost. Jednotlivé rysy překonávající středověký vztah k životu, na které bylo upozorněno na svých místech, vyústily ke konci vlády Jiřího z Poděbrad ve dvojí podobě, jednak v podobě prvních kroků humanismu, jednak v podobě prvních kroků jednoty bratrské. První podoba byla snahou o uskutečnění ideálu nového člověka, který přetrhal svazky se středověkem; druhá byla snahou o pokračování v tradici radikálního husitství, i když se tato snaha omezovala jen na oblast náboženskou.

Humanistické úsilí o nový životní styl⁵ se opíralo o ideál člověka podle vzoru antiky. V souvislosti s tím se studovala antická kultura, zejména literatura. Pokud nebyla společenská situace dosti zralá, aby se mohl ideál nového člověka uskutečnit v životní praxi, humanismus se projevoval jenom jako hnutí literárně formální, jako úsilí o nápodobu slohu antických autorů. Tyto pokusy ovšem nemohly mít v našich zemích dlouho společenský ohlas a nezvlínily ani hladinu literárního života. Zůstávaly dlouho uzavřeny mezi zdmi královských kanceláří, ať už šlo např. o Jana ze Středy v kanceláři Karla IV. nebo o Řehoře z Heimburku († 1472) v kanceláři krále Jiřího z Poděbrad.

V literárním životě se stal iniciátorem nového, humanistického vztahu k životu i humanistického literárního umění vyšehradský probošt JAN Z RAB-

⁴ O Dačického Pamětech viz dále na str. 345.

⁵ O humanismu bude podrobněji pojednáno dále na str. 284.

ŠTEJNA (1437—1473). Za odboje katolického panstva, který propukl roku 1467 proti Jiřímu, zasáhl ve prospěch svého krále v nevelkém latinském spise *Dialogus* (1469). Je to fiktivní rozmluva čtyř šlechticů, v níž Rabštejn kritizuje papežské rozhodnutí postupovat proti Jiřímu válkou a odhaluje zistné pohnutky katolických odpůrců Jiřího. Rabštejn, vzdělaný v Itálii, projevil zde nejen znalost klasické latiny a formální humanistické vzdělání, ale i humanistický názor na život, kladoucí humanitu nad náboženské vyznání.

Ve své době zůstal Rabštejnův Dialog ojedinělý; kulturní silou se humanismus stal až za nových společenských podmínek o generaci později. Nicméně však Rabštejn nebyl se svými humanistickými tendencemi zcela osamocen. Nárazy humanismu sejevily též např. u olomouckého biskupa TASA (PROTASIA) z BOSKOVIC nebo u brněnského JANA THABRARRA, zasloužilého o školu u sv. Jakuba, která se stala střediskem učeného kléru.

Tas z Boskovic a Jan Thabrarr poznali humanistickou vzdělanost — stejně jako Rabštejn, s nímž je sdružovalo i katolické náboženství — za studií v Itálii. Do Itálie se ubírali na studia i utrakvisté, na ně však humanismus působil celkem méně než na katolíky, ač i mezi nimi najdeme jeho příznivce, jako byl např. „první utrakvistický humanista“ ŠIMON ZE SLANÉHO, z jehož díla se však dochovaly jen nepatrné trosky.

O tom, jak humanismus povlovně pronikal a získával zájem vzdělanějšího publika, svědčí i rozsáhlá skladba na oslavu pánů Tovačovských z Cimburka, napsaná na objednávku jakýmsi blíže neznámým MARTINEM z TRŠNOVA. Tento veršovec oslavil již dříve latinskou básní biskupa Tasa, ta však není dochována. — Panegyrik na Cimburky je dílo v podstatě středověké, ale náznaky humanismu je vidět ve vzývání musy a v mythologické dekoraci, jakož i v básnickém sebevědomí autora.

Daleko příznivější než pro rozvoj humanismu byla půda pro první kroky jednoty bratrské, náboženské společnosti, která měla veliký význam pro celý náš kulturní a zvláště literární život až do Komenského.

Jednota vznikla jako společnost náboženských horlivců, pokoušejících se uvádět do životní praxe ideály Petra Chelčického, na jehož spisy upozornil někdy uprostřed padesátých let Jan Rokycana hlouček svých horlivých posluchačů. Někteří z nich navštívili Chelčického a osobně ho poznali. Seznámili se také s družinou stoupců Chelčického v Chelčicích (s tak zvanými „bratřími chelčickými“) a se stoupci jiné náboženské družiny, tak řečenými vilémovskými bratřími (z Vilémova u Čáslavě)⁶. To všechno v nich jistě posilovalo myšlenku založit vlastní náboženskou společnost v duchu ideálů Chelčického, jehož myšlenky byly v době sílící reakce horlivě přijímány. Chelčický tehdy byl blízký mentalitě nejen vykořisťovaných sedláků, ale i drobných zemanů a části inteligence, kteří těžce nesli porážku revoluce, tím spíš, že jeho pasivní postoj

⁶ O nich viz podrobněji dále na str. 278.

k světu se zdál vykořisťovaným v době reakce jediným možným řešením společenských rozporů.

Asi roku 1457 dovolil král Jiří na Rokycanovu přímluvu příslušníkům nové náboženské družiny (která nepřekračovala dosud rámec oficiálního utrakvismu) usadit se na svém panství ve vsi Kunvaldu na pomezí Orlických hor. Jejím hlavním organisátorem a později i literárním obráncem byl bývalý hospodářský správce emauzského kláštera ŘEHOŘ KRAJČÍ (asi 1420—1474). S ním spolupracoval žamberský farář MICHAL STARÝ († 1501) a královéhradecký farář MARTIN Z KRČÍNA.

Novou náboženskou skupinu tvořili lidé různých stavů; vedle poddaných sedláků byli jejími členy i příslušníci drobné šlechty a vzdělanci, ale v duchu Chelčického skupina neuznávala stavovské rozdíly a všichni její členové si říkali navzájem „bratři“ a „sestry“. Tak splynuli úplně v lidovou sektu, která se musela v pozdějším vývoji oddělit od kališnictví.

Vedle Chelčického navazovala mladá jednota nejvíce na táborství. Proto také její stoupenci neměli tak velký zájem o theologickou teorii, jako o životní praxi, o snahu žít podle ideálů naznačených Chelčickým. To však znamenalo pasivní popření soudobé společenské skladby, a tím dostával pokus o praktickou realizaci Chelčického myšlenek revoluční dosah, neboť nahloďoval soudobý společenský pořádek. Proto také jednota neušla pronásledování a už roku 1461 byli někteří její členové jatí, uvězněni, ba i popraveni. Toto pronásledování však mladou jednotu jen ještě více scelilo.

Jako samostatná církev se jednota ustavila roku 1467, kdy si bratři zvolili vlastní kněze a tím se oddělili od utrakvistů. Protože jejich životní praxe a učení dobře odpovídaly náladám utlačeného lidu, mladá církev rychle mohutněla. Tím, že se bratři hlásili za dědice táborství, vědomě udržovali tradici radikálního husitství, kterou konservativní a kompromisní utrakvismus již dávno opustil.

Od samého počátku soustředila na sebe mladá jednota prudké ideologické útoky, které byly vedeny stejně ze strany katolické jako utrakvistické. Z katolíků útočil na bratry hlavně HILARIUS LITOMĚŘICKÝ, z utrakvistů mistr VÁCLAV KORANDA MLADŠÍ. Stoupenci jednoty byli označováni jako pikharti. Už to, že bylo útočeno na jednotu z obou stran, zřetelně ukazuje v podstatě sociální kořeny nenávisti proti mladé církvi.

Proti útokům se jednota ovšem bránila, a to jednak ústní propagandou, jednak literárně. Její literární obrany jsou zvláště důležité proto, že byly psány vesměs česky a měly ráz kolektivních projevů. Nejčastěji byly psány v podobě listů adresovaných odpůrcům, zejména Rokycanovi, ale také králi Jiřímu a později jeho nástupci Vladislavovi. Hlavním literárním obráncem jednoty byl v těchto ideologických bojích bratr ŘEHOŘ KRAJČÍ. Jeho nejznámější obranný spis je *Sedmero psaní Rokycanovi*. Vedle Řehoře hájil jednotu literárně zejména bratr MARTIN.

V době Jiříkově bylo mnoho nevykvašeného a protikladného. Vedle sebe a proti sobě stály prvky středověké i prvky hledící kupředu a nejednou se prolínaly a prostupovaly. Přesto však je pokroková linie jasná: vedla díly směřujícími k lidovosti, probojovávajícími reálný vztah k životu a zdůrazňujícími vlastenectví. Všechny tyto tři složky jsou přímým dědictvím husitského revolučního hnutí, jeho živým odkazem. Tento odkaz pak rozvíjela naše literatura v celém svém dalším vývoji.

O počátcích knihtisku pojednává Zdeněk Tobolka, *Dějiny československého knihtisku v době nejstarší, 1930*. Viz též Josef Volf, *Dějiny českého knihtisku do roku 1848, 1926*. Z novějších prací Emma Urbánková, *K počátkům českého knihtisku, VKČSN 1952*; k tomu viz též Jiří Daňhelka, *K první české tištěné knize (sborník Dar přátelství, 1955)*.

Biskupcovu *Chronicon sacerdotum Taboriensium* vydal v latinském originále Konstantin Höfler, *Geschichtsschreiber der hussitischen Bewegung II, Wien 1865*. Úryvek z Biskupcovy kroniky otiskl v českém překladě Josef Macek, *Ktož jsú boží bojovníci, 1951*. — Jeden z traktátů Biskupcových vydal Jan Sedlák, *Eucharistické traktáty táborské, 1918* (knižní otisk z časopisu *Hlídky* 31, 1914 a 34, 1917). — O učení Biskupcově viz Zdeněk Nejedlý, *Prameny k synodám strany pražské a táborské (přidavek), 1900*; dále F. M. Bartoš, Mikuláš z Pelhřimova (v souboru *Světcí a kacíři, 1949*); týž, *Táborské bratrstvo z let 1425—1426 na soudu svého biskupa Mikuláše Biskupce z Pelhřimova, ČSPS 29, 1921*.

Literaturu o Chelčickém viz na str. 279.

Rokycanovu *Postilu* vydal František Šimek (2 svazky) 1928—1929. Týž vydal v ukázkách Rokycanovu *Postilu, Výklad na evangelium Lukášovo, Výklad na evangelium sv. Jana a Traktát o přijímání krve, a vcelku List proti pikhartóm (to je proti bratřím) ve výboru M. J. Rokycana, obránce pravdy a zákona božího, 1949*. — Literatura o Rokycanovi je ve spise F. M. Bartoše *Literární činnost M. Jana Rokycany, M. Jana Příbrama, M. Petra Payna, 1928*. Srov. též Jaroslav Goll, *Vybrané spisy drobné II, 1929*. O Rokycanovi viz též příslušné partie díla Kamila Krofty *Listy z náboženských dějin českých, 1936*. Také František Šimek věnoval Rokycanovi několik studií: *K pramenům Rokycanovy Postilly, LF 58, 1931*; *Nové rukopisy Rokycanovy Postilly, LF 69, 1942*; *Neznámá sbírka kázání Rokycanových, Sborník filologický 11, 1936—39*; *Učení M. Jana Rokycany, 1938*. Z posledních prací jsou důležité zejména tyto: František Šimek, *M. Jan Rokycana (v souboru Hrdinové a věštcí českého národa, redigoval Rudolf Holinka, Přerov 1948)*; F. M. Bartoš, *Mistr Jan Rokycana (v souboru Světcí a kacíři, 1949)*; zde uvedena další literatura.

Traktát *Vaňka Valečovského proti kněžskému panování* vydal (s rozbořem) Jaromír Čelakovský ve *Zprávách o zasedání KČSN 1881, č. 36 (Traktát podkomořího Vaňka Valečovského proti panování kněžstva) a po něm Jaroslav Bidlo, Akta Jednoty bratrské II, 1923*.

O žalobách proti Rokycanovi viz Rudolf Urbánek, *Věk poděbradský III, 1930, str. 39—89*. — O člancích Jana Rozkydala tamtéž (dosud nevydány tiskem). — Prokopa z Plzně *De malo regimine* vydal Jan Sedlák, *Studie a texty k náboženským dějinám českým III, 1919*. O autoru traktátu psal Jaroslav Prokeš, *M. Prokop z Plzně, Husitský archiv III, 1927*. — Překlad spisu Jana Papouška ze *Soběslavě Querelae de motibus Bohemiae* vydal Augustin Neumann v *Hlídce* 43, 1926, str. 429—432. Vydání originálu pořídil Johann Loserth v *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen* 29, 1895. — Spis Václava z Krumlova a Prokopa z Plzně, *Hii sunt excessus circa venerabile sacramentum eukaristiae communis, nevyšel dosud tiskem, stejně jako Tractatus cuiusdam catholici; o tom viz Rudolf Urbánek, Věk poděbradský III, 1930, str. 56 a 61*.

Václav Koranda mladší uložil většinu své literární práce do rozsáhlého sborníku *Manualník*, kam pojal i některé projevy cizí. Vydal jej Josef Truhlář, *Manualník M. Václava Korandy*, 1888. Korandovo Poselství krále Jiřího do Říma k papeži je otištěno v Erbenově Výboru II, 1868; kriticky je vydal Adolf Patera v *Archivu českém* VII, 1888. — O určení spisů Korandových se pokusil Kamil Krofta v pojednání *O spisech Václava Korandy mladšího z Nové Plzně*, LF 39, 1912. — Viz též Emma Urbánková, *Zbytky knihovny M. Václava Korandy ml. v Universitní knihovně v Praze* (Ročenka Univ. knihovny v Praze 1956, 1958).

Jošta z Rožmberka *List královně Johaně a Třináctce šprochuov vavojvských* se dochovaly v *Korandově Manualníku* (cit. vydání Josefa Truhláře, str. 211); tam i *Třináctce nešprochův vavojvských spolu s dalšími skladbami prozaickými i veršovanými*, které byly vyvolány Joštovým vystoupením (str. 212—216 cit. vydání). Otištěno též ve Výboru II, 1868.

Hilariovy spisy jsou dochovány většinou v opisech Oldřicha Kříže z Telče (srov. str. 260). Traktát k panu Janovi z Rozenberka vydal Zdeněk Tobolka, *Historický archiv ČA* 13, 1898. — *Hilaria Litoměřického Traktát o nejsvětějším přijímání lidu obecného pod jednou způsobou* vydal Antonín Podlaha, *Editiones archivii et bibliothecae metropolitani capituli Pragensis*, 1905. Srov. též Tomáš Kalina, *Hilarius Litoměřický*, ČČH 5, 1899.

Martina Lupáče *Hádání o kompakáttech* vydala Anna Císařová-Kolářová (s doslovem F. M. Bartoše) 1953. O *Lupáčovi* psal Jaroslav Goll v díle *Chelčický a Jednota bratrská v XV. stol.*, ČČM 59, 1885 (přetisk díla z ČČM 57—60, 1883—1886, vydal knižně Kamil Krofta 1916). Srov. též F. M. Bartoš, *Biskup Martin Lupáč* (v souboru *Bojovníci a mučedníci*, 1939).

Správovnu Pavla Žídky vydal Zdeněk Tobolka v *Historickém archivu ČA*, 1908; srov. též kritiky Jaroslava Golla v ČČH 15, 1909, Václava Flajšhanse ve *Věstníku ČA* 18, 1909, a Josefa Zubatého tamtéž. — *Výtah ze Žídkova encyklopedického díla Liber viginti artium* vydal ve výtahu Josef Jungmann, ČČM 1, 1827, a 2, 1828. — O Žídkovi, především o jeho díle encyklopedickém, psal Gustav Gellner, Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby jagellovské, VKČSN 1934; tam uvedena i rozsáhlá starší literatura.

Mariniho *Rada králi Jiřímu o zlepšení kupectví v Čechách* je otištěna v Erbenově Výboru II, 1868.

Ctibora Tovačovského z Cimburka Hádání Pravdy a Lži vyšlo tiskem 1539 v Praze; vydání má dosti chyb, ale starší rukopis nemáme. Dílo ještě nebylo nově vydáno. Ukázky otiskl Karel Jaromír Erben ve Výboru II, 1868. — *Kniha tovačovská* byla tištěna až v nové době ve vydání Vincence Brandla (podle 18 rukopisů), 1868; vydání provází důležitá předmluva. — *Listy Ctibora Tovačovského biskupu Tasovi z Boskovic* vydal František Palacký, *Archiv český* IV, 1869.

Knihu drnovskou vydal Vincenc Brandl 1868; předtím v ČČM 39, 1865, dokázal, že *Knih drnovská* je totožná s *Vladislavským zřízením moravským* a s tak zvanými *Knihami Jiřího Sedlnického*. O *Ctiboru Drnovském z Drnovic* psal Otto Adámek v *Hlídce* 42, 1925.

Denky panoše Jaroslava a Václava Šaška z Bířkova vydal Rudolf Urbánek, *Ve službách Jiříka krále*, 1940, s důležitou předmlouvou. *Deník Šaška z Bířkova* je tu z latinského převodu Stanislava Pavlovského přeložen do češtiny Bohumilem Mathesiem; *Mathesiův překlad* vyšel znovu 1951: Václav Šašek z Bířkova, *Deník o jízdě a putování pana Lva z Rožmitálu a z Blatné z Čech až na konec světa* (úvod napsal František Svejkovský). — *Cestopis Šaškův v zachovaném latinském převodu Stanislava Pavlovského* vydal s latinskou předmlouvou a poznámkami Karel Hrdina, *Commentarius brevis et iucundus itineris atque peregrinationis, pietatis et religionis causa susceptae ab Illustri et Magnifico Domino, Domino Leone, libero barone de Rosmital et Blatna*, 1951.

O *Oldřichovi Křížovi z Telče* psal Jaroslav Kadlec v LF 4 (79), 1956.

O prozaisací verše pojednal Josef Hrabák, Dvě redakce staročeské Rady otce synovi v souboru Studie ze starší české literatury, 1956).

Prokopa písaře novoměstského česká Ars dictandi byla vydána Františkem Marešem 1900. Týž vydal 1908 Prokopa písaře novoměstského Praxis cancellariae. Obojí je provázeno úvodem vydavatelovým. — Zlomky Nové kroniky Prokopa písaře novoměstského vydal Julius Feifalik, Altdeutsche Leiche, Lieder und Sprüche, Wien 1862. Latinskou kroniku (Chronicon) vydal Konstantin Höfler, Geschichtsschreiber der hussitischen Bewegung in Böhmen I, 1856; Adolf Bachmann, Beiträge zur Kunde der böhmischen Geschichtsquellen des XV. und XVI. Jahrhunderts, Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen 35, 1897.

Skladbu O Přemyslu a Závaši vydal Josef Jireček, FRB III, 1882; předtím byla otištěna v Erbenově Výboru II, 1868. — Skladbu O válce s Uhry otiskl František Palacký, Staří letopisové čeští, 1829. Nově v edici Jaroslava Charvátá, Dílo Františka Palackého II, 1940. Skladba je otištěna též ve Výboru II, 1868.

Hlavní vydání časových písní jsou tato: Píseň Všichni poslouchajte spolu s Písní o Rokycanovi (Cancio de Rokycana) vydal Václav Bolemír Nebeský, Dvě staré satiry, ČČM 26, 1852. — Píseň Heu, caput nostrum cecidit vydal Konstantin Höfler, Geschichtsschreiber der hussitischen Bewegung in Böhmen I, 1856. — Píseň Omnes christicolae (pod názvem Cantio de autoribus bohemicis scismatis) vydal Konstantin Höfler tamtéž; text je promíšen českými strofami. Srov. též Nejedlý, Dějiny husitského zpěvu III, 1955. — Píseň o Karvajalovi otiskl Fr. Heřmánský v antologii Duchem i mečem, 1958. — Píseň o Srlínovi vydal František Mareš při svém článku Jan ze Srlína, ČČM 76, 1902.

Obě parodie latinských hymnů (Hymnus in profligatione Victorini Bohemi a Hymnus in processione victoriae de Turcis et Bohemis profligatis) vydal Rudolf Peiper, Verse aus der Hussitenzeit, Forschungen zur deutschen Geschichte 18, Göttingen 1878.

Píseň o Vladislavu Varnenčíkovi otiskl a rozebral Julius Feifalik, Altdeutsche Leiche, Lieder und Sprüche, Wien 1862. Srov. též práci Rudolfa Urbánka Vladislav Varnenčík. Skutečnost i legenda, 1937.

Staré letopisy české vydal František Palacký 1829. Nově vyšly v edici Jaroslava Charvátá, Dílo Františka Palackého II, 1940. Podle rukopisu vratislavského je vydal též František Šimek (s předmlouvou F. M. Bartoše) 1937. Četné ukázky z Palackého a Charvátova vydání otiskl rovněž Josef Macek, Ktož jsú boží bojovníci, 1951.

O pověstech a proroctvích, hlavně o české pověsti královské, psal Rudolf Urbánek, O české pověsti královské, ČSPS 23, 1915—26, 1918, ve zkratce pak ve Věku poděbradském II, 1918, str. 44—52.

Literaturu o Rabštejnovi viz dále na str. 308.

O prvních nábězích humanismu u nás pojednal v souborné studii Josef Truhlář, Počátky humanismu v Čechách, 1892; týž, Rukopisný latinský panegyricus Martina z Tišnova o pánech Tovačovských z Cimburka, VKČSN 1895. — O dalších průkopnících humanismu u nás psal Rudolf Urbánek, První utrakvistický humanista Šimon ze Slaného, LF 65, 1938; Jaroslav Dřímál, Notář Jan Thabrarr, ČMM 58, 1934.

Základním dílem pro počátky jednoty bratrské je práce Jaroslava Golla, Chelčický a Jednota bratrská v XV. stol. (vycházela časopisecky v ČČM 57—60, 1883—1886, knižně vydal Kamil Krofta k 60. narozeninám Gollovým 1916). O dějinách jednoty bratrské psal též Josef Theodor Müller, Geschichte der Böhmischen Brüder I—III, Herrnhut 1922—1931;

dílo překládal a doplňoval F. M. Bartoš, vyšel však pouze I. díl pod názvem Dějiny Jednoty bratrské I, 1923. Srov. též Erhard Peschke, Die Theologie der Böhmischen Brüder in ihrer Frühzeit I, 1—2, 1935—1940. — Akty Jednoty bratrské vydával Jaroslav Bidlo (vyšly 2 svazky, 1915 a 1923). Nově o dějinách jednoty v přehledu Rudolf Říčan (ve sborníku Jednota bratrská 1457—1957, vydaném k pětistému výročí založení Jednoty, 1956; tam i další stati o významu a vývoji jednoty). Říčan vydal také zevrubné Dějiny Jednoty bratrské, 1957.

Většinu spisů bratra Řehoře Krajčího vydal Jaroslav Bidlo v Aktech Jednoty bratrské I, 1915. Ocenění významu Řehořova je podáno nejvýstižněji v práci Jaroslava Golla, Chelčický a Jednota bratrská v XV. stol., 1916. O Řehořovi Krajčím psal též F. M. Bartoš, Bratr Řehoř, tvůrce Jednoty bratrské, 1924; týž, Chelčický a bratr Řehoř, LF 48, 1921 (II. dodatek k článku Chelčický a Rokycana). — Životopis napsal František Loskot, Bratr Řehoř, 1912.

PETR CHELČICKÝ

Petr Chelčický patří k nejdůležitějším postavám husitské doby. V dějinách husitství a jeho literatury zaujal místo zcela samostatné jednak pro svůj poměr k soudobému společenskému zřízení, jednak pro svůj poměr k revoluci a válce. Myšlenkově se vyvíjel v době vzepětí revolučního hnutí i jeho porážky a vyjádřil myšlení selských mas strádajících těžkými válkami i skleslost po porážce revoluce.

Zprávy o životě Chelčického zůstaly skryty jen v drobných a okrajových náznacích v jeho spisech nebo utajeny vůbec. Neznáme přesně ani datum jeho narození, ani datum jeho smrti; podle zpráv v jeho díle klademe jeho život asi do let 1390—1460. F. M. Bartoš posunuje nejnověji dobu jeho života do let 1380—1450 a ztotožňuje Chelčického s Petrem Záhorkou ze Záhorečí (nedaleko Chelčic), ale jeho názor není víc než domněnka. Pokud jde o sociální příslušnost Chelčického, nejpravděpodobněji byl svobodným sedlákem. Toto postavení mu mohlo zajistit dostatek volného času a zároveň mu poskytovalo možnost tělesné práce, která byla nedílnou součástí jeho ideálu, jak uspořádat společnost.

Dílo Chelčického, tvořící ve svých nejzávažnějších částech výstižný obraz společenských poměrů ve státě a vyjadřující představu Chelčického o možnostech nápravy, nemohlo ovšem vyrůst bez závažných vlivů starších představitelů kritiky společenského řádu na jedné straně a bez trvalého styku s nejkonkrétnější sociální skutečností na straně druhé. Vztah k této skutečnosti prostupuje jeho dílo od prvních spisů až po soustavný výklad společenského řádu v *Sieti viery*, avšak způsob, jakým přijímá učení svých předchůdců a jakým ukazuje sám cestu reformnímu hnutí, zůstává zcela samostatný a dlouho bez obdoby v dějinách naší společnosti i v dějinách naší literatury.

Protože se jazykové znalosti Chelčického omezovaly, jak sám píše v *Replice* proti Biskupcovi, jen na částečnou (spíše lze říci povšechnou) znalost latiny, jeho zájem se soustředil převážně na česky píšící spisovatele, zvláště pak na Tomáše ze Štítného, jehož *Řeči besední*, jak ukazuje rozbor Pařížského rukopisu, samostatně vzdělal. Je proto pravděpodobné, že znal i ostatní spisy Štítného. Když se pak za života Husova dostal do Prahy, prostřednictvím okruhu Betlémské kaple, zvláště mistra Martina z Volyně, poznal v překladech i literaturu cizí, především Viklefa. Poznal jej ovšem jen kuse, přesto si však Viklefova učení vážil a vyrovnával se s ním, nazýváje ve svých spisech Viklefa mistrem Protivou tam, kde s ním polemisoval; Protivou ho nazýval, aby vystihl jeho

charakter protivníka — odpůrce všech pozdějších přídavků k základnímu Kristovu zákonu křesťanské lásky a pokory. Polemiky nezůstal ušetřen ani mistr Jan Hus, kterého poznal za pobytu v Praze a kterého si vážil stejně jako Štítného nebo Viklefa.¹

Dílo Chelčického vznikalo tedy za stálého a kritického domýšlení zásad, jež byly hybnou silou husitského revolučního hnutí, posledním kritériem správnosti zůstala však Chelčickému bible, jak sám píše v Replice proti Rokycanovi: „Věziž, že všechny doktory svaté, i nynějšíe, tak přijímám, jakož oni skrze své umění mohli sú mi ukázati cestu nebo rozum pravý v těch věcech, kteréž mi bůh přikazuje v Zákoně svém a v čem mě zavazuje k věření: kdež oni v těch věcech rozum neb naučení pravé dávají nebo kterou pravdu, skrytú v Zákoně božiem, mi věrně oznamují, to vděčně držím a za pravé povolují.“

První skutečnost pevněji stanovitelná v životě Chelčického je návštěva Prahy po září 1419. Již zde se dostával s mistrem Jakoubkem ze Stříbra do sporu o základní myšlenku, s kterou se pak vyrovnával ve svém díle literárním, o právo na válku. Tato otázka se stala zvláště aktuální v souvislosti s tažením Zikmundovým do Čech a Chelčický v ní zaujal vyhraněné a důsledné stanovisko požadavkem důsledného zachovávání přikázání „Nezabiješ“. Jak závažnou otázkou bylo pro něho toto první střetnutí, svědčí i to, že ještě po celých patnácti letech v Replice proti Rokycanovi na svůj spor vzpomíná. Tyto spory snad vedly k tomu, že velmi brzy Prahu opustil (1420) a po druhé v životě již Prahu nenavštívil. Z Chelčic, kde se snad narodil, docházel do Písku, do Vodňan nebo na Tábor a byl spíše vyhledáván svými přívrženci a odpůrci, než aby je sám vyhledával.

Již v této době je možné vidět počátek drobné skupiny přívrženců Chelčického, jakési jednoty, která se kolem něho soustředila a které byla určena jistě alespoň některá jeho díla. Ale Chelčického zde vyhledávali i jeho odpůrci, Martin Húska (Loquis), Markold ze Zbraslavic, mistr Jan z Příbramě, mistr Rokycana i jiné osoby, u nichž známe jenom jména, jako kněží Ondřej, Mikuláš a Martin. Mnohem více než všechna tato setkání mělo však na dílo Chelčického vliv jeho sousedství s táborskými a polemiky s nimi. Již po návratu z Prahy se s nimi setkal v Písku a pokračování sporu o spravedlnosti války dalo pravděpodobně podnět k prvnímu známému spisu, navazujícímu na spor o nepřipustnosti války, k traktátu *O boji duchovním* (1421). Chelčický zde naprosto odmítl jakoukoliv formu tělesného boje a uznával pouze boj „duchovní“, to je boj proti ďáblu.

¹ Méně pravděpodobný je užší vztah Chelčického k hnutí valdenskému. Na některých místech se s valdenskými skutečně učení Chelčického shoduje, nelze však stanovit, jde-li o shodu plynoucí spíše z vykládaného textu bible, nebo o shodu plynoucí z prostřednictví táborských.

Tak jako v této práci je vyslovena základní myšlenka učení Petra Chelčického o válce, v následujícím traktátě, *O církvi svaté*, který vznikl patrně brzy po roku 1421, vyslovil Chelčický svůj základní názor na církev. Církev je podle jeho pojetí jedno tělo s mnoha údy, vzájemně mezi sebou rovnými, a hlavou tohoto těla je Kristus. Zvláště je třeba položit důraz na to, že Chelčický již zde mluví o rovnosti údů, která je v příkrém rozporu s feudálním názorem zdůvodňujícím nerovnost lidské společnosti jejím rozdělením na tři stavy, panský (Chelčický ho nazývá rytířským), duchovní a poddanský. Proto traktát *O církvi svaté* tvoří přechod k prvnímu základnímu dílu Petra Chelčického, k traktátu *O trojiem lidu*, který vznikl okolo roku 1425 a jehož adresátem byl, jak se soudí, Markold ze Zbraslavic, radikální kněz typu Korandova, který učil, že zlí kněží nepůsobí svátostí.

Také v tomto traktátě je základem Chelčického názor na rovnost všech údů společnosti, odmítající sociální nespravedlnost a útrapy poddaného lidu, podporované církevní teorií o třech stavech. Vlastní metoda výkladu zde spočívá v tom, že Chelčický uvádí dokladový materiál z bible. Velkou hodnotu uměleckou i dokumentární mají zvláště ty části spisu, v nichž Chelčický líčí stav poddaného lidu, jeho vykořisťování, stav kněžský a šlechtický, a kde jsou jasně dokumentovány společenské podmínky, tvořící předpoklad husitského hnutí, v pohledu současného a bystrého pozorovatele. Zároveň se však již v tomto díle plně ukazují negativní stránky učení Chelčického, zejména jeho pasivita v otázce uskutečnění změny sociálního řádu revoluční cestou.

První traktáty Chelčického jsou významné také tím, že v nich vyjádřil své učení v stručnější a jasnější formě než ve spisech pozdějších. Když sám hovoří o svém stylu, připomíná, že neumí psát jednoduchým způsobem, ale že myšlenky často opakuje a doplňuje. Chelčický vyjadřuje skutečnost zpravidla shlukem představ, jeho věty netvoří pevné celky, ale jsou volně spojovány, takže nemáme často možnost ani přesně zjistit jejich členění. Tyto vlastnosti stylu Chelčického, které ovšem často nepřispívají k jednoznačnému výkladu jeho spisů, pronikají nejvíce v pozdějších dílech. Tím cennější jsou pro poznání názorů Chelčického jeho první traktáty, v nichž tyto stylistické vlastnosti nejsou ještě zcela rozvinuty a jejichž rozsah umožňuje snadnější myšlenkový rozbor. Právě z těchto traktátů je možno stanovit jádro jeho učení; je tvořeno na jedné straně otázkou poměru člověka k církvi a k státu, na druhé straně pak čistě theologickými otázkami eucharistickými.

Mezi těmito dvěma póly se pohybuje celé další dílo Chelčického. V některých dobách se přiklání více k otázkám společensky závažným, jindy uniká zcela do roviny theologické, mnohde jsou oba prvky sloučeny v jediném rozsáhlém spise, aniž můžeme stanovit, který z nich převažuje; Chelčický se však vždy vrací k základům svého učení, které vyjádřil již v prvních traktátech, i když je v jednotlivostech obměňuje a doplňuje.

Názory na uplatnění světské moci a na spravedlnost války musely nutně vést k tomu, že Chelčický dospěl k roztržce s táborskými, tím spíše, že k tomuto rozporu přistoupily ještě rozpory eucharistické. Na počátku třicátých let se zamýšlel nad svátostmi vůbec a to vedlo k roztržce s hlavním představitelem druhé strany, Rokycanou.

Spory o tělesnou přítomnost Kristovu ve svátosti oltářní byly tehdy velmi živé jak ve sporech mezi stranou pražskou a táborskou, tak i ve sporech uvnitř strany táborské. Mistři pražští věřili v tělesnou přítomnost Kristovu ve svátosti oltářní, zatím co táborští chápali přítomnost Kristovu ve svátosti ve větší nebo menší míře jako symbolickou, to je hlásali neměnicí se podstatu svátosti — chleba a vína. Tříšti názorů se snažil Chelčický čelit svým spisem *O těle božím*, který vznikl po synodě roku 1422 a po setkání s Mikulášem Biskupcem ve Vodňanech.

Biskupec seznámil Chelčického s názorem táborských na tuto otázku při prvním setkání ve Vodňanech a pozval ho znovu do Písku, kde se jasně vyslovil pro symbolickou přítomnost Kristovu ve svátosti; to znamenalo nejradikálnější odchytku od učení římské církve. Chelčický, jehož názor je formulován v traktátu *O těle božím* v podstatě jako střed mezi tělesnou přítomností a symbolickou přítomností, totiž tak, že svátosti oltářní přísluší tatáž úcta jako bohu, odpověděl na Biskupcovy vývody nedochovaným listem, ale Biskupec jej pohněvaně odmítl s tím, že prý Chelčický převrátil smysl jeho výroků. Chelčický sáhl k obraně ve formě *Repliky proti Biskupcovi*, kde stojí pevně za názorem o přítomnosti Kristově ve svátosti.

Rozhod, který následoval po Replíce, ukázal, jaký význam obě strany přikládaly této teoretické otázce. Chelčický však nezůstal osamocen ve svém vývoji, i když na čas byl takto zbaven informátorů o nejnovějších proudech hnutí. Jeho *Zpráva o svátostech*, vzniklá po roce 1426, jeví stejnou informovanost o nejnovějších proudech jako práce dřívější. Chelčický se zde shoduje s míněním táborských a uznává jen tři svátosti, křest, svátost oltářní (eucharistii) a pokání. Útok, který takto vedl proti pražským mistrům, uznávajícím i jiné svátosti římské církve, např. manželství, pokračoval pak osobním listem Rokycanovi a po vzájemné výměně názorů *Replikou proti Rokycanovi* z let 1433 až 1434, v níž nacházíme již otázku závaznosti lidských ustanovení. Je to patrně ohlas chystaného koncilu. V Replíce dospívá Chelčický k závěru, že neuznává žádná z ustanovení církevních představených, která by byla v rozporu s Písmem. Je zde jistě možno myslet na úsilí pražské strany o dohodu s římskou církví, se kterou Chelčický nemohl souhlasit. Mimo tuto otázku se zde znovu vrací odmítnutí trestu smrti, války a očistce jako lidského výmyslu.

Výtka, že Rokycana směšuje čistý zákon boží, totiž Písmo, s míněním theologů, vedla k dočasnému přerušení styků mezi ním a Chelčickým.

V době vzájemné roztržky s Rokycanou vzniklo jedno ze dvou nejvýznamnějších děl Chelčického, Postila, nazvaná *Knihou výkladuov spasitedlných na čtenie nedělní celého roku*.

Chelčický v ní navázal na tradici českých postil jako nejvýraznějšího projevu laicisace theologické literatury, ale užil této formy jistě také proto, že mohla být určena malé skupině lidí kolem něho (jednotě). Na rozdíl od předcházejících spisů zde nedokládá obecné these zněním Písma, ale vyložil čtení Písma v pořadí neděl a svátků a stal se tak u nás pokračovatelem Tomáše ze Štítného a Husa.

U Chelčického ovšem není Postila jen pouhým napodobením populárního literárního útvaru starší české literatury. Když sám v závěru mluví o poslání

Postily, říká, že ji napsal „najvíce proto, když se kázanie nedostane od věrných zprávcuov ustnieho“.

Chelčický chce, podobně jako dříve Štítný, nahradit svou Postilou kázání, ale na rozdíl od Štítného doplňuje ještě, že jde o náhradu kázání zlých kněží, kteří nejsou dobrými a důvěryhodnými správci slova božího. Chelčický se tím sice zařazuje do vývojové linie českých postil, ale přináší zároveň jejich další specifický rys, možnost samostatného a na theologickém vzdělání a svěcení nezávislého výkladu Písma, majícího nahradit výklad kněží, k nimž Chelčický ztratil důvěru.

Je přirozené, že ve svém výkladu je do jisté míry pod vlivem Postily Husovy a že můžeme mezi oběma výklady najít shodná místa, ale stejně jako v poměru k jiným předchůdcům, na příklad ke Štítnému, také Husovy výklady přijímá Chelčický kriticky a užívá z nich jen těch míst, která nejsou v rozporu s celkovou koncepcí jeho učení. Proto vytvořil ve své Postile útvar, který sice formálně a v obsahových jednotlivostech souvisí s předchozí literaturou stejného typu, ale zároveň přináší na základě výkladu Písma nejsoustavněji mravouku i věrotuku, v níž se neomezuje jen na výklad nedostatků církve a lidské společnosti vůbec, ale pokouší se podat svůj vlastní názor na ideál života pravého křesťana.

Učení, které zde Chelčický podává, nemohlo mít formu soustavy a v mnoha ohledech musí být doplněno ještě z jiných spisů, ale přece jen jde v Postile o první pokus synthesy učení Chelčického.

Silný biblismus jako charakteristický znak celého husitského hnutí nabývá u Chelčického zvláštní tvářnosti. Chelčický zdůraznil utrpení Kristovo jistě v nutné souvislosti s utrpením lidu, mnohokrát vzpomenukým v jeho spisech, ale tím si zároveň uzavřel cestu k pochopení životního kladu a k jakýmkoliv projevům jeho plnosti, k přírodě i k umění.

V jednotlivých partiích najdeme shrnuto učení, které vyjádřil v předcházejících spisech, ať již jde o neuznání papeže za hlavu církve, omezení počtu svátostí, zavržení očištců, modliteb za mrtvé a úcty k svatým, nebo odmítnutí války, trestu smrti a všeho násilí, které zde dostává pevnou formu. Tak na stále se vracějící téma o právu násilí staví zde Chelčický jasně svou zásadu, založenou na přikázání „Nezabiješ“: „Vidím, že toho přikázanie žádný nyní nenaplní, leč kto bude učedlník Ježíšuv a učiti se chce milování bližních. Tenť člověka nezabí, ani sám tepa, ani rady dávaje, ani ponúkaje, ani přivoluje, ani statku bera, ani almužny zadržuje, ani lačného nenakrmě, ani před pocestným duom zavra.“

Znovu se vrací i kritika vyšších stavů a postavení selského lidu, a tak je dovršeno první shrnutí učení Petra Chelčického.

¹³ Uzavření kompaktát a reakce římské strany měly na čas vliv i na myšlenkový vývoj Chelčického. V druhé polovině třicátých let a na počátku let čtyřicátých

cátých byl Chelčický nejplněji zaujat myšlenkou Antikrista a obrátil se k Zjevení sv. Jana a k jeho interpretaci. Tak vzniklo několik drobných traktátů, které jsou dochovány jednak v Olomouckém rukopise, jednak v Pražském rukopise kapitulním².

Podle obsahové příbuznosti se spojují tyto drobné traktáty ve dva větší celky, z nichž se jeden označuje podle prvního traktátu názvem *O šelmě a obrazu jejím* a druhý *O Antikristu*. Rozbor jednotlivých traktátů obsažených ve sbornících Olomouckém a Pražském však ukazuje, že všechny tvoří tematický celek, který by se dal nejspíše nazvat *Traktát o zákonech* a mohl se dělit na dva celky menší. První by bylo možno nazvat *Řeč o úraziích Antikristových* a obsahoval by traktáty *Řeč a zpráva o těle božím*, *Řeč o jiných nebezpečnostech* a *Řeč o šelmě a obrazu jejím* (všechny jsou zaměřeny k obrazu římské církve jako apokalyptické šelmy) a druhý by bylo možno nazvat *Řeč o základu zákonův lidských*; do něho se začleňuje i větší celek *O očistci*. Tento druhý celek je věnován otázce známé již z díla Chelčického — závaznosti lidských zákonů.

Dílo sv. Jana, zvláště jeho evangelium a apokalypsa, dalo podnět k různým výkladům Chelčického také v jiných obdobích a za jiných okolností. V tomto cyklu jeho prací však proniká apokalyptická tematika do takové míry, že v ní můžeme zjistit snahu pochopit celý smysl apokalypsy, zejména otázky, co představuje Antikrista a Šelmu středověké společnosti a co třeba chápat jako obraz Šelmy. Chelčický zde vychází z přesvědčení, že předpověď z Janovy apokalypsy se uskutečňuje již v současné společnosti, a snaží se ukázat na toto nebezpečí, které hrozí skutečně víře Kristově.

Ve svém výkladu o Šelmě a o Antikristu nezůstává Chelčický osamocen ani v české literatuře, ani ve středověké literatuře světové. Výklad obrazů apokalypsy, který pro středověkého člověka znamenal také výklad budoucnosti lidstva vůbec, byl pořízen mnohokrát a z různých hledisek. U Chelčického je však zajímavý především tím, jak také tento výklad staví do služeb své kritiky středověké církve, v níž se uskutečňuje podle jeho názoru zjevení Antikristovo a zjevení Šelmy. Chelčický ovšem neurčuje jednoznačně, co třeba rozumět Šelmou, obrazem Šelmy a Antikristem, a podává naopak na jednotlivých místech výklady různé a často protichůdné. Proto tento traktátový celek obráží spíše jeho úsilí o stanovení pravého významu apokalyptických obrazů než skutečný výsledek. Chelčický sám se nemohl patrně rozhodnout, je-li třeba chápat Šelmu jako katolickou církev, i když tento výklad u něho nacházíme nejčastěji. Spatřoval však projevy Antikrista a Šelmy v celém světě, který ho obklopoval, v učení katolické církve stejně jako v projevech světské moci, a přistupoval k výkladu spíše s uměleckou obrazností než s chladnou snahou po analýze. Proto jeho cyklus apokalyptických traktátů podává vedle konkrétního obrazu středověkého života spíše než skutečný výklad vzrušenou vizi zkázy středověké společnosti, zobrazenou neobyčejně plasticky a s velkým zaujetím osobním.

Oba sborníky obsahují pak ještě některé drobné traktáty z jiných časových období; o nich se zmiňujeme, pokud mají význam pro tvorbu Chelčického, při tvorbě z let padesátých. Lze soudit, že vznikly v rozmezí let 1433 až 1440, tedy po Postile a před Sietí viery.

Vzmáhající se reakce vedla sice Chelčického na jedné straně k tomu, že témata traktátů z let 1433 až 1440 omezil na otázky vyslovené theologické, ale i v těchto traktátech, svou povahou nejvíce náboženských, najdeme místa

² Oporou pro datování těchto traktátů nám může být traktát *O šelmě a obrazu jejím* z Olomouckého rukopisu, v němž narážka na milostivé léto roku 1393, od něhož podle slov Chelčického uplynulo čtyřicet let, určuje vznik traktátu na dobu kolem roku 1433.

jasně hovořící o radikálním sociálním zaměření jeho myšlenek. Tak čteme např. o šelmě, to je církvi, v traktátu O šelmě a obrazu jejíem: „A maso jejíe budú jiesti, to jestí zbožie jich budú požívati, neb podlé výkladu sv. Řehoře, jakžto chudí sú nazváni churaví v Písmě, též bohatí slovú tuční a masití a jí ohněm spálé, to jest ohnivú a horlivú pomstú, a zkaziet ji a zatratie z jejíe chvály a v jejíem rozkošném a smilném životě...“ Zde vysloveně hrozí Chelčický pomstou, ustupuje od své myšlenky nenásilnosti a dostává se nejbliže k revolučnímu hnutí v duchu tábořském.

Na počátku let čtyřicátých dovršil Chelčický své názory na církve a společnost ve svém nejvýznamnějším díle, *Sieti viery*, kterým se znova vrací k otázkám sociálně nejaktuálnějším.

Spis má základ ve vypravování Lukášova evangelia o zázračném rybolovu (5, 4—6). Toto místo vykládá Chelčický obrazně, jak to připouštěla jedna z interpretací Písma, obvyklá u kazatelů. Síť je symbol dobré církve, kterou trhají dvě velryby, světský panovník a papež. Myšlenky, které zde Chelčický zpracovává, najdeme sice již v jeho předcházejících dílech, hodnota *Sieti* je však v soustavném zpracování těchto názorů.

Chelčický člení svůj výklad do dvou částí. První část je věnována ideálu prvotní církve do doby Konstantinovy³, odmítnutí zesvětlělé církve a světské moci vůbec. Pravý křesťan nesmí uposlechnout nejen světské moci, která je v rozporu s mocí duchovní, ale nesmí se účastnit ani řízení státu, ani jakékoliv války; může se pouze podřizovat spravedlivým rozkazům moci světské. Stát představuje pro Chelčického zřízení pohanské a je oprávněn právě jen v pohanské společnosti, která se nemohla řídit zákonem božím. Křesťanské společnosti je stát a jeho moc cizí. — Druhá část je věnována výkladu o jednotlivých „rotách“, totiž společenských vrstvách, a jejich ostré kritice, a podává tak obraz poměrů v současných Čechách nejkonkrétnějšími příklady. O tom, jak obě velká díla Chelčického mluvila k současné společnosti, svědčí i to, že *Sieť viery* i *Postila* byly vydány tiskem ještě téměř za sto let po svém vzniku.

Sieti viery se uzavírá nejen shrnutím a pevná formulace názorů Chelčického na starou společnost a na uspořádání společnosti nové a spravedlivé, ale také nejplodnější období v jeho životě.

V závěru tvorby Chelčického nacházíme jen drobné traktáty, které zpracovávají starší otázky; je však velmi obtížné je určit časově. Namnoze vznikaly pro konkrétní adresáty.

Tak z let padesátých pocházejí *List knězi Mikulášovi* a *List knězi Mikulášovi a Martinovi*, věnovaný otázce dobrého kněze a kněžského života a určený snad vilémovským kněžím.

³ Římský císař KONSTANTIN († 337) uznal roku 313 křesťanství za náboženství státní a využil ho pro své politické plány. Středověk věřil, že obdaroval papeže Silvestra světským panstvím (donace Konstantinova) a tím položil základ k politické moci papežství.

(Vilémovští bratří tvořili sektu, která se odchýlila od římské církve i učení Rokycanova a svou věroukou se blížila nejvíce táborům. Od ostatních podobných sekt v Čechách se lišila tím, že měla své učení propracováno v pevnější soustavu. Jméno dostala podle svého sídla, městečka Vilémova nedaleko Čáslavě.)

V souvislosti s kněžními vilémovskými je snad i spis *O pravém a jistém a nejistém očistci*, polemizující s názorem o spasení na přímluvu Panny Marie a propracovávající tak otázku spasení a jeho zasloužení. Moc milosti pro spasení připomíná pak drobný spis *O ztraceném synu*. K těmto traktátům se připojují ještě málo původní práce *Výklad na slova svatého Pavla* v I. epistoletě k Timoteovi a traktát *O svědomí*; snad jsou to zpracování cizích látek.

Samostatnější jsou práce *Výklad na pašiji sv. Jana*, věnovaný opět otázce spásy a pokání za hříchy, a *Řeč sv. Pavla o starém člověku* (tj. o Adamovi); vznikly již na samém konci života Chelčického, stejně jako traktáty *O staré a nové víře* a *o obcování svatých*, *O nejvyšším biskupu Pánu Kristu* a *Výklad na Otččnás*.

Poslední traktáty Petra Chelčického byly snad již určeny jednotě bratrské, s níž byl Chelčický před svou smrtí kolem roku 1460 ve styku prostřednictvím Řehoře Krajčího. Tyto styky s jednotou bratrskou úzce souvisely jednak s roztržkou s vilémovskými, jednak s obnovením přátelského vztahu k Rokycanovi v době nové zkoušky utrakvismu v Čechách. Rokycana sám doporučoval svým posluchačům Chelčického a jeden z nich, Řehoř Krajčí, radikálnější než sám Rokycana, použil učení Petra Chelčického, který si ho získal svou nekompromisností, svým popřením světa i selským ideálem, k založení samostatného křídla utrakvistického, nazvaného jednota bratrská.

Mladá jednota se pokusila uskutečnit ideál života Petra Chelčického a různým prostřednictvím, zejména Řehořovým, byla s Chelčickým v úzkém styku. Tak se Chelčický ještě za svého života dočkal uskutečnění svého ideálu, ačkoliv právě způsob jeho realizace byl jednou z nejspornějších a nejméně propracovaných stránek rozboru lidské společnosti.

U Chelčického hodnotíme především to, jak dovedl vidět bídu selského lidu, jehož životu je věnován hlavní díl jeho traktátů, jak dovedl poukázat na její příčiny a jak dovedl ukázat ideál uspořádání lidské společnosti. V jeho myšlenkové soustavě je však tragický omyl, který se ukázal právě v okamžiku, kdy se táboři pokusili uskutečnit rovnost křesťanské společnosti: tu došlo ke sporu mezi nimi a Chelčickým; Chelčický odmítl jejich „tělesný boj“, který jedině mohl vést k revolučnímu uskutečnění nového uspořádání společnosti.

Způsob uskutečnění spravedlivé společnosti zůstal tak slabinou v myšlení Chelčického a vedl často k tomu, že na újmu revolučního ideálu jeho spisů býval zdůrazňován jeho pasivní postoj v otázce revoluce poddaných vrstev. Protože však dílo Chelčického vznikalo z nejužšího spojení s utrpením a denním životem lidu, stalo se jeho dokonalým obrazem, dokumentem pro naši dobu i dokladem toho, jak viděl středověký člověk řešení svého životního problému.

Výčet spisů Chelčického spolu s údaji o jejich nových edicích (po Janu Jakubcovi, Dějiny literatury české I, 1929, str. 468—472 a 496—500) nejnověji v knize Eduarda Petrá Soupis díla Petra Chelčického a literatury o něm, 1957. Další literatura v Urbánkové Věku poděbradském III, 1930, str. 884n. U Urbánka podrobný soustavný výklad o životě a díle Chelčického.

Z edic: Emil Smetánka, Postila, 1900—1903; týž, Sít víry, 1929; Rudolf Holinka, Traktáty Petra Chelčického: O trojím lidu — O církvi svaté, 1940; Výklad na 2. epištolu sv. Jana a traktát O základu zákonů lidských vydal Emil Smetánka pod názvem Dva traktáty, 1932; Petra Chelčického Repliku proti Mikuláši Biskupci vydal Josef Straka, Tábor 1930. V novočeské úpravě vydal Rudolf Šenk Chelčického traktát O trojím lidu, Tábor 1945, a František Šimek Sít víry (s úvodem Radima N. Foustky), 1950.

Z novějších prací o Chelčickém: Marie Cedlová, Náboženské názory Petra Chelčického a bratra Řehoře i jejich vzájemný poměr, ČČM 106, 1932; Radim N. Foustka, Politické názory Petra Chelčického, 1948; týž, Petra Chelčického názory na stát a právo, Acta universitatis Carolinae — Iuridica 1, 1954 (vyšlo 1955); Antonín Stanislav Mágr, Marxistické poznámky k Chelčickému, Jihočeský sborník historický 19, 1950. Ztotožnění Petra Chelčického s Petrem Záhorkou ze Záhorcí provedl F. M. Bartoš ve studii Kdo byl Petr Chelčický, Jihočeský sborník historický 15, 1946 (knižně v souboru statí Knihy a zápasy, 1948). Týž napsal syntetický portrét Petr Chelčický, duchovní otec Jednoty bratrské, 1958.

ČÁST ČTVRTÁ

ÚSILÍ O SPOJENÍ LITERATURY S ŽIVOTNÍ PRAXÍ ZA KULTURNÍ PŘEVAHY MĚŠŤANSTVA

(Od sedmdesátých let 15. století
do dvacátých let 17. století)

POSLEDNÍMI DESETILETÍMI 15. STOLETÍ VZNI-

kají nové předpoklady pro další literární práci. Základní její rysy se vyhraňovaly především v přímé účasti písemnictví na problematice života a kultury tehdejší společnosti, kterou určovaly rostoucí snahy šlechty o upevnění rozhodných posic v zemi spolu se společenskými a ideovými tendencemi měšťanstva a lidových vrstev, jež postavil do popředí průběh husitského revolučního hnutí.

Vzestup moci panstva je charakteristický pro celou dobu vlády polského rodu jagellonského (1471—1526), který byl uveden do Čech na základě smlouvy uzavřené Jiřím z Poděbrad. V této době královská moc klesá, města jsou zatlačována do pozadí a panstvo ovládá zemi. Jiné formy nabývá boj mezi panstvem a městy s příchodem Habsburků (roku 1526). Tehdy byly Čechy včleněny do mnohonárodnostní monarchie, v níž se začala uskutečňovat snaha o vytvoření absolutistického státu, a panovník měl zájem na tom, aby se obklopil oddanou vysokou šlechtou. Proto potlačoval nižší šlechtu a města, a tak se prohluboval rozpor mezi panstvem a městy a zároveň mezi vyšší a nižší šlechtou. Souběžně s tím se zhoršovalo i postavení venkovského lidu, neboť šlechta se snažila připoutat jej k půdě, aby neztrácela pracovní síly pro své velkostatky.

Přesto, že měšťanstvo hospodářsky i politicky ztrácelo posice, bylo v kulturním životě nejsilnější složkou a vtiskovalo literární tvorbě svou pečef. Náběhy toho lze pozorovat již v době Jiřího z Poděbrad, ale plného uplatnění se dostává měšťanské literaturě v 16. a na počátku 17. století. Tu byl však literární vývoj násilně přerušen událostmi po bělohorské bitvě. Tak se rýsuje jako uzavřené období v kulturním životě doba od sedmdesátých let 15. století až do dvacátých let století 17. Základní tendence vtiskuje literárnímu životu úsilí o sepětí literatury se soudobou společenskou a ideovou problematikou, její další rozrůstání na širokém společenském základě a její zesvětšňování.

Obdobné vývojové směřování se objevovalo během 15. a 16. století v kulturním životě řady evropských zemí. Feudální soustava se otrásala a při střetávání s dosavadní autoritou světskou i duchovní se začaly uplatňovat dosud potlačované společenské síly, mezi nimiž tehdy přední místo zaujímal měšťanstvo. Jeho úsilí vytvářelo předpoklady k novému pohledu

na svět i na život, v němž se měla stále více uplatňovat zkušenost a tvůrčí iniciativa jedince.

Kulturnímu proudu, který vyrůstal z této situace, dostalo se názvu *renesance*; v širším slova smyslu se stal tento termín označením celé historické epochy. Bylo by mylné vidět pod tím jednostranně jen některé stránky procesu, jak se mnohdy stávalo, např. pouze problém vztahu k antice, jak vyplývá z původního významu italského slova *rinascita* a francouzského *renaissance* (= znovuzrození). Ale nelze jej ani omezovat na některé oblasti kulturního života, např. na výtvarné umění nebo na politiku apod., neboť zahrnuje stejně stránky ekonomicko-sociální jako otázky vědy a umění. Přitom není pouze „znovuzrozením“ starší kultury, nýbrž výrazem nového úsilí, jemuž starší tradice starověká byla významnou oporou a podnětem v „objevování světa a člověka“.

Nejpříznivější podmínky pro uplatnění nového kulturního úsilí byly v Itálii. Odtud také vyšly pro jeho rozvoj rané podněty *PETRARCOVY* (1304—1374) a *BOCCACCIOVY* (1313—1375) a tam také působil předchůdce renesančních básníků *DANTE* (1265—1321). V této zemi rozvinutého života společenského a kulturního, kde velké úspěchy obchodní i politické povzbuzovaly moc i sebevědomí měšťanstva, počaly se uplatňovat nové zájmy, rodit nové životní názory a politické plány, v nichž silně ožívala domácí tradice starověká. Časové prvenství v rozvoji nových snah a jejich ohlas v jiných zemích daly během následujících staletí Itálii významnou úlohu v kulturním životě celé Evropy. Tak pronikaly jednotlivé podněty italských renesančních snah do Francie, Anglie, Španělska i na sever od Itálie, kde našly příznivé podmínky např. i v tehdejších Uhrách anebo v Polsku, díky živému styku mezi těmito zeměmi, utužovanému i dynastickými svazky. V ostatních zemích střední Evropy, hlavně u nás a v Německu, střetaly se s reformací a vedly k osobitě synthese projevů renesančních a reformačního úsilí. Reformace se v něčem stýkala se základním úsilím renesančních myslitelů a spisovatelů, jindy se však s nimi rozcházela, hlavně tam, kde renesanční názory zasahovaly samy základy vztahu člověka ke skutečnosti a odkláněly se od určující převahy náboženských názorů k samostatnému, na dogmatech nezávislému poznávání skutečnosti nebo k důrazu na nespoutané prožití pozemského života. Tak se stala reformace osobitým projevem ideologie této doby.

Průkopníky nových snah vzdělanostních se stávali humanisté, mezi nimiž byli na prvním místě Italové *Petrarca* a *Boccaccio*. V svém úsilí o nové formy vzdělání, odpovídající požadavkům celého kulturního i společenského vývoje, obraceli humanisté pozornost k člověku a jeho životu s cílem dosáhnout cestou vzdělání možnosti plného rozvoje jeho schopností. Tak vytvářeli předpoklady, o něž se mohla opřít další práce vědecká, politická i školská, a zasáhli tím i do pojetí práce literární. Předmětem jejich studia stával se odkaz starověku, a to nikoli jen pro filologický, historický nebo filosofický zájem, nýbrž i proto, že jejich studium bylo cestou k poznání závažných souvislostí s problematikou nové doby.

S pozdějším rozšířením přestával být humanismus proudem jednotným, společensky i ideově působivým. Vytvářel předpoklady pro další rozvoj kultury, především měšťanské, ale vedle toho se modifikoval i v prostředí šlechtickém, a jakmile pak převládl ve školách, ztrácel většinou svůj původní styk se životem a podnětnost k samostatné tvořivosti, ustrnul v souhrnu ustálených školských nauk a v soustavě pouček. Tyto změny nesly s sebou i odvrát některých autorů od širšího určení literární práce k tvorbě výlučně latinské, vyúsťující až v přezíravé stanovisko k méně vzdělaným nebo k nevdělaným vrstvám. Ve svých projevech tito představitelé humanismu směřovali záměrně k exkluzivnosti, jež vyhovovala omezenému kruhu vzdělanců, a v pojetí literární práce docházeli až ke kosmopolitním tendencím, které přehlížely specifické potřeby jednotlivých literatur.

Směřování slovesné tvorby k potřebám životní praxe, které dávalo ráz literárnímu životu u nás, projevilo se výrazně v začlenění literatury do systému kulturních hodnot. Písemnictví bylo vysoce oceňováno pro svou schopnost zúčastnit se na rozvoji soudobého života a vzdělání, a z toho vyplývalo naukové a vzdělavatelné zaměření většiny tvorby, jakož i velká politická váha literárního projevu. Proto se také rozrostla tvorba s aktuální tematikou politickou a společenskokritickou. Odráželo se v ní nejen soupeření šlechty a měst, ale také v ní promlouval protihabsburský odpor, který nacházel stoupence v různých složkách tehdejší společnosti.

Důraz, který literatura kladla na životní praxi, projevoval se i v rozvrstvení literárních druhů. V souvislosti s rostoucím významem literatury zaměřené aktuálně a prakticky ocitala se literatura zábavná v pozadí. I když však nenalézala mezi autory a čtenáři vysokého hodnocení, stala se na dlouhou dobu oblíbenou četbou u širokých vrstev. Při novém rozvrstvování literárních druhů se také výrazně měnily starší umělecké postupy. Charakteristickým jevem je zvláště ústup verše a rozvoj prózy. Poměrně velmi bohatá byla po formální stránce tvorba s aktuálními náměty. Využívalo se v ní různých možností a druhů slovesného projevu mluveného, zpívaného i psaného. Nejednou také navazovala na bohatou tradici literatury doby husitské a oživaly v ní formy projevů lidových, jako jsou písně, zejména satirické.

Uvedené zvláštnosti literární tvorby byly vyvolány tím, že se do popředí literárního života dostávalo měšťanstvo a inteligence s ním spjatá. Představitelé měšťanstva a inteligence se brzy stali rozhodující silou v celém literárním dění a právě oni kladli svou tvorbou stále větší důraz na význam literatury pro rozvoj poznání a individuálních schopností člověka. Zájem autorů nebyl již obrácen výhradně k náboženským otázkám a k náboženské výchově, ale rozšiřoval se i na jiné, dosud opomíjené stránky skutečnosti a hodnoty pozemského života. Starší pojetí cíle literární práce i přístup k zpracování byly tím zbavovány jednostranné závislosti na náboženských hlediscích a v literatuře nacházel místo i světský zájem, podstatně rozšiřující tematický okruh literatury a vedoucí i k volbě nových uměleckých prostředků. Tak se v literatuře odrážel nový společenský vývoj, v němž rostla na újmu dřívějšího významu církevní autority iniciativa světských složek, a to nejen v otázkách kulturních, ale i jinde ve veřejném životě.

Neznamenalo to ovšem potlačení náboženských kritérií jako základní složky tehdejší ideologie, která právě v našich zemích hrála pod vlivem reformačního a později i protireformačního zaměření nadále důležitou úlohu a výrazně se podílela na formování životních názorů i na vyhraňování literární práce; vedle ní však už vystupovala i kritéria jiná, světská, která již nebyla přehlížena jako dříve. Výrazem toho je v literatuře snaha světských složek nalézt vlastní pojetí funkce literatury a uplatnit v ní problematiku života a světa viděnou

z hlediska nových životních názorů včetně otázek náboženských; odtud veliký počet děl náboženské literatury s praktickým zaměřením vzdělavatelným a mravoučným.

Pro rozvoj kulturní práce při jejích nových úkolech i pro otázky umělecké měly ovšem velký význam podněty soudobé evropské vzdělanosti. S nimi je třeba počítat ve zvýšené míře pro tuto dobu, kdy kulturní vztahy českých zemí k cizině byly velmi živé.

Živý styk s cizinou se nápadně projevoval především v architektuře, v níž se těšil zvláštní oblibě renesanční styl. V dvorském a šlechtickém prostředí se přitom uplatňovali hlavně cizí umělci, kteří k nám byli zváni a vytvářeli velká díla sloužící k reprezentaci feudální třídy, zámky a paláce, v měšťanském prostředí se však renesanční výtvarné umění přizpůsobovalo domácí tradici a vznikala tak zvaná česká renesance.

V literárním životě byl styk s cizinou neméně důležitý. Projevuje se především jako ohlas evropského humanismu, a to jednak v nové větvi latinské tvorby, jednak v působení na rozvoj literatury psané česky. Velkou úlohu tu hrálo nově se rozvíjející školství, jímž procházeli autoři píší česky. Ve školách se jim otevírala cesta k starověké literatuře i k nové tvorbě humanistické, tam se také seznamovali s humanistickým pojetím literární práce. Přitom zkušenosti ze styku s latinskou vzdělaností nezůstávaly bez vlivu na formování ideových i uměleckých požadavků české literární tvorby, avšak ohlas tohoto působení se neprojevil pouhým přejímáním nebo napodobováním, nýbrž tvořivou syntesou a výběrem podle domácích potřeb a se zřetelem k domácí literární tradici.

Latinská tvorba, která kvantitativně narostla zvláště během 16. století, zůstala však obsahem i dosahem své působnosti značně omezena. Nad projevy některých vsutku tvůrčích individualit převažovala v ní konvenční literární produkce příležitostná, vzdalující se závažných otázek života, jak k tomu dospíval evropský humanismus, když ustrnul na převážně formálním hodnocení literární práce. Ale ani vývoj této tvorby nebyl během dlouhého období od konce 15. do začátku 17. století jednotný, zvláště od doby, kdy s rozšířením vzdělanosti nalézala ohlas nejen v prostředí aristokratickém, ale i měšťanském.

Z ostatních podnětů renesanční kultury a literatury nacházíme v našich zemích hlavně od druhé poloviny 16. století ohlasy cizí naukové a vědecké literatury přírodovědné, astronomické apod., zatím co poesie a tvorba novelistická je v pozadí; je příznačné, že u nás působil např. Petrarca převážně svou humanistickou latinskou tvorbou, nikoli svým básnickým dílem v italském jazyce.

Velký rozvoj literární práce byl zároveň základem její bohaté diferenciaci. Uplatňoval se nejen zřetel k různým společenským složkám, ale pod

vlivem vysokého hodnocení latinské humanistické vzdělanosti objevil se i nadřazený postoj k literární produkci psané česky nebo omezování funkcí české tvorby. Česká literatura nebyla však odvratem části vzdělanců od této práce ve svém vývoji nijak přerušena, neboť měla už dostatek sil, pevnou tradici i řadu autorů dávajících své síly do služeb tvorby české. Tak postupně roste snaha obsáhnout v české tvorbě všechny úkoly, které tehdejší doba kladla na literaturu, a tím překonat výlučnost některých oblastí literatury latinské. Na druhé straně vznikala zájem o různé způsoby a možnosti literární práce, které by pomohly jejímu dalšímu rozšiřování do vrstev, jež se dosud nemohly plně podílet na její produkci.

V těchto projevech ožívaly za změněných podmínek společenských i kulturních demokratisační prvky starší české literatury, zejména husitské. Na jejich základě mohlo dojít i nyní k vyloučení jednostranné převahy šlechtických a některých jim blízkých měšťanských kruhů, které vtiskovaly literatuře rysy exkluzivnosti a odváděly literární tvorbu od životních otázek celé tehdejší společnosti. Proto na těchto cestách nové literatury nenalézaly už velikého uplatnění pokusy vzkřísit spolu s upevňováním posic šlechty ve veřejném životě země i typické formy šlechtické literatury z období jejího rozkvětu předhusitského. Naopak, podobně jako jinde v Evropě celková situace vedla i české šlechtické vrstvy k tomu, aby se opřely o novou vzdělanost a o literaturu s ní spjatou. Toto sblížení se projevilo především v oblasti děl naukového a vzdělávacího rázu, ale také v zájmu o latinskou tvorbu humanistickou, která jak svou tematikou, tak i povahou „vyšší“ literatury vyhovovala vkusu šlechtických kruhů.

Také otázky umělecké stránky literárních děl se objevovaly v novém světle, a to jak u tvorby latinské, tak i u českých děl naukových a odborných, jež ani v této době nebyla ostře oddělována od ostatní produkce. Zájem o tyto otázky vyvolávalo obecné úsilí o zvýšení hodnoty literární práce a o další rozšiřování jejich výrazových možností. Zároveň se významně uplatňovaly teoretické názory humanistické, jež byly šířeny zvláště vlivem školského vzdělání, neboť tam jim bylo věnováno hojně pozornosti ve výkladech z gramatiky, rétoriky a poetiky nebo při rozborech starověkých autorů.

S těmito teoretickými názory se museli vyrovnat především autoři písničičesky. Pro jejich postoj k literární tvorbě bylo zvláště charakteristické jiné hodnocení společenské funkce literatury, než jaké nacházíme u humanistů latinských. Tak se jednotlivé složky a podněty humanistické poetiky nepřejímaly pasivně, ale byly uplatňovány tvůrčím způsobem, při čemž prostředkujícími činiteli byly zejména školy a překladatelská práce. V uvedeném postoji česky písničičeských spisovatelů k cizím podnětům je také základ různého ohlasu humanistické poetiky v jednotlivých odvětvích české literární produkce, jakož i důvod toho, proč nebyla uplatňována stejnou měrou v próze jako v poesii.

Humanistická poetika se ovšem nemohla stejným způsobem uplatnit ve všech odvětvích literatury už proto, že se v literárním procesu našeho období křížily různé tendence. Tak byla proti vlivům humanistické poetiky značně odolná literatura aktuální a tvorba spjatá se širším okruhem publika (jako písně a zábavná próza); zde se často vracely ustálené umělecké postupy a formy. Na druhé straně se však v našem období začala také hlásit nová poetika, barokní. Konečně je třeba počítat i s působením slovesnosti lidové, jejíž umělecké prostředky pronikaly zvláště do světské písně.

Zvláštní pozornost byla při velké péči o rozvoj a úroveň české literatury věnována i češtině. Hojně se uvažovalo o jejích výrazových možnostech, je srovnávána s klasickými jazyky, jsou jí věnována i odborná díla, jako gramatiky a slovníky. Také překladatelská praxe dokazuje, že čeština tehdy stála pod vlivem nových názorů na jazyk a na jeho funkci v literárním díle. Výrazně to ukazuje obohacování slovní zásoby o slova latinského původu a četné latinismy ve větné stavbě. To pozorujeme i v dílech původních.

Jak již bylo uvedeno, při rozvoji naukové a vzdělavatelné literatury došlo k přesunu v hierarchii literárních druhů, což se nejvýrazněji projevilo v novém uplatnění poesie a zábavné prózy. Poesie stejně jako zábavná próza se dostávaly na okraj literárního dění, proto je u nich také nápadnější sepětí se starší tradicí než u ostatních odvětví soudobé tvorby. Přesto se však nedá říci, že by se jejich vývoj zastavil a že by se v poesii a v zábavné próze neobjevovaly nové prvky.

Veršovaná produkce měla i nyní významnou účast na aktuálních událostech doby a podržovala si převážně charakter skladeb určených k přednesu nebo ještě častěji ke zpěvu. Pouze v latinské tvorbě, podléhající vlivu humanistického pojetí poesie, objevovaly se nové okruhy tematické, např. lyrika přírodní, osobní a básně oslavné. Tato poesie nacházela jen ojediněle ohlas v tvorbě psané česky. Přitom pozorujeme v české poesii úsilí o obohacení veršových forem. Vedle tradičního verše osmislabičného se hojněji užívalo též verše jedenáctislabičného a jiných rozměrů. V řídkých případech se objevuje i působení humanistické poesie; např. se objevila sapfická strofa. V tom se nepochybně projevovala snaha přiblížit českou poesii i výrazovou stránkou poesii klasické. K témuž cíli směřovaly i pokusy o uvedení časomíry.

V zábavné próze se objevovali s pronikáním humanismu vedle tradičních hrdinů, jejichž rodokmen sahá do středověku, též další hrdinové z antiky, jako třeba Lukrecie nebo Pyramus a Thisbe. Nová společnost si však vytvářela i své nové hrdiny, vyjadřující vztah různých vrstev měšťanstva k světu a k životu; typickými příklady jsou Enšpigl a Paleček. Spolu s tím se projevovalo i zde zvýšené úsilí o pravdivé zobrazení objektivní skutečnosti.

Pro rozvoj literárních druhů je příznačné, že do 16. století spadá i oživení dramatu, které v době husitské ustoupilo zcela do pozadí. Vedle ohlasů

školského dramatu latinského se od druhé poloviny 16. století setkáváme i s dramatickou tvorbou českou. Ve srovnání s dramatem středověkým rosl i zde — shodně s celkovým rázem tehdejší slovesné práce — vztah k dobové problematice a sklon ke kritice různých stránek soudobého života. Světské látky nacházely uplatnění hlavně v krátkých fraškách, v nichž nejednou zábavnost vystoupila nad moralisující nebo kritickou tendenci. Autoři volili s oblibou formu veršovanou.

V celkovém vývoji literatury tohoto období pozorujeme stále stoupající rozvoj, který dosáhl vrcholu na konci 16. a na začátku 17. století; právě tehdy ho však přerušily události po bělohorské bitvě. Tak jsou dvacátá léta 17. století mezníkem i ve vývoji literárním.

V literatuře našeho období, vymezeného posledními desetiletími 15. století a dvacátými léty století 17., pozorujeme dvě fáze, mezi nimiž tvoří předěl dvacátá léta 16. století. První z těchto fází — doba jagellonská — má charakter přechodu, neboť vedle dosavadních literárních zvyklostí vystupovaly i charakteristické rysy nového vývoje. Plného uplatnění se jim dostalo ve fázi následující, kdy už určovaly celkový ráz literárního života. Literární práce se rozdělovala na proud latinský a český, z nichž ovšem každý plnil vzhledem k svému rozšíření a k okruhu publika jinou společenskou funkci. Od padesátých let 16. století docházelo na těchto základech k všestrannému rozvoji literární práce v jazyce českém. Zabírala stále širší okruh, neboť o zvýšení hodnot literární tvorby psané česky usilovalo se přímo programově. S vývojem historických událostí a s živou účastí literatury na nich pronikal přitom do české i latinské tvorby v daleko větší míře než dosud zájem o současné události; zároveň od konce 16. století vznikaly některé slovesné projevy (latinské i české) předjímající koncepcí a vývojovými tendencemi literaturu doby pobělohorské.

Základní dílo pro poznání italské renesance napsal Jacob Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Basel 1860 (pak četná vydání další); česky pod názvem *Kultura renaissance doby v Itálii* (přeložil Karel Kovář), 1912. Počátky humanismu se zabýval Georg Voigt, *Die Wiederbelebung des klassischen Altertums oder das erste Jahrhundert des Humanismus*, 1859, 3. vydání (v úpravě M. Lehnerdta) 1893. O celkové problematice této doby Konrad Burdach, *Reformation, Renaissance, Humanismus*, 1918; srov. též Tibor Kardos, *A magyarországi humanizmus kora* (s ruským a italským résumé), Budapest 1955 (o tom viz referát Richarda Pražáka ve Sborníku prací filosofické fakulty brněnské university VII, D 4, 1957; vedle obecných úvah věnuje autor pozornost i počátkům humanismu v našich zemích). Pro přehledný výklad viz též Paul Merker - Wolfgang Stammer, *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte* (heslo Humanismus), 1937; dále Bol'shaja sovětskaja enciklopedija, sv. 8 (heslo *Vozroždenije*), Moskva 1951. Z českých prací srov. pro přehled úvodní úvahu Josefa Šusty v *Dějínách lidstva V*, 1938; tam i podrobná literatura.

POČÁTKY NOVÉHO ROZVOJE LITERATURY

(Od sedmdesátých let 15. století do dvacátých let 16. století)

Historická situace doby jagellonské je charakterisována střetáním sil vyrostlých v husitství s tlakem obnovovaného starého řádu feudální společnosti. Úsilí šlechtických kruhů o opětovné získání rozhodné převahy v životě země sice dosáhlo vrcholu, ale proti němu se zdvihala města na obranu svých hospodářských a politických práv. Zároveň znovu propukaly projevy lidového odporu, především u sedláků a havířů, posilované stále živými podněty husitského programu a boje proti bezpráví. Výrazem toho byla selská povstání, vzpoura v Praze roku 1483 a havířské bouře v Kutné Hoře roku 1496. V celkovém společenském zápase získávala stále více převahy šlechta. Vladislavské zřízení z roku 1500 a svatováclavská smlouva z roku 1517 dokládají vítězný postup šlechty proti městům, ale i proti panovníkovi, jehož moc byla omezována. Je přirozené, že důležitou úlohu hrála i otázka náboženská, která byla již předtím řešena dohodami kutnohorskými z roku 1485, upravujícími vztah mezi utrakvistickou většinou v zemi a slabší složkou katolickou, představovanou především mocnou šlechtou; nadále však těmito dohodami zůstávala ohrožena skupina s radikálním reformním programem — jednota bratrská.

V těchto poměrech se začínal znovu rozrůstat kulturní život, který byl až dosud brzděn válečnými událostmi husitskými i zápasem mocenským a ideovým. Nové tendence pozorujeme nyní zvláště v umění výtvarném, ve stavitelství a také v činnosti literární; jen školství zůstávalo ještě v zajetí středověké soustavy, zvláště pak sama universita, která byla v rukou utrakvistů a měla pouze jedinou fakultu artistickou.

Základna současného ruchu kulturního byla velmi široká, neboť od doby husitské uplatňovaly se jako významný činitel nové vrstvy v čele s měšťanstvem, jehož tvůrčím silám byl umožňován přes všechny změny poměrů od doby polipanské daleko bohatší rozvoj a uplatnění. Předpoklady nového vývoje kulturního života v zemi vznikaly ovšem už v době poděbradské, kdy úsilí krále Jiřího o konsolidaci poměrů zasáhlo i tuto oblast, zvláštní význam mělo však vytváření nových vztahů mezi zemí „kacířů“ a ostatním světem, které bylo umožňováno postavením polské dynastie Jagellovců v Evropě.

Literatura si nadále podržovala významnou společenskou funkci, kterou získala mezi ostatními uměleckými projevy v době předcházející, a v souvislosti s tím se v ní objevují stopy hledání nových možností, když dosavadní pro-

středky už nestačily na úkoly, které měla plnit v této době, kdy i v našich zemích byl překonáván středověký život a myšlení. Již za Jiřího z Poděbrad se začala tato situace hlásit jak v některých stránkách života veřejného, např. v evropské politice českého krále, tak i v literatuře účastí laických kruhů a přínosem nových prvků do dosavadní tvorby. I problematice náboženské, která vtiskovala specifický ráz literární tvorbě doby polipanské, dostávalo se v posledních desetiletích 15. století nového začlenění a řešení, neboť život člověka a jeho vztah ke skutečnosti nejsou už sledovány pouze z hlediska náboženských ideálů, ale i z hlediska praktických potřeb a světských zájmů. Období vlády Jagellovců v Čechách tvoří tak počátek nové vývojové etapy, v níž lze ještě pozorovat živý ohlas starší literární tradice, ale zároveň i úsilí o nalezení nových cest literárního tvoření. Důležitou složkou se tu stává poznávání kulturního úsilí ostatní Evropy, které vyšlo ze soudobých snah renesančních a vedlo k vyrovnávání s nimi v domácí tvorbě. Prostředkující úloha tu připadla rozvíjející se humanistické vzdělanosti a literatuře, s níž se Češi setkávali po obnovení vztahů s okolními zeměmi.

První projevy italského humanismu dostaly se k nám již za Karla IV., když se v našich zemích objevili dokonce přední jeho představitelé, FRANCESCO PETRARCA a COLA DI RIENZO (asi 1313—1354). Zvlášť první z nich vzbudil literární zájem některých domácích vzdělanců z okruhu Karlova, především Jana ze Středy a Arnošta z Pardubic. Ale to byla jen krátká epizoda, která nezanechala širšího ohlasu. K podstatnému pronikání znalosti humanismu do české kultury docházelo teprve od poloviny 15. století. Středisky tohoto poznávání byly z počátku hlavně kanceláře některých panovníků a šlechticů. Už za císaře Zikmunda a hlavně pak za jeho nástupců byli mezi úředníky císařské kanceláře vedle významných představitelů a šířitelů italského humanismu za Alpami i úředníci českého původu. Ze známých italských humanistů v této kanceláři vynikal ENEÁŠ SILVIUS (1405—1464), který byl v živém osobním i písemném styku s prvními našimi humanisty. S rozvojem diplomacie dostávala se humanistická vzdělanost i do královské kanceláře české za Jiřího z Poděbrad, kde byl jejím představitelem ŘEHOŘ z HEIMBURKU († 1472), a rozvíjela se dále za Jagellovců; podobně v Uhrách od dob Matyáše Korvína proslula kancelář budínská. Ani některá sídla šlechticů nebo církevních hodnostářů nezůstávala pozadu — např. kancelář Rožmberků, na Moravě pánů z Boskovic nebo okruh vzdělanců kolem olomouckých biskupů —, zvláště když k podnětům z kancelářů a diplomatických jednání přistupoval i vliv humanistického školství. Čeští, moravští i slezští studenti tehdy odcházeli často za vyšším vzděláním do ciziny, hlavně do Itálie, ale i do Vídně nebo do Krakova, protože pražská universita jim neposkytovala dostatek možností, a některých hodností, nutných pro kariéru duchovenskou, nebylo na ní ani možno dosáhnout. Zároveň část katolického duchovenstva ji přehlížela i z důvodů konfesijních. Nový duch humanistické vzdělanosti vládl nejen na universitách italských, ale už i na universitě vídeňské a krakovské.

Humanistickou kulturu přinášeli do záalpských zemí také humanisté-cizinci, kteří bývali zvaní na university nebo vyučovali v soukromých školách a kroužcích. Zvláště prosluli KONRÁD CELTES († 1508) a HIERONYMUS BALBUS († asi 1535); oba se na čas zastavili v devadesátých letech 15. století i v našich zemích.

Přes toto rychlé pronikání humanismu, jenž otrásal všude autoritou středověkých universit, nezměnila se situace pražského vysokého učení, které dál upadalo. Humanismus nalezl jen malý ohlas u některých universitních mistrů. Příznačné je, že roku 1509 opustil pražskou

universitu mistr Václav Písecký, když viděl neuskutečnitelnost svých plánů na obrodu školy v humanistickém duchu.

Vztah k humanistickým podnětům i jejich ohlas v naší literatuře se projevoval bohatě a různorodě. Především si musíme všimnout, že se v našich zemích humanistické snahy rozšiřovaly nejvíce v prostředí aristokratickém. Souvisí to s připomenutým významem dvorských kancelářů a také se stanoviskem konfesijním; většinou právě příslušníky katolické šlechty vedla touha po vzdělání na italské university, a tím do přímého styku s humanismem. Zato naopak mezi nekatolíky konfesijní důvody vzbuzovaly často odpor nebo nedůvěru k vzdělanosti, která přicházela z Itálie; ale i tady nalézáme výjimky, jako Šimona ze Slaného. Zábranou pronikání humanismu do šlechtických kruhů nebyla ani jeho stránka ideová. Vždyť přece v některých svých složkách nalezl nejen příznivý ohlas v prostředí církevním, ale zároveň svým dalším šířením ztrácel také v nejednom ze svých představitelů, zvláště na školách, původní společenské určení z doby Petrarcovy i bezprostřednost vztahu k životu a nabýval stále zřetelnějšího rázu odbornosti a učenecké výlučnosti. To ho zavádělo od skutečnosti a její problematiky k úniku do soukromí, k studiu i k literární práci určené vlastnímu uspokojení a úzkému okruhu stejně smýšlejících vzdělců. Tady je základ k určitým kosmopolitním rysům nového proudu. Výrazem toho jsou i společnosti, které vznikaly na různých místech, např. v Budíně a ve Vídni, a sdružovaly příslušníky rozdílných národností. Mnohé stránky z toho se odrážejí také v latinské literatuře našich humanistů. Ztrácelo se i původní umělecké úsilí, které vidělo v příklonu k antice tvořivé podněty rozvoje vlastního výrazu; v praxi 15. a 16. století se začíná objevovat názor, že antické vzory lze jen napodobovat, ale ne překonat. V souhlase s příklonem k společenské výlučnosti a se závislostí na klasických vzorech byla i volba latiny jako jazyka vzdělců nadřazených nad ostatní společnost.

Protože předcházející vývoj naší literatury ze stanoviska jejího společenského, ideového i uměleckého významu souvisel s literární tvorbou husitskou nebo se starším středověkým nazíráním na umění, lze si vysvětlit, že se někteří čeští autoři od domácího vývoje odvrátili a z důvodů konfesijních nebo v souhlase s novým literárním úsilím raději navazovali na literární tvorbu humanistů cizích. Tím byl položen základ rozvoje nové větve latinského písemnictví v naší literatuře.

Přes živý zájem o humanistickou literaturu latinskou zůstal ovšem význam tohoto úsilí omezen u nás až do třicátých let 16. století jen na nepatrný počet jednotlivců nebo skupin. Tyto skupiny vznikaly zde podobně jako v Itálii nebo v jiných zemích proto, aby v nich přívrženci humanismu dál rozšiřovali své vzdělání, seznamovali se s cizími humanisty, udržovali s nimi písemný styk a usilovali o poznání cizích humanistických děl.

Dříve než došlo k rozvoji samostatné práce, převažoval pasivní zájem. Ten však nebyl neplodný. V císařské kanceláři v okruhu Eneáše Silvia vynikali svým humanistickým zájmem kancléř Kašpar Šlik, Prokop Pflug z Rabštejna a Václav z Bochova, a ti svůj zájem přenášeli dále. Tak od druhé poloviny 15. století, a hlavně v posledních desetiletích, když už vzrostl počet Čechů i Moravanů vzdělaných studiem klasických děl římských autorů i soudobých humanistů, počínaly se objevovat i pokusy o vlastní práci literární. Po té stránce vynikala skupina humanistů z pražské královské kanceláře, zvláště když se v jejím čele objevil Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic, který se navrátil z Itálie. Vedle ní se jako živé centrum na Moravě ohlásila Olomouc; Tas z Boskovic, Stanislav Thurzo a Augustin Olomoucký tam vytvářeli příznivé podmínky pro rozvoj humanistického písemnictví. Jiným důležitým střediskem byla královská kancelář budínská, kde hlavně za Jagellovců působila i řada Čechů. Ze spisovatelů tam pobýval dlouhou dobu Jan Šlechta, krátce Augustin Olomoucký a Bohuslav Hasištejnský. Z Čechů, kteří tam působili, mnozí se stali i členy známé společnosti „Sodalitas litteraria Danubiana“ (Literární sdružení dunajské).

V době počátků latinského humanistického písemnictví v našich zemích nenalézáme mnoho autorů, kteří by byli dovedli uplatnit svou individualitu v té míře jako Jan z Rabštejna nebo Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic. Latinisující humanisté nedovedli většinou proniknout za konvenční zvyklosti humanistického spisování, které vycházelo především ze znalosti poetik a spokojilo se nepůvodním napodobováním antických vzorů.

V popředí zájmu byla v tomto období latinská próza, a to hlavně pro převahu reflexivní tematiky zahrnované nejčastěji do listů, jedné z nejoblíbenějších forem humanistické literatury.

Ještě dříve, než došlo k jejímu plnému rozvoji, vzniklo jedno z nejvýznamnějších děl našeho latinského písemnictví, *Dialogus* JANA Z RABŠTEJNA (1469), o němž byla již řeč při výkladech o literatuře doby Jiřího z Poděbrad. Svým vznikem spadá *Dialogus* právě na hranici dvou vývojových etap a odpovídá na dobové události, přesto však v něm není rozporu mezi aktuální tematikou a tendencemi humanistického slovesného zpracování, naopak tvořivě je tu využito podnětů humanistické poetiky. Autor sáhl k dialogu a jako rámeček k němu vytvořil úvodní a závěrečný dopis nikoli proto, aby tu užil od středověku oblíbené formy disputace, nýbrž proto, aby mohl uvedením čtyř historických osobností podat co nejúplnější pohled na současné události a zároveň aby mohl jako jeden z účastníků rozhovoru vyslovit i své subjektivní názory na odboj katolického panstva proti Jiřímu. Přitom je pro autora příznačná tolerance v otázkách náboženských a úsilí překonat osobní zájmy ohledem na osudy celé země. Souhrn těchto stránek Rabštejnova díla nejen ukazuje

možnosti, jež přinášel humanismus v některých svých projevech, ale zároveň řadí toto dílo spíš k tvořivé tradici starší vývojové fáze evropského humanismu, než k novějšímu proudu, který brzy nabyl převahy i u nás.

Vedle Rabštejna dal své slovesné umění do služeb zájmů Jiřího z Poděbrad další představitel humanistických snah u nás, ŠIMON ZE SLANÉHO, který je nazýván „prvním utrakvistickým humanistou“. Jeho literární činnost spadá převážně do doby poděbradské, ale žil ještě za Vladislava Jagellonského. Za italských studií jej zvláště upoutalo lékařství a tehdejší přírodní nauky. Jeho literární dílo je dnes známo pouze zčásti. O práci historické a Panegyriku (tj. chvalořeči) věnovaném králi Jiřímu máme jen zprávy. Dochovaly se však listy, dokládající šíři autorova zájmu, a koncept řeči k papeži Piovi (1461) při jednání o kompaktáta; Šimon se však jednání o kompaktáta v Římě nezúčastnil, takže tento chystaný projev nebyl pronesen.

Daleko bohatší odkaz než ojedinělé dílo Rabštejnovo zanechala činnost příslušníka další generace, BOHUSLAVA HASIŠTEJNSKÉHO Z LOBKOVIC (asi 1461—1510), a to nejen v projevech literárních, ale i v působení na jiné osoby a autory. Nadání, studium i pro humanistu příznačná touha vyniknout a zanechat po sobě literární odkaz učinily z něho autora, který překonával ostatní soudobou tvorbu a získal si velký ohlas doma i mezi evropskými humanisty. Je ovšem třeba v tomto ohlasu odlišit obvyklou vzájemnou pochvalu, která mezi humanisty patřila dokonce k oblíbeným tématům literárním, od skutečných hodnot i podnětů pro další literární práci u nás. V jeho tvorbě postihujeme některé závažné rysy příznačné pro tuto dobu: jakýsi odstup a nadřazený kritický vztah k událostem i k životu vlastní země, který mu vytýkali dokonce současníci, jako Hieronymus Balbus, náboženskou nesnášenlivost, časté pronikání vlivu knižních témat, ale na druhé straně zase šíři zájmů. Dokládá ji nejen všestranné sledování literární tvorby humanistické a studium antických děl, nýbrž i zmínky o zámořských objevech Portugalců nebo o fyzice a mechanice v jeho dopisech atd. Ve svém díle si všímal živě soudobých událostí, nejednou vyjadřoval svůj vztah k nim i k některým osobám, jak ukazuje např. jeho próza *De situ Pragae et incolentium moribus* (O položení Prahy a mravech jejích obyvatelů) nebo listy s tendencí výchovnou a politickou, adresované Petru z Rožmberka a králi Vladislavovi. Nejinak je tomu i ve verších. Jeho zájem o tyto otázky nebyl jen výsledkem knižní úvahy, nýbrž živého vztahu k současnému dění, který později, během 16. století, tak často v latinské tvorbě postrádáme. Ovšem stanovisko, z něhož Hasištejnský přistupoval k událostem a životním jevům, bylo určováno ideálními životními zásadami a měřítky aristokratického humanisty, opřenými o studium literatury, především Cicerona,¹ a o dílo

¹ MARCUS TULLIUS CICERO (106—43 př. n. l.), nejslavnější latinský řečník, působil i svými spisy filosofickými zkoumajícími otázky praktické morálky (*Laelius* — O přátelství) a jako teoretik řečnictví (*De oratore* — O řečnicku). Jeho latina byla humanisty pokládána za vzornou a napodobovali ji (ciceronská latina).

Petrarcovo. Tyto zásady se ovšem nejednou dostávaly do rozporu se skutečností. Odtud vyplývalo jeho hodnocení nedostatků současné doby, vyúsťující mnohdy v resignovanost sebevědomého a své okolí nedoceňujícího autora, kterou postihujeme výrazně v jeho úvahách *De miseria humana* (O lidské bídě — 1495) nebo *De avaritia* (O lakomství — 1499).

K nejhodnějšímu a tematicky nejpestřejšímu prozaickým útvarům té doby patří listy. Řada humanistů nacházela především v nich možnost svého literárního projevu, který dovoľoval dotýkat se nejrůznějších témat a zároveň nalézt vhodnou formu subjektivního projevu. V různorodé tematice nalezneme vedle ohlasů dobových událostí, zpráv o rozvoji vědeckého poznání nebo nové literární práce apod. i dílčí poznámky k otázkám tehdejší teorie umění, poetiky, ba i kritiky. Tak je např. pozoruhodná korespondence AUGUSTINA OLOMOUCKÉHO (1467—1513) s lékařem JANEM ČERNÝM (asi 1456—1530), týkající se útoků na jednotu bratrskou, a mladší, rovněž v dopise reprodukováné hádání mistra VÁCLAVA PÍSECKÉHO (1482—1511) v Bologni i o otázkách české reformace. Cenné jsou i doklady písemných styků s cizinou, např. olomouckého biskupa STANISLAVA THURZA (1496—1540) s holandským humanistou Erasmem Rotterdamským (1467—1536).

Novým druhem historické literatury obohatil rozvíjející se humanistickou prózu RACEK DOUBRAVSKÝ (Dubravus, † 1548), známý jinak jako překladatel Vladislavského zřízení do latiny. V málo poutavém zpracování vylíčil historii českých Amazonek pod titulem *Vlastae Bohemicae historia* (Příběhy o české Vlastě), pro niž čerpal především z dalimilovské tradice o dívčí válce. Rovněž Bohuslav Hasištejnský sbíral materiál k vypsání českých dějin, ale k jeho zpracování se asi nedostal.

Ojedinelým zůstává mezi filosofickými úvahami, obrácenými převážně k životní praxi, souhrnný výklad o bohu, o světě a o člověku spojený i s otázkami života a morálky — *Mikrokosmos* JANA ŠLECHTY (1466—1525), zpracovaný oblíbenou dialogickou formou. Nedochoval se nám však. Autor jeho působil dlouho v budínské kanceláři a jsou známy jeho styky s předními humanisty té doby, např. s uherským humanistou Janem Pannoniem a s Eneášem Silviem.

V latínské poesii zaujal významné místo rovněž BOHUSLAV HASIŠTEJNSKÝ z LOBKOVIC. Vedle satiry na současné poměry v Čechách *Ad sanctum Venceslaum satira, in qua mores procerum et popularium patriae suae reprehendit* (Žaloba k sv. Václavu, v níž kárá mravy předáků a obyvatelů své vlasti — 1489), kde čteme především kritiku života tehdejší šlechty, psal poesii oslavnou a příležitostnou; pro doklad šíře tematiky stojí za zmínku básnická výzva k boji proti Turkům, skladba oslavující Karlovy Vary, veršované úvahy o významu knihtisku, o otázce oprávněnosti války apod. Máme zprávy, že psal příležitostné básně také AUGUSTIN OLOMOUCKÝ; tyto jeho práce se nám však nedochovaly. Z jiných veršovaných skladeb na začátku devadesátých let 15. století

proslula parodie modlitby Bohuslava Hasištejnského, namířená proti jeho zášti k nekatolíkům a známá pod titulem *Papae mastix* (Bič na papeže); za jejího původce byl tehdy pokládán Viktorin Kornel ze Všehrd.

Odlíšným druhem latinského veršování je přebásnění Nové rady Smila Flašky z Pardubic v latinské skladbě *Theribulia* (Rada zvířat — 1520) od JANA SKÁLY z DOUBRAVKY (Dubravius, asi 1486—1553), jehož ostatní literární práce se rozvila teprve v dalších desetiletích. Stejně jako původní skladba je i tato její úprava souhrnem poučení, která jsou určena mladému králi, tentokrát však Ludvíku Jagellonskému; začleňuje se svým tématem i zřetelem k staročeské tvorbě do soudobého ožívování literární tradice spjaté s životními ideály šlechty.

Humanistickým názorům na literární práci se dostalo teoretických zpracování i mezi našimi autory. AUGUSTIN OLOMOUCKÝ věnoval pozornost otázkám poesie v dialogickém spisku *Dialogus in defensionem poetices* (Dialog na obranu básníků — 1493). Druhý svůj teoretický spis *De modo epistolandi* (O způsobu dopisování — 1495), věnoval otázkám skládání dopisů. Vedle příkladů jsou tam i bohaté poznámky ke stylistice; navazoval na tradici antické stylistiky, zejména na římské autory Quintiliana, Senecu a Cicerona. Stejnou problematikou se zabýval RAOEK DUBRAVUS v dílku *Libellus de componendis epistolis* (Knížka o skládání dopisů — 1501). Tyto práce shrnují tehdy obecně rozšířené názory a poučky, a jsou vlastně výtěžkem italských studijních let obou autorů. Do české literární situace výrazně nezasáhly a nebyly jí ani zvlášť určeny; vyšly ostatně mimo naše země.

K dramatuům obraceli humanisté pozornost jako k textům určeným pro četbu nebo sloužícím potřebám jazykové výchovy. Zvlášť byly vyhledávány komedie Terentiovy a Plautovy². V českém prostředí se však neobjevil v tomto období pokus o dílo původní, zato však z okruhu českých přátel Encáše Silvia v císařské kanceláři dostala se k nám jeho komedie *Chrysis* (z roku 1444) a v opisu se šířila jedna z nejproslulejších tehdy komedií *Polixene* Florentána Lionarda Bruni Aretina († 1444).

Latinská tvorba tohoto období nenašla v českém prostředí většího společenského rozšíření a ohlasu, neboť její vědomý odvrát od domácí literární tradice, motivovaný jak společensky a konfesijně, tak umělecky, a spolu s ním i vyhraněný vztah k funkci této literatury v soudobém životě vtiskly jí ráz výlučnosti. Přes tuto společensky vymezenou působnost nelze však pominout vliv latinského humanismu na další směr vývoje literární práce v našich zemích ani na rozvoj vzdělanosti u nás.

Tak pozorujeme v česky psané literatuře této vývojové etapy vedle navazování na starší způsob tvorby i vyrovnávání s podněty latinského humanismu. Obdobně jako v jiných zemích, nevyjímajíc ani Itálii, nezůstávaly nové snahy latinských humanistů bez ohlasu u autorů, kteří sledovali úkoly literatury

² TITUS MACCIUS PLAUTUS (asi 250—184), římský dramatik; jeho komedie lčily hlavně život lidových vrstev. — PUBLIUS TERENTIUS AFER (okolo 190—159), nejvýznamnější římský skladatel komedií po Plautovi; způsobem zpracování a ideovým pojetím se jeho hry lišily od Plautových, neboť byly spjaté se zájmy a vkusem vyšších vrstev římské společnosti.

domáci, psané národním jazykem; kolem rozhraní 15. a 16. století bylo sice pociťováno odcizení humanismu širší společenské základně, ale na druhé straně docházelo k osobitému vyrovnávání s jeho podněty v plodné synthese s domácí literární tradicí. Latinští humanisté ukázali k novým vzorům v dílech autorů starověkých, která středověk opomíjel, a přiváděli i k studiu děl cizích humanistů. Jejich význam se zvyšoval i tím, že nezůstali bez vlivu na vývoj česky psané literatury. Česky píšící autoři poznávali humanistickou vzdělanost a literaturu v tomto období většinou doma, nikoli na zahraničních universitách, a tu prostředí latinských humanistů nejen zprostředkovávalo cizí vzdělanost, ale umožňovalo i uvědomovat si úkoly a nalézat možnosti další literární práce v českém jazyce.

Představitelé tohoto nového proudu bývají zpravidla nazýváni (na rozdíl od latinských) národními humanisty. Svým původem nebo svými zájmy byli většinou spjati s prostředím měšťanským a nábožensky se hlásili k reformační většině. V jejich literární práci ožívala dávná snaha o přiblížení literatury širokým kruhům. Ač byli poučení a nejednou i hluboce zaujatí ideovými i formálními snahami latinských humanistů, dávali své síly do služeb české literatury a v té souvislosti si uvědomovali i rozdíly proti postupům latinských autorů. Nespokojovali se však s pasivním přejímáním a napodobováním a jejich literární úsilí se rodilo v kritice některých stránek latinského písemnictví, především domácího, ve vystupování proti nedostatku vlasteneckého vědomí latinsky píšících humanistů a proti přehlížení starších tradic české literatury. Poznání latinského humanismu se jim tak stalo východiskem k programu literární práce, jejímž cílem bylo těžit pro potřeby českého prostředí z myšlenkového dědictví antické i raně křesťanské literatury nebo i z humanistické tvorby soudobé.

Východiskem tohoto sblížení se staly v první řadě ideové shody mezi humanismem a společenskými nebo náboženskými tendencemi českého prostředí; tyto shody otevřely i cestu překladům z antické a starokřesťanské literatury. V české tvorbě nenalzáme ohlasy estetisujících tendencí nebo bezduché literárnosti, zato však poutalo pozornost českých autorů úsilí o překonávání středověkých společenských ideálů, naplněné zájmem o politické i jiné otázky veřejného života nebo společenskokritickými či náboženskoreformními tendencemi, problematikou nové vzdělanosti apod. Ruku v ruce s tím šel i zřetel umělecký, zájem o nové úkoly i formy literární tvorby. Překládání kladlo velké požadavky na vzdělání i na jazykovou stránku. Překladatelé byli přesvědčeni, že čeština, která tehdy dosahovala velkého uplatnění i v životě veřejném, a to dokonce i v cizině, jak ukazuje např. situace v Polsku nebo na dvoře uherském, má předpoklady k tomu, aby se vyrovnala i klasickým jazykům. Nejednou to také připomínali ve svých předmluvách k překladům Viktorin Kornel ze Všehrd, Václav Písecký a mnoho jiných po nich.

Tímto postupem byla překonána i nedůvěra k nové vzdělanosti v kruzích reformačních, a to nejprve u kališníků a později i v jednotě bratrské. Čeští autoři tak našli své vlastní řešení tohoto problému, který se objevil, jakmile ohlas italského humanismu pronikal do záalpských zemí zasažených reformací; jinak byl řešen např. v Německu. V praxi českých reformačních spisovatelů je po té stránce mnoho společného se vztahem, jaký k problému zaujímal na rozdíl od odmítavého stanoviska Lutherova Erasmus Rotterdamský; není jistě náhodou, že právě u českých překladatelů nalezlo dílo Erasmovo brzy živý ohlas, jak výmluvně dokládá dílo Řehoře Hrubého z Jelení a Oldřicha Velenského. Toto rozvíjení humanistických podnětů stává se pak páteří literárního vývoje až do Komenského.

Proto také v česky psané literatuře z období od osmdesátých let 15. století do dvacátých let 16. století není onoho výrazného přerывu, který odděluje starší tvorbu od literárních děl latinských humanistů. V jejím vývoji se ještě živě hlásí tradice starší, jejíž některé vývojové tendence rozvíjejí nové snahy, a tak vedle děl, v nichž už za doby poděbradské nejednou vystoupily do popředí pokusy o vytvoření literatury s bohatším obsahem a s novým vztahem ke skutečnosti, vynikla nejvýrazněji tvorba, v níž se toto už starší úsilí spojilo s ohlasem humanistické vzdělanosti.

V souvislosti s úsilím o nové možnosti a široké uplatnění literatury v životě nelze přehlédnout ani uplatnění knihtisku v našich zemích. Obvykle se jako první a nejstarší tisk uvádí vydání staročeské Kroniky trojanské a klade se do roku 1468. Současné bádání ukazuje, že toto datum nelze pokládat s úplnou jistotou za správné. Toho roku byla dokončena rukopisná předloha, z níž tiskař sázel, a kniha asi byla vytištěna o něco později. Přesto však zcela oprávněně můžeme už v sedmdesátých letech 15. století vidět u nás počátky knihtisku. Mezi prvotisky (inkunábulemi), to je knihami vytištěnými do roku 1500, nalézáme převážně díla, která si činila nárok na širokou popularitu; vedle Kroniky trojanské je to např. Nový zákon, Pasionál, bible, žaltář, traktát Václava Korandy ml., Ezopovy bajky, Podkoní a žák apod. Velký rozvoj knihtisku v našich zemích ukazuje, že význam tohoto vynálezu pro společnost byl velmi brzo pochopen a knihtisk se stal významnou součástí kuturního vývoje v zemi.

I v česky psané literatuře těšila se největšímu zájmu próza. Zde ožívaly tradiční formy a funkce literatury hlavně v literatuře náboženské, především v náboženských polemikách. Znovu literárně vystoupil VÁCLAV KORANDA MLADŠÍ jako obhájce utrakvismu v traktátech i listech, na straně katolické pak rozvíjel JAN VODŇANSKÝ (*asi 1460) polemiku proti reformačním snahám utrakvistů, jednoty bratrské, později i proti luteránům; vedle češtiny sahal v polemikách i k latině.

Náboženskou literaturu věroučného rázu obohacovali členové jednoty bratrské, v první řadě VAVŘINEC KRASONICKÝ (asi 1460—1532) a LUKÁŠ PRAŽSKÝ (asi 1460—1528). Zatím co kališnická věroučná literatura byla v úpad-

ku, brali si oba bratrství autoři za úkol vytvořit pevné základy theologické, a přitom nejednou i literárně pracovali společně; oba se zúčastnili i obrany jednoty a polemik o jejích zásadách se stranou katolickou, s utrakvisty i s Lutherem. — Pozoruhodné je, jak se v ovzduší jednoty hlásila touha po vyšším vzdělání, některými jejími příslušníky dosud opomíjeném, a jak se zároveň i tady připravovala cesta k vyrovnání s podněty vzdělanosti humanistické; významným článkem tu byl spis Krasonického *O učených* ze začátku třicátých let. Z jiných bratrských autorů se k nim v té době řadil TŮMA PŘELOUČSKÝ († 1518), který nejen slovem mluveným, ale i písmem, nejčastěji formou listů, hájil a osvětloval náboženský i společenský program v době, kdy jednoty byla stále ohrožována nejen jinými náboženskými složkami v zemi, ale i mocí světskou. Proto se hojně obracel právě k světskému panstvu, jako např. roku 1502 k Albrechtovi ze Šternberka, jemuž formou listu poslal *Spis o původu jednoty bratrské a o chudých lidech*, který je z jeho prací dnes neznámější.

S úsilím šlechty o obnovení posic v zemi souvisel i její zájem o literární tvorbu spjatou s otázkami života v tomto prostředí. Znovu ožívala některá starší díla ještě z období předhusitského (Tandariáš a Floribella, Vévoda Arnošt aj.) jako oslava starých rytířských ideálů, ale brzo se objevovaly i spisy nové, v nichž nejednou vystoupila do popředí tendence výchovná: JAN HASIŠTEJNSKÝ z LOBKOVIC (1450—1517), bratr Bohuslava Hasištejnského, složil v prozaickém zpracování pro svého syna *Zprávu a naučení synu Jaroslavovi o tom, co činiti a čeho nechati* (1504), a královský úředník ALBRECHT RENDL z OUŠAVY (z Aušavy, † 1522) napsal tak zvané *Naučení pana Albrechta z Oušavy synům dané*. Typ šlechtice v těchto spisech ovšem nabýval ve srovnání se středověkým pojetím nových znaků a nad středověké ideály dvornosti vystupuje do popředí praktický zájem životní.

JAN HASIŠTEJNSKÝ z LOBKOVIC obohatil literaturu i cestopisem zvaným dnes *Putování léta Páně 1493 k svatému hrobu vykonané* (1505). Znaky, které je možno pozorovat u českých cestopisů doby poděbradské, to je zájem o skutečný život cizích zemí, objevily se i tady. Při výběru zpráv rozhodovaly ovšem především individuální záliby. Zatím co v cestopisu Jana Hasištejnského promlouvá šlechtic, v *Cestě z Čech do Jeruzalema a Egypta* MARTINA KABÁTNÍKA († 1503) sledujeme zkušenosti a zájmy prostého člověka. Litomyšlský řemeslník Martin Kabátník byl vyslán jednotou bratrskou, aby poznal náboženský život v církvích východních zemí; jeho vyprávění zapsal kolem roku 1500 a později vydal tiskem městský písař v Litomyšli Adam Bakalář. Tato Kabátníkova Cesta je důležitá tím, že nezahrnula jen zprávy o otázkách náboženských, nýbrž i mnohostranná pozorování z cizích zemí.

Cestopisná literatura byla brzy obohacena i překladem z nejnovější literatury evropské, jak ukazuje *Spis o nových zemích a o novém světě, o němžto jsme prvé žádně známosti neměli, ani kdy co slýchali*, vytištěný asi 1503 nebo 1504.

Jeho předlohou byl rozšířený dopis Ameriga Vespucciho³ Petrovi Medicejskému o zkušenostech z cesty do Ameriky, tradovaný tehdy po Evropě v latinském znění.

K této tvorbě se připojily výsledky nového úsilí českých autorů vzešlé z jejich zájmu o soudobou tvorbu humanistickou. Rozšiřovaly českou prózu v první řadě o nový typ literatury mravně výchovné a společenskokritické, která měla přispívat k řešení soudobých společenských problémů a vyjádřit nové životní ideály. Z počátku převažovaly nad díly původními překlady a zpracování děl cizích. V tom však nelze hledat projev nedostatku tvůrčích sil nebo zkušeností, nýbrž snahu seznámit českého člověka s nejcennějšími hodnotami dávného literárního odkazu i nové tvorby humanistické.

Hlavní iniciativa při vzniku této literatury patří VIKTORINOVÍ KORNELOVI ZE VŠEHRD (asi 1460—1520), který se původně hlásil k latinským autorům z okruhu Bohuslava Hasištejnského, ale pak se jal programově budovat na svých dosavadních znalostech literaturu českou, prospěšnou daleko více životu českých zemí než díla latinská. K tomuto úsilí se připojili i další spisovatelé, nejprve Řehoř Hrubý z Jelení. Spolu s ním vydal Všehrd roku 1501 překlady z Jana Zlatoústého a sv. Cypriána.⁴ Program své práce vyslovil nejzřetelněji ve věnování připojeném k překladu *Knih o napravení padlého* od Jana Zlatoústého. Tam také vystoupil další podstatný rys této nové české literatury — vlastnictví založené na historické tradici. O ně se opřel i ve své samostatné práci *O práviech, o súdiech i o dskách země české knihy devatery* (1494—1499; jejich nová verze z roku 1508 má titul *Knihy devatery o práviech země české*). V díle se projevila Všehrdova snaha ukázat v době zápasu českých feudálů s městy cestu práva a podpořit úsilí měst.

Z jiných děl odborných lze v tomto období uvést lékařské spisy JANA ČERNÉHO (Nigera), člena jednoty bratrské, známého též z polemik s Augustinem Olomouckým. S jeho vysoce uznávanou lékařskou dovedností souvisí vznik prací *Spis o nemocech morních* (napsán asi 1496, tištěn 1506) a *Knihla lékařská, kteráž slove herbář neb zelinář* (1517).

Zcela zasvětil svou práci novému literárnímu úsilí shodnému s cílem Všehrdovým ŘEHOŘ HRUBÝ Z JELENÍ († 1514). Jeho dílo představuje početný soubor překladů a zpracování, jejichž výběr a aktuální určení obvykle zdůrazňoval v samostatně zpracovávaných předmluvách. Překládal z děl humanistů, např. Petrarcovy *Knihy dvoje o lékařství proti štěstí a neštěstí* (1501), Erasma Rotterdamského *Chválu bláznovství* (1513) i Bohuslava Hasištejnského *List Petruž Rožmberka*. Zaujetí pro mravní ideály starověku, které ve světle soudobého společen-

³ AMERIGO VESPUCCI (1451—1512), slavný mořeplavec italský. Pocházel z Florencie, kde tehdy vládl rod Medicejský.

⁴ JAN ZLATOÚSTÝ (CHRYSOSTOMOS) byl cařihradským patriarchou a proslul jako řečník (347—407). — CYPRIÁN byl biskupem v Kartágině († 258).

ského vývoje ožívaly po celé Evropě především prostřednictvím děl Ciceronových, přivedly jej i k překladům z tohoto autora. Z nich vynikají např. *Kniehy o přátelství, kteréž nadepsány sú Lelius*. Z účasti na politickém boji mezi šlechtou a měšťanstvem a z odporu proti bezpráví vznikl jeden z nejsamostatnějších jeho spisů, zvaný dnes *Napomenutí Pražanům*, do jehož zpracování byl pojat volný překlad Ciceronovy řeči „O zákonu Maniliově“. Otázkám veřejného života je věnován i jeho překlad Johanna Antonia Campana⁵ *Kniehy o tom, kterak má spravován býti úřad*. I do náboženských sporů chtěl vnést nové světlo z literatury humanistické překladem spisu italského filologa Laurentia Vally⁶, který dokazoval nepravost domnělé donace Konstantinovy (*O nepravě uvěřeném a smyšleném Konstantinovu papeži nadání*).

Řehořovy překlady svým výběrem i způsobem zpracování a určení pozoruhodně dokládají začleňování starověké i nové humanistické literární tradice do českých poměrů (např. sborník věnovaný staroměstským radním). Ve srovnání se snahami Viktorina ze Všehrd zároveň pozorujeme, že hlavní jeho důraz byl položen na ideové hodnoty děl, kdežto umělecká stránka v překladech nejednou ustoupila do pozadí; Řehoř si toho byl vědom. Nelze to však vysvětlit pouze menší dovedností překladatelskou, nýbrž i důvody věcnými, důrazem na srozumitelnost a zřetelem k publiku, u něhož nemohl vždycky počítat s potřebnými znalostmi, jež předpokládali autoři jeho latinských předloh.

Většina prací Řehoře Hrubého zůstala v rukopise, podobně jako mnohé jiné památky tohoto období. Rozšiřování literárního díla formou opisů bylo totiž časté po celé 16. století. Tiskem vyšel jen Řehořův překlad z Petrarkey.

Z dalších význačných autorů se snažil vedle projevů latinských literárně těžit z humanistické vzdělanosti ve prospěch české literatury universitní mistr VÁCLAV PÍSECKÝ (1482—1511). Zvláště pozoruhodný je jeho překlad z řečtiny, *Spis Izokrata⁷ k Demonikovi*, uvedený oslavou českého jazyka a srovnáváním jeho literárních možností s řečtinou. Předčasná smrt přetrhla však naděje, které kladli současníci v další jeho literární práci i v možnosti jeho zásahu k zlepšení úrovně pražské university.

Jemu lze přičíst také zásluhy o rozvoj schopností syna Řehoře Hrubého z Jelení Zikmunda, neboť byl jeho učitelem a zároveň i vychovatelem a provázel jej i na studiích v cizině. ZIKMUND HRUBÝ z JELENÍ (Gelenius, 1497—1554) se brzy proslavil mezi evropskými humanisty jako vynikající znalec a vydavatel děl starověkých autorů. Vedle toho zpracoval ve dvou vydáních slovník *Lexicon symphonum* (1537, 1544), v němž po způsobu humanistických vzdělanců srovnával některé evropské jazyky (latinu, řečtinu, němčinu, češtinu) a hledal vzá-

⁵ JOHANNES ANTONIUS CAMPANUS (Gianantonio Campano, 1429—1477), italský humanista, učitel rétoriky; jeho literární dílo obsahuje vedle poesie a listů i naukové práce.

⁶ LAURENTIUS (LORENZO) VALLA byl historiograf neapolského krále (1407—1457).—O Konstantinově donaci viz výše na str. 277.

⁷ ISOKRATES (436—338 př. n. l.) byl proslulý slavnostní (epideiktický) řecký řečník; z jeho řečí je nejznámější *Panegyrikos*.

jenné jejich vztahy. V českém prostředí však přímo nepůsobil, neboť většinu života strávil v cizině, hlavně v Basileji.

Na směr působení Řehoře Hrubého navazoval OLDŘICH VELENSKÝ z MNICHOVA (žil v první polovině 16. století) opět převážně prací překladatelskou; zároveň byl tiskařem, jak tehda bývalo velmi častým zjevem. Většina jeho prací byla podnícena zájmem reformačních složek v našich zemích o otázky náboženské; překládal i z díla Lutherova. Vedle toho uvedl k nám tehdy oblíbenou sociální satiru Lukiánovu⁸ *Kratochvilní, spolu i požiteční listové a žaloby chudých a bohatých před Saturnem* (1520), která působila rovněž na Komenského, a Erasma Rotterdamského spis *Přeutěšená a mnoho prospěšná knieha Erazima Rotterdamského O rytieři křestanském* (1519).

Části své tvorby sem náleží i jiný tiskař, MIKULÁŠ KONÁČ z HODIŠKOVA († asi 1546). Zároveň s počátky tvorby Řehoře Hrubého z Jelení pracoval i on na překladu Lukiánových dialogů (1507) a z díla Petrarcova zvolil jeho *Sedm žalmuov kajících* (1507). Z humanistické tvorby si vybral *Českou kroniku Eneáše Silvia* (1510), jejíž slovesné hodnoty vyzdvihoval. V tomto překladu se snažil ulámat hroty jen některým místům; volba díla, reformační tradici nepřátelského, je dokladem ideové neujasněnosti u tehdejších utrakvistů, k nimž Konáč patřil. Vedle překladatelské práce se u Konáče už v hojnější míře objevily pokusy o samostatnou tvorbu, v nichž uplatňoval své znalosti humanistické. Tyto práce jej však přiváděly spíše už na pole literatury polemické a příležitostné a zasahovaly převážně do otázek náboženských, které hlavně pod vlivem nové reformační vlny německé znovu počínaly ožívat i v našich zemích, zvláště od dvacátých let 16. století. S Konáčovou literární i vydavatelskou činností souvisí i vznik některých drobných tisků, které věnoval většinou aktuálním otázkám, jako např. pamflet o Turcích v době tureckého nebezpečí.

Mnohdy lze v příležitostných tiscích tohoto druhu vidět počátky nejstarších letákových novin, šířených v drobných příležitostných tiscích. Přinášely zprávy o významných dobových událostech, ale také fantastická líčení různých sensačních příběhů, přírodních divů nebo zázraků apod. K velkému rozvoji tohoto druhu literatury dochází s rozšířením knihtisku a zájmu o tištěné projevy od poloviny 16. století, ale již v prvé jeho polovině nalézáme nejstarší doklady, např. roku 1515 Mikulášem Konáčem vydaný tisk o schůzce českého, polského a uherského krále s císařem, nazvaný *Sjezd císařské velebnosti a nejjasnějších tří králů jich milostí, v kterémž se mnoho divného a pamětihodného pokládá*. (Za předchůdce tištěných novin jsou považovány některé starší zprávy psané; k nim se u nás řadí dochované tak řečené *Jindřichohradecké noviny* z roku 1495, které zahrnují drobné politické zprávy týkající se císařského dvora.)

⁸ LUKIANOS (okolo 120—okolo 180), rodem ze Samosatu, kritisoval ideologii vedoucí vrstvy řecké společnosti a bojoval proti náboženským a mravním předsudkům. Měl veliký vliv na humanistickou satiru.

Konáč má zásluhy i o literaturu zábavnou. Nový rozvoj této tvorby je souběžný s tím, jak se literatura svými dalšími formami otvírala životu a všímala si různých jeho stránek. Vést přesnou hranici mezi literaturou zábavnou a tvorbou společenskokritickou nebo výchovnou je nejednou velmi obtížné, neboť i v ní je mnohdy využito výpravného rámce, a naopak i tam, kde do popředí vystupuje prvek zábavný, neztrácí se vždycky mravoučná nebo kritická tendence.

V době nového rozvoje výpravných žánrů tohoto druhu sahalo se nejen u nás, ale i v jiných zemích, do středověké látkové tradice; čerpal z ní např. i Boccaccio pro své novely. Další podněty přinášel styk s antikou, a k nim konečně přibyla i tematika ze současného života. Do popředí se dostávaly látky světské, neboť v pojetí skladby nebyl už důraz položen na abstraktní ideály, ale na základní stránky života hrdinova, na oslavu osobní statečnosti, na životní úspěch, vítězství vtipnosti a dovednosti, která přemáhá nejednou i společenské výsady. V takovém pojetí ztrácely středověké látky své původní společenské určení, i když zůstával zachován tradiční rámec dvorského nebo exotického prostředí apod. Tiskem se pak tato literatura stávala obecně známou, takže mnohdy pronikala i do lidové tradice, jak to ukazuje např. povídka o Bruncvíkovi.

Ze starší literatury se nově rozšiřovaly např. povídky o *Alexandru Velikém*, o *Apolloniovi Tyrském*, cyklus o *sedmi mudrcích* i povídka o *Valtrovi a Griseldě*. Dále byly zpracovávány některé povídky podle Boccacciova *Decameronu*, např. *Kronika o Perytonovi*, Konáčem přeložená *Kronika o smutném skončení Gviškarda a Sigismundy* a další. Vedle ohlasů jednotlivých boccacciiovských novel v naší literatuře je dochován i větší *soubor jedenácti novel z Decameronu* spolu s podobnou skladbou dvanáctou, pravděpodobně samostatnou. Těchto dvanáct rozprávek spojuje jednotný záměr shromáždit příběhy na téma milostných dobrodružství a manželské nevěry; nedošly rozšíření a jsou dochovány v jediném rukopise (zvaném Neuberský) s dalšími ještě skladbami (viz str. 307). Zpracoval je snad HYNEK z PODĚBRAD (1452—1492). Pozornosti zasluhuje, že většina Boccacciiových novel i jiných zábavných skladeb toho druhu se k nám nedostávala přímo, nýbrž prostřednictvím latinských nebo německých zpracování. Zájem o Boccaccia dosvědčuje i to, že podle Boccacciova románu *Il filocolo* byla neznámým autorem přeložena rozsáhlá *Kronika o Floriovi a Biancefóře*⁹.

Vedle zmíněných menších skladeb objevil se zájem o spojení dějovosti s tendencí výchovnou i v souborech, které se nejednou už osvědčily jako literární pokladnice středověku. Především sem patří tři práce KONÁČOVY, totiž jeho překlad spisu oxfordského profesora Waltera Burleye († asi 1345) *Životové a mravné naučení mudrcův přirozených a mužův ctností osvícených*, *Zrcadlo múdrosti svatě-*

⁹ Názvu *kronika* se v starší literatuře užívalo nejen v dnešním smyslu slova, nýbrž i pro prózu psané zábavně vypravování. V podobném významu se užívalo také slova *historie*.

ho *Crhy* (Čtverohranáč — 1516) a zpracování latinského překladu Paňčatantry¹⁰ v knize *Pravidlo lidského života, jinak Podobenstvie starých mudrcuo* (1528). K nim se řadí i *Řeči a naučení hlubokých mudrcuo* od kališnického kněze JANA ČEŠKY († 1551). Tento výbor ze starověkých autorů sestavil Češka původně latinsky pro syny Viléma z Pernštejna, jejichž byl vychovatelem, ale později jej převedl do češtiny pro širší publikum (vyšel 1529). V úvodu k českému zpracování je zmínka o zábavné četbě, jako jsou kroniky o Meluzině, Gviškardovi apod.; tato četba zde byla odsouzena jako neužitečná a právě kniha Češkova ji měla nahradit.

Ze vztahu literatury k životu a z možností, které otvírala zábavné literatuře humanistická kritika společnosti, vyrůstaly spisy pranýřující výsměchem a ironií záporné stránky soudobého života, jak ukazují osobitě zpracovaná *Frantova práva* (tiskem 1518); spolu s kritikou vystupuje v těchto parodistických stanovách pijanského cechu optimistický vztah k pozemskému životu, vyslovený i v nejedné vložené povídce nebo anekdotě. Jinou formu výsměchu názorům a myšlení vzdělané společnosti přináší české zpracování v evropské literatuře oblíbeného *Rozmlouvání Šalomouna s Markoltem* (možná už z konce 15. století), v němž se střetává svérázná lidová moudrost představovaná Markoltem s učeností vzdělance Šalomouna. Šíře prosté životní moudrosti a vztah k mnoha každodenním zkušenostem i otázkám oživuje stále sbírku *Ezopových bajek*, která vyšla v novém zpracování mezi prvními tisky u nás (1488).

Pronikání mravoučných a kritických prvků do literatury tohoto druhu neslo s sebou nejednou potlačování výpravných složek díla, aby pozornost byla co nejvíce soustředována k jeho tendenci. Tu se sahalo i k alegorii, jak ukazuje např. skladba *O štěstí* (v Neuberském rukopise); vytištěna byla v pozměněné formě pod titulem *Pán rady* 1505. V této skladbě stává se dějový rámec východiskem k obšírnému moralisování. Středem pozornosti je život mládence, který se rozešel s Pravdou a Štěstím a podlehl rozmařilosti.

V povídkové formě neožívaly ze starší středověké tvorby pouze látky světské, ale i náboženské; v nových opisech se šířily např. *Aseneth*, *Solfernus*, *Beliál* a *Jiříkovo vidění*. Zájem byl i o předpovědi a proroctví. Živily jej nejen podněty náboženské a názory chiliastické, nýbrž i soudobá astronomie a víra v astrologii. Tak tomu bylo např. u astronomů JANA ŠINDELA a JANA PRAŽSKÉHO, řečeného Nihili. Víra v proroctví rostla pak v prostředí lidovém, které obracelo zvláště v dobách životní tísně pozornost k budoucnosti, od níž očekávalo řešení společenských poměrů. Tak se už od konce 15. století objevovala i česká proroctví, jejichž počet a rozšíření během 16. století ještě narůstal.

¹⁰ *Paňčatantra* (= pět knih), proslulá sbírka bajek indického původu, byla původně určena (jako politická učebnice) indickým princům. Z hebrejštiny byla přeložena do latiny Janem z Capuy (druhá polovina 13. století) s názvem *Directorium humanae vitae* (Pravidlo lidského života) a odtud přišla do literatury naší.

Nejznámější byla *prorocká Sibyllina, Libušina a Slepého mládence*. Mnohdy bývala aktualizována vzhledem k české situaci, např. k náboženským nebo politickým událostem.

Všechny oblasti české literární tvorby neprošly však ve stejné míře proměnou pod vlivem nových úkolů. Tak právě poesie na rozdíl od prózy zůstala silně spjata s předcházejícím vývojem. Dokládá to nejlépe česká náboženská píseň. V lidovém prostředí žila dál starší tvorba, nemnoho obohacovaná novými skladbami. Po době rozkvětu duchovní poesie v době husitské klesala nyní náboženská inspirace hlavně v ovzduší utrakvistické církve. Brzy se však projevila nová snaha o rozvoj písňové tvorby v jiných náboženských skupinách, které nejen přejímaly starší české písně, nýbrž vytvářely i samostatné skladby, jak ukazuje skladatelská činnost členů jednoty bratrské nebo některých dalších náboženských skupin.

Do dějin duchovní písně se zapsal v této době nejvíce VÁCLAV MIŘÍNSKÝ († asi 1492) jako skladatel nových písní českých i jako překladatel latinského zpěvu utrakvistického; jeho písňové soubory byly vydány tiskem až v 16. století. Z jiných utrakvistických autorů písní je znám jindřichohradecký KLIMENT BOSÁK. V počátcích rozvoje písňové tvorby bratrské nalézáme mezi autory např. MATĚJE KUNVALDSKÉHO a LUKÁŠE PRAŽSKÉHO. Lukáš měl i podíl na přípravě prvního tištěného bratrského souboru písní, kterým se roku 1501 počíná řada vydání a nových úprav bratrských zpěvníků.

Duchovní píseň patří k útvarům, které tehdy pronikaly nejhluběji mezi široké vrstvy. V této písni byly starší formy pevně zakořeněny i nadále udržovány a jednotlivé skladby měly dlouhou životnost. S tím souvisela i snaha autorů skládat nové texty na známé nápěvy, pro něž nejednou sáhli i do lidové slovesnosti. V údajích o nápěvech jednotlivých duchovních písní poznáváme nejeden ohlas světské písně, převážně původu lidového, např. *Čížku, ptáčku zeleného peří, Kdyžs u mého otce sloužil* aj.; dokladů pro ně přibývá během 16. století. Přes tyto i jiné rozptýlené zprávy o lidové slovesnosti zůstává v dochovaných pramenech celkový její obraz nadále neúplný; zvláště některé oblasti mohou být sledovány jen s obtížemi.

Náboženská píseň nacházela významné přestítele v tak zvaných literátských bratrstvech, která vznikala na kůrech utrakvistických i katolických chrámů. Nejstarší byla v Praze, Kolíně a Hradci Králové. Spolu s péčí o povznesení zpěvu objevili se brzy v okruhu těchto bratrstev i samostatní tvůrci slovesní a hudební. Vznikaly nové skladby latinské i české nebo se přepracovávala starší díla podle soudobých požadavků kladených na chrámový zpěv; přitom se už počínala objevovat v hudební složce těchto skladeb polyfonie. — S činností bratrstev souvisel vznik řady velkých kancionálů, často bohatě iluminovaných. Z této doby jsou nejzávažnější bohatě iluminovaný *Kutnohorský graduál* (druhá polovina 15. století), *Královéhradecký kancionál Franusův* (1505) a *Litoměřický kancionál* s vyobrazením Husa a s latinskými skladbami na něho.

K tendencím výchovné literatury s využitím alegorické nebo dialogické formy a k okruhu rytířské tematiky se hlásí skladby dochované v připomenutém už rukopisném Neuberském sborníku, kterým dnes říkáme *Boj Štěstí s Neštěstím a Veršové o milovníku*. Postava rytíře tu už ztratila své vyhraněné třídní postavení a stala se — podobně jako v soudobé próze — spíš nositelem obecných lidských vlastností. V básních *Májový sen* a *Stesk na ženitbu* (též v Neuberském sborníku) opustil už autor dějový rámec blízký středověku; do popředí vystupující důraz na tělesné požívačství ukazuje odvrát od středověké morálky, a tím i proměnu, jíž procházely některé složky tehdejší tvorby. V těchto básních se již hlásí vztah k poesii nové doby, uvolňující se ze zásad a měřítek středověkého básnictví. Tematikou i způsobem zpracování jsou blízké podobné tvorbě německé.

Za autora uvedených skladeb Neuberského sborníku bývá pokládán Hynek z Poděbrad, jemuž lze připsat s největší pravděpodobností alespoň *Májový sen* a *Verše o milovníku*.

K alegorickým skladbám Neuberského sborníku se druzí veršovaná didaktická skladba *Zrcadlo marnotratných* (neboli Traktát o mládenci marnotratném — tiskem 1515). Znovu se tu setkáváme s jinochem, který trpí za svůj rozmařilý život; látkou se blíží zmíněné již próze Pán rady. I tady pozorujeme zobecňující tendence autorova moralisování.

Mezi veršovanými skladbami s moralisujícím a společenskokritickým určením objevuje se rovněž dávno oblíbená alegorie zvířecí v *Radě zhovadilých zvířat a ptačva k člověku* (tiskem 1528). Její autor se nespokojil jen s všeobecnou kritikou společnosti, ale věnoval zájem osudům utiskovaného venkovského lidu. V dochovaném tisku se střídají výklady prozaické s veršem; to vedlo k dohadům, že původní skladba byla jen veršovaná, kdežto prozaická část byla doplněna později.

Na oživenou tradici předhusitské tvorby rytířské a hlavně na její stavovsky vyhraněnou didaktickou složku navazovalo svým pojetím *Naučení rodičům*, jehož úvodní verš naznačuje vztah skladby k rodu Pernštejnů.

Pro mluvní poesii této doby byl charakteristický bezrozměrný verš. Jeho tradice se dá sledovat už od Dalimilovy kroniky, ale k největšímu rozvoji ho přivedla mluvní poesie doby husitské. Od druhé poloviny 15. století nabýval v básních určených k recitaci nebo k tichému čtení absolutní převahy v souvislosti s rostoucím významem prózy. Současně se oblast verše o pevném počtu slabik zužovala na píseň.

Nejvýznamnější podněty pro další literární vývoj, které byly vytvořeny v období od konce 15. století do dvacátých let 16. století, byly v úsilí o bohatší obsah literatury a její nový vztah k životu. Spolu s důrazem na mravně výchovnou a vzdělavatelnou funkci literatury, která se už neomezovala pouze

na zájmy náboženské, šla péče o povznesení literární tvorby po stránce umělecké. Pozornost k těmto otázkám obracela hlavně literatura humanistická.

Závažným činitelem v literárním životě byla účast světských složek, zvláště měštanských, které se již od doby husitské počínaly osobitě uplatňovat v sociálním životě a od druhé poloviny 15. století se dostávaly do popředí kulturního dění v našich zemích. V 16. století pak opanovaly celou literaturu a vtlačily jí svou pečeť.

Periodisací humanistického písemnictví v českých zemích od doby poděbradské do Bílé hory se zabýval J. B. Čapek ve vstupní části své studie Václav Klement Žebrácký a jeho poesie politická, Universitas Carolina 1955, Vol. 1, Philologica No 2. Životopisy jednotlivých autorů se soupisem jejich díla podává práce Antonína Truhláře a Karla Hrdiny Rukověť k písemnictví humanistickému, zvláště básnickému v Čechách a na Moravě ve století XVI. (abecedně, zatím pouze hesla Abel-Collinus), 1918. K tomu viz Josef Král, Literární činnost humanistických profesorů Karlovy university mezi r. 1409—1622, LF 36, 1909; srov. též Josef Král, Československá filosofie, 1937, str. 6n. a bibliografie na str. 291—293.

Literaturu o prvních průkopnících humanismu u nás viz na str. 269.

Základem poznání našeho humanismu od počátků až do dvacátých let 16. století zůstávají díla Josefa Truhláře Počátky humanismu v Čechách, 1892, a Humanismus a humanisté v Čechách za krále Vladislava II., 1894. — Otázkou počátků humanismu na pražské universitě se zabýval Jan Václav Novák, Rektorská řeč M. Řehoře Pražského z r. 1476, VKČSN 1897. — O počátcích humanismu na Moravě stručně Oldřich Králík, Humanismus a počátky českého mluvnictví (sborník Pocta Fr. Trávníčkovi a F. Wollmanovi, 1948); týž, Dvě zprávy o olomouckých humanistech, ČMM 68, 1948.

Dialogus Jana z Rabštejna (v latinském originále s paralelním zkráceným překladem Františka Palackého) vydal Bohumil Ryba 1946; tam i další literatura o autoru i jeho díle. Srov. též Bohumil Ryba, Filip Beroaldus a čeští humanisté, Zprávy městského musea v Českých Budějovicích 1932—33.

Literaturu o Šimonu ze Slaného viz dříve na str. 269.

Z chystaného souborného vydání díla Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic vyšly péčí Bohumila Ryby Spisy prosaické, 1933 (svazek obsahuje tyto práce: De miseria humana, De avaritia, De felicitate, De veterum philosophis, Oratio pro Petro Schoto, Nekrolog Alexandra Imolského a doplňky k Listáři); týž vydal (v Teubnerově sbírce Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum) výbor z prozaických prací Hasištejnského pod názvem Bohuslav Hassensteinus baro a Lobkowicz, Scripta moralia (obsahující spisy De miseria humana, De avaritia, De felicitate, De philosophorum nugis), Oratio ad Argentinenses, Memoria Alexandri de Imola, Lipsiae 1937. Drobný výběr z básní podle textu Mitisova vydal Otakar Jiráni, Bohuslav Hasištejnii a Lobkovic Carmina selecta, 1922. Proslulou veršovanou Žalobu k sv. Václavu na mravy Čechů vydal v latinském originále Karel Hrdina ve výboru Bohemia latina, 1931. Listář Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic vydal Josef Truhlář 1893. Překlady z díla Hasištejnského uveřejnil Karel Vinařický, Pana Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic věk a spisy vybrané, 1836; nověji ve Vinařického Sebraných spisech II, 1875; skladbu Vřídlu karlovarskému přeložil Jaroslav Vrchlický (otiskována ve sbírce Z ní poesie národní a umělé, 1910). Epigramy Hasištejnského překládal a patnáct z nich otiskl Karel Hrdina ve Zprávě reálného gymnasia v Kolíně 1910—11. Bohumil Ryba přispěl k poznání díla Hasištejnského ve studii Filosofická próza Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic, LF 58, 1931.

Soupis prací Augustina Olomouckého pořídili Antonín Truhlář a Karel Hrdina v Rukověti k písemnictví humanistickému I, 1918. Z díla Augustinova vydal v originále Karel Svoboda Augustini Olomucensis Dialogus in defensionem poetices, 1948; Svoboda věnoval tomuto dílu též studii Augustina Olomouckého Dialog na obranu básnictví, LF 69, 1942, a dále II dialogo „In difesa della poesia“ di Agostino da Olomouc, Lettere Italiane 1956. O autorovi psal Vincenc Prasek, Augustin Doktor a Olomučané, ČMM 26, 1902. O jeho poměru k jednotě a o sporech s Janem Černým viz Müllerovy - Bartošovy Dějiny Jednoty bratrské I, 1923. Z novějších prací viz též Václav Nešpor, O původu moravského humanisty Dr. Augustina Olomouckého, ČČH 38, 1932.

Václava Píseckého překlad Spisu Izokrata k Demonikovi s památnou předmlouvou vydal Karel Jaromír Erben, Výbor II, 1868; rozbor podal František Lepař, LF 1, 1874. Listy Píseckého vydal Josef Truhlář, Dva listáře humanistické, 1897. K tomu viz Bohumil Ryba, List Václava Píseckého Michalovi ze Stráže, LF 60, 1933; týž věnoval Píseckému studii Václav Písecký, Eneáš Silvius a Lukianos, LF 57, 1930.

Listy Racka Doubravského vydal Josef Truhlář, Dva listáře humanistické, 1897. Doplněk k poznání humanistické korespondence Rackovy přinesla Dana Martínková-Pěnková ve studii Neznámý dopis českého humanisty Racka Doubravského, LF 3 (78), 1955; táž se zabývala také polemikou dr. Racka Doubravského proti Martinu Lutherovi, LF 3 (78), 1955, a LF 4 (79), 1956. O jeho teoretickém spise Libellus de componendis epistolis psala Lidia Winiczuková v článku Dr Racek z Doubravy — Przyjacieli Polaków w XV./XVI. wieku, Problemy 8 (65), 1951; táž, Ad Roderici Dubravi Epistolas, LF 74, 1951, a v knize Epistolografia, Warszawa 1952.

Několik listů Jana Šlechty ze Všehrd vydal Josef Truhlář, Dva listáře humanistické, 1897; týž napsal i studii Život a působení Jana Šlechty ze Všehrd, ČČM 53, 1879. Nově psal o Janu Šlechtovi Antonín Petr Šlechta, Z pravěku do novověku IV, 1925.

O Dubraviovi psali: Antonín Rybička, Jan z Doubravy a z Hradiště (Dubravius), biskup olomúcký, ČČM 52, 1878; František Škodopole, Život a dílo Jana Dubravia, Zpráva gymnasia v Třeboni 1911—12. Z novějších prací Bořivoj Benetka, Vynikající biskup a diplomat na trůně olomouckých biskupů (Jan z Doubravy a Hradiště), Řád 7, 1941.

O počátcích knihtisku viz dříve na str. 267.

O Václavu Korandovi ml. viz dříve na str. 268.

O Janu Vodňanském psal Josef Truhlář, O životě a spisech známých i domnělých bosáka Jana Vodňanského, ČČM 58, 1884. Pozoruhodný úryvek z předmluvy k jeho slovníku (obsahující parafrázi Všehrdovy chvály českého jazyka) otiskl Albert Pražák v knize Národ se bránil, 1945, str. 33.

Ukázky z díla Lukáše Pražského uveřejnil Amedeo Molnár při své studii Bratr Lukáš, bohoslovec Jednoty, 1948; týž otiskl další ukázky z Lukášova díla v souboru textů Českobratrská výchova před Komenským, 1956. O Lukášovi psal již dříve Antonín Gindely, Bratr Lukáš a spisové jeho, ČČM 35, 1861.

Prvé úplné vydání spisu Vavřince Krasnického O učných uveřejnil Amedeo Molnár, Českobratrská výchova před Komenským, 1956; tam i ukázky z jiných děl. O Krasnickém psali: František Malínský, Litomyšlský předchůdce Blahoslavův a Komenského, časopis Od Trstenické stezky 11, 1931—32; F. M. Bartoš, Obzvláštní obránce Jednoty bratrské (v souboru Bojovníci a mučedníci, 1939 a 1946). K oběma autorům viz též Josef Theodor Müller - F. M. Bartoš, Dějiny Jednoty bratrské I, 1923; dále Rudolf Urbánek, Jednota bratrská a vyšší vzdělání až do doby Blahoslavovy (Spisy filosofické fakulty Masarykovy university v Brně, 1923).

Tůmy Přeloučského Spis o původu Jednoty bratrské a o chudých lidech vydal Vojtěch

Sokol 1947; v úvodu k edici výklad o autoru a literatura. — O dějinách jednoty bratrské v této době poučuje z různých stránek nejnovější sborník *Jednota bratrská 1457—1957*, 1956, kde je uvedena také další literatura, a hlavně Rudolf Říčan, *Dějiny jednoty bratrské*, 1957.

Jana Hasištejnského z Lobkovic Zprávu a naučení synu Jaroslavovi vydal František Zeman pod názvem *Pravdivý český mentor, 1876*. K tomu viz Josef Doležal, *Dva spisy výchovné 16. věku, Pedagogické rozhledy* 31, 1917—18. Putování k svatému hrobu otiskl Ferdinand Strejček 1902, v novočeské úpravě František Maleček 1907.

Naučení pana Albrechta Rendla z Oušavy synům dané otiskl Jaromír Čelakovský, *ČČH* 8, 1902.

Martina Kabátníka *Cestu z Čech do Jerusalema a Kaira* vydal (s výkladem o autorovi) Justin V. Prášek 1894; nově Josef Dostál, *Cesty do Svaté země*, 1948. — Spis o nových zemích a o novém světě vydal Cyril Straka 1926.

O počátcích národního humanismu pojednává Josef Truhlář v práci *Humanismus a humanisté v Čechách za krále Vladislava II.*, 1894.

Literatura o Viktorinovi Kornelovi ze Všehrd je uvedena na str. 321n.

Janem Černým se zabýval v rozsáhlé studii Gustav Gellner, Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby jagellonské, *VKČSN* 1934.

Řehoře Hrubého Napomenutí Pražanům vydal Josef Grim, *Výbor z literatury české II*, 1905. Z překladů Hrubého vydal Jan Václav Rozum *Ciceronova Laelia a Paradoxa* v 1. díle *Bibliotheky staročeské 1853*; Hrubého překlad *Bohuslavova listu* otiskl Karel Jaromír Erben, *Výbor II*, 1868, a Josef Truhlář v *Listáři Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic*, 1893. *Erasma Rotterdamského Encomium moriae* čili *Chválu bláznovství* v překladu Hrubého vydal Ignác Jan Hanuš, 1864. Celková charakteristika díla Řehoře Hrubého je zatím pouze u Josefa Truhláře, *Humanismus a humanisté v Čechách za krále Vladislava II.*, 1894. Ze starších prací zabývajících se dílem Hrubého viz Antonín Truhlář, *O českých překladech z antických básníků latinských a řeckých za doby střední, Program Akademického gymnasia* v Praze 1885, a Josef Kramář, *Překlad Ciceronova Laelia* pořízený od Řehoře Hrubého z Jelení, *Program gymnasia v Písku* 1904 a 1905. Nověji se překladatelským dílem Hrubého zabýval Viktor Fluss, *Zur altschechischen Cicero-Uebersetzung des Řehoř Hrubý von Jelení, Výroční zpráva německého reálného gymnasia v Bratislavě* 1930—31.

O Václavu Píseckém viz výše na str. 309.

O Zikmundu Hrubém z Jelení psal František Novotný, *Sigmund z Jelení* vydavatelem *Pliniovy Naturalis historia*, *Sborník filologický* 3, 1912; Bohumil Ryba, *Sigismundus Gelenius a jeho vydání Arnobia a Minucia*, *LF* 52, 1925; též, *Sigismundus Gelenius a Gilbertus Cognatus*, *LF* 51, 1924; Karel Hrdina, *Řecká vydání Sigismunda Gelenia* (*Sborník prací filologických univ. prof. Františku Grohovi*, 1923). *Soubornou studii o Geleniovi* přispěl Bohumil Ryba do sborníku *Co daly naše země Evropě a lidstvu I*, 1939, 2. vyd. 1940.

Přehled literární činnosti Oldřicha Velenského podává stručně drobná studie F. M. Bartoše *Křesťanský rytíř Oldřich Velenský* (v souboru *Bojovníci a mučedníci*, 1939 a 1946). Též psal ve studii *Zapadlé dílko bratrské vědy, VKČSN* 1925, o latinském spise Velenského, vyvracejícím tradici o pobytu a smrti apoštola Petra v Římě, z níž byl odvozován primát římských papežů.

Šest tisků Mikuláše Konáče z Hodiškova (a Jana Wolffa) vydal ve faksimile (*Monumenta Bohemiae typographica*) Zdeněk V. Tobolka 1928. Nové příspěvky k poznání Konáčova díla přinesli: Stefan Vrtel-Wierczyński, *Palinur und Charon* polnisch und tschechisch (*Biernat z Lublina - M. Konáč*), *Slavische Rundschau* 10, 1938; Jan Bombera, *Konáčův překlad Sylviových záznamů o době husitské, Olomouc* 1938; Milan Kopecký, *Několik poznámek ke Konáčově hře Judith* (*sborník Příspěvky k dějinám starší české literatury*, 1958).

Počátky českého novinářství se zabývali: Josef Volf, Dějiny novin v Čechách do r. 1848, 1930; týž, Dějiny novin a časopisů I. Do roku 1848, Čs. vlastivěda VII, 1933; nově Vladimír Klimeš, Počátky českého a slovenského novinářství, 1955, o tom viz kritickou stať Jána Čaploviče, O začiatkoch slovenského novinárstva, Slovenská literatúra 4, 1957, a Josefa Polišenského, Novinářský sborník I, 1956, str. 85—88. Jednotlivé staré noviny vydali a opatřili průvodní stať: Josef Polišenský, Noviny nekaždému známé o starém Čechu a jiné příspěvky k ideologii předbělohorských Čech, ČL 40, 1953; Jaroslav Kolár, K počátkům tištěných novin v Čechách v XVI. století, Česká literatura 2, 1954; týž, Dvě české noviny o tureckých válkách z přelomu 16. a 17. století, ČMM 73, 1954. — Soupis dochovaných tištěných novin přináší Knihopis českých a slovenských tisků, především pod hesly „Novina“, „Noviny“; ovšem pod těmito hesly nejsou vyčerpány všechny známé tisky.

Ukázky ze zábavné literatury 16. století vyšly ve výboru Bedřicha Václavka, Historie utěšené a kratochvilné, 1941 (znovu 1950), a ve výboru Antonína Grunda, Kratochvilné rozprávky renesanční, 1952.

Ohlasem Boccaccia v české literatuře se zabýval v několika studiích Arturo Cronia: Čechy v dějinách italské kultury, 1936; Boccaccio v českém písemnictví, 1949, a znovu v souhrnu *La fortuna del Boccaccio nella letteratura ceca*, *Lettere Italiane* 6, 1954. — Boccacciovské rozprávky z Neuberského sborníku vydal (a připsal Hynkovi z Poděbrad) Antonín Grund 1950; tam rovněž přehled Boccacciova ohlasu v české literatuře té doby.

O Hynkovi z Poděbrad a Neuberském sborníku psal Vilém Pražák, Neuberkův sborník a Májový sen, Sborník filosofické fakulty university Komenského, č. 22 (5), Bratislava 1924.

O Konáčově překladu *Zrcadla múdrosti svatého Crhy* psal Václav Hanka v *Rozboru staročeské literatury* II, 1845, a Jan Gebauer ve *Sborníku vědeckém Musea království českého* č. VI, 1873. O českých úpravách *Burleyova* spisu *De vita et moribus philosophorum et poetarum* psal František Novotný, *Burleyovy Životy starých mudrců a jejich česká zpracování*, LF 40, 1913. Otázky předlohy Konáčova zpracování se dotkla Anežka Schmidtová v přehledu dochovaných rukopisů a tisků: *De Burlei Vitarum codicibus Bohemicis*, *Eos* 49, 1957—1958. — Češkovy *Řeči hlubokých mudrcův* vydal pod titulem *Základové moudrosti a opatrnosti František S. Bezděka 1844*, s předmluvou Pavla Josefa Šafaříka. Další literatura v *Jakubcových Dějinách* I, 1929, str. 565.

Ukázky z mravokárné a zábavné literatury tohoto údobí otiskl Čeněk Zíbrt ve sbírce *Řády a práva*, 1910. Týž vydal *Frantova práva 1904* (nově otiskl rozprávky z *Frantových práv Antonín Grund* v uvedeném výboru); *Frantova práva* vydal Jaroslav Kolár v *souboru Frantové a grobiáni*, 1959. O *Frantových právech* viz Franz Spina, *Die alttschechische Schelmenzunft Frantova práva*, 1909; Józef Magnuszewski, *Frantowa prawa w literaturze czeskiej i polskiej* (ve sborníku *Z polskich studiów slawistycznych*, Warszawa 1958).

Čeněk Zíbrt vydal též *Markolta a Šalomouna* (v edici *Markolt a Nevím*, 1909). — O prvotisku českého zpracování *Ezopa* psal Antonín Truhlář v úvodu ke svému vydání *Jana Albína Ezopových fabulí*, 1901; tam v příloze otištěn i text dochovaného zlomku. — Jiříkovo vidění vydal nově František Tichý 1934; k tomu viz poznámky Knuda Jensena v LF 65, 1938. Viz též příspěvek Jana Vilikovského, *Zapomenutý rukopis Jiříkova vidění*, tamtéž.

Skladbu Pán rady vydal Josef Vašica 1944 pod titulem *Traktátec O Štěstí, kterýž má jméno Pán rady*.

O proroctvích pojednal soustavně Ferdinand Menčík, *Česká proroctví*, Jičín 1879 a častěji; z novějších prací srov. Josef Volf, *Slepý mládenec*, *Česká revue* 20, 1927.

Duchovní písní této doby se zabývají práce Josefa Jirečka, *Hymnologia bohemia*. *Dějiny církevního básnictví až do XVIII. století*, 1878, a Karla Konráda, *Dějiny posvátného*

zpěvu staročeského. Od XV. věku do zrušení literátských bratrstev, 1893; tam i rozbor hudební a starší literatura, hlavně o kancionálech. Z novějších prací podává stručný přehled Hubert Doležil, *Česká píseň reformační a vývoj protestantského chorálu* (sborník *Co daly naše země Evropě a lidstvu I*, 1939, 2. vyd. 1940). Nejnověji se zabýval problematikou duchovní písně Antonín Škarka, *Z problémů české hymnologie*, *Akord* 10, 1942—43; týž, *Hymnorum thesaurus Bohemicus, jeho plán a realizace*, Cyril 1948. Hudební stránce především duchovní písně věnoval studii též Jan Branberger, *Hudební úvahy o české humanistické poesii*, VKČSN 1946. Souhrnný výklad o písni a literátských bratrstvech z hlediska dějin hudby je u Jana Racka, *Česká hudba*, 1958; tam i přehled starší literatury.

Přehled dochovaných kancionálů podává práce Antonína Škarky, *Hymnorum thesaurus Bohemicus, jeho plán a realizace*, Cyril 1948. O jednotlivých kancionálech Dobroslav Orel, *Kancionál Franusův z r. 1505*, 1922; týž, *Počátky umělého vícehlasu v Čechách*, Sborník filosofické fakulty university Komenského, Bratislava-Martín 1922. — O literátských bratrstvech psal Ferdinand Tadra, *Sborové literátův čili kúry literácké v Čechách* (*Památník Hlaholu* 1886); obsírněji Karel Konrád, *Dějiny posvátného zpěvu staročeského*, 1893. Srov. též Zikmund Winter, *Život církevní v Čechách, 1895—1896*; Gracian Černušák, *Přehledný dějepis hudby*, 1946.

Lidovou písni světskou a jejími vztahy k písni duchovní se zabývali: Otakar Hostinský, *36 nápěvů světských písní českého lidu z 16. století*, 1892, znovu 1957 (tam i souhrn starší literatury); Čeněk Zíbrt, *Zbytky českých písní světských z věku XVI., XVII. a XVIII.*, ČČM 69, 1895; Jan Branberger, *Česká světská píseň lidová v XVI. století*, ČL 19, 1910, a 20, 1911; Emil Axman, *22 světských nápěvů ze XVI. století*, *Hudební výchova* 1, 1920; Jiří Horák, *Naše lidová píseň*, 1946. Srov. též stati Bedřicha Václavka a Roberta Smetany *O české písni lidové a zlidovělé*, 1950.

O veršovaných skladbách Neuberského sborníku podrobně pojednává Vilém Pražák, *Neuberkův sborník a Májový sen*, Sborník filosofické fakulty university Komenského, č. 22 (5), Bratislava 1924. Novou studii o veršovaných skladbách Neuberského sborníku a jejich vydání chystá Zdeňka Tichá. — O otázce autorství Hynka z Poděbrad uvažuje Antonín Grund v úvodu ke svému vydání Boccacciiovských rozprávek, 1950.

Vydání *Zrcadla marnotratných* pořídil Josef Vašica 1940.

Radu zhovadilých zvířat otiskl ve faksimile podle vydání Karla Ignáce Tháma (s předmlouvou Josefa Dobrovského) z roku 1814 Václav Flajšhans 1939; vydání provázejí tři drobné studie: vydavatelova, Zdeňka V. Tobolky a Václava Machka, kde je uvedena i další literatura. Ukázky z Rady zvířat otiskl Karel Jaromír Erben ve *Výboru II*, 1868. Zvláštní studii věnoval Radě zvířat Václav Machek, Prvá dvě vydání staročeské Rady zvířat, LF 65, 1938, a Václav Flajšhans, Josefa Dobrovského vydání Rady zvířat a Fenclova Radda zhovadilých zvířat, 1942.

Naučení rodičům vydal Josef Vašica, 1928 a 1946; k tomu viz Josef Doležal, *Dva spisy výchovné 16. věku*, *Pedagogické rozhledy* 31, 1917—1918.

VIKTORIN KORNEL ZE VŠEHRD

Dílo Viktorina Kornela ze Všehrd zaujímá přední místo na prahu nového rozvoje české literatury oplodněné italským humanismem. Všehrd byl však u nás první, kdo se nespokojil pouhým převzetím hotových podnětů humanistických. Rozpoznal význam humanistického přínosu pro rozvoj národní kultury, a vycházejí zároveň z domácích literárních tradic, spojil obojí v novou synthesu. Stal se tak programovým i tvůrčím zakladatelem nové literatury psané v humanistickém duchu národním jazykem a tuto novou literaturu postavil do služeb zájmů českého měšťanstva, které se současně stává vedoucí kulturní složkou. Volbou národního jazyka navázal i na zlidovění literatury v době husitské a ukázal cestu i k zlidovění humanismu. Ztělesnil tak v národním humanismu to nejpokrokovější ze své doby i z minulosti.

Viktorin Kornel ze Všehrd pocházel z královského města Chrudimi, kde se narodil kolem roku 1460. Jeho rodiče byli zámožní měšťané, takže se jich přímo dotýkaly vleklé spory města s okolní šlechtou. Spolu s utrakvismem mohl si tedy Viktorin odnést z domova i základy měšťanského uvědomění.

Nejpozději roku 1477 odešel na pražskou universitu. Ta se tehdy jako utrakvistický ústav uzavírala pronikání humanismu, ale prvního humanistického zasvěcení dostalo se Viktorinovi přesto již v době universitních studií. Bylo to pravděpodobně v přednáškách mistra Řehoře Pražského (který se snad již za Viktorinových studií stal z odpůrce prvním přívržencem tohoto nového směru na universitě), ale Viktorin se mohl s novým směrem seznámit i soukromým stykem s pražskými humanisty, kteří vystudovali v Itálii. Roku 1483 stal se Viktorin mistrem svobodných umění a zahájil sám universitní přednášky. Jako universitní mistr používal humanistického příjmení Cornelius. Za svého působení na universitě seznámil se Viktorin vedle starších českých reformačních spisů též s učením Chelčického, jehož spisy dokonce doporučil Vavřinci Krasonickému a ukázal mu tak cestu k jednotě bratrské. Jeho styky s bratřími a s ochránci jednoty, jeden výrok v Knihách devaterých i zpráva Krasonického svědčí o tom, že jeho poměr k bratřím nebyl záporný jako u oficiálních představitelů utrakvistické církve, nýbrž že byl, aspoň po určitý čas, jednotě velmi blízko. Přilnutí k humanismu spolu se znalostí domácího duchovního vývoje vytvářely tak u Viktorina předpoklady pro směr jeho příští literární činnosti.

Roku 1487 opustil Viktorin universitu a přijal místo u zemského soudu. Pravděpodobně v souvislosti s udělením úřadu starosty komorního¹ a ingrosátora zemských

¹ *Starosta komorní* byl úředník zemského soudu, který měl za úkol vysílat soudní zřízence (komorníky) na půhony, to je předvolání k soudu, i k mimosoudním úkonům; kromě toho byl poradcem stran ve složitých formálních předpisech soudního řízení.

desk², kterého dosáhl již po roce, dostalo se mu i povýšení do vladyckého stavu a přídomek „ze Všehrd“; po prvé se u něho setkáváme s tímto přídomekem roku 1488.

Největší význam pro formování Viktorinovy osobnosti měla prvá léta jeho úřadu u zemského soudu. Služba mu nebyla pouhým pramenem příjmů, ale vykonával ji s láskou a pílí, jak svědčí jeho pozdější dílo i důležitý úřad místopísaře zemských desk, jehož dosáhl roku 1493. Úřední působení se mu tak stalo průpravou k poznání starobylého zemského práva, do jehož ducha pak pronikl vlastním studiem. V soudní praxi a v deskovém řízení mu neušly přehmaty a obcházení i komolení právních předpisů a zvyklostí ze strany šlechty, která ovládala zemský soud a snažila se v zápase s městy přizpůsobovat právo ve svůj prospěch. Tuto skutečnost si uvědomil a těžce nesl nejen jako obdivovatel domácího práva, ale tím spíše, že sám byl měšťan. Přitom nemohl nevidět, kam vede zemi zvůle a sobectví šlechty i její napodobování cizích vzorů, takže vědomí příkoří páchaného šlechtou na měšťanstvu mu splývalo s probuzeným vlastenectvím. To všechno zapůsobilo určujícím způsobem i na směr jeho humanistického nadšení, které si přinesl z universitních let.

Do ohniska humanistických snah přišel v Praze Viktorin právě na sklonku osmdesátých let, kdy ještě ne třicetiletý přijal službu u zemského soudu. Dostal se tak do blízkosti královské kanceláře, kde v té době působil Bohuslav z Lobkovic a Jan Šlechta ze Všehrd. Přímo u zemských desk spolu s Viktorinem pracovali i Bohuslavovi přátelé Jan Píbra († po 1512) a Jan z Domaslavě († asi 1501). Ti spolu s některými druhy mimopražskými, jako byl Augustin Olomoucký, vytvořili záhy humanistický kroužek spojený obdivem pro díla klasických latinských autorů, která studovali a napodobovali.

Hlavně působil na Viktorina Bohuslav z Lobkovic, s nímž ho brzy spojilo přátelství. Bohuslav však byl šlechtic, kdežto Viktorin měšťan, a z toho vyplýval základní ideologický rozpor, znásobený ještě tím, že Bohuslav byl katolík (stal se jím za svých italských studií) a jeho zaujetí pro klasický starověk šlo tak daleko, že po svém návratu do Čech postrádal porozumění pro potřeby domácího prostředí. Tyto rozdíly mezi oběma přáteli mohly ovšem zůstat skryty jen dočasně.

Ve společnosti svých humanistických přátel vytěžil Všehrd mnoho pro zdo-konalení v klasické latině, jak svědčí několik jeho zachovaných listů, poznal řadu klasických autorů a nejspíše také zde se obeznámil s římským právem, které Bohuslav v Itálii studoval. Musel si však časem uvědomit i nepatrný společenský dosah literární činnosti celé družiny, která se omezila na pouhé napodobování klasických vzorů jejich původním jazykem toliko pro vlastní potěšení a isolovala se tak od ostatní národní společnosti. Členové této družiny osvojili si totiž ono stádium italského humanismu, které bylo již knižní, imi-

² *Ingrosátor zemských desk* prováděl pod dozorem nejvyššího písaře nebo místopísaře zápisy do zemských desk. — Zemské desky byly knihy vedené při zemském soudu v Čechách již od 13. století. Zaznamenávaly se do nich půhony, soudní nálezy, kupní smlouvy a všechny změny šlechtické pozemkové držby i dluhy a platy váznoucím na statcích. Od konce 14. století se dělily podle povahy zápisů na půhonné, trhové a zápisné; k nim přibýly od poloviny 15. století tak zvané knihy památné, kam zaznamenávána hlavně důležitá sněmovní usnesení a královské listiny celostátního významu.

tující, samoučelné a výlučné, které dávno ztratilo souvislost s původním vlasteneckým kultem klasické minulosti jako prostředkem napomáhajícím pozvednout italské národní sebevědomí.

V družině pražských humanistů poznal Všehrd i některá latinská díla Dantova a dověděl se aspoň z doslechu o jeho Božské komedii. Byl to právě překlad Dantův, který mu byl jedním z popudů k přemýšlení o možnosti vytvořit národní literaturu v novém, humanistickém duchu, jak později naznačil. Odchod Bohuslavův z královské kanceláře a jeho zahraniční cesty v letech 1490 až 1491 byly zřejmě údobím, kdy ve Všehrdovi uzrávala myšlenka na vytvoření této nové literatury. Prvé pokusy realizovat ji učinil pravděpodobně již tehdy, když se pokusil o první překlady latinských autorů do češtiny. Kteří to byli autoři a která díla, nevíme. Všehrd se pouze u svého prvního známého překladu z roku 1495 zmiňuje o tom, že tento jeho překlad není první. Tak již před roztržkou s Bohuslavem, k níž došlo roku 1494, dospěl Viktorin na cestu, jejíž směr později výslovně ukázal.

Roztržka s Bohuslavem z Lobkovic nebyla tedy důvodem, jako spíše posledním popudem k tomu, aby Všehrd důsledně nastoupil cestu humanismu národního. Základní předěl, ke kterému takto došlo v životě i díle Všehrdově, není ničím náhodným — je zákonitý, třebaže nelze pominout osobní motivy roztržky. O tom, že nové hnutí zrálo již dříve, svědčí též lidé, kteří se tehdy v okolí Všehrdově objevovali, i zachované stopy přímého ohlasu, který mělo jeho vystoupení ve prospěch národního jazyka a literatury. Mezi Všehrdovými přáteli byl již tehdy Řehoř Hrubý z Jelení a důležitou úlohu při realizování Všehrdova záměru měl i kněz Jíra, utrakvistický farář od Matky boží na Lúži, s nímž se Všehrd radil, ke kterým dílům klasických autorů obrátit překladatelský zájem, aby přeložená díla co nejvíce sloužila potřebám doby.

K rozchodu Viktorina Kornela ze Všehrd s jeho dosavadními přáteli došlo pro protipapežskou báseň *Papae mastix* (Bič na papeže). Tato báseň parodovala skladbu Bohuslavovu, v níž byly vítány snahy určitých utrakvistických kruhů po konečném narovnání s Římem. Všehrdův vlastnoruční opis této parodie byl Janem z Domaslavě doručen Bohuslavovi, jako by to byl Všehrdův výtvar. Třebaže Všehrd popřel autorství básně, Bohuslav z Lobkovic uvěřil pomluvě a s přítelem se navždy rozešel.

Všehrdova činnost na poli české literatury, která nám zůstala zachována, je soustředěna do sedmiletí 1494 až 1501. V té době vytvořil Všehrd své překlady i původní znění svého právníckého díla.

Pro vytvoření národního humanismu jsou zásadně důležité právě Všehrdovy překlady, které souborně vyšly tiskem 1501; jsou to *Knihy sv. Jana Zlatoústého o napravení padlého*, *Knihy sv. Cypriána, kteréž jest psal k Donátovi o potupení světa* a *Knihy sv. Cypriána, v kterých se vypisuje . . . výklad na modlitbu Páně*. Z těchto překladů první a nejvýznamnější jsou *Knihy o napravení padlého* od Jana Zlatoústého. Jejich překlad věnoval Všehrd knězi Jírovi již v rukopise na počát-

ku roku 1495 a předeslal mu památnou předmluvu, jejíž hlavní význam je v tom, že podává nejen apologii krásy a nosnosti českého jazyka, a to s řečnickým pathosem a přesvědčivostí svědčící o důkladném školení na klasických vzorech, ale že je zároveň manifestem českého národního humanismu, jehož program formuluje. Všehrd se zde zároveň vypořádává s latinskou školou humanistickou, to je se svými přáteli, když na jejich adresu říká: „Nechť jiní knihy nové latině písic skládají a římský jazyk, vody do moře přilévajíc, šíří (ač i těch velmi málo u nás jest), já knihy a sepsání starých a právě dobrých lidí v českú řeč překládaje, chudého chci radějie obohatiti, nežli se k bohatému špatnými dárky a jemu nevděčnými lísaje, pohrdán a potupen býti.“ Latinisujícím humanistům vytýká jejich výlučnost a dává jim za vzor i domácí laiky, „kteříž buďto kroniky, buďto svú múdrosť, jako Ptačí radu i jiné knihy mnohé, písice, svým jazykem českým, ne cizím, sú psáti chtěli, aby ne sami sobě, ale všemi vuobec pracovali, ktož česky rozumějí“. Všehrd tak vědomě navazuje na starší českou literaturu a svým požadavkem vytvářet literaturu pro všechny se hlásí k jejím pokrokovým tradicím.

Když se Všehrd dovolává minulosti domácí literatury, neskrývá nespokojenost s jejím současným stavem a neváhá svým krajanům dávat za příklad sousední literaturu německou. Přitom vyslovuje typicky humanistickou víru ve všemocný vliv kultury na hmotnou i mravní úroveň společnosti, především však má na mysli prospěch měšťanstva, který si odtud slibuje. Současný rozkvět německých měst a spořádaný život v nich vykládá právě tím, že Němci „téměř všecky knihy pohanské i křesťanské z latinských, jeden jazyk druhým vykládajíc, německé sú učinili, kdež my snad ještě žádných nemáme“. A pokládá to za účinnější než zákon a pravdu boží, každodenní kázání a nábožný zpěv, s jejichž pomocí se v Čechách nedosáhlo ničeho. Šlo-li tedy o prospěch městského stavu, dovedl v něm měšťan ve volbě prostředků zatlačit i upřímného utrakvistu.

Celá předmluva je komponována jako řeč podle klasických vzorů. Nechybí tu dlouhé výčty osob uváděných za příklad, řečnické otázky, ironisování odpůrců a hromadění důvodů, a to všechno směřuje ke konečné programové formulaci nového směru, k němuž se autor hlásí slovy: „Ačkoli také bych mohl latině snad tak jako jiní mně rovní psáti, ale věda, že sem Čech, chci se latině učiti, ale česky i psáti i mluviti, aniž mi se zdá tak svú řeč přirozenú v nenávisti mieti (ačkoli někteří se za ni stydie), a tak jie nemilovati, abych všeho, což bych koli psáti chtěl, českým jazykem radějie nežli latinským nepsal.“

Všehrd si správně uvědomil, že se celá česká kultura dostala do situace, kdy jí hrozí přervání a zapomenutí starých tradic a nahrazení kulturou novou, cizí svým duchem i jazykem a vylučující tak z účasti na kulturním životě široké vrstvy národa. Současně si však vážil kladného přínosu této nové kultury, kterou byl sám proniknut a od které si sliboval prospěch pro měšťanskou spo-

lečnost a pro národní celek. A Všehrd našel z této situace i správné východisko. Stejně jako v minulosti — v době cyrilometodějské nebo v době Štítného —, kdy bylo třeba uvést jazyk lidu srozumitelný do oblastí vyhrazených tradičním jazykům kulturním, sáhl Všehrd k obraně národního jazyka a snažil se jej obhájit jak obrannými slovy, používaje nevědomky argumentů již tradičních, tak přímo svým dílem.

Všehrd však nezůstal jen u překladů (ty mu byly pouze prvním krokem k vytvoření národní humanistické literatury) a přistoupil k dílu původnímu. Jsou to *O práviech*, *o súdiech* i *o diskách* země české knihy devatery, které vznikaly současně s jeho překlady v posledních letech století. Není pochyby o tom, že přímým popudem ke vzniku díla v původní podobě byla snaha šlechty o revisi domácího práva v její vlastní prospěch a na potlačení práv měšťanstva. Šlechta proto již delší dobu volala po nové kodifikaci zemského práva. Za základ mělo udánlivě sloužit právo zvykové, které bylo obsaženo v nálezích zapsaných do zemských desk, a k tomu účelu byly desky převezeny z Karlštejna do Prahy. Všehrd byl zřejmě zprvu přizván ke spolupráci v komisi, která byla k sestavení nové kodifikace ustavena, ale záhy byl v něm objeven exponent městského stavu, proti němuž měla být tato kodifikace namířena. Zároveň se ukázalo, že studuje v deskách pro účely zvláštní, a to vyvolalo u šlechty vůči němu nedůvěru. Zásluhou jeho někdejších přátel a snad i za asistence Bohuslavovy byla nalezena záminka, že Všehrd změnil jednu z dávných, ale již zastaralých formulí v deskovém řízení, aby byl roku 1497 u krále obžalován, propuštěn z úřadu a dokonce uvězněn. Zároveň byl zapověděn volný přístup k deskám, aby mu tak byla znemožněna další práce. Všehrd však měl již materiál k chystanému dílu sebrán. Použil ho pak na příslušných místech tohoto díla, vždy s údajem, odkud který doklad pochází. Dokázal tak svou vědeckou erudici a zároveň zachránil značný počet zápisů z desk zemských, které shořely při požáru Pražského hradu roku 1541.

Dílo dokončil roku 1499 a věnoval ochráncům jednoty bratrské a svým příznivcům bratřím Kostkům z Postupic. Jeho účel vyložil v předmluvě. Spatřoval jej v tom, aby podávalo přehledný obraz o právních předpisech porůznu roztroušených. Ty se pak ve své práci pokusil uvést v systém, aby posloužily každému, kdo potřebuje poučení. Knihy devatery mají navenek skutečně ráz příručky, protože Všehrd byl nucen zastřít vlastní politický účel svého díla. Šlo mu také o to, aby Kostkové přijetím dedikace přijali i ochranu celého spisu, jak bylo tehdy zvykem.

Uspořádání *Knih devaterých* je původní, dané povahou předmětu. Dílo obsahuje tři tematické celky po třech knihách; v prvním z nich se pojednává o vyšších soudech zemských a soudním řízení u nich, v druhém je obrácen zájem k výkladu soukromého práva hmotného a ve třetím se probírá řízení

u zemských desk a řízení exekuční. Všehrdovo dílo není ve všech svých částech pouhým soupisem českých právních obyčejů jako starší právnická díla, ale samostatným kritickým rozbořem těchto obyčejů a jejich pramenů. Svědectvím samostatnosti Všehrdova právního myšlení je skutečnost, že nepropadl duchu římského práva, kterým se sice místy dokládá, ale nepřestává se obdivovat českému domácímu právu, stejně jako pro jeho dokonalost chválí předky, kteří je vytvořili, a brání se přijmout jakékoli změny. V tomto obdivu a obhajobě nedotknutelnosti českého práva je nutno spatřovat i výraz jeho vědomí, že právě toto právo je nejlepší oporou měšťanstva i hrází šlechtické rozpínavosti.

Názory Všehrdovy uložené v Knihách devaterých přesvědčivě hovoří o tom, že toto dílo je psáno z posic měšťanstva. Z toho důvodu v něm Všehrd vystoupil jako nepřítel sporů a válek a jako zastánce pokoje; podle starého přísloví připomínal, že je lépe tři léta se soudit a sněmovat než jeden rok válčit, a to zvláště doma, protože domácí válka je největší zlo. Přesvědčily ho o tom neustálé vnitřní zápasy jeho doby, jimiž byla nejvíce oslabována právě města. Z tohoto hlediska je třeba vykládat i to, jak se zastával přísné zákonitosti, i když nemůžeme přitom popřít ani jeho osobní ušlechtilost, s kterou se dovolával spravedlnosti pro bezbranné vdovy a sirotky. Stejně když odsuzoval zvyšování robot a nespravedlnost vrchností, měl jistě na zřeteli politické zájmy vlastního stavu, který v poddaném lidu spatřoval svého přirozeného spojence, ale netřeba popírat, že byl také veden vlastním zdravým sociálním citem.

Dílo Všehrdovo nelze však posuzovat jen z hlediska významu pro právní dějiny nebo z hlediska autorových názorů. Všehrd sám přistupoval i k tomuto dílu jako humanista. Nejlépe vystoupí humanistický ráz Knih devaterých z jejich srovnání s právnickým spisem jeho staršího současníka a příznivce Ctibora Tovačovského, který se Všehrdovi po nejedné stránce podobá. Tovačovský stejně jako Všehrd označil svou Knihu tovačovskou za právní příručku, a jeho dílo skutečně nebylo nic více než právě příručka, do níž autor shrnul vlastní zkušenosti a nepsanou právní tradici. Tovačovský pouze ilustroval jednotlivé předpisy, stavba jeho díla nikde neprozrazuje stopy po snaze o vytváření vyvážených tematických celků a autor se za svým dílem ztrácí stejně, jako tomu bylo u spisovatelů středověkých. Tovačovský také nebyl školen na klasických vzorech a jeho znalost latiny nebyla tak důkladná jako u Všehrda. Jazyk v celém jeho díle, třebaže podle povahy předmětu je naplněn stejně jako u Všehrda právní terminologií, je jazykem lidu, někdy až drsným svými příklady, bez snahy o uhlazenost.

Všehrdovo dílo naproti tomu má zcela humanistický ráz a je na něm patrna vědomá snaha po uměleckém zpracování zvoleného tématu jak v celku, tak v jednotlivostech. Poměr tří tematických celků uvnitř díla je rozsahově přesně vyvážen a touž rovnováhu můžeme pozorovat u vzájemného poměru jednot-

livých knih. Přitom toto uspořádání není samoúčelné, ale odpovídá logické stavbě díla, zachovávajícího ve výkladu postup od obecného k věcem speciálním.

Přes vnější vzhled právní příručky, zdůrazněný navenek ještě předdeslaným obsahem jednotlivých knih i kapitol, jsou Knihy devaterý především obhajobou domácího práva. Tato obhajoba však není provedena přímo, ale formou kritického rozboru českého práva. V tom lze spatřovat autorův vlastní ideový záměr, podrobený snaze o co největší přesvědčivost a průkaznost zamýšlené obhajoby.

Ke zvýšení účinnosti svého díla v tomto směru použil Všehrd i prostředků speciálních, které se mu nabízely v jeho vzorech, především v Ciceronovi, kterého si nejvíce vážil. Již jeho předmluva k překladu spisku Jana Zlatoústého byla komponována jako řeč a s podobnými souvislými řečnickými pasážemi setkáváme se i v Knihách devaterých, zvláště na začátku a v závěru, kde autor pronáší odvážnou, ostrou a duchaplnou obžalobu a výstrahu namířenou proti nejvyšší šlechtě ovládající zemský soud. Důmyslně užívá také ironie, která svou jemností zvyšuje zamýšlený účín. K oživení výkladu a k uplatnění vlastního názoru i důvtipu zavádí na řadě míst i kontroversi, v níž se snaží řešit jednotlivé právní problémy, jako v otázce práva poddaných k žalobě na pány. Vloží i úvahu rázu filosofického, na příklad o poměru užitečnosti a mravnosti, kde se hlásí k názoru, že „nenie užitečné od slušného (= mravného) rozděleno, než jest jedno s druhým nerozdielne svázáno, takže nic užitečné býti nemož, co by nebylo slušné a nic nemož za slušné položeno býti, co by nebylo užitečné“. Jindy neváhá poskytnout čtenáři oddech při četbě třeba i filologisující odbočkou, jak činí při výkladu právního termínu *útok*: „a z té příčiny i útok slove ne od utečenie, jako se jest některým zdálo, ale od utčenie, že jeden na druhého utkne“, jak to dále ještě rozvádí. K osvěžení výkladu a k jeho přiblížení čtenáři užívá také velmi často přísloví. Pro hojné užití přísloví našel však zřejmě příklad i v dílech starší české literatury, která znal, např. v díle Tovačovského a v Nové radě Smila Flašky, který byl před stoletím jeho předchůdcem v úřadě.

Dílu Flaškovu patří u Všehrda zvláštní místo. Jako motto k poslední z Knih devaterých uvedl verše z Nové rady a přitom je pozoruhodné, že úryvků z této skladby používal jako dokladů ve stejné rovině s doklady odborně právními. Stejně jako pro své dílo, tak i vzhledem k jeho zdrojům necítil zřejmě rozdíl mezi literaturou krásnou a odbornou. Ještě pozoruhodnější je to, že citováním míst z Nové rady, narážejících na přehmaty a nespravedlnosti u soudů, ukazoval Všehrd, jak docela jinak ve své době chápal alegorickou skladbu Flaškovu, napsanou jako ochranu práv šlechty proti bezpráví páchanému panovníkem: Všehrd jako mluvčí měšťanstva citoval naopak tato místa na podporu své obhajoby platného právního řádu právě proti přehmatům této šlechty a dodával jim tak v novém dobovém kontextu aktuálního významu, při němž ostří staré alegorie obracel nevědomky do těch posic, z nichž skladba původně vznikla.

Všehrd dokázal učinit *Knihy devatery* i prostředkem výslovné apologie osobní, kterou vložil na vhodná místa, aby nenásilně vyplynula z výkladu a nenarušila jeho souvislost. Stejným způsobem sděloval i své životní názory a zkušenosti. Svědčí to na rozdíl od Tovačovského o zcela změněném poměru autora k dílu; u Všehrdy se dílo stává určitým projevem humanistického individualismu.

Z humanistických požadavků vycházel Všehrd i ve vědomé péči, kterou věnoval jazykové stránce svého díla. Byl věren výzvě vyslovené již v předmluvě k překladu díla Jana Zlatoústého, kde výslovně doporučoval soutěžení v zámeřném pěstování literárního jazyka. Je samozřejmé, že jako humanista chtěl přiblížit češtinu větnou skladbou latině; věřil totiž a snažil se dokázat, že se čeština latině po všech stránkách vyrovná. Z jeho úvahy o překládání v téže předmluvě je však patrné, že právě dokonalá znalost obou jazyků jej vedla k tomu, že si uvědomoval i jejich rozdíly. Proto proti otrockému překládání hájil zásadu překládat „rozum z rozumu“, což jinými slovy znamená neodporovat duchu jazyka, do něhož se překládá. A tak, i když Všehrd uváděl do českého literárního jazyka klasickou větnou periodu a větu s převládajícím postavením slovesa na konci, i když podle klasických vzorů — zvláště v řečnických pasážích — s oblibou hromadil synonymní nebo protikladné výrazy, tyto prostředky nikdy nepřekračovaly hranice dané duchem jazyka nebo dokonce srozumitelností, jak je tomu u pozdějších autorů. U Všehrdy překvapuje i jeho důslednost, s jakou v celém díle dokazuje svou thési, že se čeština svou slovní zásobou vyrovná klasickým jazykům: nenajdeme zde jediného latinského slova. I slov německých užívá jen výjimečně, a to ještě jde o slova zcela zdomácnělá, takže i zde se odlišuje od pozdějších humanistů, jejichž jazyk je naplněn lexikálními latinismy a germanismy.

V *Knihách devaterych* se Všehrdovi podařilo vytvořit dílo po všech stránkách působivé. Nebylo jeho vinou, že svého hlavního cíle nedosáhlo a že se nestalo zamýšleným štítem proti chystanému Zemskému zřízení. Bratří Kostkové nepřijali a ani nemohli přijmout ochranu nad dílem v jeho původním znění a ústy Zdeňka Kostky doporučili je přepracovat, především pak vypustit skryté invektivy proti některým šlechtickým předákům. Zatím však vstoupilo roku 1500 Zemské zřízení v zákonnou platnost, takže každá obrana proti němu byla již marná. Přesto však představitelé měst, mezi nimiž Všehrdovo dílo vešlo ve známost a rozšířilo se v mnoha opisech, na něho zřejmě naléhali, aby proti Zemskému zřízení vystoupil. Z varovných slov v dopise Zdeňka Kostky z roku 1502 je patrné, jak se šlechta ještě v této době Všehrdy obávala a jaké místo zaujímal v měšťanském táboře.

Všehrd ustoupil varování i hrozbám, proti Zemskému zřízení nevystoupil a dokonce přepracoval i *Knihy devatery*. Ztlumil svou kritiku šlechty, vypustil místa, kde se zastával poddaného lidu a novou versí svého díla, které se tak

stalo politicky bezbarvým, a proto neškodným, věnoval pak roku 1508 samému králi Vladislavovi. Toto nové znění, které neodpovídalo přesvědčení autorovu, zůstalo však bez odezvy.

Neúspěch Všehrdovy obrany starého domácího práva spolu s tíživým vědomím vlastní kapitulace před hrozbami a jistě i zklamání vnitropolitickým vývojem v zemi po roku 1500 způsobily, že se Všehrd vzdal nadobro jakékoli činnosti literární i politické. O zbývajících letech jeho života je pouze velmi málo zpráv. Působil jako právní znalec a poradce, ale již zcela vzdálen veřejného a zřejmě i literárního života. Zemřel v Praze za moru roku 1520.

Všehrdovo předčasné odmlčení zůstalo však bez nepříznivého vlivu na rozvoj národního humanismu. Směr, který ukázal, a příklad, který dal, nalezl zatím již nadšené následovníky. Prvním z nich byl jeho přítel Řehoř Hrubý z Jelení, který následoval Všehrdův vzor již roku 1497 svým překladem dalšího spisu Jana Zlatoústého; spis byl vydán tiskem 1501 v jednom svazku s překlady Všehrdovými. Od Řehoře Hrubého, který v překladatelské činnosti již neustal, vede pak přímá vývojová linie k Václavu Píseckému, který obohatil národní literaturu prvním překladem z řečtiny a ve své apologii českého jazyka dospěl na podkladě nového materiálu k týmž závěrům jako Všehrd. Přitom Písecký, stejně jako Řehořův syn Zikmund, přerostli jako humanisté svým významem již rámec národní kultury.

Vedle Řehoře Hrubého i humanistická literární činnost Mikuláše Konáče a Oldřicha Velenského pokračovala překládáním dalších latinských děl ve směru, který zahájil Všehrd. K tomu doklady přímého ohlasu Všehrdova díla v pracích dalších jeho současníků — Matěje z Vysokého Mýta a Jana Bosáka Vodňanského — jsou svědectvím, že ještě za života Všehrdova vyvolal jeho program skutečné nové kulturní hnutí.

Všehrdovo dílo vydal Hermenegild Jireček, M. Viktorina ze Všehrd O právních země české knihy devatery, 1874, kde otištěny i Všehrdovy předmluvy k překladům, listy, latinská báseň Papae mastix a listinný materiál k jeho životopisu.

Několik příspěvků k životopisu Všehrdovu přinesl Antonín Rybička, O rodu M. Viktorina Kornelia ze Všehrd, ČČM 30, 1856; další příspěvky Jaromír Čelakovský, Nové zprávy o M. Viktorinu ze Všehrd, ČČM 82, 1908; František Čáda, Viktorin Kornel ze Všehrd na pražské universitě (Památník spolku českých právníků Všehrd, 1918); též, Poslední kapitoly životopisu Všehrdova, jubilejní číslo časopisu Všehrd 2, 1921.

O Všehrdovi jako humanistovi psal R (ichard) H(orna), Dva humanisté, tamtéž, a Prokop Miroslav Haškovec, Dante a Všehrd, ČČM 45, 1921.

Všehrdovým významem obecně a jeho dílem právníckým se zabývali: Jaromír Čelakovský, Nová kapitola díla Všehrdova (Sborník dějepisných prací bývalých žáků dra V. V. Tomka, 1888); též, O významu mistra Viktorina ze Všehrd v kulturních a právních dějinách českých, Právník 40, 1901; Bohuslav Šejhar, Mravní názory M. Viktorina Kornela ze Všehrd,

Všehrd 2, 1921; Rudolf Rauscher, Systematika díla Všehrdova, tamtéž; Miroslav Boháček, Všehrdovo dílo v dějinách recepce římského práva, tamtéž; v souhrnu Karel Kadlec, Viktorin Kornel ze Všehrd, Sborník věd právních a státních 21, 1921. Všehrd srovnává se současným uherským právníkem Verböczym Vladimír Fajnor, Všehrd a Verböczy, Právní obzor 5, 1924. — K ohlasu Všehrdova vystoupení na obranu národního jazyka u jeho současníků viz i knihu Alberta Pražáka Národ se brání, 1945, str. 30—33.

ROZKVĚT MĚŠŤANSKÉ LITERATURY

(Od třicátých let 16. století do dvacátých let 17. století)

Základní rysy dalšího vývoje literatury se vyhraňují od dvacátých let 16. století, kdy literatura začíná mohutnět za kulturní hegemonie měšťanstva. Humanistická vzdělanost je již pevně zakotvena a rychle zobecňuje. Nastává údobí vzestupného vývoje a rozvoje, který trvá až do dvacátých let století následujícího. V tomto rozvoji jsou však stupně; doba do poloviny 16. století jeví se jako doba přípravná, kdežto největšího společenského rozšíření dosahuje literatura v době od poloviny 16. století do Bílé hory. Tím je dáno i základní členění literárního vývoje do dvou fází; hranici mezi nimi tvoří zhruba střed 16. století.

I

(Třicátá až padesátá léta 16. století)

Uprostřed dvacátých let 16. století dosedl na český trůn Habsburk Ferdinand I. (1526—1564) a počal v našich zemích uskutečňovat plán evropské politiky svého rodu, který pak po staletí zasahoval do osudu zemí koruny české i uherské. Je přirozené, že na půdě zjitřené od doby husitské nejen nábožensky, ale i společensky, nemohl hned radikálně uplatňovat postup směřující k brzkému uskutečnění absolutistických snah v plném rozsahu. Ani vnější situace nebyla Ferdinandovi příznivá, uvážíme-li stálé nebezpečí turecké na východní hranici říše a protihabsburskou politiku některých knížat v sousedním Německu. Ale první rozhodné kroky panovníkovy ve čtyřicátých letech proti měšťanstvu a zčásti proti nižší šlechtě byly příznakem změny, stejně tak jako jeho posilování katolicismu a ostré vystupování proti radikálním složkám reformačním. Byl obnoven zákaz jednoty bratrské, v Čechách došlo k stíhání i jiných náboženských skupin. Dosah nové politické orientace nepocítila jen vysoká šlechta, neboť k rozhodnému zásahu do jejích dosavadních práv a zvyklostí se zatím panovník neodhodlal. Přitom vývoj poměrů v Čechách se lišil od vývoje na Moravě. Na Moravě během 16. století politika šlechty vůči panovníkovi získávala zemi svobodnější vývoj a možnost samostatnějšího rozhodování než v Čechách, což se brzy odrazilo i v životě náboženském. Byla

tam na panstvích některých světských feudálů větší náboženská svoboda, a proto i rozvoj jednotlivých náboženských skupin tam byl značně usnadněn.

S událostmi politickými těsně souvisely i poměry náboženské, které byly nově rozvířovány politikou Habsburků a jejich šlechtických spojenců na straně jedné a silícím reformačním hnutím v Evropě, představovaným v této době hlavně Martinem Lutherem (1483—1546), na straně druhé. Německá reformace získávala v českých zemích přívržence nejen mezi německým obyvatelstvem, ale i v domácích reformačních církvích. Příklon k luterství byl i výrazem opozice proti vládní politice, protože oficiální kališnictví bylo oporou vládnoucí třídy.¹ S luterstvím se v té době vyrovnávala i jednota bratrská, v níž proti sympatiím biskupa Jana Augusty hájili jiní představitelé, především Lukáš Pražský, samostatnost názorů jednoty.

V těchto souvislostech, které oživovaly politický a ideový zápas, připadala důležitá úloha literatuře. Literatura zasahuje do společenského dění, zároveň je však patrna snaha, aby se zbavovala pouze příležitostného určení v polemikách nebo jednostranné závislosti na starších náboženských funkcích. Tak literatura nachází nové místo v soudobém společenském vývoji, neboť v souvislosti s rozvojem kulturního života a s růstem vzdělání byla překonána dosavadní aristokratická výlučnost latinské tvorby a tím i omezenost české literární práce na úzký okruh autorů. Literární tvoření počalo srůstat s úsilím o rozvoj vzdělání a o tvůrčí uplatnění individua. To přinášelo obohacení dosavadní společenské funkce literatury a otevřelo možnosti jejímu dalšímu tematickému i výrazovému obohacení.

Důležité předpoklady tu vytvářel rozvoj školského vzdělání, na němž se začali výrazně podílet zvláště příslušníci měštských vrstev. Objevily se pokusy překonat stagnaci v domácím školství, která se projevovala nejen poměrně malým počtem škol, ale i jejich zastaralou naukou. Upadající pražské universitě nemohla však v této situaci připadnout úloha rozhodující, a proto se na novém rozvoji školství podíleli vzdělanci, kteří nabyli vyššího vzdělání na universitách cizích a po svém návratu se neuzavírali do úzkého okruhu, nýbrž přispívali k všeobecnému rozvoji humanistického vzdělání.

Na rozdíl od staršího období, kdy převažoval vliv italský, odcházeli tito studenti v souhlase se svým náboženským přesvědčením na reformační university německé. Jejich působením rostlo vzdělání na školách měštských nejen v Praze, ale i na venkově. Zato jen stěží nadále pronikali s novými názory a metodami na pražskou universitu, ač i tam se pomalu situace měnila.

*

¹ Příslušníci nového proudu mezi utrakvisty, snažící se radikalizovat svou upadající církev luterstvím, bývají označováni jako *novoutrakvisté*.

Pod vlivem této vzdělanosti ožil ideál latinského vzdělance a spisovatele. Ten přestával být v našich zemích výjimkou a dosahem svého působení stával se důležitým činitelem v rozvoji literatury českých zemí, neboť dříve než mohlo dojít k proniknutí češtiny do různých literárních odvětví, vytvářela pro ně předpoklady právě tvorba latinská. Jejím prostřednictvím docházelo k oživení literární práce. Literární tvorba se již neomezovala jen na několik autorů, pronikaly další podněty i nové umělecké požadavky a s poznáváním cizí literární produkce se objevovala snaha vyrovnávat úroveň domácí literatury soudobé tvorbě evropské. Oceňujeme-li význam latinské vzdělanosti, a to nejen pro literární tvorbu latinskou, nýbrž i českou, musíme si však uvědomit i některé negativní rysy, které zasáhly vývoj v našich zemích a projevíly se v ideových i uměleckých hodnotách literatury.

Práci našich latinsky píšících autorů zasáhl rostoucí vliv formalismu, který se objevuje během 16. století v humanistické literatuře evropské. Tím klesala tvůrčí původnost, byl potlačován myšlenkový kvas i úsilí o osobitý umělecký výraz. K literární práci byl přiváděn vlastně každý, kdo byl vzdělán ve školských naukách, především v rétorice a poetice. Literární práce nesla stopy tematické i formální nepůvodnosti a stala se tak spíš výrazem dovednosti získané školským vzděláním nebo zábavou než opravdovým uměním.

Tato situace měla svůj odraz i v společenském postavení autora. Ten na jedné straně dával své síly nejen do služeb šlechticů, nýbrž daleko více se uplatňoval také v prostředí městském, k němuž měl svým původem i zájmem většinou blízko; na druhé straně vedlo jej právě konvenční pojetí spisovatele a ráz literárního tvoření nejednou k přehlížení závažné životní problematiky v literární tvorbě a k stírání společenských rozdílů a protichůdnosti zájmů v oblasti tvorby. Zároveň trvalo nadřazování latinsky psané produkce nad českou.

Pokles samostatné tvořivosti latinských humanistů je nápadný i ve srovnání s předcházejícím obdobím latinské literatury u nás. Ze starší generace působil ještě v polovině století JAN SKÁLA z DOUBRAVKY, který pokračoval na Moravě v okruhu olomouckého biskupa Stanislava Thurza ve svém díle jako jeden z významných představitelů latinského humanismu, vcelku však po odchodu Bohuslava Hasištejnského latinský humanismus u nás již neměl významnějších představitelů.

O Skálovi z Doubravky byla řeč již dříve jako o autoru *Theribulie*. Na počátku padesátých let vydal latinsky *Českou historii* (*Historia regni Bohemiae*—1552), zpracovanou hlavně podle kroniky Václava Hájka a v duchu jeho tendencí. Šíří jeho zájmu dokládá práce *De piscinis* (*O rybnících*—1547), která je zároveň dokladem živého vztahu autorova k otázkám hospodářského života jeho doby.

Nová vlna literárního úsilí, které odráželo rozvoj měšťanské kultury, počínala se zvedat asi od konce třicátých let 16. století, kdy se objevovaly první

výsledky rostoucího vlivu humanistického školství a jeho péče o slovesné vzdělání. Pozornost se soustřeďovala převážně k poesii, jejíž tematika se vyčerpávala tématy historickými a náboženskými, hlavně pak skladbami příležitostnými. Na jednotlivé osoby, města i země byly psány oslavné básně, a tak vznikaly veršované gratulace svatební (epithalamia), posmrtné vzpomínky, popisy měst a panství, básně provázející nově vydávaná díla atd. Počet autorů a skladeb stále rostl, ale jen malá část z nich přežila svou dobu a nepoutá pouze dovedností, nýbrž opravdovým nadáním autorovým.

Typem takového básníka je MATOUŠ KOLÍN z CHOTĚŘINY (Collinus, 1516—1566), který se po studiích ve Vitenberku věnoval vedle literární práce výchově žáků v duchu humanistickém. Na konci života byl sice nucen odejít z university pro rozhodné vystupování ve veřejném životě a jako stoupenec novoutraktivismu, ale tím jeho učitelské působení neskončilo; studenti vyhledávali i jeho soukromou školu. Nejvíce pozornosti věnoval studiu, výkladu i vydávání klasiků. Přitom se neomezoval jen na klasiky římské, ale přeložil do latiny a vykládal také Homérovu Iliadu.

Jeho původní básnické dílo je roztroušeno jako většina děl této doby v různých souborech a drobných tiscích a zajímá zejména svou námětovou pestrostí. Hojná byla jeho tvorba náboženská, hlavně duchovní písně. Z okruhu jiných témat je třeba připomenout báseň *o požáru Prahy roku 1541*. Jako mnozí z humanistů komponoval Kolín i melodie na své a cizí texty, např. *Harmoniae univocae* (Jednohlasé harmonie — 1555). Do dějin literatury se zapsal i svým vlivem na pozdější básnické generace.

Převážně příležitostný ráz má i tvorba dalších básníků, jejichž činnost spadá do našeho období, např. profesora pražské university a lékaře JANA ŠENTYGARA († 1554), předčasně zemřelého BOHUSLAVA HODĚJOVSKÉHO z HODĚJOVA († 1553), v jehož díle upoutávají vedle tradiční tematiky látky cestopisné, JANA ORPHEA (kolem 1515—1542), známého jako autora básně o původu rodu Hodějovských a několika básnických listů, VÍTA TRAJANA (* 1520) nebo ŠIMONA ENNIA (okolo 1520—1561), který vedle tradičních témat uváděl do veršů i látky legendární a mravoučné a zbásňoval události ze současného života.

I když mnohdy pro lpění na konvencích humanistické poetiky chybí skladbám latinských básníků těsnější sepětí se životem, přece jen prostředí, z něhož vycházeli a v němž žili, vedlo některé z nich — byť ojedinele — k pokusům o poesii vlasteneckou, náboženskou nebo polemickou s novým a živějším vztahem k aktuálním otázkám, než jak tomu bylo u současníků Bohuslava Hasištejnského. Pozornost si zasluhuje též lyrika subjektivní, v ní zvláště výraz vztahu k přírodě.

Práce latinsky píšících autorů této doby objevují se v nejproslulejším souboru humanistické poesie z doby kolem poloviny 16. století, nazvaném *Farragines poematum* (Směs básní; čtyři svazky, 1561—1562); sám Kolín se podílel na jejich pořádání spolu se svým žákem Tomášem Mitisem. Mecenášem všech těchto básníků byl JAN STARŠÍ HODĚJOVSKÝ z HODĚJOVA (1496—1566), který je všestranně podporoval v práci i v životních starostech a nejednou byl za to

jimi oslavován. Jeho péče nepatřila pouze latinským básníkům, ale i těm, kteří se daleko více proslavili tvorbou českou, jako byl např. MARTIN KUTHEN, PAVEL VORLIČNÝ (Aquilinas), MIKULÁŠ KONÁČ aj. Sám však literárně netvořil.

Když koncem první poloviny století vzrůstal zájem o řečtinu, objevily se i první básnické pokusy v tomto jazyce (např. Matouš Kolín a Sebastianus Aerichalcus). I zde jde o skladby převážně příležitostné. Nevynikají umělostí, neboť jejich autoři neměli zvláštních znalostí v řečtině.

V latinské próze pozorujeme ve srovnání se starším obdobím značné zúžení počtu skladeb. Literární činnost se zde soustřeďovala k literatuře určené škole, která se zaměřovala na výuku latiny a řečtiny, studium klasiků a otázky gramatiky, poetiky a rétoriky. Příležitostné spisy, jako je např. KOLÍNŮV výklad o náboženské situaci v Čechách *Vera narratio de statu religionis in Bohemica gente* (Pravdivé vyličení náboženských poměrů v českém národě), jsou tu výjimkou; zato byla hojně šířena a čtena prozaická díla cizích humanistů nebo díla starověká. I v popředí této práce stál Matouš Kolín, který vedle děl určených studiu klasické literatury pečoval i o knihy pro nižší školy; tak vydal např. učebnici latiny. Z jiných dokladů takové práce je významná činnost správce školy v Prostějově a později v Kyjově PAVLA VORLIČNÉHO († asi 1569), který pořídil podle Erasma Rotterdamského pro školské potřeby vydání výroků řeckých mudrců a zpracoval s českými výklady gramatiku Melanchtonovu². Pro celkovou kulturní situaci je však důležité to, že někteří humanisté věnovali pozornost i vzdělavatelné literatuře psané česky, třebaže nejednou literární tvorbu v tomto jazyce podceňovali. Tak orientoval svou vychovatelskou práci zčásti např. Matouš Kolín, ve zpracovávání školských příruček nebo Pavel Vorličný ve svých překladech.

*

Rozvíjení latinské vzdělanosti mělo velký význam i pro česky psanou literaturu, neboť bylo základem vzdělání česky píšících autorů i přípravou pro jejich další činnost. I oni tedy přicházeli poučení o zásadách humanistického pojetí práce, ale svůj úkol spatřovali v rozvíjení domácí literární tradice. A tak se nejednou rozcházeli se směrem, jímž se u nás ubírala latinská tvorba mnohých autorů, především proto, že se vzdalovala od otázek života a soustřeďovala se na pouhé napodobování cizích vzorů. Jejich vztah k podnětům latinské vzdělanosti zůstával nadále tvořivý, neboť vycházel ze společenské funkce domácí literatury.

Pro celkový ráz české literatury je příznačné, že se hlavní práce dále obracela hlavně k tvorbě vzdělavatelné a naukové, ale proti převážně receptivnímu

² FILIP MELANCHTON (vl. Schwarzerd, 1497—1560) byl jedním z předních činitelů německé reformace.

charakteru českých děl starších autorů nacházíme nyní už hojněji práce samostatné.

Na úseku prózy se objevil velký zájem historický. Historická práce zůstávala stále těsně spjata s náboženským a politickým vývojem, jak ukazují např. kroniky Bartoše Písaře a Bohuslava Bílejovského, které však nebyly ještě pod přímým vlivem humanismu.

Pražský měšťan luterán BARTOŠ PÍSAŘ (kolem 1470—1535) zachytil spisem *Knihy o pozdvížení jedněch proti druhým v obci pražské* (stručně zvaným Pražská kronika) události z let 1524 až 1526, kdy došlo v Praze k prvému násilnému potlačení stoupenců luteránství. Celkovým způsobem zpracování se toto dílo hlásí k historickému spisování, jaké se vyvinulo z tvorby husitské. Z kroniky vystupuje hlavně stanovisko Bartošovo ke kališníkům; charakteristická už pro počátky ohlasu Lutherovy reformace u nás jsou místa, kde lze pozorovat, jak otázky vztahu mezi Čechy a Němci ustupují pod vlivem náboženského smýšlení do pozadí. Jiného rázu je tendence *České kroniky* (1537), kterou napsal kališnický kněz BOHUSLAV BÍLEJOVSKÝ (asi 1480—1555). Bílejovský chtěl ukázat dávnou tradici přijímání pod obojí způsobou, a proto oživoval vzpomínky na dobu cyrilometodějskou, v níž hledal jeho počátky.

Z politického dění své doby vycházely i další dvě kroniky, Martina Kuthena ze Šprinsberka a Václava Hájka z Libočan. První z nich měla vyzdvihnout význam měst, druhá oslavit šlechtu. Novost zpracování ve srovnání se staršími kronikami, úsilí o umělecké kvality práce po vzoru humanistických kronikářů, jakož i způsob a výběr faktů ukazují, že tu přistupovali k úkolům autoři humanisticky vzdělaní. Pokud jde o historickou pravdu, na jedné straně nacházíme zájem o prameny, na druhé straně však pozorujeme často zkreslování získaných faktů. Tento postup byl tehdy častý i v literaturách jiných zemí.

MARTIN KUTHEN († 1564) se ve své *Kronice o založení země české a prvních obyvatelích jejích* (1539) neosvědčil přes snahu stranit městům jako skutečný obránce jejich politického programu, přestože byl sám měšťan. Ukazuje to jeho vztah k otázkám, které právě v té době byly palčivé, ať už se týkaly náboženských nebo politických poměrů. Události vypsál jen stručně. Naproti tomu *Kronika česká* (1541) od katolického kněze VÁCLAVA HÁJKA Z LIBOČAN († 1553) je dílo rozsáhlé a s vyhraněnou tendencí; chtělo být oslavou šlechty a zároveň obranou katolicismu. Na rozdíl od Kuthena usiloval Hájek též o poutavou formu vyprávění. Proto sahal po vzoru humanistů k bájím a pověstem všeho druhu a doplňoval je různými smyšlenkami. Mlhavý obraz dávné minulosti snažil se zpřesnit vymyšlenými časovými údaji, a aby oslavil mocné šlechtické rody, hledal jejich počátky až v nejstarších obdobích. Tím přetvářel a doplňoval své prameny, jichž měl velmi mnoho (kroniky, listinný materiál). Tím však, že podřídil materiál tendenci a položil důraz na výpravnost, vytvořil dílo

zkreslující historickou skutečnost, i když velmi poutavé. Pro svou zábavnost i zachycení některých stránek české minulosti byla kronika v oblibě až do obrození a některé její části se otiskovaly samostatně jako knížky lidové četby. K její oblibě přispívalo i zdůrazňování slavné české minulosti a protiněmecky zahrocená místa. Tyto vlastnosti dodávaly kronice zvláštní význam po Bílé hoře, když ji před pronásledováním protireformace chránilo katolické stanovisko autorovo.

Zcela jiného rázu je historické dílo SIXTA Z OTTERSODRFU (asi 1500—1583), který zasahoval až do sklonku svého života do různých oblastí literatury. Tento vzdělaný pražský měšťan zúčastnil se činně protihabsburského odboje za tak zvané války šmalkaldské v letech 1546 až 1547. Když odboj ztroskotal, snažil se osvětlit a bránit postup měšťanstva tím, že proti oficiálním Aktům, jimiž panovník úředně ospravedlňoval svůj postup proti představitelům odboje, napsal dílo *Akta aneb knihy památné čili Historie oněch dvou nepokojných let v Čechách 1546 a 1547*. Předností tohoto spisu je snaha o přesnost údajů dokládanych dokumenty i autentickými zprávami Sixtovými a kritické stanovisko k habsburskému panovníkovi. Tiskem Akta vyjít nemohla, šířila se však v opisech.

S péčí o dochovávání materiálu a zpráv počínala se rozvíjet pramenná práce historická i v jednotě bratrské a stala se základem cenného *archivu bratrského*; v této době se jí účastnil MATĚJ ČERVENKA (1521—1569) a JAN ČERNÝ (Nigranus, asi 1500—1565).

Zájmu o světové dějiny a o různé stránky života v cizích zemích snažily se vyhovět překlady ze současné humanistické literatury.³ Tak k nám uvedl BURJÁN SOBEK z KORNIC světovou kroniku německého humanisty Jana Karióna⁴ s názvem *Knihy kronik Jana Karióna* (1541) a SIXT Z OTTERSODRFU pořídil překlad spisu *O věcech a způsobech národu tureckého*, který byl časový v tehdejší době stálých válek s Turky. Svým rozsahem byla pozoruhodná *Kozmografia česká* (1554); z německého originálu Sebastiana Münstera⁵ přeložil tuto snůšku poučení o různých zemích, životě v nich a jejich minulosti ZIKMUND Z PŮCHOVA († asi 1584).

Ale i v tomto okruhu tvorby se počínala objevovat díla původní, jak ukazuje cestopis OLDŘICHA PREFÁTA Z VLKANOVA (1523—1565) *Cesta z Prahy do Benátek a odtud potom po moři až do Palestiny*. Dílo je cenným dokladem pro nové tendence ovládající literární práci: proniká jím nejen zájem o svět, ale i snaha

³ Pro poučení širších vrstev překládalo se hojně i jinde, a také české spisy, jak o tom svědčí např. překlad Hájkovy Kroniky české do němčiny (koncem 16. století).

⁴ JAN KARIÓN (Carion) (1499—1537), německý astrolog a historik, který svou kroniku psal s podporou Melancthonovou.

⁵ SEBASTIAN MÜNSTER (1489—1552), theolog a humanistický vědec, působil na univerzitách v Heidelbergu a v Basileji; zabýval se studiem bible, filologií a matematikou. Jeho nejznámějším dílem je *Cosmographia universalis* (1541).

dobrat se poznání světa jednak na základě vlastní zkušenosti, jednak pomocí znalosti přírodních věd i soudobé techniky. V předmluvě nacházíme kritiku zábavné literatury toho druhu, jako byly povídky o Štilfrídu a Bruncvíkovi, které autor chce nahradit literaturou populárně naučnou. Ve zpracování vycházel vzdělaný Prefát z humanistických podnětů, ale odvracel se od rétoričnosti a složitosti humanistického stylu k jasnému a poutavému vyprávění, jak to vyplývalo z určení díla širokému okruhu čtenářů. Spis byl šířen nejprve rukopisně, ale pro veliký zájem jej autor připravil do tisku (1563).

Vedle prózy historické a zeměpisné pěstovala se i nyní literatura vzdělatelná. Z původních prací sem patří pozdní skladba MIKULÁŠE KONÁČE *Kniha o hořekování a nařtkání Spravedlivosti, královny a paní všech ctností* (1547). Konáč tu oživil středověkou tradici mravoučných a společenskokritických satir, ale ve spise jsou i humanistické ohlasy, hlavně v uváděných dokladech a v citátech. Z překladů vynikají práce PAVLA VORLIČNÉHO, JANA POPELA z LOBKOVIC (1490—1569), který překládal z Erasma Rotterdamského, a SIXTA z OTTERSDFURU.

V době politických sporů se těšily zájmu též výbory sentencí a naučení z oboru práva. Dvě díla tohoto druhu připravil BRIKŮ z LICKA (asi 1488 až 1543), známý jako autor spisu *Práva městská*; jsou to *Sententiae philosophicae de regimine et judiciis hominum* (Naučení mudrcuov o spravování a soudech lidských — 1540, paralelní text latinský a český) a *Regule, to jest řeholí obecné z latinských učiteluov práv vybrané* (1541).

Výrazně se projevovalo v literárním životě i oživení reformačních snah. Vyvolávalo nový zájem o vydávání starších děl tiskem, např. některých spisů Husových a Chelčického, a vedle toho vznikala nová traktátová literatura věroučná, psaná ovšem z různých konfesijních hledisek. Sem se řadí i literární práce JANA AUGUSTY (1500—1572), který ještě za života Lukášova zasahoval do věroučných sporů v jednotě bratrské, vyvolaných pronikáním luterství do našich zemí. Proti kališníkům napsal spis *Pře Jana Augusty a kněžstva kališného* (1543). — Významné bylo i nové vydání bible, které vytiskl roku 1549 JIŘÍ MELANTRICH z AVENTINA (1511—1580) v úpravě Sixta z Ottersdorfu. Tento překlad byl jazykově modernisován a vyšel ještě několikrát později (tak zvaná Melantriška).

Z nových úkolů české literární práce zrodil se i filologický zájem. Jeho prvním závažným projevem je *Gramatika česká v dvojí stránce, Orthographia předkem, Etymologia potom* (1533), společně to dílo BENEŠE OPTÁTA († 1559), PETRA GZELA a VÁCLAVA PHILOMATESA. Vznik tomuto dílu dala vlastně jejich překladatelská práce na Novém zákoně (vyšel 1533), která byla nesena humanistickými zásadami studia textů a přivedla je k soustavnějšímu zamýšlení nad češtinou.

Ústřední postavení naukové a vzdělávatelné literatury způsobovalo, že nová produkce zábavná ustupovala do pozadí. Její vývoj byl podvazován i sílicí úřední censurou, kterou nejprve vykonávala konsistoř podobojí, později (od roku 1547) i strana katolická. Vedle censury brzdila rozvoj zábavné literatury také přisnost reformačních hledisek, která se znovu v době nové reformační vlny počala uplatňovat a mezi jiným stíhala i světská čtení, a to jak v jednotě, tak mezi utrakvisty. Velká obliba zábavné literatury však nepolevila, jak dosvědčují nová vydání oblíbených vypravování, s nimiž jsme se setkali už v druhé polovině 15. století. Z tradičních látek, které přibýly, byla v této době zpracována např. ZIKMUNDEM ANTOCHEM z HELFENBERKU († 1552) *Kronika o Herkulovi*; tiskem však vyšla až roku 1565 u Melantricha.

Vývojově nejdůležitější byla vyprávění, v nichž promlouval jak společenskou kritikou, tak životními názory vztah lidových vrstev k životu. Tak se znovu objevil v překladu JANA AKRONA ALBÍNA VRCHBĚLSKÉHO († 1551) *Ezop* (tiskem 1557)⁶ a zvláštní oblibu získávala postava jiného chytráka, potulného tovaryše *Eulenspiegla*, jehož příhody byly kolem poloviny století přeloženy z němčiny. Z podobného vztahu k otázkám soudobého života vycházel i skladatel nedávno objevených tak zvaných *Březinových rozprávek*, cyklu drobných próz, často anekdotických, z nichž každá ilustruje nějakou životní moudrost shrnutou do několika úvodních veršů. Výrazem české moudrosti, která vítězí nad bezprávím mocných a nad učeností vzdělaných, jsou příhody Jana Palečka, šaška krále Jiřího. Tato postava se vyskytuje v různých příbězích tradovaných ústně již od konce 15. století, ale literární dochování Palečkových příběhů pochází až z doby kolem poloviny století následujícího, kdy byly seskupeny v cyklus *Historie o bratru Janovi Palečkovi*; neznámý upravovatel tu nepochybně vybíral z tradovaných vyprávění. Literární zaznamenání Palečkových příběhů je tak dokladem těsného vztahu některých složek literární tvorby s lidovou tradicí. Historiky o bratru Palečkovi jsou nejcennějším dílem české zábavné prózy 16. století. Jejich společenská a umělecká hodnota vyplývá z nových požadavků, které kladlo na literární tvorbu měšťanské čtenářstvo. Hlavní přínos rozprávek je v tom, že jsou v nich svěží beletristickou formou zachyceny stopy působení skutečné historické osobnosti. Tímto rysem i světským zaměřením se cyklus zařazuje mezi obdobné cyklické skladby, podnícené většinou čtenářským zájmem měšťanstva a vznikající v 15. a 16. století v mnoha evropských literaturách, kdy z hrdinů lidové četby vyrůstají výrazné literární typy, jako Enšpigl a Ezop.

Historie o bratru Janovi Palečkovi obsahují dvanáct rozprávek, které ukazují, jak si šašek Paleček počínal v různých situacích, kdy měl příležitost činem dokázat svou víru v rovnost

⁶ Překlad byl pořízen podle německého zpracování SEBASTIANA BRANTA (1458—1521), profesora basilejské university, autora veršované alegorické satiry na soudobé poměry *Das Narrenschiff* (Loď bláznů), která stojí na rozhraní středověké a humanistické tvorby.

všech lidí. Paleček vyznával činorodou křesťanskou humanitu v duchu učení českých bratří a přenášel do pozemského života učení evangelia o rovnosti všech lidí před bohem. Tak se v rozprávkách projevuje (nehledíc na četné konkrétní narážky) myšlenková i společenská problematika doby a českého prostředí, v němž vznikly. Na rozdíl od příbuzných cyklů zábavných rozprávek, které tkví svými kořeny v cizím prostředí, nezdůrazňují Historie o bratru Janovi Palečkovi jen zábavnost příhod, ale hlavně jejich význam mravně nápravný. Proto také ani nejsou jednotlivé příhody vyvrcholeny pointou, ale poukazem na hlubší smysl Palečkových žertů.

Právě charakterisovaná drobná próza zábavná tvoří jakýsi protějšek renesanční novelistiky boccacciiovské, poggiovské a pokračovatelů, která se u nás objevovala nejčastěji v latinském nebo německém znění v knihovnách vyšších vrstev. V této době se pokusil převést z ní do češtiny *facetie Poggia Braccioliniho*⁷ ALBÍN VROCHBĚLSKÝ, a to z německého zpracování Brantova; připojil je k zmíněnému již překladu Ezopa.

Podobně jako v předcházejícím období, i nadále se využívalo tištěného projevu k aktuálnímu určení a těchto příležitostných tisků přibývalo. Vedle již dříve oblíbených „*novin*“ je to hlavně řada *letáků*, *pamfletů* nebo drobných traktátů z období povstání v letech 1546 až 1547. Z těchto drobných tisků se stal oblíbený prostředek rychlého působení na bojující strany i ostatní obyvatelstvo. Ráz odboje i jeho sepětí s protihabsburskými tendencemi v Německu způsobily, že mnohé z těchto nábožensky nebo politicky laděných tisků jsou přímým ohlasem letákové literatury německé.

Podobným způsobem se podílela na těchto událostech i tvorba veršovaná, především časová píseň. Najdeme v ní ohlas náboženských sporů z dvacátých let — příznačná je např. protiluterská píseň *Čechové, milí Čechové*, v níž se vedle věroučných problémů objevil i důraz na tradiční spor národnostní mezi Čechy a Němci. Stejně tak ožívá aktuální píseň znovu v událostech z konce let čtyřicátých za stavovského odboje.

Vedle této příležitostné tvorby ustupovala do pozadí mluvní poesie, kterou představovaly hlavně básně naučného rázu. Patří k ní např. překlad *Katonových distich* od PAVLA VORLIČNÉHO (společně s latinským originálem 1558). Naproti tomu neproniklo do české veršované tvorby nic z charakteristické tematiky latinské poesie humanistické. České prostředí nemělo zájem o poesii vzdálenou životu a o světskou tematiku, která byla v jiných formách potlačována i v zábavné próze. Výjimkou je uvedení starověké látky ovidiovské⁸ v *Kronice o Pirámovi a Tysbě*; její převod do češtiny v bezrozměrném verši patrně vznikl už v tomto období. S překlady z římské literatury objevovaly

⁷ *Facetie* je stručně vyprávění s nejrůznější tematikou, zakončené vtípnou pointou; do literatury uvedl *facetii* italský humanista POGGIO BRACCIOLINI (1380—1459) v souboru nazvaném *Liber facetiarum* (Kniha *facetii* — 1452).

⁸ PUBLIUS OVIDIUS NASO (43 př. n. l. — asi 18 n. l.), římský básník, z jehož díla se těšila stále oblibě hlavně milostná poesie a básnické zpracování řecké a římské mythologie *Metamorphoses* (Proměny).

se i podněty k napodobení antických strofických a veršových útvarů, jak ukazují např. Konáčovy překlady z Horatia⁹.

Náboženská lyrika měla i nyní příznivé podmínky. Důležitou úlohu v ní hrála i literátská bratrstva, jejichž příslušníci nejen podporovali růst zájmu o duchovní píseň, ale nejednou se podíleli i na jejím vzniku. — Z nových autorů a pořadatelů písňových souborů je třeba uvést především příslušníky jednoty bratrské, JANA AUGUSTU a zvláště JANA ROHA, pořadatele dalšího bratrského kancionálu (1541); Roh pečoval i o vydání bratrského kancionálu německého. Dále se objevily i kancionály jiných náboženských skupin, např. *Kancionál habrovanských*, v jejichž okruhu našlo ohlas reformační učení švýcarských zwingliánů¹⁰.

Rozvoj školství přinášel i zvětšený zájem o latinské drama, které tvořilo součást školské výchovy jazykové. Hry Plautovy a Terentiovy byly dokonce předmětem školních výkladů a od poloviny třicátých let máme doklady i o tom, že je studenti veřejně uváděli na svých představeních. Jiným podnětem zájmu o tuto oblast literární tvorby byl ohlas názorů Martina Luthera, který doporučoval divadlo jako důležitý výchovný prostředek. Je pochopitelné, že pro takto chápaná divadelní představení se zpracovávala tematika biblická. I k nám pronikala cizí díla toho druhu a latinské biblické hry se dávaly nejen v Praze, nýbrž i v jiných městech.

Z dramatické tvorby české nepozorujeme však v této době více než počátky, v nichž se ještě ani domácí tvořivost autorů podstatně neuplatnila. Ukazuje to hra *Judith* MIKULÁŠE KONÁČE (tiskem 1547), která je jen zpracováním německé předlohy. Konáč se také pokusil o humanistické drama světské zveršováním *Hry pěkných příslovídek*, zakládající se na boccacciovské látce. Tendenční drama je zastoupeno anonymním překladem protipapežské hry *Pammachius* od protestantského duchovního Thomasa Naorgeorga (vl. Kirchmeyera, 1511—1563).

Přehled ústavně právních, národnostních a náboženských poměrů v českých zemích po nastoupení Habsburků v posledním století před Bílou horou, stejně jako charakteristiku společenského života a především přehled vývoje kulturního, podává v rozsáhlé práci Kamil Krofta, *Nesmrtelný národ*, 1940 (pojetím je práce dnes překonána, ale má význam materiálem, který přináší).

⁹ QUINTUS HORATIUS FLACCUS (65—8 př. n. l.), římský lyrik, který vynikal i jako kritik soudobých poměrů; vedle toho je autorem známého listu *Ad Pisones* (Pisonským), věnovaného otázkám poctiky.

¹⁰ HULDRYCH ZWINGLI (1484—1531), švýcarský reformátor, předchůdce Kalvínův; byl radikálnější než Luther hlavně v učení o večeři Páně, kterou prohlašoval za pouhý symbol, i v důsledném aplikování předpisů bible na křesťanskou morálku; v duchu evangelické prostoty odstranil bohoslužebnou nádheru i chrámovou výzdobu. Mimo svou vlast získal ohlas hlavně v jižním Německu; jeho stoupenci splynuli roku 1549 s kalvinisty.

Několik ukázek z latinské tvorby českých humanistů 16. století otiskl Karel Hrdina, *Bohemia latina*, 1931; tam i přehledné údaje o zastoupených autorech. Faksimilové vydání jedenácti tisků latinské poesie příležitostně z této doby pořídila Flora Kleinschnitzová, *Vox saeculi. Nové příspěvky k poezii českého humanismu*, 1931.

O jednotlivých humanistických autorech (v abecedním pořádku) a jejich dílech poučuje uvedená Truhlářova a Hrdinova Rukověť k písemnictví humanistickému, zvláště básnickému, 1918. Viz také Josef Král, *Řecké básnictví humanistické v Čechách až do konce samostatné university Karlovy* (sborník *Rozpravy filologické věnované Janu Gebauerovi*, 1898).

Dubraviovo dílo *De piscinis* vydala v originále a také v překladu Anežka Schmidtová, překlad pod názvem *O rybnících*, 1953.

Z díla Matouše Kolína z Chotěřiny vydal Ferdinand Menčík *Dopisy M. Matouše Kollina z Chotěřiny a jeho přátel ke Kašparovi z Nydbrucka*, 1914. Ukázku z jeho básnické tvorby otiskl Karel Hrdina, *Bohemia latina*, 1931. Zpráva o českých dílech Kolínových, jak o nich psal Josef Šmaha ve studii *Matouš Kollinus z Chotěřiny*, ČČM 96, 1922, je omylem, který vyvrátil Antonín Škarka v pojednání *Nové kapitoly ze staré české hymnologie*, *Sborník filologický* 12, 1940—1946, str. 52n., pozn. 23; o pedagogických zásluhách Kolínových Josef Hendrich, *Kollinovo vydání Donáta s českým překladem a slabikářem*, *Věstník pedagogický* 3, 1925; o universitním působení Bohumil Ryba, *Matouš Collinus a jeho vergiliovská universitní čtení* (sborník *Pio vati*, 1930); F. M. Bartoš, *Matouš Collinus* (v souboru *Bojovníci a mučedníci*, 1939 a 1946). Nejnověji o něm psal Rudolf Urbánek, *Novotrakvistický humanista Matouš Kollin z Chotěřiny a starší tradice husitská*, ČSPS 64, 1956. Úplný soupis jeho díla je v Truhlářově a Hrdinově Rukověti k písemnictví humanistickému I, 1918.

O Bohuslavu Hodějovském psal Josef Jireček, *Bohuslav Hodějovský z Hodějova*, ČČM 58, 1884, o Janu Šentygarovi a Bohuslavu Hodějovském nově Josef Hejnic, *Dva humanisté v roce 1547*, 1957.

O Janu starším Hodějovském z Hodějova a jeho básnické družině psal Josef Jireček, *Jan Hodějovský z Hodějova, jeho rod i působení a latinští básníci tovaryšstva jeho*, *Pojednání KČSN 1884*. Poznatky o knihovně Hodějovského shrnul Jan Martíněk, *De Hodeiovini bibliothecae reliquiis*, LF 3 (78), 1955. K tomu viz též Václav Husa, *Glosy Jana Hodějovského k Hájkově kronice*, *Zápisky katedry čs. dějin a archivního studia*, 1956.

Stručnou charakteristiku českého dějepisectví této doby podal Kamil Krofta, *Die tschechische Geschichtsschreibung im letzten Jahrhundert vor der Schlacht am Weissen Berge*, *Slavische Rundschau* 10, 1938. O historické práci v jednotě bratrské týž, *O bratrském dějepisectví*, 1946.

Kronika Bartoše Písaře vyšla péčí Josefa Vítězslava Šimáka ve FRB VI, 1907. — Českou kroniku Bohuslava Bílejovského vydal naposledy Josef Skalický 1816. O autorovi psal J. V. Šimák, *Dva příspěvky k dějinám českého dějepisectví* (I. *Bohuslava Bílejovského Kronika česká*), ČČH 38, 1932, a Kamil Krofta, *Slovo o knězi Bohuslavu Bílejovském* (*Listy z náboženských dějin českých*, 1936); k Bílejovského tvrzení o trvání cyrilometodějské tradice přijímání podobojí viz Karel Horálek, *O církevně slovanské tradici v českých dějinách*, SaS 11, 1949.

Kuthenovu Kroniku o založení země české vydal ve faksimile (*Monumenta Bohemiae typographica*) a opatřil úvodem Zdeněk V. Tobolka 1929. *Kronikou* se zabýval Josef Vítězslav Šimák, *O kronice Martina Kuthena ze Šprinsberka*, ČČM 88, 1914; nověji o ní psal Jaromír Borecký, *K osudům Kuthenovy kroniky*, *Slovanská knihověda* 5, 1938.

Václava Hájka z Libočan *Kroniku českou* vydával nově Václav Flajšhans, ale vyšla jen část do roku 1347 ve 4 svazcích (I 1918, II 1923, III 1929, IV 1933); v I. svazku rozsáhlý úvod i literatura; z ní je důležitá stať Josefa Vítězslava Šimáka, *Prameny a pomůcky Hájkovy*

(Sborník prací historických k 60. narozeninám Jaroslava Golla, 1906). K Flajšhansovu vydání Hájkovy kroniky srov. též kritické poznámky Pavla Váši, ČMM 43—44, 1919—1920, str. 373—376, a Adolfa Kellnera, ČMM 56, 1932, str. 222—231, a 58, 1934, str. 456—458.

Z díla Sixta z Ottersdorfu Akta aneb knihy památné vydal výbor Josef Teige, Knihy památné o nepokojných letech 1546 a 1547, 1918, a Josef Janáček, O pokoření stavu městského léta 1547, 1950. Vedle toho vyšlo i Sixtovo Diarium sněmu z r. 1575, Sněmy české IV, 1886. Josef Teige napsal o Sixtovi i studii Dějepisec českého boje o samostatnost r. 1547, Osvěta 48, 1918.

O Archivu bratrském viz zde výklady v kapitole o Janu Blahoslavovi na str. 364n. — Akty Jednoty bratrské začal vydávat Jaroslav Bidlo, vyšel jen díl I. 1915 a II. 1923. — O dějepisectví v jednotě bratrské viz uvedenou práci Kroftovu O bratrském dějepisectví, 1946. — Výbor ze zápisků Matěje Červenky vydal Timoteus Č. Zelinka (s úvodem Kamila Krofty, pod pseudonymem J. V. Hruška), Cesty Českých bratří Matěje Červenky a Jana Blahoslava, 1942.

Prefátův cestopis vydal Karel Hrdina, Cesta z Prahy do Benátek a odtud po moři až do Palestiny . . . , kteraužto cestu . . . vykonal Voldřich Prefát z Vlkanova, 1947; tam i výklad o autoru, jeho díle i přehled starší literatury. Ve výběru vydal Prefátův cestopis Josef Dostál, Cesty do Svaté země, 1948.

O díle Zikmunda z Púchova psal František Černý, Kosmografie česká, LF 20, 1893.

Soupis díla Pavla Vorličného spolu s životopisem je v Truhlářově a Hrdinově Rukověti k písemnictví humanistickému (pod heslem Aquilinas). O jeho překladatelské činnosti psal Jan Václav Novák, České překlady t. zv. Catonových dvojverší, LF 42, 1915.

Z díla Jana Augusty vydal František Bednář Umění práce díla Páně služebného (s průvodní studií), VKČSN 1941. Úryvek odtud otiskl nově Amedeo Molnár, Českobratrská výchova před Komenským, 1956; tamtéž i úryvek z Augustova Kázání o stavu manželském.

O Jiřím Melantrichovi napsal monografii František Rachlík, Jiří Melantrich Rožďalovský z Aventýnu, 1930; k práci je připojena rozsáhlá literatura i soupis knih Melantrichem vydaných.

Literaturu o censuře viz dále na str. 357.

Ezopa v překladu Jana Akrona Albína Vrchbělského vydal v celku Antonín Truhlář, Jana Albína Ezopovy fabule a Brantovy rozprávky, 1901; tam obsažná předmluva o Ezopovi v dějinách našeho písemnictví. Několik ukázek z Ezopa otiskli: Karel Jaromír Erben ve Výboru II, 1868; Vilém Bitnar, Zrození barokového básníka, 1940; Bedřich Václavek, Historie utěšené a kratochvilné, 1941 a 1950; Antonín Grund, Kratochvilné rozprávky renesanční, 1952.

Ukázky z Enšpigla jsou otištěny v uvedených výběrech Václavkově a Grundově. Zlomek Melantrichova tisku Enšpigla z roku 1576 vydal Čeněk Zíbrt v publikaci Jan Nep. Štěpánek, Eilenšpigl, 1926; tam i vydavatelova stať Enšpiglovská literatura cizí i česká.

Březinovy rozprávky jsou otištěny v uvedené Grundově antologii.

K Ezopovi i k dalším skladbám vydaným ve výběrech Václavkově a Grundově viz též předmluvu k výboru Václavkovu a doslov k výboru Grundovu. Ukázky ve výboru Václavkově jsou upraveny novočesky.

Palečka vydal Jan Herben pod názvem Historia o bratru Janovi Palečkovi, stavu rytířského, 1904; nově (vcelku) v uvedených výběrech Václavkově a Grundově. O Palečkovi psali: Jan Herben, Klenovský-Paleček, Sborník historický 1, 1883; Jaroslav Kolár, Historie o bratru Janovi Palečkovi, Česká literatura 5, 1957; rozsáhlou studii mu věnoval Rudolf Urbánek, Jan Paleček, šašek krále Jiřího, a jeho předchůdci v zemích českých (sborník Příspěvky k dějinám starší české literatury, 1958; tam i vydání jednoho rukopisu Historií).

Facetie Poggiovy v překladu Jana Albína (podle uměleckého zpracování Sebastiana

Branta) vydal Antonín Truhlář (v citované edici Jana Albína Ezopovy fabule a Brantovy rozprávky, 1901). Výbor otiskl Antonín Grund, Kratochvilné rozprávky renesanční, 1952.

Literatura o novinách je podána v souhrnu na str. 311.

Soupis příležitostných skladeb veršovaných i prozaických z této doby podává Čeněk Zíbrt, Bibliografie české historie III, 1906, č. 7029n.; k tomu viz též Josef Jireček, České pamflety za války šmalkaldské, ČČM 49, 1875.

Literaturu o kancionálech viz dříve na str. 311.

Literaturu o latinském dramatu viz dále na str. 358.

O Konáčovi dramatikovi psal Milan Kopecký, Několik poznámek ke Konáčově hře Judith (sborník Příspěvky k dějinám starší české literatury, 1958). Témuž tématu je věnována i stať Milana Kopeckého Konáčova dramatisace sujetu z Boccaccia, a stať Josefa Hrabáka Poznámky o verši českého dramatu v období renesance (obojí ve sborníku F. Wollmanovi k sedmdesátinám, Brno 1958).

II

(Padesátá léta 16. století až dvacátá léta 17. století)

Za nástupců Ferdinanda I. stále trval kvas, jež vnesla do českých poměrů jeho politika a radikální zásah do vnitřních záležitostí Čech po událostech v letech 1546 a 1547. Úsilí o vytvoření velké evropské monarchie, jejíž součástí by bylo i království české, stále ztroskotávalo při řešení otázky proměny politického života země. Tato proměna, spočívající v snahách o omezení stavovské moci, dotýkala se především většiny vysoké šlechty, a proto do služeb směřujících k novému uspořádání vztahů mezi panovníkem a šlechtou dala se jen část panstva, kdežto většina se dostala do opozice. Politický zápas šel tu ruku v ruce s řešením otázek svobody vyznání.

Úspěchy protihabsburské opozice, jako byla Česká konfese roku 1575 nebo Majestát Rudolfa II. roku 1609, přinesly sice určitou svobodu vyznání i projevu, ale neřešily celkovou situaci. Byly pouze výsledkem dočasných ústupků habsburských panovníků v dobách tísně, kterou vyvolávalo povstání v Uhrách, nebezpečí turecké a rozpory mezi členy panovnického rodu. V protihabsburském odporu nebylo však jednoty, neboť složky, v jejichž rukách leželo rozhodování, nejednou se ve svých zájmech rozcházel. Rozpory v zemi a tříštění sil napomáhaly také růstu hospodářské tísně ve městech i na venkově.

Od nastoupení Rudolfa II. (1576 — 1611) docházelo k rozhodnému uplatňování přívrženců habsburské politiky; to se různě odrazilo v soudobém životě. Působila tu i protireformace, která otevřeně vystupovala v duchu zásad církevního koncilu tridentského, zvláště po příchodu jesuitského řádu do Čech roku 1556. Napětí v zemi vzrůstalo i v souvislosti s vývojem evropských

poměrů, v nichž právě otázka moci a postavení Habsburků byla závažným článkem. Proti-habsburský odboj, který se v naší zemi zvedal a byl živěn i důvěrou v podporu zvenčí, vyvrcholil ve stavovském povstání; jeho vývoj však přinesl nečekaný zvrat, neboť očekávaná pomoc zahraničních nepřátel Habsburků se nedostavila a ani složité domácí poměry nesjednotily odpůrce. Bělohorská bitva roku 1620 zmařila naděje stavovské oposice a otevřela cestu nové fázi habsburské nadvlády v zemi.

Období od padesátých let století 16. do dvacátých let 17. století přineslo největší rozvoj české literatury v měšťanském prostředí, který vycházel jak ze souvislosti domácích, tak z podnětů cizích. Šíře zájmů vedla ke styku se soudobou vzdělaností i literární prací v tehdejší Evropě, a to nikoli už pouze v Německu, které po určitou dobu ve styku našich zemí s cizinou převažovalo hlavně v kruzích hlásících se k reformaci. Vedle studia na různých evropských učilištích působily tu i diplomatické cesty otvírající možnosti pro poznání života a kultury cizích zemí, dále pak osobní styky s cizími vzdělanci, kteří přicházeli do našich zemí zvláště v době rudolfínské.

Veliký rozsah literární tvorby v českém jazyce nesl s sebou i její společenské rozšíření. Demokratisační tendence znovu plně pronikly novodobou vzdělaností a literárním úsilím, a tím se dostávalo uplatnění dávné snaze, aby se vzdělání a literární práce staly především prostředkem k rozvoji poznání a k všestranné citové i mravní výchově člověka. Dosažení cíle však mnohdy bránily ustrnulé názory obránců středověké vzdělanosti, náboženských odpůrců vyššího vzdělání i některých latinských humanistů školských.

Iniciativa vzdělců, především učitelů, duchovních a universitních mistrů, spolu s péčí tiskařů obracely pozornost v daleko větší míře než dosud i k vrstvám, jimž se nedostalo vyššího vzdělání. Na druhé straně hmotný zájem a společenská závislost nejednou orientovaly zájem autorů ke kruhům šlechtickým nebo zámožného měšťanstva. Pro literaturu tohoto období je příznačné, že se týž autor často obracel k různým společenským vrstvám. Proto také některá díla téhož autora bývají psána česky, jiná latinsky.

Zřetel k různému publiku se projevoval nejen v tematické pestrosti a různosti způsobů zpracování, nýbrž přinášel zároveň rozmanitost názorových stanovisek. V naukových dílech i v literatuře náboženskovzdělavatelné a mravoučné proniká spíše snaha autorů obsáhnout co nejširší okruh čtenářů. Tato díla mají víc charakter celonárodní. Koncepce děl historických, politických skladeb a právních památek, v kterých proniká těsnější vztah autorů k událostem, zdá se být určována vyhraněným stanoviskem k zájmům a potřebám jednotlivých společenských vrstev. Tak je možno zvláště od rozhraní 16. a 17. století sledovat rostoucí důraz na aktuální určení literární tvorby s vyhraněnou třídní ideologií.

O tom, jak veliký byl rozvoj naší literární tvorby, svědčí i zájem slovenské inteligence o české písemnictví. Slováky do českých zemí přiváděly nejen společné náboženské problémy (luterství), ale vedl je tam i širší kulturní zájem. Jejich působení v našich zemích, zejména na Moravě, a naopak ohlas české práce na Slovensku přispívaly k výměně mezi českým a slovenským prostředím.

Základní význam pro další literární práci mělo nové pojetí spisovatele a místa v kulturním životě. Vedle dosud převládajícího typu latinského autora rodil se ideál vzdělaného spisovatele, který dává své schopnosti do služeb širších vrstev a usiluje o vysoké slovesné hodnoty v jazyce českém. Zdůrazňováním všestranného obsahu této tvorby mizely dosud trvajících hranice mezi literaturou psanou latinsky pro vzdělance a mezi českými spisy pro širší veřejnost. Pro tento široký rozvoj a látkové bohatství literatury byla doba Rudolfova označována od obrození jako „zlatý“ věk českého písemnictví.

V rozvětvené literární tvorbě této doby lze ovšem pozorovat i leckterý prvek ze starší tradice, hlavně v okruhu literatury nábožensky výchovné a věroučné. Na druhé straně se zároveň objevovaly v některých projevech náznaky ohlašující vznik tendencí, které se rozcházely s dosavadním směřováním literárního vývoje a které nabývaly převahy teprve ve změněné situaci doby pobělohorské. Nelze je hledat pouze v orientaci tvorby náboženské, spjaté s protireformačním úsilím (zatím hlavně v duchovní písni, v dramatech a náboženské úvaze), nýbrž i v projevech, které se odvracejí od zájmu o skutečnost a od názorů nesoucích dosavadní literární vývoj. Nově se tvořící pojetí individua a jeho vztahu k světu i k životu přinášelo s sebou výrazy životní nejistoty, zdůrazňování neřešitelnosti rozporů v životě tehdejší společnosti, odvrát k nadskutečnu a hledání nových hodnot v náboženské odevzdanosti. V literatuře byla toho projevem zvláště tematika zdůrazňující záporné stránky života, pomíjivost věcí a slabosti člověka závislého na osudu nebo zas motivy tance smrti, moru a očekávání konce světa. Tomu odpovídá i hledání nových prostředků výrazových a vytváření nového kánonu uměleckých forem.

V souvislosti se šířením tištěné knihy nesmíme přehlédnout ani působení censury. Censura, která byla nejprve prováděna konsistoří podobojí i podjednou, později přešla jen do rukou královských úředníků pod správou arcibiskupa. Od druhé poloviny 16. století se nám zachovalo hojně dokladů o tom, že byli stíháni tiskaři, zvláště pokud vydávali díla s aktuálním a polemickým určením; tak byl stíhán např. Sixt Palma Močidlanský. Censurní tlak nepominul zcela ani s částečným uvolněním, které nastalo po vydání Majestátu Rudolfa II.; zato doba stavovského povstání znamená osvobození od dosavadního jejího zasahování.

Kdežto obraz české literatury se výrazně odlišil díky jejímu rozvoji od produkce předcházejícího období, v oblasti latinské tvorby byl přechod daleko plynulejší. Na počátku tohoto období stál v popředí ještě Matouš Kolín a jeho druhové i žáci, a také později latinská produkce zachovávala svůj tradiční ráz. Nově se objevily jen některé rysy, např. rostoucí zájem o tematiku historickou, literární ohlas účastí některých autorů v politickém a veřejném životě, zájem o literaturu z oboru přírodních věd, lékařství apod. Významný byl nyní daleko těsnější styk latinských spisovatelů s tvorbou českou.

Počet autorů latinsky píšících se dále zvětšoval a jejich pozornost zůstávala soustředěna hlavně na poesii. Tato poesie je převážně příležitostná, a proto nevytvořila větší jednotně koncipované celky. Ze starší generace básníků tohoto období, která většinou ještě začínala v ovzduší kruhu Hodějovského a za styků s Matoušem Kolínem, stojí v popředí vydavatel díla Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic TOMÁŠ MITIS LIMUZSKÝ (1523—1591). Je známý především jako pěstitel duchovní poesie, kterou obohacoval nejen samostatnými skladbami, ale i překlady z české poesie duchovní. Dále zasluhuje zmínku DAVID CRINITUS (1531—1586), v jehož tvorbě se odráží zvláště zájem o dějinnou a náboženskou tematiku. Bohatým básnickým i vědeckým odkazem zaujme PETR CODICILLUS z TULECHOVA (1533—1589), známý též překlady z řečtiny do latiny. K těmto básníkům se řadí i Slovák MARTIN RAKOVSKÝ († 1579), který za svého působení v Čechách oslavil v řadě elegií a epigramů Jana Hodějovského i své české básnické přátele; po odchodu na Slovensko věnoval ve svém básnickém díle pozornost společenským a politickým otázkám.

Z básníků, kteří vstoupili do literatury později, zvláště vynikl nadšený vlastenec JAN CAMPANUS VODŇANSKÝ (kolem 1572—1622), který zanechal obšáhlé básnické dílo, několik próz a drama z českých dějin Bretislaus. Se svými verši spojoval nejednou i umění hudební. Pozoruhodný typ dvojjazyčného básníka, který nejednu skladbu veršuje paralelně v jazyce latinském a českém, byl JIŘÍ CAROLIDES z KARLSPERKA (1569—1612). Spolu se skladbami příležitostnými psal poesii duchovní, výchovnou a mravoučnou.

Vedle příležitostné poesie latinské i některých pokusů v řečtině (řecky básnil i Jan Campanus) je třeba v této době zdůraznit zájem o domácí dějiny, v jejichž zpracování hledali básníci příležitost k vlasteneckým projevům oslavujícím bohatou minulost země; tak CAMPANUS v básni *Cechias* (Čechie, 1616) zpracoval podle Hájka české dějiny až do roku vydání. Objevily se i oslavy šlechtických rodů, jako např. roku 1619 VÁCLAVA KLEMENTA ŽEBRÁČKÉHO *Smirzicias*, genealogická báseň o rodu Smiřických. Příležitostně jsou zaměřeny též verše PETRA CODICILLA věnované králům Maxmiliánu II. i Rudolfovi II. nebo JIŘÍHO CAROLIDA *Píseň Matyáše, krále uherského*, latinská a česká. Také dějiny měst našly své oslavovatele, např. DAVID CRINITUS zpracoval kroniku hlavních měst.

K tomuto zájmu o domácí historii přistoupil i různě motivovaný zájem o dějiny cizí, jak ukazuje např. CAMPANOVŮ veršování o událostech z tureckých dějin *De Turcicorum tyrannorum. . . descriptio* (Vypsání tureckých vládců — 1597) nebo přehled císařů římských MATYÁŠE BORBONIA *Caesares monarchiae Romanae . . .* (Císařové římské říše — 1595).

Epické básnictví bylo obohacováno zpracováváním témat biblických (např. JIŘÍ CAROLIDES o *Jonášovi* 1587). Pozornost k tematice legendární, která se předtím objevovala jen sporadicky, jako u Kolínova současníka Jana Orphea, obrátil nejvýznamnější z básníků katolických JIŘÍ BARTHOLD PONTANUS z BREITENBERKA († 1614) v básni *Vita Hroznatae* (Život Hroznatův).

Trvalou součástí humanistického latinského písemnictví od dob Kolínových byla lyrika náboženská; Jan Hodějovský jí dokonce zajistil zvláštní pozornost i na universitě podporou určenou k tomu, aby byly duchovní poesii věnovány zvláštní výklady. Ve stopách Kolínových šel zde TOMÁŠ MITIS, a to i jako hudební skladatel náboženských písní. Zvláště oblíbeným tématem latinských veršovců staly se parafráze žalmů, jaké skládal např. Campanus a Crinitus; setkáváme se s nimi i v tvorbě české. — Polemickou poesii, namířenou proti významným osobnostem českého kulturního života (např. proti Campanovi, Jiřímu Carolidovi aj.), psal za svých cest Evropou PAVEL LITOMĚŘICKÝ z JIZBICE († 1607), jak ukazuje jeho sbírka *Periculorum poeticorum partes tres* (Tři knihy básnických šarvátek).

Z dalších básníků zasluhují zmínku např. MATYÁŠ BORBONIUS z BORBENHEIMU (1566 až 1629), mistr ADAM ROSACIUS († po 1615) a DANIEL STOLCIUS.

Daleko do pozadí ustupovala ve srovnání s poesii latinská próza. Její oblast byla humanistickou poetikou, resp. rétorikou, uvedena hlavně ve vztah s projevy řečnickými, a proto se próza soustřeďovala na útvary spjaté s aktuálními otázkami a měla tedy příležitostný charakter. Tak se otiskovaly různé *proslovy*, vydávaly se *spisky oslavné a memoárové*, *popisy korunovaci, slavnostních vjezdů panovníků do hlavního města* apod. K této próze lze připojit i latinskou epistolografii, a to jak pro její tematické shody, tak pro důraz na stylistickou stránku. Mezi jejími autory nacházíme i významné osobnosti tehdejšího politického a kulturního života.

Z autorů, kteří psali prozaická díla a korespondenci tohoto druhu, vynikají např. MARTIN BACHÁČEK, JAN CAMPANUS, ADAM ROSACIUS, MATYÁŠ BORBONIUS, KAREL STARŠÍ z ŽEROTÍNA a VÁCLAV BUDOVEC z BUDOVA.

Próza jiného druhu byla vzácná a představovala ji zejména literatura náboženská a historická. K historickému spisování patří např. dějepisné a kulturně historické zprávy podané ve formě zápisů k jednotlivým dnům v roce v historickém kalendáři PROKOPA LUPÁČE z HLAVÁČOVA (asi 1530—1587) *Rerum Bohemicarum ephemeris sive Kalendarium historicum* (Přehled českých dějin neboli Kalendář historický — 1584). Jinou formu historické prózy představovaly *deníky* MATYÁŠE BORBONIA z BORBENHEIMU, které zachycovaly jednak jeho

cestu do Basileje a některé události po ní (1596—1598), jednak jeho životní osudy krátce po bělohorské porážce, kdy byl vězněn a kdy po propuštění odešel z Prahy (1622). Z jiných oblíbených témat objevovaly se úvahy věnované otázkám náboženství nebo morálky, nejednou s oslavou humanistických ideálů lidských ctností. Jinak se literární činnost latinsky píšících autorů soustřeďuje — nehledíme-li k nehojně tvorbě dramatické — převážně k literatuře odborné.

Práce nauková a vědecká zůstávala většinou soustředěna kolem pražské university, která však zaostávala za jinými evropskými universitami pro svou netečnost k novým vědeckým objevům a směrům. Na utrakvistické universitě Karlově (v tak řečeném Karolinu) bylo vyučování omezeno na tradiční obory sedmera umění, podávané na fakultě artistické; další fakulty od období husitského nebyly obnoveny. Když s rozvojem nově orientované vzdělanosti a s jejím proniknutím na universitu rostl zájem o další vědecká odvětví (právo, přírodní nauky, lékařství i theologie), tyto nauky mohly být v universitním rámci pouze připojovány — a to ještě s obtížemi — k výkladům ze sedmera umění. Vedle Karlovy university se začala v druhé polovině 16. století uplatňovat jezuitská kolej klementinská (tak zvané Klementinum), která byla postavena roku 1562 na úroveň vysokého učení. Její hlavní význam zůstal však v první době soustředěn na běžnou praxi školskou a na oblast theologickou.

Tyto celkem stísněné poměry na universitě však nezabránilo tomu, aby se i mezi universitními mistry neobjevily osobnosti, které svou vědeckou a literární činností zasáhly do rozvoje vědy, opírajíce se o nové metody, založené na samostatném studiu předmětu zvláště v oblasti přírodních věd. Tím bylo překonáváno nejen přezívání středověkých názorů, ale i některé ustrnulé formy humanistické vzdělanosti školské. Tak se v nových snahách českých vzdělanců projevovalo úsilí, které je jakousi obdobou postoje, jaký např. v Itálii zaujímal Leonardo da Vinci (1452—1519), když ukazoval na zúžení humanistických zájmů a tím kritisoval neplodné studium a napodobování antiky bez zřetele k realitě přírody a života.

Mezi učenci, kteří rozvíjeli starší práci filologickou nebo tradiční nauky, objevují se autoři známí nám většinou už svou činností básnickou, jako PAVEL VORLIČNÝ (Aquilinas), VÍT TRAJANUS, ADAM ROSACIUS, JAN CAMPANUS a PETR CODICILLUS. Ti zpracovávali spisy z oboru gramatiky, poetiky, logiky nebo etiky, aby vyšli vstříc především potřebám školským. Přitom se často opírali o díla cizí.

Mezi autory, kteří otvírali nové úseky odborné a naukové práce v oboru věd přírodních, jsou osobnosti, jejichž díly se česká věda přibližovala soudobému evropskému vývoji. Dokonce získávala zájem cizinců, kteří zejména v době Rudolfa II. žili v českém prostředí, jako astronomové Tycho de Brahe

(1546—1601) a Johannes Kepler (1571—1630); v Čechách působil po určitou dobu i odborník v otázkách hornictví Georg Agricola (1494—1555), zakladatel moderní mineralogie.

S nejvýznamnějšími z těchto učenců se stýkal všestranně vzdělaný matematik a lékař TADEÁŠ HÁJEK z HÁJKU (1525—1600), jemuž astronomické práce získaly evropský vzhlas; zasáhl i do studií zeměpisných a pracoval na mapě pražského okolí. V literatuře má trvalé místo pro svou českou úpravu *Herbáře* italského lékaře a botanika Pierandrea Matthioliho (1500—1577); Matthioli pobýval nějakou dobu i u pražského dvora a jeho Herbář se těšil ve své době velké oblibě, takže byl zpracováván v různých jazycích. Stejně jako Tadeáš Hájek stýkal se s Keplerem a Tychonem de Brahe MARTIN BACHÁČEK z NAUMĚŘIC (1538—1612), který se však daleko víc zasloužil o rozvoj nové vědy jako organisátor a učitel než jako spisovatel.

V lékařství a filosofii vynikl Slovák JAN JESENSKÝ (Jessenius, 1566—1621). Z jeho lékařských spisů mají zvláštní význam práce anatomické, které jsou výsledkem jeho prvních pitev v Praze. V Jesseniově přírodovědné práci objevil se už i ohlas názoru heliocentrického. Šíří jeho rozhledu dokládá též zájem o italského reformátora Girolama Savonarolu († 1498), jehož jeden latinský filosofický spis znovu vydal. Svým zájmem i osobními styky stál Jesseniovi blízko mezi jinými ADAM ZALUŽANSKÝ ZE ZALUŽAN (kolem 1555—1613), autor obsáhlého, ale ne zcela původního díla botanického *Methodi herbariae libri tres* (Tři knihy o rostlinopisu — 1592).

Nové metody ve studiu práva a jeho výkladech hledal JAN KOCÍN z KOCINĚTU (1543—1610) v díle *Joannis Bodini Nova distributio iuris universi* (Jana Bodina Nové rozvržení veškerého práva — 1581).

Těžištěm latinského dramatu zůstávalo prostředí školské, kde se nadále obnovovaly starší hry antické a pod vlivem reformace se dávaly hry biblické. Doklady ukazují, že se hojně přecházelo od knižního studia k scénickému předvádění jednotlivých děl, a to v Praze i na některých školách venkovských. Původními díly nebyl repertoár těchto her podstatně obohacován, převažovaly práce cizí. Z domácích autorů latinské hry skládali Jan Aquila z Plavče a Jan Campanus.

JAN AQUILA Z PLAVČE († po 1587), známý též jako autor latinských básní, vycházel ze zájmu o biblické hry a poměrně samostatně zpracoval látku o Tobiášovi (*Tobaeus* — 1569); více než zřetel scénický převažuje v ní zřetel školsky výchovný, snaha přispět k dokonalému ovládnutí latiny. JAN CAMPANUS sáhl k příběhu z českých dějin o Břetislavovi a Jitce (*Bretislaus, comoedia nova* — 1604). Známé kronikářské vyprávění zpracoval podle humanistického pojetí, opíraje se nejen o Terentia a Plauta, ale i o novější tradici dramatu humanistického; příběh je rámcován vystoupením alegorických postav a jeho zpracování je soustředěno hlavně k splnění požadavků formálních.

Do dějin dramatu zasáhli v této době významně i jesuité, kteří se v představeních žákovských nijak neodchylovali od ostatní soudobé školské praxe. Také oni uváděli v koleji pražské, olomoucké i jiných na scénu hry antické, zejména Plauta a Seneku¹, a pro scénická provedení zpracovávali i starověké látky, např. o Herkulovi; vybírali si i hry s oblíbenou tematikou biblickou. V jesuitských hrách se objevil i nový okruh látkový — legendy, některé z nich o českých světcích. Dokonce i o světských látkách máme už z této doby doklady, např. k roku 1563 pro hru o uhlíři Ludvíka XI., krále francouzského; takové hry byly později stále hojnější.

*

Rozmach literární tvorby v českém jazyce ukazuje, že v popředí zájmu stály a s převahou se uplatňovaly nové ideové i umělecké tendence. V bohaté literární praxi i v péči o její všestranný vývoj došly naplnění starší pokusy o uplatnění češtiny v různých druzích literatury. Široká různorodost literárního snažení byla podložena i organizačním úsilím některých významných spisovatelů. Mezi nimi na začátku tohoto období vynikl průkopník nového uplatnění vzdělanosti v jednotě bratrské Jan Blahoslav a po něm organizátor kulturního života spisovatel a tiskař Daniel Adam z Veleslavína, který pokračoval v tiskárně svého tchána Jiřího Melantricha z Aventina. Na konci období vystupuje se svým velkým programem J. A. Komenský.

JAN BLAHOŠLAV (1523—1571) výrazně formuloval snahy o dosažení vyššího vzdělání a tím vytvářel i podmínky pro rozvoj práce literární. Tyto jeho myšlenky jsou shrnuty ve spisku *Filipika proti misomusům* (1567). Otázky kulturní řešil sice především ve vztahu k poměrům v jednotě bratrské, ale výsledky jeho práce měly význam daleko širší. Jeho péče o literární tvorbu se soustřeďovala především k výchově a poučení těch, kteří se měli přímo podílet na dalším rozvoji slovesného umění. Ukazuje to jeho zřetel k otázkám spisovatelské a kazatelské praxe. Oblast literární činnosti těchto autorů měla se rozšiřovat v duchu soudobé školské vzdělanosti humanistické a ve shodě se zájmy náboženskými. Taková byla i vlastní práce Blahoslavova, která se pohybovala v okruhu historie, filologie, teorie hudby, kazatelství a poetiky.

Jiného rázu bylo úsilí DANIELA ADAMA Z VELESLAVÍNA (1546—1599)², nejprve universitního mistra, později majitele známé pražské tiskárny Melantrichovy. Ten vycházel přímo z potřeb široké životní praxe a spojoval otázky života politického, hospodářského i náboženského se snahou o obohacení

¹ LUCIUS ANNAEUS SENECA († 65 n. l.) byl oblíben u křesťanských autorů pro svou filosofii, která hlásala ctnost a zdrženlivost. Jeho tragédie měly veliký význam pro renesanční divadlo, které se od něho učilo výstavbě her.

² Jeho rodové jméno je Adam, Daniel je jméno křestní, „z Veleslavína“ pak získaný nobilitující přídomek.

dosavadního vzdělání a usiloval o pronikání literatury do různých společenských vrstev. Tím se řídila stejně jeho práce vlastní, převážně překladatelská nebo upravovatelská, jako jeho činnost tiskaře a nakladatele, který působil na okruh svých spolupracovníků jak při výběru témat chystaných děl, tak i při způsobu zpracování, zvláště pak jazykové stránky spisů. Jeho jazyk byl označován ještě v době obrozenské jako vzorný („veleslavínská čeština“), a stal se tudíž základem pro normu tehdejšího literárního jazyka. Veleslavínovo postavení v kulturním životě bylo tak významné, že také celá jeho doba bývá nazývána „dobou veleslavínskou“.

Vyústěním všech organizačních snah, které zasahovaly do literární tvorby v období předbělohorském, je program JANA AMOSE KOMENSKÉHO (1592 až 1670). Komenský navazoval na dosavadní práci česky píšících autorů a na jejich péči o povznesení úrovně literatury. Za studií poznal evropskou vzdělanost i soudobé ideály spisovatelské práce, obrátil se k otázkám české tvorby a ještě v době svého stáří prohlašoval, že původně chtěl psát jen česky. Renesanční všestrannost jeho literárních zájmů překonávala už okruh humanistických nauk, v nichž se pohybovala činnost Blahoslavova, a důraz na česky psanou literaturu, která by byla na úrovni soudobé evropské vzdělanosti, podněcoval k samostatné tvořivosti a zároveň rozvíjel veleslavínské úsilí o literaturu přístupnou velkému okruhu čtenářů. Komenský vyslovil tyto myšlenky výstižně v *latinské výzvě* k soudobým českým vzdělavcům, kterou předeslal svému českému spisu *Theatrum universitatis rerum. To jest Divadlo světa* (bylo započato 1614). Nejen tato výzva, ale i vlastní práce Komenského v období předbělohorském dokumentují sílu jeho myšlenek, a to hlavně v plánech velkých děl, která by tematickou šíří odpovídala renesanční touze po poznání i snaze o synthesesu všeho vědění. Vedle encyklopedicky založeného Theatra měl to být především velký slovník *Linguae Bohemicae thesaurus* (Poklad českého jazyka — započatý už 1612), dále práce rázu vlastivědného a díla náboženská. Ani tento velký program, ani obsáhlá synthetická díla se nemohla sice uskutečnit pro události bělohorské, Komenského plány však zůstávají významným dokladem snah i cílů, k nimž náš literární vývoj od poloviny 16. do počátku 17. století směřoval.

Těžiště české literární tvorby bylo i nadále v próze. Bohatého rozvoje dosáhla próza historická, s níž bývají spjaty i projevy politické, dále se rozvíjela próza náboženská, polemická i mravně výchovná; znovu ožívalo i vydávání knížek zábavných, v nichž však nejednou převažovaly prvky mravokárné a společenskokritické. Bohatý a po mnohé stránce nový byl rozvoj naukové a vzdělavatelné literatury, která obsáhla různá odvětví.

V oblasti historické literatury zvláštní obliby docházela díla rodopisná (genealogická), paměti a kalendáře. Rozvoj genealogie byl podporován cti-

žádostí šlechtických osobností, které toužily po oslavě svého rodu. Typem takového oslavného díla byla *Kronika rožmberská* (1609) od rožmberského archi-váře VÁCLAVA BŘEZANA (Břežana, kolem 1550 — asi 1618). Z díla, založeného na důkladných znalostech archivního materiálu, zachovaly se jen dva závěreč-né svazky o posledních Rožmbercích Vilému a Petru Vokovi. Menší práce po-dobného druhu věnoval Břežan i jiným rodům, Švamberským a Šlikům z Holejče.

Šíře pojal BARTOLOMĚJ PAPROCKÝ z HLOHOL (1540—1614) *Zrcadlo slavného markrabství moravského* (1593) a *Diadoch* (Diadochus, id est successio, jinak Posloupnost knížat a králův českých, biskupův i arcibiskupův pražských a všech tří stavův slavného království českého, to jest panského, rytířského a městského — 1602). Paprocký byl Polák, který z politických důvodů odešel na Moravu, kde získal přízeň šlechty a hlavně olomouckého biskupa Stanislava Pavlovského. Svá díla psal z počátku polsky a dával je překládat do češtiny, později psal česky i sám. Používal nejen zpráv starších kronikářů, ale i výsledků vlastního studia pramenů. Odlišný od těchto dvou prací je třetí jeho spis, věnovaný šlechtě slezské, *Štambuch slezský* (1609).³ V něm převažuje nad krátkými výklady o erbech a o rodech slezských šlechticů náboženská úvaha (srov. úplný titul díla: *Štambuch slezský, v kterém hospodář s hostem o mnohých věcech spasitedlných rozprávějí, pod erby a rody starodávných pánův a ry-tířstva knížetství horních v Slezí*).

Zatím rostla, hlavně v měšťanském prostředí, snaha zaznamenávat udá-losti současné. Doba plná politických a náboženských válek a velké turec-ké nebezpečí, jež pocitovali hlavně na Moravě a na Slovensku, přímo vy-bízely k spisování kronik, které vznikaly na různých místech českých zemí. Tak např. JAN URBAN z DOMANÍNA zaznamenal v deníku vpád Bočkajovců na Moravu roku 1605. Některé z kronik obsahovaly nejen zprávy o událostech místních, ale přinášely i ohlas dějinného vývoje v zemi a v celé Evropě. K nim se druží i paměti. Z nich jsou nejznámější zápisky kutnohorského měšťana MIKULÁŠE DAČICKÉHO z HESLOVA (1555—1626), který navázal na záznamy svých příbuzných. Nejcennější zprávy jeho *Paměti* jsou z období okolo Bílé hory. Zpracování *Paměti* je prokládáno verši a to ukazuje, že si Dačický kladl i literární cíle. — Většina těchto kronik a pamětí zůstala v rukopisech. I *Paměti Dačického* byly vydány teprve v 19. století.

Popularisační určení měly historické spisy o dějinách domácích i cizích, které vycházely z okruhu Veleslavína a jeho spolupracovníků. Sám DANIEL ADAM z VELESLAVÍNA se o ně zasloužil nejen jako tiskař, ale i jako autor nebo upravovatel. Z publikací, které vyšly z jeho tiskárny, je zvláště významný spis *Kroniky dvě o založení země české* (1585). Je to Konáčův překlad kroniky Silviovy spojený v jeden svazek s kronikou Martina Kuthena. Veleslavín vydal tento

³ *Štambuch* (Stammbuch) je kniha rodokmenů.

svazek ve své jazykové úpravě a předeslal mu předmluvu, která oceňuje slovesné hodnoty Silviovy kroniky a zdůrazňuje poutavost jejího vyprávění. To je příznačné pro Veleslavínův vztah k literární práci. Veleslavín oceňuje především umělecké hodnoty Silviova díla, a nezaujímá proto záporný postoj k ideovému zaměření kroniky; nesouhlasí pouze s některými závěry Silviovy, o jiné se naopak opírá, aby jimi podepřel úsilí o nápravu své doby. Z Veleslavínova zájmu o minulost vznikl i *Kalendář historický* (1578; 2., doplněné vydání 1590), česká obdoba latinského historického kalendáře Lupáčova.

O tom, jak veliký byl zájem o starší dějiny, svědčí také *Historia o císaři Karlovi, toho jména Čtvrtém* (1584) od PROKOPA LUPÁČE z HLAVÁČOVA a ztracená práce o starožitnostech Moravy od J. A. KOMENSKÉHO (z doby před Bílou horou).

K cizím dějinám se vázal překlad tehdy aktuálního spisu německého teologa, právníka a historika Jana Löwenklaua (1533—1593) *Kronika nová o národu tureckém*; připravil jej společně s Veleslavínem JAN KOCÍN z KOCINĚTU (1543—1610). Kocín vyhověl i zájmu o církevní dějiny, k nimž se v době náboženských sporů stále vracela pozornost, a to tím, že přeložil dvě významná díla starokřesťanské historiografie, *Historii církevní Eusebia Pamfila* a *Historii církevní římského senátora Kassiodora*⁴.

Neobyčejnou pozornost věnovala historii jednota bratrská. Úsilí o shromáždění historických zpráv se v ní promítlo do další práce na budování *bratrského archivu* (Acta Unitatis Fratrum). Vedle toho vynikla i samostatná dějepisná díla, JANA BLAHOŠLAVA spis *O původu jednoty bratrské a řádu v ní* (1552) a JANA JAFETA († 1614) *Historie o původu jednoty*. K ovzduší této církve se hlásí i monografie JAKUBA BÍLKA (1516—1581) *Život Jana Augusty, líčící dlouholeté věznění jejího biskupa Jana Augusty na Křivoklátě po válce šmalkaldské*. Z dějepisecké školy bratrské, která se vytvořila kolem bratrského archivu, vyšel i zmíněný již VÁCLAV BŘEZAN.

V blízkosti historických prací, které měly vztah k současným událostem, vznikala i tvorba s aktuální tematikou politickou. Jsou to různé záznamy o jednáních, o významných událostech nebo jiné projevy toho druhu. Většinou byly obdobou děl latinských a nesly i stopy jejich úsilí o stylistickou vytríbenost, stojící pod vlivem rétoriky. Po té stránce vynikají především práce významného šlechtice KARLA STARŠÍHO z ŽEROTÍNA (1564—1636), který ve vysokých veřejných funkcích na Moravě zasahoval do osudů našich zemí. Z jeho spisů se dochovaly *Zápisy o soudu panském* z let 1594 až 1614, *Popsání sněmů obecních v Brně* 1594, 1596 a 1597 a především *Apologie* (1606), jíž ospravedlňoval svůj odchod z veřejného života, který mu vytykal jeho vrstevník

⁴ EUSEBIUS PAMPHILUS (267—340) byl biskupem v Cesarei. Bývá nazýván otcem církevního dějepisectví. — FLAVIUS MAGNUS CASSIODORUS SENATOR (asi 490 — po 580) byl významný římský politik, který věnoval hojně pozornosti také otázkám kulturního života. Vedle historie zpracovával nauková díla a učebnice.

Jiřík z Hodic. Apologie patří k nejcennějším dokladům řečnické prózy tohoto období. Velké vzdělání i stylistickou dovednost dosvědčují i Žerotínovy listy.

Podobně jako u Žerotína odrazila se v literární formě politická činnost VÁCLAVA BUDOVCE z BUDOVA (1551—1621), který měl jako přední představitel a mluvčí nekatolické české šlechty velký podíl na vydání Majestátu Rudolfa II. Z tohoto období pochází jeho spis *Akta*, přinášející záznamy o důležitých politických událostech let 1608 až 1610. Kromě toho Budovec zanechal též cennou korespondenci.

Do okruhu politické literatury patří též anonymní *letáky* a *noviny*, které spolu s veršovanými skladbami a písněmi živě reagovaly na současné události, při čemž se v nich často mísily motivy náboženské a vlastenecké. Vydávaly je různé strany česky i německy zvláště od počátku 17. století a za stavovského povstání. Okruhu spisků tohoto druhu není zcela vzdálen ani *Okřik* PAVLA STRÁNSKÉHO (1583—1657), autora, který svůj život dožil mezi pobělohorskými vyhnanci v cizině. Toto dílko, složené roku 1618, ale netištěné, bylo namířeno proti pronikání němčiny do českého života a projevil se v něm odpor proti cizáctví v zemi (srov. úplný titul: Proti hostinským, v Čechách se do kostelův tlačícím jazykům na nedbalého Čecha učiněný okřik).

Ideové spory tohoto období se výrazně projevíly i v náboženské literatuře, v níž věroučné rozdíly spolu s celkovou politickou situací v zemi rozvířovaly hojně polemiky. Cílem útoků byla především jednota bratrská.

Útočil proti ní luterán JAN ŠTELČAR ŽELETAVSKÝ (kolem 1540 — po 1596), Slovák PAVEL KYRMEZER, který působil na Moravě a klonil se k luterství, ale též ze strany katolické jesuita VÁCLAV ŠTURM (1533—1601) a VÁCLAV BROŽ (Brosius, † 1601), autor pamfletu proti jednotě *Koule Danielova* (1589). Z bratrských polemiků bránil v osmdesátých letech jednotu proti útokům Šturmovým SILVIUS UBERYŇ. Do řešení některých dogmatických otázek, hlavně ve vztahu k pronikajícímu luterství, zasáhl ve svých traktátech i JAN BLAHOŠLAV.

Zajímavým dílem náboženské literatury je *Antialkoran* VÁCLAVA BUDOVCE z BUDOVA („Antialkoran, to jest mocní a nepřemožitelní důvodové toho, že Alkoran turecký z ďábla pochází“; dokončen 1593, tiskem vyšel až 1614). Vznik díla byl vyvolán zájmem o náboženství Turků, které Budovec poznal za pobytu v Turecku. Základem je sledování rozdílů mezi naukou křesťanskou a mohamedánskou, ale zároveň spis nepostrádá aktuálního významu a podnětů k odporu proti tureckému nebezpečí ohrožujícímu v té době evropské země.

Rozsáhlá náboženská tvorba tohoto období je zastoupena rovněž různými spisy vzdělavatelnými, ale kromě toho vyrůstá řada náboženských úvah a výkladů namnoze z ohlasů soudobých událostí nebo z podnětů tehdejších náboženských a sektářských proudů (tendence chiliastické, mystické apod.). Zvláště hojně se jejich autoři zamýšleli nad současnými způsoby života a obraceli se k otázkám smrti a přípravy na ni, aby tak působili na současnou společnost. Pokud tato literatura zasahovala širě do otázek veřejného života, jednotlivá

díla se dostala do těsné blízkosti s úkoly aktuální tvorby časové (sem patří např. i KOMENSKÉHO *Retuňk* — 1617) nebo jindy s ostatní mravoučnou a společenskokritickou literaturou.

Ze spisů vzdělavatelných vycházely hojně postily, např. luterána MARTINA PHILADELPHA ZÁMRSKÉHO (1592) nebo katolíka ŠEBESTIÁNA BERLIČKY (1618); náboženské výklady psal luterán JAN ŠTELCAR ŽELETAVSKÝ a kalvinista HAVEL ŽALANSKÝ. Z děl jiných autorů patří do tohoto okruhu náboženské spisy JANA BLAHOŠLAVA (např. *Spis o zraku* — 1550) nebo některá díla z počátku literární činnosti J. A. KOMENSKÉHO (ztracený spisek *o andělich* — 1615; *Manualník* — 1620 až 1623; zvláště pak osobitě náboženské úvahy a spisy útěšného rázu z prvních let po Bílé hoře, kdy ještě pobýval ve vlasti).

Hojná byla i náboženská literatura překladová; nové prvky do ní vnášeli katoličtí spisovatelé v překladech ze starších mystiků; např. ADAM Z VINOŘE překládal z Alberta Velikého.

Nad ostatní překladatelskou prací tohoto období vyniká *Bible kralická*, nazvaná tak podle místa tiskárny. Je dílem překladatelů z jednoty bratrské, kteří navázali na podněty překladu Nového zákona od Jana Blahoslava (1564) a hlavně na způsob Blahoslavovy práce, fundované filologicky i bohatou znalostí soudobého studia bible na základech humanistických. Při své dlouhodobé překladatelské práci mohli tito pracovníci těžit jak z nových edic biblických textů v jazyce řeckém, latinském a hebrejském, tak i z podnětů, jež přinášely novodobé překlady německé i domácí tradice překladů bible do češtiny. Soudobé studium biblických textů, rozvíjené hodně v reformačních kruzích humanistických vzdělavců, přispělo jim zároveň i k vypracování komentáře, který provází kralický text. Tak vyšel tento překlad s komentářem v šesti svazcích (odtud je nazýván „Šestidílka“) v letech 1579 až 1594; roku 1596 vyšel po prvé bez komentáře v jednom díle, později většími typy 1613. Po stránce slovesné je to dílo vysoké umělecké ceny, jehož tvůrci se snažili podržet všechny zvláštnosti originálu bez újmy na srozumitelnosti a čistotě jazyka překladu. Bible kralická působila pro své vysoké slovesné hodnoty dlouho na další literární tvorbu, a to nejen v prostředí českém, ale brzy i na Slovensku, kam pronikala působením reformačních složek a jejich styku s Moravou a Čechami. Na Slovensku ustalovala na dlouho normu spisovné češtiny v literární tvorbě (příznačně byla tato čeština nazývána „bibličtinou“) a její uplatnění rostlo ještě po Bílé hoře, když nekatolická inteligence z českých zemí nalézala na Slovensku možnost dalšího působení nebo uplatnění své literární práce.

Těsný vztah literatury k životu se výrazně projevil v naučných dílech o různých otázkách praxe a vzdělání. Tak upravil DANIEL ADAM Z VELESLAVÍNA podle německého humanisty Georga Lauterbecka († 1578) spis o veřejné správě ve městech a obcích *Polivia historica. O vrchnostech a správcích světských knihy patery* (1584) a mistr PAVEL KRISTIÁN Z KOLDÍNA (1530—1589) napsal *Práva městská království českého* (1579). Tato práva byla pak zavedena v celých Čechách (1610) a na konci 17. století i na Moravě (1697). Tiskly se také praktické knihy léčitelské, pěstitelské apod.

Tak např. vydal ADAM ZALUŽANSKÝ ZE ZALUŽAN *Řád apatekářský* (1592) nebo TOMÁŠ JORDÁN Z KLAUSENBURKU *Knihu o vodách hojitelných neb teplících moravských* (1580). Zájem o alchymii dokládají rukopisně dochované práce BAVORA MLADŠÍHO RODOVSKÉHO Z HUSTIŘAN (asi 1526—asi 1600).

Z prací věnovaných jiným vědním oborům zasluhuje zmínku česky psaná *Logika* ŠIMONA GELENIA SUŠICKÉHO († 1599). Je zpracována podle novodobého učení, které se rozcházelo se středověkým pojetím této disciplíny.

Zvláště velkému zájmu se těšila literatura zeměpisná, v ní pak na prvním místě cestopis. V okruhu Veleslavínově vzniklo zeměpisné dílko, zpracované podle latinské předlohy MATOUŠEM HOZIEM VYSOKOMÝTSKÝM (asi 1555 až 1589), nazvané *Vypsání krajin země ruské* (1590; později, upraveno Veleslavínem, vyšlo roku 1602 pod titulem *Kronika moskevská*). Nechyběly však ani spisy zakládající se na poznání cizích krajin z vlastní zkušenosti. Tak po oblíbeném cestopisu Prefátově zpracovali své dojmy z cest, vykonaných v devadesátých letech 16. století, Kryštof Harant a Václav Vratislav z Mitrovic.

KRYŠTOF HARANT Z POLŽIC A BEZDRUŽIC (1564—1621) vydal tiskem *Cestu z království českého do Benátek, odtud po moři do země Svaté, země judské a dále do Egypta...* (1608). Osvědčil velké zkušenosti i bohaté znalosti humanistického vzdělance, kterými doprovodil své výklady o cizí zemi; sám připravil k tomuto cestopisu i obrázky. *Příhody VÁCLAVA VRATISLAVA Z MITROVIC* (1576—1635) jsou jiného rázu. Spisovatel vypravuje prostým a nehledaným slohem o cestě do Cařihradu, kam se dostal s diplomatickým poselstvím, a velkou část díla věnuje vyprávění o osudech ve vězení, do něhož byli členové poselstva uvrženi pro podezření z vyzvědačství. Tiskem však vyšlo toto dílo, které patří k nejpůsobivějším památkám naší starší literatury, až v počátcích obrození (péčí Františka Martina Pelcla, 1777). Netištěn ve své době zůstal také cestopis BEDŘICHA Z DONÍNA (asi 1574—1634) o menších cestách po střední Evropě a Itálii a překlad Jana Léryho *Historie o plavení se do Ameriky, kteráž i Brasílie slove*, pořízený roku 1590 českými bratry MATĚJEM CYREM a PAVLEM SLOVÁKEM. Zeměpisné zprávy obsahují i soudobé deníky a korespondence.

Bohatá spisovatelská činnost vytvořila příznivou půdu pro teoretické práce o některých otázkách jazyka a literatury. Tyto práce většinou přihlížely k potřebám literární praxe. Pozornost byla věnována i teorii překladu (např. v úvahách pojatých do předmluv). O vědecké pozorování češtiny se pokusil JAN BLAHOŠLAV v *Gramatice české* (1571), která navazovala na starší práci Beneše Optáta, Petra Gzela a Václava Philomatesa. Vedle otázek jazykových věnoval v ní Blahoslav pozornost i problémům literární práce. Jinou gramatiku českou (1577) napsal MATOUŠ BENEŠOVSKÝ (asi 1550—1595), který se vedle toho pokoušel podle tehdejšího způsobu o etymologické výklady v *Knůžce slov českých* (1587). Zvláště závažná je latinská gramatika Slovák VAVŘINCE BENEDIKTIHO Z NUDOŽER (asi 1555—1615). Byla založena na pilném studiu soudobé literatury a na důkladném pozorování češtiny, nářečí na

Moravě i na Slovensku. Vyrovnala se nejlepším soudobým dílům cizím. Benedikti se zabýval i otázkami poetiky, jeho spis se nám však nedochoval. Teoreticky se uvažovalo také o kazatelství, jak dokládá BLAHOŠLAVOVA knížka *Vady kazatelův* (1571) i KOMENSKÉHO *Zpráva a naučení o kazatelství*, vzniklá ještě za jeho působení v Čechách. Tato díla se v mnohém stýkala s naukou o rétorice.

Pro otázky poesie byla zvláště podnětná BLAHOŠLAVOVA *Musica* (1558 a 1569), kde se Blahoslav v souvislosti s otázkami hudebními dotkl otázek prosodických. Vytyčil požadavek, aby v hudebním textu byly dlouhé noty podkládány dlouhými slabikami a definoval pojem slabičné délky. Snaha, aby se česká poesie vyrovnala klasické tvorbě uplatněním časoměry v českém verši, zaujala VAVŘINCE BENEDIKTIHO z NUDOŽER (úvod k jeho pokusům o časoměrné přebásnění žalmů), MATOUŠE BENEŠOVSKÉHO a J. A. KOMENSKÉHO, který jí věnoval pozornost i ve zvláštním spisku *O poezi české* asi ze začátku dvacátých let 17. století.

Rozvoj české literatury spolu s potřebami školské praxe vyvolal zvýšený zájem i o práce slovníkářské. Patří k nim latinsko-český a česko-latinský slovník překladatele náboženských spisů z latiny TOMÁŠE REŠELA († 1562) a hlavně slovníky DANIELA ADAMA z VELESLAVÍNA. Ten vydal po menších slovnících dvě základní díla naší lexikografie 16. století, při nichž vyšel ze slovníkářských prací soudobých evropských humanistů. Je to věcně uspořádaný slovník *Nomenclator quadrilinguis* (Čtyřjazyčný věcný slovník) a abecedně uspořádaný *Silva quadrilinguis* (Slovní zásoba čtyřjazyčná — oba 1598). V obou jasně vystupuje snaha ukázat bohatství češtiny i zřetel k zvláštním potřebám školské a spisovatelské praxe (zájem o frazeologii, shromáždování přísloví apod.).

Humanističtí autoři si libovali v citování sentencí, rčení a přísloví. To vedlo k shromáždování těchto útvárů do zvláštních sbírek. U nás zařadil sbírku přísloví Blahoslav do své Gramatiky (užil tu materiálu shromážděného Matějem Červenkou) a latinská přísloví provázel českými paralelami JAKUB SRNEC z VARVAŽOVA († 1586) ve sbírce *Dicteria seu proverbialia bohemica* (Úsloví aneb přísloví česká). Tato sbírka sloužila hlavně jazykovému zdokonalování ve školské praxi. Pro hodnoty myšlenkové a pro možnost uměleckého využití shromáždil a utřídil česká přísloví, rčení apod. JAN AMOS KOMENSKÝ v *Moudrosti starých Čechů*; dílo vzniklo ještě před jeho odchodem do vyhnanství a opíral se v něm hlavně o sbírku Srncovu.

Významným projevem úsilí literatury o účast na rozvoji života byly spisy s tendencí společenskokritickou a mravoučnou. V jejich koncepci se odrážela — podobně jako v literatuře kazatelské a nábožensko vzdělavatelné — snaha působit nápravně a kriticky ve všech složkách společnosti. Ideovým východiskem je zpravidla myšlenka o rovnosti všech lidí před bohem i o jejich hříšnosti a víra v spravedlivý trest nebo odměnu po smrti. Spisovatelé těchto děl usilovali o pokrok a o překonání vládnoucích řádů a z tohoto postoje vyplývala pak jednak kritika vládnoucích složek společnosti, jednak poukazování na útlak, bídu a utrpení bezprávných vrstev. K tomu se často přidružovalo barvitě líčení života městského i venkovského obyvatelstva.

K povznesení mravní úrovně zvláště měšťanských vrstev sloužily didaktické

spisy. Jejich vydávání podporoval zejména Veleslavín. Docházely značné obliby, neboť vplouvaly do širokého proudu literatury sloužící praktickým potřebám pozemského života. Vydávaly se znovu spisy starší (Veleslavín např. přetiskl roku 1586 Píseckého překlad Isokratovy řeči k Demonikovi), ale vznikala také nová zpracování poučných spisů s mravoučně výchovnými cíli. Mezi nimi je třeba uvést spisky JANA KOCÍNA z KOCINĚTU *Čest a nevina pohlaví ženského a Abeceda pobožné manželky a rozšafné hospodyně* (oba v jednom svazku 1584), kde se odrážejí společenské názory měšťanských vrstev v druhé polovině 16. století. K didaktické literatuře patří i překlad Xenofontovy *Cyropaedie* (1605),⁵ pořízený ABRAHAMEM z GYNTERRODU (asi 1570—1609). Tento spis byl vydáván i později.

Mravoučné prvky pronikaly též do některých děl politické literatury a objevovaly se i v literatuře náboženské. Nejvýraznějším projevem literární tvorby tohoto druhu stala se díla, jež navázala na starší moralistickou literaturu humanistickou a ve shodě s ní využila pro moralisování zábavných látek. Výpravné složky začleňovali spisovatelé do tendenčního rámce, často alegorického, na nějž byl položen hlavní důraz.

Takto kritisoval lehkovážný způsob života, zahálku a požívačnost VAVŘINEC LEANDER RVAČOVSKÝ (1525 — po 1590) v alegorické skladbě *Masopust* (1580), kde na postavách dvanácti synů zosobněného Masopustu pranýřoval nectnosti a hříchy, které pokládal za typické pro současnost. Své úvahy ilustroval příběhy, které se mnohdy těšily větší oblibě než vlastní moralisování, a bývaly proto otiskovány samostatně jako lidové čtení. Mezi prameny jeho příběhů nalézáme díla starověká, bibli i nové spisy humanistické. Podobným způsobem zpracoval ŠIMON LOMNICKÝ z BUDČE (1552 — asi 1622) svá prozaická díla, např. *Kupidovu střelu* (1590) a *Tobolku zlatou* (1615); předmětem kritiky je tu zhýralost a lakomství, jak obrazně naznačují už tituly knih. Nelze však přehlédnout, že stejně jako u Rvačovského i u Lomnického výpravné prvky vystoupily do popředí a strhovaly na sebe pozornost na újmu morality.

Naproti tomu mravokárné hledisko převažuje ve spise *Theatrum mundi minoris. Široký plac nebo zrcadlo světa* (1605), upraveném od NATHANAELA VODŇANSKÉHO z URAČOVA (1563—1621) podle latinské předlohy. Alegorický rámeček „divadla světa“, mravokárný obraz soudobého světa, naplnil spisovatel pesimismem, v němž převažuje beznaděje nad snahou o kritiku a nápravu. Jinak pojal výklad o divadle božím bratrský kněz MATOUŠ KONEČNÝ (1572—1622) ve spise *Theatrum divinum, to jest Divadlo boží* (vytištěno 1616). Vyšel z výkladů biblických o stvoření světa v sedmi dnech, ty dále rozebral a osvětlil, takže

⁵ XENOFÓN (asi 430—355 př. n. l.), athénský šlechtic, známý jako historik. V díle o Kyrově výchově, zpracovaném formou historického románu, formuluje výchovné a politické úkoly kladené na vládcu; přetváří v něm životní osudy perského panovníka Kyra staršího (4. stol. př. n. l.), s jehož synem se účastnil bojů.

kniha má převážně ráz náboženského výkladu; částečně se však autor dotkl i otázek náboženské morálky. — Na tyto formy společenské kritiky navázal ještě za pobytu ve vlasti KOMENSKÝ v *Listech do nebe* (1619), které obracely pozornost k postavení bezprávných vrstev v tehdejší společnosti, a později v *Labyrintu* (1623), který je dalším kritickým obrazem „světového divadla“.

Z jiných autorů obrátil k sociálním otázkám pozornost po VÁCLAVU DOBŘĚNSKÉM († 1599; napsal *Vrtkavé štěstí a Běh světa* — 1583) BARTOLOMĚJ PAPROCKÝ Z HLOHOL, který se ve svém pozdním díle *Rozmlouvání aneb hádání chudého s bohatým* (1606) postavil na stranu chudáků a kritisoval způsob života bohatých. Chování panstva vůči poddaným sledoval i ve spise *Obora aneb Zahrada, v které rozlišná stvoření rozmlouvání mají* (1602). Je to soubor bajek, zpracovaných podle latinské předlohy autorem nejprve polsky. Ke kritice společenské, která vystupuje zvlášť v české versi, druží se protireformační nálada autorova.

Z oblíbených parodií a satirických skladeb s výchovným a kritickým zaměřením navazuje na starší Frantova práva *Chloubá podagry* (1597), zpracovaná česky známým latinským básníkem JIŘÍM CAROLIDEM Z KARLSPERKA podle latinského díla Willibalda Pirkheimera⁶; obraz špatných stránek tehdejšího života je tu zahrnut do obranné řeči před soudem, kterou pronáší zosobněná Podagra. V tomto období byl už v českém znění znám i jiný spis tohoto druhu, rovněž německého původu, *Práva doktora Grobiána*; dochoval se však až z první poloviny 17. století.

Obliba těchto mravokárných spisů a parodií nevytlačila zájem o tradiční zábavné čtení a vedla tiskaře k dalšímu přetiskování starších děl a spisovatele k zpracování nových skladeb. Celkový jejich ráz se neměnil; veškerá pozornost autorů se soustřeďovala k vyprávění děje bez výrazného zřetele k uměleckým hodnotám způsobu zpracování. Tak se objevovala nová vydání dříve známých příběhů *o Griseldě, o Alexandrovi Velikém* aj. a přibývaly i látky nové, např. *o Jovianovi, císaři římském* (1560), *o Fortunatovi* (1561), *o Meluzině* (1565). Předlohy k nim jsou čerpány hojně z předloh německých a latinských. Z německé předlohy byla přeložena i *Historie o životě doktora Jana Fausta* (1611), která nejen bavila fantastickými příběhy, ale zároveň vyjadřovala touhu soudobého člověka po poznání a po uplatnění vlastních sil.

Tyto látky získávaly živý zájem v širokých vrstvách čtenářských, jak ukazují stále obnovovaná vydání, která se objevují i v 17. a 18. století a znovu ještě mezi obrozenskými knížkami lidového čtení; zároveň pronikají i do folklóru (povídka o Bruncvíkovi aj.).

⁶ WILLIBALD PIRKHEIMER (1470—1530), německý humanista, který se hojně podílel na literárním životě v Norimberku. Byl znalcem řečtiny, z níž překládal do latiny; svůj zájem obracel i k přírodním vědám.

Oživení i větší rozmanitost vykazuje v tomto období i české básnictví, v němž se množily skladby společensky kritické, ožívala poesie výchovná, ale častěji se pěstovala i epika, která byla dříve opomíjena. Přitom se část básnické tvorby sblížovala se slovesností lidovou, hlavně v tvorbě písňové, kde docházelo i k vzájemnému prolínání. Na druhé straně se objevovalo i v poesii úsilí zvyšovat její uměleckou úroveň a tematicky ji obohacovat, a tu se autoři obraceli také k literatuře humanistické. Z toho vyplývaly hlavně pokusy o básnictví časoměrné, napodobující starověké metrické útvary. Tyto projevy však hlouběji nezasáhly do dalšího vývoje české poesie, neboť jí byla většinou vzdálena tematika i umělecké prostředky básnictví latinského. Čeští básníci raději navazovali na výrazové prostředky starší tvorby domácí, které už byly vžité a vyhovovaly širším vrstvám. Stejně si počínali i humanističtí básníci, pokud psali česky, např. JIŘÍ CAROLIDES Z KARLSPERKA, DAVID CRINITUS a VÁCLAV KLEMENT ŽEBRÁČKÝ.

Zvlášt' bohatě se rozšířila oblast časové poesie světské, v níž nalézaly odezvu události domácí nebo i z ostatní Evropy. Tak poesie citlivě reagovala např. na turecké nebezpečí nebo na válečné události z let 1618 až 1620, jindy oslavovala nebo kritisovala významné osobnosti politického života (jako byl např. Rudolf II. nebo král Maxmilián). Tyto skladby, často satirické a polemické, byly určeny k přednesu a četbě nebo ke zpěvu a tradovaly se ústně i tiskem. Jejich aktuálnost způsobovala, že v nich promlouvaly různé společenské i náboženské názory. Za stavovského povstání nabyla nové, zvýšené aktuálnosti Dalimilova kronika, kterou vydal tiskem 1620 Pavel Ješín z Bezdězí.

K časové poesii politické se družily i některé skladby dotýkající se náboženských sporů, jak ukazuje např. rukopisně šířená *Lázeň španělská* (asi 1602) a tři tištěné letáky, *Píseň o dobývání pevnosti Kanýže* (asi z roku 1602), *Píseň o těch pletichářích* (1619) a zejména *Píseň horlivá o M. Janovi z Husince*, kterou složil SIXT PALMA MOČIDLANSKÝ (1569 — po 1620). První dvě jsou obratně upraveny podle cizích předloh a vysmívají se neúspěchům papežovým a habsburským ve válečných akcích (nezdařená španělská invase do Anglie a dobývání turecké pevnosti); třetí je zaktualisovaná úprava písně z doby bočkajovského vpádu roku 1605 na Moravu, aplikovaná na události po roku 1618. Udržela se až do sklonku 18. století (začíná slovy „Vzhůru, Čechové, vzhůru se strojte“). Píseň Palmova směle zaútočila již 1602 proti jesuitům a odvážně připomínala současníkům husitskou revoluční minulost. Polemické a satirické skladby útočily i na kněze zúčastněné v náboženských sporech, jako byl např. jesuita Václav Šturm nebo odpůrce jednoty bratrské Pavel Kyrmezer, proti němuž namířil kněz Jan Adelf († 1593) známou satirickou píseň „*Jan Adelf, Kyrmezeře, vzkazujet: Da pacem*“.

Některé časové písně se týkají příhod, které se udály v městech nebo na panstvích, např. *píseň o povodni a požáru Bystřice pod Hostýnem* (1595) nebo *Nařikání*

toužebné zpronevěřilého města Plzně (1618). V takových skladbách se nejednou ozvaly i tóny protipanské.

Společenská kritika pronikala i mravoučnými skladbami, jako např. veršovaným *Rozmlouváním Petra svatého se Pánem o obyčejích a povahách nynějšího lidu na světě* (1585), které aktualisovalo německou předlohu. V básnické sbírce MIKULÁŠE DAČICKÉHO z HESLOVA nazvané *Prostopravda* autor útočí často satiricky na společenské zlořády, na římskou církev a život duchovenstva. Ozve se však i tón vlastenecký (např. *Lev*, znamená České země) a mravokárný (např. v alegorické skladbě *Tragedie Masopusta*). Básně zahrnuté v *Prostopravdě* vznikaly při Dačického práci na Pamětech; některé z nich tam byly také původně zařazovány.

Mravoučné cíle sledoval ŠIMON LOMNICKÝ ve *Filosofském životě* (1595). Je to veršované zpracování Burleyových Životů starých mudrců, které k nám v prozaickém překladě uvedl Mikuláš Konáč. Lomnický zveršoval i část Češkových Řečí hlubokých mudrců s názvem *Instrukcí mladému hospodáři* (1586). — S renesančním prostředím polským seznamovala soudobé čtenáře *Nová kratochvil* BARTOLOMĚJE PAPROCKÉHO z HLOHOL (tři díly, 1597—1600; česká verze není však prací Paprockého, protože v době, kdy vznikla, neovládala ještě češtinu). Tato skladba byla určena zábavě i poučení šlechty.

Světskou poesii představovaly i básně milostné a různá příležitostná veršování bez větší umělecké ceny, která jsou obdobou podobných skladeb latinských.

Závažnou složkou české básnické tvorby zůstala i nadále náboženská píseň, hlavně pro své uplatnění v širokých vrstvách tehdejší společnosti, i když ve srovnání s obdobím husitským zatím vyrostly další formy slovesných projevů, které mnohdy plnily funkci dříve zahrnovanou pouze do projevů náboženské produkce písňové. V souhlasu se starší tradicí české písně nacházejí v ní místo stejně názory věroučné jako výrazy osobních citů; do skladby spjaté s různými církevními obřady nebo svátky proniknou však i ohlasy historických událostí a problematika sociální. Náboženský kvas v našich zemích a s ním spjatý vznik různých náboženských skupin vyvolávaly při velké péči o píseň četné pokusy o samostatná zpracování kancionálů; objevovaly se i menší soubory, často s vyhraněnou tematikou, např. písně na žalmy, na biblické náměty nebo zas písně adventní apod. Do velkých svodů kancionálových byly mnohdy vedle písní nových, skládaných obvykle na oblíbené melodie známých písní náboženských nebo světských, přejímány i některé starší oblíbené písně.

Velkou péči věnovala svým kancionálům jednota bratrská. Na přípravě dvou nejznámějších se podílel JAN BLAHOŠLAV; je to tak zvaný Šamotulský kancionál (1561) a Ivančický kancionál (1564). Jako přebásnitel žalmů vynikl JIŘÍK STREJČ († 1599). Jeho překlad žalmů, určený pro zpěv, byl vydáván nejen samostatně (1587 a častěji), ale stal se i součástí bratrských kancionálů. Z ostatních písňových souborů zaslouží si zmínky dílo utrakvisty JANA MUSOPHILA

SOBĚSLAVSKÉHO (působil od padesátých let 16. století), luterána JAKUBA KUNVALDSKÉHO († 1578) a obsáhlý kancionál vydaný na Moravě luteránem TOBIÁŠEM ZÁZVORKOU LIPENSKÝM († před 1612). Sbírkou písní tiskl a sám skládal DANIEL CAROLIDES z KARLSPERKA († po 1631 v exilu). V Čechách vydal své písně i Slovák JAN SILVÁN († 1573), který uvedl do náboženské lyriky nové motivy, vyvěrající z intenzivního prožití a pozorování pozemského života. Katolíkům pořizoval písňové soubory ŠIMON LOMNICKÝ z BUDČE (Písně nové na evangelia svatá nedělní — 1580 a Kancionál aneb písně nové historické na dni obzvláštní sváteční — 1595) a JAN ROZENPLUT ZE ŠVARCENPACHU († 1602); na jeho Kancionálu (1601) je vidět již prvky barokní.

Do náboženské lyriky patří i první pokusy o uplatnění časomíry v českém básnictví, a to přebásnění žalmů, o něž se pokusili MATOUŠ BENEŠOVSKÝ (v přířadku ke své Gramatice — 1577), VAVŘINEC BENEDIKTI z NUDOŽER (*Žalmonové někteří v písně české na způsob veršů latinských vnově uvedení a vydání* — 1606) a J. A. KOMENSKÝ, který ještě před odchodem ze země navázal na podněty Vavřince Benediktiho.

V této době se objevily i pokusy o náboženskou epiku. Vliv humanistické tvorby se projevil ve výběru biblických témat i ve způsobu zpracování u JANA GRYLLO (1526—1600). Písnovou formou zpracoval obdobnou tematiku v několika dílech tiskař SIXT PALMA MOČIDLANSKÝ; vydal např. *Písně na historie staro a novozákonní a žalmy kající* (1595) a *Píseň o sv. Jánů apoštolu* (1598).

Nová dramatická tvorba česká vyrůstala ze základů položených latinským dramatem ve školách a v měšťanském prostředí. Byla zpravidla veršovaná. Vyznačovala se intenzivním vztahem k životu, a to i v hrách biblických, jejichž skladatelé navazovali na zvyklosti dramatu latinského a německého. Z něho mnohdy i překládali, jako např. DANIEL STODOLIUS z POŽOVA hru *Historica tragoedia, nová žalostivá hra z biblí svatě vybraná o strašlivém podvrácení Sodomy a Gomorrhy a o obětování Izáka* (1586) nebo MIKULÁŠ VRÁNA LITOMYŠLSKÝ *Komedii českou o ctné a šlechtné vdově Judith* (z Hanse Sachse⁷, 1605).

Samostatností zpracování i osobitostí koncepce vynikaly hry PAVLA KYRMEZERA († 1589), Slováka působícího na Moravě. Z bible čerpal námět pro svou první známou hru, *Komedii českou o bohatci a Lazarovi* (1566), i pro *Komedii novou o vdově* (1573). V obou se soustředil na problém vztahu bohatých a chudých a přeměnil tak biblické drama v moralisující a kritisující skladbu. Látku aktualisoval i způsobem zpracování, neboť využil některých rysů hovorové češtiny, přísloví a rčení. Bez těsnějšího vztahu k životní problematice je třetí jeho hra *Tobiáš* (1581), určená k oslavě sňatku Arkleba z Kunovic; oslavný ráz i sama tematika nedovolily rozvinout plně tendence obsažené v prvních hrách,

⁷ Norimberský švec HANS SACHS (1494—1576) byl neobyčejně plodným představitelem německé měšťanské poesie, tzv. meistersangu. Vyniká humorem a výstižným líčením postav i prostředí.

přece jen však proniká typický postoj Kyrmezerův k biblické látce např. v líčení osudů chudé ženy, ve vztazích dětí k rodičům apod. Biblické hry české skládal také Slovák Jiří TESÁK MOŠOVSKÝ († 1617), známý hrou *Ruth*.

Vedle biblických látek zpracovávalo české drama také náměty ze současného života. Objevovaly se především v humorných interludiích (zvaných též intermedia), která byla vkládána jako samostatné výstupy mezi jednání nebo scény vážných her, ale mohla se předvádět i jako krátké samostatné frašky, např. intermedium o kupci a nevěrné ženě *Polapená nevěra*. Jinak bývala světská tematika spojována s morálním naučením. Takové hry skládal TOBIÁŠ MOUŘENÍN z LITOMYŠLE († po 1625). Většinou to byly úpravy podle německých předloh. Typem moralisující hry je *Věk člověka*, kde se ukazují hříchy, které člověk páchá v jednotlivých fázích svého života. Pohádkový námět s mravoučnou tendencí zpracoval Tobiáš Mouřenín v *Historii kratochvilné o jednom sedlském pacholku* (1604), která se těšila oblibě až do obrození. Do prostředí krčmy zavádí kratičká hra *Vejestupný syn*.

Moralisování pronikalo i do dialogisovaných skladeb, které se mohly dramaticky předvádět jako krátké frašky. Dokladem jsou *Dialogi variarum personarum* (Rozmluvy rozličných osob). Tyto tři fraškovité výstupy předjímají již svou obhroublou komikou i postavami (opilec, lékař) pobělohorská interludia.

Ohlasem polské dramatiky je fraškovitá *Tragedie neb hra žebračí*, kterou přeložil a 1573 vydal neznámý autor. Barvitě líčí tehdejší žebractvo a rychtáře a přitom se obrací proti některým zjevům městského života. Selské prostředí je hrubou karikaturou zobrazeno ve frašce *Sedlský masopust* (1588), která se vysmívá hlavně společenské neobratnosti venkovanů. Přimyká se k masopustním hrám, oblíbeným tehdy zvláště v Německu.

Do tohoto období patří i počátky nového rozvoje dramatu katolického, které vyrůstalo ze dvou zdrojů, z her školských a z her středověkých.

Jesuitské školské drama bylo sice zpravidla latinské, ale víme i o české hře *o svatém Václavu*. Složil ji jesuita MIKULÁŠ SALIUS (provozována byla roku 1567). Drama středověké se udržovalo v českém prostředí velmi houževnatě. Dokládají to rukopisné záznamy některých her ještě z první poloviny 16. století (např. hra o vzkříšení Páně). Toto středověké drama se pokusil v osmdesátých letech přizpůsobit estetickým požadavkům své doby ŠIMON LOMNICKÝ z BUDČE. Napsal hru o vzkříšení *Triumf neb Komédie o vzkříšení Páně* a hru tří Marií *Marie o navštívení hrobu Krista Pána*. Zachoval v nich přesně sled scén tradičních středověkých her, ale změnil jejich typický osmislabičný verš na verš o jedenácti slabikách. Hry vyšly 1582.

Oba proudy katolického dramatu, o nichž jsme se zmínili, totiž českou hru školskou a hru pokračující v tradici dramatiky středověké, rozvinula pak doba pobělohorská.

Mnohostranný rozvoj literární práce v českých zemích byl po celé 16. století a v 17. století až do Bílé hory vzestupný. Události bělohorské jej sice ochromily, ale nebylo možno, aby síla jeho působení náhle ustala. Z živné půdy, kterou vytvořilo literární úsilí během 16. a na počátku 17. století, vyrůstala literatura českých exulantů a v ní i dílo J. A. Komenského, v němž byly předbělohorské vývojové tendence dovršeny. Ale ani v českých zemích, kde se literatura obracela novým směrem v nových funkcích, hlavně ve službách protireformačního programu, nebyly po roce 1620 starší tendence zcela potlačeny a ne jeden výrazný rys literární produkce 17., po případě i 18. století má v nich svůj základ.

Přehled dějin censury podává Ferdinand Menčík, *Censura v Čechách a na Moravě*, VKČSN 1888. K tomu srov. též Bohumil Navrátil, *Glosy k dějinám moravského tisku*, ČMM 26, 1902. Censuře a stíhání tiskařů věnovali dále pozornost: František Tischer, *Příspěvek k dějinám censury za arcibiskupa Brusa*, LF 32, 1905; Josef Volf v drobné stati *Stížnost arcibiskupa pražského na Močidlanského a Adama z Veleslavína*, ČČM 96, 1922, str. 79n.; týž, *Potrestání knihtiskaře Jiřka Černého pro tisk knihy kněze Jana Oupického: Knížka o potěchách v zármutku*, 1572, ČČM 99, 1925; Antonín Škarka v rozsáhlé studii *Ze zápasů nekatolického tisku s protireformací*, ČČH 42, 1936 (o tiskaři Sixtu Palmovi Močidlanském), kde otiskl *Píseň o dobývání pevnosti Kanýže a Palmovu Píseň horlivou o M. Janovi z Husince*.

Mitisovu skladbu *Idyllion de thermis Teplicensibus* vydal Emanuel Hochreiter 1885; k tomu srov. článek Gustava Gutha, *Das Idyll von den Teplitzer Heilquellen des Thomas Mitis*, *Erzgebirgszeitung* 1930.

O Davidu Crinitovi z Hlaváčova psali: František Dvorský v ČČM 54, 1880, str. 159—161; Anton Blaschka, *Der verschollene Stammbaum der böhmischen Herrscher (Genealogia principum regumque Bohemiae) von David Crinitus*, *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen* 68, 1929.

Codicillův spisek *Ordo studiorum docendi atque discendi litteras in scholis civitatum regni Bohemiae* vydal František Jan Zoubek, 1873.

Životem a dílem Martina Rakovského se zabýval Albert Pražák, *Martin Rakovský, Ročenka vědeckých ústavov mesta Bratislavy*, Bratislava 1934; přehledně týž v *Dějínách slovenské literatury I*, 1950, str. 113—118; srov. též *Dejiny staršej literatúry slovenskej*, Bratislava 1958.

Z básnického díla Campanova překládal a vydal výbor J. B. Čapek, *Lyra Campanova*, 1942. Campanův spisek *Mecenáši Karlovy university* přeložil a vydal Karel Hrdina, 1949. — O autorovi psali J. B. Čapek, *Mistr umění poetného* (v souboru *Záření ducha a slova*, 1948), a F. M. Bartoš, *Novoročenka Mistra Campana* (v souboru *Knihy a zápasy*, 1948).

Deníky Matyáše Borbonia vydal Max Dvořák, *Dva deníky Matyáše Borbonia z Borbenheimu*, 1896; k tomu Gustav Gellner, *Životopis lékaře Borbonia a výklad jeho deníků*, 1938; F. M. Bartoš, *Doktor Borbonius* (v knize *Bojovníci a mučedníci*, 1939 a 1946).

O Václavu Klementu Žebráckém psal Bohumil Ryba, *Humanista Clemens Žebrácký za hranicemi*, LF 56, 1929; nově J. B. Čapek, *Václav Klement Žebrácký a jeho poesie politická*, *Universitas Carolina* 1955, Vol. 1, *Philologica* No 2 (tam další literatura).

Životu a dílu Pavla Litoměřického z Jizbice věnoval studii Karel Hrdina v LF 50, 1923.

Dílem Prokopa Lupáče se zabýval Benjamin Jedlička, Prokop Lupáč z Hlaváčova a Dobrovského Geschichte der böhmischen Sprache und Litteratur, LF 58, 1931.

Rozvoji přírodních věd jsou věnovány tyto novější souhrnné práce (přinášející i starší literaturu): Otto Seydl, Pražští hvězdáři v době Rudolfově (sborník Co daly naše země Evropě a lidstvu I, 1939, 2. vyd. 1940); přehled české astronomie se stručnými životopisy českých a v Čechách působících hvězdářů je v díle Huberta Slouky a spolupracovníků Astronomie v Československu od dob nejstarších do dneška, 1952; Karel Pejml, Alchymie v Čechách před Bílou horou (v cit. sborníku Co daly naše země Evropě a lidstvu).

Spis Jiřího Agricoly De re metallica libri duodecim v českém překladě Dvanáct knih o hornictví a hutnictví vydali Bohumil Ježek a Josef Humml, 1933; ukázky jsou odtud otištěny ve výboru Naše národní minulost v dokumentech I, 1954. O autorovi viz úvodní studii Radima Kettnera k vydání Agricolova spisu Bermannus aneb rozmluva o hornictví (v překladu Jana Reiniše), 1957.

O matematiku a astronomu Tadeáši Hájkovi z Hájku psal nověji Quido Vetter, Tadeáš Hájek z Hájku, Říše hvězd 6, 1929.

O Bacháčkovi napsal drobnou studii F. M. Bartoš, Rektor Martin Bacháček z Nauměřic (v knize Bojovníci a mučedníci, 1939 a 1946).

Z lékařského díla Jesseniova vyšel v překladu Ferdinanda Stiebitze Popis pitvy konané r. 1606 v Praze, 1934. Literaturu o Jesseniovi uvádí Albert Pražák, Dějiny slovenské literatury I, 1950, str. 138—139.

Adama Zalužanského ze Zalužan Methodi herbariae libri tres vydal Kaarel Pejml, 1940. O autorovi píše Bohumil Němec, Adam Zalužanský ze Zalužan (sborník Co daly naše země Evropě a lidstvu I, 1939, 2. vyd. 1940), a F. M. Bartoš, Doktor Adam Zalužanský (v souboru Bojovníci a mučedníci, 1939 a 1946).

Přehled latinského dramatického básnictví u nás podává stručně Jan Máchal, Dějiny českého dramata, 1917 a 1929. Srov. též Josef Träger, Počátky českého divadla, Čs. vlastivěda VIII, 1935. — O jednotlivých hrách psal Josef Král, Aquillova Komédie o Tobiašovi, Sborník filologický 4, 1913; týž, Mistra Jana Campana Vodňanského komedie Břetislav, LF 19, 1892; týž vydal originál s českým překladem v knize M. Jana Campana Vodňanského komedie Břetislav, 1915.

Literatura o Janu Blahoslavovi je uvedena na str. 379n.

Výbor z díla Veleslavínova vydal Jan Václav Rozum, M. Daniele Adama z Veleslavína práce původní, 1853, M. Daniele Adama z Veleslavína práce přeložené, 1855. Historický kalendář vydal ve výběru Josef Teige, 1920. Dílem Veleslavínovým se zabývali: Antonín Truhlář, M. Daniela Adama z Veleslavína Politia historica, ČČM 59, 1885; Jan Václav Novák, O slovníkářských pracích Daniele Adama z Veleslavína, tamtéž; Jaroslav Bidlo, Dvojí vydání Veleslavínova Kalendáře historického, ČSPS 3, 1895. Stručnou studii věnoval Veleslavínovi Antonín Grund, Vir nobilissimus (sborník Dar nejvzácnější, Písek 1947).

Literatura o J. A. Komenském je uvedena dále na str. 449—454.

Z díla Březanova vydal František Palacký Václava Březana Život Viléma z Rosenberka, 1847, a František Mareš Václava Březana Život Petra Voka z Rosenberka, 1880; výběr z těchto spisů uspořádal Josef Dostál pod názvem Václav Březan, Poslední Rožmberkové, 1941. Příspěvek k charakteristice Březanových názorů podal Zdeněk Malý v článku Březanovy poznámky o válkách husitských, ČSPS 65, 1957.

Výbor z Paprockého Zrcadla markrabství moravského a z Diadochu vyšel péčí Josefa Polišenského, Bartoloměj Paprocký z Hlohol, Zrcadlo Čech a Moravy, 1941. Rozsáhlou

monografii o Paprockém napsal Karel Krejčí, Bartoloměj Paprocki z Hlohol a Paprocké Vůle, 1946; tam je uvedena další literatura.

Deník Jana Urbana z Domanína otiskl Bohumil Fišer v knize Paměti hradištské, 1921. Stručně jej zhodnotil Josef Polišenský v doslovu k výboru *Knihy o bolesti a smutku*, 1948.

Mikuláše Dačického z Heslova Paměti vydal Antonín Rezek, I 1878, II 1880; v I. dílu úvodní stať o autoru, jeho rodu a díle. Prostopravdu vydal (neúplně) Ferdinand Strejček 1902 a Jarmil Krezar 1920; nové souborné vydání Prostopravdy a Paměti pořídili Eduard Petrů a Emil Pražák 1955. Korespondenci Mikuláše Dačického uveřejnil Josef Fiala, *Podvysocké listy*, 1913. O Dačickém psal Petr Miloslav Veselský, *Pánové Dačičtí z Heslova*, Kutná Hora 1886; nově pojednal o jeho básnickém díle Eduard Petrů ve studii *Vývoj básnické tvorby Mikuláše Dačického z Heslova* (sborník *Příspěvky k dějinám starší české literatury*, 1958).

Z díla Kocínova vydal Richard Schmertosch Ioannis Cocini a Cocineto *Opuscula I* (obsahuje *Isagoge ad tres sermones Ciceronis de oratore*), 1908. O jeho překladatelské činnosti psali Bedřich Vilém Spiess, Jan Kocín z Kocinětu jako historik církevní, *ČČM* 45, 1872, a Edita Svobodová, K nejstaršímu českému překladu Plutarcha, *LF* 3 (78), 1955.

Karla staršího z Žerotína *Apologii* vydal Vincenc Brandl, Brno 1872; znovu Břetislav Vyskočil 1915 a František Krčma 1928. Sněm držaný léta 1612 vydal Vincenc Brandl, Brno 1864; týž vydal *Žerotínovy Zápisy o soudu panském*, Brno 1866, a jeho korespondenci *Listové psaní jazykem českým*, I 1870, II 1871, III 1872, tamtéž. Deset listů Žerotínových z let 1578—1633 vydal František Hrubý, *Na památku třístého výročí smrti Karla st. z Žerotína*, 1936.

Václava Budovce z Budova Korespondenci z let 1579—1619 vydal Julius Glücklich, 1908; týž vydal jeho Korespondenci z let 1580—1616, 1912; dále věnoval dílu Budovcovu studie: *O historických dílech Václava Budovce z Budova z let 1608—1610*, 1911; *Prameny a vznik Budovcova Antialkoranu* (Sborník prací historických k 60. narozeninám Jaroslava Golla, 1906); *Speculum martyrii Budoveciani*, *LF* 70, 1946. O počátcích historické práce Budovcovy psal nově F. M. Bartoš, *Nový Budovec?*, *ČMM* 72, 1953.

Literaturu o Pavlu Stránském viz dále na str. 409 n.

Soupis příležitostných skladeb veršovaných i prozaických z doby českého povstání podal Čeněk Zíbrt, *Bibliografie české historie IV*, 1909, č. 3907n. O jednotlivých příležitostných skladbách psal Antonín Dolenský, *Písňe a letáky o defenestraci r. 1618*, *ČL* 16, 1907. Viz též Josef Volf, *Paběrky k apologiím z roku 1618*, *ČČM* 81, 1907.

O Janu Štelcaru Želetavském psal Arne Novák, *Knížka o pravé a falešné církvi Jana Štelcara Želetavského ze Želetavy*, *LF* 29, 1902; nověji Eduard Bešta, *Život a knihy Jana Štelcara Želetavského*, *Výroční zpráva gymnasia v Písku*, 1931.

K poznání polemičského díla Václava Šturma (nikoli k jeho hodnocení) přispěl Vilém Bitnar v souboru *Postavy a problémy českého baroku literárního*, 1939.

O Václavu Brožovi psal Tomáš Kalina, *Václav Brož* (sborník k 60. narozeninám Josefa Pekaře *Od pravěku k dnešku I*, 1930), a Antonín Škarka, „Pikhartský Netopýř“ Brosiova „Ohlášení“ a jeho anonymní polemika, *ČMM* 55, 1931.

Rozbor *Postily Martina Philadelphá Zámrského* podal Čeněk Zíbrt, *Sborník historický* 4, 1886; o jeho životě Karel Hrdina v *Drobnostech životopisných*, *LF* 63, 1936.

Dílu Adama z Vinoře věnoval studii Jan Menšík, „Zázračný déšť“ u M. Adama z Vinoře, *VKČSN* 1943; srov. i práci téhož autora *K českým překladům Ráje duše*, *Sborník filologický* 12, 1940—1946.

Z prací o Kralické bibli jsou zvláště významné: Jaroslav Konopásek, *Dvě studie o Bibli Kralické*, *Sborník filologický* 9, 1931; Ferdinand Hrejsa, *Bible a český národ* (ročenka *Chudým dětem* 1935); z dílčích studií: Stanislav Souček, *Dva drobné příspěvky k dějinám*

Kralické bible, ČMM 48, 1924; Slavomil Daněk, Předlohy apokryf kralických (Ročenka Husovy fakulty 1929—30).

„M. Pavla Krystyana z Koldína Práva městská království českého a markrabství moravského“ vydal Josef Jireček 1876; tam i autorův životopis.

Tomáše Jordána z Klausenburku zhodnotil Gustav Gellner v ČMM 60, 1936; Jordánovu Knihu o vodách hojitedlných neb teplicech moravských vydal Bedřich Slavík 1948. — O díle Bavora Rodovského z Hustiřan psal Otakar Zachar, Z dějin alchymie v Čechách, ČČM 73, 1899; týž, Alchymista Bavor Rodovský z Hustiřan a jeho rukopis nyní Leydenský, VKČSN 1902; srov. též citovanou studii Karla Pejmla, Alchymie v Čechách před Bílou horou (sborník Co daly naše země Evropě a lidstvu I, 1939, 2. vyd. 1940).

„Šimona Jelenia Sušického Logiku“ vydal Čestmír Stehlík 1926; psal o ní Čeněk Zíbrt, Česká logika ze XVI. století od Šimona Jelenia Sušického, ČČM 72, 1898, a Karel Svoboda, Šimona Gelenia Sušického Logika a Rhetorika, LF 44, 1917.

Cestu Kryštofa Haranta z Polžic vydal Karel Jaromír Erben 1854; nově Josef Dostál, Cesty do Svaté země (výbor), 1948. Z hudebního díla Harantova vydal Jiří Berkovec Opera Musica, 1956. O Harantově cestopise psal Justin V. Prášek, Cesta Kryštofa Haranta z Polžic a význam její pro historické poznání zemí východních, ČČM 67, 1893; o hudebním díle Harantově psal Zdeněk Nejedlý, Mše Kryštofa Haranta z Polžic, ČČM 79—80, 1905—1906; srov. též Zdeněk Nejedlý, Kryštof Harant z Polžic 1621—1921, Hudební knihovna časopisu Smetana č. 32, 1921.

Příhody Václava Vratislava z Mitrovic vydal nově Jiří Daňhelka 1950; tam je uvedena též starší literatura. K tomu srov. Jan Rypka, Turkologické korolarie k Příhodám Václava Vratislava z Mitrovic, LF 3 (78), 1955.

Cestopis Bedřicha z Donína vydal (s obsáhlým výkladem o autorovi) Antonín Grund 1940.

Vydání cestopisu Léryho pořídili Quido Hodura a Bohuslav Horák, Jean de Léry: Historie o plavení se do Ameriky, kteráž i Brasíliá slove, 1957 (s úvodními studiemi vydavatelů a Zdeňky Tiché).

O jazyce literatury tohoto údobí a o stavu filologie poučuje studie Bohuslava Havránka Vývoj spisovného jazyka českého, Čs. vlastivěda, řada II, Spisovný jazyk český a slovenský, 1936. Dále viz H. Brauner, Die tschechische Lexikografie des 16. Jahrhunderts Breslau 1939; o tom referát Aloise Jedličky, Pohled na české slovníky XVI. století, SaS 7, 1941.

O Matouši Benešovském píše Jiří Štraus, Knížka českých etymologií ze XVI. století, Český jazyk 4, 1954. K časoměrnému překladu žalmů od Matouše Benešovského viz Josef Král, O prosodii české, 1923, str. 17n.

Ukázky z díla Vavřince Benediktího z Nudožer připojil Juraj Ččetka ke své studii Vavřince Benediktího z Nedožier vnútorná sústava školská a reč nápravná, Bratislava 1955. Literaturu o něm shrnuje Albert Pražák, Dějiny slovenské literatury I, 1950, str. 138—139; srov. též Dejiny staršej slovenskej literatúry, Bratislava 1958.

Problematikou časoměrné prosodie se zabýval Josef Král, O prosodii české, 1923; viz též uvedenou studii Jana Branbergera, Hudební úvahy o české humanistické poesii, VKČSN 1946. Z dílčích prací: Josef Hendrich, „Rytmy“ u Blahoslava a Komenského, Slovenská věda 3, 1949—50; Antonín Škarka, Komenského rozprava „O poezii české“ z leningradského sborníku, Slezský sborník 53, 1955.

O Tomáši Rešlovi psal Jan Muk, Tomáš Rešl z Jindřichova Hradce a Jan Stráněnský z Počátek, spisovatelé staročeští, ČSPS 36, 1928.

O Srncovi z Varvažova pojednal M. Řehořovský, Jakub Srnc z Varvažova, ČČM 74, 1900; srov. též Václav Flajšhans, Staročeské sbírky přísloví, ČČM 82, 1908.

Překlad *Cyropaedie* nově vydal Jan Václav Rozum, *Xenofona Cyropaedie*. Z řeckého jazyka na český vyloužil Abraham z Gynterrodu, 1856 (3 svazky).

Ukázky exemplů z Rvačovského Masopustu otiskl Bedřich Václavek v souboru *Historie utěšené a kratochvilné*, 1941 a 1950; tam o zařazení díla Rvačovského ve vývoji české prózy. O autoru psal Jiří Haller, Vavřinec Leander Rvačovský z Roudnice, Podřipsko 2, 1921.

Z díla Lomnického vyšel výbor Engelberta Šuberta pod titulem *Šimon Lomnický z Budče, Vybrané rýmování*, 1903; *Kupidovu střelu* vydal Antonín Dolenský 1921; několik ukávek z veršů Lomnického otiskl i Vilém Bitnar, *Zrození barokového básníka*, 1940. Životopis Lomnického podal nejspolehlivěji Josef Riss, *Šimon Lomnický z Budče*, ČČM 37, 1863; na základě dalších příspěvků jej doplnil František Miroslav Čapek, *Šimon Lomnický z Budče*, České Budějovice 1907 (otisk z *Jihočeských listů* 1907); k tomu srov. příspěvek Karla Hrdiny o pravém jménu Lomnického v *Ottově slovníku naučném nové doby* III, 2, 1935 (heslo Lomnický); František Toplý, *Některé nové zprávy o básníři Šimonu Lomnickém z Budče*, *Ohlas od Nežárky* 1941. Dílem Lomnického se zabývali: Ignác Jan Hanuš, *Zpěvohry Šimonem Lomnickým sepsané*, ČČM 38, 1864; k tomu srov. Josef Truhlář, *O staročeských dramatech velikonočních*, ČČM 65, 1891; Engelbert Šubert, *Prameny Šimona Lomnického*, ČČM 84, 1910; Emil Pražák, *O mravně výchovné próze Šimona Lomnického* (sborník *Příspěvky k dějinám starší české literatury*, 1958).

O Nathanaelu Vodňanském psala Flora Kleinschnitzová, *Nathanaele Vodňanského široký plac a jeho předloha*, ČČM 104, 1930.

Ukázky ze zábavné literatury tohoto období jsou otištěny v uvedených výběrech Bedřicha Václavka a Antonína Grunda (viz zde na str. 311). Zábavné literaturě této doby věnoval několik studií Bedřich Vilém Spiess: *Literatura lidu*, Otavan 1863; *K dějepisu české novelistiky*, *Květy* 1866; *Česká novelistika 16. století*, časopis *Písek* 1868. Viz též Antonín Truhlář, *O některých knihách prostonárodní četby české ve století XVI.*, ČČM 64—65, 1890—1891.

O Chloubě podagry v překladu Jiřího Carolida psal Heinrich Kunstmann, Wilibald Pirckheimers „*Laus podagrae*“ in Böhmen, *Die Welt der Slaven* 1, 1956.

Práva doktora Grobiana vydal Čeněk Zíbrt v knize *Frantova Práva*. Text prvotisku norimberského z r. 1518, 1904. Nově je vydal Jaroslav Kolár v souboru *Frantové a grobiáni*, 1959. Pojednal o nich Čeněk Zíbrt při svém vydání a Jaroslav Kolár, *K datování a historii textu českého Grobiana*, *Sborník Národního musea*, řada C, 2, 1957.

K ohlasu humanistické poetiky a působení latinské tvorby na českou viz Josef Král, *O prosodii české*, 1923, str. 17n.

O české příležitostné a časové poesii viz literaturu uvedenou na str. 359. O historických písních z této doby pojednal Josef Jireček, *O dějepisných písních z XVI., XVII. a XVIII. věku*, *Světovzor* 1878. — *Písně proti Šturmovi a Kyrmezerovi* vydal Jindřich Skopec, *Sborník skladeb hlavně česko-bratrských prosou i veršem*, VKČSN 1904. — Programovou stať věnoval otázkám studia časové písně Josef Hrabák, *Protipanská cantilena inhonesta z 16. století* (v souboru *Studie ze starší české literatury*, 1956).

O kramářských písních viz v souboru článků Bedřicha Václavka a Roberta Smetany *O české písni lidové a zlidovělé*, 1950, a ve výboru *České písně kramářské*, 2. vydání 1949.

Z milostné tvorby uveřejnil ukázky Čeněk Zíbrt, *Z milostných dopisů staročeských*, *Ženské listy* 40, 1912.

Rozmlouvání Petra svatého se Pánem vydal Čeněk Zíbrt 1904. Nové vydání pořídil Jaroslav Kolár v souboru *Frantové a grobiáni*, 1959. Zíbrt také rozebral poměr českého zpracování k německému originálu ve studii *Konráda Hosa Rozmlouvání Petra svatého se Pánem*, ČL 13, 1904, a později uveřejnil rovněž doplňky ke svému vydání skladby, ČČM 84, 1910.

O náboženské poesii (vedle děl uvedených na str. 311n.) psali: Antonín Škarka, Několik poznámek k staré české hymnologii, LF 60, 1933; týž, Neznámí skladatelé bratrských písní, LF 63, 1936; J. B. Čapek, K žalmové poesii reformačních humanistů, Archiv Komenského 14, 1937; týž, Jiří Streyč žalmista (v knize Záření ducha a slova, 1948).

Literaturu o Janu Silvánovi shrnuje Albert Pražák, Dějiny slovenské literatury I, 1950, str. 166. Z novějších studií: Jozef Minárik, K vývinu slovenskej duchovnej poézie, Slovenská literatúra 2, 1955; Ján Čaplovič, Literárne začiatky Jána Silvána, tamtéž; týž, Dve vydania Silvánových piesní, Slovenská literatúra 4, 1957. Podrobný přehled dosavadní literatury připojil k přetisku Silvánových básní Boris Bálent v knize Piesne Jána Sylvána, Martin 1957 (faksimile). Později vyšla ještě studie Ludmily Čuprové Poznámky k životu a dílu Jána Silvána (sborník Litteraria. Štúdie a dokumenty I, Bratislava 1958).

O Janu Rozenplutovi psal Vilém Bitnar, Poetika Jana Rozenpluta ze Švarcenbachu (v souboru Postavy a problémy českého baroku literárního, 1939).

Antologie z dramatických děl této doby vydali: Josef Jireček, Staročeské divadelní hry, 1878 (obsahuje Tesákovu Ruth, Žebrákův s kupcem hádání, Sedlský masopust a Polapenou nevěru); Josef Hrabák, Staročeské drama, 1950 (z děl 16. století jsou tu přetištěny Kyrmezerovy hry Komédie o bohatci a Lazarovi a Komédie o vdově, dále Selský masopust, Mouřenínův Vejstupný syn, Polapená nevěra a Tragedie neb hra žebračů); v obou výběrech i průvodní studie a literatura. Rozbor Kyrmezerovy Komédie o vdově a Komédie o králi Šalamúnovi podal Jan Máchal, O dvou českých komediích biblických ze XVI. století, VKČSN 1902.

„Divadelné hry Pavla Kyrmezera“ vydala znovu Milena Cesnaková-Michalcová, Bratislava 1956; tam i studie a přehled literatury.

Literaturu o Jiřím Tesáku Mošovském uvádí Albert Pražák, Dějiny slovenské literatury I, 1950, str. 166; viz také Dějiny staršej slovenskej literatúry, Bratislava 1958.

Tobiáše Mouřenína Věk člověka vydal Čeněk Zíbrt, ČL 13, 1904; týž vydal Historii o jednom sedlském pacholku (v knize Jak se kdy v Čechách tancovalo, 1895). O Mouřenínově dramatické tvorbě viz i článek Milana Kopeckého, K Mouřenínově Historii o jednom sedlském pacholku, Sborník prací filosofické fakulty brněnské university IV, D 2, 1955.

Dialogi variarum personarum vydal Čeněk Zíbrt, ČL 18, 1909. Rozdílný názor na datování vzniku těchto skladeb vyslovil Stanislav Souček v knize Rakovnická vánoční hra, Brno 1929.

Literaturu k dramatické tvorbě Šimona Lomnického viz na str. 361.

JAN BLAHOŠLAV

Vedle Lukáše Pražského a Jana Augusty náleží Jan Blahoslav k nejvýznamnějším osobnostem jednoty bratrské v období před Bílou horou, přesahuje však rámec jednoty; má význam celonárodní a dosahuje před Komenickým úrovně evropské. Jeho literární činnost navazuje na tradici, ale mnohem více směřuje a vyzařuje do budoucna, jako by Blahoslav jednu epochu našeho písemnictví dovršoval a druhou zároveň otvíral.

Původem i výchovou náleží Blahoslav k měšťanstvu. Narodil se 20. února 1523 v Přerově na Moravě jako syn zámožné měšťanské rodiny, která se hlásila k jednotě bratrské a požívala v ní úcty. Blahoslav se vyvíjel a uzrával za příznivých podmínek i proto, že Pernštejnové, kterým náležel Přerov od roku 1475 až do roku 1596, byli snášenliví utrakvisté a přáli rozvoji jednoty bratrské, poněvadž přinášel zisk také jejich hospodářským podnikům. Jednota totiž překonala už své původní sektářské odstředivé sklony a změnila svůj původní odmítavý postoj k feudální společnosti a k jejím řádům a zřízením v plodnou spolupráci s ní, takže právě členové jednoty stávali se u nás nejpokrokovější společenskou silou, především v kulturních oblastech a projevech. Proto obzvláštní péči věnovala jednota výchově svého dorostu, takže bratrské školství dosáhlo vynikající úrovně. Blahoslav sám s láskou a vděčností vzpomíná zejména dvou učitelů ze svých učenických let, Jana Wolfa († 1548), správce přerovského sboru a bratrské školy, a Martina Michalce († 1547), který vychovával od roku 1540 Blahoslava na prostějovské škole. Když však učitelé Blahoslavovi rozpoznali nevšední nadání svého „čeledína“ (jak se nazýval u bratří člen studující mládeže ubytované společně v bratrském domě a svěřené péči svého „hospodáře“), rozhodli se poskytnout mu vyšší vzdělání v cizině. Proto roku 1543 studoval Blahoslav ve slezském Goldberku na proslulé latinské humanistické škole pod vedením vynikajícího pedagoga a humanisty Valentina Trotzendorfa (1490—1556) a roku 1544 na universitě ve Vitenberku, kde poznal vlastní ohnisko německé reformace a její představitele, zejména ještě samého Martina Luthera (1483—1546) a Filipa Melanctona (1497—1560).

Po návratu do vlasti vzdělával se dále v Prostějově pod vedením Martina Michalce a pak jeho nástupce Matouše Strejce. V červenci 1548 byl povolán do Mladé Boleslavě, střediska jednoty bratrské v Čechách, aby pomáhal bratru Janu Černému-Nigranovi († 1565) při obnově bratrského archivu a obeznámil se také s úřední a diplomatickou agendou. Avšak tyto práce nemohly se ani rozvinout pro odchod Jana Černého do přechodného vyhnanství do Polska, a také Blahoslav prožíval v Boleslavi neklidné doby napětí a nejistot, když na jednotu bratrskou v Čechách doléhala persekuce od krále Ferdinanda I. po šmalkaldské válce.

Na jaře roku 1549 odešel Blahoslav podle vůle starších na universitu do Královce, ale zisk z této cesty byl nepatrný; už v červenci opustil Královce, jednak pro mor, jednak pro náboženské spory, které tam na universitě rozdmýchal luterský theolog Ondřej Osiander (1498 až 1552). Z profesorů královecké university zapůsobil na něho hlouběji jenom Georgius Sabi-

nus (1508—1560), rektor university a zeť Melanchtonův, který mu dal svými přednáškami a spisy o básnictví podněty pro vlastní práce básnické i teoretické.

Ještě na podzim téhož roku odešel Blahoslav podle usnesení synody znovu do ciziny, na universitu do Basileje. Ale ani z tohoto pobytu mnoho nevytěžil. Seznámil se sice s tamními učenci, zejména s humanistou Zikmundem Hrubým z Jelení-Geleniem (který se tam usadil a proslul jako vydavatel a překladatel řeckých a římských klasiků), avšak počátkem roku 1550 těžce onemocněl a z jara se musel vrátit domů do Přerova.

Léty strávenými v cizině získal Blahoslav bohaté životní zkušenosti, seznámil se s metodami vědecké a literární práce podle humanistických zásad a zároveň užíval jako theolog. Nepostačil mu však tento pobyt k tomu, aby si osvojil důkladnou znalost klasických jazyků, zejména řečtiny; ani v znalosti latiny nedosáhl vybroušené humanistické pohotovosti.

Když se po návratu domů zotavil, věnoval se stále houževnatěji a úspěšněji pracím pro jednotu bratrskou. Krátkou dobu učil na prostějovské škole a pak od roku 1552 až do roku 1557 přebýval většinou v Mladé Boleslavi, opět jako pomocník Jana Černého. Teprve třicetiletý stal se jáhnem a brzy potom byl vysvěcen na kněze. Častěji byla mu svěřována důležitá poselství a diplomatická jednání, pro která podnikal cesty do Vídně (1555, 1557) a do Německa (1556). V srpnu 1557 byl na synodě v Sležanech zvolen jedním z biskupů jednoty a roku 1558 byl mu svěřen ještě úřad „písaře“, to je tajemníka jednoty, který měl na péči bratrský archiv a byl zároveň historiografem, a za trvalé sídlo byly mu určeny Ivančice (Evančice) na Moravě. Tam se věnoval literární činnosti a správě církve v častých obtížných jednáních a sporech, jaké způsobovaly jednotě bratrské politická situace i vnitřní rozpory, zejména s Janem Augustou a s jeho stoupenci tíhnoucími k luterství. Pobyt v Ivančicích přerušoval jenom zřídka, hlavně cestami visitačními a na synody. Na jedné takové visitační cestě zastihla jej smrt v Moravském Krumlově dne 24. listopadu 1571. Pohřben byl v Ivančicích.

Literární činnost Jana Blahoslava se rozvíjela v tradicích založených hušitským revolučním hnutím a pěstovaných potom dále v literární praxi jednoty bratrské, a zároveň v duchu národního humanismu, jak jeho program u nás naznačil Viktorin Kornel ze Všehrd.

Všechno, co Blahoslav literárně vytvořil, mělo sice nějak prospět především jednotě bratrské, ale přece nevytvářel literaturu v pravém slova smyslu theologickou a zúženou jenom na úzké církevní potřeby, nýbrž svými literárními projevy zasahoval podnětně a průkopnický do celého našeho národního písemnictví, a to i do oborů, které ani přímo s theologií nesouvisí.

Nejvíce času a sil věnoval Blahoslav ve stopách Jana Černého organizaci přípravných prací dějepisných. Když katastrofální požár Litomyšle roku 1546 poničil také bohatý *bratrský archiv*, uvědomovali si vůdčí činitelé jednoty bratrské jeho význam a snažili se jej nejen obnovit, nýbrž i pokračovat v něm. Vzal si to za úkol Jan Černý. Blahoslav pod jeho vedením opisoval sebraný materiál a brzy jej sám rozmnožoval o nové doklady. Při sběru pramenů rozšiřoval zároveň původní plán Černého vypsát léta persekuce po prvním protihabsburském odboji, takže pomalu vyrůstal soubor pramenů k celým dějinám jednoty bratrské, označený původně Blahoslavem jako *Acta unitatis Fratrum* (Akty jednoty bratrské). Blahoslav sám uspořádal osm svazků.

Podle přání Blahoslavova pokračoval pak v práci o Aktech ONDŘEJ ŠTEFAN († 1577), po něm se jí věnovali ještě JAN AENEÁŠ († 1594), JAN KAPITO († 1589), BURIÁN, JAN KÁLEP

(† 1588) a přítel a pomocník Blahoslavův VAVŘINEC ORLÍK. Rokem jeho smrti 1589 končí se také Akty. Byly sice v archivu jednoty pilně opatrovány a také čteny, jak dosvědčují např. přípisky Komenského, ale nebylo v nich už pokračováno. Soubor má patnáct foliantů. Třináct z nich bylo roku 1840 zakoupeno z Lešna (kam byly odvezeny po Bílé hoře) pro archiv v Herrnhutě, a proto se nazývají herrnhutskými neboli ochranovskými.¹

Akty jednoty nejsou synthetickými dějinami ani podle nynějších, ani podle starších hledisek a měřítek, nýbrž snůškou rozličného pramenného materiálu. Pořadatelé se sice snažili uspořádat tento materiál soustavně a chronologicky, ale přece jen se někde opakují anebo mají mezery, které doplňovali teprv dodatečně v jiné souvislosti. Většina zapsaných pramenů jsou opisy originálů nyní ztracených, avšak opisy namnoze velmi spolehlivé, i když nereprodukuje originály přesně podle našich moderních vydavatelských zásad. Akty jsou jedinečný pramen nejen pro poznání vnějších i vnitřních osudů jednoty, ale i pro literární historiky, poněvadž některé významné literární projevy máme dochovány jenom v nich, mezi nimi právě některé práce Blahoslavovy.

Většina prací Blahoslavových v Aktech zaznamenaných vyplynula z jeho úřední činnosti a má také oficiální a církevní ráz; jsou proto mezi nimi také projevy latinské, zejména pokud byly určeny cizincům. Formou listu, zprávy o diplomatických cestách a jednáních nebo o domácích událostech, které dolehaly na jednotu, jakož i formou obrany a polemiky zastávají se jednoty a jejího učení proti politickým a theologickým odpůrcům z řad katolíků i nekatolíků a dávají nahlédnout do obsáhlých Blahoslavových vědomostí i do jeho rozsáhlých styků s tehdejšími význačnými osobnostmi. Blahoslav v těchto projevech dává příklad, jak lze i staré útvary listu, apologie, polemiky a referátu naplnit novým myšlením i vyjadřováním.

Přes svůj veliký zájem o dějiny Blahoslav historikem v pravém smyslu slova nebyl; je zpravodajem o jednotlivých událostech, ale o vypsání souvislých dějin anebo syntheticky pojatých statí dějepisných neusiloval, ačkoliv se o to také pokusil, po prvé hned na počátku své literární činnosti roku 1547 ve spisku *O původu jednoty*, patrně své literární prvotině. Blahoslav se chtěl touto prací vyrovnat s námitkami odpůrců, že jednota bratrská a její řád nejsou původu božího, nýbrž dílem lidí, kteří se odtrhli od pravé církve Kristovy, a že její kněží nemají apoštolskou posloupnost. Šlo tedy v podstatě o problém theologický, který bylo nutno dokázat historickým rozborem vzniku jednoty. Blahoslav, opíraje se silně o starší bratrskou literaturu, vylíčil příčiny a historické podmínky, za nichž jednota vznikla; měl přitom stále na mysli svůj apologetický zřetel a snažil se o důkaz, že zřízením vlastních kněží a vytvořením samostatné církve nepřetrhla jednota souvislost s původní apoštolskou církví ani praxí. Zároveň odůvodnil, proč se jednota nemohla připojit k žádné z církví, které u nás existo-

¹ Jsou deponovány v Státním ústředním archivu v Praze. Oba ostatní byly už dříve majetkem našich knihoven (Universitní knihovny a knihovny Národního musea v Praze).

valy v době jejího vzniku (římská, podobojí, táboři, valdenští), a podal jejich kritiku. Na této prvotině Blahoslavově jsou ještě patrné nedostatky vyplývající z literární nezkušenosti, která se obráží také ve formální stránce spisu, hlavně v jeho stylu, osobitě dosud nevyhraněném.

K tomuto tématu vrátil se Blahoslav ještě roku 1556 v latinském spisku *Summa quaedam brevissima . . . de Fratrum origine et actis* (Stručná úhrnná zpráva o původu a činech bratří), který je jakousi novou revisí spisku O původu jednoty a zároveň jeho doplněním. Blahoslav v něm přehledně sleduje osudy jednoty od jejího vzniku až po rok 1555, a to v rámci reformního hnutí domácího i cizího a s obranným důrazem na původnost a samostatnost jednoty, zrozené z našich českých poměrů a ne z cizích vlivů, jak např. dokazoval luterský theolog Flacius Illyricus (1520—1575), odvozující jednotu z valdenských. Summa je polemikou snažící se vyvrátit takové názory a přímo souvisí s Blahoslavovou cestou do Magdeburka za Flaciem roku 1556.

Materiálu z pozůstalosti Blahoslavovy, který obsahoval také krátké poznámky a zprávy o bratrských starších a kněžích, Blahoslavem roku 1550 shromážděné a roku 1560 doplněné, leckde vyhraněné v mistrné lapidární charakteristice, použil VAVŘINEC ORLÍK (1520 až 1589), když sestavoval tak zvané *Nekrologium* neboli *Knihu úmrtí* (1576). Je to důležitý pramen, z něhož čerpáme kromě zpráv o hlavních životních datech čelnějších členů jednoty bratrské také poučení o tom, jak jednota hodnotila jejich charakter a činnost.

Některé jiné významné práce bratrského dějepiscectví, které se nám dochovaly anonymně a bývaly některými badateli připisovány Blahoslavovi, novější bádání většinou odmítá uznat za jeho díla. Je to především česky psaná *Historia Fratrum Bohemicorum* (Historie českých bratří). Tato rukopisně dochovaná a chronologicky uspořádaná snůška rozličného materiálu k dějinám jednoty z let 1457—1541 je jakousi obdobou Aktů jednoty². Ještě později byla nesoustavně doplňována až k roku 1603. Mezi těmito přídávky je také vypravování o zajetí a věznění (1548—1564) Jana Augusty a Jakuba Bílka, tak zvaný *Život Jana Augusty*, dokončený roku 1579. I tato práce byla pokládána (aspoň její prvá část, sahající k roku 1554 a téhož roku také dopsaná) za dílo Blahoslavovo; z rozboru spisu však vyplývá, že jej nejpravděpodobněji sepsal Augustův žák a pomocník Jakub Bílek (1516—1581), který byl vězněn s Augustou. Nanejvýš by bylo možno pomýšlet, ale těžko prokázat, že Blahoslav nějak redakčně zasáhl do úpravv prvé části.

Přes to, že Blahoslav byl knězem a biskupem jednoty, vlastní otázky theologické jej zajímaly a literárně zaměstnávaly poměrně málo; více ho zajímala v duchu naší domácí reformace náboženská praxe. Podle Blahoslava má teorie, a to nejen v theologii, nýbrž i v oboru vědy a umění sloužit a prospět životu, má např. pomáhat křesťanu, aby poznal zásady správného života, vědci a umělci pak, aby poznal hlavní pravidla vědecké práce a uměleckého tvoření a s jejich znalostí a pomocí dosahoval dokonalých výtvorů.

Proto všechny práce Blahoslavovy, které lze zařadit do vlastní literatury theologické, všímají si otázek praktického života náboženského, především mo-

² Dohady o jejím autoru se různí: Jos. Th. Müller (*Geschichte der Böhmischen Brüder* 1, 1922) pokládal za jejího autora Jana Černého-Nigrana; F. M. Bartoš hledal ho zprvu v Blahoslavovi, nyní však pomýšlí na Jana Kálefa (v stati *Nový bratrský historik*, *Sborník historický* 2, 1954).

rálky. Sem náleží zejména svěže psaný traktát „*Spis o zraku*, jak člověk zrakem, to jest viděním a hleděním, sobě nebo jiným škoditi může“, dokončený roku 1550. Blahoslav jej psal po návratu z Basileje, když se doma zotavoval po těžké nemoci, která přerušila jeho zahraniční studia, a odpovídal jím vlastně na dotaz svého přítele Šimona Kocourka-Felina.

Téma, které Blahoslavovi svou otázkou bezděky Kocourek určil, bylo už často předmětem náboženských úvah. Traktát řeší otázku, jak se člověk dopouští hříchu tím, že zrakem hříšné podněty přijímá anebo jiným sděluje, a tak svádí jiné k hříchu, a jak se má toho vystříhat. Na výkladech Blahoslavových ulpělo sice mnoho školské učenosti a moudrosti v ohlasech a citátech z bible, církevních spisovatelů i klasických autorů římských a řeckých, ale zároveň do nich proniká vlastní životní zkušenost, prozrazující vnímavé oko a bystrý postřeh pozorovatele skutečného života, dobrého psychologa lidských hnutí a vášní a zároveň obratného spisovatele, který dovede své pocity a myšlenky vyjádřit výstižně, vtipně, plasticky a názorně, a to samostatně, bez knižního prostřednictví. Narážky na antické pověsti a báje, kterým mohl ovšem porozumět jenom čtenář poučený, střídají se s příklady z bible, srozumitelnějšími už našim náboženským horlivcům, ale vyskytnou se také jadrné obraty a výrazy vytěžené z lidové řeči a příklady z lidové ústní tradice i z knížek „lidového čtení“, takže knižní humanistickou uhlazenost skoro vzápětí vystřídává až drsnost lidového vkusu. Proto působí někde *Spis o zraku*, jako bychom naslouchali kázání lidového kazatele. Ostatně kazatelský nebo rétorický styl je hlavním znakem tohoto traktátu. Blahoslav jej píše slohem vzrušeným, který vedle řečníka prozrazuje také básníka, zejména svou obraznou řečí.

K tomuto spisku připojil Blahoslav ještě píseň o témž tématu „Patř každý, jak na světě příčin mnoho k zlému“, akrostichem věnovanou Felinovi, a doprovodil ji stručným prozaickým výkladem. *Spis o zraku* poutal čtenáře ještě po půl století a byl vytištěn někdy kolem roku 1610.

Blahoslavovy theologické spisy nevznikaly ze soustavného a soustředěného theologického studia. Nevytvářely proto ani nějakou soustavu, nýbrž reagovaly více na vnější příležitostné podněty, takže některé z nich mají ráz pastýřského listu anebo jím přímo jsou. Tak např. poměry v Polsku, v Prusku a v těch německých krajích, kde členové jednoty bratrské žili v luterském prostředí a museli se vyrovnávat s jeho útočným tlakem a s jeho vlivy, vynutily si *Sepsání o rozdíle jednoty bratrské od luterské* (1558). Praktická potřeba vyvolala také mravokárnou výstrahu *Anvolimator, . . . O rotě milovné* (1560); napsal ji proto, že se vyskytly v bratrských domech, v nichž se vychovával bratrský kněžský dorost, některé hrubé přestupky proti kázání a budily pohoršení. Přes to, že si v titulu pohrál se slovy („anvolimator“ je pozpátku čtená „rota milovná“), zabývá se spisek vážným morálním a pedagogickým problémem. Blahoslav v něm varuje „hospodáře“ i „čeled“ bratrských domů, aby byli opatrní ve styku s ženami, které jim v domech posluhují. Nemluví zde však nevrly mravokárce a zatrpklý misogyn, žijící v celibátě nejen podle tehdejšího příkazu jednoty, ale i podle svého vlastního přesvědčení, nýbrž starostlivý vychovatel, který chápe lásku mezi mužem a ženou jako mravní závazek, jako princip zušlechťující a tvůrčí, a nikoliv ponižující.

Do sporů a diskusí, které vzbudilo v jednotě Kalvínovo učení o predestinaci, zasáhl Blahoslav pojednáním *O vyvolení božím* (1562). Otázka, kterou si zde vybral, je sice dogmatická, ale Blahoslav ji řeší se zřetelem k praktickému životu. Jde mu hlavně o to, aby chybným výkladem o předurčení nevzniklo mezi členy jednoty přesvědčení o nsvobodě lidské vůle a zbytečnosti vlastního jednání. V polemickém spise *Pilné rozjímání* (1565) vystoupil proti snahám Jana Augusty, který chtěl zavádět novoty do vžitě kazatelské praxe. Polemického rázu je také *Obrana nového kancionálu*; v ní odpověděl Blahoslav roku 1564 bakaláři Martinu Žateckému, učiteli v Domažlicích, který vytýkal bratrským písním v kancionálu Písně duchovní (1561), že obsahují kacířské názory v učení o Kristově člověčenství. Je to jedna z nejvášnivějších a nejdrsnějších polemik Blahoslavových. Klidnějším tónem řeší touž theologickou otázku v pojednání *Prokázání světlé* (1564).

Bystrost vtipu i exegetickou pohotovost a rozhled po starší i čerstvé literatuře theologické prokázal Blahoslav ve *Výkladu na XIII. kapitolu Zjevení sv. Jana* (1565), napsaném rovněž na příležitostný popud, totiž na senační zprávu šířenou odpůrci reformace, že šelma-Antikrist z Janovy Apokalypsy je Martin Luther, poněvadž prý se na jeho jméno dá vyložit záhadný počet 666 skrývající jméno šelmy. Blahoslav důvtipně ukázal strojenost a nejasnost takových výkladů, sám sestrojiv obdobné hříčky s protiřímským hrotem.

Některé myšlenky, které vyslovil už před lety ve spiscích *O původu jednoty a v Summa brevisima*, opakoval znovu ve *Zprávě upřímné a sprostné* (1566), odpovědi moravskému sudímu Albrechtu Černoorskému, který podporoval snahy moravských evangelíků o vytvoření jednotné církevní organizace, ale poněvadž se snažil pro svůj plán získat také jednotu bratrskou, ohrožoval tím bezděky i úmyslně její samostatnou existenci. Blahoslav mu proto vyložil, proč jednotu nemůže přistoupit k podobojím; vytýká jim hlavně nejednomyslnost, myšlenkovou neujasněnost, podléhání cizím vlivům a neopravdovost učení i života.

Jenom podle jména známe ze staré bibliografické zprávy Blahoslavovu práci *Duchovní alchymie*, která snad také náležela ke spisům theologickým.

Nejvýznamnějším theologickým dílem Blahoslavovým, které podnětně zasáhlo do našeho literárního jazyka, je *Nový zákon nově do češtiny přeložený*; vyšel tiskem 1564 a znovu — málo poopravený — 1568. Nedokonalá znalost řeckého jazyka sice zabránila Blahoslavovi, aby tímto překladem splnil humanistický vědecký požadavek pracovat s původními prameny a překládat přímo z nich, ale Blahoslav si takový požadavek uvědomoval jako ideální cíl, i když se sám musel o smyslu řecké předlohy poučovat v soudobém vědeckém překladu Nového zákona do latiny, který pořídil vynikající francouzský kalvínský theolog Theodor Beza, i v starém překladu latinském, oficiálním a liturgickým textu římské církve, reformátory a humanisty kritisovaném a podceňovaném (tak zvané *Vulgátě*). Svůj překlad opatřil Blahoslav také nejnezbytnějšími poznámkami, které usnadňují porozumění textu. Při své práci opíral se o starší překlady Nového zákona, zejména o „*Biblii českou*“ vydanou několikrát u Jiřího Melantricha, tak zvanou *Melantrišku*, a o překlad (Nový Testament — 1533), který pořídili kněz Beneš Optát a Petr Gzel podle moderního vědeckého překladu Nového zákona od Erasma Rotterdamského. Blahoslav vlastně oba tyto překlady, zejména *Melantrišku*, podle řecké předlohy a hlavně podle svých latinských pomůcek důkladněji zrevidoval a upravil po stránce věcné a především jazykové i stylistické. Nesouhlasil však s postupem Beneše Optá-

ta, který chtěl řeč bible sblížit se současným jazykem hovorovým, nýbrž více navazoval na tradici těch biblických překladů, které usilovaly o zvláštní biblický jazyk a styl, odlišný od běžného jazyka a slohu literárního. Blahoslav měl při překládání Nového zákona na mysli hlavně jeho funkci bohoslužebnou, tak důležitou právě v církvích evangelických, a proto se také ve svém překladu snažil takovou liturgickou řeč vytvořit, a to jednak ve stopách starší biblické tradice, jednak podle svých estetisujících zásad a názorů.

Snad už Blahoslavův Nový zákon byl prvním článkem velkolepého překladatelského a vědeckého kolektivního podniku anebo dal podnět tomuto plánu, uskutečněnému pak v tak zvané Bibli kralické (*Bibli česká*, 1579—1594; 1596; 1601 jenom Nový zákon; 1613). Bratří si nepochybně revise Blahoslavovy vážili a uvědomovali si její zásluhu a význam. Přece však český text Nového zákona znovu zrevidovali podle přesnějších vědeckých zásad a jiných stylistických hledisek, přihlížejíce více k soudobému mluvenému jazyku. Avšak i po všech nových kritických zásazích zůstává tento překlad i v souboru Bible kralické trvalým památkem na Jana Blahoslava. Bible kralická a s ní zároveň i Nový zákon Blahoslavův staly se vzorem českého spisovného jazyka a v evangelických církvích také vzorem české bohoslužebné řeči. V době, kdy myšlení bylo ještě skoro zcela formováno a ovládáno náboženskou ideologií, především bible, pokládána za „knihu knih“, mohla nejvíce působit na jazyk, zejména na jazyk literární, jako hlavní kodifikující síla, jestliže se ovšem její překladatel uměl vyjadřovat řečí, která dovedla získat čtenáře a posluchače.

A právě Blahoslavův Nový zákon a Bible kralická u nás takové dílo vytvořily: její pravopis a jazyk stal se pravidlem ve spisovatelské praxi i v mluvnické teorii, a to jak Čechům všech náboženských vyznání (Komenský, Rosa, jesuité Konstanc a Šteyer aj.), tak Slovákům (Vavřinec Benedikti z Nudožer, Krman, Doležal aj.). Proto se o Kralickou bibli opíraly i pozdější biblické překlady, a to právě katolické (Konstanc, Barner a Šteyer v tzv. Bibli svatováclavské z let 1677—1715; František Faustin Procházka, Durych, Frencl, Desolda, Bezděka, Sušil aj.), poněvadž církve evangelické dlouho, téměř až do našich dnů, nepocitovaly potřebu nějakého nového biblického překladu. Jim se totiž stala Bible kralická závaznou knihou kanonickou, posvátnou knihou bohoslužebnou, a proto téměř nedotknutelnou. Této vážnosti požívala Bible kralická a spolu s ní i Nový zákon Blahoslavův především na Slovensku, kde nebyla přerušována souvislá tradice evangelického náboženského života jako v pokatolickotovaných pobělohorských Čechách, v nichž Bible kralická mohla posilovat jenom tajné evangelíky. Právě Kralická bible měla zásluhu o to, že tak dlouho táž společná spisovná řeč spojovala a sblížovala národ český a slovenský a tím zároveň podněcovala snahy i o jejich spojení politické. Dokonce i tehdy, když se slovenský národ rozhodl opustit dřívější společenství spisovného jazyka

a vytvořil si vlastní spisovný jazyk, zůstala slovenským evangelíkům Bible kralická spolu s kancionálem Jiříka Třanovského i nadále knihou živou. Jako byla v minulosti, tak je i v přítomnosti živým svědectvím dávného a trvalého kulturního svazku a pouta mezi národem českým a slovenským.

Blahoslav zasáhl podnětně také do nauky hudební a prosodie. Jako člen jednoty bratrské, u níž kázání a duchovní píseň v lidovém jazyce tvořily podstatnou část bohoslužby, ale i jako člověk hudebně nadaný a hudbu milující prohluboval svůj praktický hudební zájem studiem hudební teorie, s kterou se asi nejspíše seznámil za studií ve Vitenberku. Především pro prosté, neučené zpěváky, kteří měli přirozené hudební nadání a lásku k hudbě, ale nemohli si osvojit pro neznalost latiny teoretické hudební vzdělání, napsal první teoretický spis o hudbě v českém jazyce, nazvaný *Musica*, to jest *Knížka zpěvákům, náležitě zprávy v sobě zavírající*. Byl vydán tiskem 1558 (v Olomouci) a po druhé, rozmnožený o důležité *Přídavky*, roku 1569 (v Ivančicích). Blahoslav jím chtěl poskytnout náhradu za spisy latinské, ale nechtěl s nimi soupeřit. Otevřeně přiznává, že čerpal z pramenů a že podle nich svůj spis sestavil. Byly to hlavně humanistické učebnice hudební teorie, jaké vydali němečtí učenci, ale také Čech Václav Philomates, autor oblíbené učebnice *Musicorum libri quatuor* (*Čtyři knihy o hudbě* — 1512, 1523, 1534, 1543), složené v hexametrech.

Podle těchto pomůcek sestavil Blahoslav základní poučení, jak číst noty a podle nich zpívat. Proti svým předlohám zdůrazňuje více praxi a reprodukční stránku nežli teorii. Proto si látku ve svých předlohách kriticky vybíral, a přihlížeje k domácím církevním potřebám a opíraje se také o vlastní zkušenosti a pozorování, účelně ji redukoval jenom na poučení o zpěvu chorálním (tedy jednohlasém), který se uplatňoval při zpěvu duchovních písní. I při této kompilační práci prokázal Blahoslav samostatnost úsudku a svým živým výkladem, který překonává suchost teorie kořením vtipného rčení a metaforických výrazů, projevil až vášnivý vztah ke zpěvu. Musiku Blahoslavovu nepřekonal ani jiný podobný spis, *Muzika, to jest Zpráva k zplvání náležitá* (1561), jehož autor se skryl za jméno Jan Josquinus, vypůjčené od slavného francouzského hudebníka Josquina de Près († 1521)³.

Významnější a samostatnější, i když se také opírají o předlohy, zvláště o Philomata, jsou *Přídavkové k Muzice*, které otiskl Blahoslav při jejím dru-

³ Záhadný pseudonym byl častěji předmětem badatelského zájmu: Otakar Hostinský ztotožňoval autora s bratrským knězem Václavem Solínem († 1566), Vladimír Gregor s šumberským luterským farářem Jusquinem vom Holz, F. M. Bartoš s hranickým malířem Janem Červenkou. Ivan Vávra, který revidoval celou otázku (Dnešní stav josquinské otázky, LF 5 (80), 1957), se domnívá, že je to mladoboleslavský rodák Jan Facilis, utrakvistický kněz a později člen dolejší konsistoře, který se jako student vitenberské university roku 1563 zapsal jako Johannes Josquinus Boleslaviensis.

hém vydání. První z nich, *Zprávy některé potřebné těm, kdož chtějí dobře zpívat*, poučuje o pěvecké reprodukci a o hudebním přednesu. S dobrým rozhledem po teorii, ale zároveň se zkušenostmi vyzískanými z vlastní bohaté praxe, všímá si nedostatků jak při zpěvácích, tak při kantorech, kteří měli řídit sbor zpěváků, a neopomene upozornit, jak by se měly chyby odstranit. Stále má na mysli výchovu zpěváka, dokonce značnou pozornost věnuje výchově hlasu a jeho kvalitě.

V druhém přídavku, *Naučení potřebná těm, kteříž písně skládati chtějí*, napsal Blahoslav jakousi první českou poetiku, praktický návod, jakými pravidly měli by se řídit skladatelé básní (Blahoslav má arci na mysli jenom skladatele textů duchovních písní), aby vytvářeli díla umělecky dokonalá. Také tento návod je psán pro lidi prosté, neučené, kteří sice mají básnické nadání, ale nemohou a nedovedou je úspěšně rozvinout, poněvadž se jim nedostalo potřebného vzdělání. Teoretické poučky jsou jenom nejnútnejší a jsou aplikovány na praktické použití a názorně vysvětlovány na vhodných příkladech. Ohlas humanistické výchovy, která v antickém básnictví viděla nedostižný vzor formální dokonalosti, zaznívá v úvaze, zdali by se také pro české básnictví nehodila časoměrná prosodie; Blahoslav časoměrný princip pro české básnictví odmítá, ale požaduje po skladatelích písní, aby se kvantita slabik shodovala s trváním not, totiž aby dlouhé noty byly podkládány dlouhými slabikami a naopak.

Obě rozpravy jsou psány s velikou pohotovostí výrazovou a namnoze řečí obraznou, básnickou, která napomáhá čtenářům pochopit abstraktní terminologii a pojmy i teoretické výklady, ale zároveň prozrazuje, s jakým nadšením a citovým zaujetím Blahoslav tyto stati psal a jak zrovna pro hudbu a pro básnictví hořel.

Musica souvisela už s přípravami k novému bratrskému kancionálu; měla učit, jak se má zpívat z not, poněvadž notami byl opatřen i kancionál vydaný za redakce Jana Roha 1541. Roku 1555 pověřila prostějovská synoda redakcí nového kancionálu Jana Černého, Jana Blahoslava a Adama Šturma, ale hlavní odpovědnost a tíha celé namáhavé práce spadla brzy na Blahoslava samého. Výsledkem byl objemný kancionál *Písně duchovní evanjelistské*, z obavy před censurou vytištěný v polských Šamotulách (severozápadně od Poznaně) roku 1561. Nové vydání, v něčem poupravené podle návrhů Blahoslavových a typograficky ještě nádherněji vypravené, vyšlo 1564 v bratrské tiskárně, která byla roku 1562 zřízena v Ivančicích a pracovala pod dozorem Blahoslavovým; je to nejkrásnější bratrský kancionál vůbec.

Šamotulským a Ivančickým kancionálem, jak tato vydání obvykle označujeme, dosáhl vývoj bratrské duchovní písně v době předbělohorské vrcholu, a to právě zásluhou Blahoslavovou. Po předchozích kancionálech (vydaných 1501, 1505, 1519, 1531, 1541 a 1542), nad jejichž vydáními bděli hlavně Lukáš Pražský (1460—1528) a Jan Roh († 1547), jsou kancionály redigované Blaho-

slavem činem epochálním. Blahoslav v nich přísně zrevidoval duchovní písně ze starších bratrských kancionálů a rozmnožil je o písně nové, které podrobil stejně přísné kritice a úpravě, a to nejen podle zásad theologické censury, nýbrž především po stránce formálního mistrovství slovesného i hudebního. Byl to ovšem postup leckdy hodně subjektivní, který prospěl sice písním formálně a ideově slabším, ale poškozoval autory osobitě vyhraněné, např. Jana Augustu; obdobně si však počínali i dřívější redaktoři.

Bratrské kancionály už před Blahoslavem čerpaly hodně ze starší tradice a navazovaly na kališnickou píseň a jejím prostřednictvím na počestěnou tábořskou liturgii, která tak významné místo určila právě duchovní písní lidové, přece však vlastním jádrem bratrských kancionálů byly výtvořky bratrských autorů.⁴ Blahoslav svou úpravou kancionálu bratrskou píseň vlastně kanonisoval, takže pozdější vydání bratrského kancionálu (1572, 1576, 1581, 1583, 1594, 1598, i v příručních výběrech z r. 1579, 1587, 1602) v podstatě na jeho úpravě nic neměnily a také obě poslední vydání z roku 1615 a 1618, která se nejvíce odvážila zasahovat do textů písní, podržela ještě ráz, jaký mu vtiskl Blahoslav. Teprve Komenský svým Kancionálem vydaným v Amsterdamě 1659 vytvořil dílo vlastní, v němž proniká nová tvůrčí koncepce theologická i básnická. Po sto let udržela se tedy redakce Blahoslavova a její vliv byl tak silný, že se nám zdá, jako by podvázala básnickou tvořivost v jednotě bratrské, ačkoliv Blahoslav nabádal k skládání nových písní a dokonce napsal o tom návod v přídavečích k druhému vydání „Musicy“ a nepochybně také zapůsobil svými podněty na Jiříka Strejce († 1599), který svým přebásněním žalmů (Žalmové — 1587 a potom častěji) dosáhl po Blahoslavovi nesporného básnického i uměleckého úspěchu.

V Šamotulském a Ivančickém kancionále poznáváme také Blahoslava básníka. Podle vlastního svědectví složil sedmdesát písní, ale to jsou namnoze jen pronikavé úpravy starých písní anebo překlady a adaptace starých církevních latinských textů liturgických. Vlastních písní Blahoslavových je šesta-dvacet. Užívají většinou strofické formy, obvyklé v lidové písní světské i duchovní, a to nejrozmanitějších útvarů, nejčastěji odvozených z přejetých ná-pěvů oblíbených písní duchovních i světských a jenom zřídka asi strof původ-ních k vlastním nápěvům. Zajímavý je pokus o časoměrnou strofu saphickou, první zdařilou časoměrnou českou báseň vůbec, v písní „Chvály radostné“.

Tematicky jsou písně Blahoslavovy dosti rozmanité, ale hlavně se soustře-ďují na rozjímání a úvahy podnětené praktickými potřebami života. Vyhýbají se dogmatickému poučování i epické parafrázi biblických příběhů; proto mají namnoze ráz modlitby a jejich těžiště je v lyrice. Nejčastěji se inspirují staro-zákonními žalmy a opírají se o jejich obraznou řeč; bible má vůbec silnou účast v myšlenkách i stylu písní Blahoslavových. Písně Blahoslavovy potlačují subjektivní prvky, jsou zdánlivě odosobněny, ale přece prozrazují, že vznikaly z konkrétních osobních životních podnětů, a ne z abstraktní theologické speku-

⁴ Jsou to zejména Matěj Kunvaldský (1442—1500), Jan Tábořský († asi 1495), Lukáš Pražský, Jiřík Štyrsa († 1535), Jan Pausteník († 1543), Martin Michalec (1484—1547), Jan Wolf († 1548), Havel Dřevínek († 1563), Adam Šturm († 1565), Jan Augusta a sám Blahoslav.

lace. Náleží k předním výtvorům bratrské hymnografie stejně pro své hodnoty myšlenkové, jako pro své promyšlené úsilí o formální dokonalost. Některé převzaly i katolické kancionály po Bílé hoře (Šteyerův, Koniášův) a udržely se v nich ještě v 19. století. Některé se dokonce v našich evangelických církvích zpívají dodnes, a to nejen v zemích českých, nýbrž i na Slovensku.

Jakýmsi doplňkem kancionálu, obsahujícím notované i české liturgické texty, které se hu-
debně recitovaly o hlavních církevních svátcích, jsou *Evanjelia anebo čtení svatá, kteráž slovou pašije. Řeči některé prorocké a prefaci obyčejné*, vytištěné roku 1571. Blahoslav tyto texty jenom zre-
vidoval a upravil pro přednes.

Avšak Blahoslav byl básník a učenec v jedné osobě. Básnictví nejen miloval, nýbrž také o něm přemýšlel jako teoretik i literární historik, vlastně jako průkopník budoucího literárněhistorického bádání, k němuž položil vědecké základy. Když se zabýval redakčními pracemi o novém kancionálu a probíral se tou spoustou písní, které kancionály otiskovaly anonymně jako díla autorů zcela neznámých, nemohl se docela smířit s praxí, která vlastně vymycovala z literárního dění autorovu osobnost. Pátral proto po autorech písní, které byly pojaty do tištěného kancionálu, a výsledky svého zkoumání shrnul a roku 1561 zapsal do devátého svazku Aktů jednoty jako *Písní duchovních některých, jichž se ode vši jednoty bratrské užívá, rejstřík*. Je to dílo, které předvídá problémy a úkoly literárněhistorického bádání. Soudobá společnost, jak si Blahoslav uvědomoval, ještě by tuto práci nepochopila a zneužila by jí pro vyřizování svých osobních účtů; proto ji také neuveřejnil tiskem. O vzniku svého Rejstříku, o jeho příčinách i účelu poučuje v dvojí předmluvě; potom pod jménem jednotlivých autorů uvádí písně, které složili, a někde připojuje i charakteristiku autora, zejména vzhledem k jeho literární činnosti.

V posledních letech života obíral se Blahoslav také literárními pracemi, které byly určeny především bratrským školám, a to přímo výchově dorostu připravujícího se na kněžské povolání. Vznikly tak návody a učebnice, z nichž tiskem posmrtně roku 1585 a v přepracovaném vydání roku 1609 vyšlo jenom *Naučení mládeňcům, k službě Kristu a církvi jeho se oddávajícím, v jednotě bratrské*.

Naučení vychází ze starší verse,⁵ kterou Blahoslav na příkaz synody z roku 1568 upravil pro tisk; obsahuje praktické rady učedníkům kněžství a mladým kněžím, jak se mají připravovat na své budoucí povolání a čeho mají především dbát jako začátečníci. Vlastním účelem spisu je výchova mravní; otázek souvisejících s vlastním studiem naukovým se dotýká jenom letmo. Naučení není sice v naší starší literatuře osamoceno, ale přece se vyrovná i nejvýznamnějším pracím z tohoto oboru, Lukášovým Zprávám při službách úřadu kněžského, vytištěným 1527, a Augustovu spisu *Umění práce díla Páně služebného*, vytištěnému 1560. Nezastaralo

⁵ Amedeo Molnár (*Česko-bratrská výchova před Komenským*, 1956, str. 222) se domnívá, že autory této starší verse jsou Jan Roh a Jan Wolf a že jejich příručku (z roku 1536), později znovu zpracovávanou, pro nové potřeby upravil Blahoslav snad se svými pomocníky Ondřejem Štefanem a Janem Lorencem.

dokonce ani po půl století a pomáhalo vychovávat další generace bratrské mládeže, i Komenského.

Podstatnou částí praktické teologie, homiletikou, zabýval se Blahoslav také ve spise *Vitia concionatorum, to jest Vady kazatelův*, dokončeném roku 1570 nebo 1571. Kázání, které bylo vedle duchovního zpěvu hlavní součástí bratrské bohoslužby, je věnováno stručné ponaučení také v Naučení mládencům. Obšírněji pojednal o něm Blahoslav v nějakém svém ztraceném spisku, nazvaném snad Naučení mladým kazatelům, napsaném jako „zpráva jednomu z prosných kazatelův“.

Současně s Blahoslavem zabýval se kazatelským uměním Jan Augusta ve spise *Umění práce díla Páně služebného* (napsaném 1550 a vytištěném 1560), kterého Blahoslav při své práci užil, a 1571 přeložili bratrství bohoslovci Bartoloměj Justin a Jan Gerson kazatelskou příručku dánského teologa Nielse Hemmingsena-Hemminga († 1600). Jinak byli bratrství theologové odkázáni na příručky a učebnice cizích autorů, z nichž např. Blahoslav doporučoval zejména Erasma Rotterdamského a Filipa Melanchtona. Svými Vadami chtěl Blahoslav zčásti takové cizojazyčné pomůcky nahradit.

Blahoslav pomýšlel napsat příručku obsahující praktické návody pro vypracování a přednes kázání, a proto soustředil svou pozornost jenom na vady kazatelů, na kritiku jejich řečnických projevů. Touto kritikou, a to často velmi ostrou a sřiravou, chtěl Blahoslav vychovávat, pozvednout úroveň bratrského kazatelství. Ve čtyřech kapitolách probírá vady a nedostatky, jaké postřehl v tematice kázání, při vyhledávání látky a v jejím rozvržení, zpracování a podání, a které podle Blahoslava nevyplývají jenom z nedostatečného vzdělání, nýbrž také z charakterových nedostatků. Všimá si však obšírněji také vad, jaké shledal ve výrazových prostředcích a stylu kazatelů, a proto kritizuje i formu a techniku řečnického projevu, výslovnost a způsob přednesu a jeho prostředky, hlas, gesta a mimiku. Všechny své výklady dokládá příklady z praxe a pro názornost výkladů používá dokonce i hudebních značek (not), když chce charakterisovat některé akustické vady přednesu. Používá tedy už objektivního zápisu. Své výklady oživuje Blahoslav přirovnáními a metaforami, které svědčí o vzdělanci čerpajícím nejen z bohatých pramenů knižní kultury, nýbrž ještě více z pramenů skutečného života, z lidové moudrosti a řeči.

Studentům theologie byl určen nejobšírnější spis Blahoslavův, *Gramatika česká*, dokončený roku 1571, závěr dvacetiletého pozorování a zkoumání mateřského jazyka i spisovatelské zkušenosti, jaké nabyl zejména při překládání Nového zákona. Výklady Blahoslavovy netvoří uzavřený systém a nepoučují o všech jazykových jevech; nevznikly ze soustavného zkoumání a studia české řeči, nýbrž mají ráz příležitostných poznámek a nápadů.

Podnět k této práci dostal Blahoslav při četbě stručné *Gramatiky české*, kterou sepsali a roku 1533 tiskem vydali Beneš Optát, Petr Gzel a Václav Philomates. Ani jejich mluvnice nebyla soustavným poučením o českém jazyce,

nýbrž přihlížela jenom k otázkám, jaké se vyskytly Optátovi a Gzelovi při překládání a tištění Nového zákona (1533), takže první část (Orthographia) uváděla pravidla o pravopise, druhá pak (Etymologia), sepsaná Philomatem, poučovala o tom, jak se mají správně vyjadřovat některé slovní druhy, gramatické tvary a vazby, zejména při překládání z latiny do češtiny. Také Blahoslava mluvnice je dvoudílná. Blahoslav postupně probírá, totiž vlastně opisuje text Optátovy, Gzelovy a Philomatovy mluvnice, komentuje je, glosuje, doplňuje a kritizuje stručnými poznámkami i obšírnějšími výklady. Teprve v *Přidání některých věcí k Gramatice české příhodných* připojuje své vlastní zprávy a rady, jak by se mělo „vlastně, právě a ozdobně česky mluvit i psátí“, tedy vytváří jakousi stylistiku a zároveň poučení o jazykové správnosti, jakýsi brus české řeči.

Blahoslav měl na mysli především vytvoření dokonalé a ušlechtilé řeči spisovné, o které musel zvláště přemýšlet, když začal překládat Nový zákon. Z tohoto hlediska hodnotil také mluvnici svých předchůdců a dřívější i soudobé literární projevy.

Měřítkem jazykové správnosti je Blahoslavovi estetické pojetí řeči. Uplatnilo se v něm nejen humanistické vzdělání se znalostí teoretických spisů Erasma Rotterdamského, Filipa Melanchtona a proslulého Lutherova Listu o překládání (Sendbrief vom Dolmetschen), ale zvláště četba starších i soudobých spisovatelů českých a znalost našich nářečí i slovanských jazyků, především polštiny. Opíraje se o tyto bohaté znalosti, snaží se Blahoslav podle subjektivního estetického názoru rozhodnout o tom, co je jazykově správné a co je nutno odmítnout, a to právě se zřetelem na kazatelské umění a na řeč biblickou a bohoslužebnou.

Z estetického stanoviska posuzuje také nářečí. Chválí nářečí středočeské, poněvadž bylo nejbližší tehdejšímu jazyku literárnímu, nelíbí se mu však nářečí moravská, zejména hanácké. Kárá autory, kteří užívají dialektických tvarů a slov nebo řeči hovorové, a odsuzuje takový způsob mluvení jako vulgární. Přitom však neupadá do podivínství a chyb pozdějších brusičů, poněvadž neztratil dobrý jazykový cit a dbal ducha jazyka, ustáleného zvyku a vžitého způsobu mluvy. Proto nezavrhuje šmahem ani cizí slova, jichž je v jazyce potřeba, ani archaismy, ale nedoporučuje, aby se na nich lpělo a aby se zbytečně obnovovaly. Proti mnohým pozdějším brusičům Blahoslav nevytvářel neologismy, nýbrž mu šlo o to, aby spisovný jazyk co nejméně vybočoval z normy, jaká se začala ustalovat.

Svou Gramatiku psal Blahoslav také jako pomůcku pro kazatele, které především vychovávaly bratrské školy, a proto si všímal též výslovnosti, chtěl odstranit z řeči drsnosti a dosáhnout lepšího přednesu a srozumitelnosti mluvené (nebo zpívané) řeči podle zásad libozvučnosti. Pro kazatele především připojil sbírku *Přísloví*, která nasbíral Matěj Červenka a on sám doplnil, a sbírku krátkých obrazných rčení, přirovnání a příkladů neznámého sběratele.

Obě tyto sbírky mají obdobu v cizích humanistických sbírkách přísloví a sentencí, zejména v proslulých příručkách Erasmových.

Blahoslavova Gramatika je významná i proto, že jsou v ní po prvé popsána naše nářečí, sice velmi stručně a nedokonale, ale s dobrým postřehem pro typické rozdíly. Blahoslav tak dává pokyny dialektologickému bádání, je naším prvním dialektologem. Kromě toho je v Gramatice stručná úvaha o slovanských jazycích, zároveň s chválou češtiny jako jazyka ze všech slovanských jazyků nejvíce vypěstěného a nejelegantnějšího. Tam, kde Blahoslav kritizuje a hodnotí řeč některých literárních projevů a jejich autory, hlásí se už zárodky literární kritiky, hlavně filologické. Obdobně jako v Rejstříku duchovních písní vytvořil i zde jakési náběhy k literárním medailónům, neboť podává stručné charakteristiky některých spisovatelů, především z hlediska jejich spisovatelských a stylistických schopností. Zde bývá sice někdy hodně subjektivní i náladový a nespravedlivý, ale přitom je vtipný a bystrý. Svým stylem připomíná moderní esejistiku. Humanistická výchova zanechala však hojné stopy v zálibě proplétat český text latinskými slovy a větami, takže někde vzniká přímo jakási makarónská vědecká čeština.

Spisy Naučení mládencům, Vitia concionatorum a Gramatika skládal Blahoslav pro bratrské školy vzdělávající kněžský dorost, ale zdá se, že pomýšlel též na nějaký typ školy vysoké. Otázka vyššího vzdělání ležela Blahoslavovi zvláště na srdci a právě jemu připadl úkol, aby ji rozřešil s konečnou platností.

Proti názorům, že je vyšší vzdělání nepotřebné pro křesťana, hájil Blahoslav nesmířlivě a neústupně stanovisko opačné. Především se utkal se spolubiskupem Janem Augustou, který se pro své zpátečnické názory dovolával autority Lukáše Pražského. Augusta se tím vracel k překonaným názorům, které sice mohly působit revolučně v období boje proti zkostnatělému scholastickému formalismu a proti jalové vědě universit odtržených od problémů skutečného života, ale v době Blahoslavově se už stávaly zpátečnickými.

Do těchto sporů zasáhl Blahoslav roku 1567 rozpravou, pro kterou se ustálil novodobý obrazný název Filipika proti misomusům (nepřátelům mus, tj. umění a vědy).⁶ Vznikla z prudkého vzrušení a Blahoslav ji zapsal do Aktů jednoty písmem, které prozrazuje vnitřní neklid a rozjitřený cit. Nemínil ji publikovat tiskem, poněvadž tento spor byl vnitřní záležitostí jednoty bratrské a zčásti také osobním sporem s Augustou, ačkoliv jej Blahoslav řešil z vyššího zásadního hlediska, ponechávaje všechny osobní neshody a různice stranou. V první části své polemiky ukazuje Blahoslav odpůrcům vyššího vzdělání, jak byl Lukáš

⁶ *Filipika* (z latinského Philippica) je obrazné označení, běžné už od dob Ciceronových pro bojovnou, plamennou řeč, která svým mravním i formálním pathosem napodobuje nebo připomíná ohnivě vlastenecké řeči, jaké proti makedonskému dobyvateli králi Filippovi II. proslavil Démosthenes (384—322 př. n. l.), nejslavnější řečník antického Řecka.

Pražský, jehož se dogmaticky dovolávají, člověk vzdělaný, odchovanec (baka-lář) pražské university, jak nepřestával své vědomosti dále doplňovat studiem církevních spisovatelů, a zdůrazňuje, jak i jeho literární projevy dokazují vysoký stupeň vzdělání, a to nejen svým vědeckým obsahem, nýbrž i po stránce stylistické, řídíce se pravidly rétoriky a dialektiky. V druhé části polemiky píše Blahoslav chvalořeč na „učené a učení“ a obraňuje vyšší vzdělání jednak důkazy z bible a v jejím náboženském duchu, jednak zásadami světskými, odvozenými z humanistického pojetí vzdělanosti. Jeho obrana a polemika vyznívá v přesvědčení, že už jednotě nestačí spoléhání na přirozené nadání jednotlivců a na nějaké zázračné boží přispění a osvícení nevzdělaných prostých lidí, nýbrž že jí mohou prospět jenom lidé vzdělaní a učení, kdežto od nevzdělanců jí hrozí zkáza.

Filipika je sice polemika knižní, ale svou povahou i podobou, svým stylem a způsobem zpracování, v kterém se uplatňují a převažují prvky rétorické, náleží vlastně k projevům řečnickým. Je to skutečná ozdoba našeho řečnického umění. Blahoslav ji psal s vášní, s rozhořčením a s útočností proti odpůrcům, které nemilosrdně kritizuje a potírá, ale zároveň s láskou a s nadšením pro nejvyšší hodnoty lidského ducha, k nimž náleží věda a vzdělání. Tato obrana vědeckého poznání a vzdělání je svým pojetím a formulací tak blízká našemu modernímu názoru, že ani nepostřehneme, že je psána z posic náboženských, že se v ní Blahoslav bije za vyšší vzdělání bratrských bohoslovců.

Názor Blahoslavův na vyšší vzdělání zvítězil. Stal se zárukou a posilou dalšího pokroku v jednotě bratrské, i když se bratřím nepodařilo vybudovat školy, které by měly úroveň škol vysokých, akademií.

Význam Jana Blahoslava pro naše písemnictví a pro naši osvětu uvědomovali si už jeho současníci a hodnotili jej velmi vysoko. Bratr Vavřinec Orlík, Blahoslavův přítel, pomocník a vlastně i žák, vyjádřil to procítěným lapidárním nekrologem, zaznamenaným v *Knize úmrtí*, slovy, která dojmají i dnes. Charakterisoval tam Blahoslava, že byl „otec a vozataj lidu Páně v jednotě, muž veliký a znamenitý, velice pobožný, pracovitý od mladosti, ke všem velice přívětivý, jehož pověst široce mezi jinými národy roznesena vznikla, veliký a drahý klínůt jednoty“. S podobným obdivem psal o Blahoslavovi také jiný jeho latinský životopisec, jménem nám bohužel neznámý,⁷ v hutné posmrtné vzpomínce, v níž načrtl a zároveň zhodnotil celý jeho život. Chválil a oceňoval zejména jeho vzorné mravy a harmonickou povahu a vlastnosti, jimiž se projevoval jako člověk a spisovatel a jimiž se zapsal do srdcí jednotliv-

⁷ F. M. Bartoš (ČČH 50, 1947—1949, str. 274) a Ivan Vávra (LF 5 (80), 1957, str. 254) se domnívají, že to byl vynikající lékař Tomáš Jordán z Klausenburku (1539—1586), od roku 1569 zemský lékař markrabství Moravského, osobní přítel Blahoslavův.

ců i do dějin jednoty a národa. Vynikal prý jako znamenitý vychovatel mládeže, jako horlivý kazatel, jako správce církve, vyčerpávající se v péči o ni, jako horlivý čtenář a vykladač bible, jako spisovatel (z jeho díla připomněl pochvalně překlad Nového zákona, kancionál, Musiku a Gramatiku), jako milovník hudby a jako „milovník a ochránce ryzosti mateřštiny“.

Jak charakteristika Orlíkova, tak charakteristika neznámého životopisce vyplynuly sice z lásky a z hlubokého obdivu k osobnosti Blahoslavově, ale nejsou kritické. Moderní literární historik může jim hlavně vytknout, že nezhodnotily Blahoslava v celé jeho šíři a plnosti, nýbrž především z hlediska vlastní církve a jejího prospěchu, hlavně tedy jako osobnost náboženskou. My však můžeme a musíme ocenit Blahoslavův význam v celé šíři i hloubce, poněvadž ho už vidíme nejen v souvislosti s minulostí a s jeho přítomností, nýbrž i s budoucností, ve vztazích, jaké současníci Blahoslavovi neznali a nemohli předvídat.

Blahoslava nelze ovšem odtrhovat od jeho církve, ale i v práci pro ni náleží Blahoslav zároveň celku vyššímu, celému národu. Dílo Blahoslavovo je výrazem zápasu o pokrok národa a o jeho vzdělanost, která nemá být výsadou jenom privilegovaných jedinců a tříd, nýbrž má se stát majetkem všech. Pro Blahoslava je příznačná jeho kritičnost. Projevoval ji i k sobě samému, jak ukazuje jeho nespokojenost s jeho vlastními výtvary, které se snažil překonávat lepšími, a jeho neustálé hledání nových cest. V myšlení a díle Blahoslavově přežívají sice některé brzdicí vlivy minulosti, ale síly a prvky pokroku nad nimi převažují. Proto mohl objevit nové metody vědecké a literární práce i položit základy jejím novým odvětvím a stát se podnětným pro náš další literární a vědecký vývoj. Toto myšlenkové úsilí doplňoval však Blahoslav zároveň smyslem pro formální hodnoty literárních projevů. I tady je už Blahoslav člověkem nového věku, a proto si už uvědomuje uměleckou slávu jako zvláštní hodnotu. V době, kdy se u nás tolik překládalo a namnoze přestávalo na úpravách cizích skladeb, podivuhodná byla také původnost prací Blahoslavových a jejich tematická šíře i novost. Blahoslav se zajímal stejně o vědu jako o umění, a to teoreticky i prakticky. Touto šíří svých zájmů a také i mnohostranností své tvorby připomíná nám veliké renesanční osobnosti a je skutečným předchůdcem Komenského.

O životě a díle Blahoslavově poučují zejména stati otištěné v Sborníku Blahoslavově (uspořádaném Václavem Novotným a Rudolfem Urbánkem), 1923. Tam je také bibliografie prací Blahoslavových a příslušná literatura. Ostatní uvádějí: Jan Jakubec, *Dějiny literatury české* 1, 1929, str. 673n., 694n. a 702n.; Josef Klik, *Bibliografie vědecké práce o české minulosti za posledních čtyřicet let*, 1935, str. 216, č. 5661. — Důležitý pramen, starý latinský „Životopis J. Blahoslava“, otiskl František Ryšánek v LF 51, 1924, str. 364n. — O činnosti Blahoslavově v rámci dějin celé jednoty bratrské poučují zejména: Joseph Theodor Müller, *Geschichte der Böhmischen Brüder* 2, 3, 1931; Rudolf Říčan, *Dějiny Jednoty bratrské*, 1957

(do těchto dějin napsal kapitolu o bratrské theologii Amedeo Molnár). Syntetický portrét z hlediska literárněhistorického napsal Antonín Škarka, Jan Blahoslav, Česká literatura 6, 1958. (K tomu srovnaj poznámky Rudolfa Řičana v Theologické příloze Křesťanské revue 25, 1958, str. 148n.)

Speciální studie o Blahoslavovi uveřejnili: Rudolf Urbánek, Jednota bratrská a vyšší vzdělání až do doby Blahoslavovy (Spisy filosofické fakulty Masarykovy university v Brně, 1923); Kamil Krofta, O bratrském dějepiscetví, 1946; Otakar Hostinský, Jan Blahoslav a Jan Josquin, Rozpravy ČA, 1896 (zároveň s edicemi Musiky Blahoslavovy a Josquinovy); Ivan Vávra, Dnešní stav josquinské otázky, LF 5 (80), 1957; Antonín Škarka, Několik poznámek k staré české hymnologii, LF 60, 1933, a 63, 1936; týž, Neznámí skladatelé bratrských písní, LF 63, 1936 (vztahuje se k hymnografické i hymnologické činnosti Blahoslavově i jednoty); František Bednář, Požadavky Jednoty bratrské na bohoslovecký dorost. Naučení mládeňcům, Reformační sborník 6, 1937; týž, Jan Augusta: Umění práce díla Páně služebného, VKČSN 1941; Amedeo Molnár, Boleslavští Bratři, 1952; Vavřinec Josef Dušek, Příspěvky k dějinám české dialektologie. I. Jan Blahoslav, ČČM 69, 1895; Jan Václav Novák, O rhetorické stránce Grammatiky Blahoslavovy, LF 31, 1904; Jaroslav Vlček, Několik slov o Blahoslavově mluvnici české, Naše řeč 1, 1917; Vladimír Kyas, Jazykové rozdíly Nového Zákona v překladě Blahoslavově a v bibli Kralické z r. 1593, SaS 9, 1943; Oldřich Králík, Humanismus a počátky českého mluvnictví (sborník Pocta Fr. Trávníčkovi a F. Wollmanovi, 1948); Jednota bratrská 1457—1957. Sborník k pětistému výročí založení. Napsali Rudolf Řičan, F. M. Bartoš, Amedeo Molnár, Josef Smolík, J. B. Čapek, Ján F. Ďurovič, Josef L. Hromádka, 1956.

Tiskařské činnosti Blahoslavově a bratří věnovala pozornost Mirjam Daňková v statích Práce hodná knihovníka, ČČM 116, 1947, Bratrské tisky ivančické a kralické, Sborník Národního muzea v Praze sv. V-A-Historický č. 1, 1951, a Bratrský spis Naučení mládeňcům, ČČM 70, 1951 (v obou posledních důkaz, že anonymní vydání Naučení vyšlo 1609). Zprávu o nově nalezeném unikátu Musiky z roku 1558 podal František Horák v článku Objev prvního vydání Muziky Jana Blahoslava, časopis Knihovna 4, 1951.

Průvodní studie o Blahoslavovi a jeho díle obsahují také edice jeho prací: Jana Blahoslava Grammatika česká, vydali Ignác Hradil a Josef Jireček, Vídeň 1857; Blahoslavova filipika proti nepřátelům vzdělání vyššího v Jednotě bratrské. Z přepisu P. J. Šafaříka (vydal Josef Jireček), ČČM 35, 1861; František Augustin Slavík, K literární činnosti Br. Jana Blahoslava, ČČM 49, 1875 (edice ukázek ze spisků Anvolimator a O vyvolení božím); B. Jana Blahoslava Vady kazatelův a Filipika proti nepřátelům vyššího vzdělání v Jednotě bratrské. Druhé, úplné vydání upravil František Augustin Slavík, 1905; Spis o zraku. Vydal František Chudoba 1928; O původu Jednoty a řádu v ní. Vydal Otakar Odložilík 1928; Otakar Odložilík, Bratra Jana Blahoslava Přerovského spis O původu Jednoty bratrské a řádu v ní, VKČSN 1928; Jaroslav Konopásek, Blahoslavův Nový Zákon z r. 1568, díl I, obsahující faksimilovaný text, 1931, díl II, obsahující Prolegomena, 1932; Cesty Českých bratří Matěje Červenky a Jana Blahoslava. Uspořádal Timotheus Č. Zelinka a J. V. Hruška (= Kamil Krofta), 1942; Jana Blahoslava Naučení mládeňcům. Vydal František Bednář, 1947 (k tomu Rudolf Řičan v ČČM 68, 1948, str. 166n.); Jan Blahoslav, Pochodně zažžená. Výbor z díla. Uspořádal Pavel Váša, 1949; Amedeo Molnár, Blahoslavův výklad na XIII. kapitolu Zjevení, Theologia evangelica 4, 1951; Amedeo Molnár, Českobratrská výchova před Komenským, 1956 (s ukázkami některých prací Blahoslavových); Jakub Bílek, Jan Augusta v letech samoty 1548—1564 (uspořádal František Bednář), 1942. — Akty jednoty bratrské začal kriticky vydávat Jaroslav Bidlo, ale vyšly jenom 2 svazky, 1915—1923 (s názvem Akty Jednoty bratrské), obsahující prvé dva svazky Aktů. V připojených úvodech a poznámkách je shrnuta příslušná odborná literatura.

ČÁST PÁTÁ

ÚSTUP MĚŠŤANSKÉ KULTURY A ROSTOUCÍ VÝZNAM LIDOVÉ TVORBY V OBDOBÍ VLÁDNOUCÍ PROTIREFORMACE

(Od dvacátých let 17. století
do sedmdesátých let 18. století)

O BĚLOHORSKÉ BITVĚ BYL NÁSILNĚ PŘERUŠEN

rozvoj našeho písemnictví. Noví držitelé moci, kteří ovládli celou kulturu, učinili ji nástrojem ideologického útlaku a protireformační propagandy, a tak došlo i ve vývoji literatury k prudkému zvratu. Přitom česká literatura, i když hned neupadla kvantitativně, upadala kvalitativně a tento úpadek se v časovém průběhu stále zvětšoval; teprve v poslední třetině 18. století začal s počátky obrození obrat k lepšímu. Tak tvoří v literárním životě doba od dvacátých let 17. století do sedmdesátých let století 18. uzavřený celek. Po stránce ideologické dává jí ráz panující protireformace, po umělecké stránce baroko, po stránce politické absolutistický centralismus, po stránce národnostní sílící poněmčování.

Období mezi Bílou horou a začátky obrození se nazývá nejčastěji *doba pobělohorská*, ale toto označení není dosti přesné, neboť ohraničuje dobu jen na jedné straně, určujíc vlastně pouze její začátek, nikoli však konec; a kromě toho nevystihuje obsah doby. Po té stránce je lepší termín *doba temna*, ale ten zase nevystihuje celou dynamiku období a přímo odporuje postizení velkých zjevů české emigrace, zejména Komenského. Ani termín *protireformace* plně neuspokojuje, protože začátek protireformačních snah lze sledovat již v padesátých letech 16. století, když přišli do Prahy jesuité. Naproti tomu označení *doba panující protireformace* vystihuje ideologickou dominantu období a zároveň podává omezení časové: protireformace dosáhla vedoucího postavení jakožto oficiální ideologie po bělohorské bitvě a ztratila je s nástupem osvícenství v sedmdesátých letech 18. století, kdy byl také jezuitský řád roku 1773 zrušen. Termín *doba pobělohorská* se hodí jen pro několik prvních desetiletí po Bílé hoře.

Rychlý odliv kulturní tvorby a zužování oblasti českého písemnictví vyplývaly z pobělohorských hospodářských, sociálních a politických poměrů, jež s sebou přinášely úbytek náročného publika a nové začlenění literatury do společnosti. Už samo hospodářské zničení země a její vyplundrování za třicetileté války spolu s velkým úbytkem obyvatelstva (asi o polovinu) se muselo projevit v kulturním životě neblaze. K tomu přistupovaly ještě přesuny ve vládnoucí třídě a úbytek vzdělanců. Po likvidaci povstání byla neobyčejně oslabena konfiskacemi a emigrací stará česká šlechta a české měšťanstvo. Na místo české šlechty se vedrali cizí dobrodruzi, kteří neměli zájem o tradice domácího kulturního prostředí, a města, zbavená téměř veškerého politického vlivu, se rychle poněmčovala a tím se vyřazovala z národního kulturního života.

Pro další kulturní vývoj bylo zvlášť důležité oslabení měst, neboť s úpadkem městského stavu tála společenská vrstva, která byla hegemonem v literatuře „zlatého věku“. Kulturně náročnější vrstva zámožného měšťanstva rychle mizela z kulturního života, jemuž dávala před Bílou horou ráz, a spolu s ní se ztrácela náročnější literární tvorba. V souvislosti s tím se zužovala oblast písemnictví i tematicky, a tak nastávalo období stále většího úpadku tvorby opravdu literární.

Za pokračující germanisace se rychle měnila sociální základna literatury, neboť jediným nositelem češtví zůstávaly nižší vrstvy lidu městského a hlavně lid na venkově. Drobné měšťanstvo nemohlo však vtisknout ráz kulturnímu životu, protože bylo hospodářsky slabé a neuplatňovalo se rozhodujícím způsobem ve výrobním procesu; venkovský lid byl sice daleko významnějším společenským činitelem, ale zakoušel stále větší znevůli a rostoucí bídu, byl záměrně udržován v nevědomosti, nedostávalo se mu vzdělání, a proto ani on nemohl sehrát významnější úlohu v rozvoji písemnictví. Tím byla přerušena cesta k zlidovění kultury, nastoupená za husitství. Pro lid se sice stále psaly a tiskly knihy a knížky, ale lid se nemohl stát hegemonem literární produkce. Pokud psali pro lid vzdělanci, nepodporovali ho zpravidla v jeho boji za sociální osvobození, jako tomu bylo v době husitské, ale obyčejně hájili zájmy vykořisťovatelské třídy a užívali literatury především k tomu, aby udržovali lid v jeho dosavadním postavení a vychovávali jej k trpnosti. Tak vznikala literatura určená sice lidu, ale psaná z posic držitelů moci; dále ji budeme označovat termínem *tvorba oficiální*.

Oficiální literatura směřovala k tomu, aby se co nejrychleji změnilo smýšlení zdrcující většiny lidu, a proto usilovala o přetržení předbělohorské kulturní tradice. Literární mluvčí nových držitelů moci se snažili vyplenit z lidu zejména vzpomínky na husitskou dobu, které by mohly být oporou v jeho třídním boji stále se přiosťrujícím. Jejich úsilí však bylo marné. Třídní boj znova a znova propukal v živelných lidových povstáních.

Pro další kulturní vývoj bylo rozhodující to, že se proti staré kulturní tradici nepodařilo založit a rozvinout rovnocennou tradici novou. Proto se protireformační literatura pohybovala v začarovaném kruhu. Stará kulturní tradice byla uměle a násilně přetržena, ale pro vytvoření nové tradice nebyly podmínky, neboť v cestě stál skrytý odpor a pasivní resistance lidu. Lidové masy nebyly nikdy úplně získány oficiální protireformační propagandou, neboť dobře cítily její faleš a protilidovost. O smýšlení českého člověka byl sváděn úporný boj, držitelé moci jej však nikdy úplně nevyhráli. Podařilo se získat nerozhodné, zastražit bázlivé, ale zdravé jádro lidu se nepodařilo narušit.

Následky bělohorské porážky se v písemnictví projevíly velmi brzy, asi během desítiletí. Noví držitelé moci uchvátili tisk a znemožnili poraženým bránit

se literárním projevem, protože jim nešlo o ideologický zápas, nýbrž o spoutání bezbranné oběti, které se snažili vnutit svou ideologii. V dvacátých letech ještě poražení nezmlkli úplně, ale už na počátku třicátých let — po vydání Obnověného zřízení zemského a po hlavním emigračním odlivu — vznikla zcela nová kulturní situace, odlišná od poměrů let dvacátých. Souvislost se starší vzdělaností byla oslabena a začal nezadržitelný ústup měšťanské kultury. Tak, jak odpadaly z kulturního života vyšší vrstvy měšťanstva, literatura se obracela stále více k lidu a v souvislosti s tímto zúžením sociální základny zužoval se i okruh jejích témat. Zmizela snaha po obsáhnutí celého života, a tím byl vývoj literatury vržen daleko nazpět. Výboje získané husitstvím, které se literatura snažila ve svých pokrokových dílech udržet po celé 16. a na počátku 17. století, byly naráz téměř ztraceny.

Veliké úbytky českému písemnictví způsobilo dále to, že zároveň s odpadáváním vzdělanějšího publika rozrůstala se na újmu české tvorby literatura psaná latinsky. Z česky psané literatury se tak dvojnásob rychle ztrácely spisy odborné a veškerá náročnější tvorba, neboť nebylo společenské vrstvy, která by ji mohla podporovat a konsumovat. Cizácká šlechta neměla zájem o české kulturní prostředí a ani neuměla česky, takže pro českou literaturu byla ztracena již předem, vyšší vrstvy ve městech se sýtily dováženou literaturou, převážně německou, a inteligence, která neztratila národní vědomí, nebyla s to vytvářet pro své potřeby vědeckou a náročnou literaturu psanou česky už proto, že jí byla jen nepatrná hrstka. A tak se uchyloval i česky cítící vzdělanec v náročnějších projevech k latině.

A literatura vytvářená pro lid zatím planěla. Rozhodující slovo v ní měla církev, zejména jezuitský řád. V církvi totiž viděli držitelé moci svou nejlepší ideologickou oporu, tím spíše, že církev měla zájem o boj proti husitské tradici, která sýtily revoluční nálady lidu. Oficiální literatura pochopitelně vypadala podle toho: vznikají především spisy náboženské, náboženství je — tak jako ve středověku — postaveno na nejvyšší místo v systému hodnot, tvoří dominantu kultury.

Svou tendenčností a náboženskou dominantou připomíná protireformační tvorba literaturu husitskou, zcela jiný je však její ideový obsah a sociální zaktvení. Společné s literaturou husitského období je pouze to, že ve formě náboženského boje probíhá boj třídní; rozdíl je v tom, že celou literární tvorbu pobělohorské doby ovládly síly brzdící pokrok a snažící se vrhnout vývoj nazpět. V husitské době měly všechny strany možnost literárního projevu, nyní má publikační možnosti jen strana vítězná, a ta vytváří literaturu protilidovou. Proto také náboženství, které v projevech husitů neslo pokrokové síly společnosti, stalo se v protireformační literatuře ideologickou podporou reakce. Po té stránce je protireformační literatura pravým opakem literatury husitské.

Husitskou literaturu připomíná protireformační tvorba také tím, že pro-

gramově usilovala o přetržení souvislosti se starší dobou. I tato podobnost s husitstvím je však jen zdánlivá. Husitství trhalo souvislost s retardačními složkami společenského vývoje, kdežto protireformace trhala naopak souvislost se složkami pokrokovými a snažila se navazovat na starší tvorbu reakční povahy.

Proto se po Bílé hoře rychle změnil ve srovnání se starší dobou vztah literatury ke skutečnosti. Namísto rozvíjení pokrokové tradice literatury, sloužící životu a snažící se poznávat objektivní zákonitosti světa, nastoupila trpná víra a pověra. To vyplývalo z nedůvěry k pozemskému životu a k rozumovému poznání, nad něž se stavělo iracionální poznání mystické. Podle oficiální ideologie jedině pravým životem je život posmrtný; země, na níž žijeme, je slzavé údolí, v němž nadpřirozené a rozumem nepoznatelné síly stále zasahují s pomocí zázraků do empirického života. Tato ideologie, která měla vychovávat k pasivitě a odevzdanosti do vůle boží a tím přispět k zlomení odporu vykořisťovaných nevolníků, byla záměrně šířena z kazatelen na poutích, činností misionářů, a také oficiální literaturou.

Pokroková domácí tradice dohasínala zatím v dílech exulantů a postupně se utápěla v cizím moři. Ani doma však nebyla potlačena, měnil se jen její nositel. Zmizela pod censurním dozorem z literatury tištěné, ale žila dále v lidové tvorbě. Z mysli lidu nikdy nebyly vymýceny vzpomínky na bojovou husitskou tradici; ta vedla lid k povstáním a znova a znova ožívala v různých formách kacířství a udržovala se v lidové písni, proroctví a pověsti.

Proto by nebylo správné dívat se na pobělohorskou dobu jen jako na dobu ničení pokrokových tradic a stupňování úpadku. To by znamenalo vidět jen polovinu literárního procesu. Je nutno docenit sílu lidového odporu proti šířícímu se náporu temna a je nutno obdivovat sílu lidové kultury, která nejen že odolala tlaku a nepokořila se, ale naopak se rozvíjela. Mezi lidem a pány zuřil nelítostný třídní boj, který nabýval různé podoby. Propukal v povstáních, ale ta byla utápěna v krvi, a tak odboj pokračoval v podobě pasivního odporu. V oblasti ideologické bral na sebe třídní boj podobu boje náboženského, neboť se vyhrocoval protiklad mezi poddaným lidem a mezi katolickou vrchností. Z tohoto hlediska je třeba hodnotit i lpění lidu na husitské tradici a úsilí držitelů moci o její vyplenění.

Charakteristickým rysem kulturního života po Bílé hoře je nebyvale vyostřený protiklad kultury vládnoucí třídy a kultury vykořisťovaných. Bylo to způsobeno sociálními a politickými změnami, které nastaly po Bílé hoře a měly za následek rychlou likvidaci nositelů pokrokové kulturní tradice. Lidu byla vzata možnost aktivní účasti na náročnější kulturní tvorbě, měšťanstvo bylo ozebračeno, a tak byla jeho účast na náročnější kulturní tvorbě omezena, zatím co se vládnoucí třída vyžívala v importované barokní kultuře, která sloužila její reprezentaci.

Barokní umění má ráz po výtce expresivní. Jeho charakteristickým znakem je efektnost, snaha působit na smysly, vzrušovat, udívat a uchvacovat. Tato tendence pronikala i do slovesných projevů, pro něž je příznačná hyperboličnost, záliba v protikladu, v smělé metafoře a oxymoru, kumulace obrazů a deformování jazyka (slovní hříčky apod.).

Barokní umění sloužilo vládnoucí třídě, ale vládnoucí třída se obracela prostřednictvím barokního umění i k lidu. Snažila se naň působit emocionálností a přepychem baroka, snažila se vykouzlit v nádherné výzdobě chrámu kousek nebe, které kněz sliboval poslušnému nevolníkovi po smrti, a zároveň se pokoušela drastickým obrazem pekelných muk zastrašit nevolníka, který by chtěl urvat pro sebe kousek ráje na zemi a lépe žít. Nádherná poutních chrámů měla odvádět od životní bídy a utěšovat trpícího člověka vzbuzováním víry, že mu pozemské starosti otvírají cestu do nebeského věčného království.

Při snaze o vzbuzování pocitu pomíječnosti pozemského života poukazem na věčné hodnoty nadzemské užívalo barokní umění rádo obrazů smyslově názorných, až naturalistických; zvláště příznačné bylo vystupňování protikladu pozemského života a mystického vidění nadskutečna, při němž se naturalistický obraz často smyslně zabarvený stával symbolem života nadpozemského. Zde jsou styčné body s vrcholnou gotikou doby Karla IV. Ostatně světový názor pobělohorské doby se blížil světovému názoru vrcholného feudalismu už proto, že pobělohorská doba přinesla stupňované úsilí o refeudalisaci a snažila se po sociální stránce restituovat středověk. Z toho vyplývalo vědomé navazování na dobu Karlovu a její glorifikace; Karlova doba byla pokládána za vrchol našich dějin a stavěna do protikladu k husitství, v němž byl viděn úpadek.

Barokní kultura, těsně spjatá s vítězným katolicismem, je představována nejnápadněji v umění výtvarném. Baroko vtisklo osobitý ráz Praze i našemu venkovu, kde byla vytvořena díla dodnes hodná obdivu (např. chrám sv. Mikuláše v Praze, sochařská výzdoba Karlova mostu, četné pražské paláce, venkovské barokní poutní chrámy a zámky). Zčásti proniklo baroko i do lidové kultury, ale nesmíme přehlížet, že to bylo umění svou podstatou nelidové, a pokud je lid adaptoval, vnášel do něho prvky nové; baroko v lidovém pojetí se stávalo výrazem lidového vztahu ke skutečnosti.

Tišťená literární tvorba byla v pobělohorské době prakticky úplně ovládnána jezuitským řádem, který se stal hlavní oporou vládnoucí třídy. Proto vzal do svých rukou i organisaci školství a udával mu pak ráz po celou dobu protireformační. Kulturní řeči pro náročnou literární tvorbu se opět stala latina, a tak vznikal protiklad literatury sloužící vládnoucí vrstvě a literatury lidové jako protiklad literatury psané česky a literatury psané jinými jazyky. Přitom je však třeba — podobně jako ve středověku — počítat k české literatuře část tvorby psané latinsky, i když měla nyní jiné uplatnění.

Oficiální literatura, kterou vytvářeli držitelé moci a jejich mluvčí pro nižší vrstvy ve městech a pro lid na venkově, obracela svůj hlavní zájem pochopitelně k oblasti náboženské; tak vznikaly četné modlitby, postily, písně, nábožensko-vzdělavatelné spisy apod. Ústředním motivem zde bývá zpravidla rozpor mezi pomíjejícím světem, to je hmotnou skutečností, a „věčným“ světem transcendentálním. Přitom byla charakteristická rozeklanost, kterou pozorujeme i ve výtvarnictví; na jedné straně si literatura libovala v naturalistickém zobrazování hmotné skutečnosti, a na druhé straně tíhla k duchovnosti. Se snahou vysvětlit lidovému čtenáři názorně náboženský mythos souviselo časté užívání obrazů z oblastí přístupných lidové chápavosti, zároveň se však projevovala záliba v křiklavých efektech a hyperbolách, které jsou dnešku cizí a namnoze působí groteskně, ba směšně.

Světské náměty v tištěné literatuře byly v pozadí. Potřeba zábavné četby se nasycovala hlavně přetiskováním starších lidových knížek a jarmareční světskou písní, tedy literaturou, která byla z hlediska ideologického pokládána za neškodnou, protože (podobně jako literatura náboženská) odváděla lid od trpké sociální skutečnosti. Měla tedy funkci v podstatě stejnou jako oficiální tvorba náboženská.

Pokrokovou vývojovou linii představovala v období vládnoucí protireformace hlavně tvorba lidová, která odrážela vztah lidu k životu a doprovázela jeho odpor k vykořisťovatelům. Zajímavý je vztah této tvorby k literatuře oficiální: lidová tvořivost nejen stála stranou od proudu oficiální literatury, ale namnoze stála přímo proti této literatuře, odolávajíc cizí ideologii a tlaku nových formálních prostředků; z nich si osvojovala jen to, co mohlo pomoci vyjádřit lidový vztah k životu. I když proto v lidové tvorbě nacházíme barokní motivy a obraty známé z oficiální tvorby, mají v novém kontextu jiný význam. Ztrácejí svou transcendentální funkci, vyjadřují reálnější vztah k životu.

K pokrokové linii se připíná i část literatury, jež nebyla sice lidu určena, ale stála v opozici proti tvorbě s ideologií oficiální, jako např. některé spisy Bohuslava Balbína.

Zvláštní postavení měla literatura našich exulantů. Vznikala sice mimo domácí půdu, ale zčásti hájila na mezinárodním fóru české zájmy — např. Pavel Stránský — a zčásti pronikala i do Čech a na Moravu jako pašované tisky, které pomáhaly udržovat lidový odpor. Proto ji nelze pokládat za uschlou větev, ale i ona patří k živému kmeni národní literatury, i když po umělecké stránce neznamenal mnoho, ovšem s výjimkou Komenského, v němž vyrostl zjev významu opravdu světového.

Mezi tvorbou lidovou a oficiální bylo stálé napětí. Obojí tato tvorba stála vedle sebe, narážela na sebe, do jisté míry se prostupovala, a to už proto, že se obracela k témuž publiku. Proto se podařilo obratné propagandě zmást část publika. Zdravé jádro se však nepodařilo zlomit. Náš lid osvědčoval po celou dobu vládnoucí protireformace podivuhodnou sílu, nezlomnost, víru v budouc-

nost a optimismus. V dobách stupňovaného útlaku právě tyto vlastnosti našeho lidu vystupovaly do popředí. Za nejtěžších zkoušek lid nebyl zlomen; když se šlechta a měšťanstvo poněmčily a přizpůsobily, lid se neshrbil, nezapřel své češství a svou revoluční minulost, ale odolal tlaku. A tak je doba vítězné protireformace nejen dobou temna, ale také dobou boje lidu s nápirem protireformace. Dobou boje, v němž lid nepodleh. V tom je její velikost.

V literárním vývoji se rýsují zřetelně dvě fáze. První sahá od dvacátých let 17. století asi do let padesátých až šedesátých a je pro ni příznačné dožívání předbělohorských tradic jednak v tvorbě emigrantské, jednak v části tvorby domácí, nesené spisovateli, kteří ještě vyrostli v předbělohorském kulturním světě. Od padesátých let nastává fáze druhá, v níž se jesuité snažili vytvořit literaturu v protireformačním duchu a dát základ nové literární tradici, ale ztroskotali pro rychlý úbytek vzdělanějšího publika, jakož i pro lidový odpor. Souběžně s ubýváním vzdělanějšího publika upadal i český spisovný jazyk. Praha ztrácela postavení kulturního centra, rozmáhala se tvorba regionální, a to se projevovalo v pronikání dialektismů do literárních projevů. S ubýváním písemnictví však nabývala v literárním procesu stále většího významu tvorba lidová, zvláště od dvacátých let 18. století, kdy dosáhla vrcholu protireformace a z literárního života se skoro úplně ztratila vzdělanější vrstva. Tehdy se literární tvořivost dostávala převážně do rukou lidu samého a jeho ústní tvorba se stala hlavní představitelkou celonárodní slovesnosti; to trvalo až do obrození, kdy se zase začala vytvářet náročnější literatura nesená měšťanstvem.

Toto období je dosud velmi málo prozkoumáno. U mnohých spisovatelů (např. u písmáků, kazatelů, emigrantů) nejsou ani známa bližší životní data.

O hodnocení literatury od Bílé hory do obrození srov. Josef Hrabák, K problematice slovesné kultury pobělohorské doby, ČMM 75, 1956; týž, O lidovosti starší české literatury (v souboru Studie ze starší české literatury, 1956). O regionální povaze valné části literární tvorby v této době psal Karel Palas ve studii K otázce regionalismu v české literatuře 17. a 18. století (sborník F. Wollmanovi k sedmdesátinám, 1958).

O poetice oficiální literatury pojednává několik souborů prací, které však vyznívají jednostranně, neboť byly psány z posic obránců „katolického baroka“ a zužovaly proto problematiku. Sem patří zejména: Baroko (sborník pěti studií), 1934; Vilém Bitnar, O českém baroku slovesném, 1932; týž, Postavy a problémy českého baroka literárního, 1939; týž, O podstatě českého literárního baroka, 1940; Josef Vašica, České literární baroko, 1938. Stejným duchem jsou neseny i antologie Zrození barokového básníka, 1940 (Vilém Bitnar), a České baroko, 1941 (Zdeněk Kalista).

Veršem 18. století se zabýval Karel Horálek, Der tschechische Vers des 18. Jahrhunderts, Zeitschrift für Slawistik 2, 1957. Viz též Horálkovu práci Počátky novočeského verše, 1956, Acta universitatis Carolinae, Philologica 4.

Některými obecnými problémy barokní estetiky a kultury zabýval se Vladimír

Helfert: Hudební barok na českých zámcích, 1916; Hudba na Jaroměřickém zámku, 1934; Jiří Benda, I 1929, II 1934.

Mnoho materiálu a bibliografických odkazů pro literárního historika přináší Arnošt Denis, Čechy po Bílé hoře, 4., přehlednuté vydání (Jindřichem Vančurou), 1931. — Materiál a stručně shrnuté literární tvorby, zejména 18. století, přináší také J. B. Čapek v Československé literatuře toleranční I, 1933. — O hudební tvořivosti (i ve vztahu k literatuře) viz Jan Racek, Česká hudba, 1958.

Hodnocení Bílé hory je ve spisku Zdeňka Nejedlého Bílá Hora, Habsburg a český národ, 1920. — Z novějších prací je důležitá studie Josefa Polišínského Současný stav bádání o Bílé hoře, ČMM 70, 1951.

DOVRŠENÍ PŘEDBĚLOHORSKÉ KULTURNÍ TRADICE V LITERATUŘE EMIGRANTSKÉ A NÁSTUP PROTIREFORMACE V LITERATUŘE DOMÁCÍ

(Od dvacátých do padesátých let 17. století)

České povstání, jež skončilo tragicky bitvou na Bílé hoře, nebylo lidovým revolučním hnutím jako husitství, nýbrž šlo v podstatě o povstání stavovské. Konflikt byl sice podmíněn krizí feudalismu a měl pokrokovou povahu po té stránce, že šlo o boj proti reakčnímu absolutismu Habsburků a o nezávislost českého státu, nemohl však vyústit v buržoasní revoluci, v jakou vyústila např. revoluce nizozemská nebo anglická, neboť probíhal bez účasti lidových mas a měšťanstvo nebylo tak politicky silné, aby se mohlo stát hegemonem boje.

Představitelé odboje sledovali úzce sobecké cíle. Boj stavů s Habsburky byl projevem rozporu mezi příslušníky vládnoucí třídy; šlo o to, zda strhne na sebe ve státě moc panovník nebo stavy, vlastní smysl boje byl však zastřen tím, že boj probíhal ve formě náboženské, ve formě boje protestantismu s katolicismem. Bojovou sílu povstání přitom oslabovala naprostá nejednotnost stavovské fronty. Vedla šlechta, ta však k sobě nedovedla pevně připoutat města a zainteresovat lid. Snažila se sice získat města připomínáním jejich moci v husitské době a působit na lid náboženskou propagandou, města však v důsledku sobecké politiky šlechty rychle ochabla ve svém poměru k povstání a také poddaní, kteří z počátku s povstáním sympatisovali, vycítili pravý smysl boje a povstávali nakonec stejně proti vrchnostem katolickým jako nekatolickým.

Nejtragičtější bylo na poraženém povstání to, že jeho potlačení mělo neblahé následky pro celý náš další národní vývoj, neboť vítězova pomsta stihla celou národní pospolitost. Obnovené zřízení zemské, vydané Ferdinandem II. roku 1627 pro Čechy a po roce i pro Moravu, které zajišťovalo Habsburkům dědičně český trůn, zavádělo do správy dvojjazyčnost a jako jediné náboženství uznávalo katolicismus, způsobilo, že tak vlastně byla ztracena státní samostatnost, němčina vytlačovala češtinu a husitská tradice byla umlčována. Majetek účastníků odboje byl konfiskován a na jejich místo se tlačili dobrodruzi z celé Evropy, kteří byli národu cizí a v lidu viděli jen pracovní síly. Vlna emigrace způsobila, že Češi ztratili během několika málo let většinu vzdělavců a šlechty. Doma zůstali konvertité a katolická menšina, výkvět národa odešel za hranice. Města byla zbavena politické moci a rychle se poněmčovala. Tak mizela rychle vyšší vrstva českého měšťanstva, která mohla být schopna nést další vývoj.

Zůstal však poddaný lid, kterému nebylo dovoleno opustit zem, a právě on nesl na svých bedrech těžké následky porážky, k níž došlo v boji za cizí zájmy. Lid se však nesmířil s nástupem reakce a nevzdal se dalšího boje. To dobře viděli držitelé moci, a proto vynaložili všechny prostředky k zlomení jeho odporu. Tomu cíli měla sloužit i násilná rekatolisace, s níž bylo započato hned po vítězství Ferdinandově nad povstáním, ale která byla dokončena až v padesátých letech. Většina obyvatelstva přijala tehdy v důsledku drakonických opatření katolické náboženství (byť často jen naoko) a ostatek prchal ze země. Tím se skončila etapa ve vývoji protireformace a zároveň v literárním životě.

Pro literární život bylo v této době charakteristické rozštěpení literární tvorby na literaturu domácí a literaturu emigrantskou. Domácí literatura se vyvíjela v nesvobodě a pokrokovou tradici v ní nesla hlavně ústní lidová slovesnost; zato literatura emigrantská mohla udržovat pokrokové tradice i v projevech tištěných. Literární život od dvacátých do padesátých let se však nedělí jen prostorově, ale i časově, a to na dva úseky: první tvoří léta dvacátá, která jsou doma dobou nejistoty a prvních náporů protireformace a v emigraci dobou nadějí na brzký návrat; druhý úsek jsou léta třicátá až padesátá, v nichž doma probíhá prudký útok protireformace, zatím co emigrace pomalu tone v cizím moři.

*

Dvacátá léta tvoří v literárním vývoji přechodný pás. Následky bělohorské porážky se totiž v kulturním životě neprojevíly okamžitě a také protireformační úsilí se nerozvinulo hned s plným důrazem. Tak v dvacátých letech ještě dožívalo kulturní dědictví předbělohorské. Nejistá válečná situace a také politické ohledy (císařův spojenec saský kurfiřt Jan Jiří byl luterán) způsobily, že protireformace nastupovala postupně. Také emigrace neproběhla naráz a poražení doma se nevzdávali bez odporu.

O tom, jak trval odpor poražených, svědčí např. dopis adresovaný *Věrným synům božím*. Vyzýval k brannému odporu proti tyranstvu Antikrista a jeho synů, kteří oloupili nekatolíky o svobodu a statky a naposledy i o jejich duše. List, poukazující ohnivými slovy na statečnost starých Čechů, byl nalezen roku 1627 u jednoho potulného kazatele. — O odporu ve městech svědčí to, že si nekatolíci měšťanského a rytířského stavu, aby ušli vyhnanství, kupovali zpovědní lístky, které měly sloužit jako důkaz, že přijímali pod jednou způsobou. Farář Vavřinec u sv. Vojtěcha Většího v Praze takovými machinacemi nesmírně zbohatl, byl však [udán a spolu s více než stem měšťanů uvězněn (1626)]. Již z dvacátých let máme však také zprávy o zabavování kacířských knih.

V dvacátých letech nebyla tedy ještě úplně přetržena literární kontinuita s předbělohorskou dobou. MIKULÁŠ DAČICKÝ tehdy dopisuje poslední listy svých *Pamětí* a také jiné projevy soukromé literární tvořivosti, jako např. *zápisy v soudobých štambuchích*¹, ukazují pokračování kulturní tradice. V našich zemích

¹ *Štambuch* se v této době říkalo knížce pro pamětní zápisy přátel, památníku.

ještě žili nekatoličtí spisovatelé, kteří se nepoddali tlaku a literárně tvořili. To platí především pro KOMENSKÉHO, který píše útěšné spisky, mezi nimi *Labrynt*. Některé spisy dokonce vyšly v tajných tiskárnách. Naděje lidu byly také živeny rozličnými proroctvími; máme např. svědectví o tom, že se opisovala *proroctví KOTTEROVA*, která už roku 1625 přeložil Komenský a zaslal do Čech svému tchánu Janu Cyrillovi.

Od samého počátku je však vidět v literárním životě vítězství katolické strany. Vyskytly se verše patolízalsky chválící novou situaci (*Exekucí aneb vykonání vejpovědi a ortele spravedlivého a hrozného nad rebely*, připisované Šimonu Lomnickému), v nichž promlouvá patrně zbabělost některých poražených, ale vítězná katolická strana se projevila zejména v ostrých a nenávistných satirách staroměstského měšťana MICHALA PĚČKY z RADOSTIC, který stál za povstání na straně Ferdinandově a musel proto roku 1618 prchnout. Pěčka, známý již dříve jako básník, vrátil se po Bílé hoře s Ferdinandem do Prahy a vylil svou nenávisť v několika latinských satirách. Vítězství Ferdinandovo oslavil ve veršovaném letáku *Deo gloria, aquilae victoria, leoni infamia* (Bohu sláva, orlovi vítězství, lvu potupa). Ve veršovaném pamfletu *Petri Rybaldi Peruani satyrarum liber* (Kniha satir Petra Rybalda Peruánce — 1622) přímo chrlí potupu na český národ. Nenávist projevil také v krátké prozaické satire *Encomia Bohemorum* (Chvalořeči na Čechy), která čtena odpredu byla oslavou Čechů, ale čtena pozpátku se změnila v hanopis.

Ze strany protestantské (snad bratrské) vznikla na tuto skladbu parodie tím, že na místo Čechů bylo dosazeno jméno jezuitů, a tak vznikla nenávistná satira *Encomia Jesuitarum* (Chvalořeči na jesuity).

Oficiální představitelé nové vlády však byli zpočátku poměrně umírnění; Pěčkův hanopis vydaný pod jménem Petra Rybalda, který vzbudil obecné rozhořčení, dali zabavit a veřejně spálit. V dvacátých letech ostatně protireformace postupovala dost nespěšně a omezovala se na vydávání spisů potřebných k náboženskému životu. Sem patřil např. kancionál JIŘÍKA HLOHOVSKÉHO *Písně katolické k výročním slavnostem* (1622). Dále se pěstovala legendistika, představovaná zejména rozsáhlým souborem *Vitae sanctorum, to jest Životové, skutkové a mučedlnictví, též i zázraky svatých a světic božích, na každý den celého roku rozvržené* (1625), které přeložil z Vavřince Suria jezuita ALBERT CHANOVSKÝ († 1645)². Účelům protireformace sloužily i propagační spisy, jako FRANTIŠKA z ROZDRAŽOVA († 1658) *Rozbroj o kalich* (1626), snažící se vylíčit kališnickou minulost jako dílo ďáblovo a nepřátelské vlasti. K výchovnému účelu se užívalo i oblíbených hádanek (podle tehdejší terminologie „pohádek“), zvláště pro

² LAURENTIUS SURIUS (1522—1578), rodem z Lübecku, byl mnichem v kolínském kartusiánském klášteře. Svým dílem *De probatis Sanctorum historiis* (O hodnověrných historiích světců, 1. vydání 1570—1575 v šesti svazcích) vytvořil vzor pro pozdější legendistiku. — Křestní jméno Chanovského je uváděno střídavě *Albrecht* i *Albert* (viz *Knihopis*); jde pouze o variantu téhož jména.

mládež. Typická je rozsáhlá sbírka *Sprostnost katolická, to jest Pohádky křesťanské, rodičův s dětmi, učitelův s mládeží, hospodářův s čeledí etc.* (1637). Podobné sbírky dosáhly v pozdějších letech velkého rozšíření a přetiskovaly se až do 18. století.

Hlavní předpoklady pro rychlý rozvoj protireformace a pro potlačení předbřlohorské kulturní tradice byly vytvořeny sloučením Karlovy university s vysokým učením jezuitským v Klementinu a výsadním postavením jezuitského řádu v duchovním životě. K tomu ještě přistupovala sílící emigrace, která oslabovala kulturně domácí literaturu a přenášela už v dvacátých letech značnou část literární produkce do zahraničí.

Emigrace probíhala v několika vlnách. Nejprve museli opustit zemi bratrství kněží, pak všichni nekatoličtí kazatelé, kteří se nějak zúčastnili povstání, a konečně Obnovené zřízení zemské dovolovalo pouze katolické náboženství. Vystěhovat se však směla jen šlechta a měšťané, lid musel zůstat, protože majitelé feudálních panství potřebovali pracovní síly.

Emigrace způsobila nepochybné třídění duchů. Oddělili se od sebe ti, kteří byli ochotni vzdát se světového názoru svých předků a za trochu klidu chovat se loajálně, a lidé důslední, kteří se nezaprodali. Tak se stalo, že během několika let ztratily naše země své nejlepší intelektuální představitele, kteří mohli být lidu duchovními vůdci. Lid zůstal opuštěn, vydán zcela na pospas protireformační propagandě, a to se projevilo v celém dalším vývoji. Vzdělanci ztratili váhu, ale lid si přece udržel schopnost bránit se náporu svými vlastními silami. Tak se vlastně doma vzdělanci sami vyřadili z řad pokrokových činitelů.

Emigrace se ubírala několika směry — na Slovensko, do Německa, Polska i Holandska — a vytvořila několik středisek (Perno, Žitava, Drážďany, Lešno, Amsterdam), v nichž vyvinula činnost přímo horečnou. V dvacátých letech, kdy se zdálo, že se válečné štěstí každou chvíli obrátí, zaměřovala se zejména na spisy útěšné. Tak např. roku 1626 vyšel (snad v Perně) spisek *Angelus pestilentialis. Posel boží* od MATĚJE JANDY ČECHŤICKÉHO, rozvádějící myšlenku, že osud exulantů je trest od boha za spáchané hříchy, ale že je to trest spravedlivý, neboť bůh se dotýká svých věrných morovou ranou jen proto, aby je zachránil před věčným pekelným ohněm.

K útěšným spiskům také patří literárně celkem bezvýznamný spis JIŘÍHO GALLIHO *Wasserquell, to jest Duchovní pramen čerstvé vody*, napsaný v Řezně roku 1625, který však zůstal v rukopise. Některé spisy byly vydány latinsky, a proto měly poměrně velkou publicitu. Takový spis složil např. ONDŘEJ HABERVEL, *Hierosolyma restituta* (Obnovený Jeruzalém, vyšel v Haagu 1622), nebo ŠIMON PARTLIC z ŠPRINCERKU, v polatinštlé podobě Partlicius: *Mundus furiosus* (Zběsilý svět — 1622).

Do stejné souvislosti patří i propagační spisy líčící utrpení emigrantů, jako *akademické řeči*, které měl ve Vitenberku SAMUEL MARTINIUS z DRAŽOVA v letech 1623 až 1624, JAKUBA JACOBAEA *Idea mutationum Bohemo-evangelicarum in florentissimo regno Bohemiae* (O proměnách mezi českými evangelíky v kvetoucím království českém — Amsterdam 1624) nebo spisek JANA ROSACIA

HOŘOVSKÉHO († po 1637) *Koruna newadlá mučedlníkŭ božích českých*, oslavující popravené představitele českého povstání (1621 v Perně; spisek vyšel i německy). Utrpení evangelíků sledoval i Vít JAKEŠ ve spise *Obrana kalichu svatého neb Historia spisu církevního o založení jak prvotní tak i v království českém církve Kristovy od času Bořivoje až do roku 1631* (Perno 1631).

Svým zaměřením je zvláště zajímavý spisek JAKUBA JACOBÆA *Otiŭ vernalis aegrisonnia* (Trudnosnění jarní prázdně). Jacobæus jej vydal hned po svém příchodu na Slovensko 1627 v Košicích, aby jím získal sympatie pro českou věc. Je to drobná sbírka latinských básní věnovaných Jiřímu Rákóczimu a jeho rodině, hlavní nadějí protihabsburské oposice v Uhersku. Tím se Jacobæus ukazuje jako předchůdce politických plánů Komenského.

Vedle toho se psaly hojně spisy polemické, které se snažily utvrdit emigraci ve víře. Z nich je důležitý překlad knížky kurfiřtského kazatele v Drážďanech Matyáše Hoě *Evangelická ruční knížka* pořizený KRYŠTOFEM MEGANDREM († před 1636); vyšla v Perně 1627 a byla znovu vydávána až do 18. století. Je to polemika s katolicismem, jejímž překladem chtěli patrně čeští vystěhovalci v Perně osvědčit svou pravověrnost. Spis byl až do josefínských dob základní věroučnou příručkou u českých i slovenských luteránů.

*

Počátkem třicátých let se zdálo, že se změní situace ve prospěch samostatnosti českého státu. Sasové obsadili na čas Prahu a s nimi se vrátila část emigrace. Brzo však byla Praha dobyta nazpět a naděje emigrace na návrat zmizely; začala tonout v cizím přívalu, zatím co se doma rozjela kola protireformace s nebyvalou prudkostí. Tento nápor trvá až do let padesátých.

Za této situace emigranti dožívali svůj život bez naděje na návrat, ale s cizím prostředím nesplyvali. Přímo hladověli po českém slově, a snažili se proto literárně žít. Pořizovali si např. pro svou potřebu sborníčky písní a zapisovali různé události. Po této exulantské literatuře máme však celkem málo stop. Mizela a zapadala, jak zapadali její tvůrcové. Byla skládána pro osobní potřebu, bez nároku na publikaci, jen zřídka sloužila většímu okruhu. Nás zajímá hlavně jako doklad o úzkostech i nadějích svých skladatelů, kteří se chvěli nejen o svůj osobní úděl, ale i o osud celého národa.

Tuto literaturu představuje např. ADAM TESÁK (1580—1655); pokračoval v Drážďanech v zápiscích, které si poznamenával do Veleslavínova Kalendáře historického na vložené listy jeho otec Jiří Tesák Mošovský († 1617). Opisovaly se i starší spisky, např. PAVEL STRÁNSKÝ si opsal počátkem třicátých let někde v Sasku, nejspíše ve Freiberku, do rukopisného sborníčku svůj Okřik a popis požáru Pražského hradu od Hájka z Libočan. Pro svou potěchu a bez nároků na publikaci překládal různé náboženské spisky v třicátých a čtyřicátých letech v Drážďanech VÁCLAV SVATKOVSKÝ (1589—po 1650).

Exulantská tvorba nezůstala ovšem omezena jen na díla určená soukromé potřebě; tak vznikala literatura šířená tiskem mezi exulanty samými i mezi publikem mezinárodním. Tato exulantská literatura pokračovala celkem v tradicích předbělohorských. Předbělohorské literární tvorbě se však nemohla vyrovnat už proto, že její omezené pole působnosti mělo za následek tematické zúžení a že se vyvíjela mimo živý organismus národa. Většinou to byly spisky náboženské a polemické, příležitostná kázání, modlitby a písně. Literatura odborná byla v naprosté menšině. Přestože však emigrantská literatura žila daleko od masy českého lidu — i když se dostávala do Čech, nebylo bezprostředního styku spisovatelů s publikem —, neocítala se v úplném vzduchoprázdnu, neboť měla konsumenty na Slovensku. Přesto však ve svém celku nedovedla tvůrčím způsobem rozvíjet kulturní dědictví a planěla. Jedinou výjimkou byl Komencký, který dovedl i v cizím prostředí vytvořit dílo významu světového.

Pobělohorská emigrace nemá obdoby v našich dějinách. Ještě po staletích mluví k nám živou řečí emigrantské písně vyjadřující hloubku bolesti zdeptaných, kteří opustili vlast a vydali se za nejistým osudem do nehostinné ciziny, aby tam čekali lepší časy. Typickým příkladem je drobný soubor *Nové písně některé*, vydaný anonymně 1631, snad v Lešně, KOMENSKÝM. Jiné písně jsou dochovány v netištěných sbornících, jako např. *těšínské lamenty*, z nichž dva se vztahují k roku 1629 („Ach, jaká přišla rána“, „Ach, ach, milí Těšíňští“) a třetí k roku 1654 („Pozorujte bedlivě smutných naříkání“). Všechny navazují na tradici lidové duchovní písně. Ve verších složených Václavem Svatkovským a dochovaných v uvedeném již sborníku ozývá se i vzdálený ohlas písně Ktož jsú boží bojovníci: „Nevažmež sobě statků pro víru stratiti, však stokrát víc slibuje bůh nám navrátiti.“ Právě tyto verše jsou příznačné pro bezvýchodné postavení emigrace: naděje v boha a jeho spravedlnost nemůže se jí stát výzvou k položení života v boji jako u husitů, nýbrž jen útěchou, že po smrti bude lépe. Slabost emigrace vyžívající se v zoufalství odráží se zde velmi výrazně. A podobný duch k nám vane i z emigrantských pamětí, mezi nimiž jsou nejznámější *Paměti na léta 1624 až 1648* zapsané JANEM JIŘÍM HARANTEM Z POLŽIC (1580— asi 1648), mladším bratrem popraveného Kryštofa.

Zajímavé jsou též rukopisné paměti, které si zapisoval VÁCLAV NOSIDLO z GEBLIC do kalendáře na způsob deníku. Jsou v nich zachyceny osudy emigrace v Sasku do roku 1636; Nosidlo zemřel asi o málo později, nejspíše v Perně. — Na čas se vrátil v třicátých letech z emigrace MATĚJ KROCINOVSKÝ (či Krocín, 1583—1648), ale byl jat, žalářován a vypovězen. Historii svého žalářování roku 1636 vypsál ve spise *Carceres Crociniani* (Vězení Krocínova — 1644). Jiný osud měl JIŘÍK KEZELIUS, jinak Bydžovský, písař v Mladé Boleslavi (* 1576); roku 1627 byl vyobcován a odešel do Perna, po dvanácti letech, když se osada v Perně rozpadla, se však vrátil a zůstal trvale doma. Napsal *Kroniku mladoboleslavskou*, kterou dovedl až do své smrti 1654.

Tyto paměti byly rázu soukromého. Byl však učiněn i pokus o napsání velkého díla pro informaci ciziny. Mezi bratřími snášel látku k takovému marty-

rologiu ADAM HARTMAN, který žil od roku 1632 v Lešně († 1691). Spis pak byl sepsán několika bratry a vyšel 1647 a znovu 1648 jako *Historia persecutionum ecclesiae Bohemicae*; roku 1655 byl vydán česky v Lešně jako *Historia o těžkých protivenstvích církve české*.

Zvláštní důležitost u exulantů měla proroctví. Už na počátku českého povstání se vyrojilo ve střední Evropě mnoho proroků a průběhem války jich přibývalo. Proroctví se snažila zasáhnout do vývoje událostí a podporovat jednotlivé strany. Tak např. čtná proroctví věštila, že vláda Fridrichova přinese zlatý věk, a tím oživovala lidovou chiliastickou víru. Proroctví se zapojovala do letákové literatury doprovázející válku (perem bojovaly všechny strany) a byla citlivým seismografem. Letáková literatura byla většinou německá a latinská, ale některá proroctví se šířila i česky. Tak vyšla tiskem na konci dvacátých let proroctví Kotterova (1629). V téže době působila na bratry též proroctví Kristiny Poniatowské. V letech čtyřicátých a později měly mezi bratřími ohlas revelace Mikuláše Drabíka. Všechna tato proroctví vydal později latinsky KOMENSKÝ v Amsterodamě pod titulem *Lux in tenebris* (Světlo v temnotách — 1657) a po druhé, rozhojněně, jako *Lux e tenebris* (Světlo z temnot — 1665 až 1667). — Literární význam proroctví arci nemají, ale jsou zajímavým dokladem toho, jak se slovesná tvorba podílela na průběhu bojů a snažila se do nich zasahovat. Ozývá se v nich celá škála citů, kterou prožíval tehdejší člověk, od vášnivé vůle k činu až do hloubek pesimismu a bezmocné nenávisti.

Emigrace netvořila jedolitě těleso; nejen proto, že byla rozptýlena do různých středisek, ale především proto, že se dělila na nepřátelské náboženské strany, které měly ovšem různá centra. Oběma hlavním náboženským stranám, bratřím a luteránům, bylo totiž ze sousedních zemí otevřeno jen Slovensko, kdežto v Německu se vytvářela střediska luteránská a v Polsku bratrská. Luteráni směřovali hlavně do blízkého Perna a Žitavy a do Drážďan, bratří do Lešna. V těchto městech měla emigrace i své školy a tiskárny. Hlavními kulturními středisky naší emigrace se stalo Perno a Lešno, obě tato centra však vzala ještě v 17. století za své; česká osada v Perně byla rozmetána roku 1639 a osada v Lešně zanikla po požáru města roku 1656.

Nejlépe byla organisována bratrská emigrace v Polsku. V Lešně byla veliká bratrská kolonie a zde se konávaly od roku 1632 bratrské kněžské synody. V Lešně byla i vyšší škola, gymnasium, které mělo podle usnesení bratrské synody z roku 1635 čtyři třídy. Roku 1628 byla do Lešna přenesena tiskárna z Kralic, knihovna a archiv. Vyšší školy bratrské byly také v Toruni, Poznani aj.

V Perně, Drážďanech a Lešně se tiskla především literatura náboženská a polemická. Právě polemická literatura ukazuje nejlépe na bezvýchodnost a neplodnost emigrace, která se vyžívala ve vzájemných sporech a dívala se především do minulosti.

Náboženské spory však nesmíme chápat beze zření k situaci, která je vy-

volala. Nešlo o samoučelná hádání, ale o spory, které měly nejednou politický dosah. To se projevovalo hlavně u luteránů, jejichž spory s bratřími byly motivovány mimo jiné neochotou saského kurfiřta trpět na svém území jiné náboženské skupiny než luterány. K tomu se ještě družila ctižádost hlavního literárního mluvčího saských emigrantů, zmíněného již SAMUELA MARTINIA z DRAŽOVA, který se usadil po pouti cizinou v Perně, kde měl od roku 1629 tiskárnu, a vyžíval se v prudkých polemikách s bratřími. Pro tyto polemiky jsme náchylni vidět jej příliš bratrskými očima, a to vedlo starší badatele k zjednodušujícímu hodnocení. Martinus byl však nepochybně osobnost velikého formátu a nevšedního literárního nadání. I když jeho rozsáhlá tvorba pro svůj převážně příležitostný ráz zapadla a pro další literární vývoj neměla význam, zaujme nejen jako doklad rozháraných poměrů v emigraci a její roztržičnosti, ale i jako svědectví o Martiniově stylistické obratnosti a literární kultuře.

Pokud se emigrace nevybíjela v náboženských sporech, dívala se ráda do minula. Dokladem toho je např. monumentální dílo luterána PAVLA SKALY ZE ZHOŘE, který opustil Čechy ve službách Fridricha Falckého, ale roku 1622 se od něho oddělil a žil pak ze svého jmění až do smrti (1640) ve Freiberku v Sasku. Skala byl člověk nevšedního vzdělání a rozhledu a své pero dal do služeb snaze obhájit předbělohorské poměry. Nejprve napsal *Chronologiií církvevní* (1628) a pak přistoupil k spisování *Historie církvevní* o deseti rozsáhlých svazcích (některé mají až 1700 stran). Toto olbrímí dílo, psané se zaujetím přesvědčeného straníka i s nevšedním stylistickým uměním, je důležité zejména pro poznání posledních let před Bílou horou, o nichž píše Skala z autopsie.

Skalovo dílo nebylo vydáno tiskem, zato se však dočkal veliké publicity hutný spis *Respublica Bojema* (O státě českém) od PAVLA STRÁNSKÉHO ZE STRÁNKY U ZAP (1583—1657). Tento novoutraktivista, universitní mistr, rektor školy a pak písař v Litoměřicích, emigroval roku 1627 a usadil se konečně jako profesor v Toruni. Jeho spis vyšel 1634 v Leydenu, kde knihtiskaři bratří Elzevirové vydávali sbírku pojednání o evropských státech. Kniha byla určena cizině, kterou měla informovat o českém státě, a proto ji Stránský složil latinsky. Pojal ji jako obranu českých protestantů a předbělohorského státu. Podává všestranné poučení o Čechách a zejména hájí teorii, že Čechy jsou monarchie volební. Tím dokazoval, že legitimním panovníkem byl Fridrich Falcký a že Habsburkové nemají na český trůn právo. Knihou proniká i silný zájem o otázky sociální a o lid, Stránský kritizuje stavy, kteří lid ujařmili a zbavili města práv. Díla si vážil i Balbín, který jeho teorii o Čechách jakožto monarchii volební rozvinul ve svém spise *Epitome*.

Stránský složil ještě dva další spisy o evropských zemích, *Respublica Germanica* a *Respublica Hungarica*; ty však nedosáhly významu jeho práce o státě českém.

Za účelem obhajoby stavovského povstání vznikla v emigraci kniha luterána JAKUBA JACOBÆA *Ecclesiarum evangelico-bohemiarum status modernus*; do češtiny ji přeložil roku 1632

MATĚJ KROCINOVSKÝ s názvem *Církví evangelických v Čechách nynější způsob*. Na bratrské straně měla podobné poslání publikace ONDŘEJE Z HABERNFELDU (HABERVEŠLA) *Bellum Bohemicum* (Česká válka), vydaná 1645 v Leydenu. Habernfeld chtěl burcovat před vestfálským mírem protestantskou Evropu ve prospěch české věci, ale jeho vášnivá obrana českého povstání a obžaloba Habsburků neměla praktického významu a zapadla.

Zcela zapadla také literatura doprovázející různé události vnitřního života emigrace, jako např. kázání, pohřební řeči, knížky pro náboženský život apod., i když šlo o díla šířená knihtiskem (např. KROCINOVSKÉHO kázání, jež měl po smrti Martinia z Dražova). Šlo o díla sloužící konkrétní potřebě, která nechtěla a ani nemohla zasahovat do domácí problematiky a která byla zahleděna jen a jen dozadu. Proto nemohla mít ohlas a zmizela s pamětí na události, k nimž se poutala.

Zvláštní význam pro naši emigrantskou literaturu mělo Slovensko. Uherská šlechta vedená Gabrielem Bethlenem (Bethlen Gábor) podporovala sice české povstání, ale málo důrazně, a Bethlenovi se podařilo proto uzavřít výhodný mír, jímž se dostalo uherským stavům úplné amnestie a potvrzení náboženských svobod. I když byl i na Slovensku v dalších letech katolicismus na postupu a evangelíci neušli pronásledování, protireformace tam nebyla nikdy důsledně provedena, a proto se ve slovenské oblasti mohla rozvíjet vedle literatury protireformační také literatura pokračující v předbělohorské kulturní tradici. Tím se udržovala naše kulturní kontinuita, která pak ožila za obrození.

Slovensko mělo pro českou literaturu v období vládnoucí protireformace význam po dvojí stránce. Jednak se na Slovensku mohla konsumovat česká literatura tištěná v zahraničí, která se do českých zemí dostávala jen v malé míře, a byla proto prakticky neznámá, jednak se na Slovensko uchýlovali čeští emigranti, a to nejen ze sousední Moravy, ale i z Čech. Tak např. po vydání Obnoveného zřízení zemského emigroval na Slovensko JOSEF HELIADES, mistr svobodných umění, známý též jako latinský básník († po 1639). Heliades byl rektorem školy v Českém Brodě a později se stal zámožným měšťanem a radním. Na Slovensko odešel s přítelem Janem Vokálem, který působil na československé škole. Vokálův syn Václav, který byl tiskařem, rozvinul pak na Slovensku vydavatelskou činnost. Nejdříve asi v Senici, kde vydal 1636 spisek emigrantského kněze z Tábořska JAKUBA JOHANIDESA TEHOVSKÉHO *Virtutes Christi* (s podtitulem „Ctnosti nejsvětější a nejspasitelnější syna božího a blahoslavené vždycky čisté Panny Marie boha a člověka pro nás narozeného Ježíše Krista k následování každému pobožnému člověku potřebné a velmi užitečné“). Senice byla však pro Václava Vokála jen zastávkou, neboť již příštího roku jej nacházíme v Trenčíně, kde pak působil trvale jako tiskař. Po jeho smrti vedla tiskárnu vdova.

Do Trenčína se uchýlilo více českých nekatolíků. O tom, že se i v novém prostředí kulturně vyžívali, svědčí např. pohřební kázání, která zde pronesl nad českými exulanty ADAM BENEŠOVSKÝ (Wolfius; do Trenčína se vystěhoval z Polné). V Trenčíně vydal Benešovský také latinskou báseň na piešťanské

lázně. K české emigraci v tomto městě patřil i ONDŘEJ SIVÝ, valašskomeziříčský měšťan, známý rukopisnou kronikou o Valašském Meziříčí. Na smrt jeho synáčka napsal Heliades česky a latinsky *Carmina* (Písňe), která vytiskl Vokál.

Emigrace na Slovensku měla zvláštní postavení, neboť zůstávala v mezích monarchie a žila v prostředí jazykově i kulturně blízkém prostředí českému. S novým prostředím však splývala jen emigrace luteránská, obdobně jako splývali před Bílou horou s českým kulturním prostředím spisovatelé slovenského původu, kteří působili v Čechách a na Moravě (Jiří Tesák Mošovský, Pavel Kyrmezer). Bratrská emigrace se naproti tomu isolovala a splývala v pozdějším vývoji spíš s maďarskými kalvinisty.

Nejvýrazněji dokládá splývání české luteránské emigrace se slovenským prostředím těšínský rodák JIŘÍ TŘANOVSKÝ (Tranoscius, 1592—1637). Po studiích v Německu působil v Praze, pak v Holešově a ve Valašském Meziříčí. Odtud emigroval do Slezska, kde pobyl tři roky v Bělsku, a konečně se uchýlil na Slovensko. Zemřel jako kněz v Liptovském Mikuláši. Své básnické nadání prokázal latinskými ódami, které vydal tiskem po odchodu na Slovensko, ale složil již dříve na Moravě nebo v Bělsku: *Odorum sacrarum sive hymnorum Georgii Transocii Thesinensis libri tres* (Tři knihy svatých ód neboli hymen Jiřího Třanovského Těšínského — 1629 v Břehu). Jeho hlavní význam je však v duchovní lyrice české. V Levoči vytiskl 1636 veliký kancionál *Cithara sanctorum. Písňe duchovní staré i nové*. Je to rozsáhlá sbírka obsahující soubor starších písní husitských, vlastní skladby Třanovského i písně jeho spolupracovníků. Tato sbírka (zvaná také stručně „Tranoscius“) se stala nejčastěji vydávaným kancionálem na Slovensku a užívá se jí mezi slovenskými evangeličky dodnes.

Cithara vycházela tiskem nejen na Slovensku, ale i v cizině, např. v Lubani (Lubaň), v 19. století v Pešti. Novější vydání byla postupně doplňována. To platí zejména pro vydání, které pořídil roku 1684 DANIEL HORČÍČKA (polatinštěle Sinapius), a pro vydání z roku 1745, redigované SAMUELEM HRUŠKOVIČEM.

Význam slovenské oblasti pro zachování naší literární kontinuity není dosud náležitě prozkoumán, ale už dnes je jasné, že k ní Slovensko přispívalo dvojím způsobem: jednak tím, že slovenská literatura psaná tak zvanou bibličtinou byla ještě v době obrozenské pocítována v českých zemích jako součást literatury české, a jednak tím, že se díky Slovensku udržovala literární činnost české emigrace. Emigrantská literatura počítala totiž z velké části právě s odbytem na Slovensku. O tom, že byla na Slovensku v oběhu, dodnes svědčí výskyt emigrantských tisků ve slovenských knihovnách. Některé emigrantské tisky se dokonce dochovaly na Slovensku jako unikáty.

Sílu pokrokové tradice české kultury nejlépe dokládá největší zjev naší emigrantské literatury, JAN AMOS KOMENSKÝ (1592—1670), v jehož díle bylo syntetisováno a zároveň dovršeno úsilí měšťanské kultury 16. století o vytvoření národní vědy a o rozšíření vzdělanosti. Komenský byl už svým původem spjat s kulturním světem měšťanstva. Vyrostl v tradicích husitských, jak je udržovala jednota bratrská, ale i v tradici humanistické. Měl světový rozhled,

byl vzdělán na zahraničních universitách, ale to jen posilovalo jeho lásku k vlasti. Stále myslel na její lid, a pokud nezmizely poslední naděje na návrat emigrace domů, promýšlel uspořádání kulturních a náboženských poměrů ve vlasti. Z této půdy vyrostly i jeho pedagogické spisy koncipované původně česky, *Didaktika* a *Informatorium školy mateřské*. Zároveň se však staral o rozptýlené příslušníky jednoty a ještě v šedesátých letech vydával v Amsterdamě pro jejich potřebu náboženské spisy.

Vzdálen od rodné země, Komenský nepodléhal trvalé depresi tak jako mnozí jiní. Nepřestával ani po vestfálském míru věřit, že se zase vláda navrátí do rukou těžce zkoušeného českého lidu. Od celé ostatní emigrace se však nejvýrazněji liší tím, že do svého programu zahrnul celé lidstvo, jemuž věnoval *Opera didactica omnia* (Sebrané spisy vychovatelské — 1657).

Ve svém mnohostranném díle se Komenský neprojevuje jen jako hluboký myslitel (spisy pedagogické, pansofické a irénické), ale i jako umělec slova, ať jde o prózu psaný *Labyrint* nebo o veršovaný překlad žalmů nebo o duchovní písně. Přitom dovede mluvit k lidu, jadrně a srozumitelně. Zaměřením k životní praxi navazuje na dědictví Štítného a Husovo, a úsilím o srozumitelný výraz rozvíjí dále snahy o lidovost literatury, které tvoří páteř vývoje naší kultury od samého počátku literárního vývoje. To, že v pobělohorské době mohl vyrůst tak veliký zjev jako Komenský, nejlépe ukazuje na sílu a živou podnětnost naší pokrokové tradice, zakotvené hluboko v lidu.

Komenský byl s lidem ve stálém spojení i v emigraci. Jako biskup jednoty bratrské a učitel znal jeho potřeby. Přitom však neustrnul a získal světovou slávu. Jako muž světového formátu a rozhledu, scestovaly po cizině a spřátelený s učenci světového jména, měl veliká měřítka a díval se na kulturu ve světovém rámci. Proto se jeho pokrokových jazykových učebnic užívalo i na jesuitských školách a přes konfesionální propast našel pro něj slova obdivu Bohuslav Balbín.

Zatím co emigrace pomalu tonula v cizím moři, domácí tvorba se octla úplně v rukou protireformační propagandy. Válečné události sice provádění protireformace na čas zastavily (saský vpád roku 1631), ale když po vestfálském míru opustily poslední švédské posádky naše země, protireformace se prováděla znova se zvýšeným úsilím. K tomu účelu byla zřízena protireformační komise, která prošla v letech 1651 až 1654 jednotlivými kraji. Její úspěch byl však jen zdánlivý. Lid nezapomněl na svou husitskou minulost, a o tom, že se ho nepodařilo opravdu získat pro nový pořádek, svědčí nejlépe lidová povstání, která trvala po celou protireformační dobu a zachvacovala nejednou veliké oblasti.

Literární tvorba podporující protireformační úsilí byla úplně ovládána

jesuitským řádem, který získal v literárním životě klíčové postavení, neboť měl ve svých rukách censuru. Pod jeho dozorem vycházela literatura zaměřená jednostranně nábožensky, snažící se však spojit náboženskou propagandu s apelováním na vlastenecké cítění. Právě vlastenectví splývalo v této literatuře s katolictvím, které bylo pojmáno nejen jako jediné pravé náboženství, ale zároveň jako jediné náboženství skutečně české, odpovídající staré domácí tradici odvozované od doby Karla IV. Být dobrým Čechem znamenalo podle této literatury být dobrým katolíkem.

Tím byla veškerá životní problematika redukována na otázku náboženské, celý život byl viděn náboženským prismaem. Podobně tomu bylo ovšem i v literatuře emigrantů, ale tam se náboženská tradice připínala k pokrokovým silám našeho dějinného vývoje; domácí protireformační literatura tuto tradici popírala.

Jednostranně náboženské zaměření literatury se výrazně projevilo i v jejím hrdinovi. Je jím — jako ve středověku — světec. V této době byl to však už hrdina nečasový, neboť literatura předcházejícího století si vytvořila hrdinu z tohoto světa, hrdinu blízkého myšlení a cítění měšťanstva a lidu. Proto se také oficiální protireformační literatura, i když líčila světce české a časově blízké své době, vzdalovala od skutečného života. Nic nepomáhal jazyk lidu srozumitelný a představová oblast lidu blízká, sám hrdina byl lidu cizí. Lid nacházel svého hrdinu na okraji tvorby v laciných zábavných knížkách, znova přetiskovaných po celé protireformační období, a sám si jej vytvářel, nejednou s pomocí této četby, ve své slovesnosti ústní.

Po stránce jazykové nebyl v prvních desíletích po Bílé hoře dosud patrný nápadný zlom. Doma působili ještě spisovatelé odchovaní humanistickou kulturou předbělohorskou a udržovali jazykovou kontinuitu s veleslavínskou dobou. Po stránce ideové však nemohli vtisknout kulturnímu životu výraznou pečeť; nezbylo jim, než se přizpůsobit poměrům, jestliže nechtěli dát přednost emigraci nebo odmlčení. Avšak v časovém průběhu se ztrácela i jazyková kontinuita, tak jak odcházela starší spisovatelská generace, a na další kulturní vývoj působila neblaze souhra několika činitelů. Praha přestala být panovnickým sídlem, a tím byla stlačena na město druhého řádu. Zároveň zmizela s emigrací velká část inteligence a to se nejtěživěji projevilo v nedostatku domácích kněží. Tento nedostatek byl nahrazován povoláváním Němců a Poláků, ale ti se těžko sžívali s českým prostředím, nehledíc k tomu, že nestačili zaplnit mezery a že bývalo proto třeba spojovat několik farních osad v jednu. To všechno neblaze působilo na kulturní úroveň domácího prostředí. Proto zůstal vlastně izolován i profesor lékařské fakulty MARCUS MARCI (1595—1667), jehož spisy byly evropského významu.

Humanistická tradice však přesto byla velikou kulturní silou. Jak hluboké kořeny zapustila, je vidět i ze soukromých písemných památek, k nimž patří především koresponden-

ce. — Pro poměry po Bílé hoře jsou zvláště zajímavé dopisy VILÉMA SLAVATY z počátku třicátých let, v nichž si pisatel uvědomuje mimo jiné příval cizinců. Pro ušlechtilost svých pisatelů mají trvalou hodnotu dopisy dvou šlechticů, paní KATEŘINY ŽEROTÍNOVÉ († 1637) a paní ZUZANY ČERNÍNOVÉ (1600—1654). Vystupují v nich výrazné postavy žen držících pevně otěže hospodářských starostí svých panství a zároveň dobrých Češek. Paní Kateřina jako nekatolička opustila s manželem Čechy, nikdy se však neszila s cizím prostředím. Paní Černínová je zvláště výrazná tím, že jako katolička nepodlehla vášnivě náboženské nesnášenlivosti a v protikladu k většině vysoké šlechty, k níž svým rodem náležela, nikdy se neodcizila češtví a vždy se k němu hrdě hlásila. Zajímavý protějšek její korespondence tvoří dopisy prosté ženy z lidu, šafářky na jejích jihočeských statečích DOROTY JÍNOVÉ PACOVSKÉ, z nichž promlouvá věclá oddanost k paní Zuzaně.

Katoličtí spisovatelé, kteří působili po Bílé hoře v Čechách, nemohli ovšem těžit z humanistické tradice v celém jejím rozsahu, nýbrž navazovali na její jezuitské křídlo. Tím však bezděky humanistickou tradici pokrývali a lámali. Jesuité mohli totiž vydatně těžit z jazykové kultury humanistické, ale její obsah jim byl cizí. Navazování na jezuitskou literaturu, která byla u nás pěstována od příchodu jezuitského řádu v padesátých letech 16. století až do Bílé hory, nebylo pak plodné, neboť její tradice nezakotvila v lidu, a proto se nemohla stát oporou pro vytvoření skutečně živého proudu nových literárních hodnot.

Největší překážkou zdárného rozvoje literatury byl ovšem úbytek náročnějšího čtenářstva způsobený emigrací. Jak neblaze působil tento úbytek vzdělaného čtenářstva již v prvních desetiletích po Bílé hoře na literární produkci, je vidět už z toho, že některá díla nevycházejí tiskem. Platí to např. pro literární obranu kancléře VILÉMA SLAVATY Z CHLUMU A KOŠUMBERKA (1572 až 1652), nazvanou *Historické spisování*. Toto rozsáhlé dílo o čtrnácti knihách mělo být odpovědí na pamětní spis, který napsal pro cizinu vůdce českého povstání hrabě Matyáš Thurn. Práce je významná materiálem, který přináší, a také jazykově a stylisticky je na výši, ale na její vydání nebylo pomýšlení. Nebyla ostatně ani psána se záměrem publikačním. Podobně HEŘMAN ČERNÍN Z CHUDENIC (1579—1651) nevydal svůj zajímavý *Denk cesty do Konstantinopole 1644 až 1645* tiskem. To jen dosvědčuje, že vzdělanci přestali být rozhodujícím činitelem v literárním procesu.

Literatura se obracela v první řadě k lidu. Protože však knihtisk byl úplně v rukou držitelů moci, nemohla se stát tištěná kniha pravým výrazem lidového myšlení a cítění. To musíme hledat v ústní slovesnosti lidové a v tvorbě pololidové, která se udržovala v povědomí rukopisně. Právě tato tvorba nám podává obraz o tom, jak skutečně lid žil. Zle se dařilo chudším vrstvám ve městech, ožebračených válkou, ale venkovský lid žil v bídě nepředstavitelné. Pozemkovou držbu ovládlo několik velkých církevních i světských feudálů a začleňování poddanského hospodářství do hospodářství dvorů vedlo k stále větším nárokům na robotní povinnosti. Po skončení války přistoupila k válečným zkázám ještě agrární krize a robota se stávala nejtěžší formou feudální

renty, neboť vrchnost si zajišťovala pracovní síly při úbytku obyvatelstva, který nastal po dlouhé válce, zvyšováním robotních povinností. Proto se nevolnictví stále více utužovalo, utlačovatelský aparát stále zesiloval svůj tlak. Osou sociálního vývoje se stal prudký boj mezi robotníky a vrchností. Protikladné zájmy držitelů moci a lidu se promítají do literárního života jako protiklad literatury oficiální a tvorby lidové, po případě pololidové, který se v průběhu dalšího vývoje stále prohlubuje.

Oficiální literatura zaměřená na venkovský lid a nižší vrstvy lidu městského záměrně šířila kult pověry a mystiky. Zvláště oblíbeným literárním druhem byla legenda libující si na způsob legend středověkých v líčení nadpřirozena. Uchvacovala lidovou fantazii vypravováním o zázracích, působila na cit popisováním strašných muk, která museli podstoupit mučedníci, a na druhé straně líčením nebeských slastí, jimiž byli odměněni. Pro tuto literaturu bylo příznačné také směšování světské erotiky s duchovostí, které se u nás projevuje výrazně od poloviny 17. století hlavně v kultu P. Marie. Rozšiřoval se kult zázračných obrazů a soch a vznikala síť poutních míst. Shromáždění při poutních a misionářských kázáních měla vzbuzovat extatické nálady v lidu, odvádět jej od pozemských strastí a dusit v něm revoluční nálady.

Z autorů legend byl nejplodnější Jiří PLACHÝ (Ferus, 1585—1655), který vedl jezuitskou tiskárnu v Klementinu a byl blízký Slavatovi, jemuž opatroval prameny pro Historické spisování. Jako kazatel u sv. Salvátora dovedl strhovat posluchače řečnickým uměním, které jeví již výrazné prvky řečnického umění barokního. Jako legendista si všímal především českých světců a světic (Václav, Ludmila, Vojtěch, Jan Nepomucký, Anežka, Cyril a Metoděj); kladl přitom důraz na zázračný a vůbec nadpřirozený živel. Známý je též *Mappou katolickou* (1630), vyprávějící o postupu katolické církve proti pohanům a zvláště proti reformaci. V kulturním životě třicátých až padesátých let měl tento plodný spisovatel vůdčí místo.

Vedle legend se pěstovalo se zvláštní oblibou duchovní básnictví. I zde se obnovuje typická středověká tematika, jak ukazuje *Zatracený³ duše hádka s tělem svým před poutníkem* — nový překlad proslulého Visio Philiberti (Vidění Filibertovo), a to celého, i se závěrečnou scénou drasticky líčící pekelná muka. V popředí poesie je však duchovní píseň. Bylo to dáno snahou nahradit lidu oblíbené nekatolické kancionály. Ze skladatelů písní vynikl rytíř ADAM MICHNA z OTRADOVIC (asi 1600—1670), varhaník v Jindřichově Hradci, proslulý mariánskými skladbami a opěvováním českých patronů. Pro jeho tvorbu je typická sbírka *Česká mariánská muzika, radostná i žalostná* (1647), v níž najdeme nejen prvky tehdy módní idylky, ale i barokní prolínání erotiky s duchovostí. Michnova tvorba však jeví také prvky lidové, a proto měla značný ohlas,

³ *Zatracený* = zatracené (ve významu odsouzené do pekla).

takže např. jeho vánoční píseň „Chtíc, aby spal, tak zpívala synáčkovi“ zlidověla. Jako básník aktualizoval především zvukovou stránku jazyka, liboval si v bohatém rýmu a umělé strofice. Ve slovním výběru pozorujeme u něho zálibu v obratech a v obrazných rčeních z lidové řeči. Tyto prvky rozvíjel pak dále v obou svých mladších sbírkách, *Loutna česká* (1653) a *Svatoroční muzika* (1661). Charakteristickým znakem Michny básníka je také smysl pro přírodu a schopnost smyslově ji vychutnat. Tím jeho přírodní líčení nabývá konkrétnosti a zdravé smyslovosti.

Od samého začátku se objevují písně zpracovávající oblíbené barokní téma o nestálosti a marnosti pozemského života, jako např. skladba „*Proč svět rytěřuje pod bídnou marností*“, doložená již v kancionále Jiřka Hlohovského *Písně katolické* (1622) a přetiskovaná pak až do 18. století. Podobných písní byly celé desítky.

Světská poesie je mimo hlavní vývojový proud literární a v naprosté menšině. Představují ji zejména milostné písně, netištěné nápisy v památnících a jiné verše příležitostné. Existovala sice bohatá poesie lidová, ale vzdělanější vrstvy se spíš snažily o napodobování módní lyriky, jaká se šířila z Itálie a Francie. Je to vidět i po jazykové stránce v cizích slovech a obratech zejména z milostné oblasti. Tato tak zvaná alamodová poesie⁴ byla asi značně oblíbená, ale měla jen úzkou sociální základnu. Dosvědčuje to dochovaný sborníček alamodových písní, který věnoval jménem neznámý kavalír „urozené *panně Anně Vitanovské* z Vlčkovic a na Nihošovicích“ 1631. Oblíbeným tématem této poesie je nárek milence a koketování se smrtí; básně bývají vyšperkované alegorií a postavami z mythologie.

Příležitostného rázu je i rozsáhlé veršování VÁCLAVA JANA ROSY († 1689) *Discursus Lipirona, to jest smutného kavalíra, de amore aneb o lásce per potentias et passiones animae suae vedený* (1651), složené ve stejném duchu módní tehdy galantní poesie. Rosa zveršoval tuto skladbu k svátku milované panny. Je to báseň alegorická, využívající prostředků alamodové poesie, složená v rozmanitých strofách. Zálibou v přírodním líčení se hlásí Rosa k Michnovi. Jako dílo příležitostné a zároveň pokus o exklusivnější literaturu se však nedočkal *Discursus* vytištění; snad na ně autor ani nepomýšlel.

K světské poesii patří také verše skládané k různým příležitostem pro žebřavé žáky a zejména skladby zpracovávající soudobé události, jako např. anonymní historická *Píseň o králi denemarském* (o dánské válce 1624–1629) nebo dvě *písně o zavraždění Valdštejna* složené VÁCLAVEM FRANTIŠKEM KOČMÁNKEM (Spis naříkání stromův českých a Spis krátký o žalostném a nenadálém zahynutí v létu 1635), v nichž je kladena Valdštejnovi za tragickou vinu ukrutnost a nemilosrdnost. Autor sám není o Valdštejnově vině zcela přesvědčen a kolísá mezi oddaností k císaři a obdivem k Valdštejnovi. Podobných písní o Valdštejnovi vzniklo více.

⁴ Podle francouzského *à la mode* = moderní.

Velmi intensivně bylo pěstováno jesuitské školské divadlo, které sloužilo propagačním účelům, i když původní záměr školních her byl didaktický, to je učit žáky latinských škol elegantnímu vystupování a obratnosti v mluvním projevu. K didaktickému cíli se však připojovala snaha působit na širší okruh diváků, kteří byli zváni na tato představení, zejména z řad rodičů, oficiálních osobností a příznivců školy. Hry byly původně — jak to bylo dáno jejich didaktickým zaměřením — latinské, ale z ohledu na širší publikum vznikaly i hry české a německé. Školské hry dávali jesuité již v 16. století, kdy soutěžili se stranou podobojí, ale po Bílé hoře dostali vlastně monopol na školství a tím i na drama, jímž obratně a účelně doplňovali protireformační úsilí své školské výuky.

Jesuitské latinské školství se stalo zvláště úspěšným nástrojem protireformace, neboť bylo dobře vybaveno,⁵ řídilo se ve všech řádových provinciích týmž promyšleným učebním řádem (*Ratio studiorum*, po prvé vydán 1599) a jesuité byli dobří psychologové, kteří dovedli působit i na jinověrce a získávat si je; to se nejednou výrazně projevilo už v době předbělohorské.

Jesuitské latinské školy měly dva stupně: *studia inferiora* (nižší, o pěti třídách; protože první třída mívala oddělení, mluvívá se také o škole šestitřídni), kde byla hlavním předmětem výuky latina, a *studia superiora* (vyšší, obvykle třiletý kurs), kde se poskytovalo v podstatě stejné vzdělání jako na artistické fakultě. Vysoké školství jesuitské tvořily *akademie*, které měly právo udělovat akademické hodnosti. V našich zemích byla taková akademie v Praze již od uvedení řádu do Čech a v akademii se rozvinula i latinská škola v Olomouci (promoční právo dostala roku 1574). Pražská akademie splýnula po Bílé hoře s Karlovou universitou (tak vznikla universita Carolo-Ferdinandea). — Síť jesuitských latinských škol byla poměrně hustá už v 16. století (Praha, Olomouc, Brno, Český Krumlov, Jindřichův Hradec atd.) a na všech těchto školách se hrálo. Vrcholu dosáhla u nás jesuitská dramatika v době pobělohorské.

Jesuitská dramatika nás udivuje množstvím kusů i námětů; jsou v ní např. hry biblické a hry o svatých, ale najdeme i hry legendární a historické. Oblíbené byly alegorické hry oslavující příznivce řádu z řad šlechty i hierarchie. Na prostého diváka se snažili jesuité působit zejména nádherou scénické výpravy.

Vlastní produkci jesuitských her, totiž jejich texty, známe bohužel málo; většinou se nám dochovaly jenom tituly divadelních kusů nebo stručné tištěné obsahy (*synopse, periochy*), které měly asi podobnou funkci, jakou mají dnešní divadelní programy uvádějící stručně obsah kusu. Mnohé z těchto synopsí jsou české, ale to není svědectví o tom, že by sama hra byla česká. Naopak je pravděpodobné, že česká synopse byla pořízena právě tam, kde se hrálo

⁵ Jako přípravné kursy zřizovali jesuité při latinských školách i školy „dětinské“, kde se malí žáci učili v mateřském jazyce číst a psát. Naproti tomu venkovské národní školství bylo po Bílé hoře na nízkém stupni. Ke zřizování a udržování škol na venkově nebylo mnoho ochoty. Nová šlechta až na malé výjimky zabraňovala poddaným vzdělávat se, protože se bála ztráty pracovních sil, a národní školství zůstávalo záležitostí církve. Učitelství bylo řemeslo povolované církví a vrchností, k němuž nebyla požadována větší kvalifikace než znalost psaní, čtení a počtů.

latinsky a publikum bylo latiny neznalé. Hodnota těchto her byla různá. Mnohé kusy byly psány pro okamžitou potřebu, ale je nesporné, že jezuitské divadlo jistým způsobem působilo na hry pololidové a lidové.

Přechodný pás mezi tvorbou vytvářenou pro lid exponenty protireformace a tvorbou čistě lidovou tvoří tvorba pololidová. Tato tvorba byla určena většinou pro drobné měšťanstvo a zámožnější vrstvu selskou a s oblibou líčila lidový život. Lid v ní býval často hrubě karikován, takže některé skladby vypadají na první pohled, jako by byly psány z pozice lidu nepřátelské. Ve skutečnosti však tomu tak není. Byla to literatura určená publiku, které dobře znalo život utlačovaného lidu na vsi, ale bylo nad něj povzneseno, a proto se na něj dívalo svrchu, aniž však jeho postoj k lidu byl antagonistický a nepřátelský.

Typem takové tvorby jsou krátké frašky, tak řečená interludia. Hrávaly se obyčejně o masopustě a o posvícení, kdy chodili po venkově kantoři a rektori škol a prováděli po hospodách i po chalupách rozličné šprýmy, aby si přivydělali. Herci v těchto hrách, které si kantoři často sami skládali, bývali jejich žáci. Pro zpestření bývaly do interludií vkládány i vložky taneční a zpěvní.

Pobělohorská interludia byla vyhraněna, pokud šlo o volbu jednajících osob, o náměty i o postoj ke skutečnosti. V interludiích vystupovali vesměs nebo skoro vesměs příslušníci selského prostředí, nejčastěji hloupý sedlák a jeho žena. Přitom byli hrubě karikováni; prostředí samo, jakož i lidový život bývaly však zobrazovány s primitivním realismem. Hry mívaly mravokárnou tendenci, ale tato tendence nebyla nezbytná. Zdá se, že byla do her vkládána jen proto, aby církevní vrchnost jejich provádění nezakázala.

Dnešního čtenáře zaujmou pobělohorská interludia zejména proto, že zobrazují — jako snad žádné jiné soudobé památky — lidový život na konci třicetileté války a v prvních letech poválečných v jeho opravdové podobě; při jejich četbě nám přímo defiluje před očima doba plná bídy a útisku. Odraz není sice nelomený — už proto ne, že frašky nebyly psány přímo lidem a pro lid — ale pozorné oko dovede za humornými scénami vystopovat prudký třídní boj mezi sedláky a jejich vykořisťovateli a pod nánošem smíchu nejednou násilného lze vidět slzy utlačovaných.

Typem spisovatele takových frašek je kantor VÁCLAV FRANTIŠEK KOCMÁNEK (Kozmanecius nebo Kozmanides, 1607—1679), představitel drobné městské inteligence, která se po bělohorském převratu přizpůsobila novým poměrům (roku 1627 přestoupil z utrakvismu ke katolictví). Kocmánek neměl široký rozhled ani veliké ideály, jeho hlavní snahou bylo prožít svůj nicotný živůtek v klidu. Nebyl však slepý k bídě, ve které žil lid; dokázal to nářkem nad utrpením selského lidu ve skladbě *Lamentatio rusticana. Nařikání a pláč sprostných a ubohých sedlákův českých na lid vojenský* a dosvědčuje to i jeho lidovým tónem napsaná *Píseň o Tomášovi dvořákovi*, která líčí, jak byl i svobodný sedlák vyko-

řistován feudálním pánem. Kocmánek hrubě moralisoval, jeho humor byl nevybíravý a namnoze nevkusný, ale právě svou obhroublostí podával svědectví o zesurování v době třicetileté války, kdy většinu svých prací napsal. Jeho frašky podávají obraz namnoze otrěsný. Jejich dochováno v rukopisném sborníku, psaném rukou autorovou, sedm.

Vedle interludií se pokusil také o drama vážné, napsal vánoční hru *Actus pobožný o narození syna božího*.

K pololidové tvorbě patří i zábavné lidové čtení, které se nadále vydávalo v podobě, v jaké se ustálilo v 16. století. Starší knížky se nově přetiskovaly a těšily se nepřetržité oblibě. V dalším vývoji přecházelo mnoho postav i motivů z jejich produkce do lidových pověstí a pohádek, např. Meluzina.

Zvláštní skupinu v pololidové tvorbě tvořily drobné paměti. Válečné události vtiskly pero do ruky mnohým drobným měšťanům, z nichž se tak stali dějepisci. Psali bez literárních aspirací, nemysleli na publikaci, jejich díla zůstala namnoze v rukopisech až do nové doby, ale právě pro svou bezprostřednost zaujmou ještě dnes. Po té stránce tvoří jakousi obdobu Starých letopisů českých z doby husitské. Psali je lidé malého rozhledu, kteří se nedívali daleko za hranice svého města a neviděli události v širokém rámci, ale právě pro svůj pohled zdola podávali cenné svědectví o své době. Pro jadrný způsob vyprávění mluví k nám ještě dnes řečí živou. Patří sem např. paměti uvedeného KOCMÁNKA z třicetileté války v Čechách nebo paměti líčící události na Moravě, k nimž náleží zejména *zápisky* PAVLA URBANIDESA z ROHATCE, *kronika Valašského Meziříčí* 1539—1648 od ONDŘEJE SIVÉHO a anonymní *Kronika holešovská*.

Tvorba čistě lidová se nedá dobře chronologicky zařadit, proto o ní bude pojednáno dále v jiné souvislosti, při výkladech o literatuře 18. století, kdy se dostává do popředí celého literárního procesu.

List „Věrným synům božím“ otiskuje a rozbírá Karel Köpl, *Provolání k novému povstání nekatolických Čechů r. 1627*, Sborník historický (Rezkův) 3, 1885 (Drobnosti historické XX). — O faráři Vavřincovi píše František Vacek, *Vavřinec a Mikuláš Hanžburský z Kopečka* (tamtéž, Drobnosti historické XIII). — Dva mandáty o zabavování kacířských knih v Kutné hoře z roku 1626 otiskuje Vojtěch Jaromír Nováček v ČČM 67, 1893 (Příspěvky k životopisům českých spisovatelův a k dějinám literatury české II).

Literaturu o Komenském viz na str. 449—454.

O proroctvích je hojná literatura; soupis viz v Bibliografii české historie Čeňka Zíbrta. — Obecně o pobělohorských proroctvích pojednal Josef Volf, *Horologium Hussianum — Orloj husitský*, ČČM 86, 1912. — O náboženských blouznivcích pojednává také J. B. Čapek v *Československé literatuře toleranční I*, 1933.

O Pěčkovi z Radostic píše: Josef Volf, *Tři satiry na Václava Budovce*, ČČM 82, 1908; týž, *K písním o Bedřichovi Falckém*, ČČM 82, 1908; týž, *K pamfletické činnosti Mich. Pěčky z Radostic*, ČČM 83, 1909; týž, *Encomia Jesuitarum*, ČČM 83, 1909; F. M. Bartoš, *Hlas Pěčky z Radostic* (v souboru *Knihy a zápasy*, 1948).

O hádankách psal Čeněk Zíbrt, *Staročeské sbírky „pohádek“* (hádanek), ČL 3, 1894.

Obraz emigrantské literatury v podstatě správně načrtl již Josef Jireček, *Literatura exulantův českých a Některé dodatky k „Literatuře exulantův českých“*, ČČM 48, 1874. — Několik drobnějších statí o emigrantech obsahuje soubor F. M. Bartoše *Bojovníci a mučedníci*, 1939 (rozšířené vydání 1946). — Sílu husitské tradice u emigrantů sleduje Eduard Winter v knize *Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert*, Berlin 1955.

O spisku Jandy Čechtického psal Josef Volf, Matěje Jandy Čechtického *Angelus pestilentialis*, ČČM 88, 1914.

Rosaciova Koruna neuvadlá mučedlníkův božích českých vyšla nově s úvodem Františka Loskota 1913.

O událostech roku 1631 pojednal Jaromír Čelakovský, *Návrat emigrace české r. 1631*, *Osvěta* 2, 1872, a 3, 1873.

Písně exulantů z roku 1627, většinou asi skladby Tobiáše Vokouna Pražského, vyšly za redakce a s doslovem Františka Táborského 1929 (*Pobožné a modlitebné prozpěvování ve dnech těchto bídnych...*).

Ukázky z paměti Adama Tesáka otiskl August Sedláček, *Paměti Jiřího Tesáka Mošovského a jeho syna*, ČČM 83, 1909. — Popis rukopisu psaného Pavlem Stránským podal Josef Volf, Pavla Stránského *Okřik na nedbalého Čecha učiněný 1618*, ČČM 84, 1910. — Volf také popsal sborník Svatkovského: *Exulantský sborník Václava Svatkovského z Dobrohoště*, ČČM 82, 1908.

Těšínské lamenty otiskl Josef Volf, *Lament měšťanů z Těšína r. 1629*, ČČM 85, 1911; *Lament Těšínských z r. 1654*, ČČM 87, 1913.

Paměti Jana Jiřího Haranta vydal Ferdinand Menčík 1897.

O Matěji Krocínovském psali: Josef Riss, *Matěj Krocínovský (Krocín)*, ČČM 42, 1868; Josef Volf, *Z činnosti exulantského kněze Mat. Krocínovského*, ČČM 83, 1909; týž, *Krocínovského promluvení k M. Sam. Martiniovi z Dražova*, ČČM 88, 1914.

Kezeliovu Kroniku Mladoboleslavskou vydal Zdeněk Kamper v Mladé Boleslavi 1935.

Historii o těžkých protivenstvích církve české vydal česky posledně (na základě vydání F. M. Bartoše) se jménem Komenského (a podle vydání z roku 1655 a 1756) František Šimek s úvodem Miloslava Kaňáka 1954. — Úvaha o tom od Josefa Volfa, *Jan Amos Komenský: Historie o těžkých protivenstvích církve české*, ČČM 97, 1923. Viz též Josef Volf, *K dějinám vydání německého překladu spisu Historia persecutionum z r. 1766 (Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského 1925)*.

Polemický spis Samuela Martinia z Dražova Pět a třicet důvodů... vydal Jos. Th. Müller ve Spisech Jana Amosa Komenského 3, 1898 (Jana Amosa Komenského na spis proti Jednotě bratrské od Sam. Martinia z Dražova sepsaný Ohlášení. Připojen spis Samuele Martinia z Dražova: Třicet pět důvodův, pro které všickni evang. Čechové za jedno býti povinni jsou). — V 6. svazku *Spisů Jana Amosa Komenského, 1902 (Jana Felina Rozebrání obrany Sam. Martinia. Jana Amosa Komenského Cesta pokoje. Induciae Martinianae)*, podal Josef Th. Müller předmluvu a obsah spisu „*Obrana M. Samuela Martinia z Dražova. Proti Ohlášení starších kněží Bratrských, na ten čas v Lešně Polském se zdržujících*“.

O historických pobělohorské doby (zejména o Skalovi, Stránském, Habervešlovi a Pešinovi z Čechorodu) píše Josef Polišenský, *Měšťanství historikové českého stávkového povstání, Sborník vysoké školy pedagogické v Olomouci, Historie 3, 1956*.

Nejrozsáhlejší práci o Skalovi ze Zhoře napsal Karel Tieftrunk, Pavel Skála ze Zhoře, *Osvěta 3, 1873*; Tieftrunk též vydal z jeho díla část jednající o letech 1602 až 1623 pod titulem Pavla Skály ze Zhoře *Historie česká od r. 1602 do r. 1623 (5 dílů, 1865—1870)*; předtím byly ze Skalova díla publikovány jen menší výňatky, např. v ČČM (5, 1831; 8, 1834; 21,

1847). — Srov. též F. M. Bartoš, *Osudy pozůstalosti Pavla Skály ze Zhoře*, ČČM 98, 1924; J. B. Čapek, *Muž trpělivosti a naděje* (v souboru *Záření ducha a slova*, 1948).

Český překlad Stránského spisu *O státě českém* vydal Emanuel Tonner 1893 pod titulem *Mistra Pavla Stránského ze Zapské Stránky* poopravené i rozmnožené vypsání vsí obce království českého. *Respublica Bojema*. Nový překlad pořídil Bohumil Ryba 1940 (s doslovem Jaroslava Prokeše); další vydání 1946 (bez doslovu); k vydání z roku 1953 připojil Ryba vlastní doslov a Okřik, který předtím vydal kriticky s doslovem a poznámkami 1945 (Frenštát pod Radhoštěm).

Překlad spisku Habernfeldova *Bellum Bohemicum* vydal Emanuel Tonner, Ondřeje z Habernfeldu vypravování o vojně české od roku 1617, 1867.

O Třanovském viz dva sborníky: *Tranovského sborník*, 1936; Jiří Třanovský. *Sborník k 300. výročí kancionálu Cithara sanctorum*, 1936. Dále o Třanovském pojednali: Jaroslav Ludvíkovský, Jiřího Třanovského latinské duchovní parafráze ód Horatiových, LF 63, 1936; Vilém Bitnar, *Tři staletí slovenského kancionálu Cithara Sanctorum*, 1934; Gusto Plavec, *Tristoročný Transcius*, 1936; Štefan Krčméry, *Zo slovenskej hymnologie*, 1936; Ján Ďurovič, *Duchovná poezia slovenská pred Tranovským*, 1939; týž, *Životopis Juraja Tranovského*, 1942. Nově píše o Třanovském Anděln Grobelný, Jiří Třanovský (*Materiály k životopisu*), 1956. Srov. též F. M. Bartoš, *Transcius* (v souboru *Knihy a zápasy*, 1948).

O *Markovi Marci* psal nově Adolf Pokorný, Jan Marek Marci z Kronlandu, *Hutnické isty* 9, 1954, a Bedřich Baumann, *Filosofické názory Jana Marka Marci*, *Rozpravy ČSAV* 67, 1957, seš. 8.

Dopisy Viléma hraběte Slavaty psané Jaroslavu Bořitovi hraběti z Martinic vydal František Tischer, *Sborník historický (Rezkův)* 2—4, 1884—1886. — Týž vydal dopisy Doroty Jínové: *Dorota Jínová Pacovská*. Dopisy jihočeské ženy z lidu Zuzaně Černínové z Chudenic, ČL 15, 1906, a 17, 1908. — „Listy paní Kateřiny z Žerotína, rozené z Valdštejna“ z let 1631—1635 vydal František Dvorský 1894—1895 (2 svazky); Dvorský vydal rovněž dopisy Zuzany Černínové: *Zuzana Černínová z Harasova*. Dopisy české šlechtičny z polovice 17. století, 1886; *Mateř a dcera Zuzany Černínové z Harasova*, listy Alžběty Homutovny z Cimburka a Elišky Myslíkovny z Chudenic, 1890. — Dopisy paní Zuzany se synem vydal Zdeněk Kalista, *Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic*, 1941.

Ze Slavatova *Historického spisování* vyšly jen některé části: Josef Jireček vydal *Paměti nejvyššího kancléře království Českého Viléma hraběte Slavaty ... od 1. 1608 do 1619* (2 díly, 1866—1868); týž, *Děje uherské za Ferdinanda I. 1526—1546, 1857*; Antonín Rezek, *Zápisy Viléma Slavaty z let 1601—1603*, *Rozpravy KČSN* 1887; Hanuš Opočenský vydal *Přehled náboženských dějin českých (z 5. knihy Slavatových Pamětí)*, 1912; v úvodě hodnotí Slavatu jako spisovatele.

Deník Heřmana Černína byl vytištěn v Lumíru 6, 1856 (Heřman Černín, první hrabě z Chudenic, a cesta jeho do Cařihradu roku 1644; bez udání vydavatele) a v *Slavische Bibliothek II*, Vídeň 1858 (*Denník hraběte Heřmana Černína*; vydal Josef Jireček). *Životopis Heřmana hr. Černína z Chudenic* napsal František Tischer ml., 1903.

Žalostné a plačtivé rozmlouvání jedné zatracené duše s tělem svým vydal Josef Vašica, *Smrtí tanec*, 1941 (s komentářem a bibliografií); jinou recensi, *Zatracené duše hádku s tělem svým před poutníkem*, vydala a rozebrala Zdeňka Tichá, *K historii staročeských básnických sporů*, ČMM 75, 1956.

O *Michnovi z Otradovic* psal Jan Muk, Adam Michna z Otradovic, básník a skladatel českého baroka, 1941 (zvl. otisk z *Ohlasu od Nežárky*, roč. 70—71). — Loutnu českou vydal Emilián Trola 1943; *deset koled*, pod titulem *Vánoční muzika*, Vilém Bitnar 1940. —

Bitnar pořídil též výbor z vánoční lyriky Michnovy (Vánoční lyrika Adama Michny z Otradovic, 1936) a vydal Michnovu Vánoční muzyku. Písne a koledy, 1939.

O písničkách o marnosti světa pojednává Josef Vašica v doslovu k antologii Smrtí tanec, 1941; zde i další bibliografické odkazy.

O alamodové poesii psal Čeněk Zíbrt, Rukopisná sbírka českých písní světských z r. 1631, Květy 17, 1895; podává zde zprávu o sborníčku věnovaném Anně Vitanovské a otisku je jeho větší část; též vydal Nápisy ze staročeských štambuchů a památníků, 1907.

Rosův Discursus Lipirona vydal Čeněk Zíbrt, Discursus Lipirona, smutného kavalíra, o lásce r. 1651, ČL 20, 1911.

Píseň o králi denemarském otiskl Čeněk Zíbrt, Rukopisná sbírka českých písní světských z r. 1631, Květy 17, 1895.

Kocmáňkovy písně o Valdštýnovi vydal Josef Volf, Dvě písně o zavraždění Valdštýna, ČČM 86, 1912.

O jesuitském divadle pojednal Ferdinand Menčík, Příspěvky k dějinám českého divadla, 1895 (zde jsou chronologicky sestaveny hry, které se dávaly v jednotlivých kolejích v letech 1620 až 1773; seznam je dnes již neúplný, ale dává dobrý přehled o látkovém bohatství těchto her).

Kocmáňkova interludia vydal kriticky Josef Hrabák 1953 (V. Fr. Kocmánek, Sedm interludií); zde i rozbor a popis rukopisného sborníku Kocmáňkových prací. Skladba Lamentatio rusticana je otištěna nově v antologii Zdeňky Tiché, Verše bolesti, posměchu i vzdoru, 1958. — Píseň o Tomášovi dvořákovi vydala a rozebrala Zdeňka Tichá, Z pololidové tvorby 17. století, ČMM 72, 1953. Actus pobožný vydal Zdeněk Kalista v antologii Selské čili sousedské hry českého baroka, 1942.

Kocmáňkovy paměti z třicetileté války (širší verzi vzhledem k zápisu v Kocmáňkově rukopisném sborníku) otiskl Vincenc Zahradník v ČČM 7, 1833. — Paměti Pavla Urbanidesa z Rohatce (zvané někdy paměti Znorovskými) otiskl Bohuslav Fišer, Paměti hradištské, 1920. — Kroniku holešovskou vydala Vlasta Fialová 1940.

Ukázky z uvedených pamětí jsou otištěny v souboru Josefa Polišenského Kniha o bolesti a smutku. Výbor z moravských kronik XVII. století, 1948. Tam i bibliografické a biografické údaje.

JAN AMOS KOMENSKÝ

V složitě osobnosti a v mnohotvarém díle Komenského dosáhl vrcholu vývoj celé naší starší literatury. Život i činnost Komenského byly sice plné rozporů a tragiky, kterou nesl s sebou těžký úděl jednotlivcův i celého národa v době pobělohorské, nikde však nebyl Komenský stržen k pesimistické pasivitě; pro celý jeho literární odkaz je naopak charakteristické nejtěsnější sepětí s aktuálními potřebami života, i když je namnoze dnešním očím zakryto pod náboženskou formou.

Těsné sepětí díla Komenského se životem bylo dáno už tím, že Komenský vyrostl v prostředí pokrokového měšťanstva blízkého lidu a nikdy se mu neodcizil. Byl příslušníkem drobné měšťanské inteligence, která byla kulturně nejtvorivější vrstvou národa. Odchován byl demokratickými tradicemi husitského revolučního hnutí, které se v nejživotnější podobě udržovaly v jednotě bratrské, a humanistickou vědou: proto si kladl v souhlase s kulturním vzestupem své společenské vrstvy a se stálým zřetelem k potřebám lidu dalekosáhlé cíle, rýsoval odvážné plány snažící se sloužit celému lidstvu. Tím vkročil i do literatury světové, neboť citlivě reagoval na pokrokové podněty evropského myšlení a sám mu dával nové, vlastní podněty.

Jan Amos Komenský, jak si vytvořil a konečně sám ustálil své spisovatelské jméno, na latinských projevech polatinštěl na Johannes (nebo Johan) Amos Comenius, narodil se 28. března 1592. Protože se Komenský v době svých studií a ještě i někdy později a rovněž na svých literárních prvotinách podpisoval Nivnicenus, Nivnicensis nebo Nivanus a poněvadž si i ve svých polemikách s Valeriánem Magnim (1644 a 1645) vymyslel pseudonym Ulricus de Neufeld nebo Neufeldius (to je Amos z Nivnice, Nivnický), svědčí to průkazně, že jeho rodištěm byla vesnice Nivnice. Za jeho rodiště bývalo pokládáno také sousední město Uherský Brod, ale důvody pro to nejsou dosti pádné. Jediné označení Hunno-Brodenis (Uherskobrodský), které Komenský připojil k svému jménu až na jednom projevu z doby svého působení v Uhrách (De cultura ingeniorum oratio — Řeč o vzdělávání ducha, vtištěná 1651 a znovu 1657), není svědectvím jednoznačným. Může totiž označovat také původ z Uherskobrodská a ne přímo z Uherského Brodu. Ještě méně průkazné je druhé svědectví, jehož se dovolávají zastánci Uherského Brodu, a to opis latinského náhrobního nápisu, který složil Komenskému jeho syn Daniel a v němž se rovněž připomíná Uherský Brod jako rodiště Komenského. Podle názvu „Komenský“ pocházel rod Komenských z vesnice Komně (Komňa) v též kraji. Otec Janův byl jedním z těch členů jednoty bratrské, kteří jako pilní hospodářští a zemědělské podnikatelé dovedli výtěžky svého podnikání obracet nejen k zvyšování životní úrovně své rodiny, nýbrž i k jejímu kulturnímu vzestupu. Jan však jako chlapec zcela

osiřel, a tak se dostal poměrně pozdě, teprve šestnáctiletý, na bratrskou latinskou školu v Přerově, když byl předtím získal nějakou základní přípravu na bratrské škole ve Strážnici.

Přerovská škola, kterou podporoval politický ochránce jednoty Karel st. z Žerotína (1564—1636), tehdy majitel přerovského panství, měla slušnou úroveň a dovedla připravit mládež pro vyšší vzdělání. K němu předurčovaly Komenského i mimořádné úspěchy, které mu získaly přízeň biskupa Jana Lanecia (Lánecký, 1554—1626) i samého Žerotína. Jednota měla s ním velké plány, a proto jej určila ještě k studiím na vysoké škole. Podle staré bratrské tradice byla to škola v cizině, kalvínsky orientovaná akademie v Herbornu (v západoněmeckém knížectví nasavsko-dillenburském); na ni se dal Komenský zapsat z jara 1611 a setrval tam až do jara 1613. Z Herbornu cestoval Komenský po Německu a dostal se až do Amsterdamu, tehdy předního světového přístavu a obchodního města; pak dovršil své vzdělání theologické na universitě v Heidelbergu.

Z učitelů zapůsobili na něho zejména herbornští profesori Johannes Piscator-Fischer (1546—1625), proslavený biblista, a Johann Heinrich Alsted (1588—1638) svými přednáškami z filosofie, encyklopedickými plány i chiliasmem. Z heidelbergských profesorů oblíbil si hlavně biblistu Davida Parea (1548—1622), který vzbudil pozornost jak svými protipapežskými polemikami, tak svým úsilím o smír mezi evangelickými církvemi.

Vědeckou zralost prokázal Komenský obvyklými akademickými disputacemi, z nichž obě herbornské byly zároveň jeho tištěnými literárními prvotinami (*Problemata miscellanea — Rozličné otázky*, 1612, a *Sylloge quaestionum controversarum — Soubor disputovaných otázek*, 1613).

Z jara 1614 vrátil se Komenský do vlasti. Zde se stal učitelem a správcem na škole v Přerově a po vysvěcení na kněze (1616) počátkem roku 1618 duchovním správcem německého bratrského sboru a školy ve Fulneku. Tam prožil také krátké rodinné štěstí se svou první chotí Mandalenou Vizovskou.

Komenský pojal již v mládí odvážné literární plány, které si kladly úkoly do té doby u nás nebyvalé: vytvořit českou národní vědu, dát národu základní díla nauková, která by českou vědu vymanila ze závislosti na latinských knihách a byla zároveň oporou dalšímu literárnímu tvoření v mateřtině. Komenský přitom navazuje nejen na zkušenosti získané v cizině, ale zároveň na pokrokové tradice domácí, především na mocný rozmach naší vědy a literatury v 16. století, ztělesněný v okruhu mistra Daniela Adama z Veleslavína. Kdežto však Veleslavín cítil, že není duchem tvůrčím, a proto chtěl jenom dávat podněty a organisovat literární činnost, Komenský si plně uvědomoval své tvůrčí schopnosti. Avšak Komenský souvisel také s pokrokovými tradicemi jednoty bratrské, v níž nejsilněji žila husitská snaha po zlidovění kultury, a svým uvědomělým a promyšleným úsilím o národní písemnictví navazoval na Jana Blahoslava, s nímž ho spojuje také stálý zřetel k tomu, aby praxe byla podložena teorií. Ze soudobých spisovatelů bratrských našel Komenský hlavní podněty u Matouše Konečného, theologa s náběhy k pracím encyklopedického pojetí, u historika Jana Jafeta a u politiků Václava Budovce z Budova a Karla st. z Žerotína.

Nejvýmluvněji vyjádřil mladý Komenský svůj velkolepý program národního písemnictví, především ovšem naukového, v proslavené latinské předmluvě k české inteligenci *Ad eruditos gentis meae* (K vzdělancům mého národa), kte-

rou doprovodil svůj encyklopedický spis *Theatrum universitatis rerum: to jest Divadlo světa* (1616—1618), v nové koncepci upravovaný pak jako *Amphitheatrum universitatis rerum* (v letech 1624 až 1627). S mladistvým nadšením zaútočil v ní na liknavé české vzdělance a vytýká jim, že zanedbávají české naukové písemnictví, a se zápalem hájí vyspělost českého jazyka. *Theatrum* nebo *Amphitheatrum* mělo být naší první encyklopedií v mateřském jazyce. Z plánovaných 16 knih (totiž oddílů) původního *Theatra* nebo 28 knih pozdějšího *Amphitheatra* bylo však vypracováno jenom málo pro nesnadnost úkolu i pro nepříznivé podmínky, jaké nastaly po Bílé hoře, a hotové části kromě toho zničily také válečné pohromy (zejména požár Lešna roku 1656), takže z díla známe jenom trosky. I ty svědčí o smělé koncepci, třebaš ještě hodně zatíženém středověkým způsobem myšlení.

Komenský nedokončil však ani druhý smělý plán, slovník *Linguae Bohemicae thesaurus* (Poklad jazyka českého): měl nahradit dřívější zastaralé slovníky, zejména slovník Tomáše Rešela († 1562) a Daniela Adama z Veleslavína, které Komenského svou metodou neuspokojovaly. Začal na něm pracovat už za studií v Herborně a pokračoval v něm po 44 let, dokud mu nashromážděný materiál, zpracovávaný už pro tisk, nebyl zničen při požáru a plnění Lešna.

Ze sebraného materiálu byl vytištěn jenom jakýsi prvý zárodek díla, *Kořenové jazyka českého*; spisek je dnes nezvěstný, ale znal jej ještě Václav Rosa a těžil z něho pro svůj rukopisný slovník *Thesaurus linguae Bohemicae*.

Souběžně se sbíráním materiálu pro *Thesaurus* sbíral Komenský také přísloví a pořekadla, obrazná rčení, která se podle humanistických zásad měla uplatnit také v *Thesauru*. Komenský v těchto slovesných projevech cenil především jejich hodnoty myšlenkové a viděl v nich poklad nashromážděný stáletými zkušenostmi dřívějších generací, výchovný prostředek nových pokolení. Proto nazval svou sbírku přísloví a pořekadel, jichž postupně nashromáždil přes 2.000, *Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům*. Navázal jí na starší literární tradici a ze starších sbírek přísloví také vydatně čerpal, zejména ze sbírek Jakuba Srnce z Varvažova, Matěje Červenky a Jana Blahoslava, ze slovníku Rešelova a Veleslavínova, jakož i z podobných sbírek cizích, a rovněž z bible i z lidové ústní tradice. Někdy ve dvacátých letech 17. století Komenský sice nashromážděnou látku systematicky utřídil, seskupil do tematických skupin a opatřil předmluvou, ale nikdy definitivně pro tisk nepřipravil.

K *Thesauru* a *Theatru-Amphitheatru* řadí se ještě plán biblické encyklopedie *Theatrum Scripturae, to jest Divadlo předivných tajemství božích v Písmě vyjevených*, rovněž neuskutečněné a nahrazené jenom hutným výborem z Kralické bible, stylisticky někde poupravené. Byl dohotoven roku 1623, ale vydán až v Amsterdamě 1658 s názvem *Manualník, aneb Jádru celé biblí svaté*. Jím se mělo dostat českým vyhnancům i pozůstalým souvěrcům ve vlasti biblické pomůcky, když nebylo pomýšlení na nové vydání Kralické bible.

Roku 1658 vydal Komenský podobný výbor také v latinské řeči jako úvod do biblické četby zejména pro mládež, a to výtah z latinské bible (Vulgáty), opravené podle překladů moderních biblistů, nazvaný *Janua sive Introductorium in Biblia sacra* (Dveře neboli Úvod do bible svaté) a *Novi Testamenti epitome* (Výtah z Nového zákona). Polským evangelikům postaral se pak o vydání polské bible, tzv. Gdaňské (1660).

O širokosti zájmů a záměrů mladého Komenského svědčí též ztracené pojednání *o andělich* (1615) a dnes neznámé práce dějepisné *o původu a osudech rodu Žerotínů a o starožitnostech Moravy*. Z této doby je také *mapa Moravy* (*Moraviae nova et post omnes priores accuratissima delineatio* — Nové a po všech předešlých nejpřesnější zobrazení Moravy), vytištěná 1627 v Amsterdamě a potom ještě několikrát znovu vydaná. Svou přesností i metodou kartografického zpracování čerpá tato mapa, která svou dedikací Ladislavu Velenu z Žerotína (1579—1638) nabývá povahy politické a vojenské, ze zkušeností, jakých nabyl Komenský studiem holandských atlasů, vynikajících svou technikou, a proto překonala naši starší kartografii (mapy Čech Mikuláše Klaudiána 1518, v Münsterově Kozmografii české 1554, Jana Crigingera 1568, Pavla Aretina, Viléma Petra Zimmermanna 1619 a zejména mapu Moravy Pavla Fabricia 1569 a potom častěji).

Hodně zaměstnávaly Komenského také jeho kněžské povinnosti, zejména příprava na kázání. Nespokojoval se jenom s vlastními zkušenostmi ani s přípravou, jakou získal v kazatelství a v řečnickém umění na školách i studiem učebnic řečnické teorie a praxe, k nimž náležely také vynikající práce Jana Blahoslava, nýbrž snažil se proniknout do teorie i praxe hlouběji. Vypracoval proto (1620 až 1621) příručku *Žpráva a naučení o kazatelství*, která systematicky poučuje o teorii i praxi řečnického, totiž kazatelského projevu a umění. Bylo to dílo tak promyšlené a propracované, že mohlo pomáhat, když byl objeven jeho zapadlý rukopis, ještě naší obrozenské vědě při budování naukového písemnictví, a proto je neváhal vydat dokonce katolický theolog Josef Liboslav Ziegler (*Umění kazatelské* — 1823) jako pomůcku pro theologické studium, ovšem s textem poněkud přizpůsobeným pro současné literární a naukové potřeby a také z ohledů konfesijních.

Zároveň s plánem vytvořit české písemnictví naukové obíral se Komenský plánem obrodit české básnictví. Pod tlakem humanistické výchovy, která ho také naučila skládat latinské příležitostné verše, a pod vlivem studia poesie řecké a římské soudil, že je nutno do české poesie zavést časomíru podle antických vzorů. Z těchto úvah a záměrů vzniklo stručné pojednání *O poezi české*, sepsané asi brzy po roce 1620. Komenský v něm poučuje o zásadách a pravidlech české časoměrné prosodie, odvozených z prosodie římské, podává návod a příklady, jak se mají skládat české časoměrné verše, a zároveň se snaží přesvědčit české spisovatele o přednostech a výhodách časomíry pro češtinu jako obrozujícího prostředku pro české básnictví. Tím se rozprava *O poezii české*, navazující na podobné starší pokusy Jana Blahoslava, Matouše Benešovského Philonoma a zejména Vavřince Benediktioho z Nudožer, stává statí programovou.

Své pojednání O poezii české najisto pomýšlel Komenský zveřejnit tiskem, a to asi jako úvod nebo doslov k nějaké vlastní sbírce časoměrných veršů, nejspíš k přebásnění žalmů nebo Katona. Na *přebásnění žalmů* se soustředil hlavně v době prvních příkoří po bělohorské pohromě. Podle vlastního přiznání podnět k této práci dala mu zpráva, že při drancování Prahy roku 1620 byl také zničen rukopis s časoměrným přebásněním celého žaltáře od Vavřince Benediktího z Nudožer. Svě časoměrné parafráze, které Komenský nikdy nedokončil a z nichž známe jenom žalmy 1—64 (pokud se dochovaly v unikátním anonymním torsu, u něhož nelze zatím zjistit ani dobu, ani místo tisku), určil Komenský k četbě a k recitaci, jenom výjimečně pro zpěvný přednes. Zdá se, že Komenský svými žalmovými parafrázemi více sledoval cíle literární nežli konfesijní, liturgické: neváže se proto přesně zněním bible, ale rozvádí její myšlenky a dobásňuje ji. Z antických časoměrných meter nejčastěji užívá elegického disticha a hexametru.

Šťastnější byl při přebásňování tak zvaného Katona, totiž sbírky latinských didaktických sentencí a rad, většinou veršovaných, které už před Komenským přebásnil neznámý básník před polovinou 14. století a v 16. století Jan Mantuan Plzeňský (1518) a Pavel Aquilinas-Vorličný (1558 a častěji). Komenský překládá nezávisle na nich, po prvé také shodně s originálem v elegickém distichu. Svůj překlad, na kterém začal pracovat už ve vlasti, dokončil asi teprve v prvních letech pobytu v Lešně, kdy mu snad Kato posloužil i jako školní pomůcka, ale tiskem jej vydal až roku 1662 v Amsterdamě jako *Dionysii Catonis Disticha moralia . . . Moudrého Katona Mravní poučování*. Tímto pozdním vydáním své rané práce nesledoval jenom cíle školské, nýbrž i umělecké. Proto také vydání Katona rozmnožil ještě o ukázky svých jiných časoměrných veršů, jak se mu do té doby nastřádaly, většinou překladů z latiny, a stručným záměrným výběrem ze svých starších Žalmů. Přemýšlením o zásadách české časomíry i skládáním časoměrných básní obíral se Komenský téměř do sklonku svého života, ale žádná z těch úvah ani prací, z nichž nejpozoruhodnější je pokus o přebásnění čtvrté eklogy Vergiliovy (1665) v pojetí mesiánském, nevyzrálo už k tvaru schopnému zveřejnění.

Amsterodamským vydáním Katona (a snad také Dvěří jazyků odevřených z roku 1633, k nimž přidal několik ukávek svých časoměrných Žalmů) zapůsobil Komenský i z exilu na naše básnictví. Václav Jan Rosa se tak nadchl Komenského časoměrnými básněmi, že roku 1670 znovu podle amsterodamského tisku vydal v Praze jeho Katona spolu s ostatními časoměrnými ukázkami a připojil k tomu i své vlastní časoměrné básně, zejména Pastýřské rozmlouvání o narození Páně. Komenského Katona přidal Rosa také k své mluvnici Čechořečnost seu Grammatica linguae Bohemicae (1672), ale už značněji upraveného metricky a výrazově podle vlastních prosodických a básnických zásad, jakož i myšlenkově, když znovu srovnával Komenského překlad s originálem. Nová

básnická škola tím však nevznikla: časoměrně kromě Rosy a jeho nevelkého okruhu nebásnil vlastně nikdo, ačkoliv k tomu vybízeli čeští gramatikové, kteří i později jako vzor přetiskovali také Komenského Katona (Václav Jandyt 1704). Povšimli si ho a zajímali se o něho také na Slovensku, kde se známost spisů Komenského mohla lépe šířit i udržovat nežli v Čechách. Ale i tady zůstalo hlavně při zájmu teoretickém, např. u Daniela Krmana ml., který si Katona opsal, nebo u Pavla Doležala, který jej vydal ve své mluvnici 1746. Ani na Slovensku nedal podnět ke vzniku nové básnické školy.

Celým svým životem i literární činností stál Komenský přímo v proudu soudobého společenského dění, zajímal se o ožehavé otázky politické a zvláště sociální a pokoušel se je řešit. Když pozoroval, jak se oficiální politika v českých zemích vyhrocuje proti nekatolíkům, napsal polemický spis *Retuňk*, aby jím varoval souvěrce proti svodům Antikristovým, totiž pletichám a nástrahám římské církve a jejích duchovních i světských představitelů a pomahačů. Dílo tiskem nevyšlo; censura bratrských starších byla nad ním v rozpacích pro jeho útočnost proti výbojné protireformaci, užívající už i politického násilí, ale bylo hojně čteno i opisováno v Čechách i na Slovensku a asi také všelijak upravováno.¹ Také v době českého povstání proti Habsburkům (1618—1620) Komenský nemlčel; jak víme jenom z jeho vlastního svědectví, složil nějakou *Písničku proti jesuitům*, která vyšla tiskem, ale nedochovala se.

Jako duchovní správce se Komenský živěji zajímal o život a smýšlení lidí svěřených jeho duchovní péči a všímal si jejich sociálních poměrů. Z rozhovorů i úvah o palčivých sociálních problémech vznikl pak významný spisek *Listové do nebe, v kterýchž chudí a bohatí před Kristem žaloby a stížnosti na sebe vespolek vedou a rozeznání býti žádají*, vydaný 1619, obžaloba feudálního řádu ve formě literární alegorie.

Je to pět fiktivních dopisů; prvním si chudí stěžují Kristu na krutost a tvrdost boháčů, druhým jim Kristus odpovídá a utěšuje je poukazy na vlastní chudobu a nouzi, kterou ve světě vytrpěl, třetím kárá Kristus bohaté a připomíná jim jejich povinnosti, čtvrtým odpovídají boháčci Kristu a brání se proti výtkám a pátým vyzývá Kristus chudé i bohaté, aby žili podle božích příkazů a podle svého života a chování očekávali konečný výrok na posledním soudu. Sympatie Komenského jsou zřejmě na straně chudých, jak zejména ukazuje chiliastický závěr slibující brzký příchod Kristův a tím vlastně i brzké vyrovnání a zrušení všech společenských rozdílů už zde na světě. Literárním podnětem byl Komenskému spis starořeckého sofisty Lukiána Samosatského († kolem 180 n. l.), přeložený Oldřichem Velenským jako Kratochvilní, spolu i po-

¹ Jestliže je tento spis Komenského totožný s anonymně a rukopisně dochovaným *Retuňkem proti Antikristu a svodům jeho* (otázka není dosud uspokojivě vyřešena), napsal by Komenský tuto polemiku již roku 1617 a byla by to jeho literární prvotina v českém jazyce.

žiteční listové a žaloby chudých a bohatých před Saturnem. Z tohoto staršího překladu Lukiána (vyšel 1520) převzal však Komenský doslovně jenom několik drobtů. Styl jeho dílka tihne v soulase s jeho křesťanskou ideologií jinam, k vyjadřování biblickému.

Ještě intenzivněji se zabral Komenský do společenské problematiky, když pro něj nastala po Bílé hoře doba nejistot a skrývání, která trvala až do roku 1628, kdy opustil navždy rodnou zem. Tato trpká léta nebyla pro Komenského literárně neplodná, neboť tehdy napsal díla, která náleží k předním výtvorům naší literatury. Jsou to vesměs práce útěšného obsahu. Jejich témata byla tak naléhavá a časová, že byly tyto spisy nejen opisovány, ale hned také tištěny v tajných tiskárnách, aby povzbuzovaly a posilovaly v těžkých dobách utiskované souvěrce.

Komenský byl jeden z prvních, který na sobě zakusil zvůli pobělohorských vítězů. Asi v květnu 1621 prchal s manželkou a dvěma dětmi před plenícími španělskými vojáky z Fulneku, ztrácející část svých rukopisů a zanechávající tam knihovnu, která se pak stala obětí misionářského fanatismu a byla roku 1623 jako kacířská spálena. Nejdříve se Komenský uchýlil i s rodinou do Přerova na panství svého ochránce Karla st. z Žerotína, který byl pro věrnost zachovanou za odboje císaři Ferdinandovi zatím ušetřen persekucí. Později odešel do Brandýsa nad Orlicí, který rovněž patřil Žerotínovi. Protože ztratil v Přerově za moru roku 1622 rodinu, vstoupil roku 1624 v Brandýse v nový sňatek s Marií Dorotou, dcerou seniora Jana Cyrilla, který roku 1619 korunoval Fridricha Falckého. Situace pro nekatolíky se zatím stále zhoršovala, neboť roku 1624 byly vyhlášeny mandáty, které vypovídaly nekatolické duchovní. Proto Komenský měnil úkryty: poslední čas se uchýlil do Bílé Třemešné v Podkrkonoší pod ochranu Jiřka Sádovského ze Sloupna. Aby se postaral o nový útulek pro vypovězené souvěrce, vypravil se (1625) z pověření bratrských kněží do Lešna. Cestou poznal ve Šprotavě u Zhořelce proroka Kryštofa Kottera († 1647) a uvěřil mu, takže ještě roku 1625 jeho proroctví přeložil do češtiny a odeslal do Čech svému tchánovi Janu Cyrillovi, který se postaral o jejich rozšíření. Roku 1629 byla i vytištěna, ale bez vědomí Komenského (*Vidění a zjevení Kryštofa Kottera*). Komenský osobně doručil knihu s německými Kottrovými proroctvími dokonce i Fridrichovi Falckému, za nímž se vypravil (1626) ještě s jiným politickým poselstvím české šlechty až do Haagu. Stejně uvěřil také viděním a proroctvím Kristiny Poniatowské (1610—1644), dcery polského šlechtice a bratrského kněze působícího v Čechách, s kterou se seznámil v Dolní Branné u Jilemnice. Když bylo roku 1627 zavedeno v českých zemích Obnovené zřízení zemské, které mělo upevnit reakční habsburský režim a vymýtit nekatolické živly v zemi, opustil konečně Komenský počátkem února 1628 vlast a usadil se v Lešně.

Literárním plodem těchto těžkých dob je řada útěšných spisků, jejichž společným tématem je přesvědčení, že bůh správně řídí osudy lidí a spravedlivě o nich rozhoduje. To přesvědčení se hlásí už v nejstarším z těchto rozjímání, *Přemýšlování o dokonalosti křesťanské* (vyt. 1622). Komenský je zanechal na rozloučenou manželce, když se musel od ní vzdálit, aby se ochránil „před vzteklostí lidskou“. Je to spis křesťanské askese, ale zároveň optimismu. Podobný optimismus se hlásí také z pojednání *Nedobytný hrad jméno Hospodinovo*, sepsaného a vydaného téhož roku. Komenský jej věnoval Dorotě Cyrillové, své potomní tchyni. Pečeť osobních zážitků mají i další útěšné spisky, traktát

O *sirobě* (vydaný už asi 1624 a znovu za moru v Lešně 1634), který vyrostl z úvah o vlastním vdovectví a o ztrátách na životech způsobených válečnými pohromami, a drobné rozjímání *Pres boží* (vyt. 1624) o utrpení jako prostředku, kterým bůh zkouší a vychovává své věrné. Tělesná a zejména těžká duševní utrpení, která tehdy prožíval Komenský a jeho souvěrci, jsouce dohánění až k zoufalství a k pochybnostem o víře a dokonce o samé existenci boží, obrazily se pak se vši svou naléhavostí v dramaticky koncipovaném spise, nazvaném obrazně *Truchlivý, to jest Smutné a tesklivé člověka křesťanského nad žalostnými vlasti a církve bídami naříkání* (1623). Formou sporu mezi Truchlivým, který je symbolem Komenského, Rozumem a Vírou hledá v tomto spise Komenský zprvu východisko ze svých zmatků, ale marně, poněvadž jej důvody Rozumu a Víry nepřesvědčují; konečně zasáhne do sporu sám Kristus a vyvrátí všechny námitky Truchlivého. Další vývoj politické situace však nedovedl umlčet v Komenském všechny pochybnosti, a proto se znovu vrátil k témuž tématu a napsal druhý díl Truchlivého (1624), opět ve formě sporu mezi Truchlivým, Rozumem, Vírou a Kristem.

Kromě bible, která se silně ozývá v argumentech Víry a v řečech Kristových, silně na Komenského zapůsobila také četba filosofického spisu *De constantia* (O stálosti), kterým si holandský učenec Iustus Lipsius (1547—1606) řešil obdobné problémy, když opouštěl vlast pro válečné nepokoje. Podle Lipsia a také spisů Johanna Valentina Andreae, které si Komenský oblíbil, zvolil asi také pro svého Truchlivého formu dialogu, oblíbenou v literatuře humanistické nápodobou některých autorů antických. Truchlivý nalezl široký ohlas, byl hojně opisován a také tajně vytištěn (v Praze 1624), přeložen do němčiny a rovněž vydán tiskem (1626 a 1628 v Bratislavě, jestliže nejde o fingovaný údaj, a roku 1628 a 1629 ve Frankfurtě a ještě znovu 1629).

Roku 1650 složil Komenský většinou z biblických citátů *Truchlivého třetí díl, v němž se zdržuje Řvání hrdlíčky* (vyt. 1651), ale už bez dialogické formy sporu. K tomuto trpkému účtování s výsledky vestfálského míru, který jednotu bratrskou zcela zklamal, připojil Komenský roku 1660 ještě díl čtvrtý, za který někteří badatelé pokládají Smutný hlas.

Vrcholným spisem tohoto období je *Labyrint světa a Ráj srdce* (původně *Labyrint světa a Lusthauz srdce*). Byl dokončen v prosinci 1623 v Brandýse nad Orlicí na panství Karla st. z Žerotína, jemuž je věnován, ale uzrával delší dobu a v ní také měnil svou koncepci a podobu. My ji nyní poznáváme z trojí verze, jak se nám dochovala v rukopise z roku 1623, v prvním vydání z roku 1631 (v Perně) a v druhém vydání z roku 1663 (v Amsterdamě). Na těchto verzích můžeme sledovat, jak se Komenský stále k této látce vracel a jak dílo doplňoval o nové části a kapitoly (v 1. vydání zejména o filosoficky významné kapitoly 28—35 s výjevy na hradě královny Moudrosti, v 2. vydání rozšířením 9. kapitoly o vylíčení mořské plavby a bouře) a také jak do původního znění zasahoval stylisticky.

Spis má dvě části. V první (*Labyrintu světa*) se líčí, jak si poutník, do jehož

osudů i chování promítá Komenský své vlastní životní zkušenosti, prohlíží město-svět, po středověkém způsobu rozdělené v ulice, vykázané jednotlivým stavům, aby si vybral zaměstnání těla a duši nejpřiměřenější, v němž by se cítil nejšťastnějším a nejspokojenějším. Provázejí jej Všeživý Všeudybud, alegorie lidské zvědavosti, a Mámění, alegorie zvyku a pohodlnosti přejímat bez vlastního ověření cizí domněnky a názory, konvenční ustálený pohled na svět a jeho smysl. Tito průvodci brání poutníkovi nasazenou uzdou a brýlemi dopátrat se pravého stavu věcí. Poutník jej však přece spatřuje, dívá se aspoň úkosem zpod brýlí přímo na svět bez zkreslujících skel, a proto všechno kritizuje a nemůže si vybrat, nenacházejí uspokojení dokonce ani na hradě královny světa Moudrosti, poněvadž v ní odhaluje Marnost. Ze zoufalství nad marností celého života, který pozbývá jakéhokoliv smyslu, a otřesen hrůzami smrti, zachraňuje se v druhé části (Ráji srdce) návratem do vlastního srdce, kam ho zavolal bůh a kde ho navštíví Kristus a poučí jej o pravém běhu a smyslu světa a života.

Motiv hledání ideálního zaměstnání je záminkou a prostředkem, aby Komenský mohl podrobit ostré kritice celou tehdejší společnost, prodlévaje ovšem u povolání, která mu byla jako vzdělanci a knězi nejbližší (stav učenců a rozličná náboženská vyznání). Jak se Komenský opíral v Labyrintu o život a o své vlastní zkušenosti, dokazuje např. proslulé vylíčení mořské plavby a bouře, přidané až do druhého vydání (1663), když se mohl Komenský opřít o své vlastní zkušenosti z plavby do Anglie roku 1641. Svě lícení oživil dialogy a kresbou lidských typů a povolání se satirickými šlehy a smyslem pro životní realitu. Tento vztah ke skutečnosti se projevuje i v řeči stylisované v tónu hovorového jazyka. Naproti tomu v druhé části nastupuje prvek lyrický, úvaha, rozjímání, visionářské vytržení a modlitba, a tomu odpovídá i řeč literárního vzdělance, kořeněná citáty a moudrosti Písma.

V Labyrintu najdeme mnohé literární vlivy a podněty. Nejvíce působila na Komenského četba německého luterského theologa Johanna Valentina Andreae (1586—1654), především spis *Peregrini in patria errores* (Bloudění cizince ve vlasti), který poskytl rámeček pouťi v první části; na Ráj pak zapůsobily *Civis Christianus* (Křesťanský občan) a *Reipublicae Christianopolitanae descriptio* (Popis státu zvaného Christianopolis). Labyrint však měl i české prameny. K nim patří zejména spis „*Theatrum mundi minoris*. Široký plac neb zrcadlo světa“ (1605), který z latiny přeložil luterán Nathanael Vodňanský z Uračova (1563—1621). Je to alegorie lidského života jako divadelní hry o pěti dějstvích. Snad znal Komenský také rukopisný biblický slovník, věcný i osobní, Duchovní město, jménem *Rozkoš duše* (1610), sestavený utrakvistickým knězem Václavem Porciem Vodňanským, který podle alegorické osnovy roztrídil slovníkovou látku do dvaadvaceti ulic (to je písmen abecedy) města biblické moudrosti a útěchy. Lze postřehnout také ohlasy *Masopustu* (1580) Vavřince Leandra Rvačovského, *Antialkoranu* (1614) Václava Budovce z Budova, knížek tzv. lidového čtení (např. žertovného *Mandátu* neb *Vládnutí žen*) a hojně senační německé a latinské literatury o tajemném bratrstvu *Růžového kříže*. Všechny tyto literární vlivy a podněty však Komenský přetavil a přelil v novou formu svou vlastní životní zkušeností.

Silou své obraznosti a uměním slova překročil Labyrint hranice náboženského traktátu, polemiky a sporu a měl nesmírný ohlas; pochvalně se o něm vyjadřovali dokonce i jesuité Bohuslav Balbín v *Bohemia docta* (Učené Čechy) a Jiří Konstanc ve své mluvnici; přetiskli si jej čeští exulanti (1757), byl mezi prvními spisy vydávanými u nás v době obrozenské (1782), když se uvolnila pousta tiskové censury za josefínské tolerance, a znovu byl vydáván mnohokrát později; byl a je také překládán do cizích jazyků (ještě za života Komenského do holandštiny, ale ten překlad nevyšel, nýbrž až jiný, novodobý; do polštiny, němčiny, maďarštiny, lužické srbštiny, ruštiny, francouzštiny, angličtiny, španělštiny, norštiny, slovenštiny; připravuje se překlad do gruzínštiny a čínštiny). Je stále dílem živým.

Ve většině svých útešných spisů, především v Truchlivém a Labyrintu, přistupuje Komenský k zvolenému tématu, jako by sám teprve řešení problému hledal a postupně k němu se dopracovával, jako by mu řešení při početí spisu nebylo ještě známo, a podle toho volí také literární formu vhodnou pro takový postup (hádky, spor, pouť a hledání, pochybnosti anebo aspoň otázky). Jiné metody použil ve filosoficko-theologickém pojednání *Centrum securitatis* (Střed bezpečnosti), pro něž se podle jeho druhého vydání (v Amsterdamě roku 1663) ustálil český doplňující název *Hlubina bezpečnosti*. Také v tomto spise, složeném asi roku 1625 a po prvé vydaném v Lešně 1633 s věnováním hraběti Rafaelu Leszczyńskému, který se ujal českých vyhnanců a podporoval je, chtěl Komenský podle vlastních slov (v titulu) podat „světlé vymalování“, totiž přesvědčivě a názorně dokázat, „jak v samém jediném bohu a pokorném se jemu na všecku jeho vůli oddání a poddání všecka dokonalá přítomného života bezpečnost, pokoj a blahoslavenství záleží“. Východiskem úvah je přirovnání světa ke stromu, jehož kořenem je bůh, a zejména k vířícímu kolu, jehož pevným středem a jistotou je bůh, obvodem svět a paprsky v kolu tvořivé. Čím více se tedy člověk vzdaluje od tohoto středu, tím více se ocitá ve víru zmatků a útrap. Centrum doplňuje ještě krátký alegorický projev *Renuntiatio mundi, to jest Výhost světa*, plný citového napětí a obrazného vzrušení, kterým se autor nápodobou výhostného listu zříká světa (přirovnávaného k ďáblu hostinci).

Roku 1628, kdy odešel Komenský do vyhnanství, uzavřelo se významné období v jeho životě a díle. Existenční a životní nutnosti a okolnosti ho nutily, aby se vyrovnával s novým prostředím a pracoval pro ně, a tím se začínaly vytvářet mezi ním a cizinou nové vztahy a závazky, takže se jeho literární práce zaměřovala stále více především k aktuálním potřebám a zájmům cizího prostředí a jeho společností, k jeho novému domovu a působišti nežli k jeho staré vlasti. I když na ni nikdy nezapomínal, přece se mu cizina za těch třiačtyřicet let, která v ní strávil, stala bezděčně druhou vlastí a proti těm málo

létům, která mohl ve vlasti věnovat literární činnosti, byla to také léta nesporně plodnější. Teprve pod tlakem nových kulturních potřeb, vynucených cizím prostředím, musel ve svých literárních projevech vystřídat dosavadní mateřštinu za latinu, tehdy stále ještě mezinárodní jazyk universit, vědy a vzdělávání.

První léta spisovatelské činnosti Komenského v cizině neliší se ještě podstatně od předchozího období jeho činnosti a náleží vlastně více méně k němu. Sbližují je s ním ještě zájmy a plány na obnovu kulturního a politického života ve vlasti. Vznikají ještě vesměs za předpokladů a nadějí, že doba vyhnanství je přechodná a nepotrvá dlouho, že se změní politická situace a zase bude obnovena samostatnost českého státu (Polnice, Haggaeus, Ráj církve, česká Didaktika). První léta pobytu Komenského v Lešně byla vyplněna pracemi pro školu. K povinnostem školským, stále náročnějším, zejména když mu byl svěřen úřad rektora gymnasia, přistoupily také nové povinnosti a hodnosti církevní: kolem roku 1631 stal se Komenský konseniorem a roku 1632 byl zvolen biskupem a zároveň písařem jednoty bratrské, to je jejím tajemníkem. Učitelského zaměstnání ujal se Komenský hlavně proto, aby zabezpečil sobě a rodině obživu. Ale postupně prohluboval svůj zájem o školu, který si přinášel už z domova, kde se pokusil uplatnit své první reformní náměty, studiem nové odborné literatury i vlastní učitelskou praxí, směřující k reformě dosavadního vyučovacího způsobu i školské organizace. Školské učebnice a příručky, zpracované podle těchto nových didaktických metod a zásad, i teoretické rozpravy věnované těmto problémům rázem proslavily jméno Komenského a zjednaly mu světovou proslulost. Nemění pozornost světové veřejnosti, a to nejen vědeckých odborníků, nýbrž i politických a hospodářských činitelů, vzbudily také Komenského úvahy a plány všeobecné (pansofické). Narazily ovšem také na odpor, byly kritikovány jak představiteli nových pokrokových směrů, např. francouzským racionalistickým filosofem René Descartem (1596 až 1650), tak konservativci a zpátečníky, takže se Komenský musel ze svých pansofických názorů hájit a odpovídat dokonce před synodou své církve (roku 1639).

Velmi živý ohlas nalezl Komenský v Anglii. Tamní přátelé Komenského, k nimž náleželo také několik vlivných členů parlamentu, získaných pro jeho vědecké snahy Johnem Durym (Durie, 1596—1680), který tehdy působil jako puritánský kazatel anglické kupecké osady v Elblágu (Elbinky), a Samuelem Hartlibem († 1662), kupeckým podnikatelem německého původu, zaujatým plány na reformu společnosti, pozvali Komenského prostřednictvím Hartlibovým do Anglie, aby svými vševědnými pracemi pomohl anglické buržoasii uskutečnit její politické a kulturní plány. O tomto úkolu a záměru dověděl se však Komenský až po přistání v Anglii 21. září 1641. Po počátečních rozpacích dal se do práce o všeobecném návrhu pansofické soustavy a vědecké organizace. Zdar těchto vědeckých prací ohrozily politické události rozvířené irským povstáním a spějící rychle k občanské válce, která vzplanula v srpnu 1642. Komenský, žijící v Anglii v ústraní, nechápal však smysl a cíl těchto událostí; ostatně občanskou válku nezažil, poněvadž opouštěl Anglii 21. června 1642.

Měl na vybranou mezi Švédskem, kam jej pozval největší zbrojař tehdejší Evropy Ludvík (Louis) de Geer (1587—1652), a mezi Francií, kam ho zval sám vlivný politik a nepřítel Habsburků kardinál Richelieu (1585—1642), rovněž pomýšlející na založení pansofické školy. Z důvodů politických dal Komenský přednost Švédsku, neboť se domníval, že Švédsko hájí nezištně zájmy celého protestantského světa, a že proto svou vojenskou převahou a zdatností zaručí lepší osud také českým exulantům. A stejně si idealisoval Ludvíka de Geera, že jenom z ideálních, nezištných pohnutek podporuje vědy, pomáhá náboženským vyhnancům a buduje pro své dělníky kostely, nemocnice, školy a jiná kulturní zařízení. Cestou do Švédska zastavil se v Nizozemí, kde se setkal s filosofem René Descartem a disputoval s ním o svých názorech, aniž jeden druhého přesvědčil o správnosti svého stanoviska. Po jednání s kancléřem Axelem

Oxenstjernou (1583—1654) přestěhoval se v listopadu 1642 z Lešna do Elblagu (jihovýchodně od Gdaňska), tehdy pod správou švédskou, a setrval tam až do srpna 1648.

Většinou se zaměstnával podle podmínek kancléřových úpravou učebnic pro švédské školy. Tato práce ho však valně netěšila, neboť jej odváděla od milejších prací pansofických. Proti své vůli se také zapletl do náboženských polemik a sporů. Pobyt v Elblagu přerušil několika cestami, zejména do Švédska (1646) ke kancléři Oxenstjernovi a ke královně Kristině, u nichž se také přimlouval, aby za mírových jednání nezapomněli na českou otázku a ujali se české emigrace. Když byl roku 1648 zvolen za prvního biskupa české větve jednoty bratrské, přestěhoval se opět do Lešna. Tam ho stihly těžké rány osudu: hned po příchodu umřela mu manželka Dorota a 24. října byl podepsán vestfálský mír, kterým byl zpečetěn osud samostatného českého státu i české emigrace. Péče o rodinu si vyžádala, aby se Komenský znovu oženil. Roku 1649 uzavřel sňatek s Janou Gajusovou.

Podle usnesení synody z roku 1650, na níž se rozhodlo, že si jednota bratrská i nadále zachová svou samostatnou existenci a nesplyne s jinými církvemi, měl Komenský navštívit členy jednoty, kteří se vystěhovali do Uher. Zároveň tam Komenského zval také sedmihradský kníže Zikmund Rákóczi a jeho matka Zuzana Lorántfy, aby přispěl k obnově a zlepšení uherského školství. Po krátké visitační cestě po bratrských sborech na Slovensku (z jara 1650) a po předběžném jednání s kněžnou vrátil se Komenský ještě do Lešna, aby tam zabezpečil svou rodinu. Teprve na podzim roku 1650 odcestoval do Blatného Potoku (Sárospatak). Toto město bylo jedním z hospodářsky výnosných statků rodiny Rákócziů, kteří si tam vybudovali své oblíbené letní sídlo a zároveň se starali také o jeho kulturní povznesení, zejména péčí o tamější kalvínskou školu. Od pobytu v Uhrách sliboval si Komenský také politický zisk, totiž vytvoření protihabsburského bloku, který by zvrátil příkoří vestfálského míru. Avšak všechny naděje se velmi brzy zhroutily: pedagogické reformy se nedařily v prostředí pro ně ještě nezralém a politické plány a naděje zhatila předčasná smrt novomanželů, které oddával sám Komenský, Zikmunda Rákócziho a Jindřišky Falcké, dcery bývalého českého krále Fridricha Falckého. Proto se v červnu 1654 vrátil opět do Lešna.

Tento třetí pobyt v Lešně byl poslední a tragický. Komenský se věnoval hlavně svým pracím o pansofii a všenápravě, připravoval pro tisk Poklad jazyka českého a jiné spisy. Znovu ožily i jeho naděje politické, když se rozpoutala válka mezi Švédskem a Polskem roku 1655. Avšak 29. dubna 1656 bylo Lešno přepadeno polským vojskem, které je vydrancovalo a vypálilo. Komenskému shořel dům a zejména bohatá knihovna a hojně práce rukopisné, některé z nich díla celožitovní, která už nebylo možno nahradit (Poklad jazyka českého, sbírka kázání, některé spisy pansofické atd.). Poněvadž se Polsko nyní stalo zemí katolickou, hledal Komenský útočiště ve Slezsku a v Braniborsku. Ve Frankfurtě nad Odrou bylo mu doručeno pozvání Vavřince (Laurentius) de Geera (1614—1666), syna Ludvíkova, aby se uchýlil do Amsterodamu. Komenský ochotně tuto nabídku přijal: vrátil se rád do země, která jej okouzila už za studentských let a v jejímž úsilí spatřoval vrchol tehdejšího společenského života a pokroku. V Amsterodamě, požívaje veřejné i soukromé úcty a podpory, mohl se už nerušeně věnovat své práci, zejména soubornému vydání svých latinských prací didaktických, které mu získaly světovou proslulost, pořádání a úpravě spisů všeobecných a všenápravných a pracím pro jednotu bratrskou (roku 1661 obnovil zde bratrskou tiskárnu). Pracoval až do posledních chvil svého života. Jeho úmrtím ztratila česká jednota svého posledního biskupa. Komenský zemřel v Amsterodamu 15. listopadu 1670 a byl pohřben 22. listopadu v Naardenu v kostelíku náležícím valonské církevní obci. Jeho hrob zůstal tam až do roku 1870 zapomenut a kostelík později sloužil též světským účelům. V letech 1935 až 1937 upravila naše republika bývalý valonský kostelík na důstojné mauzoleum, i když zůstaly jakési pochybnosti o tom, zdali hrob a tělesné pozůstatky nalezené při průzkumu hrobů roku 1929 jsou vskutku hrobem a ostatky Komenského.

Léta, která Komenský prožil ve vyhnanství, byla vyplněna přímo obrovitou literární prací, ale její těžiště se postupně přesunovalo do oblastí vědeckých, především do oblasti theologické, jak to přinášelo jeho kněžské povolání. V tradicích své církve a v souladu s jejími aktuálními potřebami upínal ovšem Komenský svůj hlavní zájem více k náboženské praxi a tím k otázkám života nežli k teoretickému hloubání. I bibli, která je Komenskému jako reformačnímu theologovi základem víry i vědy, věnoval jenom pozornost praktickou, hlavně pořízením výborů (*Manualník, Janua sive Introductorium, Novi Testamenti epitome*).

Z usnesení starších i synody postaral se Komenský o vydání *Řádu církevního* (1632) a ujal se jeho překladu do latiny (vyt. 1633). Nové vydání tohoto latinského řádu z roku 1660 v souboru svých spisů *De bono unitatis et ordinis . . . ecclesiae Bohemicae ad Anglicanam paraenesis* (O vzácném statku jednoty a řádu . . . poselství církve české k anglikánské) opatřil Komenský stručným historickým poučením o vývoji jednoty bratrské od jejího vzniku až po bělohorskou katastrofu s tesklivou perspektivou do budoucna, *Ecclesiae Slavonicae . . . brevis historiola* (Stručná historie slovanské církve). Stručná historie, vydatně čerpající z historických prací polských přátel jednoty, theologů a historiků Jana Łasického (1534—1600) a Ondřeje Węsierského (*Adrianus Regenvolscius*, 1600—1649), ukazuje, že Komenský nebyl historikem v pravém smyslu slova, že i historické otázky a dějinný vývoj lidské společnosti a jejich institucí viděl a řešil jenom z hlediska theologického nebo filosofického. Podobného zaměření jsou i některé jiné spisy Komenského, které lze zařadit mezi práce dějepisecké, např. příležitostný spis *Lesnae excidium* (Zkáza Lešna — 1656), v němž nastínil původ rodu Leszczyńských i vznik a vývoj města a vylíčil jeho zkázu. Tento spis měl být hlavně obranou bratří před útoky, že byli příčinou zkázy města, a měl také získat pomoc pro postižené.

Łasického práce o jednotě bratrské tak zaujala Komenského, že roku 1649 vydal z ní osmou knihu, pojednávající o mravech a rádech českých bratří, a to jednak v původním latinském znění (znovu ještě 1660), jednak ve vlastním překladě s názvem *K navrácení se na první opuštěnou lásku jednoty bratrské rozptýleným jejím z Čech a z Moravy ostatkům jménem božím učiněné napomenutí*.

Nejproslulejší a nejcennější knihou bratrského pobělohorského dějepiscectví, s kterou je také spjata jméno Komenského, je památná *Historia o těžkých protiventstvích církve české* (1655, 1663). Komenský má přímý podíl jenom na uspořádání vydání latinského z roku 1647 (*Synopsis historica persecutionis ecclesiae Bohemicae — Úhrnný historický přehled pronásledování české církve*) a 1648 (*Historia persecutionum ecclesiae Bohemicae — Historie o pronásledování české církve*), a to na utřídění, výběru, doplnění a formálním zpracování pramenného materiálu, který se svými spolupracovníky shromáždil většinou kněz Adam Hartman, bývalý kazatel v pražské Betlémské kapli. Kniha sice nezmírnila

osud české emigrace, neměla vliv na podmínky vestfálského míru, jak doufali její vydavatelé, ale přece měla neobyčejný úspěch: byla přeložena do němčiny, angličtiny a francouzštiny a Adam Hartman připravil překlad český, který pak z jeho pozůstalosti vydal Komenský. Jeho obě vydání, i pozdější v Žitavě (1756) a v dolnoslezském Hiřberku (nyní Jelenia Góra v polském Podkrkonoší — 1844), stala se nejen obžalobou habsburské politiky a zvláště v našich zemích, nýbrž také posilou těm, kteří museli až do tolerančního patentu skrývat své pravé přesvědčení, a pomáhala i v politických a ideologických zápasech našeho národa v 19. století.

Především členům jednoty bratrské rozptýleným v cizině, ale zároveň i tajným souvěrcům pozůstalým doma určil Komenský některé spisy útěšného obsahu, v nichž vyjádřil svou víru ve vítězství spravedlnosti. Je to především povzbudivý pathetický leták *Polnice milostivého léta pro národ český*. Komenský jej napsal, když za válečných úspěchů švédských vojsk a zejména za vpádu saského vojska do Čech roku 1631 okrály naděje české emigrace v brzký zvrat dosavadního stavu a v návrat do vlasti. Spisek známe zatím jenom z holandského překladu (vyt. 1632), který pořídil překladatel Labyrintu, exulant Jan Gajus. Konkrétněji se otázkami obnovy kulturního, církevního a politického života v českých zemích po předpokládané porážce Habsburků zabýval Komenský ve spise *Haggaeus redivivus, to jest Křesťanských vrchností, kněží Páně a všeho pobožného lidu . . . napomenutí* (1632; pro zvrat politické situace a jiné překážky nevyšel však tiskem). Současný politický stav připomněl Komenskému starozákonního proroka Aggea, který horlil, aby Židé vracející se z babylónského zajetí do vlasti uspořádali především poměry církevní a poodložili sobecké zájmy osobní. Podobně i Komenský jakoby v úloze a ústy ožilého proroka Aggea nabádá své souvěrce, jakými zásadami měli by se řídit při obnově české církve a českého státu. Spis Haggaeus je však také kritikou feudálního řádu, především vad české předbělohorské evangelické společnosti i nešvarů, jaké se vyskytly v exilu a znovu se objevily při přechodném návratu do vlasti. V radách doporučuje urovnání rozporů mezi českými evangelickými církvemi a důtklivě napomíná světskou vrchnost a kněze, aby si uvědomili své povinnosti; zejména vyzývá světské vrchnosti, aby zlidštily svůj poměr k poddaným.

Naděje českých vyhnanců střídavě pohasínaly a zase se rozhořivaly podle toho, jak během třicetileté války kolísalo válečné štěstí a měnily se vztahy válčících stran, avšak poslední naděje české emigrace zmařil kompromisní mír vestfálský, podepsaný 24. října 1648 v Osnabrücku. Po jeho ratifikaci (v lednu 1650) napsal Komenský v Lešně nevelký spisek *Kšaft umírající matky Jednoty bratrské* a dal jej ještě téhož roku vytisknout. Kšaft náleží k vrcholným dílům naší starší literatury. Je to vlastně pastýřský list, kterým Komenský jako jediný biskup české jednoty utěšuje a posiluje svou církev odsouzenou k zániku. Vyjádřil to účinnou alegorickou formou závěti. Našel pro ni literární oporu

v starožidovských požehnáních, pojatých také do bible, jimiž se některé významné osobnosti loučily před smrtí s národem nebo s rodinou, a zejména v oblíbeném starožidovském apokryfu Poručenství dvanácti patriarchů, synů Jakubových. V Kšaftu se loučí jednota bratrská, zosobněná a představená jako umírající matka, se svými syny, dcerami a dědici a odkazuje jim svůj duchovní majetek. Jsou to nejen rady, napomenutí a příkazy k životu podle zásad a ideálů české reformace, nýbrž také výstrahy a výtky, kritika nedostatků a vad, zejména těch, které bránily sjednocení mezi křesťanskými církvemi a míru mezi národy. Proto nešetří Komenský ani vlastní církev, když hodnotí její historický význam. Je přesvědčen, že už dohrála svou dějinnou úlohu, ale přijímá to vyrovnaně jako zákon, který se vždycky a všude projevuje, že totiž zánik jedné věci doprovází zároveň zrod něčeho nového, že zánik starých společenských řádů je předpokladem dalšího pokroku. Vyznívá tedy Kšaft optimisticky, zejména ve svých závěrečných kapitolách (19 a 20), kde Komenský vybočuje jaksi z rámce stanovené osnovy a obrací se ještě v silném citovém vzrušení k svému „národu českému a moravskému, vlasti milé“, aby ji rovněž podělil ústy matky Jednoty nejcennějšími odkazy z jejího jmění jako jejího nej přednějšího dědice a aby svému národu prorokoval slavnou budoucnost a politickou samostatnost proslavenými slovy: „Věřím i já bohu, že po přejití vichřic hněvu (hříchy našimi na hlavy naše uvedeného) vláda věcí tvých k tobě se zase navrátí, ó lide český!“

Odkazy určené národu vesměs nabádají k uchování hodnot české husitské reformace, za jejíž pokračovatelku se jednota bratrská pokládala. Tyto odkazy doplňuje pak závěrečné velebné požehnání, sestavené z biblických myšlenek, výrazů a citátů a vyznívající v prorockou vizi nepřemožitelnosti a nesmrtelnosti českého národa jako božského vyvolence, předurčeného k velkým činům, optimistickou vírou tedy, že trvalé hodnoty národní kultury nemohou zničit ani přechodné nezdary a pohromy v životě veřejném. Kšaft posiloval proto v dobách svého vzniku, byl exulanty opisován a znovu vytištěn (1757) a neprestal ani později národ povzbuzovat, zejména za prvé a druhé světové války.

Vestfálský mír byl pro Komenského krutým otřesem a Komenský se s ním musel po sepsání Kšaftu vyrovnat ještě v zoufale vyčítavém *třetím dílu Truchlivého* (vyt. 1651) a znovu vlastně také v pozdějším resignujícím už spisku *Smutný hlas zaplašeného hněvem božím pastýře k rozplašenému, hynoucímu stádu, ostatní již rady dáním se všechněmi se žehnající* (1660), který je snad čtvrtým dílem *Truchlivého*.² Také *Smutný hlas* je pastýřský list, ale na rozdíl od Kšaftu, který mluvil jménem celé jednoty bratrské, je osobním projevem jejího posledního biskupa, který se chce před svou smrtí i před tušeným skoncem jednoty rozloučit s jejími pozůstalými členy, a je méně optimistický; poznamenaly ho osudové rány, které

² Správnost této domněnky může bez pochybností potvrdit nebo vyvrátit jenom šťastný nález původních vydání *Smutného hlasu* nebo čtvrtého dílu *Truchlivého*, dosud neznámých.

v desíletí uplynulém od napsání Kšaftu postihly jednotu: úmrtí ve vlastních řadách a hlavně úmrtí osob, k nimž jednota bratrská upínala své politické naděje (Zikmund Rákóczi a švédský král Karel X. Gustav), vypálení města Lešna i politické a vojenské nezdary knížete Jiřího II. Rákócziho, bratra Zikmundova, v letech 1657 až 1660. Smutný hlas vznikl z pocitu naprosté odloučenosti, osamocení, opuštění, zmaru a nicoty. Vrcholí tragickým gestem, jak opuštěný biskup a stařec Komenský, „poslední na ten čas vrátný . . . po sobě dvěře zavírá“ a jak spolu s ním umírá i jeho církev, jednota bratrská, a je kladena do hrobu, „aby z hrobu svého vyjítí nemohla“. Tento stesk nenávratného odchodu, třebaš je vysloven statečně a mužně, bez slz, nedovede rozjasnit ani závěrečná útěcha a víra, že jednota bude zase jednou v jiné podobě vzkříšena.

Nejvlastnější úkol svého kněžského úřadu viděl Komenský především v kazatelství. Svá kázání si pečlivě shromažďoval; ale také tato jeho životní práce, na které si velmi zakládal a kterou hodlal odkázat svému synu Danielovi (1646—1696), byla zničena při požáru Lešna roku 1656. Avšak i to, co se nám z jeho kazatelské činnosti dochovalo, dokazuje, že Komenský náležel k našim předním duchovním řečníkům. Kázával především česky, německy a latinsky jen příležitostně. Jako kazatel je novotář, neboť se neváže kazatelským zvykem, nýbrž si volí za téma kázání biblické texty nové, neotřelé a originální, dosud nezpracované, leckdy dokonce hledané, paradoxní (jako např. v *Kázání vánočním* a *O vymítání němeého a jakéhokoli jiného ďábelství* z roku 1649). Pro Komenského je kromě toho typická záliba ve výkladu biblických dějů ve smyslu přeneseném a sklon k rozjímání. Jako se u něho v rozvrhu a v jasné osnově uplatňuje prvek racionální, přísné logické myšlení, tak zase do zpracování látky a do jejího přednesu proniká silná citovost. V tradicích své církve a také ve snahách některých soudobých náboženských hnutí tíhnoucích k pietismu³ nejčastěji dává přednost poučení morálnímu. Vyhýbá se však všemu, co by kázání nějak strhávalo z oblasti duchovní do všedního života, a proto se snaží mluvit literární řečí, ale už jiného, nového stylu, nežli ji vypěstovala Kralická bible a humanistická literatura.

Na většině dochovaných kázání Komenského, vyjma snad *Kázání pohřební nad Pavlem Fabriciem* (1649), vidíme, že už jsou upravena pro tisk a pro četbu. Jedinou větší sbírku svých kázání vydal Komenský teprve 1663 v Amsterdamě na naléhání souvěrců, aby jim zanechal nějakou postilu. Tak vznikl tematicky uzavřený a komposičně propracovaný soubor duchovních řečí, které proslovil Komenský v Lešně roku 1636, *Kázání XXI o tajemstvích smrti, vzkříšení a na nebe*

³ Pietismus je označení pro náboženské hnutí, které se rozvilo v století 17. a na počátku století 18. hlavně mezi německými evangelíky. Proti ortodoxním naukám kladlo více důraz na životní praxi a náboženskou etiku vyvěrající z vnitřního vztahu jedince k bohu, Kristu, nežli na přesná dogmata v rámci určité církevní organizace. Proto se hlásí u pietistů silný náboženský individualismus a vzrušená citovost, která často vyúsťuje ve visionářství a mysticismus.

vstoupení Krista, spasitele světa. Myšlenkově se tato kázání přimykají k staršímu spisu (vydanému 1631, znovu 1663) *Historia o umučení, smrti, pohřbu i vzkříšení Pána našeho Ježíše Krista*, která líčí poslední období života Kristova.

Často musel Komenský kázat také jako příležitostný řečník, zejména na shromážděních bratrských kněží (synodách) a o rozličných slavnostních nebo vážných událostech. Zachovalo se nám několik projevů toho druhu, vesměs už z doby vyhnanství. Několikrát připadl Komenskému také úkol, aby vystoupil jako řečník *pohřební*: tak se rozloučil s exulantkou Esterou Sádovskou (1630), s Rafaelem Leszczyńským (1636), s Ludvíkem de Geerem (1653) i se svými kněžskými spolupracovníky Pavlem Fabriciem (1649) a Václavem Locharem (1656). Ohlas válečných zmatků, nejistot a úzkostí, jaké prožívali čeští vyhnanci, zaléhá do útěšných kázání *Boj s bohem modlitbami* (1655) a *Enoch* (1656).

Péče o náboženskou výchovu souvěrců, Čechů i Němců, jak těch, kteří se museli vystěhovat, tak těch, kteří zůstali doma, přiměla Komenského k tomu, aby pro ně pořídil příručky náboženské výuky a aby aspoň takto nahradil nedostatek duchovních, organisované správy a vlastních škol. K tomu účelu jednak vydal vhodné spisy starší (Katechismus pro mládež českou 1661, *Confessio* aneb *Počet z víry* 1662, doprovozený vroucím „Dalším napomenutím rozptýleným ostatkům jednoty bratrské“), jednak skládal pomůcky nové (*Die uralte christliche catholische Religion* — Prastaré obecně křesťanské náboženství, 1661). Jak ukázala čtenářská obliba, nejvíce těmto nábožensky vzdělavatelným potřebám vyhovoval spis *Praxis pietatis. To jest O cvičení se v pobožnosti pravé*. Tato „knížka milostná“ okouzlovala čtenáře svou vroucností i svým podmanivým slohem. Sdílela ostatně popularitu svého originálu, *The Praxis of Piety*, který napsal anglický puritán, kalvínský theolog Lewis Bayly (1565 až 1631). Podle jedné její úpravy v jazyce německém připravil Komenský úpravu svou a vydal ji tiskem asi 1630. Jako druhý díl, vydávaný s prvou částí společně, připojil Komenský, opět podle německé úpravy, překlad jiného příbuzného spisku anglického bohoslovce Josepha Halla (1574—1656).

Ve službách církve rozvíjel Komenský v exilu také činnost básnickou. Kdežto českými časoměrnými verši sledoval především cíle umělecké, běžným náboženským potřebám jednoty bratrské chtěl sloužit veršem navazujícím na tradici verše sylabického a rýmovaného, lidu blízkého. Proto nejvlastnější básnický zájem soustřeďoval na duchovní píseň, která byla v jednotě vedle kázání podstatnou částí bohoslužby. Výsledným dílem Komenského na poli duchovní písně je jeho *Kancionál. To jest Kniha žalmů a písní duchovních*, který vydal 1659 v Amsterdamě. Tomuto kancionálu však předcházelo mnoho přípravných prací, které můžeme sledovat už od hymnografické prvotiny Komenského v českém jazyce, překladu tří německých reformačních písní, přidaných k *Presu božímu* (1624). Další písně Komenského vznikaly však až v cizím prostředí, kde se musel vyrovnat s duchovní písní německou a polskou. Ostatně jednotu bratrská se už dávno postarala o své polské a německé souvěrce vydáním

zpěvníků v jejich mateřštině a s německým bratrským kancionálem seznámil se Komenský důkladně zejména za svého působení ve Fulneku. Ve vyhnanství v německém prostředí byl pak upozorněn i na ostatní bohatou tvorbu hymnografickou, která se právě v německé barokní literatuře silně rozvíjela. Sám byl např. v přátelských stycích s básníkem Martinem Opitzem (1597—1636), v jehož novotářském díle nového uměleckého projevu barokního nemalý podíl připadal právě duchovní písní.

Z tohoto seznámení s německou duchovní písní vzešlo také několik překladů, otištěných hlavně v *Nových písních některých* (1631). V tomto malém souboru, který byl určen souvěrcům jako posila v současných zkouškách a strastech, přihlásil se už Komenský také svými původními pracemi. Z nich především zaujme skupina zpěvů exulantských. Motivy exulantské mají významný podíl také v příležitostné písni *Žehnání . . . kněze Jana Cyrilla*, kterou Komenský uctil smrt tohoto významného biskupa jednoty a zároveň svého tchána a kterou dal vytisknout k jeho pohřbu (1632).

V třicátých letech 17. století začínali už čeští vyhnanci pocítovat nedostatek kancionálů, a proto se pomýšlelo na nové vydání zpěvníku. Tohoto nesebného úkolu se ujal Komenský a věnoval se mu s pronikavou kritičností, která ho povyšuje na skutečného dědice a pokračovatele Jana Blahoslava. Komenský, který se tehdy ještě nevzdal víry na návrat do vlasti, přemýšlel o reorganizaci církevního i literárního a osvětového života jednoty bratrské. Z těchto úvah zachovaly se nám také rukopisné poznámky *Annotata* (1633, 1640 a 1645) o obnově českého kancionálu. Vedle břitké kritiky posledního vydání bratrského zpěvníku z roku 1615 a 1618 největší pozornost věnuje v nich estetickému zhodnocení starých písní a návrhům, jak duchovní píseň umělecky a básnicky zdokonalit.

Podle vytčených zásad upravoval pak Komenský písně a skládal, vlastně většinou jenom překládal, písně nové. V čtyřicátých letech uspořádal už z těchto výtvorů rukopisný soubor o 75 písních, označený jako *Písně některé nábožné*, který měl být podkladem pro nový zpěvník. Avšak jeho konečné redakci mohl se Komenský věnovat teprve v době, když se natrvalo usadil v Amsterdamě. Amsterodamský *Kancionál* z roku 1659 je dovršením dvousetletého vývoje bratrské duchovní písně a zároveň shrnuje skoro všechnu hymnografickou tvorbu Komenského, asi 135 písní, které lze buď zcela nesporně, nebo aspoň pravděpodobně pokládat za jeho díla, a to za jeho vlastní původní práce, biblické parafráze nebo překlady. Kancionálu předeslal Komenský předmluvu, v níž uvažoval o podstatě písní a o příčinách a podmínkách jejich estetické působivosti a zmínil se také o rýmových a metrických zásadách, jakými se řídit při skládání písní nových i při úpravě starých.

Silněji nežli v dřívějších bratrských kancionálech jsou v Kancionálu Komenského zastoupeny překlady hlavně německých skladatelů, zejména Mar-

tina Luthera a reformačních básníků. Vydatně těžil také z polských zpěvníků, které mu poskytly nejen vhodné předlohy k překladům, nýbrž i pomoc při překládání písní německých, polsky už zpracovaných. Ve svých původních skladbách Komenský s oblibou parafrázoval vhodné biblické texty povahy lyrické, reflexivní nebo didaktické. Tyto biblické parafráze jsou tematickým obohacením dosavadní duchovní písně, stejně jako písně určené rozličným povoláním a životním situacím (např. těhotné ženě, školákům, k vinobraní apod.). Ale i stará témata naplnil Komenský novým duchem, zejména v skladbách, v nichž vztah mezi člověkem a bohem je vyjádřen jako milostný vztah mezi mužem a ženou. Rovněž skupina písní o posledních věcech člověka nemá svým pojetím a vyjádřením obdoby v starší bratrské hymnografii. Jak v představové oblasti, tak v básnické řeči a ve formě těchto skladeb hlásí se projevy nové zbožnosti a nového básnického nazírání a slohu barokního. Značnou pozornost věnoval Komenský metrické stránce písní podle principu hudební časoměry (aby se kvantita hudební shodovala s vlastní i polohovou kvantitou slabik).

Komenský pamatoval také na německé souvěrce a vydal pro ně roku 1661 německý kancionál *Kirchen-, Haus- und Hertzens-Musica* (Kostelní, domovní a srdeční musika), který je však jenom obnovou vžitého staršího typu bratrského německého kancionálu (posledního z roku 1639).

Mnoho času i duševního vypětí zabraly Komenskému náboženské spory, které jej doprovázely od prvých dob vyhnanství až do skonu. Už brzy po příchodu do Lešna musel Komenský bránit české vyhnance německým a českým spiskem (*Kurtzer Bericht von der Pestilentz* — 1631; *Žpráva kratičká o morním nakažení* — 1632), poněvadž byli nespravedlivě napadeni a kritizováni, když za moru vytýkali lešenskému obyvatelstvu jeho nelidské chování k lidem zachváceným morem. Komenského obrana je kritikou takového chování z hlediska theologického i zdravotnického.

Vyhnanství však přinášelo napětí a spory i v samé emigraci, zejména mezi jednotlivými církvemi. Největšího nepřitele měli bratři v českých luteránech, zejména v jejich duchovním představiteli, knězi mistru SAMUELU MARTINIOVI z DRAŽOVA (1593—1639).

Na jeho prvé dravé útoky proti jednotě bratrské (Pět a třidceti... důvodů — 1635) odpověděl Komenský apologií *Na spis proti jednotě bratrské od M. Samuela Martinia sepsaný... ohlášení* (1636). Na novou podrážděnou polemiku Martiniovu odpovídal pak JAN FELÍN (kolem 1600—1662) rozvázným *Rozebráním* (1637) a jménem celé jednoty Komenský obranou *Cesta pokoje* (1637), v jejíchž úvahách a radách hlásí se už budoucí irénik, snažící se spory řešit smírně a nenásilně.

Dalších polemických spisů Komenského je celá řada. Německy a latinsky polemisoval se sociniány (zejména s Danielem Zwickerem), stoupenci učení, které hlásal Fausto Sozzini ze Sieny (1539—1604), odpůrce běžné křesťanské nauky o sv. Trojici a popěrač božství Kris-

tova. Obdobné dogmatické otázky řešil také v polemickém spise namířeném proti Pavlu Felgenhauerovi, který zase popíral lidskou přirozenost Kristovu. Jiné vážné polemiky měl s pražským kapucínem Valeriánem Magnim. Utkal se i s filosofií Descartovou, když doprovodil doslovem polemický spis svého přítele Petra Serraria namířený proti filosofií Descartové.

Nejtrpčí polemika čekala Komenského na samém sklonku života, a to s reformovaným theologem Samuelem Maresiem (des Marets, 1599—1673). Maresius dotkl se Komenského v jedné tištěné školní disputaci proti chiliasmu. Tato kritika zavdala pak Komenskému podnět k neprozřetelné odpovědi *De zelo sine scientia et charitate, admonitio fraterna* (O horlivosti bez vědění a lásky, bratrské napomenutí — 1669); na ni se Maresius obořil nešetrnou a nespravedlivou replikou *Antirrheticus* (Vyvrácení námitek), v níž vylíčil Komenského jako podvodníka a politického dobrodruha a zhanobil jeho osobní čest i celé životní dílo, zejména jeho snahy všenápravné a irénické. Komenský se chystal odpovědět spisem *Continuatio Admonitionis fraternalis* (Pokračování Bratrského napomenutí — 1669 až 1670), ale odpověď zůstala roztištěna a dochovala se nám kuse, hlavně zajímavé a cenné autobiografické vzpomínky z let od odchodu do vyhnanství až po rok 1658, zprávy, které měly doložit čestnost a nezištnost Komenského života, myšlení i jednání. Je to dílo sice stařecké, ale ještě plné životnosti a citovosti i slohové pohotovosti.

Útěchou v těžkých dobách byly však Komenskému také projevy prorocké (revelace). Komenský je horlivě sledoval, shromažďoval a překládal, vydával a šířil tiskem a hájil proti útokům namířeným proti jejich pravosti. I v této víře a pověře byl synem své doby a nebyl osamocen. Zatemňovaly ovšem Komenskému i přemnohým jiným stoupcům těchto prorockých projevů správný postřeh pro vývoj vědecký i politický.

Zejména tři osoby zasáhly hluboce svými prorockými projevy do života a smýšlení Komenského: ještě před odchodem do vyhnanství Kryštof Kotter a Kristina Poniatowská, o nichž byla již řeč výše, v exilu pak zejména neblaze Mikuláš Drabík (1586—1671), Komenského druh ze studií. Tento strážnický rodák a bratrský kněz se vystěhoval po Bílé hoře na Slovensko, kde se živil obchodem; roku 1671 byl v Bratislavě jako velezrádce popraven, ačkoliv svá prococtví odvolal a přestoupil ke katolictví. Komenský mu slepě věřil, chránil jej a podporoval a stal se horlivým šířitelem a vykladačem jeho prococtví. Přeložil je do latiny a vydal spolu s prococtvími Kotterovými a Poniatowské v knihách *Lux in tenebris* (Světlo v temnotách — 1657) a v nové úpravě jako *Lux e tenebris* (Světlo z temnot — 1665 a s dodatky vlastně až 1667), osvětloval jejich vznik ve spise *Historia revelationum* (Historie zjevení — 1659), propagoval je ve své korespondenci, prostřednictvím svých přátel a pomocníků i tiskem, snaže se pro ně získat zejména osobností vlivné politicky, např. francouzského krále Ludvíka XIV., a také je vášnivě obhajoval proti odpůrcům.

Se spory o Drabíka, které rozleptávaly jednotu bratrskou, souvisí také chiliasticky laděný spisek *Boj Michala a anjelů jeho s Drakem a anjely jeho* (1663). Výklad 12. kapitoly Apokalypsy (vítězný boj archanděla Michala s ryšavým drakem) je úvodem k napomenutí a výzvě k věřícím, aby udatně bojovali proti Draku-Antikristu a jeho pomocníkům, totiž protireformaci řízené papežstvím, a ke dvěma modlitbám, z nichž prvá byla určena pro výslech Drabíkův v Púchově.

Ani ve svých nejprudších polemikách nepouštěl Komenský z mysli snahu získávat protivníka napomínáním a láskou. Bylo to v souhlasu s jeho snahami irénickými, totiž snahami po dosažení smírného řešení protichůdných náboženských, politických i společenských zájmů, se snahami, které jsou ostatně nerozlučně spojeny také s jeho úsilím a dílem pansofickým a všenápravným.

Tak vlastně mezi Komenského práce irénické náleží také některé spisy polemické (např. Cesta pokoje a polemiky s Valeriánem Magnim). Komenský neváhal zasáhnout ani do konkrétních sporů, aby nepřátelské strany smířil, jako např. v pojednání *Independentia aeternarum confusioinum origo* (Nezávislost, původ ustavičných zmatků — 1650 a 1661), v kterém chce usmířit rozpory v anglikánské církvi vyvolané radikální sektou independentů, anebo v jiném napomenutí anglikánské církvi, kterým doprovodil soubor svých spisů *De bono unitatis et ordinis*, věnovaný anglickému králi Karlu II.

Vedle námětů a návrhů konkrétních a uskutečnitelných vyskytnou se však v těchto mírových úvahách velmi často fantastické myšlenky, prorocké vise a utopické sny a Komenský v nich vystupuje jako prorok a hlasatel boží vůle, která se neohlíží na lidské možnosti. Tak jsou pojaty např. prorocké výzvy *Letzte Posaun über Deutschlandt* (Poslední polnice nad Německem — 1663, 1664), obracející se k německým knížatům, aby napravili veřejné poměry v Německu, které jsou sice kritisovány ostře, ale bez spolehlivé znalosti skutečného stavu, a zejména *Angelus pacis* (Anděl míru — 1667). Tento spis byl určen jako poselství na konferenci v Bredě, především vyslancům Anglie a Nizozemí, kteří měli jednat o podmínkách míru mezi těmito oběma námořními a koloniálními mocnostmi, a pak „všem křesťanům po Evropě a na to i ke všem národům po celém světě, aby se zastavili, válčit přestali a učinili místo knížeti míru, Kristu, který chce již národům hlásat mír“. Komenský, který v tomto spise vystupuje jako anděl míru, dokonce se osobně do Bredy se svým poselstvím vypravil; jeho návrhy a rady byly však jenom krásnými vidinami snílka a humanisty, které nemohly mít praktický význam.

Mírovými úvahami a hledáním léku proti válkám i proti vnitřním osobním pochybnostem, blouděním a zmatkům obíral se Komenský také v pojednání nazvaném obrazně narážkou na výrok Kristův k „pečlivé Martě“ (Lukáš 10, 42) *Unum necessarium* (Jednoho je potřebí — 1668). Je to jakási životní zpověď a zároveň závěť. V rozličných variacích vracejí se a zaznívají do tohoto stařeckého účtování a zpytování života vlastního a lidského vůbec motivy mladistvého Labyrintu a Centra: na sobě samém i na lidech uvědomuje si Komenský, že jeho život byl neustálé marné pachtění a toužení po věcech, které nyní hodnotí jako omyly a „labyrinty“, ať to byly snahy didaktické, pansofické, irénické i obírání se prorocstvími, takže právem o sobě vyznává, že byl „po svůj celý život mužem touhy“; přece však věří, že tyto snahy nebudou pro lidstvo zcela bez užitku. V tomto stařeckém rozjímání je sice mnoho kvietismu a resignace, ale zároveň také usilování, které nelze označit za pesimis-

mus, jestliže Komenský věří a hlásá, že celé lidstvo je „jedním pokolením, jednou krví, jednou rodinou, jedním domem“, a touží, takřka už nad hrobem, po nalezení pevného základu pro lidské jednání, po synthese a soustředění, ale zároveň zjednodušení lidského konání a lidských zřízení, k nimž náleží také věda, politika a všechny projevy a instituce celé lidské kultury.

Angelus pacis není jediným spisem, v kterém se Komenský zabýval konkrétní politickou otázkou a který lze zařadit mezi politické projevy. Komenský se nikdy neuzavíral přímé účasti na politickém dění; už některé jeho mladistvé práce jsou plné politických myšlenek (zejména Retuňk, Haggaeus, Ohlášení a Cesta pokoje). Zvláště horlivou politickou činnost vyvíjel však v prvním desetiletí po míru vestfálském. Veliké naděje skládal do knížete Zikmunda Rákócziho, jemuž určil výzvu *Sermo secretus Nathanis ad Davidem* (Tajná řeč Nathana k Davidovi — 1651), tiskem ovšem pro soukromou povahu tohoto projevu nevydanou. Zničení Habsburků, papežství, jesuitů, a to nejen zbraněmi, nýbrž i prostředky osvětovými, hlavně pomocí vševědných škol a institucí, jsou hlavním tónem této výzvy. Z pobytu v Uhrách vytěžil pak Komenský ještě myšlenkově hutnou a formálně vyváženou úvahu o štěstí národa, *Gentis felicitas* (Štěstí národa — 1654, tištěna 1659), kterou se vlastně s Uhrami rozloučil. Věnoval ji sedmihradskému knížeti Jiřímu II. Rákóczimu (1621—1660), k němuž se rovněž upínaly naděje české emigrace. Rozpravu zahajuje podivuhodná definice národa: „Národ je veliký počet lidí, pocházejících z téhož kmene, kteří bydlí na téměř místě na zemi (jakoby ve společném domě, jež nazývají vlastí), mluví tímž jazykem, a jsou tak spojeni týmiž znaky společné lásky, svornosti a snahy o obecné dobro.“ V tomto výměru se hlásí Komenský systematick, filosof a pedagog, zároveň i běželec bez vlasti, jenž právě proto si význam národa uvědomuje tak charakteristickými znaky. Hlásí se už také člověk nové doby, která vytvářela nové ekonomické vztahy mezi lidmi a také nové pojetí národa. Svou definici rozvádí a doplňuje pak Komenský vytčením osmnácti částí neboli stupňů národního štěstí.

Druhou politickou nadějí české emigrace byl švédský král Karel X. Gustav (1622—1660), když vtrhl roku 1655 do Polska. Komenský tehdy napsal agitáční spisek *Panegyricus Carolo Gustavo* (Pochvalná řeč na Karla Gustava — 1655), který vzbudil značnou pozornost. Vítal v něm Karla Gustava jako osvoboditele, který má zavést v Polsku spravedlivější řád, zrušit výsady magnátů a katolicismu, udělit všem stavům svobodu a stejná práva, zejména měšťanstvu a vykořisťovaným sedlákům. Tak se chvalořeč na krále mění vlastně v hlasatelku ideálů humanity, sociální spravedlnosti a náboženské tolerance.

K mírovému uspořádání světa měla podle Komenského přispět také výchova lidí; proto tolik úsilí soustředil na práce didaktické a pansofické, kterými se proslavil v celém tehdejší světě a pro které i dnes bývá jeho význam neprávem zužován jenom na pedagoga.

Zájem o problémy výchovné probudil se v Komenském už za jeho studijních dob. Zejména v Herborně zaujaly jej vychovatelské teorie, reformní návrhy a plány, jaké tehdy hlásal německý luterský pedagog Wolfgang Ratke-Ratichius (1571—1635), o jehož práce nepřestal se Komenský zajímat ani později.

Hned z prvního učitelského styku se školou vznikl spisek, dnes nezvěstný, *Grammaticae facillioris praecepta* (Pravidla snadnější mluvnice), vytištěný v Praze 1616, který měl mládeži i učitelům usnadnit vyučování latině. Ale pak se zájem i literární činnost Komenského obracely jiným směrem. Až zase v posledních dobách svého pobytu ve vlasti, když se ukrýval u Jiříka Sádovského ze Sloupna v Bílé Třemešné, znovu obrátil svou pozornost k vychovatelsví, pomáhaje bratrskému knězi Janu Stadiovi při výchově synů pana Sádovského. Tehdy jej zejména zaujal spis německého pedagoga a gramatika Eliase Bodina (1600—1650) *Bericht von der natur- und vernunftmessigen Didactica oder Lehrkunst* (Zpráva o přirozeně a rozumně uspořádané didaktice neboli umění vyučovat — 1621). Četbou a excerpací tohoto spisu začala vznikat jakási česká obměna této didaktiky. Postupně však studiem další odborné literatury⁴ dostal Komenský podnět k vlastním úvahám a řešení otázek pedagogických a k literárním pracím, které ho proslavily po celém světě. Byly to původně česky psané úvahy, návrhy a plány, jak prostřednictvím promyšlené výchovné metody v dobře zorganizovaných školách pozvednout úroveň vzdělání a tím přispět k novému rozvoji obnoveného českého státu a k zajištění jeho budoucnosti. Pro Komenského je příznačné, že koncipoval zase plán díla rozměrného, jakési pedagogické encyklopedie nebo základního souboru, který měl vedle všeobecně zaměřeného oddílu teoretického obsahovat také praktické vypracování v oddílu speciálním, totiž učebnice pro jednotlivé stupně škol a praktické příručky a návody (informatoria) pro vychovatele.

Tento velkolepě pojatý soubor, věnovaný předmluvou českému národu, chtěl Komenský nazvat „Paradisus ecclesiae renescentis — Ráj cirkve znovu se rozzelenávající“ anebo „Paradisus Bohemiae — Ráj český“. S předmluvou Ráje souvisí ještě programová stať *Navržení krátké o obnovení škol v království českém* (snad z roku 1632), projev zajímavý svými pokrokovými náměty a plány, jak zorganizovat lepší školství na demokratických zásadách. Ráj zůstal sice nepublikovaným torsem, ale leccos z tohoto plánu Komenský uskutečnil v některých dílech. Nejvýznamnější z nich je teoretický spis *Didactica*, to jest *Umění umělého vyučování*, dohotovený po tříleté přípravné práci

⁴ Zejména četbou spisů JOHANNA VALENTINA ANDREAE i přibráním filosofických prací španělského humanisty JUANA LUISE VIVESE (1492—1540), italského dominikána TOMMASA CAMPANELLY (1568—1639), jeho německého vykladače TOBIASE ADAMIHO (1590—1643) a Angličana FRANCISE BACONA, lorda z VERULAMU (1561—1626), hlasatele nové doby. Bacon Verulamský přísně rozlišoval oblast filosofie (vědy) a theologie a zároveň jim vykazoval rozsah jejich kompetence; pokusil se také podle nových hledisek vybudovaných na induktivní metodě o kritiku tehdejšího vědního systému a o jeho přebudování. (Srovnej také poznámku 9 na str. 443.)

roku 1632. Komenský chtěl jím poskytnout návod a poučení, jak vychovávat mládež, aby si osvojila základy všeho, čeho potřebuje člověk k životu pozemskému i posmrtnému. Spis byl určen českému národu, ale nevyšel, poněvadž se očekávaná změna politické situace nedostavila, a až do roku 1849 uvázl v rukopise. Komenský se však k tomuto dílu vracel. Uvědomoval si, že jeho zásady a návrhy mají platnost všeobecnou, a z tohoto širšího hlediska začal spis přepracovávat ve znění latinském. S touto úpravou byl v podstatě hotov roku 1638, ale vydal ji tiskem až roku 1657 ve svých *Opera didactica omnia* (Sebrané spisy vychovatelské). Tato *Didactica magna* (Velká didaktika) upozornila sice světovou veřejnost na Komenského jako reformátora školního vyučování, ale teprve 19. století poznalo její význam. Dnes je nejznámějším a nejzávažnějším dílem Komenského ve světové literatuře; je přeložena téměř do všech evropských jazyků i do japonštiny a zároveň horlivě studována a oceňována jako živý zdroj podnětů i pro moderního člověka, především ovšem pedagoga.

Komenského Didaktika byla prvním spisem toho druhu v naší literatuře, ale liší se příznivě i od podobných prací cizích. Nepřináší sice myšlenky veskrze nové a původní, vyniká však nad jiné soudobé práce pedagogické systematickostí, snahou vybudovat z pedagogiky vědeckou soustavu a s pomocí vědecké metody najít pravidla a zákony vychovatelské práce. Pedagogické názory Komenského byly přímo revoluční, neboť útočily nejen na školské zbytky scholastiky, nýbrž i na feudální řád, i když s ním přímo nehodlaly skoncovat. Komenský přitom vychází z empirie, z rozboru prostředí, které výborně znal z vlastní školské zkušenosti, a proto píše dílo zakotvené v životní praxi a ne utopii, jakou kreslival v některých svých pracích pansofických.

Do ohniska badatelského zájmu Komenského se v Didaktice správně dostal žák, nikoli učitel. Cílem výchovy je dosáhnout uceleného všeobecného vzdělání. Komenský však vliv výchovy poněkud optimisticky přeceňuje, neboť jí připisuje moc změnit celou lidskou společnost bez nutnosti změnit ekonomické vztahy mezi lidmi.

Výchovu, která se Komenskému začíná hned od narození, navrhuje rozdělit do čtyř stupňů po šesti letech. O první výchovu do šesti let se mají starat rodiče, zejména matka („škola mateřská“), potom přejímají výchovu školy. Organizace škol i plán vyučování mají být všude jednotné a pro všechny závazné; Komenský odmítá stavovské výsady a navrhuje jedinou školu pro všechny děti bez rozdílu třídního původu, majetkových poměrů i pohlaví, zorganizovanou podle systému vyučování kolektivního ve třídách s žáky věkově vyrovnanými. Nevylučuje z výchovy ani děti tělesně a duševně vadné. Povinná školní docházka pro všechny má trvat do dvanácti let a mají ji obstarávat „školy obecní praeceptorské“ (národní), kde se vyučuje jenom jazykem mateřským a které mají být zřízeny v každé obci. Ve větších městech jsou ještě „školy latinské“ (gymnasia), na kterých se dále vzdělávají schopní žáci do osmnácti let. Nejnadanější žáci dovršují pak své odborné vzdělání na akademích (universitách), které jsou v hlavním městě každé země, a závěrečnými cestami po světě.

O škole, hlavním prostředku, jak se vzdělávat v moudrosti (vědomostech), v ctnostech (morálce) a v zbožnosti, má Komenský vysoké mínění: pokládá školy za „dílňu lidskosti“

a chce z nich odstranit všechno, co z nich dotud dělalo mučírny a bránilo úspěšnému rozvíř talentů. Proto hledá metodu, která by ušetřila čas při učení a osvojování vědomostí. Vzorem lidského jednání se má stát příroda, a Komenský si z ní podle své synkretické (srovnávací) metody volí rozličné analogie a přirovnání, básnicky sice velmi působivé, ale vědecky ne vždy přesné, jak postřehli a vytýkali už někteří jeho současníci. Správně však Komenský vyvodil, že vyučovací způsob musí být přirozený, nevyumělkovaný a nenásilný. Musí se přitom pěstovat jak výchova rozumová (schopnost myslit), tak smyslová. Vyučování má se především opírat o znalost věcí získanou vlastní zkušeností anebo opřenou aspoň o názorné vyučovací pomůcky, má stavět na základních poznatečích a teprve od nich se má postupovat dále od snadného k nesnadnému, od nižšího k vyššímu, od známého k neznámému. Proto základní vzdělání na školách národních musí se poskytovat jenom v jazyce mateřském, který má být také východiskem při učení cizím jazykům, kde učení slovům a věcem má být souběžné. Proti soudobé školní praxi zdůrazňuje Komenský také vzdělání v předmětech reálných a doporučuje rozšířit tradiční osnovu o předměty nové, prospěšné rozvoji měšťanstva, zejména o přírodní vědy (Komenský je nazývá fysikou), zeměpis a dějepis. Při výchově se nemá zapomínat ani na výcvik v pracích manuálních.

Komenský si uvědomoval, že školy musí být hospodářsky zabezpečeny a — v době, kdy péče o školy nebyla ještě pokládána za povinnost státu — hledal k hospodářskému zabezpečení obnoveného českého školství rozličné jiné cesty, např. důchody ze zabaveného majetku jezuitského a klášterního, příspěvky vrchností, prostředky získané obecními sbírkami aj. Za výchovu mládeže a za školství vůbec činí odpovědnými hlavně šlechtu a duchovenstvo, kterým má být také svěřen dozor nad všemi školami.

Ze speciálních návodů a příruček, které Komenský zamýšlel napsat pro vychovatele, vypracoval jenom *Informatorium* školy mateřské (asi kolem roku 1630), spis určený především matkám a chůvám. Je to dílo ojedinělé v tehdejší české i světové literatuře, ačkoliv není zcela bez cizích podnětů. Komenský v něm sice staví na základech, jaké dětské výchově položila jednota bratrská, ale domýšlí a rozvádí tyto náměty a zásady a překonává je pojetím vlastním. Vypracoval tak soustavu dětské výchovy pro dobu předškolní, ba už pro dobu matčina těhotenství. Velkou úlohu přisoudil Komenský při výchově dětí také umění, zejména slovesnému a hudbě, projevům lidovým i umělým, neboť jako spisovatel, básník i hudebník uvědomoval si zušlechťující sílu umění na lidskou duši. Také v *Informatoriu* je Komenský hlasatelem rovnosti všech lidí už zde na světě, a proto uznává jenom jediný výchovný systém, závazný pro všechny rodiny a děti, a nepřipouští ani v rodinné výchově rozdíly podle třídní příslušnosti.

Informatorium je psáno s velkou úctou k matkám a zejména s velikou úctou k dětem, s hlubokou psychologickou znalostí dětské duše a zároveň se smyslem pro slovesné vyjádření. Při četbě *Informatoria* cítíme, že je nepsal suchý vědec, nýbrž citlivý člověk, sám otec rodiny a zároveň básník, který dovedl své výklady a poučky proteplít obrazy šťastného rodinného života i rozpomínkami na vlastní dětství na slováckém venkově s jeho lidovou slovesností, hrami a písněmi. Proto si i dnes zachovalo *Informatorium* půvab a životnost přes to, že se nyní, po třech stoletích, nelze řídit všemi jeho radami a pokyny.

Bylo proto na škodu naší literatury i pedagogice, že tento spis nevyšel v původním českém zpracování ve své době, nýbrž až roku 1858, a že se proto nemohl stát, jak Komenský toužil, jakousi rukovětí českých rodičů. Zato Komenský připravil a vydal překlad německý (1633, 1634, 1636) a latinský, který vyšel v jeho Sebraných spisech vychovatelských (*Opera didactica omnia*) 1657/58. Ještě za života Komenského vyšel překlad polský, anglický a švédský, v 19. a 20. století další překlady do jiných evropských jazyků, zejména do němčiny a ruštiny, poněvadž i dnes vychovatelství čerpá z *Informatoria* podněty pro svou práci s dětmi.

Učebnice plánované pro jednotlivé třídy druhého a třetího stupně, tj. pro školu národní a latinskou, nestačil Komenský vypracovat. Pro děti předškolního věku, které ještě neumějí číst, zamýšlel sestavit nějakou obrázkovou knížku, která by jim pomáhala poznávat svět a připravovala je postupně pro školní výchovu. Nad pouhé plány a náčrty nevyrostly ani učebnice pro šest tříd školy národní, o nichž Komenský pracoval v letech 1629 až 1631.

Nedochoval se ani slabikář, který sestavil Komenský pro polské národní školy (1641). Pro učení literním začátkům bylo určeno, a to rodičům, vychovatelům i žákům, stručné pojednání *Artificii legendi et scribendi tirocinium* (Počátkové čtení a psaní), pocházející z doby Komenského pobytu v Uhrách (1654). Dochovalo se jenom rukopisně a v latinském znění, podle něhož se mělo překládat do mateřských jazyků.

Dále pokročily Komenského práce na učebnicích pro školu latinskou. Tyto učebnice vynutil si nedostatek takových pomůcek a jejich naléhavá potřeba, když byl Komenský nucen učit na škole v Lešně, skládat učebnice pro Švédy v Elblagu a budovat školu v Blatném Potoku (Sárospatak). Některé z nich opět nedozrály k hotovému tvaru schopnému otištění a zůstaly nejspíš více méně soukromými pomůckami Komenského a jeho pomocníků.

Takové učebnice vzniklé za působení na lešenském škole a pro ni určené zachovaly se v rukopisném sborníku leningradském: *Geometria, Cosmographiae compendium* (Příručka kosmografie), *Historia prophana sive politica* (Historie světská neboli politická) a nejpropracovanější *Prima philosophia* (První filosofie), úvod do metafysiky jako všeobecné nauky o jsoucnu.

Z přednášek, jimiž Komenský na lešenském gymnasiu (1630—1632) uváděl své žáky do přírodních věd, vznikla učebnice *Physicae ad lumen divinum reformatae synopsis* (Přehled fyziky opravené podle světla božího), vytištěná 1633, a v nové úpravě 1663. S pedagogickým rozmyslem, který se projevil v jasném uspořádání a podání látky i v srozumitelnosti výkladů, přízpůsobených i svým slovním vyjádřením chápavosti žáků, poučuje Komenský přehledně o přírodě, o jejím vzniku, podstatě, složení, o vlastnostech přírody živé i neživé a o základech přírodovědy, zvané tehdy fyzika. Výklady jsou však podávány z hlediska theologa, který se snaží smířit poznání vědecké s názory bible, jejíž primitivní názory na přírodu klade nad poznatky získané bádáním a objevy v moderních přírodních vědách (např. Koperníkem, Galileim).

V letech svého působení na lešenském gymnasiu zaměstnával se Komenský nejintenzivněji filologií a v ní dosáhl nejtrvalejších úspěchů i světové slávy. Soustředil se hlavně na problém vyučování cizím jazykům a z nich především

latině, poněvadž bez ní nebylo tehdy ještě možno dosáhnout vyššího vzdělání. Obširná latinská mluvnice *Grammatica latina* (1631) nevzbudila zvláštní zájem, zato však netušeného ohlasu dosáhla a v celém světě rázem svého autora proslavila učebnice *Janua linguarum reserata* (Dveře jazyků otevřená), vytištěná v Lešně 1631. Když Komenský přemýšlel o tom, jak reformovat zastaralé a těžkopádné učení latině, dostala se mu mezi jinými učebnicemi do rukou také tak zvaná hibernská (tj. španělská) *Janua linguarum* (vydaná po prvé 1611). Na latinských větách sestavených tak, aby se v nich základní slova neopakovala, a doprovázených souběžným překladem do španělštiny, chtěla naučit latinskému jazyku Španěly anebo obráceně latiníky španělštině. Byly to však často věty uměle vykonstruované, slohově šroubované, s výrazy hledanými, nejednou přímo nesmyslné a směšné a nadto řazené k sobě bez logické souvislosti. Komenský si uvědomoval, že prospěšná jazyková učebnice nesmí učit jenom slovům a gramatickým pravidlům, nýbrž také věcem, že musí poučit žáka také o reálném světě. Právě z tohoto hlediska promyslel Komenský výběr slov (kolem 7300) a sestavil z nich 1000 vět. Tyto věty seskupil do tematicky uzavřených kapitol (100 lekcí), jejichž sled byl promyšlen, aby kniha přehledně poučovala o vzniku světa, o přírodě neživé a živé, zejména o člověku, o jeho těle i duševním životě, o lidských zaměstnáních a vůbec pracích i o projevech života společenského a kulturního, jako je škola, umění, morálka a náboženství. Tak Komenský přiblížil učení latině soudobému životu.

Původní *Janua* obsahovala sice jenom text latinský, ale Komenský si představoval, že uvedení do ní zprostředkuje učitel žákům v jazyce mateřském. Proto byl pořízen překlad polský a sám Komenský zpracoval znění české, které vydal roku 1633 s názvem *Dvěře jazyků otevřené*.

Janua byla vydávána, upravována i rozmanitě měněna také bez vědomí a souhlasu Komenského. Zpravidla bývala později její vydání dvojjazyčná, otiskovala vedle textu latinského znění v jazyce mateřském, anebo polyglotní (mnohojazyčná), s překladem latinského textu do několika moderních živých jazyků. Už v době Komenského byla takto upravena do všech hlavních evropských řečí a také do některých jazyků asijských. Byla vydávána ještě na počátku 19. století, dokud nepřestalo privilegium latiny jako jazyka vyučovacího, takže dosáhla téměř 250 vydání. Byla dokonce jedinou knihou Komenského, kterou si u nás po Bílé hoře vydali i pražští jesuité, poněvadž museli uznat její pokrokovost a přednosti před jinými učebnicemi latiny a chápali se jí jako vhodné pomůcky pro své školy. Pro světovou proslulost jejího autora neodvážili se přitom zamlčet jeho jméno, i když šlo o „kacíře“.

Janua byla však knihou pro začátečnický poněkud obtížnou, a proto vypracoval Komenský učebnici novou, rozsahem asi desetinu původní *Januy*, a vydal ji už roku 1633 s názvem *Januae linguarum reseratae Vestibulum* (Předstíh otevřených dveří jazyků) a rovněž ji později podle své jazykové filosofie a systematiky přepracovával. Byla to učebnice stejně úspěšná jako *Janua*.

Aby žákům a učitelům usnadnil práci s *Januou* a s *Vestibulem*, připravil Komenský ještě několik jiných pomůcek, jednak pokyny a rady pro učitele a žáky, jakým způsobem postupovat při vyučování podle těchto učebnic, jednak seznamy slov, mluvnice a slovníky. Zejména mnoho pozornosti a přemýšlení věnoval Komenský svým starším osvědčeným učebnicím latiny (*Janua*, *Vestibulum*), když působil na gymnasiu v Blatném Potoku. Přímý styk se

školní praxí i plán vybudovat vševědnou školu pobízely jej tehdy k tomu, aby své starší učebnice revidoval, upravoval, přepracovával i skládal nové, jako např. *Atrium* (Síň — 1652), určené pro stylistický výcvik na textu Januy.

Dovršením Januy je proslulý *Orbis sensualium pictus* (Svět v obrazech), původně zase učebnice latiny, ale pak vzor učebnice cizích jazyků vůbec. V *Orbisu* ponechal Komenský osvědčený způsob dvojjazyčného textu, v původním vydání z roku 1658 latinský a německý⁵, ale podle zásady názorného vyučování připojil ještě k záhlaví každé kapitoly obrázky, ilustraci probíraného tématu. *Orbis* je vlastně zkrácená a zjednodušená *Janua*, tedy zase přehledná encyklopedie vědění o světě. Aby Komenský usnadnil žákům pochopení o věcech, které z vlastní zkušenosti ještě neznali, opatřil všechny věci, předměty a osoby na obrázku a jejich slovní označení v příslušném textu latinském i v jeho německém překladu stejnou číslicí. Úspěch *Orbisu* byl obrovský, ještě větší nežli *Januy* a *Vestibula*; kniha dosáhla nespočetných vydání, úprav, doplňků a přepracování a jako školní učebnice přežila ve školách i *Januu*.

Myšlenkou ilustrované učebnice latiny se zabýval Komenský už za svého pobytu v Anglii a zejména v Uhrách, kdy dal dokonce vytisknout zkušební arch takové učebnice, nazvané *Vestibuli et Januae linguarum lucidarium* (Předsíně a Dveří jazyků *lucidarium*, tj. osvětlení, jasné znázornění — 1653).

S látkou *Januy* vyrovnal se Komenský ještě také formou dramatickou, totiž latinskými školními hrami. V souhlase se svým humanistickým vzděláním i s humanistickými tradicemi pokládal latinské drama, které ve škole předváděli žáci, za vhodný prostředek jak k naučení latinské řeči a k pohotovosti ve vyjadřování, tak k osvojení společenského vystupování a k výchově charakteru, a proto za svého působení v Lešně složil pro tamní gymnasium dvě dramata neboli podle tehdejší terminologie komedie: vtipnou a živou hru o antickém filosofovi Diogenovi Kynikovi ze Sinopy⁶, nazvanou *Diogenes Cynicus redivivus* (Diogenes Kynik opět na živu — poprvé hrána 1640, vyt. 1658), a méně úspěšnou a dramaticky nevýraznou a nehybnou biblickou hru *Abrahamus patriarcha* (Praotec Abraham — 1641, vyt. 1661/62).

Když za svého působení v Blatném Potoku narazil na tvrdohlavý odpor kalvínských konservativců, kteří odmítali školní hry jak s náměty antickými, tak biblickými, prosadil aspoň tolik, že se hrála zdramatisovaná učebná látka upra-

⁵ Autorem německého textu je barokní básník Siegmund von Birken (1626—1681), rodák z Chebska.

⁶ Žil asi v letech 400—323 př. n. l. Náležel k nejvýraznějším představitelům asketické filosofie kynické, která pohrdala pozemskými statky, hlásala návrat k přírodě a soustřeďovala se na otázky etické. Je jednou z nejoblíbenějších postav mezi řeckými filozofy, ačkoliv nebyl literárně činný. Byly však zaznamenány některé jeho výroky, zejména v životopise sepsaném Diogenem Laertským (žil kolem poloviny 3. století n. l.), a kolovala o něm spousta anekdot. Diogenes se stal často předmětem literárního zpracování, o jehož tradici (zejména Diogena Laertského a Apophthegmata, tj. Okřídlená slova, Erasma Rotterdamského) se opírá také Komenský.

vená podle Januy, a to s nečekaným úspěchem. Vzor mu poskytl rektor lešenské školy Sebastian Macer, který upravil jako školní hru prvních šedesát kapitol Januy (1650/51). Ale Komenský svým souborem her, který nazval *Schola ludus* (Škola na jevišti — 1654), vytvořil dílo pedagogicky závažnější i umělecky hodnotnější. Rámec hry, vypůjčený u Macera, je pseudohistorický: král Ptolomaeus chce s pomocí svých rádců, filosofů a učenců Platona, Eratosthena, Apollonia Rhodského a Plinia staršího zreformovat dosavadní zdlouhavou a neúspěšnou cestu ke vzdělání. Proto se rozhodne znovu přezkoumat všechnen svět, aby se takto ověřila podstata všech věcí, jejich vztahy a vzájemné rozdíly, a aby se zároveň zjistilo, zdali to také správně vystihují jejich názvy. O tom většinou krále informují obeslaní zástupci a představitelé jednotlivých vědních oborů, umění a řemesel. Látku Januy rozdělil si Komenský do osmi her, které také zachovávají logický sled Januy. Hry z díla *Schola ludus* nelze ovšem posuzovat jako projevy dramatické, nýbrž pedagogické, přesto však některým výjevům, zejména z prostředí školního anebo kde se líčí charaktery a mravy rozmařilce, lakomce, chlubila a mluvky, nelze upřít výstižnost a skutečně dramatické pojetí i zpracování podle požadavků tehdejší divadelní teorie a praxe.

Svůj praktický reformní zájem o pedagogiku a didaktiku doprovázel Komenský teoretickým zájmem o jazykovou výuku. Tak napsal — když školy v městě Vratislavi zavedly jako učebnice latiny *Vestibulum* a Januu — pojednání *De sermonis latini studio . . . didactica dissertatio* (Didaktická rozprava o studiu latinského jazyka — 1638), které se obvykle cituje jako „Rozprava k Vratislavským“. Komenský se v ní vyrovnal s kritikami svých učebnic i se svými vlastními zkušenostmi a vypracoval návody, jak by se mělo s jeho učebnicemi pracovat.

Nejzávažnější teoretickou prací filologickou a po Didaktice vůbec Komenského nejvýznamnějším dílem didaktickým je spis *Linguarum methodus novissima* (Nejdokonalejší metoda jazyků), na němž pracoval v Elblágu v letech 1644 až 1647 a který vydal v Lešně roku 1649. Kromě metodologických úvah o vyučování latině podle *Vestibula*, Januy a *Atria* a kromě praktických návodů, jak si při tom počínat, obsahuje tato práce důležité postřehy týkající se vyučování cizím jazykům vůbec. Latínu sice staví nejvýš jako jazyk, který nejvyspělejší formou splňuje požadavky jazyka mezinárodního, ale nepodceňuje přitom jazyky národní, z nichž chválí zejména češtinu, poněvadž prý je po latině i řečtině nejschopnější k vyjadřování. Latina má však také pomoci při pěstování národních jazyků, a proto Komenský přikládá veliký význam správné metodě, podle níž se má latině učit. Kritikou dosavadních metod i své vlastní dospívá, jak se domnívá, k metodě poslední, nejdokonalejší: vycházet při učení současně z pochopení věcí a slov, jejich pojmenování. Svě hlavní didaktické zásady shrnul v desáté kapitole do 187 pouček. Poněvadž je vyvodil rozbohem pojmu didaktiky jako teorie správného vyučování, bývá tato část

označována jako „Didaktika analytická“ a vydává se v novější době také samostatně.

Několik úvah o způsobu školní práce, většinou řečí, které proslovil v shromáždění žáků a učitelů, napsal Komenský za svého pobytu v Blatném Potoku. Vznikl tak soubor projevů, které označujeme jako *Práce* nebo *Řeči potocké*. Z nich vyšlo samostatně pojednání *Schola pansophica* (Škola vševědná — 1651), v kterém narýsoval plán vševědné školy, jakou hodlal vybudovat v Potoku. Ostatní své proslovy a úvahy shrnul pak a otiskl (1651—1654) ve třech souborech.⁷ V prvních řečech obráží se ještě nadšení, s jakým se Komenský chápal svěřeného úkolu, svého dávného snu vybudovat školu pansofickou; v pozdějších se pak hlásí roztrpčení nad nezdary a ztroskotáním tohoto snu a vyčerpávající čtyřleté práce vinou lenivých a tupých žáků i zaostalých, pohodlných učitelů, netečných k novým metodám a reformám.

Aby upevnil kázeň a mravy potocké školy, vypracoval pro ni Komenský v tradicích humanistických školních řádů také pravidla o slušném chování a školní a kázeňský řád. Kromě toho vydal dvojí pojednání o způsobu studia od humanistů Joachima Fortia Ringelbergia (1499—1536) a Erasma Rotterdamského (1467—1536) a sám napsal a vydal spisek *Fortius redivivus* (Oživlý Fortius — 1652), který přistupuje k problému studia hlavně z hlediska morálního. Tím se tento spisek sblíží s jinými dvěma moralistními a zároveň výchovnými pracemi Komenského, a to se spisy *Faber fortunae* (Tvůrce štěstí) a *Regulae vitae* (Pravidla života). První z nich vyšel po prvé roku 1657, ale vznikl již o dvacet let dříve jako pocta mladým hrabatům Bohuslavovi a Vladislavovi Leszczyńským. Je to hutná příručka obsahující aforistické rady, jak se má chovat ušlechtilý vzdělanec, aby byl opravdovým mužem podle křesťanského ideálu i zásad vševědné výchovy. Obdobný ráz mají také stručné úvahy a výstižné poučky ve spise *Regulae vitae* (1645), složeném pro jeho žáka Kristiána Ambrože Kochlewského.

Když Komenský přesídlil do Amsterodamu, začal se především starat o vydání svých spisů pansofických, jejichž náklady se rozhodl uhradit jeho příznivec Vavřinec de Geer. Brzy se však ukázalo, že si dokončení díla vyžádá ještě mnoho práce a přípravy, poněvadž byly z něho hotovy jenom první dvě knihy (*Panegersia* a *Panaugia*). Proto Komenský přistoupil zanedlouho na návrh amsterodamské městské rady, která zase měla větší zájem o výchovu své mládeže, k uspořádání a vydávání svých sebraných spisů vychovatelských, a to podle promyšleného plánu i pracovního rozvrhu, aby poskytovaly ucelený obraz o jeho pedagogických a didaktických snahách a seznámily s nimi

⁷ Nazval je původně: *Primitiae laborum scholasticorum in illustri Patacini gymnasio* (Prvotiny školských prací na světlém gymnasiu potockém), *Laborum scholasticorum...continuatio* (Pokračování školských prací) a *Laborum scholasticorum Patacini obitorum coronis* (Zakončení školských prací v Potoku). V Amsterodamě Komenský znovu své potocké řeči zrevidoval a jednak je vydal souborně s novým názvem *Latinitatis schola triclassis* (Trojtřídní škola latiny — 1657), jednak je zařadil spolu s ostatními potockými pracemi (hlavně učebnicemi latiny) do svých sebraných spisů *Opera didactica omnia* (1657/58). Z potockých projevů jsou nejvýznamnější: *De cultura ingeniorum oratio* (Řeč o vzdělávání ducha), *De primario ingenia colendi instrumento solenter versando, libris, oratio* (Řeč, jak dovedně užívat knih, hlavního nástroje vzdělání), *Methodi verae encomia* (Chvála pravé metody), *De eleganti elegantiarum studio oratiuncula* (Stručná řeč o studiu slohu) a řeč na odchodnou, *Coronis* (Zakončení).

světovou veřejnost. S pořádáním a tiskem svých sebraných spisů započal Komenský už koncem roku 1656 a počátkem roku 1658 vyšly s datem 1657 jako *Opera didactica omnia* (Sebrané spisy vychovatelské). Byl to podnik obrovský i svým rozsahem (téměř 1200 stran foliových). Komenskému se na toto významné vydání, které je prvním souborným vydáním spisů českého autora vůbec, dostalo podpory od městské rady amsterodamské, ale vypomohl také Vavřínek de Geer. Komenský utřídil své práce do čtyř dílů, a to podle čtyř hlavních období svého života, z nichž každé tvoří do jisté míry i ucelenou pracovní oblast, zejména v pracích vychovatelských. V prvním díle otiskl své práce z let 1627 až 1642, tedy z období svého prvního lešenského pobytu, především latinskou Didaktiku a latinský překlad Informatoria školy mateřské, Januu a Vestibulum. Druhá část obsahuje práce z období elblážského (1642 až 1650), zejména *Linguarum methodus novissima*, a do třetího dílu shrnul své práce potocké (1650—1654) kromě díla *Orbis pictus*. Čtvrtý díl přináší práce, které Komenský sepsal v Amsterdamě; vznikaly zřejmě během tisku Sebraných spisů, když se Komenský při přípravě a revisi svých starších prací pro tisk znovu zamýšlel nad vychovatelskými problémy, uvažoval o svých starších názorech, srovnával je a měřil svými novými zkušenostmi a svým nynějším stanoviskem a bránil je proti neoprávněným výtkám, pomluvám a neporozumění.

Zpytování vlastního života a zároveň nebojácné kritice vlastních snah a prací jsou věnovány úvodní rozpravy *Vita gyry* (Život vírem) a *Ventilabrum sapientiae* (Věječka moudrosti). V statích *E scholasticis labyrinthis exitus* (Východisko ze školských labyrintů), *Latium redivivum* (Vzkříšené Latium), *Typographaeum vivum* (Živá tiskárna) a *Paradisus juventuti Christianae reducendus* (Jak mládeži křesťanské navrátit ráj) zamýšlí se pak Komenský znovu nad tím, která vyučovací metoda by byla nejvhodnější pro výchovu mládeže, aby si ve školách spolehlivě osvojila věci pro život podstatné. Závěrečná rozprava *Traditio lampadis* (Odevzdání pochodně) je jakousi závětí, v které si Komenský vybírá nástupce svých pedagogických a didaktických snah a vyzývá je, aby v těchto snahách neustávali. Tyto amsterodamské rozpravy jsou namnoze koncipovány esejisticky se sklonem k vyjadřování obraznému a zhuštěnou formou. Soustřeďují se na základní problémy, nezabíhají do detailů, ale vynikají přitom velkorysostí i smělostí plánů a navrhovaných řešení i svými výhledy. Nelze ovšem zamlčet, že vedle myšlenek svěžích a pokrokových se vyskytnou v těchto statích také zbytky scholastického myšlení a rozumování, vedle visí a utopii strhujících svým rozletem, odvahou a silou téměř básnickou také náměty a představy nedomyšlené, svědčící už o starécké ochablosti a podivínství.

Amsterodamské rozpravy, vlastně většina prací v Sebraných spisech otištěných, jsou vybudovány podle myšlenek a plánů vševědných. Myšlenky

vševědy neboli pansofie podřizoval Komenský většinu svých prací, zejména ovšem naukových, které vznikaly od třicátých let 17. století. První zárodky ideje pansofické spadají už do roku 1628 a pansofická koncepce se hlásí už v české Didaktice, a to v její snaze vyučit podle jednotně vybudované vědy a zároveň podle jednotného výchovného systému všechny lidi všemu; „což ku potřebě a ozdobám přítomného i budoucího života přináleží“, aby se tím dosáhlo všeobecné harmonie. Komenský nechápe pansofii jen jako nějakou encyklopedii, která by souhrnně a přehledně seznamovala se stavem tehdejšího vědění, jak takové poučení nabízely hojně soudobé práce⁸ a jakou konec konců mělo být i jeho vlastní *Theatrum-Amphitheatrum* anebo později plánovaná *Janua rerum reserata* (Dveře věcí otevřené). Komenského pansofie usiluje zároveň o dosažení moudrosti, je filosofií, která se pak stává podkladem jeho pedagogiky. U Komenského se arci idea pansofie nezrodila hned hotova, nýbrž se postupně vyhraňovala jednak vlivem četby, zejména renesančních myslitelů⁹, jednak vlastním přemýšlením o těchto cizích názorech a vlastními zkušenostmi. Tak uzrávala v Komenském postupně pansofie jako soustava, o které byl přesvědčen, že je schopna převychovat celé lidstvo a připravit mu nejideálnější životní podmínky. Od pansofie, která zajistí společnou výchovu všeho lidstva podle týchž názorů a zásad, sliboval si Komenský jako konečný cíl také sjednocení lidstva ve vědění, ve víře a snad též v jazyce. A poněvadž právě v rozporech mezi věrami a jazyky viděl hlavní příčiny válek, doufal, že pansofie odstraní války a přispěje k věčnému míru mezi národy.

O předpokladech, jak takovou pansofií vybudovat, co by měla obsahovat a jakou metodou by se mělo podle ní vychovávat, uvažoval Komenský v řadě přípravných náčrtů a versí (asi z let 1634—1637), s kterými se svěřil především svému příteli Samuelu Hartlibovi a které nyní označujeme souborně jako *Praecognita pansophica* (Předpoklady vševědy). Přesnější program vševědy nastínil v pojednání, které rovněž zaslal Hartlibovi a které Hartlib, nadšený tímto

⁸ Např. německého gdaňského reformovaného filosofa BARTOLOMEA KECKERMANNA (1571—1609), JOHANNA HEINRICHA ALSTEDA (1588—1638), který učil Komenského na herbornské akademii, anebo roztockého profesora PETRA LAURENBERGA (1585—1639).

⁹ Zapůsobili na něho především tyto: německý myslitel MIKULÁŠ Z KUSY — NICOLAUS CUSANUS (1401—1464), průkopník filosofie, která se opírá o přírodní zákony poznávané studiem přírody; španělský humanista a pedagog JUAN LUIS VIVES (1492—1540), který svými pracemi vycházejícími z empirického zkoumání přírody podlamoval systém ustrnulého scholastického formalismu; italský filosof FRANCESCO PATRITUS-PATRIZZI (1529—1597), který se přikláněl k novoplatonismu a za základ všeho světa, jsoucna, pokládal nebeské prasevěto; italský dominikán TOMMASO CAMPANELLA (1568—1639), pronásledovaný pro své názory i jednání církevní inkvisicí, který proslul zejména jako filosof usilující o reformu vědy na podkladě poznání reálné přírody a jako sociolog vytvářející směle utopické konstrukce budoucí komunistické společnosti; německý filosof TOBIAS ADAMI (1596—1650), který se zasloužil o vydání spisů Campanellových i o výklad jeho filosofické soustavy; anglický myslitel HERBERT Z CHERBURY (asi 1582 nebo 1583—1648), který se pokoušel vyrovnat a smířit poznání rozumové s náboženským.

plánem, dal roku 1637 bez vědomí Komenského vytisknout pod názvem *Conatuum Comenianorum praeludia* (Předzvěsti snah Komenského) a znovu 1639 už se souhlasem autorovým jako *Pansophiae prodromus* (Předchůdce vševědy). Hartlib kromě toho seznámil s tímto spisem anglickou veřejnost také překladem do angličtiny (1642). Názory Komenského vzbudily širokou pozornost, ale vyskytly se také hlasy nesouhlasu i odporu. Zejména filosof René Descartes oprávněně kritisoval Komenského, že ve své vševědě podrobuje vědu theologii.

Komenský byl dokonce obviněn před staršími jednoty bratrské z bludů a musel se proti těmto nařčením bránit jak před vrchností světskou, tak církevní. Nejen se ospravedlnil, nýbrž dosáhl ještě souhlasu, aby vševědu dokončil. Svou obranu také sepsal a vydal tiskem (1639) s názvem *Conatuum pansophicorum dilucidatio* (Objasnění snah vševědných). K obraně svých vševědných snah a zejména k novému nárysu plánu vševědy znovu se Komenský vrátil spisem *Pansophiae diatyposis* (Plán vševědy — 1643).

Komenský si vševědou kladl úkol, který byl nad síly jednotlivce. Proto většina jeho prací vševědných uvázla buď v náběžích, v rozvrzích, plánech a nárysech, anebo velmi těžce pro tisk uzrávala.

Tak se nám např. dochoval z roku 1643 rukopis metafysiky *Janua rerum reserata* (Dveře věci otevřené), v níž se zkoumají principy lidského poznání, ale úplně vyšla tiskem až nová verze, vydaná 1681 z pozůstalosti s názvem *Janua rerum, hoc est Sapientia prima* (Dveře věci, to jest První moudrost). O metafysické předpoklady Januy rerum se opírá také spis *Sapientiae primae usus, Triertium catholicum appellandus* (Využití první moudrosti, jemuž patří název Trojumění všeobecné), plánovaný už v roce 1650, ale dokončený až roku 1670 a vydaný teprve posmrtně 1681. Je to poučení, jak by se mělo v souladu s metafysikou vypěstovat lidské myšlení, mluvení a konání tak, aby mezi nimi byl naprostý souhlas a harmonické vyrovnání. Některé vševědné práce, hlavně excerpta a pomocná díla s nastřádaným materiálem, zničil požár v Lešně.

Mezi posledními pracemi, které Komenský na sklonku svého života připravil ještě pro tisk, byl také starší vševědný návrh *Via lucis* (Cesta světla), vydaný 1668, ale vypracovaný už v době jeho pobytu v Anglii (1641—1642). K programu vševědy, jak ji Komenský nastínil ve svých dřívějších pracích, připojil zde některé další podrobnosti a zejména uvažoval o reformní síle vševědy na lidskou společnost, o jejím významu všenápravném. Podle Komenského je svět škola boží moudrosti, ale lidskou vinou zanedbaná a nepořádná. Lék proti těmto zmatkům a tmám hledá pak v souhlase se svými chiliastickými a mystickými sklony v světle moudrosti, které by právě před blížícím se příchodem konce světa osvítilo všechny lidi, a doporučuje čtvero prostředků vedoucích k tomuto cíli: 1) obecné knihy, které by byly všem srozumitelné, 2) obecné školy, které by byly všem přístupné, 3) obecný sbor učených mužů, 4) obecný jazyk. Pod obecným (universálním) sborem navrhuje Komenský jednotně řízenou organizaci vědecké práce na celém světě, a to jakousi ústřední akademií (sbor světla), která by pečovala o reformu vzdělání a o nápravu lidské společnosti. Pro uskutečnění této myšlenky zdá se Komenskému nejvhodnější nějaký společný světový jazyk, který by měl nahradit tehdejší latinu,

nedostačující už pro všechny oblasti lidského myšlení, i běžné živé jazyky. Komenský sní o nějakém jazyku umělém. Od pravé vševědy slibuje si pak nový zlatý věk na zemi, sbratření všech národů a věčný mír.

Ještě zevrubněji a systematičtěji začal Komenský své vševědné plány, spojené už nyní natrvalo s myšlenkami všenápravnými, propracovávat a rozvádět v díle, které pomýšlel nazvat *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica* (Všeobecná porada o nápravě věcí lidských). Začal na něm pracovat v Elblágu roku 1644, ale nikdy je nedokončil, ačkoliv několikrát ohlašoval a sliboval jeho vydání a dokonce některé jeho části začal tisknout, doufaje, že dílo dokončí během tisku. Tímto dílem, které pokládal za svůj úkol životní a s kterým se někdy ochotně svěřoval přátelům, ale jindy je zase tajně skrýval, zabýval se až do posledních chvil svého života a ještě na smrtelném loži zavazoval pod pohružkou božím soudem svého syna Daniela a svého pomocníka Kristiána Vladislava Nigrina, aby „concepty nashromážděné přehlídl, do pořádku uvedl, a pokud možné, na světlo vydal“.

Všeobecná porada je dílo, které se vyrovná velkým utopiím a filosofickým koncepcím, jaké v té době vytvořili zejména anglický myslitel Francis Bacon, lord z Verulam (Nova Atlantis — Nová Atlantis, Magna instauratio scientiarum — Velké obnovení věd, Novum Organon — Nové Organon), a Ital Tommaso Campanella (Civitas solis — Sluneční stát). Brzdou se však Komenskému stává neustálý zřetel k bibli. Bible zasahuje do jeho myšlení tak silně a neústrojně, že mu zkresluje reálný pohled na svět i jeho smyslové zkušenosti, a tím ho odvádí od pravdy a zbavuje jeho tvrzení a důkazy reálné průkaznosti. Životností ubírá dílu také důsledná snaha všechno utřídit podle předem pojatého schématu, které se stává železným krunýřem.

Látku rozvrhl Komenský do sedmi částí: 1. Panegesia (obecné probuzení všech, Všebuzení), 2. Panaugia (obecná cesta světa, Všeozáření), 3. Pansophia (všeobecná moudrost, Vševěda), 4. Pampaedia (obecné vzdělání mysli, Vševýchova), 5. Panglottia (obecný jazyk, Všemluva), 6. Panorthosia (obecná náprava, Všenáprava), 7. Pannuthesia (obecné povzbuzování, Všepomínání). Brzy po příchodu do Amsterdamu začal Komenský s podporou Vavřince de Geera tisknout, zatím jako soukromý tisk pro vybrané odborníky, svou Všeobecnou poradu, a to v téže úpravě jako své sebrané spisy *Opera didactica omnia*, dodané do tisku o něco později. Stačil však vytisknout jenom to, co si přinášel s sebou už opsáno na čisto pro tisk, totiž úvodní předmluvu, adresovanou „Světům Evropy, mužům učeným, zbožným, vynikajícím“, a první dvě knihy (Panegesia a Panaugia), které vyšly ještě 1681 v menším osmerkovém vydání. Tisk Pansophie uvázl už na samém počátku. Panorthosia a Pannuthesia dospěly dále, chybějí jim jen závěry. Všecky tyto roztištěné práce a rovněž ty, s jejichž tiskem nebylo možno započít (Pampaedia, Panglottia), jsou však dochovány v rukopisech, připravovaných zřejmě pro tisk, i když jim chybí konečná redakce. Možná, že tyto opisy připravili Daniel Komenský, Kristián V. Nigrin a Pavel Hartman, kterého si Nigrin přibral na pomoc. Ale ani těmto pořadatelům Všeobecné porady se nepodařilo zredigovat dílo do konečného stadia a vydat je tiskem. Více nežli nějaké nesnáze finanční zmáhal je zejména obrovský neuspořádaný materiál vševědné pozůstalosti, do jehož pravého smyslu bylo možno nezavěšeným jenom těžko proniknout, a odrazovala je i nepříznivá kritika, jakou

vzbudily otištěné ukázky (zejména u Samuela Maresia). Roku 1680 vydal Nigrin pod názvem *Spicilegium didacticum* (Klasobraní didaktické) jenom výňatky z *Pansophie*, obsahující teoretické zásady didaktické. *Panegersie* dočkala se ještě roku 1702 nového vydání v Halle, středisku pietismu, jehož hlasatel August Hermann Francke (1663—1727) byl nadšeným čtenářem Komenského a stoupencem jeho myšlenek. Tam se nakonec dostala celá všeobecná pozůstalost Komenského a tam ji také teprve roku 1935 objevil Dmytrij Čyževskij. Roku 1957 přešla do majetku našeho národa.¹⁰

Ve Všeobecné poradě vracejí se v podstatě všechny myšlenky, které o pansofii vyjádřil Komenský ve svých ostatních spisech, poněvadž Všeobecná porada je výsledkem celého životního snažení Komenského, syntesou jeho zkušeností, přemýšlení a celého života. Nejzávažnější částí Všeobecné porady je vedle *Pampaedie Panorthosia*, která byla snad hotova už roku 1655 a z níž Komenský vytiskl více nežli třetinu. *Panorthosia* obsahuje nejen obšírné teoretické úvahy, jak zreformovat a upravit lidskou společnost, nýbrž také praktické návrhy, jak si Komenský tuto nápravu představuje. Komenský zase vychází ze své chiliastické víry, že před koncem světa, který prý se blíží, nastane všeobecná náprava věcí. Ačkoliv tato náprava bude dílem Kristovým, přece je Komenský přesvědčen, že vyžaduje také lidské spolupráce; proto prý je třeba vybudovat zcela novou filosofii, teologii a politiku, a to na zákonech všeobecnosti, jednoduchosti a dobrovolnosti. Komenský si vůbec představuje svět řízený podle přesného řádu, v němž by bylo odstraněno každé násilí, ale také nahodilost, a v němž by zavládla všeobecná harmonie. Zárukou všeobecné světové reformace stane se pak světový sněm neboli ekumenický koncil, na němž se shromáždí z celého světa vynikající filosofové, theologové a politikové, aby se poradili, jak odstranit rozpory mezi národy, jazyky, církvemi a státy, a uzavřeli trvalý mír, který by lidstvo sjednotil a připravil půdu tisícileté říši Kristově.

K literárnímu dílu a odkazu Komenského náleží též jeho korespondence, rozptýlená nyní po knihovnách a archivech skoro celého světa a stále ještě zcela neobjevená a neprozkoumaná. I tím, co se z ní zachovalo, náleží k nejbohatším a nejvšestrannějším korespondencím naší starší literatury a svým významem zaujímá v nich místo přední.

Většina dopisů Komenského se týká jeho činnosti veřejné, církevní a zejména literární, prací vědeckých. Komenský své korespondenci, a to i sdělením zcela všedním, věnoval velikou péči: nepsal zpravidla nic bez předchozího promyšlení a konceptu, odeslané dopisy opisoval nebo dával svým pomocníkům opisovat do kopií, i když většinu své korespondence nepokládal za literární díla jako někteří humanisté a nemínil ji vydávat tiskem. Takto propracovány jsou i dopisy čistě soukromé, jako např. krásný *dopis manželce Mandaleně* (z 18. února 1622), kterým po ní v době odloučenosti za prvního proná-

¹⁰ Je uložena v Universitní knihovně v Praze.

sledování toužil a kterým zároveň jako na rozloučenou doprovázel připojený traktát *Přemýšlování o dokonalosti křesťanské*. Je to list citově tak vroucí a obsahově i formálně tak ucelený, že jej Komenský neváhal otisknout při vydání *Přemýšlování* jako úvod a dedikaci zároveň. Je to opravdový skvost korespondence manželské.

Jiným proslulým listem, který však své proslulosti nabyl až v době nové, kdy byl teprve z archivního prachu publikován (1855), je latinský politický list *kancléři Axelu Oxenstjernovi* z 11. října 1648, poslední zoufalý pokus vyburcovat v sobeckých státnících svědomí, aby si uvědomili, že je jejich mravní povinností zastat se při sjednávání mírových smluv také zdeptaného českého národa a jeho vyhnanců.

Pro dějiny literární stal se důležitým *dopis amsterodamskému tiskaři Petru Montanovi* (Peter van den Berge), nakladateli spisů Komenského, datovaný 10. prosince 1661. Je jedním z mála, které Komenský ještě za svého života otiskl, a to ve společném souboru svých spisů *Faber fortunae*, *Diogenes*, *Abrahamus* a *Regulae vitae* (1662). Na naléhání Montanovo vylíčil Komenský v tomto dopise svou literární činnost a literární dráhu od prvotin až po rok 1661, tedy přehled své činnosti téměř půlstoleté. Není to však pouhý výčet prací, nýbrž cenné zprávy o jejich zrodu a pohledy do dílny autorovy. Je to u nás první pokus o kritický přehled vlastní literární tvorby a práce, psaný dokonce z vyššího hlediska tvůrčího procesu, a ne pouhá bibliografie, jsou to jakési stručné literární vzpomínky a memoáry. Litujeme proto, že se nám kromě korespondence nedochovaly ještě také Komenského deníky, které si pečlivě psal a podle nichž nám v polemice s Maresiem, *Continuatio Admonitionis fraternae* (1669–1670), aspoň v hutné a poutavé zkratce vylíčil některé své životní příběhy a zkušenosti.

Běžný obraz Komenského se ustálil především jako obraz pedagoga. Nejvýše se stále hodnotí jeho zásluhy o celé světové školství, takže se mu dostalo čestného přídomku „učitel národů“. Naproti tomu jako theolog a filosof býval zatím Komenský většinou podceňován. Nelze ovšem popírat, že už ve své době leckde zastával názory zastaralé, avšak poslední bádání ukazuje, že se Komenskému theologu a filosofovi křivdilo, že nebyl ani zde zpátečníkem a že i zde směřoval k pokrokovějšímu poznání. Jako theolog odklání se Komenský od ortodoxního dogmatismu, a proto také dospívá k náboženské smířlivosti, k toleranci, která je předzvěstí příštího osvícenství, a neváhá dokonce uvažovat o vytvoření nového universálního náboženství, v němž by se všechna dosavadní rozplynula a zároveň splynula. Obdobou toho je i snaha vyrovnat jednotlivé filosofické směry a smířit je navzájem. Tato snaha je podstatným rysem Komenského filosofie, kterou poslední výsledky bádání hodnotí jako origi-

nální a významnou představitelku racionalismu 17. století a jeho Všeobecnou poradu řadí k nejmělejší filosofickým koncepcím a konstrukcím své doby.

Pro světový význam Komenského jako spisovatele filosofického, theologického a pedagogického nesmíme však zapomínat na Komenského jako spisovatele, v jehož díle vyvrcholil celý vývoj naší starší literatury. Komenský vyrostl z českého kulturního prostředí a jemu sloužil i svými projevy latinskými. I v nich vycházel z jeho dosavadních ideových a literárních tradic a myslel na český národ, na jeho potřeby současné i na jeho budoucnost, až opět nabude politické svobody a bude moci svobodně rozhodovat o svém osudu. Chtěl především prospět svému národu a pro něj také především tvořil.

Literární dílo Komenského náleží sice z větší části vědě než písemnictví krásnému, ale u Komenského nejsou neprodyšné hranice mezi stylem prací vědeckých a beletristických. Komenského citovost a pathos, zaujetí pro věc a myšlenku, kterou sleduje, ztvárňuje i řeč jeho vědeckých spisů v projevy umělecké, slohově vytříbené, nejednou přímo básnické. Komenský tu většinou užívá prostředků rétorických, kterými chce své čtenáře přesvědčit a získat.

Komenský zasáhl tvůrčím způsobem do oblasti jazykové, a to stejně ve spisech latinských jako českých. Nepřidržel se přísně klasické latiny, jak se k ní vracel humanismus, nýbrž vytvářel si vlastní, osobitou řeč. Proto mu také nejen někteří školometští a dogmatictí strážci humanistické latiny, ale i její purističtí obránci vytýkali prohřešky a návrat k latině středověké. Nechápalí, že Komenský usiloval nové věci a myšlenky vyjadřovat novými prostředky a že se jako duch tvůrčí nebál jít cestami samostatnými a brát pro své spisy stavivo odevšad, pokud vyhovovalo jeho záměrům. A podobně tomu bylo i s řečí jeho spisů českých, která se rovněž odchýlila od mluvy a stylu staršího bratrského písemnictví i od písemnictví charakterisovaného zejména literárním kruhem Veleslavínovým a která má všechny znaky a vlastnosti zralého projevu barokního slovesného umění. Komenský uvědoměle přemýšlel o slohové stránce svých českých prací, jako vůbec dbal slohové kázně, uznáváje i v literárním projevu nutnost harmonie a řádu. Uvědomoval si ovšem rozdílnost různých slohů a jejich nutnost a snažil se jich ve svých pracích také využít.

Na literaturu, která vznikala doma a směla vycházet jenom pod přísným dohledem jezuitské censury, mohl ovšem Komenský působit oklikou a hlavně ještě v prvních generacích po Bílé hoře. Pro Komenského vyhnance a „kacíře“ je arci důkazem jeho mravní výše, ale také vědecké a spisovatelské vyspělosti, že i přes hranice upoutal právě inteligenci, která musela sloužit novému řádu: Václava Jana Rosu pobídl především k přetisku Katona a k napodobení časoměrného básnictví, jesuity Matěje Václava Šteyera a Jiřího Konstance k pracím mluvnickým i k vydání Januy. Vlasteneckého jesuitu Bohuslava Balbína zaujala dokonce četba spisů Komenského tak silně, že ho ve spise Bohemia docta nejen nezařadil mezi autory kacířské, nýbrž výslovně jeho

kacířství popřel a jeho spisy, zejména Labyrint, vychválil a doporučil číst, poněvadž vynikají krásnou řečí, uhlazeným slohem i hloubkou myšlenek a vzácnou učeností. To je ovšem stanovisko v pobělohorské katolické inteligenci, zejména kněžské, celkem vzácné a možné v jejích prvních generacích po Bílé hoře, neodcizených ještě jesuitskou výchovou všemu, co nebylo katolické, a chápajících a uznávajících proto velikost a význam těch, s nimiž se ve víře rozcházel. Většinou však, hlavně po úplném vítězství protireformace v našich zemích, smýšlela stejně příkře jako fanatický Antonín Koniáš (1691—1760), kterému jsou kacírské všechny spisy Komenského. Proto je také, pokud se jich dopídl, ve svém Klíči zatratil.

Pokrokové snahy a myšlenky Komenského však zvítězily. I když mnohé z nich jsou už překonány, přece nás stále spisy Komenského poutají svým spisovatelským uměním a úsilím, které může být vzorem i dnešku.

V naší kultuře tvoří Komenský jakýsi protějšek Husa. Jestliže se Hus stal našemu národu symbolem revoluční odvahy a vzdoru proti autoritě, která upírá jedinci i národu právo na vlastní názor a přesvědčení a vnucuje mu násilně názor svůj, stal se nám Komenský zase symbolem nezdolné víry a naděje, že si národ své spravedlivé nároky vydobude i přes přechodné pohromy a ztráty a že ani jedince, ani národ nepokoří a nezlomí hrubé násilí, zrazující ideály pokroku.

Rozsáhlou literaturu o Komenském se pokusil shrnout (do roku 1911) Čeněk Zíbrt a Josef Volf v Bibliografii české historie V, 1912, č. 17324—30638 (v nejširším slova smyslu a bez výběru); další komeniologickou literaturu sledovala Bibliografie české historie (za léta 1915—1941), vydávaná při ČČH (hlavní redaktori Josef Kazimour a Stanislava Jonášová-Hájková); dále ji zaznamenal Josef Klik, Bibliografie vědecké práce o české minulosti za posledních čtyřicet let, 1935, č. 339 a 3405; srov. i Jan Jakubec, Dějiny literatury české I, 1929, str. 831—839, 851—856 a 866—871. Komeniologické práce uvádějí i hodnotí: Jiří Václav Klíma, Nejdůležitější výsledky dosavadních bádání o Janu Amosu Komenském, ČČH 26, 1920; Stanislav Souček, Nový Komenský, Naše věda 12, 1931, str. 159—176; Josef Brambora v časopise Pedagogika 5, 1955 a 6, 1956; Antonín Škarka, O nowe spojrzanie na Komeńskiego, sborník Sesja naukowa w Lesznie, 1957 (přehled české komeniologie za uplynulé čtvrtstoletí). Bohatou komeniologickou literaturu maďarskou sestavil József Bakos, A magyar Komensky-irodalom, Budapest 1952, 2. část 1957.

Základní prací o životě a díle Komenského zůstává starší práce Jana Kvačaly, Johann Amos Comenius. Sein Leben und seine Schriften, 1892, a novější monografie Jana Václava Nováka, dokončená Josefem Hendrichem, Jan Amos Komenský. Jeho život a spisy, 1932 (v jednotlivostech sice poněkud zastaralá, ale zatím nepřekonaná); z novějších prací poučuje o životě a díle Komenského obsáhlejší monografie Anny Heybergerové, Jean Amos Comenius (Komenský) — Sa vie et son oeuvre d'éducateur, Paris 1928; přehledný spisek Jiřího Václava Klímy, Věčně živý Komenský, 1941; kompilativní spis Rudolfa Stránského, Komenský ve své době a budoucnosti, 1948; popularisující práce Emanuela Čapka, Jan Amos Komenský. Stručný životopis, 1957, a Jana Amose Komenského výchovný odkaz, 1957.

V souvislosti s dějinami celé jednoty bratrské sledují a hodnotí Komenského Joseph Theodor Müller, *Geschichte der Böhmischen Brüder* 3, 1931, a Rudolf Říčan, *Dějiny Jednoty bratrské*, 1957. Z marxistického hlediska pokoušejí se Komenského hodnotit Jaromír Kopecký, Jan Patočka a Jiří Kyrášek v monografii *Jan Amos Komenský. Nástin života a díla*, 1957, a Jiřina Popelová v knize *Jana Amose Komenského cesta k všenápravě*, 1958; marxisticky jsou zaměřeny také dvě práce cizích badatelů přeložené do češtiny, ale trpí mnohými nedostatky (hlavně neznalostí českých prací komeniologických): Archip Alexejevič Krasnovskij, *Jan Amos Komenský*, 1955; Robert Alt, *Pokrokový charakter Komenského pedagogiky*, 1955. Působnosti Komenského v Polsku věnoval Lukasz Kurdybacha monografií *Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce*, Warszawa 1957; týž, *Rola Komeńskiego w Europie XVII. wieku*, *Rozprawy dziejów oświaty* 1, 1958; týž, *Z dziejów pedagogiki ariánskiej*, Warszawa 1958. Komenského činnosti v Anglii věnoval monografií Robert Fitzgibbon Young, *Comenius in England*, Oxford 1932. — Do soudobých problémů hospodářských, politických i kulturních uvádí populární spisek Josefa Polišínského *Komenský a jeho doba*, 1957. Speciálními otázkami, které však mají vztah také k našim dějinám v době Komenského, zabývá se týž autor ve statích a spisech: *Anglie a Bílá hora*, 1949; *Komenský a jeho doba*, *Historický sborník* 1, 1953; *Politika nizozemské buržoasie a české povstání 1618—1620*, *Historický sborník* 2, 1954; *Česká otázka, habsburská politika a anglická revoluce 17. století*, *Historický sborník* 5, 1957; *Nizozemská politika a Bílá hora*, 1958.

Ze soupisů vlastního díla Komenského nutno uvést zejména Bibliografii české historie V, 1912, č. 17324—23266 (pořadatelé Čeněk Zíbrt a Josef Volf), dále bibliografii, kterou připojil Jiří Václav Klíma k své české úpravě spisu Jana Kvačaly *Jan Amos Komenský*, 1920, a Soupis prací Komenského od Josefa Hendricha, připojený k monografii Jana Václava Nováka *Jan Amos Komenský*, 1932. O novou bibliografii se pokusil Josef Brambora, *Knižní dílo Jana Amose Komenského*, 1954 a znovu 1957, ale ztroskotal, jak ukazují kritické připomínky a doplňky Rudolfa Říčana, *Nad bibliografickou studií o knižním díle J. A. Komenského*, *Knihovník* 2, 1957, a *Archiv Komenského* 18, 1959, bez nichž nelze Bramborovy knihy spolehlivě užívat. Důležitý soupis Komenského prací dochovaných rukopisně (autografů i opisů) zpracovala Mirjam Bohatcová, *Jan Amos Komenský. Soupis rukopisů*, 1957. Jiná bibliografie, *Soupis děl J. A. Komenského v československých knihovnách, archivech a musejích* (zpracovaný komisí za redakce Emmy Urbánkové), 1959, zaznamenává všechna knižní vydání děl Komenského od původních tisků až do roku 1957, která jsou na našem území.

Souborné vydání díla Komenského dosud nemáme. Všechny dosavadní pokusy o to ztroskotaly. Nejdále dospělo brněnské vydání *Veškerých spisů Jana Amosa Komenského* (redigovali je Jan Kvačala, Jan Václav Novák, Stanislav Souček a Josef Hendrich), z něhož vyšlo 9 svazků, 1910—1938. Nové souborné vydání o 43 svazcích chystá ČSAV. — Dílčí soubory vydali: Ludvík Bohumil Kašpar, *Sebraná díla kazatelská*, 1893 (v I. dílu obsaženo *Umění kazatelské*, v II. dílu *Historia o umučení a smrti Ježíše Krista, Kázání XXI, Kázání vánoční, O vymítání němeého ďábelství, Matuzalém a Enoch*); Antonín Škarka, *J. A. Komenský, Duchovní písně*, 1952 (úplný soubor prací hymnografických). Mimo to vydala ČSAV Komenského *Opera didactica omnia*, 1957 (faksimile amsterodamského vydání z roku 1657 k jeho 300. výročí).

Ani edice jednotlivých prací neobsáhly dosud Komenského dílo v celém jeho rozsahu. Z nich vyšly ve znění originálu v poslední době (v závorce rok vydání a vydavatel): Další napomenutí z *Confessio 1662* (Theologická příloha *Křesťanské revue* 23, 1956, Rudolf Říčan); *De rerum humanarum emendatione consultatio* (první vydání celého souboru je připraveno pro tisk a vyjde v ČSAV za redakce Jaromíra Červenky a Vlasty Taťány Miškovské, s předmluvou Jana Patočky); *Haggaeus redivivus* (1921, Bohuslav Souček; s názvem

Obnova církve, 1952, Bohuslav Souček s předmluvou J. L. Hromádky); Historie o těžkých protivenstvích církve české (1922, F. M. Bartoš; 1952 znovu s úvodem Miloslava Kaňáka); Hlubina bezpečnosti (1920, Jan Václav Novák a Stanislav Souček); Informatorium školy mateřské (1947, Josef Hendrich; 1952, František R. Tichý); Janua linguarum reserata (1959, Jaromír Červenka; synoptické vydání pěti textů latinských a Dveří 1633); Kšaft umírající matky Jednoty bratrské (1927, Stanislav Souček; 1928, Jiří Václav Klíma; 1930, Rudolf Schams; 1946, Ferdinand Hrejsa); Labyrint světa (1940 a 1958, Vladimír Šmilauer; 1941, podle vydání z roku 1631, Josef Brambora s doslovem J. B. Čapka; 1958, Antonín Škarka; dosud nejlepší vydání textu z roku 1663 s podrobným komentářem a se zevrubnou studií); Listové do nebe (1902 a 1925, Jan Kvačala; 1930, Jiří Václav Klíma); Jana Amose Komenského mapa Moravy z r. 1627 (1958, faksimile s textem, Karel Kuchař; nutno však přihlídnout ke kritice Františka Crkovského v Slezském sborníku 56, 1958, str. 568n.); Moudrost starých Čechů (1901, Jan Václav Novák; 1954, František Svejkský, s reprodukcí mapy Moravy z roku 1627); Nedobytný hrad (1917, 1940, Bohuslav Souček); Orbis pictus (1941, František Oberpflzer, v textové úpravě Josefa Chmely z roku 1833); Orbis sensualium pictus (1929, kriticky Hertvík Jarník; 1942, Antonín Dolenský); Orbis sensualium pictus quadrilinguis (tj. latinsko-německo-maďarsko-český; 1959, faksimile vydání, které 1685 vytiskl v Levoči Samuel Breuer; doslovy napsali Ludovít Bakoš pro vydání slovenské a Jiřina Popelová pro vydání české); O sirobě (s názvem Osířelým, 1940, Bohuslav Souček); Písně některé nábožné (1936, Eduard Kvasnička; úplné bibliofilské vydání rukopisného sborníku Národního musea IV E 18); Praxis pictatis (1922, František Zdyhyneček); Pres Boží (1918, 1939, 1945, Bohuslav Souček); Přemýšlování o dokonalosti křesťanské (1918, 1941, Bohuslav Souček); Retuňk proti Antikristu (s názvem O papežství, 1924, Bohuslav Souček); Smutný hlas zaplašeného hněvem božím pastýře (1916, Bohuslav Souček ve spise Truchlivý, znovu 1920 a 1946 s doslovem Arna Nováka); Triertium catholicum (1920, faksimile vydání z roku 1681, Jiří Václav Klíma); Truchlivý I—IV (1916, Bohuslav Souček).

V překladu vyšly v novější době zejména tyto práce Komenského (v závorce rok vydání a překladatel): Anđěl míru (1926, bibliofilské vydání Josefa Hendricha s překlady do češtiny, angličtiny, francouzštiny a němčiny; 1938 pouze český překlad Hendrichův); Cesta světla (1920, Josef Šmaha); Didaktika analytická (1946, Helena Businská, úvod Bohumila Ryby; pod názvem Analytická didaktika 1947, Emanuel Čapek); Didaktika velká (1905, Augustin Krejčí, poupravil Jan Václav Novák; 1930, 1948 týž překlad v revisi, s úvodem a poznámkami Josefa Hendricha); Vel'ká didaktika (1954, Miloslav Okál, překlad do slovenštiny); Diogenes Kynik znovu na živu (1920, Josef Hendrich); Jednoho jest potřebí (1920, Jaroslav Ludvíkovský); Krátké dějiny církve slovanské (1893, Jaroslav Bidlo; pod názvem Stručná historie církve slovanské 1941, Josef Hendrich); Počátkové čtení a psaní (1946, Josef Hendrich); Polnice milostivého léta (nový český překlad pořídil a vydal 1945 Pavel Josef Chráska); Poselství Jednoty o vzácném statku jednoty (1940, Josef Hendrich, F. M. Bartoš); Prastaré obecně křesťanské náboženství (1951, Rudolf Říčan); Škola na jevišti (1947, Josef Hendrich, jen 4. a 5. hra); Tajná řeč Nathanova (1937, Josef Hendrich); Vír života (Křesťanská revue 21, 1954, Vlasta Tařána Miškovská); Vlastní životopis (1924, Josef Hendrich, překlad části spisu Continuatio Admonitionis fraternae); Všénáprava (Panorthosia, 1950, Josef Hendrich); Vševýchova (Pampaedia, 1948, Josef Hendrich); Závěť J. A. Komenského z r. 1668 (1942, Bohuslav Souček).

Korespondenci Komenského sebrali a vydali Adolf Patera, Jana Amose Komenského Korrespondence, 1892, a Jan Kvačala, Korrespondence Jana Amose Komenského, I 1898, II 1902. Jako dodatky ke své edici otiiskl Adolf Patera Dopisy J. A. Komenského k Drabíkovi, ČČM 73, 1899, k tomu vydal Korrespondenci a listiny Mikuláše Drabíka z let 1627—1671, ČČM 77, 1903, a 79, 1905. Další dopisový materiál uveřejnil Jan Kvačala v knize Analecta Comeniana,

Jurjev 1909, a George Henry Turnbull ve svých pracích uvedených dále. Drobnější nálezy uveřejnil František Hrubý, Korespondence Karla st. z Žerotína s J. A. Komenským, Archiv Komenského 13, 1932, a Bohumil Ryba, K latinské korespondenci J. A. Komenského, LF 73, 1949.

S dílem Komenského seznamují také výběry z jeho spisů, z nichž nověji vyšly tyto: Komenský ve světle svých spisů, vydal Josef Hendrich, 1941; Didaktické spisy (v novočeské úpravě Františka R. Tichého), 1951 a 1954; Praeceptor gentium — Vychovatel národů, 1955, uspořádali Josef Brambora a Jan Patočka (obsahuje latinské originály i překlady spisů: De cultura ingeniorum oratio, přeložil Jan Patočka, Typographaeum vivum, Traditio lampadis, přeložil Metoděj Klučka, a Ventilabrium sapientiae v překladu Františka Heřmanského); Gentium salutis reparator — Posel míru a blaha národů, 1956 (zde otištěny spisy Angelus pacis a Gentis felicitas v originále a v překladu Josefa Hendricha a Metoděje Klučky s doslovem Jana Patočky); Scholarum reformator pansophicus — Pansofický vychovatel, 1956 (obsahuje spisy E scholasticis labyrinthis exitus, Latium redivivum a Paradisus iuventuti Christianae reducendus v originále i s překladem a doslovem Jana Patočky); J. A. Comenius scholarum novi ordinis formator — J. A. Komenský tvůrce nového uspořádání škol, 1957, uspořádali a přeložili Jaromír Kopecký a Metoděj Klučka (otiskuje originály i překlady spisů potockých De vocatione in Hungariam brevis narratiuncula, Illustris Patakiniae scholae idea, De eleganti elegantiarum studio oratiuncula, Fortius redivivus, Praecepta morum, Leges scholae bene ordinatae, Laborum scholasticorum Patakini obitorum coronis); Vybrané spisy I—III, Bratislava 1954 a 1956—57 (zde ve slovenském překladu Vel'ká didaktika, přeložená Miloslavem Okálem; Analytická didaktika, Informatorium školy materskej, Pansophiae prodromus, De cultura ingeniorum, Schola pansophica, Fortius redivivus, Methodi verae encomia, De utilitate accuratae rerum nomenclaturae, Praecepta morum, Leges scholae bene ordinatae a E scholasticis labyrinthis exitus s úvodem Juraje Čečetky; vybrané části z Historie o těžkých protivenstvích, z Labyrintu a z Panorthosie, Faber fortunae, Gentis felicitas, Angelus pacis, úvod napsal Peter Vajcik); výbor, který k oslavám Komenského 1957 vydalo UNESCO a který vyšel 1958 také v českém překladu a úpravě s názvem Jan Amos Komenský 1592—1670, může čtenáře české zajímat jenom pro úvodní studii, kterou napsal Jean Piaget (přeložila ji Vlasta Taťána Miškovská); z osmivazkových Vybraných spisů Jana Amose Komenského vyšel 1. svazek 1958 (správně 1959) za redakce a s úvodní studií Jana Patočky (otiskuje spisy Navržení krátké, překlad Velké didaktiky, Informatorium školy mateřské a Dvěře jazyků 1633; edice připravili Dagmar Čapková-Votrubová, Stanislava Vidmanová-Růžičková a Jaromír Červenka); 2. svazek, který přinese práce potocké a amsterodamské, je připraven pro tisk za redakce Jaromíra Kopeckého a Jiřího Kyráška; Apoštol míru J. A. Komenský, 1949, uspořádali Radovan Krátký a Václav Stejskal, s doslovem Josefa Polišenského. — Výbor z korespondence uspořádal Josef Hendrich, Listy státníkům a přátelům, 1939, a Bohumil Ryba, Sto listů J. A. Komenského, 1942 (vyšlo 1945).

O významnějších komeniologických nálezech poučují zejména tyto práce: Ján Čaplovič, Vzácne Comeniana evanjelickej cirkevnej knižnice, sborník Z bratislavských knižnic, 1950 (o konvolutu obsahujícím zejména původní tisky některých kázání Komenského i neznámé drobnější práce); George Henry Turnbull, Samuel Hartlib. A Sketch of his Life and his Relations to J. A. Comenius, London 1920; týž, Hartlib, Dury and Comenius. Gleanings from Hartlib's Papers, London 1947; týž, Johann Mochinger's Opinion of the Didactica Magna of Comenius, VKČSN 1950; týž, Jana Amosa Komenského Dva spisy vševedné ..., I Praecognita, II Janua rerum (1643), 1951; týž, An Incomplete Orbis Pictus of Comenius, printed in 1653, Archiv Komenského 16, 1957 (autor v těchto svých spiscích a statích zpracovával i vydával komeniologické nálezy z objeveného archivu Hartlibova). Z dalších prací: Stanislav Souček, Komenský jako theoretik kazatelského umění, 1938 (rozbor nalezených

rukopisů Zprávy a naučení o kazatelství); týž v uvedeném článku Nový Komenský, Naše věda 12, 1931, podává zprávu o svém nálezu unikátních komenian z rukopisného sborníku leningradského; z literárních historiků věnoval tomuto sborníku pozornost Antonín Škarka, Komenského rozprava O poezi české z leningradského sborníku, Slezský sborník 53, 1955 (rozprava je tam vydána); týž, Nový komeniologický nález: Kázání pohřební nad P. Fabriciem z r. 1649, VKČSN 1938; o nejvýznamnějším z komeniologických objevů, pansofickém díle De rerum humanarum emendatione consultatio catholica (nalezeném v Halle roku 1935) informoval Dmytrij Čyževskij v několika statích: Foliové vydání vševedného díla Komenského, Archiv Komenského 14, 1937; Analecta Comeniana, časopis Kyrios, 1937 až 1938; Komeniana knihovny sirotčince v Halle, ČMM 63/64, 1939 až 1940; Nová Komeniana hallská, SaS 6, 1940; Hallské rukopisy děl J. A. Komenského, Archiv Komenského 15, 1940, a Několik drobných komenian, SaS 8, 1942.

Z ostatní literatury o Komenském uvádíme jen výběr nejzávažnějších prací, soustředěných na otázky literárněhistorické: F. M. Bartoš, Kolem Komenského Historie persekucí, Archiv Komenského 14, 1937; týž, Prvá česká kniha mladého Komenského, tamtéž 15, 1940; týž, Nový, falešný a přece pravý Komenský, ČČM 69, 1950; J. B. Čapek, Jest Komenský osobnost barokní?, Naše doba 52, 1946; týž, K žalmové poesii reformačních humanistů, Archiv Komenského 14, 1937; týž, Komenského význam básnický a literárně zákonodárný (v souboru Záření ducha a slova, 1948); Jaromír Červenka, Nejstarší Komenského Dveře jazyků, Archiv Komenského 17, 1958; Dmytrij Čyževskij, Comenius' Labyrinth of the World: Its Themes and Their Sources, Harvard Slavic Studies 1, 1953; týž, Das „Labyrinth der Welt und das Paradies des Herzens“ des J. A. Comenius, Wiener Slavistisches Jahrbuch 5, 1956, přesvědčivě ukazující, že Komenského sloh je barokní; Julius Heidenreich, K slovní výstavbě mladých děl Komenského, Český časopis filologický 2, 1943—1944; Josef Hendrich, „Rytmy“ u Blahoslava a Komenského, Slovesná věda 3, 1949—1950; týž, Comeniana, VKČSN 1950; Heinrich Kunstmann, Die sichtbare Welt Comenii, Die Welt der Slaven 2, 1957; Łukasz Kurdybacha, Inscenizacja Januy Komeńskiego, Archiv Komenského 16, 1957; Jaroslav Ludvíkovský, Komenského Praecognita Pansophica, Archiv Komenského 16, 1957; Jan Václav Novák, Labyrint světa a ráj srdce J. A. Komenského a jeho vzory, ČČM 69, 1892; týž, Poměr Jana Amose Komenského k humanismu, Sborník filologický 5, 1915; týž, České překlady t. zv. Catonových dvojverší, LF 42, 1915; Albert Pražák, Příprava ke Komenského Listům do nebe, Slavica 18, 1947; Rudolf Říčan, Komenského „Retuňk proti Antikristu“, Theologia evangelica 3, 1950; týž, Komenského Boj Michala s drakem, tamtéž 4, 1951, a LF 3 (78), 1955; Stanislav Souček, Komenského „Labyrint“ u nás a v cizině, Archiv Komenského 7, 1924; týž, Dva české prameny „Labyrintu“, LF 51, 1924; týž, Komenský a české písemnictví jeho doby, Ročenka Masarykovy university (Inaugurace rektorů 1930 až 1931); týž, Komenský a bible Kralická (sborník Bible a český národ, 1935); týž, Dva literární soupisy v „Labyrintu světa“ J. A. Komenského (sborník Mélanges P. M. Haškovec, 1936); František Svejkovský, K otázce lidovosti v díle J. A. Komenského, Česká literatura 2, 1954; Antonín Škarka, J. A. Komenský v souvislostech české národní literatury, Česká literatura 6, 1958; František Tichý, J. A. Komenského spisek o andělech, LF 2 (77), 1954; George Henry Turnbull, The Pansophiae Diatypsis of Comenius and its Continuation, Archiv Komenského 16, 1957; týž, Plans of Comenius for his Stay in England, Archiv Komenského 17, 1958; Jan Uher, Komenského Praxis pietatis, ČMM 55, 1931; Vlastimil Uher, J. A. Komenského Listové do nebe, Slezský sborník 53, 1955. Studie zaměřené literárněhistoricky doprovázejí rovněž některé edice spisů Komenského, uvedené dříve; z nich viz hlavně studii Antonína Škarky Komenský jako hymnograf a jeho místo v dějinách české duchovní písně (při uvedené edici J. A. Komenský, Duchovní písně, 1952).

Z prací všimajících si především otázek pedagogických a filosofických jsou pro

literární historii nejzávažnější zejména tyto: Josef Hendrich, Příspěvky ke studiu Komenského, Sborník filosofické fakulty university Komenského v Bratislavě 5, 1927; týž, Světový úspěch J. A. Komenského, Věda a život 11, 1945; Anna Císařová-Kolářová, Dílo J. A. Komenského v SSSR, Pedagogika 3, 1953; Bohumil Ryba, O Komenského neznámém spisku „Kořenové jazyka českého“, LF 73, 1949; týž, Komenského pokrokový latinský pravopis a návrh na jeho transkripci, LF 73, 1949; Karel Svoboda, Komenského názory na řeč, ČČF 1, 1942 až 1943; František Kutnar, Pojem národa v Komenského Gentis felicitas, Sborník Vysoké školy pedagogické v Olomouci, oddíl historie, 1954; Jaroslav Ludvíkovský, Komenského Metafysika z leningradského rukopisu, LF 3 (78), 1955; Jan Patočka, Cusanus a Komenský, Pedagogika 4, 1954; týž, Bacon Verulamský a Komenského Didaktika, Pedagogika 6, 1956; týž, Náčrt Komenského díla ve světle nových objevů, Pedagogika 6, 1956; týž, Filosofické základy Komenského pedagogiky, Pedagogika 7, 1957; Klaus Schaller, PAN — Untersuchungen zur Comenius - Terminologie, Haag 1958.

Příspěvky k poznání života a díla Komenského přinášejí odborné komeniologické časopisy: Monatshefte der Comenius-Gesellschaft 1892—1919 a Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského (svazky 1—15 vyšly v letech 1910—1940, obnoven svazkem 16 s názvem Archiv pro bádání o životě a díle J. A. Komenského — Acta Comeniana, 1957); další příspěvky přinesl sborník Jan Amos Komenský. Soubor statí o životě a díle učitele národů, který uspořádal Jiří Václav Klíma, 1942 a 1947.

ÚSTNÍ LIDOVÁ SLOVESNOST V POPŘEDÍ DOMÁCÍHO LITERÁRNÍHO PROCESU

(Od padesátých let 17. století do osmdesátých let 18. století)

V padesátých letech 17. století se začala vytvářet nová kulturní situace. Z literárního života pozvolna odcházeli spisovatelé, kteří vyrostli ještě v předbělohorském kulturním prostředí, a na jejich místo nastupovala další spisovatelská generace, vyrostlá již v poměrech pobělohorských. Starší díla se vytrácela z povědomí, literární kontinuita s předbělohorskou minulostí byla přetržena. První nápor protireformace vítězně skončil.

Rovněž v literárním životě emigrace nastal během padesátých let zlom, neboť její bratrská část ztratila své významné středisko v Lešně, které bylo vypáleno, a Komenský se uchýlil do Amsterdamu. Tím byla bratrská emigrantská literatura ochromena. Neustala sice, ale už se nepodařilo vytvořit kulturní středisko rovnocenné Lešnu. Lepší podmínky měla emigrantská literatura luteránů, kteří tiskli nadále v Žitavě, v Halle i jinde, ale jejich literární činnost neměla pro náš kulturní život nikdy tak veliký význam jako činnost emigrace bratrské.

Tato nová situace postavila představitele domácí oficiální literatury před úkol založit tradici písemnictví protireformačního, to byl však úkol neřešitelný, neboť sociální změny pobělohorské již nesly své trpké ovoce. Šlechta, většinou cizinci, kteří se přistěhovali, ale i odnárodněná šlechta domácí, byla vyřaděna z českého kulturního života a majetnější měšťanstvo se rychle poněmčovalo. Tak ubývalo náročného publika a úroveň literatury zbavené vzdělanějších čtenářů klesala stále níže, takže úsilí o vytvoření hodnotné literatury a o založení nové plodné tradice vyznívalo naprázdno. Tím však neodumírala slovesná kultura vůbec. Těžiště literárního procesu se přesouvalo z oblasti písemnictví do oblasti ústní tvorby lidové a pololidové.

Tím je dána i periodisace tohoto období na dvě vývojové fáze, mezi nimiž tvoří hranici asi dvacátá léta 18. století. Náplň první fáze tvoří úsilí o vytvoření nové protireformační literární tradice a o rozvoj literatury v protireformačním duchu; pro druhou fázi je příznačné, že toto úsilí ztroskotalo, náročná literatura psaná českým jazykem postupně odumírala a jediným nositelem literární tvorby se stal venkovský lid a chudší vrstvy lidu městského.

(Od padesátých let 17. století do dvacátých let 18. století)

Osou sociálního vývoje byl i v druhé polovině 17. století prudký třídní boj mezi poddanými a vrchností. Jejich vzájemný vztah se nikterak nelepšil, protiklady se naopak přioströovaly. Po velikém selském povstání v letech 1679 až 1680 byl sice vydán robotní patent (28. června 1680), ale přesto se postavení nevolníků v pozdějších letech ještě zhoršovalo v souvislosti s tím, jak narůstaly uvnitř feudalismu nové, již kapitalistické vztahy.

Zárodkem těchto nových sociálních vztahů byly manufaktury, jejichž růst se výrazně projevil v celém dalším společenském vývoji. Rozvoj manufaktur přispíval k utužování nevolnictví selského lidu proto, že manufaktury odsávaly ze zemědělství pracovní síly a majitelé velkostatků se tomu bránili zvýšeným tlakem na nevolníky. Majitel manufaktury potřeboval totiž osobně svobodné dělníky, a tomu feudální vázanost kladla nepřekonatelné překážky; zájem majitelů manufaktur se tak křížil se zájmem velkostatkářů, kteří se snažili své nevolníky všemi prostředky připoutat k půdě, aby jim zabránili v útěku do manufaktur. Protože pak výnosnost velkostatku byla daleko menší než výnosnost průmyslového podnikání a velkostatkáři chtěli žít v nezmenšeném přepychu, snažili se těžit z práce sedláků stále více. Produktivitu selské práce se jim nepodařilo podstatně zvýšit, nezbyvalo jim tedy nic jiného než zvýšené vykořisťování. Vedle toho se snažili majitelé panství rozšiřovat své velkostatky. To se dalo na újmu drobné šlechty (rytířstva), která chudla. Protože pak vysoká šlechta, která měla největší pozemky, byla většinou německá, ztrácela se česká vrchnost a to se projevovalo i v útlaku národnostním. V souvislosti s tím se také vyhrocoval protiklad panstva a poddaných jako protiklad národnostní.

Tento společenský proces se výrazně projevil i v literatuře. Literárnímu vývoji dávalo ráz napětí mezi tvorbou sloužící zájmům držitelů moci a mezi slovesnou tvorbou lidovou, vyjadřující zájmy lidu a podporující jeho odpor proti panstvu; na společné frontě s lidem se však ocítala i část vzdělanců, kteří byli spjati s měšťanskou kulturní tradicí a s bolestí viděli, že se blíží úpadek kultury, ve které vyrostli, ale kterou nedovedli zachránit.

*

Oficiální literatura dále rozvíjela podněty dané již v prvních letech po Bílé hoře. Byla stále zaměřena na lidové čtenáře a chtěla působit na jejich představitost a cit. Proto se v ní zesilovaly typicky barokní prvky. Líčení marnosti světa a vlády smrti se stupňovalo do obrazů plných úděšného naturalismu a bohatě se rozvíjely i oblíbené prostředky barokní stylistiky, zejména záliba

v hromadění kontrastů. Přitom v popředí stála literatura potřebná pro náboženský život, zvláště legendy (často psané se zvláštním zřetelem k českým světcům a snažící se působit na vlastenecký cit) a duchovní písně.

Tak vydal např. BEDŘICH BRIDEL knihu o sv. Prokopu *Jiskra slávy svatoprokopské* (1662) nebo vyšla legendární sbírka *Zrcadlo svaté neb votové Živětic, milých božích* (1678). V oblasti duchovní písně se zvláště oblíbeně těšil *Kancionál český* MATĚJE VÁCLAVA ŠTEYERA, vydaný po prvé roku 1683; do osvícenství vyšel ještě pětkrát. Obsáhl v prvním vydání přes 850 textů a po hudební stránce přinesl některé lidové prvky. V dalších vydáních byl rozšiřován. Pro poměr k starší tradici je příznačné, že obnovil i některé texty nebo nápěvy utrakvistické a bratrské. Umělecky vyhraněnější byl kancionál VÁCLAVA KARLA HOLANA ROVENSKÉHO (1644—1718) *Capella regia musicalis. Kaple královská zpěvní a muzikální* (1693). I v něm jsou některé písně husitské. Obliby kancionálu Šteyerova však nedosáhl.

Literárně nejvýznamnější z oficiální tvorby bylo básnictví, námětově ovšem zúžené na skladby s duchovní tematikou. Využívalo vydatně prostředků barokní poetiky, ale dovedlo se přiblížit lidu. Proto kancionálové písně nejednou znárodněly a působily na lidovou tvořivost, na druhé straně však samy bývaly lidovou tvořivostí oplodňovány. I v duchovní písni nápadně vystupuje oblíbené téma světské marnosti a pomíjejícínosti lidského života, při čemž se s oblibou rozvíjí starší dědictví písňové tvorby. Ukazuje to např. čtyřdílný cyklus *Písně o čtyřech posledních věcech člověka*, který vznikl před rokem 1676 a do něhož je zařazena starší skladba o smrti „Ukrutná smrt, přehrozná smrt“, otištěná po prvé již v kancionále Jiříka Hlohovského z roku 1622.

Přetiskování písní ze starších kancionálů v kancionálech novějších, při němž se písně rozličně přepracovávají a rozšiřují, je pro dobu po Bílé hoře stejně charakteristické jako pro 16. století. Vyplývalo to ze snahy, aby se duchovní píseň stala co možná obecným majetkem. Proto se do katolických kancionálů dostaly i některé starší písně reformační. Kancionálové písně se často dovedly přiblížit lidovému myšlení i citění a přímo s ním splynout. Proto bývaly přetiskovány až do 19. století a mnohé z nich přešly do ústního lidového podání — jak dokládá např. sbírka Josefa Vlastimila Kamarýta *České národní duchovní písně* (1831—1832). Tato sbírka také ukazuje, jak dlouho v lidovém podání písně barokního původu žily.

Z básníků nejúčinněji zpracoval téma marnosti BEDŘICH BRIDEL (1619 až 1680), který je vrcholným básnickým zjevem celého období vítězné protireformace. Horlivý misionář, v literatuře známý jako překladatel, prozaik i apogeta, vystoupil básnicky již na konci let padesátých (*Život svatého Ivana-prvního v Čechách poustevníka* — 1657) a již tehdy vytvořil svou vrcholnou skladbu, Je to meditativní lyrická báseň začínající slovy „Co bůh? Člověk?“ (1658), v níž se vyrovná cizím mystikům stejně ideově jako uměním výrazovým. Jeho výraz je neobyčejně bohatý. Vzdušná vlna nadšeného lyrismu je nesena záplavou antithes a smělých metafor. Bridel počítal ještě s publikem, které stojí na značné intelektuální výši, a proto jeho tvorba souvisela slohově s humanis-

tickou tradicí. Přesto však nebyla exklusivní do té míry, že by byla nesrozumitelná lidu. I když Bridel usiloval o bohatou synonymiku, vystačil s tradičním lexikem a neutíkal se k neústrojným neologismům. Proto mohl působit i na lidovou duchovní píseň.

Jiný básnický typ představoval FELIX KADLINSKÝ (1613—1675). Zatím co se Bridel snažil o poesii roubovanou na starší tradici, u Kadlinského pozorujeme úsilí o vytvoření tradice nové, rozvíjející tehdy módní bukolismus a idylku šířící se k nám přes Německo z Itálie a Španělska. Je to ve sbírce duchovní lyriky *Zdoroslaviček v kratochvilném hájíčku postavený* (1665), která je víc parafrází než překladem sbírky Trutznachtigall od německého jesuity Friedricha von Spee¹. Tato sbírka nám ukazuje Kadlinského jako básníka sice něžného, ale zároveň hravého až do titěrnosti.

Bukolismus Kadlinského je vzdálen našemu vkusu, ale přesto nelze upřít, že Kadlinský byl svéráznou básnickou individualitou. Jeho pokus měl také jistý ohlas, neboť našel napodobitele v JANU HYNKOVI DLOUHOVESKÉM (1638 až 1701), který se k němu hlásil ve své dvoudílné sbírce *Požehnané pole, na kterémž švitorný podletní slaviček poletuje a Zdoroslaviček na poli požehnaném* (1670). Skutečnou živou tradici se však Kadlinskému nepodařilo vytvořit, úbytek vzdělanějšího publika neumožňoval bohatší rozvoj samostatné básnické tvořivosti.

Nicméně však Zdoroslaviček působil ještě na obrození, neboť VÁCLAV THÁM z něho převzal do svého almanachu *Básně v řetě vázané* celé partie; při tom však změnou jmen vytvořil Thám z lyriky původně duchovní písně rázu světského, idylická rozmlouvání pastýřů a pastýřek. Tím bezděky odhalil charakteristický rys lyriky Kadlinského, totiž užívání obrazů z oblasti světské erotiky jako symbolů pro nadsmyslnu a prolínání světské erotiky s mystickou láskou k bohu.

Přeněžná hravost a titěrnost, která je příznačná pro Kadlinského, tvoří dialektickou jednotu s barokním pathosem. Obojí tento postoj představuje dvě tváře doby plné rozporů, která ladila své vidění světa na jedné straně do idylly a na druhé straně do příšerné vise pekelných muk. Příznačný pro tento rozeklaný postoj je ostatně sám BRIDEL, který vedle mystické poesie psal i básně blízké Speeovi, v nichž dovedl vyvolat idylickou vánoční náladu. Dokladem toho je sbírka *Jesličky* z roku 1658, kde je využito i starých písní vánočních; jsou v ní např. dodnes zpívané písně „Narodil se Kristus Pán“ a „Veselé vánoční hody“. Právě Bridel je touto rozeklaností zjev pro celou poesii své doby typický. Charakteristická je i jeho posmrtně vydaná kniha *Křesťanské učení veršemi vyložené* (1681), pokus o výklad katechismu formou veršovaných exempel.

V díle Bridelově a Kadlinského jsou ztělesněny dva proudy duchovní lyriky 17. století — proud pathetické mystiky a proud idylisující. Oba tyto proudy

¹ FRIEDRICH VON SPEE VON LANGENFELD (1591—1635). Jeho sbírka náboženské lyriky *Trutznachtigall*, využívající hojně básnických obrazů z přírody, vyšla v Kolíně nad Rýnem 1649.

však odváděly od poznání konkrétního světa a jeho zápasů, a proto nevedly kupředu a nepřipjaly se k pokrokové vývojové linii naší poesie.

Zatím co v popředí zájmu stála v druhé polovině 17. století poesie duchovní, pro poesii světskou nebylo téměř místa. Náročnější poesie nebyla šířena tiskem, jak výmluvně ukazuje zmíněný už *Discursus Lipirona* od VÁCLAVA JANA ROSY. Pro převahu duchovní poesie je charakteristické i to, že *Pastýřské rozmlouvání o narození Páně* (1670), časoměrná Rosova parafráze I. eklogy římského básníka Vergilia († 19 př. n. l.), byla pojata v duchu módního tehdy bukolismu nábožensky, a tím se včlenila do soudobé poesie vánoční. Báseň má vysokou uměleckou hodnotu, je to jeden z vrcholů exkluzivní poesie 17. století a tvoří protějšek k časoměrnému překladu žalmů od Komenského.

Tvořivost našich básníků 17. století se projevovala především ve stránce jazykové a kompoziční. Tím připomínají poesii 14. století, k níž se ostatně blížili i tematicky. Soustředění na jazykovou stránku souviselo nepochybně s celou barokní básnickou teorií a se systémem výchovy, jak byl zaveden na jezuitských a podle jejich vzoru i na piaristických² školách. Důležitým vyučovacíím předmětem, kterému se věnovalo mnoho času i teoretického úsilí, byla zde totiž rétorika a její znalost působila na básnickou praxi. Okruh okolo Bridela znal nepochybně z rukopisu i starší rétoriku Gelenia Sušického z konce 16. století. O poetickou teorii se zajímal také BOHUSLAV BALBÍN v příručce *Verisimilia humanarum disciplinarum* (Pravdě se blížící jádro humanitních nauk). Po prvé vyšla roku 1666 a pak byla častěji tištěna jako učebnice, a to i v cizině.

Značné teoretické úsilí bylo věnováno i jazyku, ale při tom se přihlíželo také k praktickým potřebám. Dokládá to především *Lima linguae Bohemicae, to jest Brus jazyka českého* (1667) od JIŘÍHO KONSTANCE (1607—1673), který bývá charakterisován jako nejlepší gramatik po Blahoslavovi a Vavřinci Benediktim. K Brusu se druží menší praktická příručka MATĚJE VÁCLAVA ŠTEYERA. (1630—1692) *Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti* (1668), zvaná také „Žáček“ podle toho, že je psána ve formě zákových otázek a učitelových odpovědí. Vyšší cíle si kladla dvě mluvnická díla složená latinsky: nepůvodní *Grammatica Boëmica* (Mluvnice česká — 1660) JANA DRACHOVSKÉHO a daleko hodnotnější mluvnice a stylistika VÁCLAVA JANA ROSY *Čechořečnost seu Grammatica linguae Bohemicae* (Čechořečnost aneb Mluvnice českého jazyka — 1672). V tomto rozsáhlém díle se projevují puristické tendence, které pak byly charakteristické pro další vývoj.

Purismus vznikl jako reakce proti záplavě cizích slov přejímaných do češ-

² *Řád piaristů* (Ordo clericorum regularium pauperum Matris De ischolarum piarum — Řád chudých řeholních kněží pobožných škol Matky boží) byl založen 1597 v Římě. Roku 1631 byl uveden na Moravu a 1640 do Čech. Při jeho klášterích vznikla řada škol, které měly vysokou úroveň. Zvláště proslulé bylo piaristické gymnasium v Praze (pozdější akademické) a v Litomyšli.

tiny už v starší době, zejména v 16. století, a usiloval o vytvoření výraziva českého místo slov cizího původu, nemohl však uplatnit své pozitivní snahy, neboť nebylo literární praxe, která by nově vytvořené termíny uváděla do oběhu. Proto puristické úsilí, které se stupňovalo v 18. století do podoby přímo nestvůrné, nemohlo mít praktický význam, zvrhlo se v samoúčelné novotaření a zůstaly po něm jako památka jen jazykové zkomoleniny a neústrojně novotvary, které se nikdy nemohly vzít. Přitom je zajímavé, že puristické snahy téměř nepronikly do básnictví. Mohly mít smysl jen v literatuře odborné, a té nebylo. Literatura obracející se k lidovým čtenářům nemohla takových tvarů a slov prostě používat a ani jich nepotřebovala. V 17. století je však třeba dívat se na jazykový purismus jako na jeden z projevů vlasteneckých snah, neboť ho neslo úsilí prakticky dokázat, že čeština je schopna vyjadřovat i složité abstraktní myšlení, a že je tedy rovnocenná latině a němčině. Tuto obrannou tendenci vyjadřují i teoretické projevy, např. předmluva k Rosově gramatice, která vyznívá jako chvalozpěv na český jazyk a český národ.

Rosa chtěl svou mluvnickou práci podepřít také vytvoření náročné poesie, a proto v Čechořečnosti formuloval pravidla časoměrné prosodie. Avšak i to zůstalo bez praktického významu, neboť nebylo publika, pro které by se mohla náročná časoměrná poesie vytvářet. Stejně naprázdno vyznělo i Rosovo úsilí o veliký slovník *Thesaurus linguae Bohemicae* (Poklad jazyka českého), pro který snad užil zčásti materiálu nashromážděného Komenským; slovník nevyšel tiskem. Tak se nám jeví veškeré úsilí Rosovo jen jako chvályhodná, ale marná snaha povznést jazyk a literaturu, jako snaha určená již předem k nezdaru pro nedostatek vzdělaného publika.

Rosa jako gramatik měl vliv i v oblasti slovenské; dosvědčuje to rukopisná mluvnice DANIELA KRMANA *Rudimenta grammaticae Slavo-Bohemicae* (Základy slovensko-české mluvnice) a mladší tištěná mluvnice PAVLA DOLEŽALA *Grammatica Slavico-Bohemica* (Mluvnice slovensko-česká; vyšla v Bratislavě 1746). Významné je u Rosy také uvědomění slovanské. Svým nadšením zapůsobil i na Charváty.

Podobná obranná tendence jako u Rosy proniká i z předmluvy k anonymnímu slovníčku *Slovář český, to jest Slova některá česká, jako od latinářův, tak i od Němcův vypůjčená, zase napravená a v vlastní českou řeč obrácená, k užívání milovníkům české řeči* (1716), kde se neznámý autor snažil nahradit slova cizího původu uměle a často násilně vytvářenými novotvary. Svým obranným a vlasteneckým tónem připomíná tato předmluva starší předmluvu ANTONÍNA FROZÍNA k *Obrovišti Mariánského atlantu* (1704; je to spis o rozšíření mariánského kultu a o mariánských poutních místech) a *jesuitskou stížnost proti utlačování českého jazyka*, která byla zaslána papeži roku 1700.

Praktického významu ovšem neoterisování nemohlo mít a *Slovář* nás zajímá jen jako doklad snah o obranu češtiny v jejím boji s latinou a němčinou a jako doklad úsilí o obohacení jazyka, který však již nebyl s to plnit funkce jazyka odborného. Svým obranným zaměřením se druží, stejně jako mluvnice Rosova, k památnému Přípisu knězi Jírovi od Viktorína Kornela ze Všehrd, ale z hlediska dalšího vývoje má jiné postavení. Všehrd stál na počátku mohutnějšího proudu české literatury, neseného progresivní sociální silou, Rosa a neznámý autor *Slováře* stojí kdesi uprostřed příboje, který odnáší poslední trosky pyšné budovy. Proto

jejich úsilí muselo vyznět naprázdno. Společenská vrstva, která by se byla mohla stát nositelkou kulturní tvorby, pro český jazyk odumřela. Proto také úsilí Antonína Frozína, který spoléhal na českou šlechtu a věřil v její obrodu, vyznělo nadarmo, stejně jako úsilí Bohuslava Balbína.

Pracovalo se i v teorii dramatu, které bylo spjato s jezuitským a piaristickým školstvím. Z prací vzniklých na naší půdě přináší dramatickou teorii BOHUSLAV BALBÍN ve Verisimiliích a KAREL KOLČAVA v úvodu k svým dramatum *Exercitationes dramaticae* (Dramatické pokusy — 1703 až 1705) a v dopise zařazeném do sbírky *Epistolae familiares* (Rodinné dopisy — 1709). České pojednání o dramatech bylo uveřejněno jako přídavek k druhému vydání latinsky psané mluvnice VÁCLAVA JANDYTA *Grammatica linguae Boëmicae* (Mluvnice českého jazyka — 1704) pod titulem *Krátká správa, kterak a dlé jakých pravidel Čechové v jazyku českém v tyto časy komedie skládají a k patření vydávají*. Zpráva dokazuje, že se skládání českých činoher nepokládalo v této době za něco výjimečného. Zakládá se na Balbínových Verisimiliích, jejichž příslušné výklady přenáší na dramatické skladby české. Rozeznává tragédie, komedie a drama deklamatorní, jak se tehdy říkalo kratším hrám alegorickým.

Jezuitská dramatická teorie druhé poloviny 17. století, představovaná zejména JACOBEM MASENIEM³ ve spise *Palaestra eloquentiae ligatae dramatica* (Dramatické cvičiště vázané výmluvnosti, 1654—1657, ve třech svazcích), rozeznávala ještě — podle smutného nebo veselého začátku a konce — komitragédie a tragikomedie. Dělal se také rozdíl mezi dramatem a melodramatem (to je hrou s partiemi provázenými při předvádění hudbou), ale zde šlo o rozdíl jen vnější, nesouvisící s podstatou hry.

Dramatická praxe byla bohatá, ale nevydala díla větší hodnoty. Hrávalo se sice často, skládaly se nové a nové hry, většinou však zapadly. Pokud je můžeme sledovat podle dochovaných synopsí, poskytují stejný obraz jako tvorba starší. Zejména uchvacovaly bohatou výpravou a množstvím osob, které přesahovalo často stovku. Protože účelem těchto her bylo přispět k výchově řečníků, kladl se při jejich provozování hlavní důraz na tragickou deklamaci. Pro hry o svatých byla příznačná snaha po tragickém konci (smrt, umučení). Nad průměr se pozvedl jen KAREL KOLČAVA (1656—1717), který vydal v letech 1703 až 1705 tiskem třiatdvacet latinských her a byl jimi znám i v zahraničí. Je to jediný rozsáhlejší celek z dramatické tvorby v naší literatuře starší doby. Není však zcela jisté, zda se jeho hry skutečně předváděly nebo zda byly alespoň k předvádění určeny. Snad měly být pouze vzorem pro posluchače řádového kursu repetitio humaniorum (opakování klasického studia), určeného pro kandidáty učitelství na gymnasiích, kteří museli povinně složit latinské drama nebo epickou báseň.

Souběžně s tvorbou básnickou a dramatickou pozorujeme úsilí jezuitů

³ JAKOB MASEN (Masenius, 1606—1681), německý jezuita, vynikl jako básník, učitel rétoriky a historik.

vytvořit pro lid literaturu vzdělavatelnou, pochopitelně omezenou na okruh náboženský. Projevem této snahy bylo založení vydavatelství náboženských spisů, nazvaného Svatováclavské dědictví, roku 1669 jesuitou MATĚJEM VÁCLAVEM ŠTEYEREM (1630—1692). V něm vycházela typická protireformační literatura, např. proslulý překlad *Věčného pekelného žaláře* od Itala Manniho⁴. Na pozdější literární život působil z knih vydaných Svatováclavským dědictvím zmíněný již Šteyerův *Kancionál český*. Šteyer vydal také *postilu* (Postila katolická na dvě části rozdělená, nedělní a sváteční — 1691 a častěji), která se těšila stejně oblibě jako jeho kancionál. Zato největší literární podnik tohoto nakladatelství, tak zvaná *Svatováclavská bible*, měl menší ohlas, než jakého dosáhla u nekato­líků Kralická bible; Nový zákon vyšel roku 1677 a Starý zákon teprve v letech 1712 až 1715. Pomalé vydávání není však jen dokladem toho, jak ustupovala vzdělanost, nýbrž se v něm projevuje poměr katolické církve k bibli; kdežto u příslušníků jednoty byla bible v každé rodině, katolická církev neměla zvláštní zájem o rozšiřování bible mezi věřícími.

Z nábožensky vzdělavatelných spisů se těšil velké oblibě překlad *Velikého života Ježíše Krista a nejsvětější Panny Marie*, který podle Martina Kochema⁵ pořídil kapucín PETR EDELBERT (1698); vyšel v několika vydáních. — Mezi domácímí spisovateli byl výraznou postavou ostravský rodák VALENTIN BERNARD JESTŘÁBSKÝ (1630 — 1719), dlouholetý farář ve Veverské Bítýšce u Brna. Vydal vlastním nákladem několik nábožensky vzdělavatelných knih, které většinou rozdával. Literárně nejvýš z nich stojí *Vidění sedláčka sprostného* (1719); spis líčí, jak prostý sedlák prochází v 37 viděních světem a poznává jeho ne­správedlnost.

Úbytek vzdělaného publika se nejvýrazněji projevil v osudech literatury odborné, která se pěstovala zpravidla latinsky. Typickým příkladem je gramatika Rosova a Balbínovy historické spisy. Některá díla hagiografická, napsaná původně latinsky, vydávala se však pro širší publikum i v českých překladech, např. MATĚJ VÁCLAV ŠTEYER přeložil anonymně Balbínův spis *Přepodivná matka Svatohorská Maria v zázracích a milostech* (1666), FELIX KADLÍNSKÝ přeložil spis Jana Tannera *Život a sláva sv. Václava* (1669, 1702, 1710) apod. Toto rozšiřování českých překladů některých děl napsaných původně latinsky připomíná literární praxi doby Karla IV., ale poměr obou jazyků je nyní opačný; čeština je na ústupu, nevytlačuje latinu, nýbrž naopak.

⁴ GIOVANNI BATTISTA MANNI (1606—1682); od roku 1625 jesuita, vydal *La Prigione eterna dell'Inferno* (Věčný pekelný žalář — 1669).

⁵ MARTIN (LINIUS) VON COCHEM (1634—1712), německý kapucín; v letech 1689—1696 působil jako potulný kazatel v Tyrolsku, Rakousku a v Čechách. Z jeho četných spisů se těšil největší oblibě život Kristův, který zpracoval třikrát: *Das Leben Christi* (Život Kristův — 1677), *Das grosse Leben Christi* (Velký život Kristův — 1680), *Das kleine Leben Christi* (Malý život Kristův — 1683). Svým živým textem působil tento spis i na pašijové hry. Údaje o českých vydáních uvádí Knihopis.

Ideologie pozdního feudalismu byla nutně cizí nejen lidu, který se jí bránil všemi silami, ale i vzdělavcům, kteří byli spjati s měšťanskou kulturou a nechtěli odhodit její tradici. Nejcharakterističtějším představitelem toho postoje byl jesuita BOHUSLAV BALBÍN (1621—1688).

Balbín pocházel ze zchudlé rytířské rodiny usedlé v Hradci Králové, a byl proto spjat s duchovním světem českého měšťanstva. Jako zchudlý šlechtic vyrostlý v městě trpěl pocitem deklasovanosti a z tohoto pocitu, stejně jako z tragického poznání, že se ztrácí kulturní svět, v kterém vyrostl, zachraňoval se ponořováním do minulosti. Bývalou slávu české země však srovnával se soudobým stavem, a tím bezděky popíral oficiální názor, že po Bílé hoře nastala pro Čechy šťastná doba, neboť byli navraceni katolicismu. Balbín vycítil, že rekatolisace nepřinesla zlatý věk, jaký viděla protireformace v době Karla IV., ale zjitiřeně si uvědomoval současný úpadek. Tím odhaloval neblahé průvodní okolnosti rekatolisace a zároveň poznával, že vedle náboženství jsou i jiné vysoké hodnoty, zejména vlast, jejíž úpadek nemůže být vyvážen rekatolisací. Proto Balbín bolestně prožíval smutný soudobý stav českého království a postupující šíření němčiny na újmu češtiny — zjevy, ke kterým oficiální představitelé veřejného života byli slepí a hluší. V ztrátě slávy českého státu a v ústupu českého jazyka viděl Balbín velikou nespravedlnost a velikou újmu. Tak si změnil systém hodnot vypracovaných protireformační ideologií a vlastenectví se mu stalo pojátkem tam, kde pravověrný jesuita pokládal za jediný pojátko náboženství. Tím se Balbín odcizil jesuitskému pojímání vlastenectví, které vidělo nejvyšší hodnotu vlastence v jeho katolicismu, i když vyrůstal z trosek a z krve, a zároveň se přiblížil vlastenectví novodobému, jak je chápala obrozenská doba.

Z kultu minulosti se zrodilo Balbínovo historické dílo *Epitome rerum Bohemiarum* (Výtah z dějin českých) a jemu byl zasvěcen také plán veliké vlastivědy Čech, rozpočítaný na tři dekády (třicet svazků), *Miscellanea historica regni Bohemiae* (Rozmanitosti z historie království Českého). Z tohoto velkého díla pohříchu vydal za svého života jen menší část, deset svazků. Teprve z pozůstatosti byla vydána na prahu obrození ještě *Bohemia docta* (Učené Čechy), tvořící devátý svazek první dekády, spis velmi důležitý pro literární historii.

Pokud psal Balbín spisy hagiografické a příručky pro školskou potřebu, nasetkával se s odporem; jakmile však promluvilo jeho vlastenecké srdce, kladoucí vlast na vrcholek v systému hodnot života, octl se nutně v konfliktu s oficiální ideologií svého řádu. Tak se setkal s potížemi při tisku svého spisu *Epitome*, kde dokazoval, že Čechy jsou monarchií volební, a tím popíral nárok Habsburků na český trůn. Balbín neušel ani jinému pronásledování; bylo mu zakázáno vyučovat mládež a na čas ho řádoví představení odsunuli do Klatov.

Balbínův pohled na český život byl sice pronikavý, ale zužovalo jej to,

že se Balbín nedovedl odpoutat od šlechty a viděl v katastrofě měšťanské kultury katastrofu celého národa. Balbín neviděl dost dobře lidovou kulturu a hlavně nedoceňoval sílu lidu. V lidu viděl jen trpící masu; měl s ním soucit, ale nedovedl v něm rozpoznat nositele dějinného vývoje, a proto spoléhal jen na šlechtu, která se mu jevila jako hlavní představitel národního celku. S nedoceněním lidu souviselo nepochybně i to, že psal svá díla jenom latinsky. Odtržení od lidu je u Balbína tím tragičtějším, že Balbín poznával lid jako misionář a vřele s ním cítil.

Větší ohlas nemělo ani politicky nejvýznamnější dílo Balbínovo, proslulá obrana českého jazyka (asi 1672), adresovaná příteli Pešinovi z Čechorodu. Tento spisek, složený ovšem latinsky, nebylo možno v Balbínově době z censurních důvodů vytisknout, a tak jeho znalost pronikla jen k malé části tehdejších vzdělanců. Silně však obrana zapůsobila o století později, když ji vydal na prahu obrození (1775) František Martin Pelcl s titulem *Dissertatio apologetica pro lingua Slavonica, praecipue Bohemica* (Rozprava na obranu jazyka slovanského, zvláště českého), pod níž vstoupila do literárních dějin. Ani v Pelclově době však nešla pronásledování a její rozšiřování bylo potlačeno. Přesto však měla Balbínova obrana význam přímo epochální a pro ni se stal Balbín vedle Komenského jediným spisovatelem pobělohorské doby, který aktivně působil na obrození.

Historickým zájmem se blížil Balbínovi jeho přítel TOMÁŠ PEŠINA z ČECHORODU (1629—1680). Pešina chtěl věnovat Moravě podobné vlastivědné dílo, jaké věnoval Balbín Čechám. K Balbínovi ho přidružovala láska k češtině, na rozdíl od Balbína však Pešinovo vlastenectví nebylo uzavřeno jen do latinských spisů, ale pojilo se s aktivní snahou podporovat češtinu. Proto také plánil k svému zamýšlenému dílu — které mělo být po Paprockého Zrcadle markrabství moravského prvním dílem jednajícím speciálně o Moravě — vydal česky pod titulem *Prodromus Moravographiae, to jest Předchůdce Moravopisu* (1663). V předmluvě uvádí, že vydává své dílo česky proto, aby ukázal, že je upřímným ctitelem své vlasti a pravý Čech a že se nestydí za svou rodnou řeč. Zároveň zde proniká jakési zaměření na lid, neboť Pešina uvádí, že myslí na krajany, kteří neznají jinou řeč než češtinu. Svě hlavní dílo začal však i Pešina vydávat latinsky. Vyšel z něho jen jeden svazek, *Mars Moravicus*, válečná historie Moravy, dovedená do roku 1526; v rukopise jsou zachovány některé části další.

Pešina podporoval češtinu i prakticky, neboť dbal jako církevní hodnostář o to, aby nebyla vytlačována z církevního života, a podporoval vydávání českých knih. Přesto však Balbín stojí po ideové stránce výše. Pešina se neoctl v rozporu s oficiální ideologií a jeho vlastenectví nemělo osten protihabsburský. Vlastenectví mu bylo prostředkem k tomu, aby protireformace rychleji pronikla do českých myslí.

K Pešínovu dědictví se přihlásil předčasně zemřelý JAN JIŘÍ STŘEDOVSKÝ (1679—1713), který byl farářem v Pavlovicích nad Bečvou. Jeho spisy o moravských dějinách, *Mercurius Moraviae memorabilium* (Průvodce po moravských pamětihodnostech) a *Sacra Moraviae historia sive Vita SS Cyrilli et Methodii* (Svatá historie Moravy aneb Život sv. Cyrila a Metoděje), nemají sice vědecké ceny, ale zaujmou stejně svým vřelým citovým vztahem k látce jako vlastenectvím. V prvním z nich věnoval Středovský rozsáhlou partii výkladům o významu a ceně češtiny. Tato obrana českého jazyka se dostala, na rozdíl od obrany Balbínovy, k širšímu vlasteneckému publiku a měla na ně vliv.

Při sbírání materiálu pro své vlastivědné dílo dal Pešina podnět k napsání několika místních kronik, z nichž chtěl těžit. Tak vznikly *Paměti města Kroměříže, zápisky v městské pamětní knize prostějovské, paměti Moravských Budějovic*, JIŘÍHO RUDOLFA PŘENSKÉHO *Památky, co se tak kdy stalo v kraji hradištském* a MATYÁŠE HAŠKOVUSE *Paměti starožitné Uherského Brodu*. Tyto práce se nedočkaly ve své době vydání tiskem, ale jsou zajímavým dokladem toho, jaký byl v 17. století zájem o historii a jak dovedli příležitostní dějepisci vypravovat sytým slohem. V některých městech pozorujeme i kronikářskou tradici, jako v Hradišti (Přenský, Matyáš Maxmilián Nisl, Kristián Alexius Bunč) nebo v Uherském Brodě (Haškovijs, Martin Josef Ležák a Václav František Letocha, který dovedl svou kroniku až do roku 1724). Nejlepší z těchto lidových pamětí jsou zápisky rozšafného hnojického kantora MIKULÁŠE FRANTIŠKA KERNE-RIUSA.

Dějepisecský zájem byl v druhé polovině 17. století velmi značný, a to i mezi lidem. Tak je možno si vysvětlit, že vyšlo několik lidově zaměřených místních kronik tiskem. Patří mezi ně především *Staré paměti kutnohorské* (1675) jesuity JANA KOŘÍNKA (1626—1680) a *Historie Klatovská* (1699) kněze JANA FLORIÁNA HAMMERSCHMIDTA (1652—1735), který však svou hlavní historickou práci napsal latinsky a věnoval Praze (*Historia Pragensis* — Dějiny pražské; ve své době nebyla tištěna). Hammerschmidt byl ještě v 19. století značně populární makarónskou humoristickou i elegickou skladbou nazvanou *Allegoria. Proteus felicitatis et miseriae českicae* (Alegorie. Proměnlivost českého štěstí a bídy — 1715).

Nad úzký okruh místních zájmů se pokusil povznést křižovník JAN FRANTIŠEK BECKOVSKÝ (1658—1725), který chtěl vypsát dějiny celých Čech a nahradit tak lidem hodně čtenou, ale již vzácnou kroniku Hájkovu. Ze své *Poselkyně starých příběhů českých* vydal však jen první díl (1700), v podstatě adaptaci Hájkovy kroniky. Sahá do roku 1526; druhý díl, který sahal až do jeho doby (1716—1718), zůstal nedokončen v rukopise.

Beckovského *Poselkyně*, rozsáhlý foliant o více než 1000 stranách, byla reprezentativním dílem, které se mohlo plně vyrovnat nákladným publikacím, jaké vycházely v době veleslavínské. Pokud jde o historickou metodu, nepřesahuje však rámec své doby a nepovznáší se nad kronikářské vyprávění. Beckovský se nesnažil postihnout vnitřní souvislost událostí a v duchu své doby přistupoval k látce nekriticky, zato však usiloval o povznesení národního vědomí a národní hrdosti. Jeho stanovisko bylo pochopitelně protireformační,

nicméně Beckovský svým vlastenectvím a lidovým způsobem podání působí kladně.

V době, kdy psal svá díla Balbín a Beckovský, patriciát byl z kulturního života prakticky vyřazen stejně jako šlechta a jediným nositelem české národnosti a pokrokových tradic se stával venkovský lid a drobné měšťanstvo. Protože oficiální literatura nebyla s to vytvořit opravdu živou literární tradici, lidová a pololidová tvorba nabývala stále většího významu.

Hranice mezi literaturou oficiální, pololidovou a lidovou není vždy ostrá, neboť mezi těmito větvemi byla interference, veškerá tato tvorba se prostupovala. Tak např. ohled na lidové publikum nutil tvůrce oficiální literatury přihlížet k představové oblasti lidu a do oficiální literatury se prodíraly prvky lidové, zejména zobrazování lidového života. Tím se stávalo, že i oficiální literatura do sebe mimoděk absorbovala některé prvky lidového názoru na svět a na život a vyjadřovala zčásti lidový vztah k životu. A totéž platí i na druhou stranu: lid adaptoval některá témata oficiální literatury, ale naplňoval je svou vlastní ideologií a tím je přehodnocoval. Ve zvýšené míře to platí pro literaturu pololidovou. Proto kritériem pro lidovost není pouze to, do jaké míry dílo zobrazuje lidový život a žije v lidovém prostředí, ale především to, do jaké míry hájí zájmy lidu, stávajíc se obrazem jeho tužeb, a do jaké míry se v něm odráží vztah lidu k životu.

V literatuře 17. století je velmi těžko říci, kde jde o skladby pololidové a kde o skladby čistě lidové; čistě lidovou tvorbu můžeme bezpečněji sledovat teprve od 18. století.

Pro poznání pololidové a lidové tvorby 17. století je velmi důležitá sběratelská činnost strahovského kněze EVERMODA JIŘÍHO KOŠETICKÉHO (1630—1700). Košetický žil dlouhá léta na venkově, kde poznal život lidu i jeho ústní tvorbu. Jeho rukopisné sborníky mají pro literaturu 17. století podobný význam jako pro literaturu 14. a 15. století sborníky Oldřicha Kříže; jsou chovány ve Strahovské knihovně v Praze.

Pololidová a lidová tvorba pěstovala všechny literární druhy, lyriku, epiku i drama, její problematika však zvláště výrazně vystupuje v dramatech.

Lidové a pololidové drama je představováno hrami náboženskými, vánočními, hrami o svatých a fraškami; kromě toho máme doloženu i hru zpracovávající svým způsobem soudobé události. Skoro ve všech těchto hrách najdeme styčné body s dramatikou jezuitskou, nový je však jejich duch, neboť do nich pronikaly i ohlasy soudobých společenských rozporů a tyto rozpory byly zobrazovány z lidového hlediska. Zvláště charakteristická je po této stránce Rakovnická hra vánoční a hra o svaté Dorotě.

Rakovnická hra vznikla někdy uprostřed osmdesátých let. Je to typ vánoční hry určené lidovému publiku a vyjadřující lidové cítění. Jejím autorem byl některý jezuita z residence na Chlumku u Luže, nejspíš JAN LIBERTIN (1654

až 1724). Ze hry, založené na tradičních scénách vážících se k hlavním vánočním svátkům (výjev pastýřský a tříkrálový), je vidět, že její autor nejen dobře znal a zobrazoval lidový život, ale že též stál na stanovisku chudiny. Ukazuje to spor mezi pastýři a králi o to, komu se vlastně Ježíšek narodil, zda králům nebo pastýřům. Spor je rozřešen kompromisně: Ježíšek se narodil všem lidem stejně. Nadhození problému je však příznačné pro autorův vztah k lidu.

Hra o svaté Dorotě je nejznámější z lidových her 17. století o svatých. Byla složena snad nějakým kantorem pro žebravé žáčky, kteří ji prováděli po chalupách, a je zajímavá zvláště tím, jak je v ní zobrazen vztah Doroty k císaři. Jejich spor totiž vyznívá jako spor chudého s bohatým (císař ji láká příslibem majetku). Prostý člověk tento protiklad zřejmě chápal jako typický, obraz moci mu splýval s obrazem bohatství a naopak.

Látka o sv. Dorotě byla mezi našim lidem velmi oblíbená, lidové hry ústně tradované jsou známy stejně z prostředí českého jako moravského a ze Slovenska, hrály se nejen v době protireformační, ale jejich obliba se prodlužovala až hluboko do 19. století. — Z jiných her je třeba ještě připomenout velikonoční *Komedii o vzkříšení Páně* (1657) od blíže neznámého JINDŘICHA KHINTZERA PŘIBYSLAVSKÉHO.

V druhé polovině 17. století se dále vyvíjela i fraška, tak řečené interludium (nebo intermedium). Stávalo se samostatným druhem, dávaným zvláště o posvícení a o masopustě po hospodách a po chalupách. Interludia předváděli většinou kantoři se svými žáky, aby si přivydělali. Jejich tón je celkem stejný jako v interludiích Kocmánkových, zesílila však obhroublost, jak dosvědčují dvě hry dochované ve sborníku Košetického, *Kratochvilná komedie a Jiná o třech sedlácích*.

Tyto hry byly značně poznamenány soudobými událostmi válečnými, a proto se v nich objevovala vedle tradičních figur sedláka a selky též postava vojáka nebo vojačky. Máme dochovánu i alegorickou hru, která je celá věnována tureckým válkám, *Komedii o turecký vojně*. Její rámec (na císařovu modlitbu bůh sklátí sloupy představující tureckou moc) je poplatný dramatice jezuitské, ale je naplněn dobře odpozorovanými výjevy ze selského a vojenského života. Jsou vloženy do hry ve formě cyklu sedmi interludií, tvořících celý jeden akt. To ukazuje, že interludium bylo pocíťováno jako zvláštní literární druh vymezený především obsahově.

Vedle dramatu byla hojná i lyrika a epika. Lyrika je představována většinou lidovou písní a šířila se ústně, epika naproti tomu se šířila většinou tiskem, zejména epika skládaná prózou. Je představována dalšími vydáními oblíbených lidových knížek, jako *o Meluzině*, *o Fortunatovi* apod., a světskou epickou písní, která s oblibou zpracovávala jednak různé zajímavé události ze současnosti, plníc tak vlastně funkci dnešních novin, jednak příběhy legendární a příběhy známé z lidových zábavných knížek. Tak vznikaly např. písně o Mageloně, Fridolínovi a Faustovi. Tato tvorba je na rozhraní mezi ústní

slovesností a písemnictvím a namnoze je těžko ji přesně rozlišit. Z tisků totiž mnoho pronikalo do lidového podání (Meluzina) a na druhé straně mnohá díla žila podvojně, šířice se jednak cestou ústní, jednak prostřednictvím tisku. Kolportována byla tato literatura většinou ve formě laciných sešitků prodávaných nejčastěji na trzích a poutích podobně jako tak řečené lidové čtení v 16. století. Z hlediska držitelů moci nebylo toto čtení nebezpečné, a proto se nekladly jeho rozšiřování překážky.

Lidový život je zobrazen také v několika skladbách původu sice zřejmě nelidového a neurčených lidu, ale prostoupených sympatiemi k lidu sužovanému dlouhou válkou. Prototypem je zmíněná již Kocmánkova skladba *Lamentatio rusticana*, která zahajuje řadu pobělohorských tak zvaných selských Otčenášů, veršovaných skladeb psaných strofami, jejichž závěry dávají text modlitby. Této formy se s oblibou používalo také k účinu satirickému. V satirickém *Otčenáši na presidenta dvorské komory de Sinzendorfa*, útočícím na správce financí, sesazeného roku 1680 císařem Leopoldem pro kořistnictví, útočilo se přímo na příslušníky vládnoucí třídy. Podobným tónem je nesen *Žalm lkající města Prahy*, napadající duchovní a správce, kteří utekli z Prahy před morem. Skladba paroduje formu žalmu. Obě tyto satiry, z nichž zejména *Otčenáš* zaujme svou jízlivostí, naznačují, že autor je z řad vzdělanců, ale svým postojem se řadí k literatuře protipanské.

Používání biblického výraziva pro aktuální literaturu bylo v 17. století vůbec oblíbené, jak ukazuje i *Pláč a naříkání země rakouské* u příležitosti tureckého obležení Vídně roku 1683. Tyto útvary připomínají středověké parodování biblických textů, o kterých byla řeč výše (srov. str. 199).

K protipanské frontě náležely také protestantské písně, které hájily zájmy lidu tím, že útočily na pobělohorský ideologický útlak a na jeho hlavní nositele, jezuitský řád. Lid si je proto osvojoval. Typická je např. skladba začínající slovy *Vy, kteříž v ústech máte Ježíš jméno svaté*. Dodnes je působivá svou vášnivou útočností. Podobně je zaměřena píseň *Poslouchejte, věřící* a píseň *Poslechněte, papeženci*.

Protestantské písně patří vlastně k literatuře exulantské. Jedna z nich, začínající slovy *Milí křesťané, papež již vládne*, má zápis, že ji složil exulant Matěj Hrdina roku 1682. Dostávaly se však přes hranice do českých zemí a žily mezi tajnými evangelíky, posilující je v jejich odporu. Pro literární situaci jsou charakteristické zvláště proto, že názorně dokládají, jak emigrace neztrácela styk s domácí půdou a jak existovala i nyní, když první generace vystěhovalců vymírala, kulturní výměna mezi emigrací a rodnou zemí.

Situace vystěhovalců však byla bezvýchodná. Poslední zbytky emigrace bratrské, která odešla po Bílé hoře, tonou v cizím přívalu bez naděje na zvrát poměrů a návrat do vlasti a v druhé generaci se poněmčují. Vydávají sice spisy potřebné pro náboženský život, ale nedaří se jim udržet spojení s živým tělem národa. V příznivější situaci byla emigrace luteránská, neboť ji i nyní posilovali vystěhovalci z českých zemí a ze Slovenska, z nichž někteří byli činní jako kazatelé, učitelé i spisovatelé (např. Slováci ŠTEFAN PILÁRIK a TOBIÁŠ MASNÍK, z Čechů FRANTIŠEK RÜHR). Právě díky tomu, že proud emi-

grace byl nepřetržitý, byla zde možná stálá kulturní výměna s domácími nekatolíky.

Pro to, jak velikou silou bylo v českých zemích protestantství v druhé polovině 17. století, je charakteristický osud Jiřího Holíka († asi 1685 v Rize). Holík pocházel z evangelické rodiny, byl dán do školy k jezuitům a pak vstoupil do dominikánského řádu. V Litoměřicích byl pověřen censurováním spisů dovážených z Německa do Čech a zde se rozhodl opět přestoupit k protestantství. Roku 1666 se mu podařilo odejít do Žitavy. Tam konvertoval a později se odebral do Budyšina, kde se stal kazatelem české evangelické kolonie. Vydal několik německých spisů, z nich spis *Päpstliche Geisel* (Důtky na papeže) prý původně česky.

Literární činnost emigrantů však nemohla obsáhnout život v jeho plnosti a byla omezena jen na oblast života náboženského. V důsledku toho se stávala čeština v emigrantské literatuře jazykem vlastně jen modlitebním a ustrnulým, neživým. Při vydávání náboženských knih však luteráni nepočítali jen s konsumem mezi příslušníky emigrace, ale i s vývozem na Slovensko a s pašováním do českých zemí, a proto emigrantská literatura měla i v této době veliký význam pro náš život, neboť pomáhala udržovat mezi lidem husitskou tradici.

Svědectví o živosti této tradice podávají písně o Husovi, které byly tehdy v oběhu mezi tajnými nekatolíky, jak je vidět z rukopisně dochovaných lidových zpěvníků. Píseň *O mistru Janovi Husovi* začínající slovy „Šel jsem do Rejna vesele“ vypráví o Husově upálení a je v ní vyslovena radost nad tím, že si Husovým upálením reakce nepomohla, protože „z prachu toho pošlo housat mnoho“. Jiného rázu je *Píseň Jana Husa* — Sixtem Palmou zveršovaný Husův traktát *Devět kusuov zlatých*, který se zpíval ještě v 18. století. V této písni začínající slovy „Devět kusů zlatých Jan Hus napsal“ jsou rozvedeny a doplněny hlavní these Husova traktátu a útočí se v ní na katolické učení o očištění a dále na pouť, procesí a mariánský kult, tedy na protireformační praxi.

Takto houževnatě udržovaná husitská tradice neposilovala lid jen v odporu proti ideologickému útlaku, ale ozývala se i při lidových povstáních, kterých je v 17. století nepřetržitý řetězec a která se prodlužují až do nástupu osvícenství. K udržování revolučních nálad lidu přispívalo i zbojnictví, v němž se projevila nenávisť proti panstvu. Lid viděl ve zbojnicích nositele odporu proti držitelům moci, a proto je podporoval. Svému vztahu k nim dal výraz též v písni. Z nich je známá např. *Honácká*, která souvisí s hukvaldským povstáním. Tato píseň (začíná slovy „Pacholkové, na hory“) je původu nepochybně valašského, ale dochovala se v zápise pražského kněze E. J. Košetického; to dokazuje, že se lidové skladby rychle šířily po celém území. Zřejmě proto, že lid prahl po pomstě všude, kde trpěl pod panským bičem, stejně v Čechách jako na Moravě nebo ve Slezsku.

Zbojnictví a lidová povstání podněcovaly též vznik skladeb, které se stavěly záporně k lidovým bojovníkům, ale měly formu lidové písně. Vznikaly nejspíše z popudu vrchnosti,

snad přímo na objednávku. Patří mezi ně např. píseň o poražených Valaších, kteří podporovali ve čtyřicátých letech Švédy; začíná slovy „*Pásli kozy Valaši*“.

Cyklus Písně o čtyřech posledních věcech člověka vydal Josef Vašica ve Velkém Meziříčí 1934 a 1944.

O kultu sv. Ivana a Jana Nepomuckého píše F. M. Bartoš v knize Světci a kacíři, 1949.

Bridelovu skladbu Co bůh? Člověk? vydal Josef Vašica 1934; též vydal Bridelův Život sv. Ivana, 1936. — Vilém Bitnar vydal Bridelova Slavička vánočního, 1937.

Obsah kancionálu Holanova s úplným výčtem jeho písní podal Jaroslav Bužga v článku *Capella regia musicalis Václava Karla Holana Rovenského*, ČNM 124, 1955.

O Felixovi Kadlinském psal Josef Jireček, *Idylická skládání za XVII. věku*, Osvěta 11, 1881.

Pastýřské rozmlouvání určil jako dílo Rosovo Stanislav Souček, *Rakovnická vánoční hra*, 1929, str. 157n.; po prvé bylo otištěno Rosou při pražském vydání Komenského Katona (*Dionysii Catonis Disticha moralia*) 1670, znovu v Čechořečnosti.

O vlivu Blahoslavovy Gramatiky na Brus Jiřího Konstance psal Vavřinec J. Dušek v článku *Pokud Jirí Konstanc užil gramatiky Blahoslavovy*, ČČM 66, 1892.

Rosova prosodická pravidla probral Josef Král, *O prosodii české*, 1923, str. 54n. — O působení Rosovy předmluvy k Čechořečnosti na Charváty viz František Ilešič, *Václav Jan Rosa (1672)* a jihoslovanský dějepisec Pavel Ritter Vitezovič (1696), LF 47, 1920. — Historií Rosova slovníku se obíral Josef Volf, *Osudy Rosova slovníku*, Český bibliofil 1929. — O Rosově slovníku psal též Jan Václav Novák, *Slovník česko-latinsko-německý Václava Jana Rosy*, Věstník ČA 11, 1902.

O anonymním slovníčku *Slova některá česká...* psal Antonín Procházka, *Vlastenecký „Slovník český“ z r. 1716*, ČMM 52, 1928; srov. též Alois Lisický, *Z dějin zápasu o české slovo*, Osvěta 49, 1919 (Lisický datuje tento slovníček k roku 1705).

O životě Antonína Frozína psal Josef Strnad, *Antonín Frozín Plzeňský*, Sborník městského historického musea v Plzni 6, 1922.

O jesuitské stížnosti proti utlačování češtiny a odpovědi provinciála řádu v Čechách Jana Neillera psal Antonín Rejzek ve spise P. B. Balbín T. J., 1908, str. 401n.

O jesuitské dramatické teorii viz v pojednání Bohumila Ryby, *Literární činnost Karla Kolčavy*, ČMM 50, 1926.

O Svatováclavském dědictví viz Jan Sedlák, *Dějiny dědictví sv. Václava (1669 až 1900)*, Časopis katolického duchovenstva 42, 1901.

O literární činnosti Valentina Bernarda Jestřábského psal Jan Václav Novák, ČČM 63, 1889.

Tannerův Život sv. Václava v překladu Felixe Kadlinského vydal nově Zdeněk Kalista 1941: *Život a sláva sv. Václava, mučedníka, knížete, krále a patrona českého* vydaný v latinské řeči od ctihodného kněze Jana Tannera z Tovaryšstva Ježíšova, v češtinu uvedený od kněze Felixe Kadlinského z téhož Tovaryšstva Ježíšova.

Největší monografii o Balbínovi, nesenou však jednostranně oslavně, napsal Antonín Rejzek, P. B. Balbín T. J., 1908. — Z jiné literatury: Władysław Bobek, *Bohuslav Balbín*, Sborník filosofické fakulty university Komenského 8, č. 63, Bratislava 1932 (autor mimo jiné opravil dřívější názor o rozvržení Miscellaneí na dvě dekády); Kamil Krofta, *O Balbínovi dějepisci*, 1938; Josef Hanuš, *Bohuslava Balbína Bohemia docta*, ČČH 12, 1906; Olga Květoňová-Klímová, *Styky Bohuslava Balbína s českou šlechtou pobělohorskou*, ČČH 32,

1926; Josef Pelikán, Balbínovy pomůcky a prameny, 1936. — Balbínovu Obranu vydal český Emanuel Tonner 1869 a Josef Dostál 1923.

O Pešinovi psal Václav Vladimír Zelený, Tomáš Pešina z Čechorodu, ČČM 58, 1884, a 60, 1886. — O spisu Mars Moravicus Ad. L. Krejčík, Prolegomena k vydání II. dílu T. J. Pešinova díla Mars Moravicus, 1913.

O Janu Jiřím Středovském psal Miloslav Hýsek, Jan Jiří Středovský (Z dějin české literatury — sborník k šedesátinám Jaroslava Vlčka, 1920).

O rukopisných kronikách z doby Pešinovy psal Josef Polišenský v antologii Kniha o bolesti a smutku, 1948, str. 171n. (V textové části otiskuje ukázky.)

Staré paměti kutnohorské Jana Kořínka vydal nově 1831 Josef František Devotý.

O zhodnocení činnosti Hammerschmidtovy se pokusil Jaroslav Kadlec, Jan Florián Hammerschmidt, ČSPS 61, 1953. — Hammerschmidtův latinský spis Historia Pragensis vydal Antonín Podlaha, VKČSN 1891 (Hammerschmidova Historia Pragensis). — Allegorii vydal Hermenegild Jireček v knize Veselé čtení, 1860, a samostatně František Bačkovský 1891 a 1905 (pod názvem Allegoria. Proteus felicitatis et miseriae Čechicae. Staročeská země. Satyra.).

Druhý díl Beckovského Poselkyně vydal tiskem Antonín Rezek v letech 1879—1880 (3 svazky). — Rozbor podal Antonín Truhlář, Jana Františka Beckovského Poselkyně starých příběhův českých díl I. (r. 1700) ve Sborníku historickém (vydáváném Rezkem) 2, 1884.

Různé části z rukopisných sborníků Evermoda Jiřího Košetického otiskoval Antonín Podlaha ve Sborníku historického kroužku „Vlast“, 2—25, 1901—1924 (v některých ročnících není pokračování).

Rakovnickou hru vydal kriticky s důkladným rozбором a literárněhistorickým úvodem Stanislav Souček, Rakovnická vánoční hra, Spisy filosofické fakulty Masarykovy university, Brno 1929. — Poslední vydání — spolu s hrou o sv. Dorotě — v Lidovém dramate pobělohorském Josefa Hrabáka, 1951.

Komedie o vzkříšení Páně od Jindřicha Khintzra je nově otištěna v antologii Selské čili sousedské hry českého baroka, 1942 (vydal Zdeněk Kalista).

Obě uvedená interludia ze sborníku Košetického a Komedii o turecký vojně vydal Josef Hrabák, Lidové drama pobělohorské, 1951.

O lidových knížkách viz Hanuš Máchal, O některých knížkách lidového čtení, Národopisný sborník československý 3, 1898.

Píseň o Mageloně podle tisku z roku 1685 vydal nově Miloslav Novotný, Špalíček písníček jarmarečních, 1940 (Píseň utěšená a kratochvilná o krásné Mageloně a Petrovi z Provincii).

Píseň o Faustovi otiskl Jan Jakubec, Hystorycká píseň o dalece rozhlášeným, též dobře známým Janu Doktoru Faustu, ČL 5, 1896; srov. dále Arnošt Kraus, O české písni faustovské, ČL 7, 1898; Čeněk Zíbrt, K písním o Faustovi, ČL 7, 1898.

Otčenáš na presidenta dvorské komory de Sinzendorfa vydala nově Zdeňka Tichá v antologii Verše bolesti, posměchu i vzdoru, 1958. — Žalm lkající města Prahy otiskl Antonín Podlaha, ČČM 73, 1899; nejnověji ho vydal Zdeněk Kalista v antologii České baroko, 1941. — Pláč a naříkání země rakouské vydal Otakar G. Paroubek, ČČM 73, 1899.

Písně proti jesuitům, o Husovi a Honáckou vydala Zdeňka Tichá v antologii Verše bolesti, posměchu i vzdoru, 1958. — Píseň Pásli kozy Valaši je otištěna v Dějinách města Vsetína a okresu vsackého od Matěje Václavka, 1881, str. 194.

K literární činnosti české emigrace v Německu, zejména v Halle, vztahují se tyto práce: Alfred Mietzschke, Heinrich Milde. Ein Beitrag zur Geschichte der slavistischen Studien in Halle, 1941; Antonín Škarka, Heinrich Milde, VKČSN 1943.

II

(Dvacátá až sedmdesátá léta 18. století)

Přesun těžiska literárního vývoje do lidové tvorby byl dovršen v 18. století. V této době vrcholila protireformace — vnějším projevem je okázalé svatořečení Jana Nepomuckého roku 1729 — a zároveň úplně odumíralo náročnější písemnictví. Protireformace se ve svých českých projevech úplně zaměřila na propagační literaturu určenou nejbídnějším vrstvám. Protože nebylo kulturního centra celonárodního významu, do tisků pronikalo stále víc nářečních prvků a stupňoval se úpadek spisovné češtiny. Držitelé moci si však uvědomovali, že úspěchy protireformace jsou jen vnější, a proto se tím usilovněji snažili vyplenit z lidu husitskou revoluční tradici, která jim splývala s nekatolickým náboženstvím. K tomu cíli směřovala nejen stupňovaná propaganda a horlivější ničení kacířských knih, ale i kruté tresty za přechovávání evangelických kazatelů a za pašování zakázané literatury.

Nový nápor protireformace byl podmíněn hospodářskými a politickými poměry. Roboty se stala nesnesitelnou a k ní přistoupily ještě vysoké daně státu, zejména za Karla VI. (1711—1740), který potřeboval mnoho peněz na války s Turky. Sedlák dával jednu polovinu výtěžku státu a druhou vrchnosti a neměl často co jíst. Bránil se, jak dovedl: útisku ideologickému čelil lpěním na evangelictví a jeho odpor proti útisku fyzickému ústil ve vzpury, jež nabývaly mohutného rozsahu, jako např. velké selské povstání roku 1775. Mimo to zoufalý lid prchal za hranice. Toto emigrační hnutí, jež se nápadně vzrůstalo od počátku 18. století, bylo ovšem motivováno nábožensky.

Pro držitele moci byla nová emigrační vlna velmi nebezpečná, protože nyní, na rozdíl od emigrace po vydání Obnoveného zřízení zemského, kdy emigrovali většinou stavové, utíkaly do zahraničí pracovní síly. Emigrace odcházela dvěma proudy; jeden se obracel do Lužice a druhý do Pruska, které provádělo plánovitou kolonizaci, a proto emigranty lákalo. Právě této emigraci chtěla rakouská vláda čelit zesilováním protireformačního tlaku a ideologickou propagandou, jejíž nejúčinnější formou tvořily církevní slavnosti. Z tohoto hlediska je třeba chápat i pražské slavnosti při svatořečení Jana Nepomuckého roku 1729 a korunování Panny Marie roku 1752 na Svaté Hoře u Příbrami, která měla znamenat pro venkov asi to, co pro Prahu hrob sv. Jana.

Jak byl silný ideologický tlak na sedláky a jak směřoval k tomu, aby byli připoutáni k půdě a donuceni k poslušnosti, vidíme z dochované *přísežné formule pro zběhlé sedláky*. Dopadený sedlák musel přísahat, že se porušením přísahy zapisuje ďáblu a pekelné moci a že ho v případě nového útěku nebude moci osvobodit od pekla ani sám bůh.

V kulturním životě bylo všechno pokrokové záměrně dušeno a stupňoval se protiklad kultury panské a lidové. Jesuité, kteří měli v ruce výchovu,

vytvářeli atmosféru nepřátelskou vědeckému bádání a pokroku, jak dosvědčuje naprostý úpadek pražské university. Tím vším byl náš kulturní vývoj brzděn. Lid se však úporně bránil útokům protireformace lpěním na pokrokové tradici. Také potlačování vědeckého bádání nebylo lze natrvalo udržet, rozvoj vědeckého myšlení pronikal přes všechny překážky. Zatím co universita ustrnula, prodíral se osvícenský světový názor pomalu, ale jistě mezi vzdělance mimouniversitní. Dokládají to vědecké společnosti, jejichž začátky lze pozorovat už od čtyřicátých let.

Takovou společnost založil již na konci roku 1746 v Olomouci Josef svob. pán PETRASCH. Tato Societas incognitorum (Společnost neznámých) měla původně dvanáct členů a vydala jeden ročník časopisu *Monatliche Auszüge* (Měsíční výtahy, výpisy), jehož cílem bylo referovat o nových vědeckých pracích, zejména z ciziny. Společnost měla sice ráz německý, jejími členy byli většinou cizinci, a dlouho netrvala (zanikla asi 1751), znamenala však průlom do jesuitského monopolu na vědu. V době, kdy za výhradní vědecký jazyk byla pokládána latina, mělo pokrokový ráz i to, že svůj časopis vydávala německy. Tak předjala o celou generaci založení učené společnosti v Praze a je i důkazem toho, jak v našich zemích sílilo již v době vrcholné protireformace úsilí o vysvobození vědeckého myšlení ze středověkých předsudků.

Přes všechny snahy mluvčích vládnoucí třídy nepodařilo se však usměrnit kulturní život podle jejích zájmů. Svědčí o tom i rukopisně dochovaný překlad Ovidiových *Metamorfos* (Proměny), který byl pořízen neznámým autorem v druhé nebo třetí třetině 18. století. Překlad se zakládá na německé předloze a jeho jazyk nás přesvědčuje o tom, že autor neznal latinsky ba ani dobře německy; podle toho se lze domnívat, že byl blízký lidu. Můžeme ho hledat nejspíše někde na východočeském venkově. Tento překlad dokládá, že v době, kdy kazatelé útočili na Ovidiův „kunst tělesné lásky“, nepodařilo se získat všechen náš lid pro asketické životní ideály. Na vydání tiskem nebylo za dané kulturní situace ovšem pomyšlení.

Hlavní nápor protireformace byl veden na poli, kde se nejvíce vyhrcovaly společenské protiklady — na venkově, zmítaném revolučním vřením. Snaha o vyplnění revoluční tradice se soustřeďovala v první řadě proti kacířským knihám, které byly lidu odebrány a ničeny. Ze spalování zakázaných knih se dělal veřejný obřad, při němž se někde zpívala píseň „*Zapalte kacířské bludy*“, hrubým a nevkusným posměchem stíhající představitele reformace. Za spálené knihy se mluvčí zájmů vládnoucí třídy sice snažili dát lidu náhradu v podobě nové produkce, nebyli však schopni vytvářet díla rovnocenná. Úroveň propagačních spisů o Janovi Nepomuckém, Panně Marii apod. stále klesala, trivialisovaly se a bujel v nich nevkus.

Typickým představitelem protireformační literatury této doby je ANTONÍN KONIÁŠ (1691—1760), jesuita známý svým soupisem kacířských knih *Clavis*

haeresim claudens et aperiens. Klíč kacířské bludy k rozeznání otvírající (1729 a 1749; po třetí v nové redakci vyšel až posmrtně na prahu obrození). Koniáš proslul též jako efektní řečník strhující posluchače především extatickým líčením pekelných hrůz. Pro lid vydal tiskem kancionál a postilu.

Postila se vůbec dostávala do popředí knižní produkce v souvislosti se snahami působit na lid živým slovem. Při zaměření oficiální literatury na nejširší vrstvy zaujalo kazatelství první místo ve veškeré slovesné tvořivosti. Z kazatelů vynikl např. FABIÁN VESELÝ (1648—1729), dlouholetý kazatel v Praze a pak rektor v Kutné Hoře, a BOHUMÍR HÝNEK BÍLOVSKÝ († 1725), rodák z Hlučína. Bílovský proslul zejména kázáními, která konal v druhé polovině devadesátých let 17. století v Písku.

S oblibou homiletiky se rozvinul i zvláštní kazatelský sloh plný efektů, často křiklavých, nadsázek a odvážných metafor. Spolu s tím, jak se ztrácela tradice kultivovaného a stabilního spisovného jazyka, šířila se i záliba v jazykové deformaci a slovní hříčce, charakteristických to jazykových prostředcích barokní slovesné tvorby vůbec, a pronikání nářečních prvků do písemnictví.

S přetržením tradice kultivovaného spisovného jazyka souviselo též stupňování puristických tendencí u jazykových teoretiků. Hlavními představiteli purismu byli v této době JAN VÁCLAV POHL (1740—1790) a MAXMILIÁN ŠIMEK (1748—1798). Jejich novotaření bylo naprosto libovolné, neboť se neopíralo ani o znalost zákonů jazyka, ani o dostatečné praktické zvládnutí češtiny. Proto také nemělo v jazykové praxi ohlas.

Souběžně s rozvojem homiletiky vznikala asketická literatura, litanie, hodinky, meditace, modlitby a podobné skladby. Naproti tomu tvorba básnická se ocítila na místě podřadném. Kancionály neusilovaly o původní básnický projev, chtěly být pouze souborem podávajícím výběr ze starší zásoby písní. Takový je i reprezentativní kancionál JANA JOSEFA BOŽANA (1644—1716) *Slaviček rájský na stromě života slávu tvorci svému prozpěvující*. Vyšel posmrtně roku 1719 s přispěním hraběte Františka Antonína Sporcka (1662—1738), známého mecenáše výtvarných umělců a odpůrce jezuitů. Přitom je charakteristické, že se v kancionálech stále udržovaly některé písně nekatolického původu, ovšem přizpůsobené své době. Nic nového nepřinášely ani kolední zpěvy zpívané žáčky na Květnou neděli; držely se tradičních „koledních lístků“, jaké skládali kantoři již v prvních pobělohorských dobách. Od konce šedesátých let byly zakazovány (1769 a znovu 1779).

Za takové kulturní situace je pochopitelné, že se šířila mezi lidem pověrečnost. Nebyla to pouze pověrečnost, kterou církev propagovala kultem svatých a šířením víry v zázraky, ale v širokých vrstvách bujela také církví pronásledovaná pověrečnost lidová. K projevům této pověrečnosti patří např. apokryfní „listy z nebe“ (list psaný domněle rukou samého Ježíše a týkající se hlavně svěcení neděle), kouzelná zaříkávadla apod. Roku 1733 dokonce vyšla

tiskem zařikávací kniha *Zaklínač aneb Bič ďábla*, určená pro hledače pokladů; octla se pak ovšem na indexu. Podobné knihy se nám však dochovaly v rukopisné podobě. Hojně se užívalo pověrečných praktik v lidovém lékařství.

Pro poznání doby jsou poučné různé soukromé paměti, např. *Paměti pražské* z let 1732 až 1743, podávající nahodilou snůšku zápisů o různých událostech. Z venkovských pamětí jsou zajímavé jezuitské *Paměti březnické* o letech 1618 až 1788, které si po zrušení jezuitského řádu dal přeložit z latiny do češtiny březnický měšťan FRANTIŠEK SKÁLA. Obojí tyto paměti jsou pozoruhodné spíš svým obsahem než výrazem. Barvitostí obrazů života pod doškovými střechami zaujmou však *Paměti Jiřího Václava Paroubka*, někdy vikáře a faráře v Líbeznicích, líčící zejména události čtyřicátých let, a *zápisky* chrudimského městského syndika NORBERTA LEHNERA o téže době. U Lehnera je zvlášť charakteristická pověrečná úcta k zázračnému obrazu Panny Marie. Tištěn byl (bez uvedení autora) spisek *Diarium o obležení města Prahy 1757*. Z něho je k Pamětem pražským z let 1732 až 1743 připsán výtah.

Nápor protireformační propagandy se však rozbíjel o lidový odpor, jehož hlavní formou byl i nyní protestantismus živěný ze zahraničí. Morava měla živé styky se slovenskými nekatolíky (nedaleko hranic působil např. v devadesátých letech v Myjavě Daniel Krman) a severovýchodní Čechy se Žitavou a Berlínem. Tak přicházely do českých zemí podlounou cestou knihy tištěné v zahraničí a posilovaly tajné nekatolíky. Byla to literatura tematicky velmi omezená, hlavně kancionály a modlitební knihy, po stránce jazykové nebyla valná, umělecky nepřinášela mnoho nového, ale hrála vynikající úlohu po té stránce, že podporovala lid v jeho ideologickém odporu.

Z vydavatelů a šířitelů této emigrantské literatury jsou nejznámější KRISTIÁN PEŠEK (profesor v Žitavě, 1676—1744) a VÁCLAV KLEJCH (1678 až 1737). Klejch, původem sedlák z Lužan u Litomyšle, vydával v Žitavě knížky charakteristického vysokého a úzkého formátu, tzv. špalíčky, a kolportoval je. Ve své ediční činnosti se opíral vydatně o slovenské luterány. Významnou postavou byl také JAN LIBERDA (1701—1742), skladatel a překladatel modlitebních knih a kancionálů. Z mladší generace JAN THEOFIL ELSNER (1717—1782) vydával některé české spisy Komenského. JIŘÍM PETRMANNEM (1710—1792) prodlužuje emigrace svou literární činnost až do obrození. Petrmann byl rodem Slovák a působil mezi českými evangelíky v Německu od roku 1747 v Drážďanech. Zde vydal kancionál (1748) a později překlad žaltáře (*Celý žaltář v písni spořádáný* — 1781). Složil též mluvnici a přispěl do „druhého sebrání“ Thámovy almanachu *Básně v řeči vázané* (1785) básní *Vymyšlení*.

Přesto, že emigrace byla stále doplňována přílivem z českého i slovenského prostředí, neubráníla se její literatura jazykovým kazům a ustrnutí jazyka. Tak se ocítila ve stagnaci. Nedovedla se ani ubránit cizímu prostředí, pokud šlo o volbu textů. Zejména v kancionálech pozorujeme, že do nich pronikají překlady písní německých. Tím se potlačovala bezděky starší česká a slovenská tvorba a zároveň původní tvorba novější.

Z pašovaných knih se největšímu zájmu těšily biblické texty, vydávané v zahraničí na různých místech. Počítaly hlavně s odbytem na Slovensku, ale dostávaly se i do Čech a na Moravu. — Podlouzně byl do českých zemí dopravován např. Nový zákon vytištěný v Halle 1709 (podle bratrské bible z roku 1593) a Nový zákon vyšlý 1720 v Žitavě péčí Klejchovou. Celá bible byla vytištěna 1722 v Halle podle bratrské bible z roku 1613. Vydavatelem byl MATĚJ BEL, který tehdy působil v Bratislavě. Text přehlédl spolu s DANIELEM KRMANEM a napsal předmluvu. Ve čtyřicátých letech bylo v Halle pořízeno nové vydání (1744). Kniha vyšla v krásné grafické úpravě.

Ruku v ruce s pašováním knih šlo získávání lidu pro vystěhovalectví. O tom, jaké naděje vkládal lid do emigrace a jaký byl útlak doma, podává svědectví rozsáhlé veršování (přes 1000 veršů) *Historie pravdivá o přestěhování církve české ze země Saské do Žitavy a z Henersdorfu do země Brandeburské do města Berlína v roku 1732 dne 10. října*. Složil je v exilu MARTIN KOPECKÝ, který emigroval roku 1725 a působil jako učitel v Henersdorfu a později v Berlíně. Skladba byla přeložena i do němčiny a v německé podobě vydána tiskem. Její literární cena se však nevyrovná významu dokumentárnímu.

Emigrovat mohl jenom nepatrný zlomek obyvatelstva. Většina utlačeného lidu byla připoutána k půdě a za tísnivé situace, jak se vyvíjela v 18. století, nezbývalo nic jiného než čekat na pomoc zvenčí. Toho ovšem využívali nepřátelé Rakouska, a když po smrti Karla VI. (1740) měla nastoupit Marie Terezie, snažili se získat lid pro cíle své protirakouské politiky. V souvislosti s tím vznikaly agitační písně dvojího zaměření: písně protirakouské a písně agitující pro zájmy vídeňské vlády. Do první skupiny patří např. skladba začínající slovy „*Radujte se, všichni Češi, Karel Sedmý vás potěší*“¹ nebo píseň „*Brandeburku, podej ruku*“²; do druhé skupiny náleží písně oslavující pruskou porážku a vyslovující radost nad vítězstvím Marie Terezie, jako „*Píseň nová k potěšení a vyrazení Moravanů*“, začínající slovy „*Chaso brandeburská, je vám cesta ouzká*“.

Zmíněné skladby jsou zajímavé hlavně jako doklad využití slovesného projevu psaného lidovou formou k aktuálním politickým úkolům. Aby mohly tuto funkci plnit, přibližovaly se jazykovou i kompoziční výstavbou tak řečené kramářské písni, která se právě v této době rozvíjela a jejíž obliba trvala hluboko do 19. století.

Kramářské písně byly skládány pro nejširší lidové vrstvy a snažily se vyjít vstříc jejich vkusu; některé přešly i do lidového podání a udržely se až do nové doby. Rozšiřovaly se v podobě drobných sešitků na trzích (jarmarcích, odtud též název „jarmareční píseň“) a na poutích a vedle toho i potulnými prodavači, kteří je předzpěvovali, využívající i obrázkového doprovodu. Termín „kra-

¹ Karlem Sedmým je míněn bavorský kurfiřt Karel Albert, pozdější císař Karel VII* (1742—1745), který okupoval roku 1741 Prahu.

² Jde o Bedřicha Pruského (1740—1786), který odtrhl od země Marie Terezie Slezsko a Kladsko a chtěl získat i část Čech.

mářská píseň“ nevystihuje tedy literární druh, nýbrž jen způsob kolportáže. Z hlediska literárních druhů je v kramářské písni zastoupena epika i lyrika, a to světská i duchovní. Převažuje však světská epika. Byly to rozsáhlé básně s charakteristickým zeschematisovaným úvodem i závěrem (končily zpravidla mravním naučením), které většinou zpracovávaly rozličné zajímavé události a tím měly funkci novin. Naproti tomu v duchovní lyrice se přetiskovaly většínou starší výtvořy.

Umělecky neznamená tato tvorba mnoho, ač se i mezi ní najdou jednotlivé skladby, které měly nepopíratelnou hodnotu, jako např. balada *Nislav a Běla* (1765, znovu 1786, 1793); tato skladba je známá z pozdějšího vydání Šebestiánem Hněvkovským, který ji otiskl jako svou vlastní báseň (v II. svazku Puchmajerových Sebrání básní a zpěvů, 1797), a přešla do lidové ústní tradice. Ve své největší části představovala však jarmareční píseň tvorbu vnucující se lidovému vkusu z důvodů čistě komerčních. Tak vznikaly skladby vypočítané na to, aby se líbily a šly na odbyt. Byla to tvorba konvenční, snažící se hovět vkusu a často vkus kazící. Nelze však celou tuto produkci posuzovat jednostranně. Kramářské písně hrály nepochybně velikou úlohu v lidovém životě, což je vidět už z toho, že některé z nich znárodněly. Značná část kramářských písní představuje dokonce tvorbu ryze lidovou.

Je samozřejmé, že kramářských písní využívala protireformace (písně o zázracích, o poutních místech apod.), a že se proto do této produkce dostávaly často prvky literatury oficiální, na druhé straně však máme i doklady toho, že se kramářské písně stávaly prostředkem boje a že některé z nich byly i zakazovány a jejich kolportéři stíháni.

Kramářské písně unikaly do jisté míry dozoru censury, a tak se do nich dostávaly i náměty a myšlenky nepřipustné v literatuře oficiální. Tak např. známé kramářskou píseň *o Ondrášovi*, prostoupenou sympatií k zbojníkovi. Složil ji nejspíše v 18. století nějaký písmák západoslovenským nářečím, ale pronikla i do ústního podání lašského. Censuru obcházel tiskaři takových písní různě, např. tím, že je v tisku označovali jako písně „směšné“. Na druhé straně máme zprávy, že autoři jarmarečních písní zesměšňovali oficiální tematiku a ideologii.

Celkem však protireformace kramářskou píseň nepronásledovala, neboť šlo o únikovou literaturu, která svým rázem neškodila vládnoucí třídě. Naopak bylo možno v této tvorbě vnášet mezi lid různé myšlenky pohodlné držitelům moci. Tomu cíli sloužily vedle písní o zázracích zejména skladby zaměřené k politickému cíli. Mezi ně patří např. *Truchlivé volání k Panně Marii Vartovské* („Budíž pozdravená, nejvelebnější matičko Vartocká“), prosící Pannu Marii o pomoc proti Prusům, nebo zmíněná už *Píseň nová k potěšení a vyražení Moravanů* („Chaso brandeburská, je vám cesta ouzka“), snažící se dát výraz radosti nad pruskou porážkou. Obě vznikly ve čtyřicátých letech. O vojenském ži-

votě však vznikaly i písně v podstatě lyrické, jako o verbování, loučení s milou apod. V nich nejednou nacházíme motivy poesie lidové. Zde byl zřejmě přechodný pás mezi lidovou tvorbou a jarmareční písní.

Stejně byly protireformací trpěny rozličné zábavné *prášilovské historie*, které se znova přetiskovaly od 16. století, a různé kratochvilné žertíky a parodie, užívající např. oblíbené formy *fingovaného listu* (jako dopis hanáckého otce, v němž vytýká synovi studentovi, že nestuduje). K této zábavné literatuře patří též veršičky o karetní hře *Trapulky do bulky* (Šest a dvacet pořádně uvedených pravidel k mravopočestnému hraní — 1766), které byly přetiskovány ještě v 19. století. O některých vyprávěních máme jen nepřímé stopy, např. veršované zpracování písmáka Jiřího Volného ukazuje, že byly patrně v oběhu některé rozprávky z Frantových práv.

Svou tendencí je zajímavý spisek *Nová pramostika pro savský lid*,³ idylisující v úvodě život na vsi proti životu ve městě a učící sedláka, aby byl ve svém „sevském ráji“ spokojen. Pak je veršem podána řada praktických rad pro sedláka a selku.

Na počátku 18. století se objevily i první periodické noviny. Vydával je od 4. února 1719 tiskař KAREL FRANTIŠEK ROSENMÜLLER (1678—1727) pod titulem *Sobotní (Oulerní) pražské poštovské noviny, z rozličných zemí přicházející*. Vycházely až do sedmdesátých let.

Zvláštního významu nabyla v této době lidová ústní slovesnost, neboť se octla v popředí literárního procesu. Tato tvorba žila sice po celou dobu historického vývoje naší literatury, ale v osmnáctém století dostávala proti starším obdobím zcela novou funkci a postavení, stávajíc se jedinou představitelkou literatury celonárodní. V ní byly také vytvořeny největší literární hodnoty své doby. Tato umělecká výše stejně jako bohatost lidové tvorby nejlépe ukazuje vyspělost našeho lidu, jeho tvořivost a umělecké cítění. Proto také mohlo na umělecké hodnoty lidové slovesnosti navázat naše obrození v dílech Čelakovského, Němcové a Erbena.

Značné je už druhové bohatství této tvorby. Máme zastoupenou epiku, lyriku i drama, verš (převážně zpěvní) i prózu. Také tematický okruh je široký. Zpracovávalo se všechno, co bylo v okruhu zkušenosti a chápavosti soudobého prostého člověka, zajímavé příhody, vztah k lásce, k práci, k životu i k smrti. Silná byla složka fantastická a pohádková, ale i v pohádkovém prostředí byly vztahy mezi lidmi viděny a zobrazovány v podstatě podle soudobé skutečnosti.

Zvláště složitý byl vztah lidové slovesnosti k tvorbě tištěné. Zde je charakteristické např. už to, že lid do jisté míry parodoval tvorbu sloužící držitelům moci, neboť přebíral některé její motivy, ale dával jim jiný, opačný význam, než jaký měly původně. Dokládá to např. postava čerta, který v skladbách psaných z posic držitelů moci sloužil k zastrašování, ale v lidové pohádce se stal figurkou komickou, jak ukazuje pohádka Čert a Káča.

Zdá se také, že se některé látky tradovaly v lidové tvorbě nepřetržitě od stře-

³ *Savský (sevský)* = selský. — Knížka byla vydána někdy v 18. století v Jihlavě.

dověku, např. látka o sv. Dorotě. To by ukazovalo, že motivická shoda lidové slovesnosti s oficiální barokní literaturou je často jen náhodná nebo že oficiální tvorba záměrně zpracovávala témata oblíbená mezi lidem, aby lid spíše a snáze získala.

Dominantní postavení v lidové tvorbě měla píseň. Bylo to dáno patrně už mnemotechnikou, jakož i tím, že lidová próza byla doménou lidových vypravěčů a její konsum byl omezen, uplatňovala se jen v některých situacích (přáستky apod.), kdežto na písni participoval vlastně každý a mohla být zpívána při různých příležitostech. Protože píseň byla majetkem všeho lidu, uplatňoval se při ní kolektivní ráz tvorby a jeho důsledkem bylo mnoho variantů. Píseň je lyrická, epická a satirická.

V naší světské písni jsou dva typy, západní a východní. Západní (český) typ je především melodicky periodisován (členěn) a je více méně odvozen z tanečních útvarů; proto je vždycky spojen s figurálním tanečním pohybem (polka, sousedská, skočná atd.). Typ východní (moravský) má rovněž souvislost s tancem, ale jde o jiný typ tanců, než jaké se pěstovaly na západě; jsou to tance točivé, které mají jednotnou strukturu pohybovou. Proto dovolují spojování nejrůznějších tematických druhů písňových textů s taneční notou. Prakticky každá píseň existuje v dvojí podobě, taneční a netaneční (táhlé). Např. milostná píseň zní jednou jako táhlá a po druhé s tímž nápěvem se zpívá před hudci s odměřenějším, pevnějším rytmickým členěním. Netaneční (táhlé) podání je ovšem rytmicky značně uvolněné. — Západní typ je dále převážně durový, kdežto východní typ má častěji mollovou tonalitu a vyskytují se i stupnice, které nelze zařadit mezi stupnice církevní ani jiné stupnice ustálené v hudební teorii. Lidová píseň západního typu je nápěvně více závislá na hudbě umělé, kdežto píseň typu východního je nápěvně mnohem svébytnější, protože se vyvíjela samostatně.⁴

Lidová písňová lyrika byla světská i duchovní, proti oficiální literatuře je však charakteristická převaha písně světské. Byla dána patrně tím, že se duchovní písně šířily kancionály a duchovním zpěvem; snad proto, že byly lidu předkládány hotové a censurované, lid nepocítoval potřebu jejich zásobu rozmnožovat. Naproti tomu světské písně věnovala oficiální literatura jen málo pozornosti a lid si ji proto vytvářel sám. Jeho světská píseň objímala celý život, literárně nejcennější je však lyrika milostná. Jejím charakteristickým znakem je to, že i do ní často pronikal motiv sociální v podobě majetkové nerovnosti, která stojí v cestě milostnému vztahu.

O tom, jak se odráželo v ústní lidové tvorbě napětí mezi poddanými a pány, podává svědectví celá řada sociálních písní. Je to ovšem svědectví neúplné, neboť se nám dochovala jen malá část produkce (např. v soudobých rukopisných zpěvníčcích nebo v zápisech písmáků). I když se však písně ztrácely z povědomí, když pomíjel robotní útlak, některé z nich přežily svou dobu. Tak ještě Erben, Sušil a Bartoš zapsali skladby, které nám podávají spolehlivý obraz o době roboty.

⁴ Pro závislost české lidové písně na umělé hudbě se také říká, že představuje typ *instrumentální*; moravský typ se pak charakterizuje jako typ *vokální*.

Nejsmutněji k nám mluví sociální písně zobrazující těžký život nevolníka, např. valašská píseň začínající slovy „Žádný člověk neví, co musí sedlák vystát“. Tato píseň má obdobu v *Písni českých sedlákův o jejich těžkostech*, začínající slovy „Žádný neví, co je nouze, kdo ji neskusil“, která je zapsána už ve sborníku E. J. Košetického z roku 1680.⁵ To ukazuje, že písně o robotě byly dlouho v oběhu a že byly rozšířeny po široké zeměpisné rozloze. Podobný tón zaznívá z české písně „*Kdyby nebe vyschlo a přestaly deště*“.

Obraz, který tyto písně podávají, je otřesný. Lid však neupadl ve své poesii do bezvýchodného smutku. Neztrácel chuť k životu a humor. Elegická nota je celkem řídká a přechází rychle v notu satirickou. Když se např. dostali sedláci do poddanství k novému lakomému pánovi, ulehčili si posměšným popěvkem „*Ach běda, běda, koupil nás Breda*“. Ale do lidové písně pronikala i vůle k odporu, jak je vidět třeba ze středomoravské „*Ti račičtí páni, to sou grobiáni*“ nebo z české „*Ti sedláci ubozí*“, v které je vyjádřen odpor slovy „bodejž pány čert veme“. Nejsilněji tato nota ovšem zaznívala z písní o zbojnicích, z nichž nejpopulárnější byl Ondráš a Juráš.

I na vesnici probíhala však třídní diferenciace. Dosvědčuje ji např. již uvedená *Píseň českých sedlákův o jejich těžkostech*, odhalující vzájemný vztah lidu a rychtáře. To však není jediný rozpor, který nám sociální píseň odhaluje; v písni „*Co sou páni, to sou páni*“ máme doklad toho, že se vyhrocovaly rozpory i mezi vrchností a jejími přísluhovači. Skladba ukazuje, jak panské úřednictvo nekřesťansky vydíralo mlynáře a rychtáře. Je psaná z hlediska přísluhovače, vyznívá však proklínáním pánů, na něž svolává hromy, a tím se vlastně staví do stejné linie jako písně lidové.

Pro rozložení třídních sil na venkově jsou charakteristické i písně o velkém selském povstání roku 1775, vyjadřující postoj lidí, kteří byli povstáním strženi a po jeho ztroskotání litují své účasti na něm, nebo postoj lidí, kteří povstání neschvalovali. Nejdelší ze skladeb o velkém selském povstání, lamentace „*Běda mně, smutnému*“, je vložena do úst jednomu ze selských vůdců, Janu Chvojkovi, který byl sedláky donucen zúčastnit se povstání a byl uvězněn. V skladbě promlouvá neznámý autor ústy Chvojkovými a lituje, že se povstání účastnil. V některých písních o selském povstání pronikaly zájmy vrchnosti zcela nezakryté; její mluvčí se posmívali poraženým („*Radujte se, sedláci, budete mít regraci*“) nebo chválili tu vrstvu sedláků, která se nedala strhnout. Takové skladby jsou typickými příklady falešné lidovosti.

Rozsáhlou *Píseň historickou o zkáze, těžkostech a trestech roboty* složil též písmák FRANTIŠEK JAN VAVÁK (1741—1816). Je to skladba retrospektivní, která patří už do kontextu literatury obrozenské, stejně jako jiná jeho píseň „*Radost nám nastala, radujte se, sedláci*“, oslavující konec roboty.

⁵ Mnoho materiálu pro poznání lidové písně v období roboty podává také tak zvaná *sbírka guberniální* z roku 1819, chovaná ve Státním archivu v Brně.

K lyrice je možno přiřadit prúpovědi, přísloví, hádanky, dětská říkadla apod. Jejich charakteristickým znakem je především to, že nejsou doprovázeny melodií.

Lyrické lidové písně svědčí o vysoké tvořivé schopnosti našeho lidu i o její stoupající tendenci. Lid si vypracoval i jakýsi společenský kánon. Jak hluboko byl v lidu zakotven, ukazuje nám knížka *Řád veselí svatebního aneb chvalitebné naučení* (o tom, co má dělat družba, mládenec atd.), která vyšla 1749 v Olomouci a pak byla přetiskována; částečně jí použil i Vavák. V Čáslavi se dokonce ustavilo na cechovním základě společenstvo zváčů, muzikantů, družbů a mláďenců. Roku 1725 byl pro ně vydán řád, v němž jsou vypočítány jejich povinnosti při svatbě (a tím je zachyceno leccos ze svatebních obyčejů na Čáslavsku).

Lidová tvořivost se projevila i v krásné úpravě lidových kancionálů; známý je např. ze Slovácka Boršický kancionál (1727) a Lhotecký kancionál (1752) nebo zpěvník doberského kantora Jana Drašnara († 1742) a z Čech knížky z Mělnicka.

Proti bojovné písni sociální zdá se světská epická píseň pasivní a nevybojná. Není v ní zpravidla přímá kritika společenských poměrů ani projev vůle k odporu; počítá s daným stavem. To je ovšem pochopitelné právě z hlediska utlačeného lidu, který si nedovedl představit jiný svět než ten, ve kterém žil — leda v podobě světa pohádkového. Nápadné je i to, že v lidové epické písni z této doby je málo historického jádra mimo ohlasy pruských válek a na Moravě válek s Turky. Příčina je nejspíše v tom, že zajímavé události zpracovávala především píseň jarmareční.

Nejcennější z lidové epiky jsou balady, v nichž byly vytvořeny účinné skladby, které inspirovaly v obrození Erbena. Po stránce námětové je charakteristické, že v baladách převažují motivy z každodenního života lidu. Vztahy mezi nevolníkem a pánem byly zobrazovány spíš lyricky a satiricky, a proto se v baladách řeší nejčastěji vztahy mezi lidmi téže třídy. K nejkrásnějším patří *Sestra travička*, *Osiřelo dítě*, *Matka vražednice* a *Utonulá*. Výstižné zobrazování vztahů mezi lidmi, dramatické napětí, mistrné využití dialogu, rychlý spád děje a výrazová úspornost, to všechno vytvořilo z našich lidových balad díla klasická.

V duchovní epice se obyčejně zpracovávaly látky známé ze soudobé literatury oficiální, nebo se udržovaly látky staré. Mezi takové náleží např. veršované legendy, jako *Hříšná duše* a *Panna Maria*, nebo písně o posledních věcech člověka, mezi nimi úchvatná skladba *Bylť jeden člověk*. Tyto písně se udržely déle na Moravě než v Čechách, neboť v Čechách byl společenský vývoj rychlejší a písně náboženského rázu rychleji mizely z povědomí lidu.

Fantastika se uplatňovala hlavně v lidové pohádce. Tato prozaická vyprávění souvisí namnoze s knížkami lidového čtení a jejich ústřední motivy sahají leckdy až do středověku (srov. častý rytířský ráz pohádek), vedle toho však do pohádek pronikaly i motivy ze současnosti, zvláště vztah podda-

ného k zámku a k městu. Sociální rozpory bývají zobrazeny velmi výstižně, řešení však bývá násilné, náhlým zlomem, nejednou zásahem nadpřirozené moci. Pohádka končí zpravidla dobře, vítězstvím dobra nad zlem, odměnou poctivce a potrestáním škůdce. V tom se projevuje nezlomný lidový optimismus a víra, že spravedlnost jednou zvítězí. Lidová pohádka si vytvořila i svérázného hrdinu v hloupém Honzovi, který svou zdánlivou hloupostí vyvrál nakonec na pány nebo měšťany. V této postavě, zobrazované zpravidla s humorem, je zosobněna nejen lidová moudrost, ale i pocit mravní převahy nad vykořisťovateli.

Zvláštní okruh tvoří pohádky s motivy náboženskými, např. o putování Krista Pána se sv. Petrem, které jsou na přechodu jednak k legendám, jednak k pověstem. Jiné pohádky se zase blíží bajkám. Lidová vyprávění nebyla totiž z hlediska lidového vypravěče druhově rozrůzněna, pohádka, pověst, bajka a legenda splývaly; pojednává-li se o jednotlivých druzích lidové prózy odděleně, je to jen pro větší přehlednost.

Pověsti se stýkaly velmi často s proroctvími. Těmito vyprávěními se lid utěšoval jednak výhledy do budoucna, v němž očekával krvavé boje, ale i konečné vítězství, jednak vzpomínkami na slavnou minulost. Pověsti a proroctví se někdy přímo prostupují. Tradice látek, o nichž si lid vypravoval v pověstech, sahá namnoze daleko do minulosti, do středověku (*Bruncvík*) a renesance (*Dalibor*, *Faust*), ale některé pověsti zachycovaly i události nedávné nebo současné, jak dosvědčují vyprávění o *Kozinovi*, *Janu Kubatovi*, pověsti o *Růžovém paloučku* a tajných bratřích, o *zbojnicích* aj. Vypravovaly se také pověsti vztahující se k jednotlivým hradům, zejména zříceninám, zaniklým rodům atd., namnoze velmi staré. Jinou skupinu představují pověsti o starých stromech, skalách, kopcích apod.

Zčásti pronikaly do pověstí i náměty nebo motivy ze soudobé oficiální literatury, zvláště do pověstí poutajících se k poutním místům, ale ve své většině jsou pověsti přímým doprovodem sociálního boje lidu. Po té stránce je charakteristická zvláště *pověst královská*, chiliasticky podložené vyprávění o příchodu krále, který splní spravedlivé touhy lidu. Na Moravě tato pověst nabyla místní podoby v pověsti o králi Ječmínkovi a v Čechách v pověsti o králi ze Stadic. Královská pověst se někde kontaminovala s proroctvími o králi „*Marokánovi*“, která v nějaké formě kolovala mezi lidem snad již v době selského povstání roku 1775 a před vpádem pruského krále Bedřicha roku 1778.

Nejcharakterističtější z našich pověstí jsou pověsti o Žižkovi a pověst blannická, už proto, že nám dosvědčují život a houževnatost husitské tradice, která nikdy nevymizela, jak je vidět i z toho, že o trvalé účtě našeho lidu k Žižkovi svědčí četné místní názvy téměř ve všech českých krajích, od západních Čech až po Hanou.

Pověsti o Žižkovi jsou různého rázu, namnoze v nich pronikají pohádkové

motivy, ale všechny ukazují, že se Žižkovi dostávalo mezi lidem opravdové úcty. Zvláště příznačné jsou pověsti o Žižkově narození za bouře pod dubem (symbol jeho síly) a o jeho smrti na „Žižkově poli“, které nabylo v lidu podobné úcty jako Přemyslovo pole u Stadic. Na druhé straně však máme o Žižkovi doloženy i pověsti s protihusitskou tendencí, složené zřejmě odpůrci husitství, např. pověst o zachránění Plzně před Žižkou. Mezi lidem byla rozšířena také pověst o bubnu z Žižkovy kůže, mající asi pramen v kronice Eneáše Silvia. I tyto pověsti jsou nám důkazem toho, že Žižkovo jméno nikdy nevytizelo z povědomí českého lidu.

Ve vývoji pověstí však často také pozorujeme, jak se protireformace snažila původní smysl pověstí změnit. Dokladem je *pověst blanická*. O tom, že blanická pověst byla mezi lidem rozšířena, podává svědectví Balbín. Původně to byla místní pověst o zmizení obležených táborů v Blaníku, později se však spojila s jedním ze Sibiyliných proroctví, v němž se předpovídalo, že z hory vyjde boží vojsko na nepřitele české země. Božím vojskem bylo zřejmě míněno vojsko husitské, během protireformace se však objevil v těchto pověstech sv. Václav bojující po boku blanických rytířů (v jedné verzi z doby tereziánské) a na začátku 19. století se celá pověst změnila v pověst katolickou tím, že v ní byl pojat jako jejich vůdce. Podobná pověst o rytířích sv. Václava se poutá i k vrcholu Oškobrhu u Poděbrad.⁶ Je patrně stejného původu jako katolická verze pověsti blanické.

Snaha vytvořit z původně husitské blanické pověsti pověst protireformační je dalším dokladem síly husitské tradice a úsilí zlomit ji naroubováním tradice katolické. Husitská tradice se ozývala po celé 18. století i v písních. Znovu se zpívala starší píseň ze začátku 17. století „Vzhůru, Čechové“, nabádající k ozbrojenému odporu příkladem husitů; zapsal ji ještě roku 1789 Vavák. Složena byla původně k vpádu Bočkajovců na Moravu roku 1605 (srov. str. 353), ale neztrácela svou aktuálnost ani později, neboť vyznívala jako výzva k boji proti útlaku. Rovněž se dále zpívaly protestantské písně, nejednou bojovně protikatolicky zaměřené.

Protireformace se snažila oprádat pověstmi i svá poutní místa a některé z těchto pověstí opravdu pronikly mezi lid. Typickým příkladem je *pověst hostýnská*. S hostýnskou pověstí se po prvé setkáváme roku 1665 v Balbínově knize o P. Marii Svatohorské (Diva Montis sancti), kde se spojuje s Hostýnem Hájkova pověst o Jaroslavovi a jeho porážce Tatarů. Je nápadné, že se tato pověst objevila nedlouho po roku 1650, kdy začínal na Hostýně rozkvétat mariánský kult. V pozdější literatuře⁷ můžeme pak sledovat krok za krokem, jak se hostýnská pověst rozrůstala. Pro protireformační mentalitu je také příznačné, že roku 1727 město Bystřice pod Hostýnem zaslalo zprávu Dismasu Hofferovi, který psal latinský dějepis Moravy, v níž vypsalo hostýnskou pověst

⁶ Pověsti o zakletém vojsku, které v čas nouze přijde na pomoc, vázaly se k rozličným horám v celé české oblasti, např. sem též patří slezská pověst o rytíři Jurkovi, který vytáhne do boje ze Skalické hůrky u Frýdku, až bude na Těšínsku nejhůře.

⁷ Kruger 1669, Středovský 1712, Písničky hostýnské 1754.

s tou změnou, že zázrak byl vztažen místo na Tatary na husity a událost byla položena k roku 1420.

Podobně se vyvíjela pověst o *Kotouči u Štramberka*. I tato pověst vypravovala původně o vítězství nad Tatary a byl učiněn pokus vplést do ní na místo Tatarů husity. — Máme i doklad o pokusu vytvořit umělou protireformační pověst, která se mezi lidem neujala: je to legenda o poutním místě na *Vinicích u Žarošic*. Roku 1700 byl v ní kladen vznik tamního kostela k roku 30 n. l. (tedy ještě do doby života Kristova) a v letech 1710 a 1716 byl učiněn pokus spojit tuto legendu s Cyrilem a Metodějem.

Pověsti nebyly ovšem omezeny jen na venkov, své pověsti měl i lid městský, např. pražský lid si vypravoval o bezhlavém strahovském jezdci, o pyšné hraběnce v Lichtenštejnském paláci, o vyšehradském sloupu aj.

Některé z lidových pověstí přecházely v 19. století do písemnictví. To platí pro pověst blanickou, která byla vložena do lidové knížky o Zdeňkovi ze Zámku. Dokladů je však daleko více, např. pověst hostýnská, kterou zpracoval Václav Hanka v básni Královédvorského rukopisu „Jaroslav“. Z pražských pověstí zpracoval s osvícenskou tendencí Šebestián Hněvkovský veršování o vyšehradském sloupě. Velmi rozšířená lidová pověst o ženichu-umrlci dala dějový podklad Erbenovým Svatebním košilím a pověst o utopeném zvonu u Chlumce byla zpracována v Klicperově hře Jan za chrta dán. Také literární začátky Boženy Němcové vyrůstají z lidových pověstí. Už z těchto několika příkladů je patrné, jak v našem obrození navazovala tak zvaná umělá literatura na literaturu lidovou.

V oblasti lidového a pololidového dramatu vznikl okolo poloviny 18. století nový druh, který je evropskou zvláštností, totiž lidová hra se zpěvy. Vyvinula se patrně v souvislosti s operami, které dávala šlechta na svých soukromých divadlech (Jaroměřice n. Rokytou, Praha, Kuks, Český Krumlov aj.), a s hudbou venkovských kantorů, která měla tradičně vysokou úroveň. V šlechtických divadlech na venkovských zámcích účinkovali totiž místní lidé z panství, kantoři i nevolníci, a nejspíše jejich zásluhou vznikaly zpěvohry skládané přímo pro lid. Na jejich utváření působila ovšem také hra školská a tradice duchovních her, sahající až k staročeskému Mastičkáři. Po stránce ideové vyznívaly sice buď neutrálně, nebo aspoň loajálně, ale jasně se v nich odrážel lidový život, zobrazovaný s naivním realismem i s drastickou často komikou. I jazyk bývá lidový, na Moravě např. hanácké nářečí (odtud se těmto hrám říká „hanácké opery“), a v melodice přes závislost na italské opěře jsou i motivy lidové písně.

Typem takové hry je „opera“ o *Landeborkovi* (= Brandeburkovi), složená počátkem čtyřicátých let hanáckým nářečím.⁸ Byla dávana roku 1748 při návštěvě Marie Terezie v Hradisku u Olomouce. Její děj je vzat z tehdy nedávného

⁸ Celý titul hry zní: *Kterak Landebork od Prahe z království českého ani nepřekna (lotr) s bohem hěbal*.

pruského vpádu na Moravu. Přesto, že líčí autenticky strasti místního obyvatelstva, není to historická hra v pravém slova smyslu; děj se držel skutečných událostí jen velmi málo a těžisko bylo v líčení válečných útrap. Hra vyznívala jako projev loajality ke královně.

Rozvoj lidových her se zpěvy spadá hlavně do poslední čtvrtiny století, a proto reagovaly mimo jiné i na velké selské povstání z roku 1775. Velmi přesně toto povstání zachytila opera *Selská rebelie* od kantora Antoše, který působil na Jičínsku. Autor libreta vylíčil události asi podle vlastních zážitků. Stojí na straně lidu, má porozumění pro jeho bídu a cítí s ním, přesto však hra nevyznívá revolučně, nýbrž loajálně. Při závislém postavení tehdejšího kantora je to pochopitelné, ale už sama skutečnost, že se selské povstání stalo námětem hry určené lidovému publiku a že sled událostí byl v ní vylíčen s přesností téměř dokumentární, má svůj nepochybný význam.

Po nějaké době — na konci 18. století nebo na začátku století následujícího — byla hra přepracována tak, že byly sice ponechány původní zpěvy, ale přibylly mluvené části prózou. Proti originálu byla zdůrazněna revolučnost, ale byl též ponechán závěrečný sbor, který je výsměchem poraženým sedlákům. Toto na první pohled nelogické spojení (neodůvodněná změna autorova postoje) vyllynulo nepochybně z censurních ohledů.

Ke konci století se uplatňují v lidových zpěvohrách motivy, které byly charakteristické pro pobělohorská interludia, zejména opilství a námluvy. Spojovací článek mezi interludii a těmito hrami (patří k nim např. *Jora a Manda*, *Maréna a Kedrota*, *Opilý muž* aj.⁹) tvořila intermezza, to je veselé mezihry vkládané mezi akty vážné opery a zpracovávající v podstatě tytéž náměty (a s touž obhroublostí) jako pobělohorská interludia.

Obdobně jako působily na lidovou zpěvohru opery dávané na zámcích, na lidové divadlo měly vliv hry dávané profesionálními zahraničními herci. Dokazuje to např. komedie o *Františce a Honzíčkovi*, která předvádí, jak si Honzíček vysloužil za řemeslnickou zběhlost královskou dceru a získal ji i přes úklady generála Mince. Na lidovou frašku působila také tradice staršího dramatu „literárního“, jak to ukazuje fraška *Salička*, lidové zpracování renesanční frašky Polapená nevěra¹⁰. Dávala se o masopustě.

Někdy od poloviny 17. století (snad i dříve) se objevilo jako nový činitel *divadlo loutkové*. Nejstarší repertoár tvořily mezinárodní látky, jako o Faustovi, donu Juanovi (Don Šajn) nebo Jenovefě, když však koncem 18. století vznikla v Praze stálá scéna, dávali loutkáři po venkově také hry předváděné na divadle v Praze. Nejznámější z těchto loutkářů byl MATĚJ KOPECKÝ († 1847), jehož dílem přechází loutkové divadlo do obrození.

Nadále se pěstovalo i drama náboženské, především oblíbené a již tradiční

⁹ Jádrem první z těchto her je výsměch Mandy (Marie) Jorovi (Jürovi), který se jí dvoří. — Maréna (Marie) a Kedrota (Gertruda) jsou dvě vdavekchtivé dívky, které však nemají ženicha, a proto se rozhodnou zůstat svobodnými a velebí panenský stav. Obě tyto skladby jsou původu hanáckého a psány nářečím. — Hra *Opilý muž* je českého původu. Nemá vlastně děje, její podstatou je řada hádavých výstupů.

¹⁰ Viz na str. 356.

hry vánoční a velikonoční. K jejich rozvoji nepochybně přispěla *sepolcra*, která se provozovala na Zelený čtvrtek, a *pastorely*, dávané o vánocích,¹¹ jakož i lidové obyčeje při koledování. Zejména chození s betlémem a koledy tříkrálové bývaly doprovázeny kratičkými výstupy. Lidová dramatická tvořivost se však hlavně projevila v rozsáhlých hrách, v nichž vystupovalo až sto osob. Dochovaly se až do 19. století v Podkrkonoší. Patří mezi ně zejména *Lastibořská hra velikonoční* a *Semilská hra vánoční*. Vedle her velikonočních a vánočních těšily se oblíbě nadále také lidové hry o *svatých*, jako o Barboře, Jiřím a Janu Nepomuckém.

Rozvoj lidového divadla brzdily různé zákazy. Tak byly roku 1767 zakázány hry loutkové, 1770 hry jesličkové, tříkrálové a lidové hry vztahující se k Hromnicím a zvláště hry masopustní. Za Josefa II. (1780—1790) následoval další zákaz roku 1786. Zákazy byly odůvodňovány hospodářskými škodami, které vznikaly tím, že „komedie“ odváděly lid od práce.

Mezistupeň mezi tvorbou ústní a písemnictvím představovali písmáci. Byli to lidoví milovníci literatury, kteří si opisovali literární památky a někdy se pokoušeli o tvorbu vlastní. Často nám dochovali texty dnes ztracených tisků a mnoho z lidové tvořivosti.

O původní tvorbu se pokoušel např. Jiří VOLNÝ, od roku 1730 šafář a vrchní ovčák v Kratonohách, a milčický rychtář FRANTIŠEK JAN VAVÁK (1741 až 1816), jehož dílo již časově spadá do začátků obrození. Protože tito písmáci patřili k lidu, vystihli ve svých pracích jeho život i zájmy. Jejich skládání měla i literární ohlas. Po té stránce je třeba charakteristické to, že *Veselé písně* Jiřího Volného vydal 1822 Václav Hanka. Byly to skladby nenáročné, nekladly si vyšší cíl než bavit a moralisovat, ale hodně se líbily.

Písmáci nám zanechali také mnoho kulturněhistorického materiálu, např. lékařských návodů. Vedle praktických zápisů často ukládali do svých rukopisných sborníků i různé paměti a zachovali nám četné lidové a jarmareční písně, pověsti apod. Zároveň nám podávají svědectví o tom, co se tehdy těšilo u lidových čtenářů oblíbě. Je zajímavé, že se stále ještě opisovaly památky vzniklé již ve 14. století. Tak např. rukopisná *Apatéka domácí* z roku 1749 obsahuje (vedle lékařských rad) zvláštní verši Života Adamova.

K lidovým písmákům lze také přiřadit drobnou inteligenci, která žila mezi lidem a dívala se na svět jeho očima. Patřili k ní zejména vesničtí kantoři; byli patrně skladateli lidových zpěvoher a vedle toho nejednou vyslovili v písních i čistě lidové tužby. Typem takového písmáka je kojetínský kantor TOMÁŠ

¹¹ Sepolcra a pastorely se dávaly v kostelích a rozšířily se po celém venkově. Představovaly hudebně-dramatickou produkci a v obou se uplatňoval vliv lidové písně a v textu lidová představitost i lidový vztah k životu. — *Sepolcra* se dávala na Zelený čtvrtek. Byl to druh malého oratoria, podávajícího rozjímání nad Kristovým umučením a jeho smrtí. Vystupovaly v nich nejčastěji biblické postavy, které hořekovaly nad Kristovým utrpením a smrtí. — *Pastorely* se dávaly hlavně na den Božího narození a na svátek Tří králů. Jsou to pastýřské zpěvy, prosycené prvky bukolického idylismu. Těšily se neobyčejně oblíbě a obsahovaly stejně v díkci jako v hudební stránce velmi mnoho lidového.

KUZNÍK (1716—1786), který vyzpíval útlak selského lidu i jeho sebevědomí. Proti celkem povrchnímu Volnému, který se spokojoval s plytkou písni zábavnou, Kuzník dovedl výstižně zobrazit skutečný život selského člověka.

Obrozenští spisovatelé, kteří si všímali lidové tvořivosti a tvůrčím způsobem na ni navazovali, soustřeďovali se na venkov, a tak vznikal falešný dojem, jako by lidovou tvořivost představoval jen lid venkovský. Ve skutečnosti však slovesnou tvořivost nacházíme i u lidu ve městech.

Kulturní život nižších vrstev lidu městského se v 18. století nelišil podstatně od jejich kulturního života v století 16. a 17. Máme doklady, že byly stále v oběhu knížky lidové četby; některé se i opisovaly, např. chrudimský měšťan malíř Josef Cereghetti (1722—1799) si opsal a malířsky vyzdobil Poručenství dvanácti patriarch a povídku Aseneth. Drobné měšťanstvo mělo stále zájem o staré látky, namnoze středověké, a rádo se bavilo oblíbenými renesančními šprýmy (máme např. dochován v opise z 18. století komický řád o přijetí do podagristické společnosti). Naproti tomu lidová píseň v městském prostředí podle všeho nežila tak intenzivně jako na venkově a neudržovala se tak dlouho v povědomí. Ve městech se patrně uplatňovala především píseň jarmareční. Zato však máme dochovány stopy po pověstech městského lidu, zejména po strašidelných pověstech o různých domech a místech, a mnoho rukopisných prací měšťanů s literárními zájmy.

Z těchto prací (nehledíme-li k pamětem, o kterých již byla řeč v jiné souvislosti a k nimž je třeba ještě připočítat paměti Cereghettiho) zvláštní pozornosti si zaslouží dvě dlouhé veršované skladby o řemeslnících, napsané patrně vzdělanci, kteří však měli k řemeslnictvu blízko, *Satira na čtyři stavy z doby okolo roku 1700* a *Verše o perníkářství z roku 1744*.

Satira na čtyři stavy je pozoruhodná již rozsahem; nedochovala se celá, ale i dochovaná část má skoro 9000 veršů. Je psána na téma povzdechu „Ach, můj milý, věčný bože, čím dáleji, vždycky hůře“, který se znova a znova opakuje jako vůdčí motiv, a je podána jako řada promluv, v nichž se střídavě uplatňují mluvčí jednotlivých stavů a řemesel, Sprosták a Malomluv. Satirické šlehy přináší hlavně Sprosták, kdežto Malomluv jeho výpady krotí. Básník útočí nejprve na duchovní stav a „stav vyšší“ (to je na šlechtu); pak přechází k stavu městskému a bere si na mušku bohaté patricije, na to navazuje invektivy na příslušníky inteligence prošlé universitou, theology, lékaře, právníky a filosofy. Po těchto útocích následuje nejdůležitější část skladby pojednávající o jednotlivých řemeslech. Tato část (nejrozsáhlejší, asi osm desetin celé básně) je zajímavá zvláště proto, že podává svědectví o životě drobného městského lidu a řemeslnictva v době, kdy řemesla začínala trpět pod náporom vyvíjející se manufakturní výroby. Po řemeslnících stíhá neznámý skladatel ještě posměchem ženy a panského donašeče, tak řečenou panskou poštolku. Skladba

vznikla nejspíše někde na Klatovsku, jak svědčí nářeční rysy. Její autor prozrazuje značnou literární kulturu a zběhlost ve veršování.

Nemenší spisovatelskou obratnost projevila neznámý autor *Veršů o perníkářství*. Ani tato skladba se nedochovala celá; rozsahem se však patrně rovnala Satíře na čtyři stavy. Jejím jádrem je dvacet kapitol pojednávajících většinou o výrobě perníku. Každá kapitola končí „tovaryšskou hymnou“ a prozaickou „fabulí“. V tovaryšských hymnách jsou dochovány, jak se zdá, staré tovaryšské zpěvy, které byly zpívány na nápěv písní známých mezi širokými vrstvami. Druhá část *Veršů o perníkářství* obsahuje poučení o tom, jak využívat počtářství při perníkářském řemesle a obchodování s perníkem. Na rozdíl od Satíry na čtyři stavy neuplatňuje se ve *Verších o perníkářství* výrazně satira a sociální kritika, spíše se hlásí parodie naukové literatury.

Obě tyto skladby však zapadly. Tištěny nebyly a pro svou délku se nemohly stát součástí slovesnosti ústní, tím spíš, že šlo o básně určené k recitaci a ne ke zpěvu. Byly však aspoň nějakou dobu v oběhu mezi drobným měšťanstvem a svědčí o kulturním životě a literárních zájmech nižších vrstev městského lidu, které se neodnárodnily.

Jestliže se díváme na knižní produkci od sklonku 17. století do počátku obrození, vidíme obraz stálého planění a úpadku; vidíme-li však celou slovesnou kulturu tohoto období, o všeobecném úpadku nemůže být řeči. Upadaly kulturně privilegované a majetné vrstvy, které se odcizily národu, ale neupadal lid, a to stejně na venkově, jako ve městech. Naopak, protože byl lid kulturně odkázán sám na sebe, vypjal svou tvořivost do míry dříve nevídané a vytvořil díla pozoruhodné ceny.

Na lidovou tvořivost navazovala obrozená literatura, a to několikerým způsobem. Máme doklady, že čerpala z lidové tradice námětově (Klicpera), že těžila z jarmareční pololidové písně (Hněvkovský), máme později i doklady tvůrčího rozvíjení podnětů lidové tvořivosti v ohlasové poesii Čelakovského, v Erbenově *Kytici* a v próze Boženy Němcové. Vedle toho se však přelévala do obrozené literatury starší lidová četba, kterou vydával a adaptoval např. Kramerius, pololidová píseň jarmareční a barokní písně kancionálové, ať už v podobě původní nebo zesvětštělé, jak ukazují upravené písně Kadlinského v *Thámově sborníku Básně v řeči vázané* (1785).

Tím vším je spjato 18. století s novou dobou. Nevytvořilo sice díla významu Alexandreidy nebo písní husitské doby, nedalo naší literatuře muže takového významu, jako byl Blahoslav nebo Komenský, ale jeho kulturní tvořivost je stále nabádavým dokladem toho, jak se lid nevzdal nikdy svého češství a jak ani za nejtěžšího útlaku nepohasla jeho tvořivost.

Formuli přísahy pro zběhlé sedláky otiskl Josef Volf, Prísaha zběhlých poddaných. Z klatovské knihy pamětní z r. 1722, ČL 16, 1907.

O Petraschově společnosti psal a zejména rozebral její časopis Miloslav Hýsek, Z počátků vědeckého bádání obrozenického, Výroční zpráva reálného gymnasia na Novém Městě v Praze v Truhlářské ulici, 1913. — Srov. též Oldřich Králík, Moravské počátky osvícenského humanismu, Vlastivědný sborník moravský 2, 1947; zde i bibliografie.

O překladu Ovidiových Metamorfos do češtiny v 18. století psal Karel Svoboda, České zpracování Ovidiových „Proměn“ z XVIII. století, Universitas Carolina 1957, Vol. 3, Philosophica No 2.

Píseň Zapalte kacířské bludy otiskl Čeněk Zíbrt v ČČM 81, 1907, v článku Josef Šollín, sběratel knih staročeských pro Museum. O době jejího vzniku psal Josef Volf, Kdy povstala „Píseň o bludných knihách“, ČČM 84, 1910.

O Koniášovi psal s obrannou tendencí Antonín Podlaha, Život a působení Ant. Koniáše, Sborník Historického kroužku „Vlast“, 1893. K 225. výročí Koniášova Klíče napsal článek F. M. Bartoš, Výročí krvavé knížky, Kostnické Jiskry 39, 1954.

O Bílovském pojednal Vojtěch Martínek, Hlučínský kazatel, Věstník Matice opavské, 1922. — Některá kázání Bílovského vydal Josef Vašica (Vino ze svatby v Káni a potřebnost roucha svadebního, Stará Říše na Moravě, 1933).

O Pohlově neoterisování psal Alois Lisický, Jan Václav Pohl v zápase o české slovo, Osvěta 50, 1920. Viz též Lisického stať Z dějin zápasu o české slovo, Osvěta 49, 1919.

O Sporckovi napsal monografii Heinrich Benedikt, Franz Anton Graf von Sporck. Zur Kultur der Barockzeit in Böhmen, Wien 1923; viz také kritiku Fabiana Slabého v Časopisu pro moderní filologii a literaturu 12, 1926. (Slabý se zabýval Sporckem již dříve, srov. Hr. Frant. Antonín Sporck, LF 34, 1907, a Korespondence hr. Fr. A. Sporcka, ČČH 12, 1906; v LF oceňuje starší literaturu.) — Josef Hanuš, František Antonín hrabě Sporck (Z dějin české literatury — sborník k Vlčkovým šedesátinám, 1920). — Populární monografii napsal Karel Tríska, František Antonín Šporck, 1940².

List z nebe otiskl A. Vokurka, List rukou Ježíše psaný z r. 1769, ČL 21, 1912.

O Zaklínači psal Vítězslav Houdek, Moravská kniha o zaklínání duchův, ČL 1, 1892.

„Paměti pražské z let 1732—1743“ popsal a vydal Josef Teige, VKČSN 1904. Zde i zpráva o spisku Diarium o obležení města Prahy 1757. Tento spisec vydaný anonymně připisuje Teige Janu Karlu Rohnovi (1711—1799). (Srov. též Josef Jireček, Rukověť II, str. 187.)

„Paměti březnické ze 17. a 18. věku“ vydal Antonín Rezek, Zprávy KČSN 1881.

„Paměti Jiřího Václava Paroubka, někdy vikáře a faráře v Líbeznicích (1740 až 1774)“ vydal Václav Beneš Třebízský, Sborník historický (Rezkův) 2, 1884, a 3, 1885.

Lehnerovy paměti vydal Antonín Rybička, Fridrich II. král pruský r. 1742 ležením u m. Chrudimi, Sborník historický (Rezkův) 3, 1885.

O emigrantské literatuře této doby poučují: František Augustin Slavík, Z doby před naším vzkříšením, Osvěta 4, 1874; týž, Česká emigrace r. 1741—42, Osvěta 7, 1877; Antonín Rezek, Dějiny prostonárodního hnutí náboženského v Čechách, 1887; týž, Příspěvky k dějinám české emigrace v XVIII. století, ČČH 1, 1895 (zde i literatura); Josef Volf, Soupis nekatolíků uprchlých z Čech z r. 1735, VKČSN 1907; Gustav Adolf Skalský, Z dějin české emigrace osmnáctého století, Chotěboř 1911.

O Klejchovi píše J. B. Čapek, Pěvec od Růžového paloučku (v souboru Záření ducha a slova, 1948); zabývá se jím také Josef Páta, Václav Klejch Lažanský (1682—1737), Reformační sborník 8, 1941.

O **Liberdovi** psali Josef Volf, K literární činnosti J. Liberdy, ČČM 82, 1908, a Rudolf Říčan, Z literatury české větve obnovené Jednoty bratrské v 18. století, čas. Jednota bratrská 26, 1949.

O **Jiřím Petrmannovi** pojednal Josef Volf, Drážďanský kancionál Jiřího Petermanna z r. 1748 a pražská konsistoř, ČČM 98, 1924, a J. B. Čapek, Jiří Petrmann žalmista (v souboru Záření ducha a slova, 1948).

O zahraničních vydáních biblických textů srov. Josef Volf, Vydání českého Nového Zákona r. 1744, ČČM 83, 1909.

Historii Martina Kopeckého vydal Hubert Rösel ve sborníku Deutsch-slawische Wechelseitigkeit in sieben Jahrhunderten, Berlin 1956 (Der „Schwanengesang“ des Martin Kopecký).

Píseň Radujte se, všichni Češi vydal Otakar G. Paroubek, ČČM 73, 1899 (Píseň o králi Bavoru).

O písni Brandeburku, podej ruku viz Antonín Rezek, Dějiny prostonárodního hnutí náboženského v Čechách, 1887, str. 107; srov. též Arnošt Denis, Čechy po Bílé hoře, 1931, I, 3, str. 9n.

Píseň nová k potěšení a vyražení Moravanů je otlišena Čeněkem Zíbrtem v článku Písničky zamilovaného vojáka z roku 1740, ČL 22, 1913.

Antologii jarmarečních písní s teoretickým úvodem vydali Robert Smetana a Bedřich Václavek, České písně kramářské, 1937 (nové vydání v Sebraných spisech B. Václavka 1949). — Jiný soubor sestavil Miloslav Novotný, Špalíček písniček jarmarečních, 1940.

Píseň o Nislavovi a Běle otiskují Bedřich Václavek a Robert Smetana, České světské písně zlidovělé I, 1955. — O jejím verši psal Karel Horálek, Počátky novočeského verše, Acta universitatis Carolinae, Philologica 4, 1956.

Na jarmareční skladbu o Ondrášovi upozornil Jaroslav Nehýbl, Kramářská píseň o Ondrášovi, Slezský sborník 48, 1950 (tam i další literatura). — Na zesměšňování oficiální tematiky a zákaz zpěvu i stíhání kolportérů kramářských písní poukázala Zdeňka Tichá, K dějinám kramářské písně v 18. století, Česká literatura I, 1953.

Písně Truchlivé volání... a Píseň k potěšení... vydal Čeněk Zíbrt, Písničky zamilovaného vojáka z roku 1740, ČL 22, 1913.

O prášilovské literatuře viz Čeněk Zíbrt, Staročeská rozprávka ze Smyšlenova v Štětbetově pod Klevetovem, ČL 21, 1912. — „Dopis hanáckého otce synovi studentovi z konce století XVIII.“ otiskl Mil. Radotínský, ČL 21, 1912. — Text knížky o hraní bulky vydal Čeněk Zíbrt, Trapulky do bulky. Rýmovaná naučení o hře karetní, ČL 13, 1904. — O ohlasu Frantových práv viz Čeněk Zíbrt, Rozprávka o třech ženách z Frantových Práv v skladbě ovčáka Jiříka Volného († 1745), ČL 20, 1911.

Novou pranostiku vydal Čeněk Zíbrt, Jihlavská Nová pramostika [sic!] pro savský [sic!] lid, ČL 7, 1898.

O začátcích novinářství psal Vladimír Klimeš, Počátky českého a slovenského novinářství, 1955; tam další literatura. K tomu srov. kritickou stať Jána Čaploviče, O začiatkoch slovenského novinárstva, Slovenská literatúra 4, 1957, a Josefa Polišíenského v Novinářském sborníku 1, 1956, str. 85—88.

O významu ústní slovesnosti pojednal Bedřich Václavek, Písemnictví a lidová tradice, 1938 a 1947; týž, Lidová slovesnost v českém vývoji literárním, 1940. Srov. též Karel Horálek, Staré veršované legendy a lidová tradice, 1948, a Karel Horálek - Zdenka Horálková, K dějinám našich lidových balad, Slezský sborník 54, 1956. — „České legendy“ vydal s komentářem Jiří Horák 1950.

O lidové písni pojednal Bedřich Václavek a Robert Smetana v doslovu k 4. vydání Sušilových Moravských národních písní, 1951, a v hesle Lidové písně v Dodatcích Ottova slovníku naučného (OSNND). — Dále o lidové písni a umělé písni psal a ukázky z této tvorby otiskl Jan Němeček, Zpěvy XVII. a XVIII. století, 1956. — O vztahu slova k melodii písní psal Antonín Sychra, Hudba a slovo v lidové písni, 1948.

Sociální písně jsou uvedeny v těchto antologiích: Vladimír Karbusický - Jaroslav Vanický, Český revoluční zpěvník, 1953; Zdeňka Tichá, Verše bolesti, posměchu i vzdoru, 1958.

Píseň Žádný člověk neví vydal František Bartoš, Robota na bývalém panství malenovském, ČL 7, 1898. — Píseň Ach běda, běda, koupil nás Breda uvádí Josef Vávra ve studii Bývalé panství pečecké, Sborník historický (Rezkův) 3, 1885.

Píseň Běda mně, smutnému je dochována ve Vavákově Zboru písní; jiné, stručnější znění vydal Čeněk Zíbrt v souboru Z doby úpadku, 1905. Tam jsou otisknuty i další skladby, např. písně věnované Anně Vitanovské, ukázka z Discursu Lipirona, předmluva k Frozínovu Obrovišti, písně o Valdštejnovi a Harantovi, ukázky z Vavákovy písně o robotě, píseň o selské rebelii 1734 apod.

Starší literaturu o Vavákovi uvádí Ladislav Prokeš: František Jan Vavák, Agrární archiv, Časopis pro dějiny venkova, 3, 1916. — Vavákovy historické písně podrobně uvádí Stanislava Hájková, Vavák a jeho pojetí českých dějin, ČČH 35, 1929. — Paměti Vavákovy vydával Jindřich Skopec (1907, 1908, 1910, 1912, 1915, 1916, 1918, 1924 a 1936.)

„Řád veselí svatebního“ otiskuje nově Max Hroch, ČL 21, 1912. — O čáslavském společenství pojednal Kliment Čermák, Společenstvo zvěčů, muzikantů, družbův a mláďenců v Čáslavi r. 1725, ČL 2, 1893.

O lidových kancionálech viz např. J. Matějka, Malované modlitební knížky z XVIII. a ze začátku XIX. století, ČL 3, 1894; Čeněk Zíbrt, Kancional Jana Drašnara, kantora doberského, ČL 1, 1892; ukázka z Kancionálu boříckého reprodukována v ČL 3, 1894, str. 431.

K pověsti o Kozinovi viz František Teplý, O velkém hrdinovi Janu Sladkém, ČL 16, 1907. — K pověsti o Jakubu Kubatovi viz ČL 14, 1905 (Čeněk Zíbrt, J. K. Hraše, Fr. V. Bouchal).

O strašidelných pověstech psal např. Emil Horský, J. Beckovský o strašidlech na Radyni, ČL 16, 1907. — K pověstem o stromech hodně látky snesl Jan Evang. Chadt, Pověsti a dohady o starých a památných stromech v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, ČL 17, 1908.

O pověsti královské viz Rudolf Urbánek, K české pověsti královské, ČSPS 23, 1915—26, 1918. — O králi Marokánovi psal Václav Řezníček, Proroctví o příští krále Marokána, ČL 12, 1903, a J. B. Čapek, Československá literatura toleranční I, 1933.

O Žižkovi psal Rudolf Urbánek, Žižka v památkách a úctě lidu českého (Spisy filosofické fakulty Masarykovy university, Brno 1924); zde i o pověsti blanické (str. 108). K pověstem o Žižkovi viz též anketu Žižka v lidovém podání československém, ČL 24, 1924.

O pověstech poutajících se k Oškobrhu viz Polichronij Agapjevič Sýrku, Ohlas národního rytířského eposu v Čechách (Rytíři sv. Václava v Blaníku), ČL 7, 1898.

O písni Vzhůru, Čechové psali: Stanislav Souček, Domnělá píseň českých vyhnanců na Slovensko a její slovenské příbuzenstvo (Spisy filosofické fakulty Masarykovy university, Brno 1923); Jindřich Obršlík, K husitské tradici v písňové tvorbě českého lidu na počátku 18. století, ČMM 71, 1952; Josef Petráň, Píseň „Vzhůru Čechové“ a její varianty, Sborník historický 3, 1955. — Píseň vydala nově Zdeňka Tichá v antologii Verše bolesti, posměchu i vzdoru, 1958.

O pověsti hostýnské psali: Václav Flajšhans, Zázrak hostýnský a báseň „Jaroslav“, ČČH 38, 1932; Jindřich Šebánek v ČMM 58, 1934, str. 446—450, a 59, 1935, str. 392—402; k věci se pak Flajšhans vrátil v ČČH 42, 1936, str. 188—190.

O pověsti vízící se ke Kotouči u Štramberka psal Jindřich Šebánek, *Pověst štramberská*, ČMM 59, 1935.

O žarošické pověsti srov. Jindřich Šebánek, *Žarošická legenda* (Sborník Jana V. Nováka, 1932); srov. též ČMM 58, 1934, str. 446—450.

O pražských pověstech viz Čeněk Zíbrt, *Illustrace pověstí z roku 1787*, ČL 10, 1901, a Cyril Straka, *Pověsti strašidelné ze Strahovských letopisů*, ČL 25, 1925.

Z jiných prací o pověstech viz Bedřich Svoboda, *České prstonárodní podání „o ženichu umrlci“*, ČL 14, 1905. — O pověsti Jan za chrta dán psala Julie Vlasáková, *Jan za chrta dán*, ČL 14, 1905.

O lidových operách posledně psal Jan Němeček, *Lidové zpěvohry a písně z doby roboty*, 1954; zde vydal a rozebral *Selskou rebelii* a uvedl starší literaturu; lidových zpěvoher si Němeček znovu všiml v souboru *Zpěvy XVII. a XVIII. století*, 1956.

Hru o Landeborkovi otiskl František Bartoš, *Hanácká „opera“ z r. 1757*, ČL 10, 1901. — O hanáckých operách pojednal Emil Axman, *Moravské opery ve stol. XVIII.*, *Časopis Moravského musea zemského* 12, 1912; srov. též Jan Racek, *Česká hudba*, 1958.

O lidovém dramatu psal Petr Bogatyrev, *Lidové divadlo české a slovenské*, 1940; Jan Kopecký, *Divadlo naší hrdosti*, *Divadlo* 1, 1950.

Komedii o Františce a Honzíčkovi a Saličku vydal Petr Bogatyrev v knize *Lidové divadlo české a slovenské*, 1940, a Josef Hrabák v *antologii Lidové drama pobělohorské*, 1951.

O loutkovém divadle psal Jaroslav Bartoš, Prokop Konopásek, *klasik českého loutkového divadla*, *Divadlo* 1, 1950. — Srov. také Bartošovu *antologii Loutkařské hry českého obrození*, 1952, kde je uvedena i literatura a připojeno pojednání *O počátcích loutkového divadla a jeho repertoáru*.

O sepolcrech a pastorelech viz Jan Racek, *Česká hudba*, 1958.

Lidové hry vánoční a velikonoční vydal Ferdinand Menčík, *Prstonárodní hry divadelní, 1894—1895* (2 svazky). — Ukázky z *Lastibořské hry velikonoční* a *Semilské hry vánoční* také v *antologii Josefa Hrabáka, Lidové drama pobělohorské*, 1951.

Lidové a pololidové hry o svatých byly otiskovány v ČL, např. 4, 1895 (Josef Král, *Divadelní hra lidová o sv. Janu Nepomuckém*), 5, 1896 (Bedřich Vilém Spiess, *Divadelní hra lidová o sv. Jiří mučedlníku*), 6, 1897 (J. F. Král, *Komedie o sv. panně mučedlnici Barboře*). Hru o svatém Janu Nepomuckém přetiskl Zdeněk Kalista v *Selských čili sousedských hrách českého baroka*, 1942. — *Moravské lidové hry souborné* vydal Julius Feifalik, *Volksschauspiele aus Mähren, Olomouc* 1864.

„*Jiřího Volného Písně kratochvilné*“ otiskl Čeněk Zíbrt 1894.

O Vavákovi viz na str. 491.

„*Hanácké písně z časů roboty*“ Tomáše Kuzníka vydal s úvodem a poznámkami Julius Heidenreich, *Kojetín* 1936.

O Cereghettim píše Čeněk Zíbrt, *Rukopisné varianty staročeských Poručenství patriarch dvanácti v Perně r. 1595 a J. Cereghettiho ze století XVIII.*, ČČM 87, 1913.

Satiru na čtyři stavy vydala — po neúplné edici Čenka Zíbrta v ČL 15—16, 1906 až 1907 (pod titulem „*Ach můj milý, věčný Bože, čím dáleji, vřdycky hůře. Rýmování o řemeslnících z konce věku XVII.*“), v *Zlaté Praze* 24, 1907 (*Panská „poštolka“*). *Rýmování z konce stol. XVII.*) a v *Národních listech* 1906, č. 289 (*Abeceda neb zrcadlo ženské*). — Zdeňka Tichá 1958.

Verše o perníkářství vydal Čeněk Zíbrt 1895; otiskuje však pouze jeho první část, a to ještě neúplně a nepřesně.

REJSTŘÍK AUTORŮ A DĚL

V rejstříku uvádíme jména autorů kapitálkami, autentické nebo zvykové názvy děl, popř. incipity (tj. ta označení, pod nimiž jsou díla uváděna v textu Dějin při hlavním výkladu kursivou) typy kursivními. Pro lepší orientaci zařazujeme do rejstříku některá hesla sběrná, která představují soubory obvyklých označení (např. kronika, paměti, legenda, listy, povídka); v těchto sběrných heslech, tištěných antikvou, jsou díla uváděna pod zkráceným, obvykle užívaným označením (např. kronika Kosmova, Kuthenova, a nikoli Chronica Boëmorum, Kronika o založení země české).

Číslo v závorkách označují stránky, na nichž je uvedena speciální bibliografie o autoru nebo o díle.

Díla uvádíme v rejstříku zpravidla bez autorů; autorovo jméno v závorce připojujeme jen tam, kde by mohlo dojít k nedorozumění.

České překlady latinských titulů jsou v rejstříku uvedeny jen tam, kde jde o názvy vžitě nebo kde je v bibliografii dílo uvedeno v překladu.

Jména badatelů o starší literatuře jsou pojata do rejstříku jen potud, pokud jsou o nich zmínky v textu Dějin. Jména, která se vyskytují jen v bibliografických částech, do rejstříku zahrnuta nejsou.

<p><i>A ihned lid svatých</i> 243
 <i>A solis ortus cardine</i> 263
 <i>Abeceda pobožné manželky</i> 351
 <i>Abeceďní modlitba</i> (staroslov.) 37
 <i>Abortivus</i> 148 (155)
 <i>Abrahamus patriarcha</i> 439, 447
 <i>Ackermann aus Beheim</i> (<i>Oráč a Smrt</i>) 139 (154)
 <i>Acta unitatis Fratrum</i> (<i>Akty jednoty bratrské</i>)
 346, 364—365, 366, 373, 376 (267,
 270, 335, 379)
 <i>Actus pobožný o narození syna božského</i> 408
 (411)
 <i>Ad eruditos gentis meae</i> (výzva k českým vzdělancům) 344, 413
 <i>Ad Pisones</i> 333
 <i>Ad sanctum Veneslaum satira</i> 296 (308)
 <i>Ad te levavi</i> (227)
 ADAM BAKALÁŘ 300
 ADAM Z VELESLAVÍNA DANIEL 183, 188,
 343—344, 345—346, 348, 349, 350, 351,
 395, 413, 414, 448 (357, 358)
 ADAM Z VINOŘE 348 (359)
 ADAMI TOBIAS 434, 443</p> | <p>ADELPH JAN 353
 AENEÁŠ JAN 364
 AERICHALCUS SEBASTIANUS 327
 AGRICOLA GEORG 342 (358)
 <i>Ach, ach, milí Těšíňští</i> 396 (409)
 <i>Ach běda, běda, koupil nás Breda</i> 480 (491)
 <i>Ach, in luctum chelim verto</i> (155)
 <i>Ach, jaká přišla rána</i> 396 (409)
 AKRON ALBÍN VRCHBĚLSKÝ JAN 331, 332
 (311, 335, 336)
 <i>Akta</i> (Budovcova) 347 (359)
 <i>Akta aneb knihy památné</i> 329 (335)
 <i>Akty jednoty bratrské</i> (<i>Acta unitatis Fratrum</i>)
 346, 364—365, 366, 373, 376 (267, 270,
 335, 379)
 <i>Alan</i> 144, 169 (155)
 ALANUS AB INSULIS 144 (155)
 ALBERT VELIKÝ 87, 348 (156)
 ALBERTUS BOHEMUS 68
 ALBERTUS PRAGENSIS 126 (151)
 ALBÍK Z UNIČOVA ZIKMUND 212 (215)
 ALBÍN VRCHBĚLSKÝ JAN AKRON 331, 332
 (311, 335, 336)</p> |
|--|--|

- ALCUIN Z YORKU 232
Alexandreis česká 99, 100, 101, 104—113,
 119, 132, 137, 166, 207, 488 (113)
Alexandreis latinská (Gualterova) 100,
 105—109, 111
Alexandreis německá (Ulrichova) 94, 100,
 106, 107 (102)
Alexandreis norská 106
 o *Alexandru Velikém* (povídka) 112, 137 až
 138, 304, 352 (154)
Allegoria. Proteus felicitatis et miseriae Čechicae
 465 (471)
- ALSTED JOHANN HEINRICH 413
- AMBROSIUS AUPPERTUS 176
- AMERIGO VESPUCCI 301
Ammonitio baccalaureandi 207 (213)
Amphitheatrum universitatis rerum 414, 443
Analý svatovítské 58, 61—62
Analytická didaktika 441 (451, 452)
- ANASTASIUS, bibliotéčkář 37
Andělíku rozkocharý 143
- ANDRAEAE JOHANN VALENTIN 419, 420, 434
Angelus pacis 432 (451, 452)
Angelus pestilentialis. Posel boží 394 (409)
Annotata (Komenského) 429
- ANONYMUS (přepřacovatel Romulových ba-
 jek) 144 (155)
- ANSELM, arcibiskup 180
Antialkoran 347, 420 (359)
Anticlaudianus 144 (155)
Antikrista tupili 200 (204)
Antirrheticus 431
- ANTOCH Z HELFENBERKU ZIKMUND 331
- ANTOŠ, kantor 485 (492)
Anvolimator ... O rotě milovné 367 (379)
Apatéka domácí 486
apokryf o Jidášovi 54, 98, 99, 157 (103)
apokryf o Pilátovi 98 (103)
 o *Apolloniovi Tyrském* (povídka) 126, 137,
 304 (154)
Apologie tábořská 207
Apologie (Waldhauserova) 147 (155)
Apologie (Žerotínova) 346 (359)
Apophthegmata (Erasmova) 439
- AQUILA Z PLAVČE JAN 342 (358)
- AQUILINAS (Pavel Vorličný) 327, 330, 332,
 341, 416 (335)
- ARISTOFANES 232
- ARISTOTELES 104, 126, 217, 232
- ARNOŠT Z PARDUBIC 292
Ars dictandi (269)
*Artificii legendi et scribendi tirocinium (Počátkové
 etnē a psaní)* 437 (451)
Aseneth 135, 305, 487 (153)
Atrium 439, 440
- AUGUSTA JAN 324, 330, 333, 346, 363, 364,
 366, 368, 372, 373, 374, 376 (335, 379)
- AUGUSTIN OLOMOUCKÝ 294, 296, 297, 301,
 314 (309)
- AUGUSTIN SV. (Augustinus Aurelius) 78,
 232
- AUTFERTUS, AMBROSIUS 176
- BACON FRANCIS 434, 445 (454)
 bajka *O liščě a o čbánu* 164, 165, 169
bajky Ezopovy 79, 119, 144, 169, 260, 299,
 305, 331, 332 (155, 311, 335, 336)
- BACHÁČEK Z NAUMĚŘIC MARTIN 340, 342
 (358)
- BAKALÁŘ ADAM 300
- BALBÍN BOHUSLAV 70, 388, 398, 401, 421,
 448, 459, 461, 462, 463—464, 465, 466,
 483 (470—471)
- BALBUS HIERONYMUS 292, 295
Barlaam a Josafat 181 (184)
- BARNER JAN 369
- BARTOLO DI SASSOFERRATO 136
- BARTOLOMĚJ Z CHLUMCE (Claretus de So-
 lencia, Klaret) 126, 128—129 (151,
 152)
- BARTOŠ FRANTIŠEK 479
- BARTOŠ F. M. 271, 366, 370, 377
- BARTOŠ PÍSAŘ 328 (334)
- BARTOŠEK Z DRAHENIC 212 (214)
 báseň na piešťanské lázně (lat.) 399
Básně v řetě vázané (Thám) 458, 475, 488
- BAYLY LEWIS 428
Beatus igitur Procopius 55, 58, 93, 157, 160
 (59, 102)
- BECKOVSKÝ JAN FRANTIŠEK 465—466
 (471)
Běda mně, smutnému 480 (491)
Běh světa 352
- BEL MATĚJ 476
Beliál 136, 228, 232, 305 (153)
Bellum Bohemicum 399 (410)
- BENEDIKT Z NURSIE 54

- BENEDIKTI Z NUDOŽER VAVŘINEC 349,
350, 355, 369, 415, 416, 459 (360)
- BENEŠ KRABICE Z WEITMILE 70, 127 (151)
- BENEŠ Z HOŘOVIC 138
- BENEŠOVSKÝ PHILONOMUS MATOUŠ 349,
350, 355, 415 (360)
- BENEŠOVSKÝ WOLFIUS ADAM 399
Benjamin minor (De praeparatione animi) 180
- BENOÎT DE SAINTE MORE 138
- VAN DEN BERGE PETER (Montanus) 447
*Bericht von der natur- und vernunftmessigen Di-
dactica oder Lehrkunst* 434
- BERLIČKA ŠEBESTIÁN 348
Bermannus aneb rozmluva o hornictví (lat.) (358)
- BERNARD Z CLAIRVAUX 67, 180
- BEROALDUS FILIP (308)
Besední řeči 150, 179, 271 (184)
Besedy na evangelie 54
- BEZA THEODOR 368
- BEZDĚKA FRANTIŠEK 369
- Z BIBERACHU RUDOLF 180, 182
- bible
Boskovská 213
Gdaňská (polská) 415
hlaholská 57
Kralická 348, 369—370, 414, 427, 462
(359, 360, 379, 453)
Leskovecká 69, 150, 213
Melantrichova 330, 368
Olomoucká 213
Padeřovská 191, 213
Svatováclavská 369, 462
Zmrzlikovská 213
- Bibli česká (Kralická)* 348, 369—370, 414,
427, 462 (359, 360, 379, 453)
- Bibli najprv otevřuce* 245
- BÍLEJOVSKÝ BOHUSLAV 328 (334)
- BÍLEK JAKUB 346, 366 (379)
- BÍLOVSKÝ BOHUMÍR HYNEK 474 (489)
- VON BIRKEN SIEGMUND 439
- BISKUPEC Z PELHŘIMOVA MIKULÁŠ 207,
212, 255, 256, 274 (267)
- Z BITTERFELDU JINDŘICH 218
- BLAHOŠLAV JAN 188, 343, 344, 346, 347,
348, 349, 350, 354, 363—378, 413, 414,
415, 429, 459, 488 (309, 335, 360,
378—379, 470)
- BOCCACCIO GIOVANNI 137, 284, 304 (311,
335)
- BODIN ELIAS 434
- BOËTHIUS, ANICIUS TORQUATUS SEVERINUS
78, 232
- Bogurodzica Dziewica* 57
- Bohemář* 128
- Bohemia docta* 421, 448, 463 (470)
- BOHUSLAV, notář 94 (102)
- BOHUSLAV Z ČECH TIC 248
- Z BOCHOVA VÁCLAV 294
- Boj Michala a anjelů jeho s Drakem a anjely jeho*
431 (453)
- Boj s bohem modlúbami* 428
- Boj Štěstí s Neštěstím* 307
- BONAVENTURA SV. 68, 134, 136, 178, 180
- BORBONIUS Z BORBENHEIMU MATYÁŠ 340
(357)
- Z BOSKOVIC TAS 265, 294 (268)
- BOŽAN JAN JOSEF 474
- Božská komedie* 315
- DE BRAHE TYCHO 341, 342
- Brandeburku, podej ruku* 476 (490)
- BRANT SEBASTIAN 331, 332 (335)
- Bretislaus, comedia nova* 339, 342 (358)
- BRIDEL BEDŘICH 457—458, 459 (470)
- BRICKŮ Z LICKA 330
- o Briseldě (povídka)* 137 (154)
- BROŽ VÁCLAV (Brosius) 347 (359)
- o Bruncvíkovi (povídka)* 137, 260, 261, 304,
330, 352, 482 (154)
- BRUNI ARETINO LIONARDO 297 (204)
- Brus jazyka českého (Lima linguae Bohemicae)*
459 (470)
- BŘEZAN VÁCLAV 345, 346 (358)
- Březinovy rozprávky* 331 (335)
- Z BŘEZOVÉ VAVŘINEC 138, 209, 228 (213)
- Budiž pozdravená (Truchlivé volání)* 477 (490)
- BUDOVEC Z BUDOVA VÁCLAV 340, 347, 413,
420 (359, 408)
- BUNČ KRISTIÁN ALEXIUS 465 (471)
- Buoh všemohúci* 70, 97, 198, 217, 240 (103)
- BURIÁN 364
- BURLEY WALTER 304, 354 (311)
- Byla ti sem v sádku* 101
- Byltě jeden člověk* 481
- Caesares monarchiae Romanae* 340
- CALVIN (KALVÍN) JEAN 333, 368
- CAMPANELLA TOMMASO 434, 443, 445

- CAMPANUS JAN 339, 340, 341, 342 (357, 358)
- CAMPANUS JOHANNES ANTONIUS (Gianantonio Campano) 302
- CANAPARIUS JAN 64, 77, 78
- Cancio de Rokycana (Píseň o Rokycanovi)* 262 (269)
- Cantio de autoribus bohemi scismatis (Omnes christicolae)* 262 (269)
- CAPELLA, MARTIANUS 232
- Capella regia musicalis. Kaple královská zpěvní a muzikální* 457 (470)
- z CAPUE JAN 305
- Carceres Crociniani* 396 (409)
- Carmen insignis Coronae Bohemiae (Píseň o vítězství u Domažlic)* 209 (213)
- Carmen praestet Deus coeli* 142
- Carmina* 400
- CAROLIDES z KARLSPERKA DANIEL 355
- CAROLIDES z KARLSPERKA JIŘÍ 339, 340, 352, 353 (361)
- CASSIODORUS SENATOR, FLAVIUS MAGNUS 346
- CATO CENSORIUS, MARCUS PORCIUS 144 (155)
- CATO, DIONYSIUS 78, 416
- Catonova Disticha* 78, 144, 332, 416—417, 448 (155, 335, 453, 470)
- Cechias* 339
- CELTES KONRÁD 292
- Celý žaltář v písně pořádaný* 475 (490)
- Centrum securitatis (Hlubina bezpečnosti)* 421, 432 (451)
- CEREGHETTI JOSEF 487 (492)
- DE CESSOLIS JACOBUS 180
- Cesta pokoje* 430, 432, 433 (409)
- Cesta z Čech do Jeruzalema a Egypta (Kabátníková)* 300 (310)
- Cesta z království českého do Benátek, odtud po moři do země Svaté (Harantova)* 349 (360)
- Cesta z Prahy do Benátek a odtud potom po moři až do Palestiny (Prefátova)* 329 (335)
- cestopis
- Černínův 403 (410)
- Donínův 349 (360)
- Harantův 349 (360)
- Hasištejnského z Lobkovic 300 (310)
- panoše Jaroslava 260 (268)
- Kabátníkův 300 (310)
- Léryho 349 (360)
- Mandevillův 138, 209, 260, 261 (154)
- Marka Pola 138 (154)
- Mitrovičův 349 (360)
- Prefátův 329 (335)
- Šaška z Bříkova 260 (268)
- CICERO, MARCUS TULLIUS 295, 297, 302, 319, 376
- z CIMBURKA CTIBOR TOVAČOVSKÝ 259, 318, 319, 320 (268)
- Církví evangelických v Čechách nynější způsob* 399
- Cithara sanctorum. Písně duchovní staré i nové* 370, 400 (410)
- Civis Christianus* 420
- Civitas solis* 445
- z CLAIRVAUX BERNARD 67, 180
- CLARETUS DE SOLENCIA (Klaret, Bartoloměj z Chlumce) 126, 128—129 (151, 152)
- CLAUDIUS CLAUDIUS 144
- Clavis haeresim claudens et aperiens. Klíč kacířské bludy k rozeznání otvírající* 449, 473—474 (489)
- Co bůh? Člověk?* 457 (470)
- Co sou páni* 480 (491)
- CODICILLUS z TULECHOVA PETR 339, 341 (357)
- COCHEM (KOICHEM) MARTIN 462
- COLA DI RIENZO 292
- Collecta* 223
- DE COLUMNA QUIDO 106, 138
- COMESTOR PETR 138 (154)
- Commentarius brevis et iucundus itineris atque peregrinationis* 260 (268)
- Compilatio super Cantica canticorum* 67 (71)
- Conatum Comenianorum praeludia* 444
- Conatum pansophicorum dilucidatio* 444
- Confessio aneb Počet z víry* 428 (450)
- Confessio Thaboritarum* 207
- Continuatio Admonitionis fraternae* 431, 447 (451)
- Contra academicos* 232
- Contra bullam papae* 220
- Contra octo doctores* 221
- Contra Palecz* 220
- Contra papam* 259
- Contra predicatorem Plznensem* 220
- Contra Stanislaum de Žnoyma* 221
- Corde natus ex parentis* 242

- Coronis (Laborum scholasticorum Patakiní obitorum coronis)* 441 (452)
Cosmographia universalis 329
Cosmographiae compendium 437
Crescente fide 52, 77 (59)
 CRIGINGER JAN 415
 CRINITUS Z HLAVÁČOVA DAVID 339, 340, 353 (357)
Ctnosti nejsvětější a nejspasitelnější syna božského (Virtutes Christi) 399
 CURTIUS RUFUS, QUINTUS 104
 CUSANUS NICOLAUS (Mikuláš z Kusy) 443 (454)
 CYPRIÁN SV. 301
 CYRIL (Konstantin) 32, 33, 34, 36, 37, 38 (39)
 CYRILL JAN 418
Cyropaedia 351 (361)
 CYRUS MATĚJ 349

 ČAPEK JAN 207, 210, 211, 245, 246, 248, 249, 250 (213)
 ČAPEK J. B. 209
 ČAPEK MATĚJ 179
Češorečnosť seu Grammatica linguae Bohemicae 416, 459, 460, 462 (470)
Čechové, milí Čechové 332
Čechové viery pravé (Píseň o Rokycanovi) 262 (269)
 Z ČECHTIC BOHUSLAV 248
 ČELAKOVSKÝ FRANTIŠEK LADISLAV 478
 ČERNÍN Z CHUDENIC HEŘMAN 403 (410)
 ČERNÍNOVÁ ZUZANA 403 (410)
 ČERNÝ JAN (Niger) 296, 301 (215, 309, 310)
 ČERNÝ JAN (Nigranus) 329, 363, 364, 366, 371
Čert a Káča (pohádka) 478
 ČERVENKA JAN 370
 ČERVENKA MATĚJ 329, 350, 375, 414 (335)
Česká didaktika (Didactica, to jest Umění umělého vyučování) 401, 422, 434, 443
Česká kronika (Bílejevského) 328 (334)
Česká mariánská muzika 404 (410—411)
České národní duchovní písně (Kamarýtky) 457
Čest a nevina pohlaví ženského 351
 ČEŠKA JAN 305, 354 (311)
Čížku, pláčku zeleného peří 306

Čtenie kněžě Benešovy 69
Čtenie zimního času 69
Čtverohranáč 305
 ČYŽEVSKIJ DMYTRIJ 446

 DAČICKÝ Z HESLOVA MIKULÁŠ 263, 264, 345, 354, 392 (359)
Daj jim, bože, poznání 200
Dalimilova kronika 31, 62, 100, 114—121, 123, 143, 159, 160, 161, 171, 207, 211, 212, 260, 261, 307, 353 (103, 121)
Další napomenutí rozptýleným ostatkům jednoty bratrské 428 (450)
 Z DAMAŠKU JAN 34
 DANIEL I., biskup 63, 64
 DANTE ALIGHIERI 284, 315 (321)
 DARES Z FRYGIE 138
 DAVID AUGSBURSKÝ 176
Dcerka 199, 221, 222—223
De arca Noe Morali 176, 183
De arguendo clero 218
De avaritia 296 (308)
De bono unitatis et ordinis ... ecclesiae Bohemicae ad Anglicanam paraenesis (Poselství jednoty o vzácném statku jednoty) 424, 432 (451)
De cantu vulgari 202 (204)
De communione parvulorum 202, 217 (203)
De conflictu vitiorum et virtutum 176
De consolatione philosophiae 232
De constantia 419
De corpore Christi 217 (227)
De cultura ingeniorum oratio 412, 441, 452
De ecclesia 199, 221 (227)
De eleganti elegantiarum studio oratiuncula 441 (452)
De existentia corporis Christi 256
De felicitate (308)
De malo regimine 257 (267)
De mansionibus coelestibus 92
De miseria humana 296 (308)
De modo epistolandi 297
De nuptiis Philologiae et Mercurii 232
De oratore 295
De orthographia Bohemica 221
De philosophorum nugis (308)
De piscinis 325 (334)
De praeparatione animi ad contemplationem liber dictus Benjamin minor 180

- De primario ingenia colendi instrumento solerter versando, libris, oratio* 441
- De probatis Sanctorum historiis* 393
- De re metallica libri duodecim* (358)
- De rerum humanarum emendatione consultatio catholica* 445 (450, 453)
- De sanguine Christi* 217 (227)
- De septem itineribus aeternitatis* 180
- De septem processibus religiosorum* 176
- De sermonis latini studio ... didactica dissertatio (Rozprava k Vratislavským)* 440
- De sex erroribus* 217, 221 (227)
- De situ Pragae et incolentium moribus* 295
- De statu hominis interioris* 183
- De strenuo milite* 92
- De tempore* 223
- De Turcorum tyrannorum ... descriptio* 340
- De utilitate accuratae rerum nomenclaturae* (452)
- De veterum philosophis* (308)
- De vocatione in Hungariam brevis narratiuncula* (452)
- De zelo sine scientia et charitate admonitio fraterna* 431
- Decameron* 304
- Decet huius* (151)
- Decreta Bracislae* 58 (60)
- Decreta Gratiani* 64 (71)
- Defensor pacis* 146 (155)
- Dějiny husitského zpěvu* 241
- DÉMÉTRIOS FALÉRSKÝ** 144 (155)
- DÉMOSTHENES** 376
- Deník cesty do Konstantinopole* 403 (410)
- Deník panoše Jaroslava* 260 (268)
- deník
- Petra Žateckého viz: deník Vavřince z Reichenbachu
- Urbana z Domanína 345 (359)
- Vavřince z Reichenbachu 212 (214)
- deníky
- Borboniovy 340 (357)
- Komenského 447
- Deo gloria, aquilae victoria, leoni infamia* 393 (408)
- Desatero kázanie božie* 144—145, 146, 148, 164—165, 167—168, 169—172 (155, 172)
- Desatero menší* 165
- DESCARTES RENÉ** 422, 431, 444
- DESOLDA JAN FRANTIŠEK** 369
- Detrimentum patior* 142
- Devatero radosti Panny Marie* 143 (154)
- Devatero radosti svatě Maříe* 164
- Devět kusuov zlatých* (traktát) 220, 469
- Devět kusů zlatých (Píseň Jana Husa)* 469 (471)
- DIACONUS PAVEL** 75, 81, 263
- Diadoch* 345 (358)
- Dialog mezi Pravdou a Lží o chudobě kněžstva* 202
- Dialogi variarum personarum* 356 (362)
- Dialogus* 265, 294 (308)
- Dialogus in defensionem poetices* 297 (309)
- Diarium o obležení Prahy 1757* 475 (489)
- Diarium sněmu z r. 1575* (335)
- Dicta de tempore* 223
- Dicteria seu proverbia bohemica* 350
- Didactica magna (Didaktika velká)* 435—436, 440, 442 (451, 452, 454)
- Didactica, to jest Umění umělého vyučování* 401, 422, 434, 443
- Didaktika analytická* 441 (451, 452)
- Didaktika česká (Didactica, to jest Umění umělého vyučování)* 401, 422, 434, 443
- Dies est laeticiae* 241
- Dietky mladé i staré* 245
- Dietky, v hromadu se senděme* 247, 248
- Diffundente sole* 53 (59)
- DIKTYS KRÉTSKÝ** 138
- Diogenes Cynicus redivivus (Diogenes Kynik znovu na živu)* 439, 447 (451)
- DIOGENES KYNIKOS ZE SINÓPY** 439
- DIOGENES LAERTIUS (Laertský)** 439
- Dionysii Catonis disticha moralia* 78, 144, 332, 416—417, 448 (155, 335, 453, 470)
- Directorium humanae vitae* 305
- Discursus Lipirona* 405, 459 (411, 491)
- Disputata super physicorum* 216
- Dissertatio apologetica pro lingua Slavonica, praecipue Bohemica* 70, 464 (471)
- Diva Montis sancti* 483
- Divadlo boží (Theatrum divinum)* 351
- Divadlo předivných tajemství božích v Písmě vyjevených (Theatrum scripturae)* 414
- Divadlo světa (Theatrum universitatis rerum)* 344, 414, 443
- DLOUHOVSKÝ JAN HYNEK** 458
- DŁUGOSZ JAN** 81
- Dobroděnie pamatujme Pána* 248
- DOBROVSKÝ JOSEF** 114, 164 (358)

- DOBŘATA, jokulátor 68
 DOBŘENSKÝ VÁCLAV 352
Dokonomie kněh těchto (doslov ke Štítného
 Knížkám šesterým) 178
 DOLEŽAL PAVEL 368, 417, 460
 DOMASLAV 98 (101)
 z DOMASLAVĚ JAN 314, 315
 z DONINA BEDŘICH 349 (360)
Doroto, panno čistá (*Píseň o sv. Dorotě*) 141,
 142, 240
 DRABÍK MIKULÁŠ 397, 431 (451)
 z DRAHENIC BARTOŠEK 212 (214)
 DRACHOVSKÝ JAN 459
 drama
 Actus pobožný o narození syna božího
 408 (411)
 Bretislaus, comoedia nova 339, 342
 (358)
 Dialogi variarum personarum 356 (362)
 Exercitationes dramaticae 461 (470)
 Historia kratochvilná o jednom sedlském
 pacholku 356 (362)
 Historica tragoedia, nová žalostivá hra ...
 o ... podvrácení Sodomy a Gomorrhhy
 355
 hra na Boží tělo 130 (152)
 hra na Květnou neděli 130 (152)
 hra o sv. Dorotě 466—467 (471)
 hra o sv. Václavu 356
 hra o vzkříšení Páně 356
 Hra pěkných přísloví 333
 Hra tří Marií 129 (152)
 hra vánoční 130 (152)
 Hra veselé Magdalény 101, 130, 141
 (103, 152)
 hry o Janu Nepomuckém 486 (492)
 hry o sv. Barboře 486 (492)
 hry o sv. Jiří 486 (492)
 Jan za chřta dán 484 (492)
 Jiná o třech sedlácích 467 (471)
 Jora a Manda 485
 Judith 333 (310, 336)
 Komédie česká o bohatci a Lazarovi 355
 (362)
 Komédie česká o ctné a šlechtné vdově
 Judith 355
 Komédie nová o vdově 355 (362)
 Komédie o Františce a Honzíčkovi 485
 (492)
 Komédie o králi Šalamúnovi (362)
 Komédie o turecký vojně 467 (471)
 Komédie o vzkříšení Páně 467 (471)
 Kratochvilná komedie 467 (471)
 Lastibořská hra velikonoční 486 (492)
 Maréna a Kedrota 485
 Marie o navštívení hrobu Krista Pána
 356
 Mastičkář 89, 92, 129, 141, 170, 484
 (152)
 Návštěva božího hrobu 92
 O Kristovu zmrtvýchvstání 129
 Opilý muž 485
 Pammachius 333
 Polapená nevěra 356, 485 (362)
 Rakovnická hra vánoční 466—467 (471)
 Ruth 356 (362)
 Salička 485 (492)
 Sedlský masopust 356 (362)
 Semilská hra vánoční 486 (492)
 Svatojiřské officium (Ordo ad visitandum
 sepulchrum) 65, 66
 Tobaeus 342 (358)
 Tobiáš 355
 Tragedie neb hra žebračí 356 (362)
 Triumf neb Komédie o vzkříšení Páně 356
 Vejtupný syn 356 (362)
 Věk člověka 356 (362)
 Visitatio sepulchri 65—66, 92
 DRAŠNAR JAN 481 (491)
 z DRÁŽĐAN MIKULÁŠ 202, 205, 207 (204)
 z DRÁŽĐAN PETR 202, 207 (204)
 z DRAŽIC JAN 52, 92, 93, 114
 DRNOVSKÝ z DRNOVIC CTIBOR 259 (268)
 DŘEVÍNEK HAVEL 372
Dřívko se listem odievá 141, 143
 z DUBÉ HYNEK ŽÁK 114
 z DUBÉ ONDŘEJ 146 (155)
 DUBRAVIUS JAN (Jan Skála z Doubravky)
 297, 325 (309)
 DUBRAVUS RACEK (Racek Doubravský)
 296, 297 (309)
Duchem svatým sme naučeni 242
Duchovní alchymie 368
Duchovní město, jménem Rozkoš duše 420
Duchovní pramen (Wasserquell) 394
 DURY (DURIE) JOHN 422 (452)
 DURYCH VÁCLAV FORTUNÁT 369
Dvěře jazyků odeřené 416, 438 (452)

- E scholasticis labyrinthis exitus* 442. (452)
EBERHARD, mistr 89
Ecclesiae Slavonicae ... brevis historiola (Krátké dějiny církve slovanské, Stručná historie církve slovanské) 424 (451)
Ecclesiarum evangelico-bohemiarum status modernus 398
EDELBERT PETR 462
EILHART VON OBERGE 132
Ekloga (byzantský zákoník) 34
ELSNER JAN THEOFIL 475 (489)
Elucidarius 138
Enarratio psalmsorum 216
Encomia Bohemorum 393
Encomia Jesuitarum 393 (408)
ENEAS SILVIO (Eneáš Silvius) 191, 292, 294, 296, 297, 303, 345, 483 (309)
ENGLIŠ PETR (Petr Payne) 202 (204, 267)
ENNIUS ŠIMON 326
Enoch (kázání Komenského) 428
a Enšpiglovi (povídky) 288, 331 (335)
Ephemeris belli Troiani 138
Epistolae familiares 461 (470)
Epistoly nedělní 202
Epitome rerum Bohemicarum 398, 463
epos na Václava II. (německý) 95
ERASMUS ROTTERDAMSKÝ 296, 299, 301, 303, 327, 330, 368, 374, 375, 376, 439, 441 (310)
ERBEN KAREL JAROMÍR 478, 479, 481, 484, 488
Z ESCHENBACHU ULRICH 94, 100, 106, 107 (102)
Estoire des Bretons 115
euchologium Sinajské 36, 52
EUSEBIUS PAMPHILUS 346
evangelia Göttweigska 69
Evangelická ruční knížka 395
evangelistař
Olomoucký 69
Pražský 69
Pražský neboli Třeboňský 69
Rajhradský 69
Remešský 55
Seitenstettenský 69
Svatovítský 69
Videňský 69
Vratislavův korunovační (Vyšhradský kódex) 50
zlomek Bočkův 69
zlomky Pražské musejní 69
evangelium Nikodémovo 54, 136 (153)
Evangelia anebo čtení svatá, kteráž slovou pašije 373
Ex more docti mystico 242
Exekuci aneb Vykonání vejpovědi a ortele 393
Exercitationes dramaticae 461 (470)
Expositio Decalogi (227)
Ezechielis porta 241
EZOP 144 (155)
o Ezopovi (povídky) 299, 331, 332 (335)
Ezopovy bajky 79, 119, 144, 169, 260, 299, 305, 331, 332 (155, 311, 335, 336)
Faber fortunae 441, 447 (452)
FABRICIUS PAVEL 415
FACILIS JAN 370
Factum est 66 (71)
Farragines poematum 326
o Faustovi (píseň) 467 (471)
o Faustovi (pověst) 482
o Faustovi (vyprávění) 352, 482
FELGENHAUER PAVEL 431
FELÍN JAN 430 (409)
FELINUS (Šimon Kocourek) 367
FERUS (Jiří Plachý) 404
Filipika proti misomusům 343, 376—377 (379)
Il filocolo 304
Filosofský život 354
FLACIUS ILLYRICUS 366
FLAŠKA Z PARDUBIC SMIL 145—146, 180, 233, 297, 319 (155)
o Floriovi a Biancofoře (román) 304
Fortius redivivus 441 (452)
FORTIUS RINGELBERGIUS JOACHIM 441
o Fortunatovi (povídka) 352, 467 (471)
FRANCKE AUGUST HERMANN 446
FRANCO, mistr 73, 76, 78
FRANTIŠEK PRAŽSKÝ 93, 127 (102)
Frantova práva 305, 352, 478 (311, 490)
FRAUENLOB (Heinrich Misnaere) 94 (102)
FREHER MARQUART 81
FRENCL INNOČENC ANTONÍN 369
VON FRIBERG HEINRICH 95 (102)
FROZÍN ANTONÍN 460, 461 (470, 491)
Fuit in provincia Boemorum 52 (59)

- Fuit itaque beatus abbas Procopius* 55, 58, 62 (59)
- GAJUS JAN** 425
- GALILEI GALILEO** 437
- GALLI JIŘÍ** 394
- GALLUS-ANONYMUS** 76
- Gaude, mater ecclesia* 211
- GAUDERICUS** (Gauderik, Gaudentius) 37
- GELENIUS** (Zikmund Hrubý z Jelení) 302 až 303, 321, 364 (310)
- GELENIUS SUŠICKÝ ŠIMON** 349, 459 (360)
- Genis felicitas* 433 (452, 454)
- Geometria* (Komenského) 437
- GERHARD LUTYŠSKÝ** 182
- GERLACH** (Gerlacus, Jarloch) 63 (70)
- GERSON JAN** 374
- Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur* (Dobrovského) 114 (358)
- Gesta Romanorum* 137 (153)
- Glosář* 128
- glosy
- Jagíčovy (Vídeňské) 55–56 (59)
 - Novákovy (Vídeňské) 68 (71, 72)
 - Olomoucké 68 (71, 72)
 - Rajhradské 55 (59)
 - Vídeňské (Jagíčovy) 55–56 (59)
 - Vídeňské (Novákovy) 68 (71, 72)
 - Svatořehořské 55–56 (59)
 - v *Mater Verborum* (71, 72)
 - v Opatovickém homiliáři 68 (71)
- Z GLOUCESTERU ROBERT** 115
- GOTŠALK Z POMUKU** 126 (151)
- GOTTFRIED ZE ŠTRASBURKU** 95 (102)
- Graduál jistebnický* 238
- Graduál kutnohorský* 306
- Gramatika česká* (Benešovského) 349, 355
- Gramatika česká* (Blahoslavova) 349, 350, 374–376, 378 (379, 470)
- Gramatika česká* (Optátova, Gzelova a Philomatesova) 330, 349, 374, 375
- Grammatica Boëmica* (Drachovského) 459
- Grammatica latina* (Komenského) 438
- Grammatica linguae Boëmicae* (Jandytova) 417, 461
- Grammatica linguae Bohemicae* (Čechořečnost) 416, 459, 460, 462 (470)
- Grammatica Slavico-Bohemica* (Doležalova) 460
- Grammaticae facillioris praecepta* 434
- Gratiae Dei* 148 (155)
- GREGOR VLADIMÍR** 370
- o Grisdě* (povídka) 137, 304, 352 (154)
- Das grosse Leben Christi* 462
- GRYLL JAN** 355
- GUALTER CASTELLIONSKÝ** 100, 105–111
- GUMPOLD** 50, 53–54, 73, 77 (59)
- o Gviškardovi a Sigismundě* (povídka) 304, 305
- Z GYNTERRODU ABRAHAM** 351 (360)
- GZEL PETR** 330, 349, 368, 374, 375
- HABERVEŠL Z HABERNFELDU ONDŘEJ** 394, 399 (409, 410)
- Hádání o kompakátatech* (268)
- Hádání Prahy s Kutnou Horou* 208, 209, 228 až 237, 239 (237)
- Hádání Pravdy a Lži* 259 (268)
- Haggaeus rediivivus* 422, 425, 433 (450)
- HÁJEK Z HÁJKU TADEÁŠ** 342 (358)
- HÁJEK Z LIBOČAN VÁCLAV** 31, 114, 137, 264, 325, 328–329, 339, 395, 465, 483 (334–335)
- HALL JOSEPH** 428
- HAMMERSCHMIDT JAN FLORIÁN** 465 (471)
- HANKA VÁCLAV** 68, 121, 143, 163, 484, 486
- HANŽBUREK Z KOPEČKA MIKULÁŠ** (408)
- HARANT Z POLŽIC A BEZDRUŽIC KRYŠTOF** 349, 396 (360, 409)
- Harmoniae univocae* 326
- HARTLIB SAMUEL** 422, 443 (452)
- HARTMAN ADAM** 397, 424, 425
- HARTMAN PAVEL** 445
- HASIŠTEJNSKÝ Z LOBKOVIC BOHUSLAV** 294, 295–296, 300, 301, 314, 315, 317, 325, 326, 339 (308, 310)
- HASIŠTEJNSKÝ Z LOBKOVIC JAN** 300 (310)
- HAŠKOVÍUS MATYÁŠ** 465 (471)
- HAVEL Z LEMBERKA** 114
- Z HEIMBURKU ŘEHOŘ** 264, 292
- HEINRICH MÍŠNAERE (Frauenlob)** 94 (102)
- HEINRICH VON FRIBERG** 95 (102)
- HELLADES JOSEF** 399, 400
- HEMMINGSEN-HEMMING NIELS** 374
- Herbář* (Matthioliho) 342
- HERBERT Z CHERBURY** 443
- HEREMITA JIŘÍK** 203, 216 (205)

- o Herkulovi (povídka) 331
 HÉRODOTOS 81, 82
Heu, caput nostrum cecidit 262 (269)
Hierosolyma restituta 394
Hii sunt excessus contra venerabile sacramentum 257
 HILARIUS LITOMĚŘICKÝ 258, 259, 266 (268)
Historia Bohemica (Silviova kronika) 191, 303, 345, 346, 483
Historia de excidio Troiae 138
Historia de proeliis 105, 108
Historia destructionis Troiae 106
Historia Francorum 81
Historia Fratrum Bohemicorum 366
Historia kratochvilná o jednom sedlském pacholku 356 (362)
Historia Longobardorum 81
Historia o císaři Karlovi, toho jména Čtvrtém 101, 346
Historia o umučení, smrti, pohřbu i vzkříšení Pána našeho Ježíše Krista 428 (450)
Historia o těžkých protivenstvích církve české 397, 424 (409, 451, 452)
Historia persecutionum ecclesiae Bohemicae 397, 424 (409, 453)
Historia Polonica 81
Historia Pragensis 465 (471)
Historia prophana sive politica 437
Historia regis Macedoniae de proeliis 105, 108
Historia regni Bohemiae 325
Historia revelationum 431
Historia scholastica 139 (154)
Historia Troiana 138
Historia tragoedia, nová žalostivá hra ... o ... podvrácení Sodomy a Gomorrhý 355
Historické spisování 403, 404 (410)
Historie církevní (Skalova) 398 (409)
Historie církevní Eusebia Pamfila 346
Historie církevní římského senátora Kassiodora 346
Historie Klatovská 465 (471)
Historie o bratru Janovi Palečkovi 254, 288, 331—332 (335)
Historie o plavení se do Ameriky 349 (360)
Historie o původu jednoty 346
Historie o životě doktora Jana Fausta 352
Historie pravdivá o přestěhování církve české 476 (490)
 HLOHOVSKÝ JIŘÍK 393, 405, 457
Hlubina bezpečnosti (*Centrum securitatis*) 421, 432 (451)
 HNĚVKOVSKÝ ŠEBESTIÁN 484, 488
 HODĚJOVSKÝ Z HODĚJOVA BOHUSLAV 326 (334)
 HODĚJOVSKÝ Z HODĚJOVA JAN STARŠÍ 326, 339, 340 (334)
 HOĚ MATYÁŠ 395
 HOFFER DISMAS 483
 HOLAN ROVENSKÝ VÁCLAV KAREL 457 (470)
 z HOLEŠOVA JAN 56—57, 127 (151)
Holešovská kronika 408 (411)
 HOLÍK JIŘÍ 469
 HOLKOT ROBERT 175, 183
 VOM HOLZ JUSQUIN 370
 HOMÉR 138, 326
 homiliář
 Opatovický 64, 66, 68, 73 (71)
 Zdíkův 67
 Honácká 469 (471)
 HORATIUS FLACCUS, QUINTUS 78, 333
 HORČIČKA DANIEL SINAPIUS 400
 z HOŘOVIC BENEŠ 138
Hospodine, pomiluj ny 56—57, 69, 70, 79, 127, 198, 217, 240 (59, 151)
 HOSTINSKÝ OTAKAR 370
 HOZIUS VYSOKOMÝTSKÝ MATOUŠ 349
hra na Boží tělo 130 (152)
hra na Květnou neděli 130 (152)
hra o sv. Dorotě 466—467 (471)
hra o sv. Václavu 356
hra o vzkříšení Páně 356
Hra pěkných připovedek 333
Hra tří Marií 129
hra vánoční 130 (152)
Hra veselé Magdalény 101, 130, 141 (103, 152)
 HRDINA MATĚJ 468 (471)
 hry o Janu Nepomuckém 486 (492)
 hry o sv. Barboře 486 (492)
 hry o sv. Jiří 486 (492)
 HRUBÝ Z JELENÍ ŘEHOŘ 134, 299, 301 až 302, 303, 315, 321 (310)
 HRUBÝ Z JELENÍ ZIKMUND (Gelenius) 302 až 303, 321, 364 (310)
 HRUŠKOVIČ SAMUEL 400
Hříšná duše a Panna Maria 481
 HUBALD, mistr 49

- HUGO A SANCTO VICTORE 176, 183
 HUS JAN 57, 70, 97, 149, 168, 174, 183, 187, 188, 189, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 207, 211, 216—226, 238, 243, 250, 257, 262, 264, 271, 272, 274, 330, 401, 449, 469 (194, 204, 227)
Husitská kronika (Chronicon) 209 (213)
 HÚSKA MARTIN (Loquis) 207, 272 (213)
Hymnus de profligatione Victorini Bohemi 263 (269)
Hymnus in processione victoriae de Turcis et Bohemis profligatis 263 (269)
 HYNEK Z PODĚBRAD 304, 307 (311, 312)
- CHANOVSKÝ ALBERT** 394
Chaso brandeburská (Píseň nová k potěšení a vyražení Moravanů) 476, 477 (490)
Chcete-li poslouchati (Sedláci) 142
Chcete-li věděti 243
 CHELČICKÝ PETR 179, 187, 193, 256, 265, 266, 271—278, 313, 330 (268, 270, 279)
 Z CHERBURY HERBERT 443
Chloubá podagry 352 (361)
 Z CHLUMCE BARTOLOMĚJ (Claretus de Solencia, Klaret) 126, 128—129 (151, 152)
 CHRÉTIEN DE TROYES 132
Christe, qui lux es et dies 242
Chronica Boëmorum (Kosmova kronika) 28, 30, 31, 50, 53, 56, 58, 61, 62, 63, 65, 67, 68, 73—82, 92, 93, 115, 119, 127 (70, 82)
Chronica ecclesiae Pragensis 70, 127 (157)
Chronicon (Kronika husitská) 209 (213)
Chronicon (Prokopa písaře) 261 (269)
Chronicon Aulae Regiae (Zbraslavská kronika) 92, 127 (101)
Chronicon Martiniani 93, 138 (154)
Chronicon sacerdotum Taboriensium 255 (267)
Chronologie církevní 398 (409)
Chrysis 297
 CHRYSOSTOMOS (Jan Zlatoústý) 301, 315, 319, 320, 321
Chťíc, aby spal 405 (411)
Chvála bláznovství 301 (310)
Chvalmež boha vždy dobrého 245
Chvalozpěv k počtí sv. Řehoře (Konstantinův) 37, 45
- Idea mutationum Bohemo-evangelicarum* 394
Idyllion de thermis Teplicensibus (357)
Ilias 138, 326
Illustris Patakiniae scholae idea (452)
In Rufinum libri II 144
Independentia aeternarum confusionum origo 432
Induciae Martinianae (409)
Informatorium školy mateřské 401, 436—437, 442 (451—452)
Instrukci mladému hospodáři 354
 AB INSULIS ALANUS 144 (155)
Isagoge ad tres sermones Ciceronis de oratore (359)
 Z ISERNIE JINDŘICH 94 (102)
 ISOKRATES 302
 IUVENALIS, DECIMUS JUNIUS 78
 IZIDOR ZE SEVILLY 34
- JACOBÆUS JAKUB 394, 395, 398
Jádro naučení křesťanského 223
 JAFET JAN 346, 413
 JAKEŠ VÍT 395
 JAKOUBEK ZE STŘÍBRA 149, 199, 201, 202, 203, 217, 225, 240, 256, 272 (155, 203)
 JAKUB DE VORAGINE 93, 98, 134
Jan Adelf, Kyrmezeře, vzkazujet: Da pacem 353 (361)
 JAN Z ČAPUE 305
 JAN Z DAMÁSKU 34
 JAN Z DOMASLAVĚ 314, 315
 JAN Z DRAŽIC 52, 92, 93, 114
 JAN Z HOLEŠOVA 56—57, 127 (151)
 JAN Z JENŠTEJNA 126, 150 (151)
 JAN PRAŽSKÝ (Nihili) 305
 JAN Z PŘÍBRAMĚ 202, 207, 272 (204, 213, 267)
 JAN ZE STŘEDY 128, 135, 264, 292 (158)
 JAN ZE ŠITBOŘE 139
Jan za chrta dán 484 (492)
 JAN ZLATOÚSTÝ (Chrysostomos) 301, 315, 319, 320, 321
 JANDA ČECHTICKÝ MATĚJ 394 (409)
 JANDYT VÁCLAV 417, 461
 Z JANOVA MATĚJ 93, 148—149, 179, 197, 218 (155, 203)
Janua linguarum (hibernská) 438
Janua linguarum reserata 438, 439, 440, 442, 448 (451)

- Janua rerum, hoc est Sapientia prima* 444 (452)
Janua rerum reserata 443, 444 (452)
Janua sive Introductorium in Biblia sacra 415, 424
Januae linguarum reseratae Vestibulum 438, 439, 440, 442
 JARLOCH (Gerlach, Gerlacus) 63 (70)
Jaroslav (báseň v Rukopise královédvorském) 484 (491)
 JAROSLAV, panoš 260 (268)
 z JELENÍ ŘEHOŘ HRUBÝ 134, 299, 301 až 302, 303, 315, 321 (310)
 z JELENÍ ZIKMUND HRUBÝ (Gelenius) 302 až 303, 321, 364 (310)
 JELENIUS SUŠICKÝ ŠIMON (Gelenius Sušický) 349, 459 (360)
 JENEK z PRAHY 126 (151)
 z JENŠTEJNA JAN 126, 150 (151)
 JERONÝM PRAŽSKÝ 197, 199, 202 (194, 203, 205)
 JERONÝM SV. 78, 135, 180
 JESENSKÝ JAN (Jessenius) 342 (358)
Jesličky 458
 JESSENIUS (Jan Jesenský) 342 (358)
Jestližeť on jest bůh 243
 JESTŘÁBSKÝ VALENTIN BERNARD 462 (470)
 JEŠÍN z BEZDĚZÍ PAVEL 114, 120, 353
Jezu Kriste králi, pane zmlilý 245
Jezu Kriste, šedý kněže 70, 97, 198, 217, 218, 240, 250 (103)
Jezus malý pacholík 241
 z JEŽOVA VOJTĚCH RAŇKŮV 150, 174, 176, 197, 218 (155, 156)
Jiná o třech sedlácích (hra) 467 (471)
 JINDŘICH z ISERNIE 94 (102)
Jindřichohradecké noviny 303
 JÍNOVÁ PACOVSKÁ DOROTA 403 (410)
 JÍRA, kněz 315
Jiří správozna 259, 262 (268)
 JIŘÍK HEREMITA 203, 216 (205)
Jiříkovo vidění 136, 305 (153, 311)
Jiskra slávy svatoprokopské 457
Jistebnický graduál 238
Jistebnický kancionál 210, 211, 238—251 (214, 251)
 z JIZBICE PAVEL LITOMĚŘICKÝ 340 (358)
Již se raduj, církev svatá 211
Jižť mne vše radost ostává (Závišova píseň) 141, 142 (154)
- Jižť nám zima přišla (Píseň veselé chudiny)* 142
Jmé o sv. Pavle a o sv. Michaeli 136 (153)
Joannis Bodini Nova distributio iuris universi 342
 JOHANIDES TEHOVSKÝ JAKUB 399
 JOHLÍN z VODŇAN 149 (155)
Jora a Manda 485
 JORDÁN z KLAUSENBURKU TOMÁŠ 349, 377 (360)
 JOSQUIN (JOSQUINUS) JAN 370 (379)
 JOSQUIN DE PRÈS 370
 JOŠT z ROŽMBERKA 258 (268)
o Jovianovi (povídka) 352
Judith 333 (310, 336)
 JULIUS VALERIUS 104
 JUNGSMANN JOSEF 258
 JUSQUIN VOM HOLZ 370
 JUSTIN BARTOLOMĚJ 374
- K** *navrácení se na první opuštěnou lásku jednoty bratrské rozptýleným jejím z Čech a z Moravy ostatkům ... napomenutí* 424
 KABÁTNÍK MARTIN 300 (310)
 KADLÍNSKÝ FELIX 458, 462, 488 (470)
Kaiserchronik 115
Kak se očistijem toho, že hřešíme 178
Kak se zdejší stavové lidští připodobňávají k andělským kuorám 178
 KÁLEF JAN 364, 366
Kalendarium historicum (Rerum Bohemicarum ephemeris) 340
Kalendář historický 346, 395 (358)
 KALLISTHENES 104
 KALVÍN (CALVIN) JAN 333, 368
 KAMARÝT JOSEF VLASTIMIL 457
Kancionál aneb písně nové historické na dni obzvláštní sváteční 355
Kancionál český 373, 457, 462
 kancionál
 Amsterodamský (Komenského) 372, 428, 429 (450)
 Boršický 481 (491)
 Božanův 474
 bratrský německý 429, 430
 Drašnarův 481 (491)
 Franusův 306 (312)
 habrovanských 333
 Hlohovského 393, 405, 457

- Holanův 457 (470)
 Ivančický 354, 371—372
 Jistebnický 210, 211, 238—251 (214, 251)
 Komenského Amsterodamský 372, 428, 429 (450)
 Koniášův 373, 474
 Královéhradecký (Franusův) 306 (312)
 Kunvaldského 355
 Lhotecký 481 (491)
 Litoměřický 306
 Lomnického 355
 Musophilův 354
 Petrmannův 475 (490)
 Rohův 371
 Rozenplutův 355
 Šamotulský 354, 368, 371—372, 378
 Šteyerův 373, 457, 462
 Třanovského 370, 400 (410)
 Závorkův 355
 KÁNIŠ PETR 207 (213)
Kánon k počtě sv. Metoděje (staroslov.) 38
Kánon ke cti sv. Dimítrije Soluňského (staroslov.) 38
 KANOVNÍK VYŠEHRADSKÝ 62 (70, 82)
 KAPISTRAN JAN 257
 KAPITO JAN 364
Kaple královská (Capella regia musicalis) 457 (470)
 KAREL IV. 56, 57, 127—128 (151—152)
 KARION JAN 329
Katechismus pro mládež českou 428
Katonyv průpovědi 78, 144, 332, 416—417, 448 (155, 335, 453, 470)
Kázání XXI o tajemstvích smrti, vzkříšení a na nebe vstoupení Krista 427, 428 (450)
Kázání pohřební nad Pavlem Fabriciem 427 (453)
Kázání vánoční 427 (450)
 kázání
 Komenského (452)
 o sv. Václavu (lat.) 66
 o sv. Vojtěchu (lat.) 66
Kdyby nebe vyschlo 480
Když Lev umřel praví tihů 210
Kdyžs u mého otce sloužil 306
Ke cti, k chvále napřed buože (Píseň o kněžích svatokupcích) 200
 KECKERMANN BAROLOMEUS 443
 KEPLER JOHANNES 342
 KERNERIUS MIKULÁŠ FRANTIŠEK 465 (471)
 KEZELIUS BYDŽOVSKÝ JIŘÍK 396 (409)
 KHINTZER PŘIBYSLAVSKÝ JINDŘICH 467 (471)
Kirchen-, Haus- und Hertzens Musica 430
 KIRCHMEYER THOMAS (Naogeorgus) 333
 KLARET (Claretus de Solencia, Bartoloměj z Chlumce) 126, 128—129 (151, 152)
 KLAUDIÁN MIKULÁŠ 415
Das kleine Leben Christi 462
 KLEJCH VÁCLAV 475, 476 (489)
 KLEMENT ŽEBRÁČKÝ VÁCLAV 339, 353 (308, 357)
 KLICPERA VÁCLAV KLIMENT 484, 488
Klíč kacířské bludy k rozeznání otvírající (Clavis haeresim claudens et aperiens) 449, 473 až 474 (489)
 KLIMENT BOŠÁK 306
 KLIMENT VELICKÝ 38, 41
Kniha lékařská, kteráž slove herbář neb zelinář 301
Knihy dvoje o lékařství proti štěstí a neštěstí 301
Knihy kronik Jana Kariona 329
Knihy o přátelství, kteréž nadepsány sú Lelius 302 (310)
Knihy o tom, kterak má spravován býti úřad 302
Kniha drnovská 259 (268)
Kniha o hořekování a nařikání Spravedlivosti 330
Kniha o rodu a utrpení sv. knížete Václava (Druhá staroslověnská legenda o sv. Václavu) 53 až 54 (59)
Kniha o vodách hojitedlných 349 (360)
Kniha rožmberská 146 (155)
Kniha tovačovská 259, 318 (268)
Kniha úmrtí 366, 377
Kniha výkladuov spasitedlných na čtenie nedělní celého roku 256, 274, 275, 276, 277
Knihy devatery (O právičech, o súdičech i o dskách země české knihy devatery) 120, 301, 313, 317—321 (321)
Knihy naučení křestanského 168, 182 (184)
Knihy o pozdvižení jedněch proti druhým (Pražská kronika Bartoše Písaře) 328 (334)
Knihy Otců (Paterik) 34, 44 (39)
Knihy snového vykládanie 209
Knihy sv. Cypriana ... o potupení světa 315

- Knihy sv. Cypriána, v kterých se vypisuje ... výklad na modlitbu Páně* 315
- Knihy sv. Jana Zlatoústého o napravení padlého* 301, 315
- Knížka o potěchách v zármutku* (357)
- Knížka slov českých* 349
- Knížky o Desateru božiem prikázani* 168, 182
- Knížky o svatokupectví* 199, 200, 221, 222 (227)
- Knížky o šaších* 180 (184)
- Knížky proti knězi „kuchmistrovi“* 223
- Knížky sestery o obecných věcech křesťanských* 150, 176—179, 181 (184)
- KOCÍN z KOCINĚTU JAN 342, 346, 351 (359)
- KOCMÁNEK VÁCLAV FRANTIŠEK (Kozmanecius, Kozmanides) 405, 407—408, 467, 468 (411)
- Kocmánkovy paměti z třicetileté války* 408 (411)
- KOCOUREK ŠIMON (Felinus) 367
- Kocovník* 142 (154)
- kodex
- Assemanův 36 (39)
 - Gigas 61 (70)
 - Hnězdenský 50
 - Krakovský 50
 - Marianský 36
 - Svatovítský 50
 - Vyšehradský 50
 - Zografský 36
- KOCHEM (COCHEM) MARTIN 462
- KOJATA, jokulátor 68
- KOLČAVA KAREL 461 (470)
- KOLDA z KOLDIC 92 (101)
- z KOLDÍNA PAVEL KRISTIÁN 348 (360)
- KOLÍN z CHOTĚŘINY MATOUŠ 326, 327, 339, 340 (334)
- z KOLÍNA ŠTĚPÁN 149
- Komedie česká o bohatci a Lazarovi* 355 (362)
- Komedie česká o ctné a šlechetné vdově Judith* 355
- Komedie nová o vdově* 355 (362)
- Komedie o Františce a Honzíčkovi* 485 (492)
- Komedie o turecký vojně* 467 (471)
- Komedie o vzkříšení Páně* 467 (471)
- KOMENSKÝ DANIEL 412, 427, 445
- KOMENSKÝ JAN AMOS 144, 183, 188, 265, 299, 303, 343, 344, 346, 348, 350, 352, 355, 357, 363, 365, 369, 372, 374, 378, 383, 388, 395, 396, 397, 400—401, 412—449, 455, 460, 464, 475, 488 (309, 360, 409, 449—454)
- KONÁČ z HODIŠKOVA MIKULÁŠ 303—304, 321, 327, 330, 333, 345, 354 (310, 336)
- KONEČNÝ MATOUŠ 351, 413
- KONIÁŠ ANTONÍN 449, 473—474 (489)
- KONSTANC JIŘÍ 369, 421, 448, 459 (470)
- KONSTANTIN (Cyril) 32, 33, 34, 36, 37, 38 (39)
- KONSTANTIN PRĚSLAVSKÝ 37
- KOPECKÝ MARTIN 476 (490)
- KOPECKÝ MATĚJ 485 (492)
- KOPERNÍK MIKULÁŠ 437
- KORANDA VÁCLAV ML. 258, 266, 299 (268)
- KORANDA VÁCLAV ST. 205, 207, 273
- KORNEL ZE VŠEHRD VIKTORIN 120, 183, 188, 297, 298, 301, 302, 313—321, 364, 460 (321—322)
- Koruna newadlá mučedníkův božích českých* 395 (409)
- Korunovační řád* 127, 128 (151—152)
- Kořenové jazyka českého* 414 (454)
- KOŘÍNEK JAN 465 (471)
- KOSMAS 28, 30, 31, 50, 53, 56, 58, 61, 62, 63, 65, 67, 68, 73—82, 92, 93, 115, 119, 127 (70, 82)
- KOŠETICKÝ EVERMOD JIŘÍ 466, 467, 469, 480 (471)
- KOTTER KRYŠTOF 393, 397, 418, 431
- Koule Danielova* 347
- KOZMANECIUS, KOZMANIDES (Václav František Kocmánek) 405, 407—408, 467, 468 (411)
- Kozmografia česká* 329, 415 (335)
- KRABICE z WEITMILE BENEŠ 70, 127 (151)
- KRAJČÍ ŘEHOŘ 266, 278 (270)
- Králi slavný, Kriste dobrý* 218, 243
- KRAMÉRIUS VÁCLAV MATĚJ 138, 488
- KRASONICKÝ VAVŘINEC 299, 300, 313 (309)
- Krátká správa, kterak a dlé jakých pravidel Čechové v iazyku českém v tyto časy komedie skládají* 461
- Krátké dějiny Moravy a Čech (lat.)* 76, 77
- Krátké sebrání z kronik českých k výstraže věrných Čechův* 120, 212 (215)
- Kratochvilná komedie* 467 (471)

- Kratochvilní, spolu i požitelné listové a žaloby chudých a bohatých před Saturnem* 303, 417
- Z KRČINA MARTIN 266
- Kriste, jenž jsi světlem* 242
- KRISTIÁN 31, 52—53, 58, 77 (59, 71, 82)
- Krátké dějiny církve slovanské (Ecclesiae Slavonicae ... brevis historiola, Stručná historie církve slovanské)* 424 (451)
- Kristův život znamenajme* 249
- Kristovol jest ustavenie* 201, 245
- KRMAN DANIEL ML. 369, 417, 460, 475, 476
- KROČINOVSKÝ (KROČÍN) MATĚJ 396, 399 (409)
- Kronika česká* 31, 114, 264, 328—329, 465 (334)
- Kronika o Floriovi a Biancofore* 304
- Kronika o Herkulovi* 331
- Kronika moskevská (Vypsání krajin země ruské)* 349
- Kronika nová o národu tureckém* 346
- Kronika papežů a císařů římských (Martimiani)* 93, 138 (154)
- Kronika o Pirámovi a Tysbě* 228, 332
- Kronika o smutném skončení Gviškarda a Sigismundy* 304, 305
- Kronika o založení země české* 328, 345 (334)
- Kronika rožmberská* 345 (358)
- Kronika světa* 209
- Kronika trojanská* 138, 254, 261, 299 (154)
- Kronika velmi pěkná o Janu Žižkovi* 212 (214)
- kronika
- Bartoše Písaře 328 (334)
- Bartoška z Drahenic 212 (214)
- Beckovského 465 (471)
- Bílejovského 328 (334)
- Březanova 345 (358)
- Dalimilova 31, 62, 100, 114—121, 123, 143, 159, 160, 161, 171, 207, 211, 212, 260, 261, 307, 353 (103, 121)
- Eneáše Silvia 191, 303, 345, 346, 483
- Františka Pražského 93, 127 (102)
- Hájkova 31, 114, 264, 328—329, 465 (334)
- Holešovská 408 (411)
- Husitská 209 (213)
- Jarlochova 63 (70)
- Kanovníka vyšehradského 62 (70, 82)
- Kosmova 28, 30, 31, 50, 53, 56, 58, 61, 62, 63, 65, 67, 68, 73—82, 92, 93, 115, 119, 127 (70, 82)
- Krabice z Weitmile 70, 127 (151)
- Kuthenova 328, 345 (334)
- Martimiani 93, 138 (154)
- Mladoboleslavská 396 (409)
- Mnicha sázavského 62—63 (70, 82)
- Neplachova 127 (151)
- O původu Sázavského kláštera 62
- Petra Žitavského 92, 93, 127 (101)
- Pražské university 212 (214)
- Prokopa písaře 261 (269)
- Pulkavova 127, 128
- Roberta z Gloucesteru 115
- Rožmberská 345 (358)
- Silviova 191, 303, 345, 346, 483
- Starého pražského kolegiáta 212 (214)
- štyrská 119
- táborských kněží 255 (267)
- Třeboňská 212 (214)
- Valašského Meziříčí 400, 408 (411)
- Vavřince z Březové 209 (213)
- veršovaná o letech 1419 a 1420 211 (214)
- Vincetiova 63 (70)
- Zbraslavská 92, 93, 127 (101)
- o Janu Žižkovi 212 (214)
- Kroniky dvě o založení země české* 345
- KRUGER JIŘÍ 483
- z KRUMLOVA VÁCLAV 257 (267)
- Křesťané, z hříchův povstaňme* 245, 246
- Křesťanské učení veršemi vyložené* 458
- KŘIŠŤAN Z PRACHATIC 212, 216, 240 (215)
- Kříž z TELČE OLDŘICH 260, 466 (268)
- Kšaft umírající matky Jednoty bratrské* 425 až 426, 427 (451)
- Kterak Landebork od Prahe ... s bohem hěbal* (opera) 484 (492)
- Ktož jsú božt bojovníci* 210, 247—248, 396
- Kudy sem já chodila* 101
- Kunhutina modlitba* 96, 97 (102)
- KUNVALDSKÝ JAKUB 355
- KUNVALDSKÝ MATĚJ 306, 372
- Kupidova střela* 351 (361)
- Kurtzer Bericht von der Pestilentz* 430
- KUTHEN ZE ŠPRINSBERKA MARTIN 327, 328, 345 (334)
- Kutnohorský graduál* 306
- KUZNÍK TOMÁŠ 487 (492)

- kvestie o tom, zda mají i laikové přijímat .. pod
obojí způsobou* (lat.) 225
- Kyjevské listy* (staroslov.) 36, 37, 54 (39, 40)
- KYRMEZER PAVEL 347, 353, 355—356, 400
(361, 362)
- Kytice* (Erbenova) 488
- Laborintus** 89
- Laborum scholasticorum ... continuatio* 441
- Laborum scholasticorum Potakini obitorum coronis*
441 (452)
- Labyrint světa a ráj srdce* 352, 393, 401,
419—421, 425, 432, 449 (451, 452,
453)
- Laelius* 295
- Lamentace o posledním soudu* 243
- Lamentace o umučení Páně* 243
- Lamentatio rusticana. Nařikání a pláč sprostých
a ubohých sedlákův českých* 407, 468 (411)
- lamenty těšínské* 396 (409)
- o Landeborkovi* (opera) 484 (492)
- LANECIUS JAN (Lánecký) 413
- ĽASICKI JAN 424
- Láska s věrú* 143
- Lastibořská hra velikonoční* 486 (492)
- Latinitatis schola triclassis* 441
- latinská Didaktika (Didactica magna)* 435 až
436, 440, 442 (451, 452, 454)
- Latium redivivum* 442 (452)
- Lauda Sion Salvatorem* 96 (102)
- LAURENBERG PETR 443
- Laurin (O Jetřichovi Berúnském, Růžová zahrada
malá)* 132 (153)
- LAUTERBECK GEORG 348
- Lázeň španělská* 353
- Das Leben Christi* 462
- Legenda aurea (Legenda zlatá)* 93, 98, 126, 134
legenda (česká)
- o Adamovi a Evě 99 (103)
 - o sv. Alexiovi 99 (103)
 - o bl. Anežce Přemyslovně 131 (153)
 - o apoštolích 98
 - o deseti tisících rytířů 99 (103)
 - o sv. Dorotě 131 (152)
 - o dřevu Kristova kříže 136 (153)
 - o sv. Františkovi z Assisi 136 (153)
 - o sv. Jeronýmovi 135 (153)
 - o Ježíšově dětství 99 (103)
 - o Jidášovi 54, 98, 99, 157 (103)
 - o sv. Jiří 99 (103)
 - o sv. Kateřině (Brněnská, Menší, Umučená
sv. Kateřiny) 131 (152, 153)
 - o sv. Kateřině (Stockholmská, Větší, Život
sv. Kateřiny) 130—131, 132, 139, 158,
162, 166, 171 (152, 163)
 - o sv. Markétě 131 (152)
 - o nanebevstoupení Kristově 98 (103)
 - o Panně Marii 98 (103)
 - o papeži Silvestru 98
 - o Pilátovi 98 (103)
 - o sv. Prokopu (prozaická) 157
 - o sv. Prokopu (veršovaná) 130, 131, 145,
157—163, 164, 171, 172, 224 (152, 163)
 - o seslání Ducha sv. 98 (103)
 - o umučení 98, 99
 - o sv. Veronice 136 (153)
- legenda (latinská)
- o bl. Anežce Přemyslovně 93, 99 (102)
 - o sv. Benediktovi 55
 - o sv. Františkovi z Assisi 136 (153)
 - Gumpoldova (o sv. Václavu) 50, 53 až
54, 73 (59)
 - o bl. Hroznatovi 93, 99 (102)
 - Kristiánova (o sv. Václavu a sv. Ludmile)
31, 52—53, 58, 77 (59, 71, 82)
 - o sv. Ludmile (Diffundente sole) 53 (59)
 - o sv. Ludmile (Fuit in provincia Boemorum)
52 (59)
 - o sv. Ludmile (Kristiánova) 31, 52—53,
58, 77 (59, 71, 82)
 - o sv. Prokopu (Vita maior, Beatus igitur
Procopius) 55, 58, 93, 157, 160 (59,
102)
 - o sv. Prokopu (Vita minor, Fuit itaque
beatus abbas Procopius) 55, 58, 62
(59)
 - o sv. Václavu (Crescente fide) 52, 77
(59)
 - o sv. Václavu (Karla IV.) 127, 128, 134
(152)
 - o sv. Václavu (Kristiánova) 31, 52—53,
58, 77 (59, 71, 82)
 - o sv. Václavu (Oriente iam sole) 53 (59)
 - o sv. Václavu (Ut annuncietur) (59)
 - o sv. Vojtěchu (Canapariova) 64, 77, 78
 - o sv. Vojtěchu (Versus de passione sancti
Adalberti) 64—65, 73, 77 (71, 82)

- legenda (staroslověnská)
- o sv. Benediktovi 54
 - o sv. Konstantinovi (Život Konstantinův, Paměť a život blaženého učitele našeho Konstantina filosofo ...) 33, 36, 37, 38, 41—45, 51, 52, 159 (40, 45)
 - o sv. Ludmile (Prolog o sv. Ludmile) 51 (59)
 - o sv. Ludmile (Život sv. Ludmily) 51 (59)
 - o sv. Metodějovi (Život Metodějův, Paměť a život blaženého otce a učitele našeho Metoděje ...) 33, 36, 38, 41—45, 51, 52, 159 (40, 45)
 - o sv. Václavu (První staroslověnská legenda o sv. Václavu, Život sv. Václava) 51 až 52, 53 (59)
 - o sv. Václavu (Druhá staroslověnská legenda o sv. Václavu, Kniha o rodu a utrpení sv. knížete Václava) 53—54 (59)
 - o sv. Vítu 41
- legendsy o sv. Kateřině (latinské) 126, 131
- legendsy o sv. Prokopu (latinské 14. stol.) 98, 126 (102)
- legendsy panonské (moravsko-panonské) viz: *Život Konstantinův, Život Metodějův*
- Leges scholae bene ordinatae* (452)
- LEHNER NORBERT 475 (489)
- lekcionář (parimejník) 34 (39)
- Z LEMBERKA HAVEL 114
- LEONARDO DA VINCI 341
- LEONUS 104, 105
- DE LÉRY JEAN 349 (360)
- Lesnae excidium* 424
- Z LESTKOVA VILÉM 128
- LETOCHA VÁCLAV FRANTIŠEK 465 (471)
- Letopisy hradištsko-opatovické* 64 (70)
- Letzte Posam über Deutschlandt* 432
- LEVŠTÉN 143
- Lexicon symphonum* 302
- LEŽÁK MARTIN JOSEF 465 (471)
- Libellus de Antichristo* 147 (155)
- Libellus de componendis epistolis* 297 (309)
- Liber facetiarum* 332
- Liber diurnus* (*Deník Vavřince z Reichenbachu*) 212 (214)
- Liber gigas* 61 (70)
- Liber viginti artium* (268)
- LIBERDA JAN 475 (490)
- LIBERTIN JAN 466 (471)
- Lima linguae Bohemicae, to jest Brus jazyka českého* 459 (470)
- Linguae Bohemicae thesaurus* (Komenského) 344, 414, 423
- Linguarum methodus novissima* 440, 442
- LIPSIUS IUSTUS 419
- list hanáckého otce* 478 (490)
- List Jeronymův* (vl. Pelagiův) *Demetriadě* 180 (184)
- List knězi Mikulášovi* 277
- List knězi Mikulášovi a Martinovi* 277
- List královně Johaně* 258 (268)
- List Kunhuty Anežce* 94
- List Petrovi z Rožmberka* 301 (310)
- List proti púkhartóm* (267)
- List Táboorským* (213)
- list Věrným synům božím* 392 (408)
- List z nebe* 474 (489)
- List z nebe poslaný* 136 (153)
- Listové do nebe* 351, 417 (451, 453)
- listy
- Alexandrový Aristotelovi 105
 - Alexandrový královně Olympiadě 105
 - Aristotelovy Alexandrovi 105
- listy (korespondence)
- Augustina Olomouckého 296
 - Budovcovy 347 (359)
 - Zuzany Černínové 403 (410)
 - Dačického (359)
 - Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic 295 (308)
 - Husovy 203, 225, 226 (227)
 - Doroty Jínové Pacovské 403 (410)
 - Komenského 446—447 (451—452)
 - Píseckého (309)
 - Prokopa Holého 211 (214)
 - Racka Doubravského (309)
 - Viléma Slavaty 403 (410)
 - Šimona ze Slaného 295
 - Jana Šlechtý ze Všehrd (309)
 - Stanislava Thurza 296
 - Tovačovského (268)
 - Žerotínovy 347 (359)
 - Kateřiny Žerotínové 403 (410)
 - Žižkovy 211 (214)
- LITOMĚŘICKÝ Z JIZBICE PAVEL 340 (358)
- Liturgické zpěvy ke cti sv. Václava* 52 (59)

- LIVIVS, TITUS 77
 z LOBKOVIC BOHUSLAV HASIŠTEJNSKÝ 294,
 295—296, 300, 301, 314, 315, 317, 325,
 326, 339 (308, 310)
 z LOBKOVIC JAN HASIŠTEJNSKÝ 300 (310)
 z LOBKOVIC JAN POPEL 330
Logika (Gelenia Sušického) 349 (360)
 LOMBARDUS (LONGOBARDUS) PETR 126,
 217, 220
 LOMNICKÝ Z BUDČE ŠIMON 137, 351, 354,
 355, 356, 393 (361)
 LOQUIS (Martin Húska) 207, 272 (213)
 LORENC JAN 373
Loutna česká 405 (410)
 LÖWENKLAU JAN 346
 LUCANUS, MARCUS ANNAEUS 78
Lucidář 138 (154)
Lucidarius 138
Ludus scaccorum 180
 LUKÁŠ PRAŽSKÝ 299, 306, 324, 330, 363,
 371, 372, 373, 376 (309)
 LUKÁŠ Z NOVÉHO MĚSTA NAD VÁHOM 202
 (204)
 LUKIANOS ZE SAMOSATU 303, 417 (309)
o Lukrecii (povídka) 288
 LUPÁČ MARTIN 258—259 (268)
 LUPÁČ Z HLAVÁČOVA PROKOP 101, 340,
 346 (358)
 LUTHER MARTIN 299, 300, 303, 324, 327,
 328, 333, 363, 368, 375, 429 (309)
Lux e tenebris 397, 431
Lux in tenebris 397, 431
- MACER SEBASTIAN 440
o Mageloně (píseň) 467 (471)
Magna instauratio scientiarum 445
 MAGNI VALERIÁN 412, 431, 432
Magnum nomen domini Emanuel 241
Majestas Carolina 124, 127, 128 (152)
Májový sen 307 (311, 312)
Malogranatum 93 (101)
Mandát aneb Vládnutí žen 420
 MANDEVILLE JOHN 138, 260 (154)
 MANDUCATOR PETR 138 (154)
*Manifest krále Přemysla Otakara II. k polským
 knížatům* 94
manifesty tábořské 211 (214)
 MANNI GIOVANNI BATTISTA 462
- MANTUAN PLZEŇSKÝ JAN 416
Manualník (Korandův) (268)
Manualník, aneb Jádru celé bibli svaté 348,
 414, 424
Mapa katolická 404
 MARCI MARCUS 402 (410)
Maréna a Kedrota 485
 MARESIUS (DES MARETS) SAMUEL 431,
 446, 447
Marie o navštívení hrobu Krista Pána 356
 MARIGNOLA GIOVANNI 127 (151)
 MARINI DE GRATIANOPOLI ANTONIO 259
 (268)
 MARKOLD ZE ZBRASLAVIC 272, 273
 DE MAROSCHIS B. 263
Mars Moravicus 464 (471)
 MARSIGLIO Z PADOVY 146, 197 (155)
 MARTIANUS CAPELLA 232
Martimiani 93, 138 (154)
 MARTIN Z KRČINA 266
 MARTIN Z TYŠNOVA 265 (269)
 MARTINIUS Z DRAŽOVA SAMUEL 394, 398,
 399, 430 (409)
 MARTINUS POLONUS 93, 138
 MASEN (MASENIUS) JACOB 461
 MASNÍK TOBIÁŠ 468
Masopust 135, 351, 420 (361)
Mastičkář 89, 92, 129, 141, 170, 484 (152)
 MATĚJ Z JANOVA 93, 148—149, 179, 197,
 218 (155, 203)
 MATĚJ Z VYSOKÉHO MÝTA 321
 MATĚJ ZE ZVOLENA 202 (204)
Mater Verborum 68 (71)
Matka vražednice 481
 MATTHIOLI PIERANDREA 342
Matuzalém (kázání Komenského) (450)
Mecenáři Karlovy university (lat.) (357)
Meditationes vitae Christi 134
 MEGANDER KRYŠTOF 395
 MEINERT J. G. 120
Měj se dobře, srdčko 141
 MELANCHTON FILIP 327, 329, 363, 364,
 374, 375
 MELANTRICH Z AVENTINA JIŘÍ 330, 331,
 343, 368 (335)
o Meluzině (povídka) 305, 352, 408, 467,
 468 (471)
Memoria Alexandri de Imola (nekrolog) (308)
Mercurius Moraviae memorabilium 465 (471)

- Metafysika* (Komenského) (454)
Metamorphoses 332; čes. překlad 473 (489)
Methodi herbariae libri tres 342 (358)
Methodi verae encomia 441 (452)
 METODĚJ 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39 (39)
 MICHAL STARÝ 266
 MICHALEC MARTIN 363, 372
 MICHNA Z OTRADOVIC ADAM 404—405
 (410—411)
Mikrokosmus 296
 MIKULÁŠ Z DRÁŽĎAN 202, 205, 207 (204)
 MIKULÁŠ Z KUSY (Cusanus) 443 (454)
Milí křesťané 468 (471)
 MILÍČ Z KROMĚŘÍŽE JAN 147—148, 149,
 150, 168, 173, 217, 218 (155)
Milion 138 (154)
Milý, jasný dni 143
 MIŘÍNSKÝ VÁCLAV 306
 MİSNAERE HEINRICH (Frauenlob) 94
 (102)
Mistr Lepič 97, 142 (154)
Mistra Januov tractatus o přijímání krve 259
 (267)
Miscellanea historica regni Bohemiae 463 (470)
 MITIS LIMUZSKÝ TOMÁŠ 326, 339, 340
 (357)
 Z MITROVIC VÁCLAV VRATISLAV 349
 (360)
Mladoboleslavská kronika 396 (409)
 Z MLADOŇOVIC PETR 202, 203, 216, 219
 (194, 204, 205)
Mlwnice Petrmannova 475
 MNICH SÁZAVSKÝ 62—63 (70, 82)
modlitba Kunhutina 96, 97 (102)
modlitby Milíčovy 148
 MOLNÁR AMEDEO 373
Monatlische Auszüge 473 (489)
 MONTANUS PETRUS (Peter van den Berge)
 447
Moralitates 127, 128
More festi querimus 241
Moskevská kronika 349
Moudrého Katona Mravní poučování 416—417
 (453, 470)
Moudrost starých Čechů 350, 414 (451)
 MOUŘENÍN Z LITOMYŠLE TOBIÁŠ 356
 (362)
Mše viklefská 199 (203)
 MÜLLER JOSEPH THEODOR 366
Mundus furiosus 394
 MÜNSTER SEBASTIAN 329, 415
Must býtí ohlášeno 200
*Musica, to jest Knížka zpěvákům, náležitě zprávy
 v sobě zavrající* (Blahoslavova) 350,
 370, 372, 378 (379)
Musicorum libri quatuor 370
 MUSOPHIL SOBĚSLAVSKÝ JAN 354
Muzika, to jest Zpráva k zpívání náležitá (Josqui-
 nova) 370
*Na spis proti jednotě bratrské od M. Samuela
 Martinia sepsaný ... ohlášení* 430, 433
 (409)
Nanebevzetí Panny Marie 143 (154)
 NAOGEOGUS THOMAS (Kirchmeyer) 333
Napomenutí Pražanům 302 (310)
Narodil se Kristus Pán 458
Narozený od věčnosti z uotce 242
Narratio de M. Hieronymo Pragensi 203
Das Narrenschiff 331
*Nařikání a pláč sprostých a ubohých sedláků
 českých (Lamentatio rusticana)* 407, 468
 (411)
Nařikání toužebně zpronevěřilého města Plzně 354
Náš milý Jesu Kriste 245
Naučení mládencům 373, 374, 376 (379)
Naučení mladým kazatelům 374
*Naučení mudrcův o spravování a soudech lidských
 (Sententiae philosophicae de regimine et ju-
 diciis hominum)* 330
Naučení pana Albrechta z Oušavy synům dané
 300 (310)
Naučení potřebná těm, kteříž písňě skládati chtějí
 371
Naučení rodičům 307 (312)
Navržení krátké o obnově škol v království českém
 434 (452)
Navštěv nás, Kriste žádúci 218, 250
Navštěva božtího hrobu 92
Nebudeš miati bohův jiných 245
Nedobytečný hrad jméno Hospodinovo 418
 (451)
 NEJEDLÝ ZDENĚK 218, 241, 250
 nekrolog
 Břevnovský 61 (70)
 Olomoucký 61 (70)
 Opatovický 61 (70)

- Podlažický 61 (70)
Nekrologium (Kniha úmrtí) 366, 377
Němci sú zúfalí na Bellém běhali 200
 NĚMCOVÁ BOŽENA 478, 484, 488
 NEPLACH 127 (151)
 NESTOR 81
 NIGER (Jan Černý) 296, 301 (215, 309, 310)
 NIGRANUS (Jan Černý) 329, 363, 364, 366, 371
 NIGRIN KRISTIÁN VLADISLAV 445, 446
 NIHLI (Jan Pražský) 305
Nikodémovo evangelium 54, 136 (153)
 NISL MATYÁŠ MAXMILIÁN 465 (471)
Nislav a Běla 477 (490)
 NOLANUS, PAULINUS 78
Nomenclator quadrilinguis 350 (358)
Nomokánon (staroslov.) 34, 44 (39)
 NOSIDLO z GEBLIC VÁCLAV 396
Nota ot pana Viléma Zajíce 100, 101, 161 (103)
Nova Atlantis 445
Nová kratochvíle 354
Nová kronika (Prokopa písaře) 261 (269)
Nová pramostika pro savský lid 478 (490)
Nová rada 145—146, 180, 233, 260, 297, 319 (155)
Nové písně některé 396, 429
Novi Testamenti epitome 415, 424
Novum organon 445
 NOVOTNÝ VÁCLAV 225
Noviny jindřichohradecké 303
Nový zákon (Blahoslavův) 348, 368—369, 374, 378 (379)
Nový zákon (Optátův, Gzelův a Philomatesův) 330, 368, 375
 z NUDOŽER VAVŘINEC BENEDIKT 349, 350, 355, 369, 415, 416, 459 (360)
Nunc angelorum gloria 241
Nuž, křesťané viery pravé 245, 249, 250
Nuž, vy ševci viery pravé 210
- O** andělích 348, 415 (453)
O Antikristu 276
O bitvě u Kreščaku 101
O bohatici 144, 164
O boji duchovním 272
O boji Viléma Zajíce proti králi Janovi 120
- O bojování hříechův s šlechetnostmi* 176
O cirkvi svaté 273 (279)
O čtveru zlém 182
O dřevu mídrosti 183
O duchovním a svátostném přijímání pod dvojí způsobou 202
O hloupém Honzovi (pohádka) 482
O hospodárovi, o hospodyně a o čeledi 177—178
O hříšiech 182
O Jetřichovi Berúnském (Růžová zahrada malá, Laurín) 132 (153)
O korábě Noemově 176, 180
O Kristou zmrtychvstání 129
O liščě a o čbánu 164, 165, 169
O manželství 221
O Matěji z Trenčína 120
O místru Janovi Husovi (píseň) 469 (471)
O naháčích 211 (214)
O nebezpečném času smrti (O smrtečnosti) 144 (155)
O nejsvětějším biskupu Pánu Kristu 278
O nepravě uvěřeném a smyšleném Konstantinovu papeži nadání 302
O očistci 276
O osmeru blahoslavenství 182
O pěti studnicích 144 (155)
O Plichtovi z Žerotína 120
O poezi české 350, 415 (360, 453)
O poznání cesty pravé k spasení 221
o požáru Prahy 1541 (Kolinova báseň) 326
O pravém a jistém a nejistém očistci 278
O práviech, o súdiech i o diskách země české knihy devatery 120, 301, 313, 317—321 (321)
O Přemyslu a Žáviši 120, 261 (269)
O připravení srdce 182
O putování Krista Pána (pohádka) 482
o původu a osudech rodu Žerotínů (spis Komen-ského) 415
O původu jednoty bratrské 346, 365, 366, 368 (369)
O původu Sázvského kláštera (lat. kronika) 62
O quam per contrarium 201
O rotě milovné (Anvolimator) 367 (379)
O sedmeře kostelní svátosti 182
O sedni dařiech Ducha sv. 182
O sedni duchovnímho stavu vstupních 176
O sedni chodbách k blaženě věčnosti 180
O sedmizecietma blázních 144 (155)
O sektě táborské 211 (214)

- O sirobě* 419 (451)
O smrtelnosti (O nebezpečném času smrti) 144 (155)
O soudním klání v Hradci Králové 120
O staré a nové víře a o obcování svatých 278
o starožitnostech Moravy (spis Komenského) 415
O státě českém (Respublica Bojema) 398 (410)
O stavu člověka vnitřního 183
O sv. Janu apoštolu (báseň) 164
o sv. Jánú apoštolu (píseň) 355
O sv. Jeronymovi knihy troje 135 (153)
O svědomí 278
Ó svolanie Konstanské 201
O šelmě a obrazu jejíem viz: Řeč o šelmě ...
O šesti bludích 199, 221
O Štemberkovi 142
O Štěstí 305, 307 (311)
O těle božím 274
O trojích staviích 177
O trojiem lidu 273 (279)
O učěných 300 (309)
O válce s Uhry 262 (269)
O věcech a způsobech národu tureckého 329
O věře, o naději a o milosti 176—177
O vymítání němého a jakéhokoli jiného ďábelství 427 (450)
O vyvolení božím 368 (379)
O zákonu Maniliově 302
O zlých letech po smrti krále Přemysla Otakara II. 93 (102)
O ztraceném synu 278
O ženě zlobivé 145 (155)
 VON OBERGE EILHARD 132
Oblaka (Aristofanova) 232
Obora aneb zahrada 352
Obrana (Balbínova) 70, 464 (471)
Obrana kalichu svatého neb Historia spisu církevního 395
Obrana M. Samuela Martiniusa z Dražova (409)
Obrana nového kancionálu 368
Obroviště Mariánského atlantu 460 (470, 491)
 OCCAM WILLIAM 146, 197, 218 (155)
Odarum sacrarum sive hymnorum Georgii Tranoscii ... libri tres 400 (410)
Oesterreichische Reimchronik Ottakars 115
officium sv. Cyrila a Metoděje 52
officium Svatojiřské (Ordo ad visitandum sepulchrum) 65, 66
Ohlášení (Na spis proti jednotě bratrské ... ohlášení) 430, 433 (409)
Okřík 120, 347, 395 (409, 410)
Olomoucké povídky 137 (153)
Omnes christicolae (Cantio de autoribus bohemicis scismatis) 262 (269)
 ONDŘEJ z DUBÉ 146 (155)
Opera didactica omnia (Sebrané spisy vychovatelské) 401, 435, 437, 441, 442 (450)
Opilý muž 485
 OPITZ MARTIN 429
 OPTÁT BENEŠ 330, 349, 368, 374, 375
Oráč a Smrt (Ackermann aus Beheim) 139 (154)
Oratio ad Argentinenses (308)
Oratio pro Petro Schoto (308)
Orbis sensualium pictus (Orbis pictus, Orbis sensualium pictus quadrilinguis, Svět v obrazech) 439, 442 (452)
Ordo ad visitandum sepulchrum (officium Svatojiřské) 65, 66
Ordo studiorum docendi atque discendi litteras (357)
Oriente iam sole 53 (59)
 ORLÍK VAVŘINEC 365, 366, 377, 378
 ORPHEUS JAN 326, 340
 OSIANDER ONDŘEJ 363
Osiřelo dítě (píseň) 481
Osiřelým (O sirobě) 419 (451)
Oslava umučení sv. Václava (u Kosmy) 77
Oslavná báseň na sv. Klimenta (řecká) 37
Ostnec milosti 180
Ostnec svědomie a o pokušení ďábelském 178
Ostrovská píseň 96, 97 (102)
 OTA, mnich 92 (101)
Otázka nyní taková běží 201, 245
Otčenáš na presidenta dvorské komory 468 (471)
Oteř myrrhy 97, 141, 142
Otii vernalis aegrisonnia 395
 z OTTERSORDFU SIXT 329, 330 (335)
 OUPICKÝ JAN (357)
 z OUŠAVY ALBRECHT RENDL 300 (310)
 OVIDIUS NASO, PUBLIUS 78, 332, 473 (489)
Pacholkové na hory (Honácká) 469 (471)
 PALACKÝ FRANTIŠEK 81, 201, 210, 263
Palaestra eloquentiae ligatae dramatica 461

- PÁLEČ ŠTĚPÁN 198, 199 (203)
o Palečkovi (povídky) 254, 288, 331—332 (335)
 PALMA MOČIDLANSKÝ SIXT 338, 353, 355, 369 (357)
Památky, co se tak kdy stalo v kraji hradištském 465 (359, 471)
Paměť a život blaženého otce a učitele našeho Metoděje 33, 36, 38, 41—45, 51, 52, 159 (40, 45)
Paměť a život blaženého učitele našeho Konstantina 33, 36, 37, 38, 41—45, 51, 52, 159 (40, 45)
 paměti
 březnické 475 (489)
 Dačického 345, 354, 392 (359)
 Kocmánkovy z třicetileté války 408 (411)
 kutnohorské 465 (471)
 města Kroměříže 465 (471)
 Norberta Lehnera 475 (489)
 Moravských Budějovic 465 (471)
 na léta 1624—1648 396 (409)
 Nosidla z Geblic 396
 Jirřho Václava Paroubka 475 (489)
 pražské 475 (489)
 Slavatovy (410)
 starožitné Uherského Brodu 465 (471)
 Jana Urbana z Domanína 345 (359)
 Pavla Urbanidesa z Rohatce 408 (411)
 Vavákovy (491)
Pammachius 333
Pampaedia 445, 446 (451)
 PAMPHILUS, EUSEBIUS 346
Pán Ježíš, náš spasitel 245
Pán rady (Traktátec O Štěstí) 305, 307 (311)
Panaugia 441, 445
Panegersia 441, 445, 446
Panegyricus Carolo Gustavo 433
Panegyrik (Šimona ze Slaného) 295
Panegyrik na Cimburky (Martina z Tišnova) 265 (269)
Panegyrikos (Isokratův) 302
Pange, lingua, gloriosi proelium certaminis 201
Panglottia 445
 PANNONIUS JAN 296
Pannuthesia 445
panonské legendy viz: Život Konstantinův, Život Metodějův
Panorthosia (Všenáprava) 445, 446 (451, 452)
Pansophia 445, 446
Pansophiae diatyposis 444 (453)
Pansophiae prodromus 444 (452)
Paičatantra 305
Papae mastix 297, 315
 PAPOUŠEK ZE SOBĚSLAVĚ JAN 257 (267)
Päpstliche Geissel 469
 PAPROCKÝ Z HLOHOL BARTOLOMĚJ 345, 352, 354, 464 (358—359)
 Z PARDUBIC ARNOŠT 292
 Z PARDUBIC SMIL FLAŠKA 145—146, 180, 233, 297, 319 (155)
Paradisus Bohemiae — Ráj český 434
Paradisus ecclesiae renascentis — Ráj cirkve znovu se rozzellenávající 422, 434
Paradisus juvenuti Christianae reducendus 442 (452)
 PAREUS DAVID 413
parimejnik (lekcionář) 34 (39)
 PAROUBEK JIŘÍ VÁCLAV 475 (489)
 PARTLIC (PARTLICIUS) Z ŠPRINCERKU ŠIMON 394
Pasionál 128, 134, 157, 203, 261, 299 (153)
Páslí kozy Valaši 470 (471)
Passio Pragensium Judaeorum 199 (204)
Passio raptorum de Šlapanic 199 (204)
Pastýřské rozmlouvání o narození Páně 416, 459 (470)
Pašije mistra Jana Husi 203 (204)
Pašije mistra Jeronýma (204)
Paterik (Knihy Otců) 34, 44 (39)
 PATRIIUS-PATRIZZI FRANCESCO 443
Patřmež k bohu tak múdrému 245
 PAULINUS NOLANUS 78
 PAUSTENÍK JAN 372
 PAVEL DIACONUS 75, 81, 263
 PAVLOVSKÝ STANISLAV 260, 345
 PAYNE PETR (Engliš) 202 (204, 267)
 PĚČKA Z RADOSTIC MICHAL 393 (408)
 PELAGIUS 180
 PELCL FRANTIŠEK MARTIN 349, 464
 Z PELHŘIMOVA MIKULÁŠ BISKUPEC 207, 212, 255, 256, 274 (267)
Peregrini in patria errores 420
Periculatorum poeticorum partes tres 340
 PERSIUS, FLACCUS AULUS 78
o Perytonovi (povídka) 304
 PEŠEK KRISTIÁN 475 (489)

- PEŠINA Z ČECHORODU TOMÁŠ 114, 465 až 466 (409, 471)
- Pět a třideti ... důvodů* 430 (409)
- PETR LOMBARDUS (Longobardus) 126, 217, 220
- PETR VALDES 87
- PETR Z DRÁŽĎAN 202, 207 (204)
- PETR Z MLADOŇOVIC 202, 203, 216, 219 (194, 204, 205)
- PETR Z TROYES 138 (154)
- PETR ŽITAVSKÝ 92, 93, 127 (101)
- PETRARCA FRANCESCO 128, 284, 286, 292, 293, 296, 301, 302, 303
- PETRASCH JOSEF 473 (489)
- Petri Rybaldí Peruani satyrarum liber* 393 (408)
- PETRMANN JIŘÍ 475 (490)
- PFLUG Z RABŠTEJNA PROKOP 294
- PHAEDRUS 78, 144 (155)
- Phaetra* 68
- PHILADELPHUS ZÁMRSKÝ MARTIN 348 (359)
- PHILOMATES VÁCLAV 330, 349, 370, 374, 375
- PHILONOMUS (Matouš Benešovský) 349, 350, 355, 415 (360)
- Phosphorus septicornis* 114
- Physicae ad lumen divinum reformatae synopsis* 437
- PIBRA JAN 314
- PILÁRIK ŠTEFAN 468
- Pilné rozjímání* 368
- PINVIČKA Z DOMAŽLIC JAN 114, 260
- o Pírámovi a Tysbě* (povídka) 288, 332
- PIRKHEIMER WILLIBALD 352 (361)
- PISCATOR-FISCHER JOHANNES 413
- PÍSECKÝ VÁCLAV 293, 296, 298, 302, 321, 351 (309)
- Píseň o bekyních* 200 (204)
- Píseň o bitvě před Ústím* 211
- Píseň českých sedlákův* 480 (491)
- Píseň o dobytí Cornštejna* 263
- Píseň o dobývání pevnosti Kanýže* 353 (357)
- Píseň o Faustovi* 467 (471)
- Píseň historická o zkáze, těžkostech a trestech roboty* 480 (491)
- Píseň horlivá o M. Janovi z Husince* 353 (357)
- Píseň Jana Husa* 469 (471)
- Píseň o kněžích svatokupcích* 200
- Píseň o králi denemarském* 405 (411)
- Píseň o králi Vladislavovi* (Varnenčkoví) 263 (269)
- Píseň o legátu Karvajalovi* 262 (269)
- Píseň Matyáše, krále uherského* 339
- Píseň o mistru Janovi Husovi* 469 (471)
- Píseň nová k potěšení a vyražení Moravanů* 476, 477 (490)
- píseň Ostrovská* 96, 97 (102)
- Píseň o povodni a požáru Bystřice pod Hostýnem* 353
- Píseň o Pravdě* 245, 249
- Píseň proti Plzeňským* 263
- Píseň o Rokycanovi* 262 (269)
- Píseň o Srlínovi* 263 (269)
- Píseň o sv. Dorotě* 141, 142, 240
- Píseň o sv. Jánů apoštolu* 355
- Píseň o Štemberkovi* 142
- Píseň o těch pletichářích* 353, 483 (491)
- Píseň o Tomášovi dvořákovi* 407 (411)
- Píseň veselé chudiny* 142
- Píseň o Viklefcí* 200 (204)
- Píseň o vítězství u Domažlic* (*Carmen insignis Coronae Bohemiae*) 209 (213)
- Píseň o zajetí Žikmunda Korybutoviče* 211
- Píseň Závěšova* 141, 142 (154)
- píseň
- A solis ortus cardine 263
- Ach, ach, milí Těšínští 396 (409)
- Ach běda, běda, koupil nás Breda 480 (491)
- Ach, in luctum chelim verto (156)
- Ach, jaká přišla rána 396 (409)
- Andělíku rozkochaný 143
- Antikrista tupili 200 (204)
- Běda mně, smutnému 480 (491)
- Bibli najprv otevruce 245
- Bogurodzica Dziewica 57
- Brandeburku, podej ruku 476 (490)
- Budiž pozdravená (Truchlivé volání) 477 (490)
- Buoh všemohúcí 70, 97, 198, 217, 240 (103)
- Byla ti sem v sádku 101
- Byltě jeden člověk 481
- Cancio de Rokycana (*Píseň o Rokycanovi*) 262 (269)
- Cantio de autoribus bohemicis scismatis (*Omnes christicolae*) 262 (269)
- Carmen praestet Deus coeli 142

- Co sou páni 480 (491)
 Corde natus ex parentis 242
 Čechové, milí Čechové 332
 Čechové viery pravé (Píseň o Rokycanovi)
 262 (269)
 Čížku, ptáčku zeleného peří 306
 Daj jim, bože, poznání 200
 Decet huius (151)
 Detrimentum patior 142
 Devět kusů zlatých (Píseň Jana Husa) 469
 (471)
 Dies est laetitia 241
 Dietky mladé i staré 245
 Dietky, v hromadu se senděme 247, 248
 Dobroděnie pamatujme Pána 248
 Doroto, panno čistá (Píseň o sv. Dorotě)
 141, 142, 240
 Dřevo sě listem odievá 141, 143
 Duchem svatým sme naučení 242
 Ex more docti mystico 242
 Ezechielis porta 241
 o Faustovi 467 (471)
 o Fridolínovi 467
 Gaude, mater ecclesia 211
 Heu, caput nostrum cecidit 262 (269)
 Honácká 469 (471)
 Hospodine, pomiluj ny 56—57, 69, 70,
 79, 127, 198, 217, 240 (59, 151)
 Hříšná duše a Panna Maria 481
 Hymnus de profligatione Victorini Bohemi
 263 (269)
 Hymnus in processione victoriae de Turcis
 et Bohemis profligatis 263 (269)
 Chaso brandeburská (Píseň nová k potěše-
 ní a vyrazení Moravanů) 476, 477
 (490)
 Chcete-li poslúchati (Sedláci) 142
 Christe, qui lux es et dies 242
 Chtíc, aby spal 405 (411)
 Chvalmež boha vždy dobrého 245
 Jan Adelf, Kyrmezeře, vzkazujet: Da
 pacem 353 (361)
 Jezu Kriste králi, pane zmilový 245
 Jezu Kriste, šcedrý kněže 70, 97, 198,
 217, 218, 240, 250 (103)
 Jezus malý pacholík 241
 Již se raduj, cierkev svatá 211
 Jižť mne všě radost ostává (Závišova pí-
 seň) 141, 142 (154)

- Jižť nám zima přišla (Píseň veselé chudiny)
 142
 o Jurášovi 480
 Kdyby nebe vyschlo 480
 Když Lev umřel pravú tůhú 210
 Kdyžs u mého otce sloužil 306
 Ke cti, k chvále napřed buožie (Píseň
 o kněžích svatokupcích) 200
 Kocovník 142 (154)
 Králi slavný, Kriste dobrý 218, 243
 Kriste, jenž jsi světlem 242
 Kristov život znamenajme 249
 Kristovot jest ustavenie 201, 245
 Křesťané, z hřiechov povstaňme 245, 246
 Ktož jsú boží bojovníci 210, 247—248,
 396
 Kudy sem já chodila 101
 Láska s věrú 143
 Lauda Sion Salvatorem 96 (102)
 Lázeň španělská 353
 o Mageloně 467 (471)
 Magnum nomen domini Emanuel 241
 Matka vraždnice 481
 Měj sě dobřě, srdečko 141
 Milí křesťané 468 (471)
 Milý, jasný dni 143
 Mistr Lepič 97, 142 (154)
 More festi querimus 241
 Musí býti ohlášeno 200
 Narodil se Kristus Pán 458
 Narozený od věčnosti z uotce 242
 Naříkání toužebné zpronevěřilého města
 Plzně 354
 Náš milý Jezu Kriste 245
 Navštěv nás, Kriste žádúci 218, 250
 Nebudeš mieti bohov jiných 245
 Němci sú zúfali na Betlém běhali 200
 Nislav a Běla 477 (490)
 Nunc angelorum gloria 241
 Nuž, křesťané viery pravé 245, 249, 250
 Nuž, vy ševci viery pravé 210
 O quam per contrarium 201
 Ó svolanie Konstanské 201
 Omnes christicolae (Cantio de autoribus
 bohemici scismatis) 262 (269)
 o Ondrášovi 477, 480 (490)
 Osířelo dítě 481
 Otep myrrhy 97, 141, 142
 Pacholkové na hory (Honácká) 469 (471)

- Pán Ježíš náš spasitel 245
 Pange, lingua, gloriosi proelium certaminis
 201
 Pásli kozy Valaši 470 (471)
 Patřmež k bohu tak múdrému 245
 Poslechněte, papeženci 468 (471)
 Poslouchajte, věřící 468 (471)
 Posluchajte, znamenajte 247
 Povstaň, povstaň veliké město Pražské
 210, 247, 248
 Pozorujte bedlivě 396 (409)
 Pravdu milá, tiežem tebe (Píseň o Pravdě)
 245, 249
 Proč svět rytěruje 405
 Přčekaše vš zlé strážě 143
 Přišel nám den veselý 241
 Račte poslúchati (Píseň o Štemberkovi)
 142
 Radost nám nastala 480
 Radujme se, dočekavše 246, 247
 Radujte se, sedláci 480
 Radujte se, všichni Češi 476 (490)
 Rex gloriae, Christe pie 243
 Salve, festa dies 242
 Sedláci 142
 Sestra travička 481
 Slóvce M (Srdce, netuž, nelžet zbýti) 142
 Slovo do světa stvoření (Ostrovská píseň)
 96, 97 (102)
 Slišť Čechuom zpomínati (Píseň o bitvě
 před Ústím) 211
 Slychal-li kto od počátka 246, 248
 Slychal-li kto práv při viře (Mistr Lepič)
 97, 142 (154)
 Slyšte, Čechové, co se nynie děje 201
 Slyšte ještě, bratřie milí (Píseň o beky-
 ních) 200 (204)
 Slyšte, rytieři boží 247
 Slyšte snažně, držic vážně 200
 Slyštež všichni, poslúchajte 201
 Spis krátký o žalostném a nenadálém za-
 hynutí v létu 1635 405 (411)
 Spis nařikání stromův českých 405 (411)
 Srdce, netuž, nelžet zbýti (Slóvce M) 142
 Stala se jest příhoda (Píseň o Viklefici)
 200 (204)
 Stala se jest věc divná 242
 Svaty Václave 69—70, 96, 97, 198, 217,
 240 (72, 102)
- Šel jsem do Rejna vesele (O mistru Janovi
 Husovi) 469 (471)
 Táboři zúfalí Srlína sú jali (Píseň o Srlí-
 novi) 263 (269)
 Ti račičtí páni 480
 Ti sedláci ubozí 480
 Truchlivé volání k Panně Marii Vartovské
 477 (490)
 Turbavistis heu nimis 210
 Tvorče milý, zžel se tobě 201
 Ukruťná smrt, přehrozná smrt 457
 Utonulá 481
 V naději boží mistr Hus Jan 201
 Ve jméno božie počněme 246, 249, 250
 Věrní se v bohu radujte 246
 Věrmež v boha jednoho 245
 Věrmež všickni v pána buoha 247
 Veselé vánoční hody 458
 Všichni poslúchajte 262 (269)
 Všichni poslúchajte (z Žalob na husity)
 201
 Vy, kteříž v ústech máte 468 (471)
 Vzhůru, Čechové, vzhůru se strojte (Píseň
 o těch pletichářích) 353, 483 (491)
 Z dobrého jména Čechové (Píseň o zajetí
 Zikmunda Korybutoviče) 211
 Za ciesaře Augusta 241
 Zajíc biskup Abeceda 200
 Zapalte kacřské bludy 473 (489)
 Zdráv buď, sváteční a slavný dne 242
 Zhlédniž na nás, zmilelý Pane 248
 Znamenajte všichni mistři (Kocovník) 142
 (154)
 Znamenajte, všichni věrní Čechové 200
 Ztratilať jsem milého (Měj se dobře,
 srdčko) 141
 Žádnej neví, co je nouze (Píseň českých
 sedlákův) 480 (491)
 Žádný člověk neví 480 (491)
 Žehnání ... kněze Jana Cyrilla 429
Písně duchovní evangelistské 354, 368, 371 až
 372, 378
Písně duchovní staré i nové (Cithara sanctorum)
 370, 400 (410)
Písně katolické k výročním slavnostem 393, 405,
 457
*Písně na historie staro a novozákonní a žalmy
 kající* 355
Písně některé nábožné 429 (451)

- Písně nové historické na dni obzvláštní sváteční* 355
Písně nové na evangelia svatá nedělní 355
Písně o čtyřech posledních věcech člověka 457 (470)
 písně
 o Harantovi (491)
 o zavraždění Valdštejna 405 (491)
 urozené panně Anně Vitanovské 405 (411, 491)
Písní duchovních některých, jichž se ode vši jednoty bratrské užívá, rejstřík 373, 376
Písníčka proti jesuitům 417
Písničky hostýnské 483
Pláč a nářikání země rakouské 468 (471)
Pláč Marie Magdalény 143, 164 (154)
Pláč svatě Maříe 164 (154)
Pláči mému hodina (Žalošenie Panny Marie) 130, 141 (152)
 PLACHÝ JIŘÍ (Ferus) 404
 PLATO 232
 PLAUTUS, TITUS MACCIUS 297, 333, 342, 343
 PLEIER 132
 z PLZNĚ PROKOP 257 (267)
Počátkové čtení a psaní (Artificii legendi et scribendi tirocinium) 437 (451)
Počátkové husitství 211 (214)
 z PODĚBRAD HYNEK 304, 307 (311, 312)
Podkoní a žák 145, 232, 233, 234, 260, 299 (155)
Poetria nova 89
 POGGIO BRACCIOLINI 332 (204, 335)
 POHL JAN VÁCLAV 474 (489)
Pochvala sv. Cyrilu (staroslov.) 38 (40)
Pochvalné slovo (staroslov.) 38
Poklad jazyka českého (Linguae Bohemicae thesaurus) 344, 414, 423
Polapená nevěra 356, 485 (362)
Politia historica 348 (358)
Polixene 297
Polnice milostivého léta pro národ český 422, 425 (451, 452)
 POLO MARKO 138 (154)
 POLONUS MARTINUS 93, 138
 z POMUKU GOTŠALK 126 (151)
 PONIATOWSKÁ KRISTINA 397, 418, 431
 PONTANUS z BREITENBERKA JIŘÍ BARTHOLD 340
 POPEL z LOBKOVIC JAN 330
Popsání sněmů obecních v Brně 346
 PORCIUS VODŇANSKÝ VÁCLAV 420
Porok Koruny české 208, 209, 228, 230—231, 235
Poručenství dvanácti patriarch 135, 426, 487 (153, 492)
Posel boží (Angelus pestilentialis) 394 (409)
Poselkyně starých příběhův českých 465 (471)
Poselství krále Jiřího do Říma k papeži 1462 258 (268)
Positio articulorum Johannis Rozkydala 257 (267)
Poslechněte, papeženci 468 (471)
Poslouchejte, věřící 468 (471)
Poslouchajte, znamenajte 247
Postila katolická ve dvě části rozdělená 462
Postila nedělní a sváteční na evangelia 257 (267)
Postila, to jest výklad svatých čtení nedělních 199, 223, 275
Postilla accurata 147 (155)
Postilla studentium sanctae Pragensis universitatis 147 (155)
 postila, postily
 Berličkova 348
 Husova 199, 223, 275
 Chelčického 256, 274, 275, 276, 277
 Koniášova 474 (489)
 Milíčovy 148 (155)
 Philadelpa Zámrského 348 (359)
 Rokycanova 257 (267)
 Šteyerova 462
 Waldhauserovy 147 (155)
 pověst
 o bezhlavém strahovském jezdcí 484 (492)
 blanická 482, 483, 484 (491)
 o Bruncvíkovi 482
 o bubnu z Žižkovy kůže 483 (491)
 o Čechovi 31 (39)
 o Daliborovi 482
 o dívčí válce 31, 115 (39)
 o Faustovi 482
 o Horymírovi 31 (39)
 hostýnská 483, 484 (491)
 o Jaroslavovi a porážce Tatarů 483
 o Kotouči u Štramberka 484 (492)
 o Kozinovi 482 (491)
 královská 264, 482 (269, 491)
 o králi Ječmínkovi 482 (491)

- o králi Marokánovi 482 (491)
 - o králi Svatoplukovi 79
 - o králi ze Stadic 482 (491)
 - o Krokovi a jeho dcerách 31 (39)
 - o Kubatovi 482 (491)
 - o Libuši 115
 - o Libuši a Přemyslovi 31 (39)
 - o lucké válce 31 (39)
 - o poutním místě na Vinicích u Žarošic 484 (492)
 - o Přemyslovi 31, 75, 115
 - o Přimdě 115
 - o pyšné hraběnce 484 (492)
 - o Růžovém paloučku 482
 - o rytířích sv. Václava v Oškoobrhu 483 (491)
 - o Sadské 115
 - o Styrovi 115
 - o Šárce 31 (39)
 - o utopeném zvonu 484 (492)
 - o vyšehradském sloupu 484 (492)
 - o zachránění Plzně před Žižkou 483 (491)
 - o zbojnicích 482
 - o Zderaze 115
 - o zlatém věku 31 (39)
 - o ženichu-umrlci 484 (492)
 - o Žižkově narození 483 (491)
 - o Žižkově smrti 483 (491)
 - o Žižkovi 482, 483 (491)
- Pověst vremenných let* 81
- povídka („historie, kronika“)
- o Alexandru Velikém 112, 137–138, 304, 352 (154)
 - o Apolloniovi Tyrském 126, 137, 304 (154)
 - o Briseldě 137 (154)
 - o Bruncvíkovi 137, 260, 261, 304, 330, 352, 482 (154)
 - o Enšpiglovi (povídky) 288, 331 (335)
 - o Ezopovi (povídky) 299, 331, 332 (335)
 - o Faustovi (vyprávění) 352, 482
 - o Floriovi a Biancofofe (román) 304
 - o Fortunatovi 352, 467 (471)
 - o Griseldě 137, 304, 352 (154)
 - o Gviškardovi a Sigismundě 304, 305
 - o Herkulovi 331
 - o Jovianovi 352
 - o Lukrecii 288
 - o Meluzině 305, 352, 408, 467, 468 (471)
 - o Palečkovi (povídky) 254, 288, 331 až 332 (335)
 - o Perytonovi 304
 - o Pirámovi a Tysbě 288, 332
 - o sedmi mudrcích (povídky) 304
 - o Štilfrídovi 134, 137, 261, 330 (154)
 - o Tobiášovi 135 (153)
 - o Valtrovi a Griseldě 137, 304, 352 (154)
 - o Zdeňkovi ze Zásmuk 484
- povídky
- Olomoucké 137 (153)
 - prášilovské 478 (490)
 - Povstaň, povstaň veliké město Pražské* 210, 247, 248
 - Pozorujte bedlivě smutných naříkání* 396 (409)
 - Požehnané pole, na kterémž švitorný podletní slavíček poletuje* 458
 - Práce (řeči, spisy) potocké* 441, 442 (452)
 - Præcepta morum* (452)
 - Praecognita pansophica* 443 (452, 453)
 - z PRACHATIC KŘIŠŤAN 212, 216, 240 (215)
 - prášilovské povídky 478 (490)
 - Práva doktora Grobiana* 352 (361)
 - Práva Konrádova (Statuta ducis Ottonis)* 64 (71)
 - Práva městská (Brikcího)* 330
 - Práva městská království českého (Koldínova)* 348 (360)
 - Práva soběslavská* 212 (215)
 - Práva zemská česká* 146 (155)
 - Pravdo milá, tiežem tebe (Píseň o Pravdě)* 245, 249
 - Pravidlo lidského života* 305
 - Praxis cancellariae* (269)
 - The Praxis of Piety* 428
 - Praxis pietatis* 428 (451, 453)
 - Pražská kronika (Bartoše Písaře)* 328 (334)
 - Pražské hlaholské zlomky* 54, 55, 56 (59)
 - Pražské zlomky musejní* 69
 - PREFÁT Z VLKANOVA OLDŘICH 329–330, 349 (335)
 - Pres boží* 419, 428 (451)
 - DE PRÈS JOSQUIN 370
 - La Prigione eterna dell'Inferno* 462
 - Prima philosophia* 437
 - Primitiae laborum scholasticorum in illustri Patiniani gymnasio* 441

- privilegium kostela sv. Jiří (lat.)* 76, 77
Privilegium Moraviensis ecclesiae 53, 76, 77
privilegium pražského biskupství (lat.) 76
Problemata miscellanea 413
Proč svět rytěříje 405
Prodromus Moravographiae, to jest Předchůdce Moravopisu 464 (471)
Proglasz (staroslov.) 36, 37, 38 (40)
 PROCHÁZKA FRANTIŠEK FAUSTIN 120, 369
Prokázání světlé 368
 PROKOP HOLÝ 206, 211, 212 (214)
 PROKOP, písař 261 (269)
 PROKOP Z PLZNĚ 257 (267)
Prolog o sv. Ludmile 51 (59)
 proctví
 Drabíková 397, 431
 Kotterova 393, 397, 418, 431
 Libušina 306
 o králi Marokánovi 482 (491)
 Poniatowské 397, 418, 431
 Sibyllina 306, 483
 Slepého mládence 306 (311)
Prostopravda 354 (359)
Proti panování kněžskému 257 (267)
 PROTIVA Z NOVÉ VSI JAN 149
Provázek třípramenný 221
Proverbia Flassconis 145
 PRUDENTIUS, CLEMENS AURELIUS 78
Pře Jana Augusty a kněžstva kališného 330
přebásnění Čtvrté eklogy Vergiliovy (Komenský) 416
Přěčkaje vše zlé strážě 143
Předchůdce Moravopisu (Prodromus Moravographiae) 464 (471)
předmluva k Frozínovu Obrovišti (491)
Přemýšlování o dokonalosti křesťanské 418, 447 (451)
 PŘENSKÝ JIŘÍ RUDOLF 465 (471)
Přepodivná matka Svatohorská Maria 462 (470)
Přeutěšená a mnoho prospěšná kniha Erazima Rotterdamského O rytěři křesťanském 303
Příběhy krále Přemysla Otakara II. 93 (101)
 z PŘÍBRAMĚ JAN 202, 207, 272 (204, 213, 267)
Přidání některých věcí k Gramatice české příhodných 375
Příhody Václava Vratislava z Mitrovic 349 (360)
Přípis knězi Jírovi 316, 460
přípisky Svatojířské 68 (72)
Přísloví (Červenková-Blahoslavova) 375
Přišel nám den veselý 241
 z PÚCHOVA ZIKMUND 329 (335)
 PULKAVA Z RADENÍNA PŘIBÍK 127
Putování léta Páně 1493 k svatému hrobu vykonané 300 (310)
Quadragesimale (Husovo) 223
Quatuor libri sententiarum 126, 217, 220
Querelae de motibus Bohemiae 257 (267)
Questio de indulgenciis 220
 QUIDO DE COLUMNA 106, 138
 QUINTILIANUS, MARCUS FABIVS 297
Quodlibet (Husův) 219 (227)
 z RABŠTEJNA JAN 259, 264—265, 294, 295 (308)
 z RABŠTEJNA PROKOP PFLUG 294
 RACEK DOUBRAVSKÝ (Dubravus) 296, 297 (309)
 z RAČIO JAN VAVŘINCUOV 202
Rače poslúchati (Píseň o Štemberkovi) 142
Rada králi Jiřimu o zlepšení kupectví v Čechách 259 (268)
Rada otce synovi 145—146, 260 (155, 269)
Rada zhovadilých zvířat 307 (312)
Radost nám nastala 480
Radujme se, dočekavše 246, 247
Radujte se, sedláci 480
Radujte se, všichni Češi 476 (490)
Ráj cirkve znovu se rozzelenávající (Paradisus ecclesiae renascentis) 422, 434
Ráj český (Paradisus Bohemiae) 434
Ráj duše 150 (155—156, 359)
Rakovnická vánoční hra 466—467 (471)
 RAKOVSKÝ MARTIN 339 (357)
Ranné lékařství 212
 RAŇKŮV Z JEŽOVA VOJTĚCH 150, 174, 176, 197, 218 (155)
 RATICHIVS (Wolfgang Ratke) 434
Ratio studiorum 406
 RATKE-RATICHIVS WOLFGANG 434
 REGENVOLSCIVS ADRIANUS (Ondřej Węgierski) 424
 REGINON PRŮMSKÝ 76, 77, 78
Regulae Veteris et Novi Testamenti 149 (155)
Regulae vitae 441, 447

- Regule, to jest řeholů obecné z latinských učitelův
práv vybrané* 330
- Z REICHENBACHU VAVŘINEC 212 (214)
- REINMAR VON ZWETTER 95 (102)
- Reipublicae Christianopolitanae descriptio* 420
- Rejstřík ... (Písni duchovních některých ... rejstřík)* 373, 376
- Relatio de magistri Joannis Hus causa in concilio
Constantiensi acta* 202, 216 (204)
- RENDL Z OUŠAVY ALBRECHT 300 (310)
- Renuntiatio mundi, to jest Výhost světa* 421
- Replika proti Biskupcovi* 271, 274 (279)
- Replika proti Rokycanovi* 272, 274
- Rerum Bohemicarum ephemeris sive Kalendarium
historicum* 340
- Respublica Bojema (O státě českém)* 398 (410)
- Respublica Germanica* 398
- Respublica et status Regni Hungariae* 398
- REŠEL TOMÁŠ 350, 414 (360)
- Retuňik* 348, 417, 433
- Retuňik proti Antikristu* 417 (451, 453)
- Rex gloriae, Christe pie* 243
- RHAZES 212
- Rhetorika (Gelenia Sušického)* (360)
- DI RIENZO COLA 292
- RICHARD A SANCTO VICTORE 180, 182, 183
- ROBERT, biskup 67 (71)
- ROBERT Z GLOUCESTERU 115
- RODOVSKÝ Z HUSTIŘAN BAVOR ML. 349
(360)
- ROH JAN 333, 371, 373
- ROHN JAN KAREL (489)
- ROKYCANA JAN 207, 254, 255, 256–257,
258, 259, 262, 265, 266, 272, 274, 278
(204, 267)
- Roman de Troie* 138
- ROMULUS 144 (155)
- ROSA VÁCLAV JAN 369, 405, 414, 416, 417,
448, 459, 460, 462 (411, 470)
- ROSACIUS ADAM 340, 341
- ROSACIUS HOŘOVSKÝ JAN 394–395 (409)
- ROSENMÜLLER KAREL FRANTIŠEK 478
(490)
- rostlinář Olomoucký* 94 (102)
- Rozbroj o kalich* 393
- Z ROZDRAŽOVA FRANTIŠEK 393
- Rozebrání (Felinovo)* 430 (409)
- ROZENPLUT ZE ŠVARCENPACHU JAN 355
(362)
- Rozmlouvání aneb hádání chudého s bohatým* 352
- Rozmlouvání člověka se Smrtí* 210 (214)
- Rozmlouvání Šalomouna s Markoltem* 305
(311)
- Rozmlouvání Petra svatého se Pánem* 354 (361)
- Rozmluva Panny Marie se sv. Anselmem* 99
(103)
- Rozprava k Vratislavským (De sermonis latini
studio ... didactica dissertatio)* 440
- Rozprávky Březinovy* 331 (335)
- Z ROŽMBERKA JOŠT 258 (268)
- Rožmberská kronika* 345 (358)
- Rudimenta grammaticae Slavo-Bohemicae* 460
- RÜHR FRANTIŠEK 468
- rukopis, rukopisy
- Budyšínský 192, 208, 209, 210, 213, 228,
231, 239, 248 (237)
- Gersdorfský 179
- Hallské (453)
- Hradecký 144, 145, 146, 157, 164, 233,
236 (155, 163, 172)
- Královédvorský 30, 484
- Leningradský 437 (453)
- Neuberský 304, 305, 307 (311, 312)
- Olomoucký 276
- Pařížský 179, 271
- Pražský 276
- Uspenský 41
- Wolfenbüttelský 50
- Zelenohorský 30
- Ruth* 356 (362)
- Růžová zahrada malá (O Jetřichovi Berúnském,
Laurin)* 132 (153)
- Růžová zahrada veliká* 132
- RVAČOVSKÝ VAVŘINEC LEANDER 135, 351,
420 (361)
- RYBALDUS PETRUS 393
- Řád apatekářský** 349
- Řád církevní** 424
- Řád o přijetí do podagristické společnosti** 487
- Řád veselí svatebního** 481 (491)
- Řád vojenský Žižkův** 211 (214)
- Řeč a zpráva o těle božím** 276
- Řeč o jiných nebezpečnostech** 276
- Řeč o šelmě a obrazu jejíem** 276, 277
- Řeč o úraziích Antikristových** 276
- Řeč o základu zákonův lidských** 276 (279)

- Řeč sv. Pavla o starém člověku* 278
Řeči a naučení hlubokých mudrcův 305, 354 (311)
Řeči besední 150, 179, 271 (184)
Řeči (práce, spisy) potocké 441, 442 (452)
Řeči sváteční a nedělní 179—180, 181 (184)
 ŘEHOŘ KRAJČÍ 266, 278 (270)
 ŘEHOŘ PRAŽSKÝ 313 (308)
 ŘEHOŘ TOURSKÝ 75, 81
 ŘEHOŘ VELIKÝ 34, 54, 55, 78
 ŘEHOŘ Z HEIMBURKU 264, 292
 ŘEHOŘ Z VALDEKA 92
- SABINUS GEORGIUS 363
Sacra Moraviae historia sive Vita SS Cyrilli et Methodii 465 (471)
 SACHS HANS 355
 DE SAINTE MORE BENOÎT 138
 SALICETTI GUILIELMO 212
Salička 485 (492)
 SALIUS MIKULÁŠ 356
 SALLUSTIUS CRISPUS, GAIUS 75, 77
Salvator noster 202, 217
Salve, festa dies 242
Sapientiae primae usus, Triertium catholicum apbellandus 444 (451)
 DI SASSOFERRATO BARTOLO 136
Satira na čtyři stavy 487—488 (492)
Satiry Hradeckého rukopisu 164—172 (172)
satiry o řemeslnících a konšelích 144—145, 146, 148, 164, 165, 167, 168—172 (155, 172)
Savina kniha (staroslov.) 36
 SAVONAROLA GIROLAMO 342
 SÁZAVSKÝ MNICH 62—63 (70, 82)
 sborník
 hraběte Baworowského 260
 Jesuitský 182
 Klementinský 176—179, 182 (184)
 Košetického 466, 467, 480 (471)
 Krumlovský 150
 Leningradský 437 (453)
 Musejní 182 (184)
 Neuberský 304, 305, 307 (311, 312)
 Opatovický 183
 Pinvičkův 260
 Ráj duše 150 (155—156, 184)
 Sázavský 182
 Svatkovského 409
 Vávrův (Jindřichohradecký) 179, 182 (184)
 Vyšchradský 176, 180, 182
Scala coeli 126 (151)
 SCOTUS ERIUGENA JAN 87
Sebrané spisy vychovatelské (Opera didactica omnia) 401, 435, 437, 441, 442 (450)
Secretum secretorum 105
Sedláci (píseň) 142
Sedlský masopust 356 (362)
Sedm žalmuov kajících 303
Sedmero psaní Rokycanovi 266
Sedmero radostí Panny Marie 143 (154)
o sedmi mudrcích (povídky) 304
 SEDULIUS, CAELIUS 78, 263
Selská rebelie (opera) 485 (492)
Semilská hra vánoční 486 (492)
Sendbrief vom Dolmetschen 375
 SENECA, LUCIUS ANNAEUS 297, 343
Sententiae philosophicae de regimine et iudiciis hominum 330
Sententiarum libri quattuor 126, 217, 220
Sepsání o rozdíle jednoty bratrské od luterianské 367
Sermo contra graduatos 199
Sermo secretus Nathanis ad Davidem 433 (451)
Sermones ad Bohemos 201 (204)
Sermones de sanctis 223
Sermones in Bethlehem 223 (227)
 SERRARIUS PETR 431
Sestra travička 481
 ZE SEVILLY IZIDOR 34
Schola ludus (Škola na jevišti) 440 (451)
Schola pansophica 441 (452)
Siel viery pravé 256, 276, 277 (279)
Silva quadrilinguis 350 (358)
 SILVÁN JAN 355 (362)
 SILVIO ENEA (Eneáš Silvius) 191, 292, 294, 296, 297, 303, 345, 483 (309)
 SINAPIUS HORČIČKA DANIEL 400
 SIVÝ ONDŘEJ 400, 408 (411)
 SIXT Z OTTERSDORFU 329, 330 (335)
Sjezd císařské velebnosti a nejjasnějších tří králů 303
 SKÁLA FRANTIŠEK 475 (489)
 SKÁLA Z DOUBRAVKY JAN (Dubravius) 297, 325 (309)
 SKALA ZE ZHOŘE PAVEL 398 (409—410)

- slabikář Komenského* 437
 ZE SLANÉHO ŠIMON 265, 293, 295 (269)
 SLAVATA Z CHLUMU A KOŠUMBERKA VILÉM
 403, 404 (410)
Slavíček rájský 474
Slavíček vánoční (470)
 SLOVÁK PAVEL 349
Slovář český, to jest Slova některá česká 460
 (470)
Slůvce M (Srdce, netuž, nelžež zbýti) 142
Slovo do světa stvoření (Ostrovská píseň) 96,
 97 (102)
Slovo o objevení ostatků sv. Klimenta (staroslov.)
 38
Slušit Čechom zpomínati (Píseň o bitvě před
Ústím) 211
Slychal-li kto od počátku 246, 248
Slychal-li kto práv při víře (Mistr Lepič) 97,
 142 (154)
Slyšte, Čechové, co se nyní děje 201
Slyšte ještě, bratří milí (Píseň o bekyních) 200
 (204)
Slyšte, rytíři boží 247
Slyštež snažně, držíc vážně 200
Slyštež všichni, poslouchajte 201
 SMIL FLÁŠKA Z PARDUBIC 145—146, 180,
 233, 297, 319 (155)
Smirzicias 339
Smutný hlas zaplašeného hněvem božím pastýře
 426—427 (451)
 SOBEK Z KORNIC BURJÁN 329
Sobotní (Outerní) pražské poštovské noviny 478
 (490)
Solfernus 136, 228, 232, 305 (153)
 SOLÍN VÁCLAV 370
 SOZZINI FAUSTO 430
Speculum humanae salvationis 150 (156)
 VON SPEE VON LANGENFELD FRIEDRICH 458
Spicilegium didacticum 446
Spis Izokrata k Demonikovi 302, 351 (309)
Spis krátký o žalostném a nenadálém zahynutí
v létu 1635 405 (411)
Spis nařikání stromův českých 405 (411)
Spis o nemocech morních 301
Spis o nových zemích a o novém světě 300 (310)
Spis o původu jednoty bratrské a o chudých lidech
 300 (309)
Spis o zraku 348, 367 (379)
Spisy (práce, řeči) potocké 441, 442 (452)
- Spor duše s tělem I* 96, 97, 144, 232, 233
 (102, 103)
Spor duše s tělem II 144, 232, 233 (155)
Spor duše s tělem III 144, 232, 233 (155)
 SPORCK FRANTIŠEK ANTONÍN 474 (489)
Sprostnost katolická, to jest Pohádky křesťanské
 394 (408)
Srdce, netuž, nelžež zbýti (Slůvce M) 142
 SRNEC Z VARVAŽOVA JAKUB 350, 414 (360)
Stala se jest příhoda (Píseň o Viklefcí) 200 (204)
Stala se jest věc divná 242
 STANISLAV Z ZNOJMA 198, 199, 217, 218,
 219 (203)
Staré letopisy české 263, 408 (269)
Staré paměti kutnohorské 465 (471)
 STATIUS, PUBLIUS PAPINIUS 78
Statuta ducis Ottonis (Práva Konrádova) 64 (71)
Stesk na ženitbu 307
Stimulus amoris 180
stížnost jezuitská proti utlačování českého jazyka
 460 (470)
 STODOLIUS Z POŽOVA DANIEL 355
 STOLCIUS DANIEL 340
 STRÁNĚNSKÝ Z POČÁTEK JAN (360)
 STRÁNSKÝ ZE STRÁNKY U ZAP PAVEL 120,
 347, 388, 395, 398 (409, 410)
 STREJC JIŘÍ 354, 372 (362)
 STREJC MATOUŠ 363
Stručná historie církve slovanské (Ecclesiae Slavonicae brevis historiola, Krátké dějiny církve slovanské) 424 (451)
 STŘEDOVSKÝ JAN JIŘÍ 465, 483 (471)
 ZE STŘEDY JAN 128, 135, 264, 292 (158)
 ZE STRÍBRA JAKOUBEK 149, 199, 201, 202,
 203, 217, 225, 240, 256, 272 (155, 203)
Súd Astarotův 136, 232 (153)
Summa cancellariae Caroli IV 128 (152)
Summa quaedam brevissima de Fratrum origine et actis 366, 368
Super canonicas 216
Super epistolas 67
Super quatuor Sententiarum 216 (227)
 SURIUS LAURENTIUS 393
 SUŠIL FRANTIŠEK 369, 479
Svár vody s vínem 145, 232 (155)
Svaté Maříe s nebes chvála 143 (154)
 SVATKOVSKÝ VÁCLAV 395, 396 (409)
Svatojiřské officium (Ordo ad visitandum sepulchrum) 65, 66

- Svatoroční muzika* 405 (410)
Svatovítské anály 58, 61—62
Svatý Václav 69—70, 96, 97, 198, 217, 240 (72, 102)
Svět v obrazech (Orbis sensualium pictus) 439, 442 (452)
Sylloge quaestionum controversarum 413
Synagoga (byzantské církevní předpisy) 34
Synopsis historica persecutionis ecclesiae Bohemicae 424

ŠAŠEK Z BÍRKOVA VÁCLAV 260 (268)
Šel jsem do Rejna vesele (O mistru Janovi Husovi) 469 (471)
ŠENTYGAR JAN 326 (334)
ŠIMEK MAXMILIÁN 474
ŠIMON ZE SLANÉHO 265, 293, 295 (269)
ŠINDEL JAN 203, 212, 305 (215)
Široký plac neb zrcadlo světa (Theatrum mundi minoris) 351, 420 (361)
ZE ŠITBOŘE JAN 139
ŠLECHTA ZE VŠEHRD JAN 294, 296, 314 (309)
ŠLIK KAŠPAR 294
Štambuch slezský 345
ŠTEFAN ONDŘEJ 364, 373
ŠTELČAR ŽELETAVSKÝ JAN 347, 348 (359)
ŠTĚPÁN Z KOLÍNA 149
ŠTEYER MATĚJ VÁCLAV 369, 448, 457, 459, 462
o Štilfrídovi (povídka) 134, 137, 261, 330 (154)
ZE ŠTÍTNÉHO TOMÁŠ 86, 93, 148, 150, 168, 173—183, 189, 193, 197, 199, 222, 226, 249, 271, 272, 274, 275, 317, 401 (184)
ZE ŠTRASBURKU GOTTFRIED 95 (102)
ŠTURM ADAM 371, 372
ŠTURM VÁCLAV 347, 353 (359, 361)
ŠTYRSA JIŘÍK 372

Táborská apologie 207
táborské manifesty 211 (214)
TÁBORSKÝ JAN 372
Táboři zúfalí Srlína sú jali (Píseň o Srlínovi) 263 (269)
Tandareis und Floridibel 132
Tandariáš a Floribella 132, 260, 300 (153)

TANNER JAN 462 (470)
TAS Z BOSKOVIC 265, 294 (268)
TERENTIUS AFER, PUBLIUS 78, 297, 333, 342
TESÁK ADAM 395 (409)
TESÁK MOŠOVSKÝ JIŘÍ 356, 395, 400 (362, 409)
THABRARR JAN 265 (269)
THÁM VÁCLAV 458, 475, 488
Theatrum divinum, to jest Divadlo boží 351
Theatrum mundi minoris. Široký plac neb zrcadlo světa 351, 420 (361)
Theatrum Scripturae, to jest Divadlo předivných tajemství božích v Písmě vyjevených 414
Theatrum universitatis rerum: to jest Divadlo světa 344, 414, 443
THEOKRITOS 232
Theriobulia 297, 325 (155)
Thesaurus linguae Bohemicae (Rosův) 414, 460 (470)
THURN MATYÁŠ 403
THURZO STANISLAV 294, 296, 325
Ti račičtí páni 480
Ti sedláci ubozí 480
TIBINUS (Dybin), mistr 89 (90)
Z TIŠNOVA MARTIN 265 (269)
Tkadleček 136, 139, 232 (154)
Tobaeus 342 (358)
Tobiáš (drama) 355
o Tobiášovi (povídka) 135 (153)
Tobolka zlatá 351
TOMÁŠ AQUINSKÝ 87, 96 (102)
Toulec sv. Bonaventury 68
TOVAČOVSKÝ Z CIMBURKA CTIBOR 259, 318, 319, 320 (268)
Tractatus catholicus triumphalis 258
Tractatus cuiusdam catholici 257
Tractatus procuratoris 136
Traditio lampadis 442 (452)
Tragedie neb hra žebračů 356 (362)
TRAJANUS VÍT 326, 341
Traktát k panu Janovi z Rozenberka 258 (268)
Traktát o mládenci marnotratném (Zrcadlo marnotratných) 307 (312)
Traktát o nejsvětějším přijímání ... pod jednou způsobou 258 (268)
Traktát o přijímání krve 259 (267)
Traktát o sesazení krále Jiřího 258
Traktát o zákonech 276

- Traktátec O Štěstí, kterýž má jméno Pán rady* 305, 307 (311)
- TRANOSCIUS (Jiří Třanovský) 370, 400 (410)
- Trápulky do bulky* 478 (490)
- Triologus* 197
- Triertium catholicum (Sapientiae primae usus)* 444 (451)
- Tristan (francouzský) 132
- Tristan (německý) 95, 132 (102)
- Tristram a Izalda* 132, 260 (153)
- Triumf neb Komédie o vzkříšení Páně* 356
- Trojanská kronika* 138, 254, 261, 299 (154)
- Troparium (děkana Víta)* 98
- TROTZENDORF VALENTIN 363
- DE TROYES CHRÉTIEN 132
- Z TROYES PETR 138 (154)
- Truchlivé volání* 477 (490)
- Truchlivý* 419, 421, 426 (451)
- Trutznachtigall* 458
- TŘANOVSKÝ JIŘÍ (Tranoscius) 370, 400 (410)
- Třinácté nešprochův vojvovských* 258 (268)
- Třinácté šprochuov vojvovských* 258 (268)
- TŮMA PŘELOUČSKÝ 300 (309)
- Turbavistis heu nimis* 210
- Tvorče milý, zžel se tobě* 201
- TYCHO DE BRAHE 341, 342
- TYL JOSEF KAJETÁN 136
- Typographaeum vivum* 442 (452)
- UBERÝN SILVIUS 347
- Ukrutná smrt, přehrozná smrt* 457
- Úlomky rýmované kroniky české* 211 (214)
- ULRICH VON ESCHENBACH 94, 100, 106, 107 (102)
- Umění kazatelské (Zpráva a naučení o kazatelství)* 350, 415 (450, 453)
- Umění práce díla Páně služebného* 373, 374 (379)
- Umučení sv. Kateřiny (Menší, Brněnská legenda o sv. Kateřině)* 131 (152, 153)
- Umučení Páně* 164
- umučení Rajhradské* 143 (154)
- umučení Roudnické* 143 (154, 155)
- Z UNIČOVA ZIKMUND ALBÍK 212 (215)
- Unum necessarium (Jednoho jest potřebí)* 432 (451)
- Die uralte christliche catholische Religion (Prastaré obecně křesťanské náboženství)* 428 (451)
- URBAN Z DOMANÍNA JAN 345 (359)
- URBÁNEK RUDOLF 258
- URBANIDES Z ROHATCE PAVEL 408 (411)
- Ut annuncietur* (59)
- Utonulá* 481
- Utrpení mistra Jana Husi* 216
- V naději boží mistr Hus Jan* 201
- VÁCLAV II. 95 (102)
- Václav, Havel a Tábor* 210 (214)
- VÁCLAV Z BOCHOVA 294
- VÁCLAV Z KRUMLOVA 257 (267)
- Vady kazatelův (Vitia concionatorum)* 350, 374, 376 (379)
- Z VALDEKA ŘEHOŘ 92
- VALDES PETR 87
- VALEČOVSKÝ Z KNĚŽMOSTA VANĚK 255, 257 (267)
- VALERIUS, JULIUS 104
- VALLA LAURENTIUS 302
- o Valtrovi a Griseldě (povídka)* 137, 304, 352 (154)
- Vánoční muzika* (410, 411)
- VAVÁK FRANTIŠEK JAN 480, 481, 483, 486 (491)
- VÁVRA IVAN 370, 377
- VÁVRA Z JIVJAN 179
- VAVŘINCŮV Z RAČIOV JAN 202
- VAVŘINEC Z BŘEZOVÉ 138, 209, 228 (213)
- VAVŘINEC Z REICHENBACHU 212 (214)
- Ve jméno božie počneme* 246, 249, 250
- Věčný pekelný žalář* 462
- Vejstupný syn* 356 (362)
- Věk člověka* 356 (362)
- VELENSKÝ Z MNICHOVA OLDŘICH 299, 303, 321, 417, 418 (310)
- Z VELES LAVINA DANIEL ADAM 183, 188, 343—344, 345—346, 348, 349, 350, 351, 395, 413, 414, 448 (357, 358)
- Velký život Ježíše Krista* 462
- Velká didaktika (Didactica magna)* 435—436, 440, 442 (451, 452, 454)
- Ventilabrum sapientiae* 442 (452)
- Vera narratio de statu religionis in Bohemica gente* 327

- VERGILIUS MARO, PUBLIUS 78, 232, 416, 459
Verisimilia humanarum disciplinarum 459, 461
Věrní se v bohu radujte 246
Věrmež v boha jednoho 245
Věrmež všickni v pána buoha 247
Věrným synům božím 392 (408)
Versus de passione sancti Adalberti 64—65, 73, 77 (71, 82)
Verše o perníkářství 487, 488 (492)
Versovaná kronika o letech 1419 a 1420 211 (214)
Veršové o milovníku 307
Veselé písně 486 (492)
Veselé vánoční hody 458
 VESELÝ FABIÁN 474
 VESPUCCI AMERIGO 301
Vesibuli et Januae linguarum reseratae lucidarium 439
Vestibulum (Januae linguarum reseratae Vestibulum) 438, 439, 440, 442
Větší život sv. Františka z Assisi 136 (153)
Vévoda Arnošt 57, 132, 260, 300 (153)
Via lucis (Cesta světlá) 444 (451)
Viaticus dictandi 89
Videant qui nutriunt 145
Vidění a zjevení Kryštofa Kottera 418
Vidění sedláčka sprostného 462 (470)
Viera kněží tábořských 256
 VIKLEF JAN 197, 198, 199, 200, 202, 217, 218, 219, 220, 221, 271, 272
viklefská mše 199 (204)
 VILÉM Z LESTKOVA 128
 VINCENTIUS 63 (70)
 DA VINCI LEONARDO 341
 Z VINOŘE ADAM 348 (359)
 DE VINOSALVO GALFREDUS (Galfred, Gamfrede, Geoffroi de Vinsauf) 89, 161
Virtutes Christi 399
Visio Philiberti 97, 144, 404 (103)
Visitatio sepulchri 65—66, 92
 VÍT, děkan 98
Vita Caroli 127, 128 (152)
Vita et passio sancti Venceslai et sanctae Ludmilae aviae eius 31, 52—53, 58, 77 (59, 71, 82)
Vita gyrus 442 (451)
Vita Hroznatae 340
Vita venerabilis Arnesti 128 (152)
- Vita venerabilis presbyteri Milicii* 128 (152)
Vitae sanctorum, to jest Životové, skutkové a mučedlnictví ... 393
Vítaj, králu všemohúci (Kunhutina modlitba) 96, 97 (102)
Vitia concionatorum, to jest Vady kazatelův 350, 374, 376 (379)
 VIVES JUAN LUIS 434, 443
Vizmež, kterákú vážnost máme mieti 243
Vlastae Bohemicae historia 296
 VODŇANSKÝ JAN 299, 321 (309)
 VODŇANSKÝ Z URAČOVA NATHANAEL 351, 420 (361)
vojenský řád Žižkův 211 (214)
 VOJTĚCH, biskup 53, 56, 57, 58, 64
Vokabulář gramatický 128
 VOKÁL JAN 399
 VOKÁL VÁCLAV 399, 400
 VOKOUN PRAŽSKÝ TOBIÁŠ (409)
 VOLNÝ JIŘÍ 478, 486, 487 (490, 492)
 Z VOLYNĚ MARTIN 271
 DE VORAGINE JAKUB 93, 98, 134
 VORLIČNÝ PAVEL (Aquilinas) 327, 330, 332, 341, 416 (335)
 VRÁNA LITOMYŠLSKÝ MIKULÁŠ 355
 VRATISLAV Z MITROVIC VÁCLAV 349 (360)
 VRCHLICKÝ JAROSLAV 163
Vrťkavé šesti 352
Vřídlu karlovarskému (lat. báseň Hasištejnského) (308)
 ZE VŠEHRD VIKTORIN KORNEL 120, 183, 188, 297, 298, 301, 302, 313—321, 364, 460 (321—322)
Všeobecná porada 445, 446, 448
Všichni poslouchajte 262 (269)
Všichni poslouchajte (z Žalob na husity) 201
Vy, kteříž v ústech máte 468 (471)
Výklad Kreda (Štítný) 179
Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti (Žáček) 459
Výklad na evangelium sv. Jana 257 (267)
Výklad na evangelium sv. Lukáše 257 (267)
Výklad na Knihy múdrosti 175, 183
Výklad na otčenáš 278
Výklad na pašiji sv. Jana 278
Výklad na slova sv. Pavla 278
Výklad na XIII. kapitolu Zjevení sv. Jana 368 (379)
Výklad na Ždravas Maria (Štítného) 179

- Výklad na Žjevení sv. Jana 202
 Výklad o svátostech 179
 Výklad Páteře 177, 179
 Výklad viery 168, 221
 Vymyslení (Petrmannovo) 475
 Vypravování kněze Viléma o smrti Jana Želivského 212 (214)
 Vypravování o smrti Husově 203 (205)
 Vypsání krajin země ruské (Kronika moskevská) 349
 z VYSOKÉHO MÝTA MATĚJ 321
 VYŠEHRADSKÝ KANOVNÍK 62 (70, 82)
 Vyznání víry (Kánišovo) (213)
 Výzva poutníků na Bzí hoře 211 (214)
 Výzva pražanů 211 (214)
 Vzhůru, Čechové, vzhůru se strojte (Píseň o těch pletichářích) 353, 483 (491)
- WALDHAUSER KONRÁD 147, 148, 149, 168, 173, 197, 217, 218 (155)
 Wasserquell, to jest Duchovní pramen 394
 WĘGIERSKI ONDŘEJ (Adrianus Regenvolscius) 424
 z WEITMILE BENEŠ KRABICE 70, 127 (151)
 WIDUKIND 75
 WOLF JAN 363, 372, 373
 WOLFIUS BENEŠOVSKÝ ADAM 399
 Würdigung der alten böhmischen Geschichtsschreiber 81, 82
 WYCLIFF JOHN (Jan Viklef) 197, 198, 199, 200, 202, 217, 218, 219, 220, 221, 271, 272
- XENOFÓN 351
- z YORKU ALCUIN 232
- Z** dobrého jména Čechové (O zajetí Zikmunda Korybutoviče) 211
 Za císaře Augusta 241
 ZÁHORKA ZE ZÁHORČÍ PETR 271
 Zajíc biskup Abeceda 200
 zakládací listina kapituly litoměřické 58 (60)
 zakládací listina pražského biskupství 77
 Zaklínač aneb Bič ďábla 475 (489)
 Zakon sudnyj ljudem 34 (39)
- ZALUŽANSKÝ ZE ZALUŽAN ADAM 342, 349 (358)
 Zapalte kacířské bludy 473 (489)
 Zápis Alexandra Velikého slovanskému jazyku a českému 105, 212 (215)
 Zápisiky Bartoška z Drahenic 212 (214)
 Zápisiky v městské pamětní knize prostějovské 465 (471)
 Zápisiky o soudu panském 346 (359)
 Zatracený duše hádka 404 (410)
 Závěšova píseň 141, 142 (154)
 ZÁVORKA LIPENSKÝ TOBIÁŠ 355
 Zbarvení mnichové 211
 ZE ZBRASLAVIC MARKOLD 272, 273
 Zbraslavská kronika 92, 93, 127 (101)
 Zdeněk ze Zásnuk (povídka) 484
 ZDÍK JINDŘICH 64, 67, 73 (71, 82)
 Zdoroslaviček na poli požehnaném 458
 Zdoroslaviček v kratochvilném hájčku postavený 458 (470)
 Zdráv buď, sváteční a slavný dne 242
 Zdravas Maria (báseň) 164
 Zhlédniž na nás, zmilelý Pane 248
 ZIEGLER JOSEF LIBOSLAV 415
 ZIKMUND z PÚCHOVA 329 (335)
 ZIMMERMANN VILÉM PETR 415
 Žjevení sv. Brigity 181
 ZLATOÚSTÝ JAN (Chrysostomos) 301, 315, 319, 320, 321
 zlomky Pražské hlalolské 54, 55, 56 (59)
 Znamenajte, všichni mistři (Kocovník) 142 (154)
 Znamenajte, všichni věrní Čechové 200
 ZE ZNOJMA STANISLAV 198, 199, 217, 218, 219 (203)
 zpěvy liturgické ke cti sv. Václava (staroslov.) 52 (59)
 Zpráva a naučení křesťanům věrným 248
 Zpráva a naučení o kazatelství (Umění kazatelské) 350, 415 (450, 453)
 Zpráva a naučení synu Jaroslavovi 300 (310)
 Zpráva kratičká o morním nakažení 430
 Zpráva o svátostech 274
 Zpráva upřímná a sprostná 368
 Zprávy některé potřebné těm, kdož chtějí dobře zpívati 371
 Zprávy při službách úřadu kněžského 373
 Zrcadlo člověčího spasení 150 (156)
 Zrcadlo člověka hříšného menší 221
 Zrcadlo člověka hříšného větší 221

- Žrcadlo marnotratných neboli Traktát o mládenci marnotratném* 307 (312)
Žrcadlo múdrosti sv. Crhy 304 (311)
Žrcadlo slavného markrabství moravského 345, 464 (358)
Žrcadlo svaté neb Životové světic 457
Žtratiláť jsem milého (Měj se dobře, srdcečko) 141
 ZE ZVOLENA MATĚJ 202 (204)
 VON ZWETTER REINMAR 95 (102)
 ZWICKER DANIEL 430
 ZWINGLI HULDRÝCH 333
- Žáček** (*Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti*) 459
Žádnéj neví, co je nouze (Píseň českých sedlákův) 480 (491)
Žádný člověk neví 480 (491)
 ŽÁK Z DUBÉ HYNEK 114
 ŽALANSKÝ HAVEL 348
Žalm lkající města Prahy 468 (471)
Žalmové (přebásnění Strejcovo) 354, 372 (362)
Žalmové někteří v písni české ... uvedení (přebásnění Nudožerského) 355, 416
 žalmy
 (přebásnění Matouše Benešovského) (360)
 (přebásnění Komenského) 416
 (přebásnění Petrmannovo) 475 (490)
Žaloba Koruny české 208, 209, 228, 230 až 231, 235
Žaloby na husity 201, 202, 208, 210 (204)
Žalošenie Panny Marie 130, 141 (152)
 žaltář
 Brněnský 69 (72)
 Glosovaný 69 (72)
 Kapitulní 69 (72)
 Klementinský 69 (72)
 Musejní 69 (72)
 Olomoucký 69
 Pasovský 69 (72)
 Poděbradský neboli Olešnický 69 (72)
 Sinajský 36
 Svatotomášský 69 (72)
 Šafařkův 69 (72)
 Truhlářův 69 (72)
 Wittenberský 69, 165 (72)
- ŽATECKÝ MARTIN 368
 ŽEBRÁČKÝ VÁCLAV KLEMENT 339, 353 (308, 357)
Žehnání ... kněze Jana Cyrilla (píseň) 429
 ŽELIVSKÝ JAN 202, 205, 207, 239, 240 (213)
 z ŽEROTÍNA KAREL ST. 340, 346—347, 413, 418, 419 (359, 452)
 ŽEROTÍNOVÁ KATEŘINA 403 (410)
 ŽÍDEK PAVEL 259, 262 (268)
 ŽITAVSKÝ PETR 92, 93, 127 (101)
Život Adama a Evy 135 (153)
Život Adamův 486
Život bl. Anežky (lat.) 93, 99 (102)
Život Jana Augusty 346, 366
Život sv. Benedikta (staroslov.) 54
Život sv. Františka z Assisi (tzv. Větší) 136 (153)
Život bl. Hroznaty (lat.) 93, 99 (102)
Život sv. Ivana 457 (470)
Život Josefův 135 (153)
Život sv. Kateřiny (Větší, Stockholmská legenda o sv. Kateřině) 130—131, 132, 139, 158, 162, 166, 171 (152, 163)
Život kněží tábořských 207 (213)
Život Konstantinův (staroslov.) 33, 36, 37, 38, 41—45, 51, 52, 159 (40, 45)
Život Krista Pána 134 (153)
Život sv. Ludmily (staroslov.) 51 (59)
Život Metodějův (staroslov.) 33, 36, 38, 41 až 45, 51, 52, 159 (40, 45)
Život, to jest šlechtěné obcování svatého kněze Jana Husi 203, 216 (205)
Život sv. Václava (První staroslovenská legenda o sv. Václavu) 51—52, 53 (59)
Život a sláva sv. Václava 462 (470)
Život a umučení sv. Václava (u Kosmy) 77
Život a umučení sv. Vojtěcha (u Kosmy) 77
Životopis sv. Jeronýma (lat.) 135
Životové a mravná naučení mudrcův přirozených 304
Životové, skutkové a mučedlnictví, též i zázraky svatých a světic božích (Vitae sanctorum) 393
Životy sv. Otců 134, 261 (153)
Životy starých mudrců 354
 ŽIŽKA JAN 205, 206, 211, 239, 248, 264 (214)
Žižkův vojenský řád 211 (214)

REDAKČNÍ POZNÁMKA

Účast jednotlivých autorů na Dějinách starší české literatury byla takováto: JOSEF HRABÁK napsal Úvod k celému dílu a dále úvody k první, druhé, třetí a páté části; z kapitol napsal tyto: *Staroslověnská literatura v období velkomoravském, Život Konstantinův a Život Metodějův, Zápas literatury staroslověnské a latinské, Počátky laicisace a zčeštění literatury, Vrchol feudální kultury a úsilí o demokratisaci literatury, Legenda o svatém Prokopu, Satiry Hradeckého rukopisu, Účast literatury na ideové přípravě revolučního hnutí a na revolučních bojích, Hádání Prahy s Kutnou Horou, Jistebnický kancionál, Doznívání husitských ideálů v literatuře po likvidaci revolučního hnutí, Dověšení předbělohorské kulturní tradice v literatuře emigrantské a nástup protireformace v literatuře domácí, Ústní lidová slovesnost v popředí domácího literárního procesu*; ANTONÍN ŠKARKA je autorem kapitol: *Dočasná vítězství latiny v literárním životě a první stopy literárního užití češtiny, Kosmas, Jan Blahoslav, Jan Amos Komenský*; FRANTIŠEK SVEJKOVSKÝ zpracoval kapitoly *Alexandreida, Dalimilova kronika, úvodní část k oddílu čtvrtému, Počátky nového rozvoje literatury, Rozkvet měšťanské literatury*; JIŘÍ DAŇHELKA zpracoval kapitolu o *Štítném* a ve spolupráci s EDUARDEM PETRŮ kapitolu o *Husovi*; Petrů pak napsal ještě kapitolu o *Chelčickém*; EMIL PRAŽÁK je autorem kapitoly o *Všehrđovi*. Kromě toho bylo použito materiálu ZDEŇKY TICHÉ k *pololidové tvorbě pobělohorské* a JAROSLAVA KOLÁRA k *historiím o bratru Janovi Palečkovi*.

Práci řídil Josef Hrabák. Funkci redakčního tajemníka svazku vykonávala Zdeňka Tichá. Základní kapitoly prošly diskusemi v ÚČL. V hotovém rukopise bibliografii doplnili Zdeňka Tichá (úvod, první, druhá a pátá část) a Emil Pražák (třetí a čtvrtá část). Faktografické údaje zkontrolovali v úvodě, první a druhé části Zdeňka Tichá a Emil Pražák, v třetí a čtvrté části Emil Pražák a Jaroslav Kolár, v páté části Zdeňka Tichá, z toho v kapitole o Komenském Emil Pražák.

Spolu s redaktorem svazku pročetli celý rukopis a přispěli k jeho definitivní redakci cennými připomínkami Antonín Škarka a Jiří Daňhelka, který věnoval hlavní pozornost stránce jazykové; oba se zúčastnili také práce na korekturách. K zlepšení práce vydatnou měrou přispěli také oba recenzenti, JÁN MIŠIANIK a JÁN ČAPLOVIČ. Zvláště Ján Čaplovičovi patří upřímné díky za podnětné rady a zájem, který recenzi věnoval. Srdečný dík také náleží akademiku BOHUSLAVU HAVRÁNKOVI za připomínky k výkladům o literatuře staroslověnské.

Redakční práce byly ukončeny 30. července 1957. Po provedení recenzních připomínek byl rukopis odevzdán Nakladatelství ČSAV 4. listopadu 1957, bibliografické části však byly doplňovány ještě během tisku, takže kniha zachycuje základní díla až do konce roku 1958. Zlomeňnou korekturu pročetli laskavě MILAN JELÍNEK a MILAN KOPECKÝ. Rejstřík zpracovali ZDEŇKA TICHÁ (pro část 1., 2. a 5. mimo kapitolu o Komenském), JAROSLAV KOLÁR (pro část 3. a 4.) a EMIL PRAŽÁK (pro kapitolu o Komenském).

OBSAH

PŘEDMLUVA	7
ÚVOD (<i>Josef Hrabák</i>)	13

ČÁST PRVNÍ

DOBA PÍSEMNICTVÍ STAROSLOVĚNSKÉHO A LATINSKÉHO

[Obecný úvod] <i>Josef Hrabák</i>	25
Staroslověnská literatura v období velkomoravském (<i>Josef Hrabák</i>) ...	29
Život Konstantinův a Život Metodějův (<i>Josef Hrabák</i>)	41
Zápas literatury staroslověnské a latinské (<i>Josef Hrabák</i>)	47
Dočasné vítězství latiny v literárním životě a první stopy literárního užití češtiny (<i>Antonín Škarka</i>).....	61
Kosmas (<i>Antonín Škarka</i>)	73

ČÁST DRUHÁ

VZNIK ČESKY PSANÉ LITERATURY A JEJÍ ROZVOJ VE 14. STOLETÍ

[Obecný úvod] <i>Josef Hrabák</i>	85
Počátky laicisace a zčeštění literatury (<i>Josef Hrabák</i>)	91
Alexandreida (<i>Fr. Svejkský</i>)	104
Dalimilova kronika (<i>Fr. Svejkský</i>)	114
Vrchol feudální kultury a úsilí o demokratisaci literatury (<i>Josef Hrabák</i>)	123
Legenda o svatém Prokopu (<i>Josef Hrabák</i>)	157
Satiry Hradeckého rukopisu (<i>Josef Hrabák</i>)	164
Tomáš ze Štítného (<i>Jiří Daňhelka</i>)	173

ČÁST TŘETÍ

ZLIDOVĚNÍ LITERATURY V DOBĚ HUSITSKÉ

[Obecný úvod] <i>Josef Hrabák</i>	187
Účast literatury na ideové přípravě revolučního hnutí a na revolučních bojích (<i>Josef Hrabák</i>)	195
Jan Hus (<i>Jiří Daňhelka-Eduard Petř</i>)	216
Hádání Prahy s Kutnou Horou (<i>Josef Hrabák</i>)	228
Jistebnický kancionál (<i>Josef Hrabák</i>)	238
Doznívání husitských ideálů v literatuře po likvidaci revolučního hnutí (<i>Josef Hrabák</i>)	253
Petr Chelčický (<i>Eduard Petř</i>)	271

ČÁST ČTVRTÁ

ÚSILÍ O SPOJENÍ LITERATURY S ŽIVOTNÍ PRAXÍ
ZA KULTURNÍ PŘEVAHY MĚŠŤANSTVA

[Obecný úvod] <i>Fr. Svejkský</i>	283
Počátky nového rozvoje literatury (<i>Fr. Svejkský</i>)	291
Viktorin Kornel ze Všehrd (<i>Emil Pražák</i>)	313
Rozkvet měšťanské literatury (<i>Fr. Svejkský</i>)	323
Jan Blahoslav (<i>Antonín Škarka</i>)	363

ČÁST PÁTÁ

ÚSTUP MĚŠŤANSKÉ KULTURY
A ROSTOUCÍ VÝZNAM LIDOVÉ TVORBY
V OBDOBÍ VLÁDNOUCÍ PROTIREFORMACE

[Obecný úvod] <i>Josef Hrabák</i>	383
Dovršení předbělohorské kulturní tradice v literatuře emigrantské a nástup protireformace v literatuře domácí (<i>Josef Hrabák</i>)	391
Jan Amos Komenský (<i>Antonín Škarka</i>)	412
Ústní lidová slovesnost v popředí domácího literárního procesu (<i>Josef Hrabák</i>)	455
REJSTRÍK (<i>Jaroslav Kolár, Emil Pražák, Zdeňka Tichá</i>)	493
REDAKČNÍ POZNÁMKA	529

Přebal a vazbu navrhl Josef Prchal

Redaktor publikace: Hana Nahodilová

Technický redaktor: Oldřich Dunka

Vytiskl Knihtisk, n. p., závod 05

41, 22 AA — 41,86 VA — 9819 — D-592658

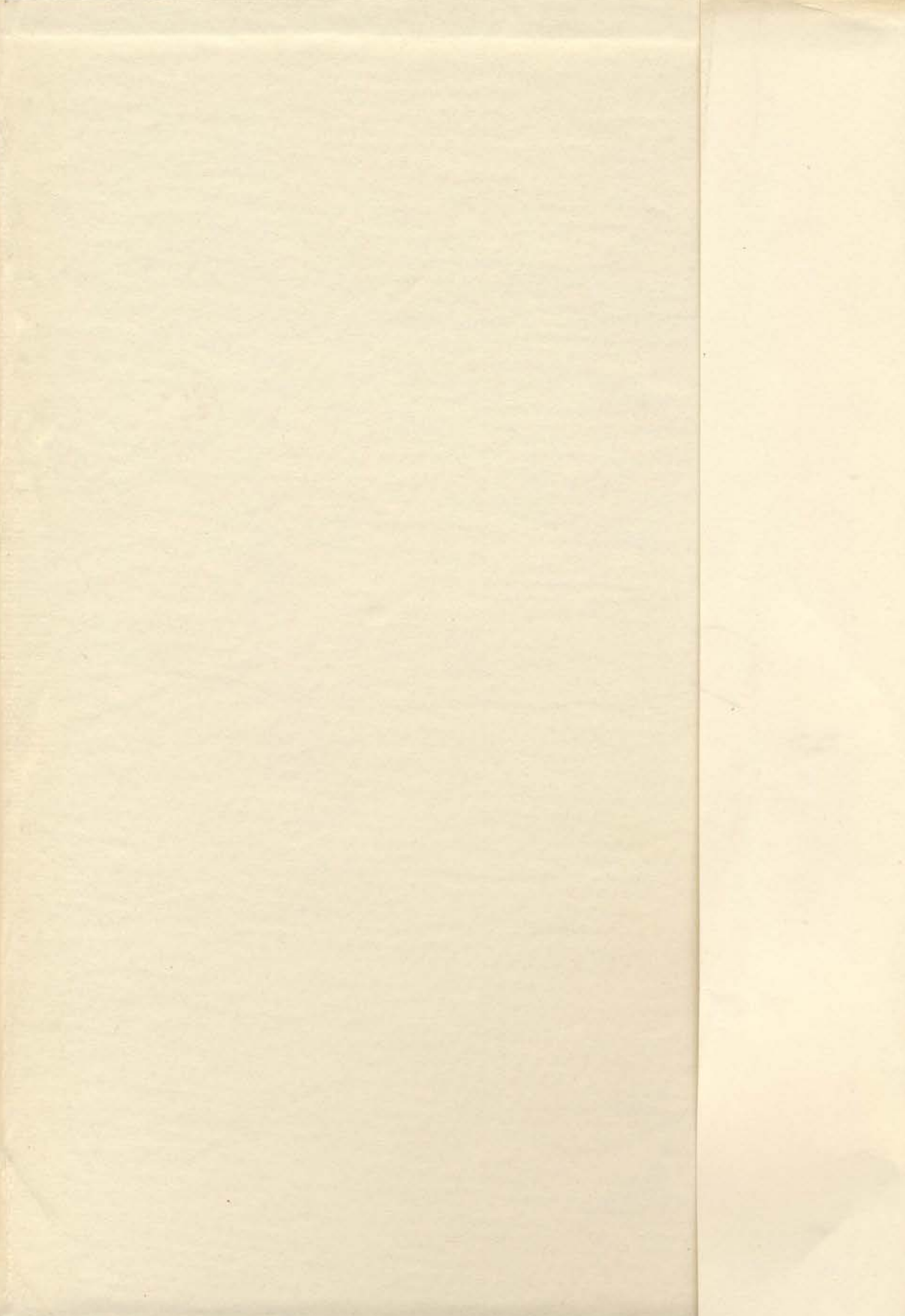
Náklad 22 250 — 12/16 — I. vydání

Cena vázaného výtisku Kčs 40,50

56/II—6

OPRAVY

- Str. 103 ř. 7 zdola: Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungarica
— má být: Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae
- Str. 227 ř. 19 shora: Karla Jaromíra Erbena, (3 svazky
— má být: Karla Jaromíra Erbena (3 svazky
- Str. 269 ř. 18 shora: Cantio de autoribus bohemicis scismatis
— má být: Cantio de autoribus bohemici scismatis
- Str. 297 ř. 14 shora: spis. De modo epistolandi
— má být: spis, De modo epistolandi
- Str. 327 ř. 25 shora: školských příruček
— má být: některých školských příruček
- Str. 355 ř. 2 shora: Tobiášem Zázvorkou
— má být: Tobiášem Závorkou
- Str. 360 ř. 9 shora: studii Karla Pejmla, Alchymie
— má být: studii Karla Pejmla Alchymie
- Str. 389 ř. 7 v bibliografii shora: sborník F. Wollmanovi k sedmdesátinám, 1958
— má být: sborník F. Wollmanovi k sedmdesátinám, Brno 1958
- Str. 398 ř. 3 zdola: Respublica Hungarica
— má být: Respublica et status Regni Hungariae
- Str. 408 ř. 4 shora: Jejich
— má být: Je jich
- Str. 412 ř. 7 zdola: z Uherskobrodská a ne
— má být: z Uherskobrodská, a ne
- Str. 430 ř. 7 zdola: Na novou podrážděnou
— má být: Na novou, podrážděnou
- Str. 441 ř. 3 zdola: solenter
— má být: solerter
- Str. 450 ř. 18 zdola: musejích
— má být: museích
- Str. 457 ř. 5 shora: Zrcadlo svaté neb votové Žisvětíc
— má být: Zrcadlo svaté neb Životové světíc
- Str. 469 ř. 9 shora: Pápstliche Geisel
— má být: Pápstliche Geissel
- Str. 492 ř. 16 shora: 1940; Jan Kopecký
— má být: 1940, a Jan Kopecký
- Str: 492 ř. 4 zdola: ženské). —
— má být: ženské) —

Them. skup. 12/16
Cena váz. Kčs 40,50